
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00254327 0

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

NEDERLANDSCH OOST-INDIË

BESCHREVEN EN AFGEBEELD

VOOR HET NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. A. VAN DER LITH,
Hoogleeraar te Leiden.

TWEEDE GEHEEL OMGEWERKTE DRUK,

MET 32 PLATEN

waarvan 24 in lichtdruk en 8 in kleurendruk.

TWEEDE DEEL.



LEIDEN. — E. J. BRILL.
1894.



AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN OP HET TWEEDE DEEL.

Pag. 92 regel 1 v. b. De mededeeling, hier op gezag van den Heer v. Langen gegeven, is blijkens het werk van Dr. S. Hurgronje I. p. 63 niet geheel juist. Volgens dien schrijver berust de voorstelling, dat de binasah eene onderafdeeling van den kampong en de tengkoe een soort van onder-dorpshoofd zou zijn op eene vergissing. Wel komt het voor dat een ketjik meer dan één kampong te administreeren heeft, maar binnen elken kampong wordt dan toch de verhouding tusschen de beide autoriteiten aangeduid met de gelijkenis: „de ketjik is de vader, de tengkoe de moeder" en ieder van hen heeft zijn eigen terrein en eigen bevoegdheden.

Pag. 184 regel 16 v. o. „Batavia, Samarang" lees: „Batavia, Bandong, Samarang."

Pag. 456 regel 10 v. b. „In vele streken" lees: „In sommige streken, vooral in West-Java."

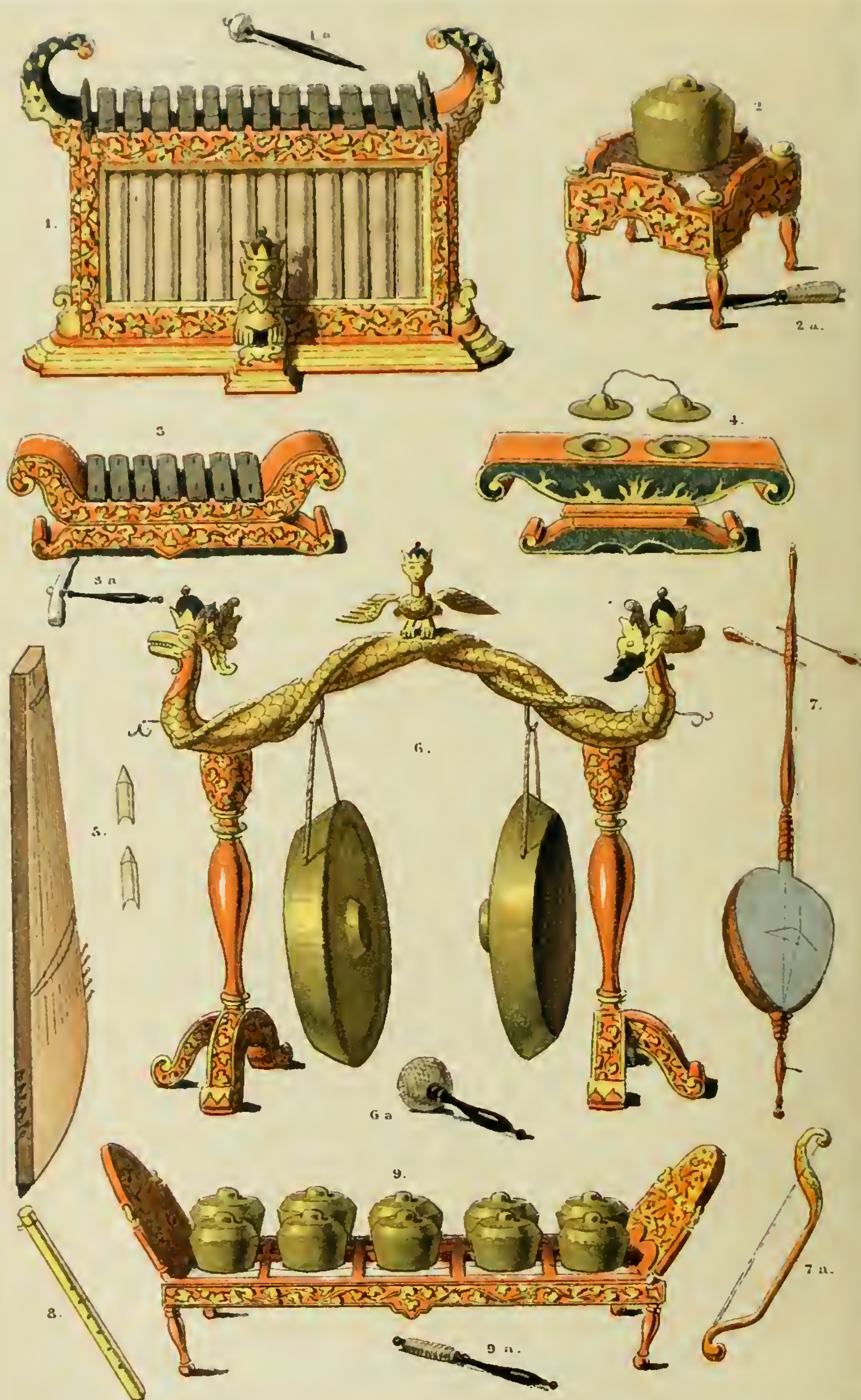
Id. regel 14 v. b. achter „zonnestralen", in te voegen „In de meeste streken van Midden-Java behouden de snijders echter hunne gewone kleeding en zijn het alleen de vrouwen, die dit werk verrichten.

INHOUDSOPGAVE.

HOOFDSTUK IV.

Plaatsing der platen:

MUZIEK-INSTRUMENTEN (GAMELAN).



1. 1*a*. Gĕndèr met hamertje. 2. 2*a*. Kĕnong met stok. 3. 3*a*. Dĕmong met hamertje. 4. Kĕtjèr. 5. Tjalĕmpoeng. 6. 6*a*. Gong met stok. 7. 7*a*. Rebab met strijkstok. 8. Soeling. 9. 9*a*. Bonang ageng met stok.

DERDE BOEK.

SCHETSEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

HOOFDSTUK III.

INSULINDE ONDER HET STAATSBESTUUR.

De Raad der Aziatische bezittingen, het Regeerings-college dat, zooals in het eerste deel (p. 542) werd medegedeeld, in 1800 was opgetreden, werd weldra tot eene allerbelangrijkste werkzaamheid geroepen. De vrede van Amiëns, tusschen Engeland en Frankrijk benevens de Bataafsche republiek gesloten (1802), had de koloniën, vroeger door ons bezeten, met uitzondering van Ceilon in de handen der Bataafsche Republiek gesteld en de vraag was nu, op welke wijze de Staat Indië zou besturen. De Raad zocht ter beantwoording dier vraag ook de voorlichting van hen, die door hunne vroegere loopbaan met de koloniale aangelegenheden bekend konden zijn en benoemde in November 1802 eene Staatscommissie, uit 7 leden bestaande, om advies te geven over de wijze, waarop de handel op 's Lands bezittingen zou moeten worden gedreven en die bezittingen bestuurd moesten worden. Onder hen, die als leden der Commissie zitting namen, zijn vooral een tweetal mannen merkwaardig, die als vertegenwoordigers der meest uiteenloopende beginselen optraden. De eerste was de oud-Commissaris-Generaal Nederburgh. Spoedig na zijne terugkomst in het vaderland was hij door het Staatsbestuur over den Oost-Indischen handel geraadpleegd en in zijn advies stond

hij het stelsel van gedwongen arbeid en contingenten voor en ontried eene ingrijpende bemoeiing met het Inlandsche bestuur, terwijl hij eenen uitsluitenden handel, niet van eene Compagnie maar van den Staat, aanbeval. Lijnrecht tegenover hem stond Dirk v. Hogendorp[1]), de broeder van den beroemden Gijsbert Karel, die, als officier in Indië gekomen, het zwaard met de pen verwisselde en in Compagnie's dienst was getreden, waar hij weldra den rang van gezaghebber van Java's Oosthoek erlangde. Toen de tijding van de revolutie in Indië aankwam, betoonde hij zich eenen vurigen aanhanger der nieuwe begrippen en wekte zoodoende het ongenoegen van den Commissaris-Generaal op, die partij trok van eenige verkeerde handelingen, welke v. Hogendorp zich op het voetspoor van bijna alle Compagnie's dienaren veroorloofd had, om hem te ontslaan en in de gevangenis te werpen; doch v. Hogendorp, die voor erger vreesde, onttrok zich door de vlucht aan zijn kerker. Naar zijne meening, die hij in tal van geschriften uiteenzette, behoorde in Indië te worden ingevoerd, vrijheid van persoon; eigendom van land, ook door den Inlander te verkrijgen; vrijheid van handel; afschaffing van heerendiensten en persoonlijke diensten, benevens goed en goedkoop recht voor allen. In den strijd der meeningen, die de Commissie verdeelde, overwon de aanhang van Nederburgh. Het rapport, door haar in Aug. 1803 uitgebracht[2]), vergelijkt den toestand van Java met dien van Hindostan en komt tot het besluit dat de Engelsche bezittingen, die slechts korten tijd in Britsche handen waren, schatten opbrachten, terwijl op Java de territoriale inkomsten niet noemenswaard waren. Dit schreef de Commissie echter niet toe aan de instellingen, door de Engelschen ingevoerd, maar aan den grooten rijkdom van Britsch Indië, terwijl in Java niet kon beproefd worden, wat in Hindostan gemakkelijk kon worden ingevoerd. Want de Hindoe was zacht en gemakkelijk te leiden, doch de Javaan van eenen woesten aard, gewoon bij de minste strubbeling allen arbeid te laten varen en elke verongelijking met moord en brand te wreken. Deze, trouwens geheel onjuiste, beoordeeling der beide volken leidde de Commissie er toe om het Staatsbewind in bedenking te geven geene ingrijpende hervormingen op

[1]) J. A. Sillem. Dirk v. Hogendorp, Amst. 1890. D. v. Hogendorp. Memoires, La Haye 1887.

[2]) P. Myer. Verzam. v. Instructiën enz. Bat. 1848.

Java in te voeren die den Inlander zouden betreffen, maar integendeel het leenstelsel te behouden en de contingenten benevens de heerendiensten te laten bestaan, ja zij stelde zelfs voor den koffie- en peperhandel als een monopolie aan den Staat te trekken. Deze voorstellen werden nader uitgewerkt in een ontwerp-Charter of Regeerings-reglement, dat tot grondslag van eene hervorming van het bestuur en rechtswezen zou strekken en de beginselen formuleerde, volgens welken Indië zou bestuurd moeten worden. Dit ontwerp viel niet geheel in den smaak van het Staatsbewind, want ofschoon den 27en Sept. 1804 een Charter werd vastgesteld, dat bijna geheel eene weerkaatsing van het ontwerp was[1]), verschilde het echter in één opzicht van de voorstellen van de Commissie, daar ook de koffie- en peperhandel vrij verklaard en zoodoende met het monopolie-stelsel der Compagnie gebroken werd.

Dit Charter, ofschoon later van grooten invloed op de inrichting van het Indische bestuur, trad nooit in werking, want zeer spoedig kwam in plaats van het oude Staatsbewind een éénhoofdig bestuur aan het roer van de republiek en de raadpensionaris Schimmelpenninck zond een tweetal Commissarissen-Generaal, v. Grasveld en Elout, naar Indië om daar het bestuur te hervormen. Maar vóór dat zij Indië hadden bereikt werden zij reeds teruggeroepen. De republiek werd tot een Koningrijk Holland gemaakt en Koning Lodewijk, die inzag hoe noodig het was dat een man aan het hoofd van het Indisch bestuur geplaatst werd, die voor geen tegenstand terugdeinsde om aan de misbruiken in de kolonie een eind te maken, benoemde den bekenden maarschalk Daendels tot Gouverneur-Generaal van Indië (1807) en bekleedde hem met uitgebreide volmacht, zóó zelfs, dat zijne instructie hem machtigde de Hooge Regeering te ontbinden en dat de Minister van Koloniën hem schreef, „dat hier, zoo immer, de middelen geoordeeld zullen worden door het doel gerechtvaardigd te zijn.” Dit was voor geene doove ooren gesproken en de patriot van gisteren werd in Indië de grootste despoot, die zich niet ontzag met ruw geweld alles te verbreken wat zich aan zijne macht in den weg stelde. Heimelijk uit Nederland vertrokken kwam hij in het begin van 1808 te Batavia aan

[1]) Met latere Reg.-reglementen uitgeg. door Mr. G. J. Grashuis. Leiden 1893.

en nam onmiddellijk de teugels van het bestuur uit handen van den Gouverneur-Generaal Wiese (1804—1808) over. Onderzoeken wij thans, welken toestand Daendels in Indië aantrof.

Die toestand was alles behalve gunstig [1]). Ofschoon v. Overstraaten zich beijverd had de verdedigingsmiddelen van Batavia in goeden staat te brengen en ook de levende strijdkrachten door Inlandsche hulptroepen aan te vullen, was de enkele komst van een vijandelijk eskader voldoende om de geheele stad in rep en roer te brengen en het onvoldoende der genomen maatregelen aan te toonen. Een oogenblik scheen het dat Indië onder den Gouverneur-Generaal Siberg (1801—1804) een tijdperk van herstel en vrede te gemoet ging. De vrede van Amiëns gaf, zooals wij weten, de verloren koloniën grootendeels aan het moederland terug en de afgebroken betrekkingen tusschen Nederland en de overzeesche bezittingen werden op nieuw aangeknoopt. Maar die tijd van voorspoed duurde slechts kort! Een jaar later was de oorlog tusschen Engeland en Frankrijk met zijne bondgenooten weder uitgebroken, terwijl het in dien tusschentijd zelfs aan de gelegenheid ontbroken had om alle koloniën over te nemen, zoodat een aantal hunner (Sumatra's westkust, de bezittingen in Vóór-Indië en Malakka) eenvoudig in Engelsche handen bleven. Zeer spoedig werd ook de Kaap de Goede Hoop weder buit gemaakt, zoodat bij het optreden van Daendels Java, de Molukken, Timor en een paar posten te Palembang en Makassar de eenige overblijfselen waren van het eenmaal zoo uitgestrekte gebied der Compagnie. En zelfs duurde het niet lang, of ook de Molukken gingen verloren. Amboina werd door Filz, die door de rapporten zijner onderhoorigen misleid was, aan den veel minder sterken vijand overgeleverd, en ofschoon hierbij meer onervarenheid en goed vertrouwen dan lafhartigheid in het spel waren liet Daendels, om een voorbeeld te stellen, de doodstraf aan Filz voltrekken. Het is dus hoofdzakelijk het eiland Java, dat ons onder het bestuur van Daendels zal bezig houden. Daar deze bezitting ook later het middenpunt van het Nederlandsche gezag bleef, willen wij thans in de eerste plaats de hoofdtrekken van de nieuwere geschiedenis van Java mededeelen.

---

[1]) Zoo moet, dunkt mij, het oordeel blijven luiden, ook na de belangrijke mededeelingen van v. Deventer in het XIIIe deel van het werk van de Jonge.

Het rijk van Bantam, dat eene zekere onafhankelijkheid bewaard had, moest het eerst de kracht van Daendels leeren kennen [1]). Onder de aangelegenheden aan welken de Gouverneur-Generaal al zijne aandacht wijdde, bekleedde de verdediging van Java eene aanzienlijke plaats. Ten einde aan de westkust van Java eene veilige ligplaats voor eene vloot te bezitten besloot hij de Meeuwenbaai te versterken en verlangde dat de Sultan van Bantam het benoodigde aantal werklieden zou verschaffen voor het aanleggen van werken, die geen nut konden opleveren en schatten zouden verslinden. In den aanvang voldeed de vorst aan dien eisch, maar toen de ongezonde luchtstreek talrijke slachtoffers vorderde maakte hij, vooral op aanraden van zijnen rijksbestierder, zwarigheid die arbeiders langer toe te staan en zond een gezantschap aan den Gouverneur-Generaal om hem van zijn verlangen af te brengen. Maar deze sloeg een hoogen toon aan, zelfs nadat de Sultan in het ontslag van den rijksbestierder had toegestemd, eischte dat de vorst dien rijksgroote naar Batavia zenden zou, en verlangde bovendien dat hij zijne hoofdplaats naar Anjer zou overbrengen. Du Puy werd naar Bantam gezonden om die eischen over te brengen, doch bij het verlaten van den Kraton door lieden van den rijksbestierder overvallen en vermoord. De wraak van Daendels was even snel als geweldig. Binnen 3 dagen bevond hij zich voor den Kraton; de Sultan, ofschoon door de meesten der zijnen verlaten, weigerde te onderhandelen, waarop Daendels den Kraton liet omsingelen, alleen den paseeban opreed en zich op den troon des Sultans plaatste, die spoedig daarna naar Amboina verbannen werd, terwijl de rijksbestierder werd gefusilleerd. Bantam werd tot domein van den Koning van Holland verklaard, de Lampongs in Sumatra en het oostelijk deel van het rijk langs de Tji-Dani en de Tji-Mundiri met Sading en Djasinga in het Buitenzorgsche werden aan de Gouvernementslanden toegevoegd, en over het overige gedeelte werd een Sultan aangesteld, die geheel van Batavia afhankelijk was. Maar de nieuwe vorst voldeed niet aan de verwachtingen van Daendels. Onder zijn zwak bestuur was Bantam aan rooftochten van de aanhangers van den ouden vorst blootgesteld en reeds in

---

[1]) Mackay. De handhaving v. h. Eur. gezag onder het bestuur van Daendels. 's Grav. 1861.

1810 stelde Daendels eenen anderen Sultan aan, die echter slechts een zeer klein gedeelte van het rijk onder zijn bestuur kreeg. De stranddistricten, door welken de groote weg liep, werden bij het Gouvernements-grondgebied ingelijfd, zoodat hem slechts de bovenlanden (Pandeglang en Lebak) overbleven. Niet lang duurde het of ook dit laatste overblijfsel van het Bantamsche Sultanaat verdween. Niet in staat de rust in zijne landen te bewaren deed de laatste Sultan in 1813 van zijn gezag afstand. Hij werd gepensioneerd met behoud van den Sultans-titel en Bantam werd daarna op denzelfden voet als de overige gewesten van Java bestuurd.

Ook de Tjeribonsche rijken verloren weldra den laatsten schijn van onafhankelijkheid. Zij waren sedert geruimen tijd aan allerlei onlusten ten prooi, die voor een goed deel veroorzaakt waren door de harde onderdrukking van den minderen man, tengevolge van het bedorven bestuur in de Sultans-landen, waar de dorpsverhuur vooral wrange vruchten droeg en de bevolking, aan de knevelarijen der Chineezen overgeleverd, te vergeefs bij het Europeesche bestuur tot zelfs in Batavia om hulp smeekte. Daarbij kwam nog de omstandigheid dat eene onhandige inmenging der Compagnie in de erfopvolging van een der Tjeribonsche vorsten de bevolking ten zeerste verbitterd had. Het gebied van Tjeribon was sedert het laatste gedeelte der 18de eeuw onder twee, zelfs soms onder drie vorsten verdeeld; een dier vorsten, Sultan Sepoeh, had bij de Regeering te Batavia weten te bewerken dat niet zijn oudste, echte zoon Radja Kanoman, maar een jongere, onechte zoon als troonsopvolger werd erkend, die dan ook in 1797 den troon beklom. In stede van zijnen broeder met welwillendheid te bejegenen behandelde die Sultan Radja Kanoman met minachting en toen de bevolking, die in den miskenden prins den waren afstammeling van Sjech Noeroe 'd-din (Dl 1. p. 412) zag, zijne partij trok werd hij naar Batavia overgebracht. De bevolking liep hierop te wapen en in 1806 was het geheele land in vollen opstand, die ook in nauw verband met godsdienstige begrippen stond. Gelukkig was er een bekwaam man, Engelhard, als Gouverneur van Java aan het hoofd der zaken geplaatst; aan zijn beleid was het hoofdzakelijk te danken, dat de opstand langzamerhand bedwongen werd. Met voorzichtigheid maakte hij gebruik van Moslemsche priesters om den invloed van geestdrijvers, die een nieuwen godsdienst wilden invoeren, te keer te

gaan en ook de terugkomst van Kanoman, die op verzoek van Engelhard tot Sultan werd aangesteld en een gedeelte van het rijk als apanage ontving, bracht er niet weinig toe bij om de rust in Tjeribon te herstellen, ofschoon hier en daar de onlusten nog voortduurden. Daendels had niet veel meer te doen dan een contract, door Engelhard met de beide oude Sultans gesloten, te bekrachtigen; bij dat contract werden aan een aantal misbruiken een einde gemaakt en de vorsten van Tjeribon nog sterker aan het Nederlandsche gezag onderworpen. Eene latere maatregel verminderde de macht der vorsten in nog hoogere mate; den 27sten Februari 1809 werd Tjeribon in 2 deelen gesplitst, waarvan de noordelijke streken de Sultanslanden omvatte en het Zuiden (Limbangan, Soekapoera en Galoe) bij het Gouvernements-gebied werd gevoegd, terwijl de vorsten als ambtenaren beschouwd werden. Zeer spoedig daarna werd hunne macht geheel vernietigd. Kanoman was reeds in 1810 afgezet en onder het Britsche bestuur werden de beide andere Sultans, die niet in staat waren rust en orde in hunne rijken te handhaven, gepensioneerd en werden hunne landen in 1813 en 1815 ingelijfd.

Ofschoon de rust in de Vorstenlanden sedert de splitsing van Mataram in de rijken Soerakarta en Djokjakarta slechts zelden op eene ernstige wijze verstoord was geworden, waren er toch bij het optreden van Daendels een aantal omstandigheden die voor ernstige verwikkelingen deden vreezen. Op den troon van Solo zat de fanatieke en wreede Soesoehoenan Pakoe Boewana IV, die voortdurend met zijn nabuur, den Sultan, op gespannen voet stond, en in zijn hart de Europeanen haatte. Ofschoon hij voor het uiterlijke den schijn van vriendschap bewaarde had hij in 1790 zulke blijken van vijandschap gegeven, dat de Gouverneur van Java, Greeve, op het punt stond hem als keizer af te zetten, toen de vorst nog ter elfder uur door de uitlevering zijner raadslieden dit gevaar wist te bezweren. De Sultan van Djokja, Amangkoe Boewana II, gewoonlijk Sepoeh (de oude) genaamd, die den eersten vorst van dat rijk in 1792 was opgevolgd, bezat een geheel ander karakter. Eveneens wreed en tyranniek van aard kon hij, ofschoon van list en geveinsdheid niet afkeerig, zijne hartstochten zelden zoo lang bedwingen, als voor het welslagen zijner ondernemingen noodzakelijk was en door diepe minachting voor de Europeanen bezield, waagde hij het vijandige plannen te smeden, die de sterke arm van Daendels in de geboorte

vernietigde. De vroeger (Deel I p. 494) beschreven ineenligging der Solosche en Djokjasche landen was een rijke bron voor aanhoudende twisten, terwijl de bevolking onder de afpersingen des Sultans en onder zijne buitensporige bouwzucht diep gebukt ging. Bovendien bestond er verwijdering tusschen den Sultan en den vermoedelijken troonsopvolger, den Pangeran Adipati, die buiten alle regeeringszaken gehouden werd, welke meerendeels door de vrouwen van den vorst werden afgedaan. Onder haar bekleedde de Ratoe Kentjana Woelan de eerste plaats. Deze vrouw, uit eenen lagen stand afkomstig, had zich geheel van den Sultan meester gemaakt en schijnt het plan te hebben gekoesterd om ten koste van den Pangeran Adipati eenen anderen prins tot troonsopvolger te doen benoemen. Een broeder van den Soesoehoenan, die algemeen bemind was en vroeger voor den troon in aanmerking was gekomen, Nata Kesoema, had zijnen zoon Nata di Ningrat met eene dochter van de genoemde vorstin in het huwelijk doen treden en nu werden er allerlei intrigues aangeknoopt om dezen Nata di Ningrat kroonprins te maken. De rijksbestierder, die met eene andere dochter van den Sultan gehuwd en de Europeanen gunstig gezind was, kantte zich tegen de partij van de Ratoe, maar werd geheel buiten de staatszaken gehouden, ja alleen de tusschenkomst van den Gouverneur-Generaal verhinderde dat hij van zijnen post werd ontslagen en voorkwam misschien nog ergere dingen.

Het was te midden van deze intrigues, waarover nog altijd een sluier hangt, die wel nimmer geheel zal opgeheven worden, dat Daendels met kracht ingreep en, misschien eenzijdig ingelicht, de zwaarte van zijne macht deed gevoelen en wellicht onschuldigen aan valsche voorstellingen opofferde. Zijn eerste optreden verbitterde den Sultan geweldig, daar hij een nieuw ceremonieel vaststelde voor de vertegenwoordigers van het Nederlandsche gezag bij de vorstelijke hoven, dat hen met de vorsten gelijk stelde. De slechte verstandhouding, die daardoor tusschen den Gouverneur-Generaal en den Sultan ontstond, werd nog verergerd door allerlei rooftochten, die de onderdanen van dezen vorst op 't gebied van het Gouvernement en van den Soesoehoenan deden, en onder welken de regent van Madioen, de Radhen Rongga Prawira Dirdja, een schoonzoon van den Sultan, vooral den toorn van den Gouverneur-Generaal opwekte. De Landvoogd werd door den rijksbestierder bovendien tegen

den Sultan en tegen de prinsen Nata Kesoema en Nata di Ningrat opgezet, daar hij hen als de hoofdoorzaken van de vijandige stemming des Sultans afschilderde. Ten slotte eischte de Gouverneur-Generaal, die in 1810 een bezoek aan den Sultan gebracht had, de uitlevering van den Radhen Rongga, maar deze ontvluchtte, volgens de onbewezen bewering van Daendels, met medewerking van den Sultan, en ofschoon dat Inlandsche hoofd aanstonds vervolgd werd en bij eene poging om zich te verdedigen sneuvelde, verlangde Daendels grootere genoegdoening. Zelfs de uitlevering van Nata Kesoema en Nata di Ningrat kon hem niet bevredigen. Van eene aanzienlijke macht vergezeld trok hij naar Djokja op en verlangde van den vorst, dat deze wegens zijne zwakheid in de hof-intrigues zijn gezag in handen van den Gouverneur-Generaal zou stellen en verzoeken zou dat de regeering aan den Kroonprins mocht worden opgedragen. Na vele, doch vruchtelooze tegenwerpingen stemde de Sultan toe; en in de eerste dagen van 1811 legde Sepoeh het bestuur neder en trad de Pangeran Adipati als prins-regent op. Aan den ouden vorst werd de vergunning verleend zijne verblijfplaats in den Kraton te blijven houden, maar onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij zich van alle inmenging in staatszaken zou onthouden. Met den prins-regent en den Soesoehoenan van Solo werden overeenkomsten gesloten, waarbij Kedoe aan het Gouvernement werd afgestaan en eenige streken op Nederlandsch grondgebied tegen Djokjasche en Solosche landen in ruil gegeven werden. Maar deze bepalingen werden niet nagekomen; Daendels legde weldra het bestuur neder en zijn opvolger werd door de vrees voor eenen inval der Engelschen belet, de noodige aandacht aan de betrekkingen met de Vorstenlanden te wijden.

In het gedeelte van Java, dat reeds vroeger onder Nederlandsch bestuur gebracht was, werden groote hervormingen voorgenomen. De betrekking van Gouverneur van Java werd ingetrokken en Java's noordoostkust onmiddellijk onder het gezag van den Gouverneur-Generaal gebracht. Het Gouvernements-gebied werd in gewesten gesplitst, met prefecten of landdrosten aan het hoofd, die hunne bevelen terstond van den Gouverneur-Generaal ontvingen. Vooral in het Inlandsche bestuur werden diep ingrijpende veranderingen aangebracht. Daendels bezocht daartoe de noordoostkust en in bijeenkomsten, in Juli en Augustus 1808 met de regenten gehouden, werden de hoofd-

trekken der nieuwe organisatie vastgesteld. De regenten werden tot ambtenaren des Konings verklaard en zoodoende onder den schijn van rangsverhooging in werkelijkheid van hunne vrij onafhankelijke positie beroofd. De benoeming van lagere Inlandsche ambtenaren werd aan den landvoogd getrokken en het geheele raderwerk van het Inlandsch bestuur in een gewest onder het oppertoezicht van den prefect gesteld. Vaste traktementen werden den regenten toegezegd en de levering der contingenten werd in de meeste gewesten afgeschaft en elders afkoopbaar gesteld. Maar daarentegen werd de koffiecultuur, vroeger grootendeels in de Preanger gedreven (Dl. I p. 536), nu ook in het overige gedeelte van Java weder met kracht uitgebreid. Aan elk huisgezin werd gelast 500 vruchtdragende koffieboomen aan te kweeken en te onderhouden en de vruchten aan het Gouvernement te leveren, dat een zekere belooning daarvoor uitkeerde, die niet aan de hoofden maar aan de bevolking zelve zou worden uitbetaald. Dit stelsel, in tegenstelling met het systeem der Compagnie het dwangarbeid-stelsel genaamd en waarbij de bevolking dus onmiddellijk met het Gouvernement in aanraking kwam, werd ook in de Preanger ingevoerd. Mocht daardoor het lot der Inlanders hier en daar misschien eenigszins verbeterd worden, zoo stond daartegen over dat aan de regenten nieuwe lasten werden opgelegd, die weder zwaar op de bevolking drukten en dat de groote werken van openbaar nut, door Daendels met krachtige hand aangegrepen, haar met zwaren, soms doodelijken arbeid overlaadden. De aanleg van den grooten weg over Java, in het eerste Boek beschreven, verdient daarbij vooral vermeld te worden. Ter kenschetsing van de krachtige wijze waarop Daendels de zaken aanpakte en van de groote vrees, die hij allerwegen inboezemde, moge de volgende anekdote dienen die, zoo zij wellicht niet waar is, toch een indruk geeft van de voorstelling, welke de hoofden zich van den Toewan Besar Goentoer (de donderende landvoogd) maakten. De weg van Bandong naar Soemedang loopt aanvankelijk over een effen terrein en volgde vroeger een aantal bochten en kronkelingen, waarvoor geen de minste reden bestond. De aanleiding daartoe wordt volgenderwijze verhaald. Een ingenieur, belast met het aanleggen van den weg tusschen Tjandjoer en Bandong, had dien op sommige plaatsen te steil naar boven laten loopen. De Gouverneur-Generaal, hierover geweldig vertoornd, beval dat de weg in kronkelingen langs

de hellingen der bergen zou worden aangelegd, onder bedreiging „dat hij den vent anders zou laten doodschieten." Den regent van Bandong, die een ander gedeelte van den weg moest aanleggen, kwam dit bevel ter oore en in geweldigen doodsangst liet hij overal, ook daar, waar het terrein effen en gelijk was, eenen weg aanleggen, die zich in kronkelingen over de vlakte uitstrekte! Maar niet alleen bij den Inlander, ook bij den hoogsten Europeeschen ambtenaar was de naam van Daendels in hooge mate gevreesd. Alles, ook de de Hooge Regeering moest voor zijnen wil bukken, ja zelfs de uitspraken van den rechter waren voor zijne willekeur niet veilig en wanneer wij Engelhard mogen gelooven, (die echter niet geheel onpartijdig is, daar zijne winstgevende betrekking van Gouverneur van Java door Daendels werd opgeheven) deinsde de Gouverneur-Generaal daarbij voor gruwelijke wreedheid niet terug. Ofschoon Daendels in hoofdzaken de rechterlijke organisatie der Compagnie behield en den Hoogen Raad benevens de rechtbank der schepenen liet bestaan, werd door de oprichting van eenen Raad van Justitie te Soerabaja een groot gemak aan de rechtzoekenden verschaft. Ook de rechtsbedeeling voor den Inlander werd door hem ter harte genomen. In elk gewest werd een landgericht ingesteld, uit Inlandsche hoofden bestaande met den landdrost als voorzitter, en in elk regentschap een vredegericht gevestigd. Voor halsmisdaden diende de groote landraad te Samarang en Soerabaja, beiden door Europeanen voorgezeten. Vooral verdient de oprichting van een ambulant gericht vermelding; de landdrost in de Bataviasche ommelanden reisde op vaste tijden in zijn gewest rond om als voorzitter van eene rechtbank op te treden, die uit Inlandsche hoofden bestond en in zware strafzaken rechtsprak.

De grootste moeilijkheid ondervond Daendels in het beheer der finantiën en vooral in de regeling van het muntwezen. Er was groot gebrek aan zilvergeld; koperen munten, benevens papier, hadden de plaats ingenomen, die de edele metalen in den geldsomloop behooren te vervullen. De gewone gevolgen bleven niet uit. Niettegenstaande de strenge bevelen daalde het papieren geld aanmerkelijk in waarde, zoodat 100 rijksds. zilver te Batavia met 180 rksds. papier gelijk stonden, te Samarang zelfs met 230 rksds. Wel verbood Daendels den uitvoer van zilver en schreef hij voor dat alle agio, zelfs van kopergeld, op straffe des doods verboden werd en

dat alle bewoners van Batavia hun koper tegen papieren geld moesten wisselen, maar niets hielp en de Regeering moest eindelijk zelf een agio vaststellen. Ten einde aan geld te komen wilde de Gouverneur-Generaal de producten, door de Inlanders aan de Regeering geleverd, tegen zilvergeld verkoopen, maar de oorlog met Engeland belette de vaart op Europa en zelfs de Amerikanen, die vroeger nog handel dreven, verschenen niet meer te Batavia. Ten slotte besloot Daendels tot den verkoop van landen over te gaan. In de omstreken van Batavia, Samarang en Soerabaja, in Krawang, Besoeki en Probolinggo werden aanzienlijke uitgestrektheden lands verkocht, d. w. z. het Gouvernement stond zijne rechten op die landen met hunne bewoners af en vervreemdde zelfs het recht van belastingheffing, dat zoodoende op den landheer overging, die het recht kreeg de van oudsher gebruikelijke belastingen in producten en in arbeid van de Inlanders te heffen en nog andere souvereine rechten mocht uitoefenen. Bovendien werd ook het regentschap Buitenzorg verkocht, dat aan den regeerenden Gouverneur-Generaal behoorde, die het echter bij zijn aftreden tegen inkoopsprijs weder aan zijnen opvolger afstond. Daendels besloot daaraan een eind te maken. Voor een kleine koopsom en tegen afstand van het tijdelijke bezit van Weltevreden kreeg hij Buitenzorg in volledig eigendom en daarna verkocht hij het weder, grootendeels in uitgestrekte perceelen, waarbij hij zichzelven eene buitensporige winst bezorgde. Eene geheel bijzondere toestand was het gevolg van deze en later gevolgde landverkoopingen. Wij komen daarop spoedig terug.

Dat de maarschalk Daendels het krijgswezen niet verwaarloosde, spreekt wel van zelf. Maar de middelen om het leger uit zijn diep verval op te heffen ontbraken hem. Hoofdzakelijk waren het Inlanders en vrijgelaten slaven, met wien hij de rangen moest aanvullen, terwijl hij om in het incompleet van officieren te voorzien, tot matrozen en werkmansleerlingen moest afdalen, zoodat er menig hoofdofficier werd aangetroffen, die ternauwernood zijn naam kon teekenen. Eenen inval der Engelschen voorziende, besloot hij de nuttelooze werken van Batavia te slechten en het zwaartepunt der verdediging naar het fort te Meester Cornelis over te brengen, terwijl hij ook elders, zooals bij Soerabaja versterkingen deed oprichten. Met het zeewezen zag het er allerjammerlijkst uit; de vloot, die na de hernieuwing van den strijd met Engeland onder

Hartsinck naar Indië was gezonden, bleef aanvankelijk geheel werkeloos en werd in 1806 en 1807 bij Batavia en Grissee bijna zonder tegenweer door de Engelschen vernield, zoodat Buijskes, die onder Daendels met het bevel over de zeemacht belast was, slechts een kleine vloot van Inlandsche vaartuigen aantrof, die tegen eene krachtige onderneming der Engelschen niet bestand kon zijn.

En deze liet niet lang op zich wachten. Ternauwernood was Java eene Fransche kolonie geworden (Febr. 1811) en had Daendels zijne waardigheid in handen van Janssens nedergelegd, of eene Engelsche vloot was reeds op weg, om een lang gekoesterd voornemen te volvoeren en de laatste onzer bezittingen te vermeesteren [1]. De Gouverneur-Generaal van Britsch Indië, Lord Minto, vergezelde in eigen persoon de expeditie. Maar de ziel der onderneming was Stamford Raffles, die eenigen tijd in ondergeschikte betrekking te Poeloe Penang had doorgebracht, maar weldra de aandacht van den Gouverneur-Generaal op zich gevestigd had, een warm voorstander was van eene verovering van Java en als politiek agent zich met een aantal Inlandsche vorsten in betrekking gesteld had. Zonder eenigen tegenweer landde de bemanning der vloot den 4den Augustus 1811 op eenigen afstand van Batavia en een viertal dagen later was de vijand meester van die stad, die door de onzen verlaten was, daar zij zich bij Weltevreden en Meester Cornelis hadden saamgetrokken. De positie bij Weltevreden werd na korten tijd vermeesterd en ook het versterkte kamp bij Meester Cornelis werd bestormd en genomen, grootendeels tengevolge van de achteloosheid en onbekwaamheid van den Franschen generaal Jumel. Deze nederlaag deed het geheele koloniale leger uiteenspatten en ofschoon Janssens zich bij Samarang nog eenigen tijd trachtte staande te houden, waren zijne saamgeraapte benden, uit hulptroepen van den Soesoehoenan en Sultan bestaande, niet tegen de zegevierende strijders van Auchmutij, den Engelschen opperbevelhebber, bestand en de Landvoogd zag zich genoodzaakt den 17den September 1811 eene kapitulatie te onderteekenen, waarbij Java en onderhoorigheden aan den vijand werden afgestaan, zonder dat deze eenige verplichting ten opzichte van de administratie of de openbare schuld op

---

[1]) B. de Saxe Weimar Eisenach. Précis de la campagne de Java. La Haye 1834. Thorn. Memoir of the conquest of Java. London 1815.

zich wilde nemen. Doch Lord Minto had reeds vroeger daaromtrent beloften afgelegd. Hij zag het belang van Java voor Engeland zeer goed in en ofschoon de directeuren der Engelsche Compagnie gelast hadden, dat de Europeanen na de verovering van het eiland ontwapend zouden worden en dat het Engelsche leger zich zou terugtrekken, de Nederlanders onbeschermd aan de genade der Inlanders overlatende, besloot Lord Minto, Java als eene Britsche kolonie te behouden en een geregeld bestuur in te voeren, aan welks hoofd hij Raffles als Luitenant-Gouverneur stelde. De administratie, door dezen staatsman op Java ingevoerd, — die ook op wetenschappelijk gebied in Indië een nieuw tijdperk inwijdde [1]), — vormt een keerpunt in de koloniale politiek en is ook nu nog in hare gevolgen van het uiterste gewicht [2]).

Nog altijd stond Soerakarta onder Pakoe Boewana IV en regeerde in Djokja de prins-regent, terwijl zijn vader, Sultan Sepoeh, zich in den Kraton ophield. Bij het optreden der Engelschen meende deze de kans schoon te zien om weder aan 't bestuur te komen, en daar hij door zijn verblijf in den Kraton in de oogen van den Javaan nog de wettige vorst was en zijn zoon den diepen, bijna godsdienstigen eerbied welke kinderen hunnen ouders op Java behooren te bewijzen, niet geheel ter zijde kon stellen, gelukte het den afgezetten Sultan weldra de oude macht te hernemen, ja zelfs deed hij het voorkomen alsof hij door het Engelsche Gouvernement in zijne waardigheid hersteld was. Raffles, die de Inlandsche vorsten te vriend trachtte te houden, berustte daarin en sloot zelfs eene overeenkomst met den vorst, waarbij deze van enkele verplichtingen, door Daendels opgelegd, ontslagen werd. Doch Sepoeh zag hierin een teeken van zwakheid; zijn haat tegen de Europeanen kreeg de bovenhand en hij ging zelfs zoover, dat hij den rijksbestierder deed ombrengen en zijne woede ook aan de hoofden koelde, die de partij der Europeanen waren toegedaan, terwijl hij hardnekkig weigerde eenige landen over te geven, die hij aan de Engelschen moest afstaan. Eindelijk zag Raffles zich genoodzaakt naar het zwaard te grijpen,

---

[1]) Vooral ook door zijne baanbrekende „History of Java". Zie ook Memoir of the life etc. of Sir T. S. Raffles. London 1830.

[2]) S. v. Deventer. Bijdr. t. d. kennis van het landelijk stelsel op Java. Zalt-Bommel 1865. 3 dln. M. L. v. Deventer. Het Ned. gezag over Java en ond. 's Grav. 1891. L. Norman. De Britsche heerschappij over Java en onderh. 's Grav. 1857

ofschoon de omstandigheden daartoe alles behalve gunstig waren. De Engelsche legerbenden bevonden zich grootendeels op Sumatra ten einde Palembang te veroveren en ter nauwernood had hun aanvoerder Gillespie tijd genoeg om zonder leger naar Java terug te keeren. Met een gering aantal troepen waagde hij het, Djokjakarta aan te vallen (Juni 1812) en na eene hardnekkige verdediging viel de Kraton in zijne handen. Verraad van de zijde van den onttroonden prins-regent en diens zoon Anta Wiria, later als Dipa Negara bekend, speelde hierbij de hoofdrol. Sepoeh werd afgezet en naar Poeloe Penang verbannen, terwijl de prins-regent tot Sultan benoemd werd. Met den nieuwen vorst werd eene overeenkomst aangegaan, waarbij deze zich tot den afstand van zijne bezittingen in Kedoe, Patjitan, Djapan (Madjakerta), Djipan (Bodjanegara) en Grobogan verplichtte en tegen een jaargeld eenigen van de inkomsten van zijn rijk afstond. Een aantal andere bepalingen moesten dienen om den vorst geheel en al onder den invloed van het Gouvernement te brengen, terwijl zelfs bepaald werd dat de rijksbestierder, die niet dan met de goedkeuring van het Europeesche gezag mocht worden benoemd en ontslagen, in alles met den resident te rade moest gaan. Op het voorbeeld, door de Compagnie in 1757 gegeven, werd nu ook in het Djokjasche een van den Sultan onafhankelijke vorst aangesteld en de onder Daendels zoozeer vervolgde Nata Koesoema met den titel van Pangeran Adipati Aria Pakoe Alam tot die waardigheid verheven. Men zal zich herinneren dat Daendels de uitlevering van dezen prins en van zijnen zoon gevraagd en gekregen had. Zij werden naar Tjeribon vervoerd. De maarschalk vreesde dat zij later de Europeesche macht gevaarlijk zouden worden en gaf den resident van dat gewest den last, hen heimelijk uit den weg te ruimen. Zoo geweldig was de angst, dien Daendels zijnen onderhoorigen inboezemde, dat dit bevel hoogst waarschijnlijk zou zijn uitgevoerd, doch de voorstellingen van eenen ambtenaar, den Hr. Nahuijs, bewogen den resident eenigen tijd daarmede te dralen en Janssens kwam nog tijdig genoeg om het leven dier vorsten te redden.

Ook met den Soesoehoenan, die in dezelfde afhankelijke stelling als de Sultan verkeerde, trad Raffles in onderhandeling. Bij de vermeestering van den Kraton was de verstandhouding van dezen vorst met Sultan Sepoeh gebleken en nu werd ook hij gedwongen zijne bezittingen in Kedoe en Patjitan benevens Blora en Wirasaba (Madja-

ageng) aan de Engelschen af te staan, en werden op hem dezelfde bepalingen toegepast als die, welke voor den Sultan golden. Eene samenzwering van den Soesoehoenan met Britsche troepen, uit Inlanders van Vóór-Indië (Sepoijs) samengesteld, bedreigde op het einde van 1815 de rust. De vorst maakte daarbij gebruik van zijne beweerde afkomst van Rama, den grooten held van Vóór-Indië, om de Hindoes in de gelederen voor zich te winnen, terwijl de Moslems van zelf zijne partij waren toegedaan. Eene garnizoens-verandering was echter voldoende om het uitbreken der samenzwering te voorkomen.

In de reeks der administratieve hervormingen, door Raffles ondernomen, staat de invoering van het landrente-stelsel bovenaan, zoowel door den grooten invloed dien het ook op andere takken van bestuur uitoefende, als om de plaats, die dat stelsel zelfs nu nog in de administratie inneemt. Het belastingstelsel der Compagnie, ook zooals dat door Daendels was gewijzigd, was volkomen in strijd met de beginselen van den Engelschen landvoogd. De hoofdspil, waarop het draaide, was de gedwongen arbeid van den Inlander en gedwongen afstand van de vruchten daarvan, gepaard aan eene zoo gering mogelijke inmenging in het Inlandsche bestuur. Tegenover dit stelsel begeerde Raffles de invoering van geregelde belastingen, beperking van den invloed der Inlandsche hoofden en algeheele vrijheid voor den Inlander om over zijn tijd en arbeid te beschikken.

Geen wonder dat Raffles, de dienaar der Engelsche O. I. Compagnie, bij de invoering van een nieuw belastingsysteem te rade ging met datgene, wat in Britsch Indië bestond. Hierbij had hij de keus tusschen drieërlei stelsels. Het eerste, *Zemindaree- system* of *permanent-settlement* genaamd, was door den Gouverneur-Generaal Lord Cornwallis in Bengalen ingevoerd en rustte op een uitgebreid landbezit in handen van enkele groote landeigenaars, Zemindars genaamd. Deze personen waren onder het Inlandsche bestuur slechts schatgaarders geweest, die allengskens onder het zwakke beleid van den Mogol hunne betrekkingen erfelijk hadden gemaakt en die nu door Lord Cornwallis tot eigenaars van de districten verklaard werden, waar zij vroeger slechts de belastingen inden, terwijl de gevestigde bevolking, de landbouwer of rijot, tot hen in de betrekking van pachter geraakte en in de meeste gevallen geheel aan hunne willekeur werd overgelaten. Iets dergelijks bestond ook op Java in de particuliere landerijen, die door vorige Gouver-



WAJANG-POPPEN EN MASKERS.

nementen en o. a. door Daendels verkocht werden. Gedeeltelijk volgde Raffles dit voorbeeld. Ofschoon Besoeki en Probolinggo, waar de eigenaar, een Chinees, door de bevolking vermoord was, weder werden ingekocht, vervreemdde Raffles daarentegen groote landstreken in Krawang, Tjeribon, de Preanger en bij de steden Soerabaja en Samarang gelegen, terwijl de eigenaars het recht verkregen om zekere heffingen van de bevolking te eischen. Deze landen bevinden zich ook thans nog in handen van particulieren, met uitzondering van het landgoed Soekaboemi in de Preanger, dat onder v. d. Capellen weder van den eigenaar werd teruggekocht. In strijd met de bepalingen van het koopcontract wilde deze Gouverneur-Generaal den eigenaar de Wilde dwingen, de geoogste koffie aan het Gouvernement af te staan en ofschoon de Koning het verzoek van den eigenaar, om althans hoogere betaling te erlangen toestond, gaf v. d. Capellen daaraan geen gevolg en de Wilde, den strijd moede, verkocht zijne landen weder aan het Gouvernement, 't geen door v. d. Capellen gewenscht werd, die een afkeer van het particulier landbezit op Java had. De verplichtingen der ingezetenen en eigenaars op deze particuliere landerijen waren zeer slecht omschreven; herhaalde malen eischten de laatsten meer, dan hun volgens de gewoonte toekwam, ja wij lezen dat zij zonder ontferming heerediensten en verplichte leverantiën vorderden. Ten einde daarin te voorzien en aan de hoogloopende twisten een einde te maken werd in Februari 1836 (St. 19) een reglement uitgevaardigd, dat de rechten en verplichtingen der wederzijdsche partijen op de volgende wijze regelde[1]). Zij, die de streken bezitten, indertijd door het Gouvernement vervreemd, hebben slechts het volle eigendom van die gronden, welke onbebouwd zijn, of door hen zelven of hunne voorgangers ontgind werden. Maar de landen, door de Inlandsche ingezeten ontgonnen, zijn, ofschoon in naam aan den eigenaar behoorende, uitsluitend bij die Inlanders in gebruik. Zoolang dezen aan hunne verplichtingen voldoen mag hun het bezit dier velden niet ontnomen worden, terwijl het den eigenaar zelfs niet vrijstaat hen van het land te verwijderen. Daarentegen zijn deze opgezetenen

[1])Eene omvangrijke literatuur is over de particuliere landerijen verschenen. Wij verwijzen hier slechts naar de verschillende brochures van C. H. F. Riesz en E. P. C. Sol. P. H. v. d. Kemp. Het Reglt. op de part. landerijen toegelicht Bat. 1890. Mr. H. C. Pennink. Het reglement enz. Gron. 1885.

verplicht aan den landheer een zeker gedeelte van hun oogst af te staan, doch nimmer meer dan één vijfde van de geheele opbrengst, terwijl zij bovendien één dag arbeid in de week aan hem schuldig zijn; verplichtingen, waartoe de Inlander destijds ook elders op Java jegens het Gouvernement gehouden was, in welks plaats de landheer alzoo optreedt, die bovendien ook de politie-hoofden aanstelt. Ofschoon deze bepalingen, die voor de landerijen bewesten de Tji-Manoek gelden, — (welke verreweg de meerderheid uitmaken, daar zij ongev. 1.534.825 bouws[1]) met 1.347.455 bewoners beslaan, tegen ongev. 33.794 bouws met 128.545 bewoners in Tegal, Samarang, Djapara, Soerabaja en Pasoeroean) — eenen vrij milden geest ademen, hebben zij niet alle bezwaren kunnen opheffen. Met vele loffelijke uitzonderingen wordt ernstig over verwaarloozing van de belangen der bevolking geklaagd, vooral dáár, waar de landheer zijne landen niet zelf beheert, maar aan anderen verhuurt, of waar de eigenaren vreemde Oosterlingen (Chineezen) of Inlanders zijn. Dezen maken toch dikwijls van hunne stelling misbruik, om hoogere eischen aan de bevolking te stellen, dan geoorloofd is, ten einde de opgezetenen door allerlei middelen geheel in hunne macht te krijgen. En nu zijn vele landen, vroeger in het bezit van Europeanen, in Chineesche handen overgegaan. Terwijl in 1850 ongeveer 1.290.854 bouws aan Europeanen toebehoorden, en 282.738 bouws aan Chineezen en 44.693 bouws aan Inlanders waren afgestaan, waren deze getallen in 1891, 1.112.260, 435.628 en 20.731 bouws, door ongev. 867.000, 547.000 en 60.000 personen bewoond. De Chineezen kunnen vaak meer geld besteden, dan de Europeanen, daar zij met lagen intrest zich tevreden stellen en meestal door den handel met hunne onderhoorigen zich groote winsten weten te verschaffen, terwijl de gewoonte om bij overlijden de vaste goederen zooveel mogelijk in de familie te bewaren en ze niet te verkoopen, den overgang in vreemde handen belet. Dat het bezit door particulieren van uitgestrekte landen, soms door meer dan 10.000 Inlanders bewoond, groote bezwaren kan opleveren, zelfs wanneer zij in handen van Europeanen zijn, spreekt wel van zelf. Zoo bleek dit nog betrekkelijk kort geleden (1886) toen op het land Tjiomas in Buitenzorg zulke verwikkelingen tusschen landheer en bevolking ontstonden, dat zij de tusschenkomst der militaire

---

[1]) Een bouw wordt gesteld op 500 vierk. roeden.

macht noodzakelijk maakten en de Regeering er toe deden overgaan een tweetal Europeanen van dat land te verwijderen. Wij willen niet beslissen of de Regeering hier al of niet terecht heeft gehandeld, maar wijzen slechts op het verkeerde in toestanden, die dergelijke botsingen mogelijk maken. Eene commissie is thans werkzaam om eene herziening van het reglément van 1836 voor te bereiden. De verhouding tusschen Regeering, landheeren en opgezetenen op de landerijen, oostelijk van de Tji-Manoek gelegen [1]), wordt door de oude koopcontracten beheerscht en door enkele, weinig ingrijpende bepalingen, in 1880 (St. 150) en 1886 (St. 172) vastgesteld.

Ofschoon Raffles in enkele gevallen tot dezen landverkoop overging, wilde hij dit stelsel niet over geheel Java uitbreiden daar vervreemding der rechten van het Gouvernement niet aanbevelenswaardig was. Ook na het bestuur van dezen Landvoogd zijn slechts een tweetal landen in het Bantamsche verkocht, ja in het Regeerings-reglement (art. 62) lezen wij zelfs een verbod tot verkoop van landen, met uitzondering van kleine stukken gronds tot uitbreiding van bewoonde plaatsen en voor nijverheids-ondernemingen, waarbij dit bezwaar niet bestaat. De Lt. Gouverneur moest dus eenen anderen weg inslaan om zijn doel te bereiken en, met afschaffing van gedwongen leveringen, een stelsel van geregelde belasting in te voeren. In de noordwestelijke provinciën van Bengalen was een stelsel ingevoerd, pateedaree- of village-settlement-system genaamd. Het Gouvernement stelde daarbij den aanslag in de belasting niet voor elken gebruiker van gronden vast, maar handelde met een geheel dorp als eenheid, het aan de belanghebbenden overlatende om het bedrag der heffing voor elken belastingschuldige onder elkander vast te stellen. Deze dorpsaanslag, die in 1808 ook in Madras was ingevoerd, maakte daar in 1812 plaats voor het rijoteraree- of detailed-settlement-system, waarbij de landbezitter (rijot) hoofdelijk in de belasting werd aangeslagen. Voor beide stelsels was veel in te brengen. Voorzeker was het laatste het meest natuurlijke en absoluut goede, maar ten einde daarbij willekeur te voorkomen moest men eene meer dan oppervlakkige kennis van den bodem bezitten en de vruchtbaarheid en uitgestrektheid van elk stukje land kennen, dat zich in handen van iederen land-

---

[1]) v. Dissel in Tijdschr. N. I. Maatsch. v. landb. en nijv. Dl. XXII.

bouwer bevond. Bij het stelsel van dorpsaanslag was willekeur onvermijdelijk, maar mocht men toch vertrouwen dat bij eene oppervlakkige kennis van de velden, aan een dorp toebehoorende, de aanslag in de belasting niet te drukkend zou zijn, terwijl, naar men meende, de verdeeling der lasten gerust aan de belanghebbenden in het dorp kon worden toevertrouwd.

Raffles koos aanvankelijk (1813) het stelsel van dorpsaanslag. Bij het algeheele gemis aan kennis van de vruchtbaarheid van den bodem meende hij, dat een invidueele aanslag slechts in schijn kon bestaan. Van de later te bespreken veronderstelling uitgaande, dat de Staat eigenaar van alle gronden was, zelfs van die, welken de Inlander bebouwde, bepaalde hij dat velden aan de dorpshoofden telkens voor niet langer dan één jaar verhuurd zouden worden, tegen een zeker gedeelte van de opbrengst, dat naar mate van de vruchtbaarheid van den grond verschilde en later in geld moest worden opgebracht, berekend naar de vermoedelijke waarde van het verschuldigde product. De hoofden, die voor het bedrag der huursom aansprakelijk waren, moesten weder op hunne beurt die velden verhuren aan de ingezetenen, die volgens de volksgebruiken recht op het bezit der landen hadden, tegen eene volgens Raffles niet te drukkende huur, die echter in werkelijkheid niet weinig bezwarend was en zelfs tot de helft van de opbrengst kon worden opgevoerd, en bij sawahs minstens één derde moest bedragen. Niet lang hield Raffles zich echter aan deze regeling. Reeds in 1814 voerde hij den individueelen aanslag in, waarbij de hoofden, wier knevelarijen hij vreesde, niet meer als tusschenpersonen optraden, maar elke landbouwer afzonderlijk in de belasting zou worden aangeslagen. Maar het eerste vereischte daarvoor, kennis van den grond, ontbrak, zoodat de hervorming niet dan zeer gebrekkig kon worden toegepast. Toen Java weder in Nederlandsche handen terug kwam, vond men allerwege dan ook de grootste verwarring, en de Commissarissen-Generaal keerden *voorloopig* tot het oude stelsel terug (St. 1819.5), ofschoon zij tegelijkertijd voorschreven dat eene geregelde opname der velden zou plaats hebben, en zoodoende de invoering van een betere regeling zou worden voorbereid. Maar de opname werd spoedig wegens geldgebrek gestaakt (1825) en het duurde langen tijd vóór dat men weder tot eene opmeting der velden overging; gedeeltelijk dewijl het Indische bestuur vreesde dat eene nauw-

keurige opmeting verhooging der belasting tengevolge zou hebben, waarvoor men bij het drukkende cultuurstelsel terugdeinsde. In 1864 zette men den eersten stap op een weg van welke men gunstige gevolgen verwachtte. Met behulp van ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur zouden achtereenvolgens de verschillende gewesten van Java worden opgemeten en in kaart worden gebracht, en tevens gegevens worden verzameld omtrent bevolking, veestapel en alles wat op het bezit en gebruik van gronden betrekking had. Zoodoende zou een beeld worden gevormd van den toestand eener residentie op een gegeven tijdstip, terwijl het de taak zou zijn van een bureau, aan het residentie-kantoor toegevoegd, om aanteekeningen te houden van de veranderingen, in den loop der tijden voorkomende.

Het denkbeeld, aan deze regeling ten grondslag liggende, was zeker zeer aanbevelenswaardig. Jammer maar, dat de uitvoering zooveel te wenschen overliet en de Regeering in 1878 verklaren moest, dat de metingen, door administratieve ambtenaren, geen technici zijnde, verricht, niet met die nauwkeurigheid hadden plaats gehad als noodig was om de juiste ligging, vorm en begrenzing der desa-gronden te bepalen; de kaarten gaven geene juiste voorstelling van het terrein, terwijl eene nauwkeurige bijhouding op die kaarten onmogelijk werd geoordeeld. Dientengevolge werd in 1879 de opname gestaakt en zijn de bureau's weder ingetrokken, en was men dus even zoo ver als vóór de opname, die schatten heeft gekost en vele ambtenaren van hunnen eigenlijken werkkring verwijderd hield. De opname van Java is thans de taak van het kadaster geworden, dat echter slechts langzaam met de uitvoering kan vorderen.

Zoolang nu de kennis van de uitgestrektheid en vruchtbaarheid der velden ontbrak, moest men zich wel met de voorloopige regeling van Commissarissen-Generaal vergenoegen. Men behielp zich dus maar met een stelsel van loven en bieden, admodiatie-sijsteem genaamd, waarbij de ambtenaren, met den jaarlijkschen voorloopigen aanslag der dorpen belast, met de dorpshoofden overeenkwamen omtrent de som, die het dorp in de belasting te betalen had. In den regel ontbraken daartoe de meest noodzakelijke gegevens, want ofschoon de ambtenaren met den werkelijken oogst en de waarde van het product te rade moesten gaan, was het zeer moeilijk, ja dikwijls onmogelijk de ware opbrengst te kennen. En zelfs wanneer

die bekend was, mocht deze niet als uitsluitenden maatstaf dienen, daar men rekening moest houden met den aanslag over het vorige jaar, ten einde al te groote en plotselinge verschillen te voorkomen. Aan deze wijze van handelen waren voorzeker groote bezwaren verbonden, vooral gelegen in de willekeur, die bij dezen aanslag niet te vermijden was en waarbij het van allerlei bij-omstandigheden afhing of een dorp zwaarder dan wel lichter belast werd, — en de meerdere of mindere vasthoudendheid van hoofden en landbouwers, van de ambtenaren met den voorloopigen aanslag belast en van den resident, die het definitieve bedrag der landrente vaststelde, een hoofdrol speelde. Toch stond daartegenover het groote voordeel dat deze wijze van handelen, hoe gebrekkig ook. rekenschap kon houden met andere lasten, aan de bevolking opgelegd en met de bronnen van welvaart die, behalve de rijstbouw, in het eene dorp meer aanwezig zijn dan in een andere desa.

Zoolang de kennis der velden nog zoo gebrekkig was, moest eene betere regeling der landrente wel tot de vrome wenschen behooren. Dit bleek toen in 1872 (St. 66) eene verordening werd afgekondigd, die ten doel had om vaste regelen intevoeren in stede van de beginsellooze handelwijze, tot dusverre gevolgd. Voortaan zouden de velden slechts eens in de vijf jaren worden aangeslagen, en daarbij, met behoud van den dorpsgewijze aanslag, als maatstaf worden aangenomen de bruto-opbrengst [1]) aan padi of andere hoofdgewassen, door een dorp verkregen, berekend naar de gemiddelde oogst der 3 laatste jaren. De ambtenaren, met den voorloopigen aanslag belast, zouden zich op de hoogte van het bedrag van dien oogst moeten stellen en, met inachtneming van den prijs, waarop de resident de waarde van de rijst vaststelde, de velden van het dorp in eene klasse rangschikken, waarvan een vast aandeel, ongeveer met het vijfde van de opbrengst gelijk staande, als belasting geheven werd. Er werden 10 van deze klassen aangenomen, van welke de minste eene opbrengst van *f* 10 — *f* 20 per bouw vertegenwoordigde, terwijl velden, meer dan *f* 100 per bouw opbrengende, in de hoogste klasse werden gerangschikt. Wanneer nu de velden b. v. op eene opbrengst van *f* 80 — *f* 90 per bouw geschat werden, bedroeg de belasting *f* 18 per bouw. Deze regeling bood het schijn-

[1]) D. w. z. zonder aftrek van productie-kosten, snijloon enz.

bare voordeel aan, dat de werkelijke opbrengst der velden als maatstaf werd aangenomen en dat zoodoende zij, die veel van hunne velden hadden getrokken, ook meer in de belasting moesten bijdragen dan zij, die minder vruchtbare velden bezaten. Maar in werkelijkheid stuitte de aanslag op zulke bezwaren, dat in dit opzicht de regeling weldra moest worden ingetrokken. Gezwegen nog van het bezwaar dat de verordening aan de hoofden allerlei werkzaamheden oplegde, voor welken de meerderheid niet berekend is en van de moeilijkheid om den werkelijken oogst over 3 jaren te constateeren, kwamen de ambtenaren, met den aanslag belast, daarbij tot resultaten zoozeer afwijkende van vorige aanslagen, dat men voor de toepassing daarvan terugdeinsde. Vóór de invoering der nieuwe regeling had men rekenschap kunnen houden met de grootere of kleinere draagkracht der bevolking, — het gevolg van cultuurdiensten, die hier zwaar drukken, elders voordeelen opleveren of in het geheel niet bestaan, van min of meer zware heerendiensten, van de gelegenheid om bij particulieren geld te verdienen enz. Dit alles mocht nu niet in aanmerking worden genomen zoodat men bij strenge toepassing der gestelde regelen tot aanslagen zou zijn gekomen, geheel verschillend van het bedrag der belasting in de vorige jaren, en dit, zonder dat die vermindering of verhooging in verreweg de meeste gevallen billijk mocht heeten. Om aan dat bezwaar te gemoet te komen nam men de toevlucht tot enkele hulpmiddelen o. a. door de prijs van de rijst willekeurig hooger of lager te stellen, maar kwam daardoor van zelf weder tot het oude, zoozeer afgekeurde admodiatie-stelsel. Toen dan ook de aanslag in 1878 voor de tweede maal moest worden vastgesteld, werd niet tot eene nieuwe classificatie der velden overgegaan, maar eenvoudig bepaald (St. 110) dat de aanslag over 1878 en volgende jaren gelijk zou blijven aan dien over 1877, behoudens de bevoegdheid van den resident om, in verband met verkregen betere gegevens omtrent de opbrengst en uitgestrektheid der gronden, elk jaar wijziging in den aanslag te brengen. Deze voorloopige toestand, die althans het voordeel oplevert, dat de landrente het karakter van eene vaste opbrengst heeft aangenomen, wordt nog steeds gehandhaafd; de Regeering is echter steeds werkzaam met het verzamelen van betere gegevens voor eene regeling der landrente en met het nemen van proeven op kleine schaal, waarvan telkens in de Regeerings-verslagen

melding wordt gemaakt. Met name is dit laatste thans in de Preanger het geval waar, ten gevolge van later te vermelden omstandigheden, niet het dorp in de belasting wordt aangeslagen, maar elke landbezitter afzonderlijk belast wordt. Daar, waar de dorpsgewijze aanslag bestaat, wordt de verdeeling (repartitie) der belasting over de bezitters der gronden aan de belanghebbenden met het dorpsbestuur overgelaten; het dorpshoofd is met de inning der landrente belast en verplicht de betaalde sommen af te dragen aan een Inlandschen ambtenaar, de ondercollecteur, die de gelden weder in 's lands kas moet storten.

Langen tijd was de landrente slechts een ondergeschikte bron van inkomst, daar men er tegen opzag bij de lasten, die het cultuurstelsel aan de bevolking oplegde, ook nog eene verhooging van landrente te eischen. In 1850 bedroeg zij *f* 8.564.906; na dien tijd is zij geruimen tijd aanhoudend gestegen, zoodat hare opbrengst voor 1888 op *f* 17.046.830 gesteld kon worden [1]). In dat jaar echter gaven de minder gunstige tijdsomstandigheden der Regeering aanleiding om de residenten uit te noodigen, den aanslag meer in overeenstemming te brengen met de verminderde draagkracht der bevolking, zoodat de opbrengst in 1889 tot *f* 15.831.567 terug ging en in 1890 zelfs tot *f* 14.950.693 daalde. Voor 1893 is het bedrag der landrente op *f* 15.500.000 geraamd, of *f* 500.000 minder dan op de begrooting voor 1892 was uitgetrokken.

Maar niet alleen hen, die hun hoofdbedrijf van den landbouw maakten, wilde Raffles door eene belasting treffen. De Inlanders en vreemde Oosterlingen, welke buiten die klasse vielen, werden aan een huistaks onderworpen, die weldra den vorm van eene patentbelasting aannam en als belasting op het bedrijf bekend is. De vermoedelijke winsten, in de uitoefening van het bedrijf verkregen, strekken als grondslag voor den aanslag, die voor Inlanders 2 percent, voor vreemde Oosterlingen 4 percent van het inkomen bedraagt. Dat deze belasting, die met inbegrip van de Buitenbezittingen, waar

---

[1]) Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de landrente sedert 1850 ook in de Preanger (1890 *f* 1.089.797), Madoera (1890 *f* 703.058) en in Banjoewangi werd ingevoerd, en dat de belasting der boomgaarden en woonerven, die vroeger gedeeltelijk met de belasting op de vischvijvers een afzonderlijk middel uitmaakte, met de landrente samengesmolten is. De belasting op de vischvijvers bracht in 1890 *f* 311.754 op en is voor 1893 op *f* 320.000 geraamd.

zij gedeeltelijk is ingevoerd, voor 1893 op f 2.640.000 geraamd wordt, in sommige gevallen zeer drukkend is, blijkt wel uit het feit dat de minimum-aanslag van f 1, berekend op een inkomen van f 50, thans betaald wordt door een aantal belastingschuldigen die een veel geringer inkomen uit hun bedrijf trekken, en zelfs van inkomens van f 7, f 6 en f 1.50 geheven wordt. Het voornemen bestaat om alle inkomens beneden f 25 vrij te stellen, waartoe het geraamde bedrag voor 1893 op f 150.000 minder gesteld is dan in 1891 werd ontvangen.

Tegelijk met de invoering van dit belastingstelsel zouden, volgens het plan van Raffles, niet alleen alle verplichte leveringen van producten tegen lage prijzen worden ingetrokken, maar ook alle heerendiensten worden afgeschaft, die het Gouvernement of de Inlandsche hoofden vorderden, met uitzondering van de zoodanigen, welke in het algemeen belang geëischt werden, zooals het arbeiden aan de wegen enz., en van die, welke in 's lands bosschen moesten verricht worden (zoogen. blandong-diensten). Jammer maar dat de bezoldiging in land, aan vele hoofden en ambtenaren gegeven, aanleiding gaf om dit verbod te overtreden. De gedwongen koffiecultuur werd in de meeste streken van Java opgeheven en aan den Inlander vrijgelaten om zich al dan niet daarmede bezig te houden. Daar de koffie, tengevolge van het continentale stelsel, op het vaste land van Europa geen markt kon vinden en dus sterk in prijs daalde, was deze maatregel niet nadeelig voor de schatkist, maar een noodzakelijk gevolg daarvan was, dat de koffiecultuur zeer verviel. Ook de macht der Inlandsche hoofden werd ingekrompen; het Europeesche bestuur stelde zich onmiddellijk met den Inlander in betrekking en de werkkring der regenten werd hoofdzakelijk tot de politie en bemoeiingen met het rechtswezen beperkt. Ofschoon Raffles aan den anderen kant hunne ijdelheid door het toekennen van hooge titels trachtte te vleien en hen in het genot van jaarwedden en ambtelijk landbezit stelde, verviel hun aanzien in vele gewesten geheel. Vrij algemeen ontstond het denkbeeld, dat men hen wel kon missen. Door vele residenten werden zij met minachting behandeld, ja sommigen hunner lieten hen bij de residents-woningen, onder Javaansche bedienden, volgelingen en gerechtsdienaars vermengd, op bevelen wachten. Eene diepe mismoedigheid maakte zich van hen meester, totdat v. d. Capellen hun aanzien verhoogde zonder

hun echter de oude macht terug te geven. Van al deze hervormingen waren de Preanger-landen uitgesloten. Daar liet Raffles het oude Compagnie-stelsel bestaan, en de gedwongen koffiecultuur en de groote overmacht der Inlandsche hoofden werd er niet aangeroerd, hoofdzakelijk wegens de groote winsten, die het koffiemonopolie opleverde.

Wat het rechtswezen betreft kunnen wij een onderscheid maken tusschen de maatregelen, welke slechts tijdelijk bleven gelden, zooals de invoering der jury en de gelijkstelling van Inlanders met Europeanen, en tusschen voorzieningen, die ook op latere regelingen invloed uitoefenden. Onder dezen behooren de instelling van omgaande rechters, belast met de rechtspraak over zware misdrijven, de opheffing van de schepensbank, en de organisatie van de rechtspraak in de verschillende gewesten. Ten einde een gemakkelijker overzicht te geven stellen wij ons voor die regeling later in betrekking tot den tegenwoordigen toestand van het rechtswezen te behandelen.

Terwijl Raffles zich aldus met eene algeheele hervorming van de administratie van Java bezig hield, was Europa het tooneel van hoogst belangrijke gebeurtenissen die hem van de vruchten van zijnen arbeid zouden berooven. Nederland had zich aan de Fransche overheersching ontworsteld; een vorst uit het stamhuis van Oranje, door de algemeene volksstem geroepen, had den troon beklommen en Engeland, dat het herstel van ons vaderland als een machtig bolwerk tegen Frankrijk krachtig begunstigd had, verklaarde zich bereid ons in het bezit der verloren koloniën te herstellen. Eene overeenkomst, den 13den Augustus 1814 te Londen gesloten, nam de vrede van Amiëns als grondslag aan en verzekerde ons de teruggave van alle bezittingen, die in 1803 in onze macht waren. Maar in een additioneel artikel deed Nederland afstand van de Kaap de Goede Hoop en eenige West-Indische bezittingen tegen eene aanzienlijke som gelds, door Engeland uit te keeren, terwijl de Nederlandsche bezitting Cochin en onderhoorigheden tegen het eiland Bangka in ruil werd gegeven. De onderhandelaars, die dit tractaat tot stand brachten, misten de noodige gegevens, om iets meer dan het allernoodzakelijkste te regelen; men stelde zich dan ook voor, om minder gewichtige punten later te behandelen.

De hoofdzaak was echter dat Nederland weder zijne overzeesche bezittingen herkreeg. Aanstonds sloeg men de handen aan het werk

om ze uit Engelsche handen over te nemen [1]). Een drietal mannen werden als Commissarissen-Generaal in Nov. 1814 met die taak belast: Elout, v. d. Cappellen en Buyskes. Ernstig was er over gedacht de rechterhand van Raffles, den hoogst bekwamen Raad van Indië Muntinghe, als lid aan de Commissie toe te voegen, maar men meende dat hij te zeer in de laatste hervormingen betrokken was om een onbevangen oordeel uit te spreken. Door den terugkeer van Napoleon opgehouden, kwam de Commissie eerst in April 1816 op Java aan; gebrek aan instructies van Britsche zijde, veroorzaakt door te late kennisgeving door de Ned. Regeering te Londen gedaan, vertraagde de overname op nieuw en zoo duurde het tot den 23sten Juli 1816 vóór dat de Lt. Gouv. Fendall, die aan Rafffes was opgevolgd, en de Ned. Comm. Gen. te Rijswijk de overeenkomst teekenden, waarbij de overname geregeld werd. Een aantal punten van geschil, die zich daarbij hadden voorgedaan, konden toen nog niet uitgemaakt worden. Gedeeltelijk werden zij door eene suppletoire conventie van 24 Juni 1817 uit den weg geruimd, maar waar het gewichtige zaken betrof moesten dezen in Europa beslist worden. Dit geschiedde door het tractaat van 17 Maart 1824 [2]). De finantieële geschillen, die opgerezen waren, werden beslecht door eene uitkeering van 100.000 p. s. aan Engeland. Moeilijker was de bepaling van het grondgebied, dat aan beide partijen zou toebehooren. Engeland en Nederland maakten beiden aanspraak op het eiland Blitong. Wij grondden onzen eisch op de bewering, dat dit eiland een onderhoorigheid van Bangka was en dus aan ons behoorde, waartegen de Engelschen aanvoerden dat wel de onderhoorigheden van Cochin doch niet die van Bangka waren afgestaan. Doch de grootste zwarigheid was gelegen in de aanspraken, die beide landen op Singapore maakten.

Men zal zich herinneren (Dl I. p. 508) dat het rijk van Djohor eene plaats onder de leenstaten der Compagnie bekleedde en zich over een gedeelte van Achter-Indië en over den Rhiouw-Lingga-archipel uitstrekte. Tot de bezittingen van dit rijk behoorde een klein eilandje, in de straat van Malakka gelegen, dat ter nauwernood voedsel opleverde voor de enkele behoeftige Inlanders, die er

---

[1]) J H. J. Hoek. Het herstel van het Nederl. gezag over Java en ond. 's Grav. 1862.
[2]) Smulders. Gesch. en verklaring van het tractaat van 17 Maart 1824. Utr. 1856.

in een vijf- of zestal schamele hutten leefden en waar van tijd tot tijd de zeeroovers, die de Indische wateren onveilig maakten, zich vereenigden om hunnen buit te verdeelen en tijdelijk verblijf te houden. Toen nu de Nederlandsche koloniën in handen der oude bezitters geraakten en zelfs Malakka aan ons werd overgegeven, vreesde Raffles dat aan den Engelschen handel groote afbreuk zou worden gedaan, en dat de onzen zich met uitsluiting van ieder ander van de vaart meester zouden maken. De buitengewoon gunstige ligging van dat eiland, Singapore genaamd, dat als station tusschen China en Vóór-Indië voor de Engelschen van groot belang kon zijn en de vaart in Straat Malakka beheerschte, bleef hem niet verborgen en gretig greep hij het eerste het beste voorwendsel aan, om zich daarvan meester te maken. De vorst van Djohor, Mahmoed Sjah, was in 1811 overleden en had een tweetal zonen, Hoesein Mohammed, ook Tongkoe Long genaamd, en Abdoe'r-rahman nagelaten, van welken de laatstgenoemde den troon beklom daar hij, ofschoon jonger in jaren, uit een huwelijk met eene aanzienlijke vrouw was voortgesproten. Djohor, de oude hoofdplaats, tot een ellendig visschersdorp vervallen, stond onder een Inlandsch hoofd dat den titel van Tommengong voerde en van tijd tot tijd te Singapore verblijf hield. Op deze omstandigheden bouwde Raffles het volgende plan. Tegenover Abdoe'r-rahman erkende hij Tongkoe Long als Sultan, doch alleen om hem Singapore aan de Engelsche Compagnie te laten afstaan, daar hij zich verder niet om zijne aanspraken bekommerde. Op den 16den Febr. 1819 ging Raffles met Tongkoe Long en den Tommengong een contract aan, waarbij zij, tegen genot van een vast jaargeld, aan de Engelschen het recht gaven om zich op Singapore neder te zetten. En toen de Engelschen daar eenmaal gevestigd waren verrichtte het genie van Raffles er wonderen. Binnen ongelooflijk korten tijd werd het onvruchtbare eiland eene bloeiende handelsplaats. Alle schepen werden er vrij van rechten binnengelaten, grootsche werken kwamen er ten behoeve van den handel tot stand, en toen de Nederlanders hunne stem tegen het gepleegde onrecht verhieven, was het belang van den Engelschen handel zoozeer met Singapore vereenzelvigd dat de Britsche Regeering, „met terzijdestelling van de grondbeginselen van Europeesche staatkunde of romantische gevoelens van zedelijkheid" zich op het eiland bleef handhaven. Te vergeefs volgden wij,

schoon aarzelend en ten halve, het voorbeeld van Raffles na, en maakten ook Rhiouw tot eene vrijhaven; Singapore bleef het emporium van de Indische wateren en is dit tot nu toe gebleven, terwijl een goed deel van de producten onzer bezittingen naar die bloeiende handelsplaats worden toegevoerd. De overige geschillen tusschen Engeland en Nederland werden door een ruil van landen opgelost; Nederland deed afstand van zijne bezittingen op het vaste land van Indië, doch Bengkoelen werd door Engeland aan ons in eigendom overgedragen, welk Rijk ook afzag van alle vertoogen tegen het bezetten van Blitong door de Nederlanders en de verplichting op zich nam, nimmer op Sumatra een Britsch kantoor op te richten noch op de Karimon-eilanden, Battam, Bintang of op eenige der andere eilanden liggende ten zuiden van Straat Singapore. Men hoopte daarmede aan alle geschillen een einde te maken; de toekomst zou echter leeren dat dit noch op Sumatra, noch op Borneo het geval zou zijn. Hierover en over de belangrijke handelsbepalingen, in dat tractaat voorkomende, moeten wij elders handelen.

Na deze uitwijding, die tot recht verstand van de plaats, door Nederland in Indië ingenomen, noodzakelijk was, keeren wij tot Java terug, waar de Commissarissen-Generaal zich met de overname der bezittingen bezig hielden. Op dat eiland ondervonden zij geene moeilijkheden, integendeel werden zij met open armen door de vorsten van Solo en Djokja ontvangen, die van Nederland herstel van den ouden luister verwachtten. Nog altijd regeerde Pakoe Boewana IV in het eerste rijk, doch spoedig na het vertrek van de Commissarissen-Generaal (1819) overleed deze vorst (1820). Zijn opvolger bleef slechts korten tijd aan het bestuur en na diens dood (1823) beklom Pakoe Boewana VI den troon, een jong en ondernemend vorst die, zooals later bleek, ons gezag niet bijzonder genegen was. Ook in het Djokjasche rijk had herhaalde troonsverwisseling plaats. Amangkoe Boewana III, de voormalige prins-regent, was reeds in 1814 overleden en door Amangkoe Boewana IV, Djarot bijgenaamd, opgevolgd. Niet zonder vermoeden van vergiftiging stierf deze vorst in 1822, eenen tweejarigen zoon nalatende, die onder zeer ongunstige omstandigheden Sultan werd. Diepe ellende heerschte bij de bevolking der Vorstenlanden, die door hare hoofden werd uitgezogen en bovendien door zware belastingen voor den vorst en het Gouvernement gedrukt werd. Zoo vinden wij vermeld

dat door den vorst geheven werden: het pakeplop, voor het recht om dansmeiden te zien dansen, maar dat ook geëischt werd van hen, die daarvan geen gebruik maakten; de pakoentoel, belasting voor de kuiten, die zoowel betaald werd voor spillebeenen als door hen, die de natuur met fraaie kuiten gezegend had; de pasoembing of willekeurige verhooging van alle belastingen enz., te samen een getal van 34, de eene al dwazer en willekeuriger dan de andere. En niet minder bezwarend was de belasting door het Gouvt. geheven, en onder den naam van tolpoorten bekend, die van het vervoer van goederen op aangewezen afstanden geheven werd, zooals ook bij ons op de groote wegen hier en daar nog geschiedt. In de Vorstenlanden waren deze tollen verpacht en de pachters, Chineezen, knevelden de bevolking geweldig, daar deze te gedwee was om zich tegen hunne eischen te verzetten. Zelfs lieten zij meermalen Inlanders die niets bij zich hadden, voor hunne partes posteriores tolgeld betalen, waardoor een eigenaardig Javaansch woord gevormd werd, terwijl zelfs voor de lijken van gestorven Javanen de belasting geëischt werd. In 1827 werd eene poging gedaan om door het afschaffen van het pachtstelsel die knevelarijen te voorkomen, doch toen ook dit niet mocht baten werd de belasting in 1830 geheel ingetrokken.

Volgens sommigen droeg ook de zoogenaamde landverhuur er toe bij, om de ellende der bevolking te vergrooten. De vorsten waren gewoon hunne ambtenaren en bedienden, van den rijksbestierder tot den laagsten stalknecht niet in geld, maar in land te bezoldigen, d. w. z. zij stonden hunne rechten op den grond en de daarop gevestigde bevolking aan deze personen af. De belastingen in producten en de diensten, vroeger aan den vorst verschuldigd, kwamen nu ten goede van den ambtenaar. Daarvan maakte de industrie zich meester. Europeanen of andere vreemdelingen gingen met die ambtenaren overeenkomsten aan, waarbij dezen hunne rechten aan hen overdroegen. Zij trachtten nu de bevolking, op de landen gevestigd, waarover zij tijdelijk de beschikking hadden, te bewegen om in plaats van de producten die zij moest opbrengen, een evenredig deel van den bebouwden grond aan hen af te staan. Den arbeid, welke de bevolking voor den ambtenaar moest verrichten, en die vroeger grootendeels voor staatsie, huiselijke werkzaamheden enz. gebruikt werd, wendden de industrieelen aan om

producten voor de Europeesche markt te teelen, zoowel op de landen van de bevolking gekregen, als op de woeste, nog niet ontgonnen gronden, die zij thans voor de cultures geschikt maakten. Deze „landverhuur in de Vorstenlanden" had eene belangrijke vermeerdering van productie ten gevolge, maar de Gouverneur Generaal v. d. Capellen, die ongaarne het particuliere element zag toenemen en hoogstens de toelating voorstond van Europeanen, benoodigd voor de burgerlijke en militaire dienst, zeevaart en handel, en voor ondernemingen die meer kapitaal en vernuft vereischen dan bij den Inlander werden aangetroffen, was dezen toestand niet genegen. Hij vreesde voor onderdrukking der bevolking door de landhuurders, die van hunne machtige stelling misbruik konden maken, 't geen misschien niet geheel ongegrond was, ofschoon het opmerking verdient dat in de onlusten, die kort daarna uitbraken, de bevolking op de landen van de HH. Dezentje en Stavers door getrouwheid uitmuntte. Op eene reis door den Gouverneur Generaal in 1819 ondernomen viel hem de groote uitbreiding in het oog, die deze landverhuur verkregen had, en daarom beval hij in 1821 dat geene meerdere landen in huur zouden worden uitgegeven. Maar aan dat bevel werd niet voldaan en nu volgde er in 1823 (St. 27) eene publicatie, waarbij alle contracten, na 15 Nov. 1821 gesloten, van kracht beroofd werden, terwijl ditzelfde bepaald werd omtrent vroegere overeenkomsten, indien zij voor langeren tijd dan voor 3 jaar waren aangegaan, welke termijn ook voor nieuwe contracten bepaald werd. Daardoor werd de landverhuur zoo goed als onmogelijk, omdat niemand het wagen durfde, groote ondernemingen voor zulk een korten tijd aan te vangen. In 1827 (St. 53) werd zij weder op den ouden voet toegestaan; nu nog berust de landbouw in de Vorstenlanden voor een goed deel op dergelijke overeenkomsten, die wij later meer in het bijzonder zullen behandelen.

Bij de intrekking der landverhuur begreep v. d. Capellen dat het noodzakelijk was de ondernemers schadeloos te stellen voor de gebouwen en aanplantingen, door hen op de gehuurde landen opgericht en aangelegd. Deze schadeloosstelling werd nu aan de verhuurders der landen in rekening gebracht, die dientengevolge groote schade leden en zeer misnoegd werden. En dit was ook het geval met den Sultan, die o. a. het land Bedaja aan den resident Nahuijs voor *f* 62.50 in huur gegeven had. Men eischte nu van

zijne voogden eene schadeloosstelling van *f* 100.000 en dwong hen werkelijk *f* 62.000 uit te betalen, 't geen hen zeer ontstemde, vooral toen het Gouvernement korten tijd daarna zelf landen in huur nam, en dus aanleiding tot de vrees gaf, dat eene inlijving van de Vorstenlanden vóór de deur stond. Bij dit alles kwamen eene menigte intrigues, die den Kraton verdeelden, waar de zedeloosheid ten toppunt gestegen was. De voogdij over den jongen vorst bevond zich in handen van zijne moeder, zijne grootmoeder, zijnen oudoom Mangkoe Boemi en van zijnen oom, den vroeger (p. 15) genoemden Anta Wiria, die toen den titel van Pangeran Dipa Negara voerde. Met zijnen vader, den prins-regent, had laatstgenoemde medegewerkt om Sepoeh in 1812 van den troon te verjagen en naar 't schijnt had hij daarbij de toezegging verkregen dat hij troonsopvolger zoude worden, niettegenstaande hij uit een huwelijk met eene bijzit geboren was. Hiervan was echter niets gekomen, en Dipa Negara, die door het Nederlandsch bestuur weinig geteld en algemeen als een zwakhoofd beschouwd werd, trok zich in de eenzaamheid terug en wijdde zich geheel aan godsdienstige overpeinzingen en boetedoening, zoodat hij weldra den roep van groote heiligheid verkreeg en bij de bevolking in groot aanzien kwam. En deze man die, zooals later bleek, uitstekende hoedanigheden bezat, werd door de Europeanen en ook door den rijksbestierder, die met den resident het bestuur over het rijk voerde, met minachting behandeld, terwijl eindelijk de maat volgemeten werd toen de assistent-resident het bevel gaf dat een weg zou worden aangelegd, die gedeeltelijk over den grond van den prins en over een in de nabijheid liggend graf liep, zonder dat men Dipa Negara daarin kende. Nu maakte de prins openlijk toebereidselen tot den strijd; hij liet de stokken, die den weg afbakenden, uitrukken en door pieken vervangen, terwijl hij last gaf dat allen, die hem lief hadden, zich te Tegal radja om hem zouden verzamelen. De resident, die buiten de hoofdplaats zijn verblijf hield, en niets wist van 't geen in Djokja omging, moest door zijnen ambtgenoot te Solo gewaarschuwd worden en toen hij eindelijk maatregelen nam, om Dipa Negara in handen te krijgen, was het te laat. (Juli 1825). Ook de andere voogd vereenigde zich met den opstandeling en in korten tijd was geheel Djokja in opstand, zoodat de muitelingen zelfs de hoofdplaats konden verwoesten, met uitzondering van het fort, de

Kratons en de Europeesche en Chineesche wijken, en ook dezen werden niet dan met inspanning van alle krachten behouden[1]). De opperbevelhebber van het leger, de Kock, snelde in allerijl naar het tooneel van den strijd en ofschoon het hem gelukte om den Soesoehoenan die, zooals later bleek, tot afval neigde, voor onze belangen te winnen, kon hij overigens niet krachtig optreden, daar het grootste gedeelte van het leger den veldtocht op Celebes bijwoonde. Eerst toen v. Geen uit Boni was teruggekeerd kon Djokja worden ontzet, maar daarentegen breidde de opstand zich in Kedoe en Rembang uit, en zelfs werd Samarang een oogenblik door de muitelingen bedreigd. Overal waar de vijand in het open veld stand hield, werd hij verslagen. maar meestal bepaalde hij zich tot eene soort van guerila-oorlog, waardoor hij ons groote afbreuk deed, terwijl elke nederlaag, den vijand toegebracht, hem slechts tijdelijk kon verzwakken, want na korten tijd vereenigden zijne verstrooide benden zich weder en barstte de opstand op nieuw in de streken uit, die men reeds onderworpen waande. Hierbij onderscheidde zich vooral de Ali Bassa Prawira Dirdja, gewoonlijk Sentot genaamd, een zoon van den vroeger vermelden Radhen Rongga, die door zijne stoutmoedige aanvallen onze troepen dikwijls het veld deed ruimen en vooral in het jaar 1826 den onzen zware slagen toebracht en o. a. een eskorte overviel, dat de beide voogden van den Sultan, in de plaats van Dipa Negara en Mangkoe Boemi benoemd, begeleidde. Met het meerendeel hunner volgelingen kwamen zij om het leven. Een ander persoon, die zich mede eenen grooten naam verwierf, was de fanatieke en wreede priester Kjaï Madja, die door zijne kennis van de godsdienstige voorschriften grooten invloed bij de bevolking verwierf en naar het schijnt de ziel van den opstand werd. Door voorspoed overmoedig geworden, waagde Dipa Negara het, aan zijne volgelingen hooge titels te geven en landen in de door hem bezette streken en zelfs in het Solosche aan te wijzen. Bijna dagelijks nam zijn aanhang toe, en het baatte weinig dat de Regeering den ouden Sultan Sepoeh uit Amboina, waar hij in ballingschap vertoefde, deed terugkeeren en weder tot vorst aanstelde, om te beproeven door

[1]) T. V. A. de Stuers. Mémoire sur la guerre de Java. Leide 1833. Nahuys. Verzameling van off. rapporten. Dev. 1835. — Bijdr. t. t. l. en vlk. 2e S. III p. 140.

zijn gezag een tegenwicht tegen Dipa Negara te vormen. Zijn invloed bleef onbeduidend, ja zijn dood, die in 1827 plaats had, werd bijna niet opgemerkt. Eindelijk nam Dipa Negara, zooals een Javaansch geschiedverhaal zegt, door zelfverheffing aangeraakt, in 1828 den titel van Sultan aan. Maar toen was zijn voorspoed reeds aan het tanen en de maatregelen waren genomen, die tot zijne geheele onderwerping leidden.

Aan v. d. Capellen was de Commissaris-Generaal du Bus de Gisignies opgevolgd (1826) [1]), terwijl het beleid van den oorlog bij de Kock berustte, die tevens als Luitenant-Gouverneur-Generaal aan het hoofd der Regeering stond en nu in 1827 eene handelwijze volgde, die langzaam maar zeker tot de onderdrukking van den opstand voerde. Men had de ondervinding opgedaan dat een enkele nederlaag voldoende was om in de streken, die men reeds onderworpen had, de vlam van den opstand opnieuw aan te wakkeren, tenzij men er voor zorgde dat er eene krijgsmacht aanwezig was, sterk genoeg om dit aanstonds te beletten. Hiertoe diende het zoogenaamde benting-stelsel. Het veroverd terrein werd met kleine sterkten, bentings genaamd, bedekt terwijl de troepen te velde in kleine corpsen verdeeld werden, vliegende colonnes geheeten, die de gemeenschap tusschen de bentings onderhielden en het vijandelijk land doortrokken. Telkens werd de keten dier forten nauwer om den vijand toegehaald en eindelijk (1828) gelukte het den onzen hem tusschen de rivieren de Praga en Bagawonta in te sluiten op een terrein, ten noorden door de bergen van Minoreh, en ten zuiden door de zee begrensd, en dat steenachtig of moerassig was en dus ongeschikt om den vijand te onderhouden. Aanvankelijk had de zuinige Commissaris-Generaal zich tegen dit plan verzet, omdat het veel soldaten vergde en vooral veel geld kostte. In het eerste bezwaar werd door de uitzending van een Nederlandsch expeditionair corps en door de aankomst van strijders uit de Molukken, Alfoeren, voorzien; de Kock hield vol, en du Bus was verstandig genoeg om zijne minderheid in krijgszaken te erkennen en toe te geven. De genomen maatregelen werden met gunstig gevolg bekroond. Ofschoon Dipa Negara en Sentot een paar malen den kring doorbraken, die om hen getrokken was, werden zij telkens weder teruggejaagd en

---

[1]) H. v. d. Wijck. De Ned. O.-I. bez. onder du Bus d. G. 's Grav. 1866.

reeds in 1828 viel Kjaï Madja in onze handen, terwijl Sentot zich in October 1829 onderwierp. Dipa Negara zwierf, van alle macht beroofd, in het gebergte van Selarang rond; ook zijn rijksbestierder verliet hem in het begin van 1830 en berichtte den Generaal Cleerens dat Dipa Negara, van slechts drie personen van aanzien vergezeld, zich daar ophield en door zijne tusschenkomst werd de vorst overgehaald zich naar het hoofdkwartier van de Kock te begeven, ten einde over zijne onderwerping te onderhandelen. Maar daar zocht hij op allerlei wijze uitstel, terwijl een aantal Inlandsche hoofden zich om hem vereenigden en de Kock, die voor verraad vreesde, liet hem in hechtenis nemen en naar Batavia brengen. Hij werd in ballingschap naar Menado en later naar Makassar gezonden, waar hij in 1855 overleed.

Zoodoende was een opstand geëindigd, die onbeschrijfelijke rampen over een groot gedeelte van Java verspreidde, zoodat men veertig jaar later nog in die streken verhaalde, dat men er in die dagen nauwelijks een handvol rijst voor *f* 1 kon krijgen en de menschen mager werden als hout. V. d. Bosch, die in 1830 als Gouverneur-Generaal was opgetreden, besloot van deze gunstige gelegenheid gebruik te maken om de macht der Inlandsche vorsten voor goed te breken. De zoogenaamde Montja Negarasche landen bewesten de Bagawonta en beoosten den berg Lawoe (de residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri met meer dan één millioen bewoners) werden aan de vorsten van Solo en Djokja ontnomen tegen eene schadeloosstelling voor het gemis van de inkomsten, die zij uit die provinciën trokken. Ook landen, aan den Soesoehoenan toebehoorende, waren in dien afstand begrepen. Deze vorst, die in den aanvang, volgens zijne eigen bekentenis, verraderlijke plannen koesterde, had later het Nederlandsch gezag met alle macht ondersteund, zoodat men hem ter belooning zelfs eene uitbreiding van zijn rijk had voorgespiegeld. En nu verlangde men integendeel van hem afstand van grondgebied! Geen wonder dat de vorst hierover verbitterd was. Schijnbaar schikte hij zich in dien eisch, maar in Juni 1830 kregen de Commissarissen, met de regeling der aangelegenheden in de Vorstenlanden belast (de HH. Nahuijs, Merkus en v. Sevenhoven), het bericht dat de vorst heimelijk zijnen Kraton verlaten had en naar het zeestrand gegaan was, kennelijk met het doel om zich daar tot den opstand tegen ons gezag voor

te bereiden. Onmiddellijk werd hij achtervolgd en inderdaad vond men hem slapende aan het zuiderstrand, ten einde door Njaï Kidoel, de Godin van het Zuiden, met profetische droomen begunstigd te worden. Op eigen verantwoordelijkheid verklaarden de Commn. den Soesoehoenan vervallen van zijne waardigheid en stelden in zijne plaats een zoon van den voorlaatsten Soesoehoenan tot vorst aan. De Gouverneur-Generaal bekrachtigde deze maatregelen, de bevolen inlijving der Montjanegarasche landen had zonder verzet plaats en dientengevolge werd het gebied der vorsten tot de tegenwoordige residentiën Soerakarta en Djokjakarta bepaald. Later werd ook het district Nangoelan onder het onmiddellijk gezag van het Nederlandsche Gouvernement gebracht, toen de prins Wira Goena, die ter belooning voor zijne diensten bij de gevangenneming van Kjaï Madja met dat land beleend was, zich ongetrouw betoonde en met afval en opstand dreigde (1833). De grensscheiding der beide rijken werd nu eindelijk geregeld. Aan de ineenlegging der landen (Dl. I p. 494) werd een einde gemaakt; Solo verkreeg de provinciën Padjang en Soekawati, terwijl Mataram en Goenong Kidoel aan Djokja werd afgestaan.

Na de onderwerping van Dipa Negara werd de rust op Java maar zelden op ernstige wijze verstoord; meestal slechts door plaatselijke onlusten zooals in 1869 toen, even vóór de viering van het 250 jarig bestaan van Batavia, ongeregeldheden in Bekaseh (ommelanden van Batavia) uitbraken, die bijna onmiddellijk werden onderdrukt. Van grooter belang was echter de opstand, die in Juli 1888 in Tjilegon (Bantam) uitbrak [1]) en aan verscheidene Europeesche en Inlandsche ambtenaren het leven kostte. Deze opstand is daarom vooral de aandacht waard omdat zij, behalve door verkeerde maatregelen der Regeering tegen de veepest, die West-Java teisterde en de ellende, door die ziekte verspreid, grootendeels veroorzaakt werd door fanatieke bewegingen onder de Javaansche bevolking, die niet alleen in Bantam werden waargenomen, en die door godsdienstige broederschappen en hadji's in het leven geroepen of aangewakkerd werden. Ofschoon het spoedig gelukte den opstand te onderdrukken en de hoofdleiders der moordaanslagen te straffen, blijven de Tjilegonsche troebelen een waarschuwing om voortdurend op onze hoede

---

[1]) Ind. Gids 1892, p. 1137. R. A. v. Sandick. Lief en leed uit Bantam. Zutphen.

te zijn tegen de opwekking van het fanatisme bij de Mosleinsche bevolking in den archipel, die in Mekka steun vindt. Bij de beschrijving van den maatschappelijken toestand der Javaansche bevolking komen wij op dit onderwerp terug.

Biedt in dit opzicht, gelukkig, de geschiedenis van Java in de laatste 60 jaren weinig belangrijks aan, des te merkwaardiger waren de vele hervormingen, in dat tijdperk op administratief gebied ondernomen en van welken wij slechts enkelen hier kunnen behandelen [1]). Om dezen in groote trekken te schetsen moeten wij weder tot de zending van Commissarissen-Generaal opklimmen. De Souvereine Vorst had hun een Regeerings-reglement medegegeven, dat hoofdzakelijk op den voet van het Charter van 1804 geschoeid was, maar daar men de veranderingen niet kende, die onder het bestuur van Raffles waren ingevoerd, werd hun het recht gegeven om des noods daarvan af te wijken. Maar toen zij in Indië kwamen vonden zij den toestand geheel anders, dan zij zich dien hadden kunnen voorstellen. De Commissarissen-Generaal en vooral Elout, die de ziel der Commissie was, werden spoedig ijverige voorstanders van de hervormingen, door Raffles beraamd, die zij echter op meer beraden wijze wilden invoeren, dan onder het Britsche bestuur beproefd was. Het hun medegegeven Reglement voerden zij niet in, maar zij stelden een ander vast, dat geheel op het stelsel van Raffles gevestigd was. In de andere hervormingen, waartoe door hen eenstemmig besloten werden, betoonden zij zich voorstanders van eene natuurlijke ontwikkeling van Java's rijkdom, ook door de toelating van industrieëlen die hunne kapitalen voor de teelt van producten wilden besteden. Maar er was één punt, waarover men het niet eens was. Behalve de gronden, door de Inlanders bebouwd, waren er nog uitgestrekte landen, die woest en ongebruikt lagen en nu ontstond er tusschen Elout en v. d. Capellen verschil omtrent de voorwaarden, volgens welken die gronden aan particulieren verpacht zouden kunnen worden. Deze vraag was nog niet beslist toen Elout vertrok en v. d. Capellen, die nu als Gouverneur-Generaal alleen optrad, kwam weldra tot inzichten, die met het stelsel van Commissarissen-Generaal in vele punten verschilden en waarvan de

---

[1]) Voor staats- en administratief recht vgl. Mr. J. de Louter. Handleiding. 3e druk. 's Grav. 1884.

hoofdtrekken waren, het weren van particulier landbezit en de ontwikkeling van den Javaan zonder tusschenkomst van Europeesche planters. Behalve in den wederinkoop van Soekaboemi en in de maatregelen omtrent de landverhuur in de Vorstenlanden, kwam deze veranderde meening hoofdzakelijk uit in eene proclamatie van 9 Januari 1821 ter wering van opkoopers uit de binnenlanden. Men zal zich herinneren dat Raffles bij zijne hervormingen allen gedwongen arbeid wilde afschaffen en dus ook aan de verplichte koffiecultuur een einde wilde maken. Maar zijne bevelen werden slecht nagekomen. Terwijl in sommige residentiën die teelt geheel vrij werd gelaten, werd zij elders als gedwongen cultuur gehandhaafd. De Commissarissen-Generaal besloten hieraan een einde te maken en in 1817 (St. 55) bepaalden zij, dat het den Inlander vrij zou staan, al dan niet koffie te teelen. Was hij daartoe wel geneigd, dan zou de Staat hem de bestaande koffietuinen voor 6 jaren verhuren, tegen opbrengst van $^2/_5$ van den oogst; over het overblijvende behield hij de vrije beschikking, ja zelfs beloofde het Gouvernement dit drie vijfden altijd tegen een vasten prijs te zullen aannemen, zoodat de Inlander van een uitweg voor zijne koffie verzekerd was, zonder tot levering verplicht te zijn. Ten einde dit stelsel te doen slagen was het natuurlijk noodig dat de Inlander opkoopers vond, om zijne koffie van hem over te nemen. Allerlei personen zetten zich dan ook bij de dorpen neder, maar het gemelde besluit maakte daaraan een einde. V. d. Capellen vreesde, dat deze opkoopers op de een of andere wijze dwang op de bevolking zouden uitoefenen om zich tegen lage prijzen van de koffie meester te maken en hij verbood dat iemand, zonder speciale vergunning van het bestuur, op eenigen afstand van de verblijfplaatsen der residenten pakhuizen of handelsetablissementen zou vestigen. De vrije mededinging werd derhalve belet en bovendien ontving de Inlander, die gebruik wilde maken van zijn recht om de koffie tegen vrij hoogen prijs aan het Gouvernement af te staan, dikwijls een weigerend antwoord van de ambtenaren, want de koffie was aanmerkelijk in prijs gedaald en het zou aan het Gouvernement schatten gekost hebben, wanneer de belofte getrouw was nagekomen. De Inlander was dus aan de genade van de enkele opkoopers overgelaten, die zich in zijne nabijheid mochten ophouden, of ter sluiks de koffie opkochten, en zoodoende werd de cultuur weldra zeer gehaat. Na verloop van den

zesjarigen termijn voor welke de tuinen verhuurd waren, was het te voorzien, dat zij door de huurders verlaten zouden worden. Om dit te voorkomen beval de Regeering eenvoudig, dat ook voor het vervolg die tuinen op dezelfde voorwaarden zouden verhuurd worden, zoodat de cultuur slechts in schijn vrij was en de bevolking in werkelijkheid gedwongen werd, koffie te teelen en $^2/_5$ van den oogst aan het Gouvernement af te staan.

Terwijl v. d. Capellen zich deze afwijkingen van het stelsel van de Commissarissen-Generaal veroorloofde, was zijn bestuur ook op andere punten minder gelukkig. Vooral op finantiëel gebied. De administratie was op kostbaren voet geschoeid; de oorlogen, op Java, Sumatra, Borneo en Celebes gevoerd, verslonden ontzaglijke geldsommen, terwijl de inkomsten geenszins met de uitgaven gelijken tred hielden. Men stond voor een tekort, en om dit aan te vullen en ook de middelen te verkrijgen, om het geheel bedorven muntwezen te herstellen, besloot v. d. Capellen eene leening te sluiten, die in hare gevolgen voor Indië uiterst gewichtig was. Op vrij nadeelige voorwaarden werd met een handelshuis te Calcutta over die leening onderhandeld; zij werd echter door den Koning niet goedgekeurd en in hare plaats werd eene leening gesloten, die onder waarborg van Nederland tot stand kwam en waartoe de medewerking der Staten-Generaal gevorderd werd, terwijl dezen te voren zich niet met Indische zaken ingelaten hadden, daar de Grondwet van 1815 het uitsluitend opperbestuur over de koloniën aan den Koning opdroeg[1]). V. d. Capellen, die ook door andere handelingen de ontevredenheid van den Koning had opgewekt, kreeg vergunning om zijn bestuur neder te leggen en zijn opvolger, du Bus de Gisignies (1826—1830), die den hoogen titel van Commissaris-Generaal erlangde en met uitgebreide macht bekleed was, kreeg de opdracht de meest mogelijke bezuinigingen in te voeren en tevens een onderzoek in te stellen naar de stelsels, achtereenvolgens in Indië ingevoerd en daaromtrent aan den Koning verslag te doen. Den uitslag van dat onderzoek legde du Bus neder in zijn beroemd rapport van 1 Mei 1827[2]). Daarin kwam hij tot het besluit dat de Javaan, aan zijn eigen initiatief overgelaten, zich geheel aan de rijstcultuur

---

1) E. de Waal. Ned. Indië in de Staten-Gen. 's Grav. 1860.

2) Te vinden bij D. C. Steyn Parvé. Het kol. monopoliestelsel. Zalt-Bommel 1851.

wijden zal en niets meer zal voortbrengen, dan zooveel als noodig was om zichzelven en de zijnen voor gebrek te vrijwaren, zonder dat de buitenlandsche handel kon bloeien en zonder dat het eiland eenig voordeel zou opleveren, dan uit de belasting op het rijstgewas verkregen werd. Wilde men dus dat Java vruchten zou afwerpen voor den handel van Nederland en het bestuur aldaar in staat gesteld worden zijne geldelijke verplichtingen jegens het moederland te voldoen, dan moest er eene aansporing van buiten komen, en deze zocht du Bus in het Europeesche kapitaal en vernuft. Op groote schaal moesten landen worden uitgegeven, die nog onbebouwd waren en Europeesche industrieelen moesten aangemoedigd worden om die woeste gronden met behulp van Inlandsche arbeiders te ontginnen en voortbrengselen aan te kweeken waardoor, wat hier te lande zwaar woog, de Nederlandsche handel gevoed zou worden en, ofschoon langzamerhand, groote welvaart ontstaan zou en ook de schatkist aanmerkelijk gebaat zou worden. Het rapport bereikte den Koning onder alleszins gunstige omstandigheden; Elout was als Minister van Koloniën opgetreden en deze, de plannen van du Bus gunstig gestemd, stelde den Koning voor, eene proefneming op groote schaal met dat stelsel te nemen. De Vorst scheen daartoe niet ongeneigd, maar wilde vooraf het gevoelen inwinnen van een man, die groot gezag had in koloniale vraagstukken, den Generaal v. d. Bosch, die in het begin dezer eeuw op Java gediend had, doch onder het bestuur van Daendels weder naar het moederland was teruggekeerd. Toen de plannen van du Bus aan den Koning werden voorgelegd, was v. d. Bosch uit West-Indië teruggekeerd, werwaarts hij met eene zending belast geweest was en nu besloot de Koning zijnen raad in te roepen. In den aanvang luidde deze niet geheel ongunstig. Hoofdzakelijk vreesde hij voor eene te zware mededinging van den vrijen arbeid op Java met den slavenarbeid in West-Indië. Maar toch raadde hij, een proef met het stelsel op onbekrompen wijze te nemen en eenen man daarmede te belasten, die dit zonder partijzucht doen zou. Op voorstel van Elout werd hij tot Gouverneur-Generaal benoemd. Intusschen was de veege staat der Indische finantiën niet veel verbeterd en de bijstand van het moederland, dat tot nog toe slechts als borg was opgetreden, zou, vreesde men, ook in werkelijkheid noodig zijn, tenzij men middelen mocht vinden om de inkomsten in Indië op te voeren. De Koning verlangde, dat Indië ten spoe-

digste in staat zou worden gesteld, zich zelf te helpen en v. d. Bosch nam aan, Hem daarbij terzijde te staan. Maar dit was met het stelsel van du Bus niet mogelijk, immers dit beloofde wel rijke vruchten, maar alleen in de toekomst. Maar men kon den tijd niet afwachten, dat die vruchten op natuurlijke wijze rijpten en zoo moest men wel op kunstmatige middelen bedacht zijn. En ofschoon v. d. Bosch, naar het ons toeschijnt ter goedertrouw, nog verzekerde dat dwang daarbij geen rol zou spelen, voorzag Elout dat men, eenmaal op de helling geplaatst, die wel zou moeten afglijden en nadat v. d. Bosch zijne plannen in een tweede rapport had blootgelegd, nam de Minister van Koloniën zijn ontslag.

V. d. Bosch werd nu geheel vrijgelaten in de keus der middelen om zijne plannen te verwezenlijken. Welke waren dezen? Ziehier hoe hij het systeem voorstelt, dat onder den naam van cultuurstelsel zulk eene groote beroemdheid gekregen heeft. Ook hij was van meening dat de Javaan, aan zich zelven overgelaten, nimmer op groote schaal producten voor de Europeesche markt zou voortbrengen. Maar terwijl du Bus hem daartoe wilde brengen door particulier initiatief, gepaard aan vrijen arbeid, meende v. d. Bosch dat de Staat zelf zich daarmede moest belasten en als industrieel optreden. De Regeering, zoo redeneerde hij, heeft recht op eene belasting, door den Inlander te voldoen, die bestaat in de opbrengst van een gedeelte zijner producten, landrente genaamd. Stellen wij dat aandeel op twee vijfden. Laten wij nu den Inlander overhalen, in plaats van dat twee vijfden een gedeelte van zijnen grond af te staan, dat wij op slechts één vijfde bepalen. Den arbeid, dien hij den Staat verschuldigd is, zullen wij aanwenden om op die gronden producten te teelen, die voor de Europeesche markt geschikt zijn. Mochten die producten eene grootere geldswaarde vertegenwoordigen, dan de vroeger door den Inlander verschuldigde belasting, welnu, dat meerdere zal hem moeten worden uitbetaald.

Deze beginselen verdienen zeker uit staathuishoudkundig oogpunt weinig aanbeveling. De staat werd nijverheidsondernemer, blootgesteld aan alle kansen van winst en verlies, door ambtenaren gediend, die geen belang bij het welslagen der onderneming hadden en bovendien van hunnen eigenlijken werkkring werden afgetrokken. Maar den naam van dwangcultuur verdiende dat stelsel, ware het volgens deze beginselen uitgevoerd, in geenen deele. Doch het was

vooruit te zien dat dit onmogelijk was, indien men groote en snelle winsten wilde behalen. En werkelijk week de uitvoering in alle opzichten af van de plannen, door v. d. Bosch openlijk verkondigd. In plaats van overeenkomsten kwamen er bevelen; in stede van de kwijtschelding der landrente kwam een plantloon, dat ongeëvenredigd was aan den verrichten arbeid, ja in vele gevallen eerder een aalmoes dan eene belooning kon heeten en soms zelfs in het geheel niet werd uitgereikt; niet één vijfde der velden van een dorp werd in beslag genomen, maar gewoonlijk veel meer, soms werd zelfs over alle gronden beschikt, terwijl de meerdere waarde der producten nimmer werd uitgekeerd. Niets werd meer ontzien en zelfs de gebruiken en gewoonten der Inlanders, die v. d. Bosch als grondslag van zijn stelsel wilde doen dienen, werden dikwijls openlijk vertrapt. Wij zullen gelegenheid hebben, dit alles later aan te toonen; immers, willen wij ons een goed denkbeeld maken van den druk, dien sommige cultures in vele streken op den Inlander uitoefenden en van de voordeelen, die zij hem elders bezorgden, dan is het noodig met de wijze, waarop die voortbrengselen verkregen worden, althans in hoofdtrekken bekend te zijn. Wij bepalen ons dus hier tot het geven van een overzicht van het cultuurstelsel als geheel beschouwd [1]).

Hoofdzakelijk waren de genoemde afwijkingen het gevolg van de ongunstige omstandigheden waarin het moederland sedert 1830 verkeerde. De oorlog met België verslond millioenen en het uitgeputte Nederland was niet in staat die op te brengen. Indië moest daarin voorzien en alles werd aan dat doel opgeofferd. En zóó ontstond, juist op het oogenblik dat de Staat de groote cultuur bijna geheel in handen nam, de noodzakelijkheid om de draagkracht van den Inlander op het sterkste te spannen. Was het wonder, dat men voor de verzoeking bezweek en dat men, eenmaal op den verkeerden weg geraakt, weldra niet meer tevreden was indien Indië in hare eigene behoeften voorzag maar ook batige saldo's, van altijd hooger bedrag, van Java eischte? Doch men scheide het cultuurstelsel wel van de politiek van het batig saldo, en stelle niet op rekening van het eerste, wat alleen aan overdrijving moet worden toegeschreven.

Het was vooral tijdens het bestuur van J. C. Baud, de Eerens

---

[1]) G. H. v. Soest. Gesch. v. h. cultuurstelsel. Rott. 1869. N. G. Pierson. Kol. politiek. Amst. 1877.

en Merkus dat de overdrijving van het cultuurstelsel zich openbaarde. De eerste dezer Landvoogden was een veelbeteekenende figuur[1]). De hem opgedragen betrekkingen gaven hem gelegenheid zoowel de hervormingen door Raffles ingevoerd van nabij gade te slaan, als zich met de administratie der Commissarissen-Generaal bekend te maken. In 1821 keerde hij naar het moederland terug en werd weldra de rechterhand van Elout. Maar spoedig moest hij kiezen tusschen de vrijzinnige beginselen, die hij met hart en ziel toegedaan was, en tusschen de plannen van v. d. Bosch, die naar zijne meening door de eischen van het oogenblik en het overwegend belang van het moederland gevorderd werden. Hij trad tot het stelsel van v. d. Bosch toe en toen aan deze, om den tegenstand in Indië te overwinnen, de uitgebreide macht van eenen Commissaris-Generaal gegeven werd, verkreeg Baud, die weigerde als Landvoogd op te treden, de betrekking van Gouverneur-Generaal ad interim (1833) en bleef die waardigheid tot Febr. 1836 bekleeden. Zooveel hij kon streefde hij er naar, de scherpe punten van het cultuurstelsel te verzachten. Maar de aandrang uit Nederland, waar v. d. Bosch als Minister van Koloniën was opgetreden, werd voortdurend sterker. Alles moest bij de behoefte aan geld in Nederland achterstaan, zoo zelfs dat, toen Baud schreef dat met moeite 10 millioen zouden kunnen worden overgezonden, hij bevel kreeg om te zorgen dat 18 millioen gestuurd werden. De Eerens, die een jaar naast Baud als Luitenant-Gouverneur-Generaal werkzaam was, kon ook als Gouverneur-Generaal (1836—1840) niet meer zijn dan een werktuig in de hand van v. d. Bosch, die niet schroomde hem op harden toon zijn ongenoegen te kennen te geven, wanneer hij niet geheel in zijne richting werkzaam was. Merkus, die door groote geestesgaven en beminnelijk karakter uitmuntte, had als Raad van Indië vaak heftigen tegenstand aan de plannen van v. d. Bosch geboden en was daarvoor gestraft geworden, daar hij bij de reorganisatie van den Raad van Indië in 1836 niet herbenoemd werd. In dat jaar werd een einde gemaakt aan de regeering, door den Gouverneur-Generaal met den Raad van Indië uitgeoefend. De Landvoogd bestuurde voortaan alleen en de Raad mocht hem slechts met zijn advies bijstaan. Korten tijd daarna erkende Merkus de juistheid van de plannen

---

[1]) P. Mijer. J. C. Baud geschetst. Utr. 1878.

van v. d. Bosch; op nieuw werd hij tot Raad van Indië benoemd, en naar Sumatra gezonden, waar hij bij den dood van de Eerens nog vertoefde. Van Hogendorp, die het oudste lid van den Raad van Indië te Batavia was, nam eenigen tijd de landvoogdij waar, maar toen Merkus tot vice-president van dien Raad benoemd was, werd hem het bestuur afgestaan dat hij tot 1844, en sedert 1843 als Gouverneur-Generaal uitoefende. Ondertusschen had v. d. Bosch den ministerieelen zetel verlaten en was Baud hem opgevolgd en, merkwaardige speling van het lot, zij, die vroeger in de gelederen van de voorstanders van vrijen arbeid gestaan hadden, moesten nu, door den drang der omstandigheden gedwongen, samenwerken om een stelsel te bevestigen dat, zooals Baud zeide, met terzijdestelling van politieke en commerciëele bedenkingen was ingevoerd. Eene geheime instructie bond Merkus geheel aan de geldelijke belangen van het moederland en schreef hem voor dat hij allereerst zou hebben mede te werken tot gestadige vermeerdering van het batig slot. Om die steeds stijgende batige saldo's te kunnen verkrijgen, moesten alle krachten worden ingespannen en bij den druk, in vele streken door de cultures op de bevolking gelegd, kwamen nog allerlei persoonlijke, vaak onbezoldigde diensten, die men van haar vergde, terwijl ook de macht der Inlandsche hoofden, die door toekenning van cultuurprocenten voor het stelsel werden gewonnen, met oogluiking der Regeering eene aanzienlijke uitbreiding verkreeg. Reeds geruimen tijd te voren waren de regenten uit het diep verval opgeheven, waarin zij onder Raffles verkeerden. V. d. Capellen had hun weder een grooter aandeel in het bestuur gegeven en gelast dat zij in alle zaken, den Inlander betreffende, zouden gehoord worden, terwijl zij den resident als hunnen ouderen broeder hadden te beschouwen, die wel met hen gemeenzaam moest omgaan en hen zooveel mogelijk raadplegen, maar wien zij als het hoofd des huisgezins te gehoorzamen en te eerbiedigen hadden. En tijdens den opstand van Dipa Negara had men hun de verzekering gegeven dat hunne waardigheid, zoo het maar eenigzins mogelijk was, in hunne familie erfelijk zou zijn en hun daardoor eene geheel eigenaardige stelling gegeven, die van de positie eens ambtenaars aanmerkelijk verschilt en door het thans bestaande Regeerings-reglement (art. 69) bekrachtigd is. Maar men ging na 1830 nog verder. Want dit was een der zwartste schaduwzijden van de overdrijving, waaraan men zich schuldig maakte, dat

men de Inlandsche hoofden volstrekt noodig had om de hoeveelheid producten te verkrijgen, die men verlangde, terwijl men hen aan den anderen kant niet zoo hoog bezoldigen wilde, als noodig zou zijn geweest om hen voor de verzoeking tot knevelarij te vrijwaren. Men moest dus wel in vele gevallen de oogen toedrukken en misbruik van gezag toelaten, en een aantal dier hoofden, verstoken van degelijk onderwijs, onder vrouwen en bijzitten opgevoed, door talrijke familieleden omringd, die ten hunnen laste kwamen, en gewoon den minderen man als verre beneden zich te beschouwen, volgden het voorbeeld van het Nederlandsche Gouvernement en zochten zich ten koste van den Inlander te verrijken. Gelukkig waren er echter eervolle uitzonderingen, onder welken wij slechts den regent van Koedoes, later van Demak te noemen hebben, die tot een geslacht behoort waarin bekwaamheid, eerlijkheid en getrouwheid erfelijk schijnen te zijn.

In vele streken begon de overdrijving wrange vruchten te dragen. In sommige gedeelten van Java, waar de grond minder geschikt was voor de cultures, die men er wilde invoeren, of daardoor te veel werd uitgeput; waar de velden of tuinen te ver van de bewoonde plaatsen verwijderd waren; waar de belooning voor den arbeid te gering was, of waar andere werkzaamheden aan de bewoners opgelegd waren, leed de bevolking veel. Maar niet overal. In een niet onaanzienlijk gedeelte van het eiland, en vooral in het Oosten, verspreidde het cultuurstelsel groote welvaart, terwijl het de bevolking aan anderen arbeid dan de rijstcultuur gewendde. Het is waar, ook hier werd in den aanvang dwang uitgeoefend en zette men zich over de rechten der bevolking heen, maar waar het bestuur in goede handen was, waar de grond er zich toe leende en de ingevoerde cultures aan de bevolking een goed loon verschaften, daar schikte zich de bevolking in den nieuwen toestand en ontstond zelfs op vele plaatsen een ware volkscultuur. Maar zou dit op den weg van particuliere industrie en vrijen arbeid ook niet verkregen zijn? Eene proefneming op groote schaal ware voorzeker niet overbodig geweest. Wij komen hierop later terug. Maar dit moeten wij nu reeds doen uitkomen dat men nimmer het cultuurstelsel *als belasting* kan verdedigen, daar het hier voordeel afwierp, maar elders zware lasten oplegde en dus eene groote ongelijkheid in het leven riep.

Ondertusschen begon men hier te lande zich eenigszins met de

koloniën te bemoeien. De groote geldelijke voordeelen kwamen slechts gedeeltelijk ten bate van het moederland, dewijl zij strekken moesten om den Koning tot volharding tegen België in staat te stellen. En daarvoor waren de inkomsten van Indië niet toereikend. V. d. Bosch, die zich verplicht gevoelde de grootsche voorstellingen, welken hij van het welslagen zijner plannen bij den Koning had opgewekt, te verwezenlijken, gebruikte niet alleen de hulpmiddelen, waarover hij terstond kon beschikken, maar bezwaarde de toekomst, spoedig op buitensporige wijze. Hij bediende zich daarbij van de Handelmaatschappij. Dit lichaam, opgericht om den vervallen handel van Nederland te herstellen en vooral ook om de vaart op Indië in Nederlandsche handen te brengen, had groote voorschotten gegeven op producten, die nog geoogst moesten worden. Eindelijk weigerde de Handelmaatschappij op dien weg voort te gaan en de Koning moest de Staten-Generaal voorstellen, eene leening te sluiten, om de haar toekomende gelden te betalen. Doch het daartoe strekkende wetsontwerp werd verworpen: v. d. Bosch trad af, en Baud wist de Handelmaatschappij over te halen met eene afbetaling in termijnen genoegen te nemen, onder voorwaarde, dat zij voor geruimen tijd het uitsluitend recht verkreeg om alle Gouvernements-producten uit Indië naar Nederland te vervoeren en voor rekening der Regeering te gelde te maken, waardoor zij groote sommen aan commissieloon enz. verdiende. Deze overeenkomst is later in vele opzichten gewijzigd en o. a. bepaald dat het Gouvernement vrij is, om zijne producten al dan niet naar Nederland te zenden, maar nog altijd is de Handelmaatschappij, ook nadat de schuld door de Regeering geheel is afbetaald, de bevoorrechte commissionair der Regeering, al is het niet meer onder zulke voordeelige voorwaarden als vroeger het geval was.

De indiening en verwerping van de leenings-voorstellen hadden de oogen doen open gaan voor de vele gebreken, die in het beheer der Indische geldmiddelen bestonden en niet lang daarna deed eene vreeselijke ramp een sterk licht vallen op zooveel, wat in het stelsel van bestuur, in Indië gevolgd, groote afkeuring verdiende. Zooals wij elders (Deel I. p. 128) mededeelden, verkeerden de afdeelingen Demak en Grobogan, in het Samarangsche, vroeger in min gunstige omstandigheden en was de uitkomst van den rijstoogst hoofdzakelijk van den regen afhankelijk. De toenmalige Gouverneur-Generaal

Rochussen (1845—1851) had reeds vroeger getoond een open oog te hebben voor de belangen der bevolking en gewaarschuwd tegen de richting, die meer op vermeerdering van producten, voor de Europeesche markt geschikt, lette, dan op eene ruimere voortbrenging van de gewone levensbehoeften. Op grond daarvan had de Regeering den resident van Samarang gelast alle nevenbezwaren, die voor de bevolking hinderlijk moesten zijn, uit den weg te ruimen. Maar deze bevelen waren niet nagekomen, ja zelfs was de landrente, niettegenstaande de vermindering van welvaart, opgedreven, zoodat de bevolking een gedeelte van haren veestapel had moeten verkoopen en dus hare landen niet had kunnen beploegen. En vooral drukten haar de zware diensten, die de cultures en de verdedigingswerken eischten. Want v. d. Bosch had een nieuw verdedigingsstelsel voor Java ontworpen en nu werden bij Soerabaja, Samarang en elders groote versterkingen opgericht, die thans voor het meerendeel als onnut beschouwd worden. En dezen werden hoofdzakelijk door den gedwongen arbeid der Inlandsche bevolking tot stand gebracht, eerst door de bewoners der omliggende streken en toen dezen uitgeput raakten werden arbeiders van ver afgelegen gewesten opgeroepen die, ter nauwernood van levensmiddelen voorzien, geruimen tijd van hunne velden verwijderd bleven en zoodoende genoodzaakt waren, zoo zij al gelegenheid vonden om hunne landen te bebouwen, eene mindere rijstsoort te planten die snel rijpt, maar weinig voedsel bevat. Misgewas overviel de uitgeputte bevolking; zij bezat geene middelen om zich zelve te helpen en de Regeering kreeg het bericht dat er gebrek aan levensmiddelen heerschte en dat er menschen van honger stierven, terwijl men een aantal Inlanders van het eene district naar het andere zag trekken om voedsel te zoeken. Wel beval de Gouverneur-Generaal onmiddellijk maatregelen ter ondersteuning van de bevolking en tot herstel van het doorgestane leed, maar het gebeurde was niet ongedaan te maken en, zooals Rochussen schrijft, was het getal dergenen, die als slachtoffers van de ellende en de geheerscht hebbende epidemische ziekten gevallen zijn, ofschoon niet met juistheid op te geven en dikwijls schromelijk overdreven, ontwijfelbaar aanzienlijk [1]).

[1]) Rochussen. Toelichting en verdediging. 's Grav. 1853. Aan de welwillendheid van den oud-resident, den heer Kleijn v. d. Poll, wien de eervolle taak werd opgedragen om als assistent-resident in Demak en Grobogan de sporen der geleden

Toen de tijding van deze ramp in Nederland verspreid werd had de grondwetsherziening van 1848 aan de Staten-Generaal een ruimer aandeel in de koloniale aangelegenheden verschaft en moest o. a. een nieuw Regeerings-reglement ter vervanging van dat van 1836 door den Rijkswetgever worden vastgesteld. De indruk der gebeurtenissen van Demak en Grobogan was nog geenszins uitgewischt toen dit Reglement in de Tweede Kamer behandeld werd. Maar een andere omstandigheid oefende een niet minder grooten invloed uit. Tegenover Baud, die sedert 1848 als Minister afgetreden was en eene benoeming tot lid der Tweede Kamer aangenomen had en als voornaamste koloniale specialiteit het oor der vergadering bezat, trad een uitstekend redenaar op, met schitterende talenten begaafd en met groote kennis van Java toegerust. Het was de gewezen predikant te Batavia, van Hoëvell, die door de oprichting van het met uitstekend talent geschreven, schoon meermalen eenzijdige Tijdschrift van Nederlandsch Indië, zeer veel er toe bijbracht om de kennis van Indië ook in het moederland te verspreiden. Maar de Regeering waakte angstvallig dat er geene geschriften verschenen, die haar stelsel in een slecht daglicht stelden en daardoor zag v. Hoëvell zich zeer bemoeilijkt in zijnen werkkring. En de tegenwerking van het bestuur nam toe, toen de tijding van de Fransche omwenteling van 1848 in Indië bekend werd en er in Mei te Batavia eene vergadering gehouden werd die, hoe onschuldig zij ook was, toch velen in Indië den angst om het hart joeg. In den aanvang bijeengeroepen om in het algemeen over de politiek van Nederland tegenover Indië te beraadslagen, hadden zij, die de ver-

---

rampen uit te wisschen, ben ik de volgende cijfers verschuldigd, welken een overzicht geven van de beweging, die in 1847—1852 onder de Inlandsche bevolking dier streken door sterfgeval en verhuizing plaats greep:

	Zielen.	Demak.	Grobogan.
1847.	332.310.	232.670.	99.640.
1848.	334.706.	236.128.	98.578.
1849.	260.240.	207.651.	52.589.
1850.	203.574.	151.348.	52.226.
1851.	221.741.	166.494.	55.247.
1852.	233.677.	174.114.	59.563.

In 1848 waren ongeveer 80.000 buffels aanwezig, die in 1849 tot 49.000 verminderden, maar in 1852 reeds weder 62.000 in getal waren. In 1848 waren 116.000 bouws beplant met eene productie van meer dan één millioen pikols, in 1849 108.000, die slechts 673.000 pikols ongeveer opleverden.



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

WAJANG.

gadering belegden, met het oog op de hartstochtelijke stemming, waarin velen te Batavia verkeerden, wijselijk besloten zich te bepalen tot één punt, de wenschelijkheid dat ook in Indië voor de opvoeding der Europeesche kinderen gezorgd zou worden en dat daar de gelegenheid zou worden opengesteld zich voor den staatsdienst te bekwamen, zoodat de ouders niet meer gedwongen zouden worden hunne kinderen daartoe, dikwijls reeds op jeugdigen leeftijd, naar Nederland te zenden. De vergadering liep in goede orde af, maar de Gouverneur-Generaal was voor uitspattingen bevreesd en verbood dergelijke bijeenkomsten. V. Hoëvell, die als voorzitter de vergadering geleid had, vertrok naar Nederland en ontwikkelde als lid der Volksvertegenwoordiging beginselen, die met het gevolgde regeeringsstelsel in lijnrechte tegenstelling stonden. Vooral bij de behandeling van het Regeerings-reglement trad hij met kracht op, en mocht het hem al niet gelukken zijne denkbeelden in de Tweede Kamer, na de Aprilbeweging gekozen, geheel te doen zegevieren, zoo werden toch vele scherpe kanten verzacht en legde hij hier en daar de grondslagen voor eene eindelijke zegepraal zijner beginselen. Ook met het cultuurstelsel was dit het geval, want ofschoon art. 56 R. R. in den aanhef beveelt, dat de op hoog gezag ingevoerde cultures in stand zullen blijven, verwijst datzelfde artikel naar eene verandering dier cultures in een teelt, gedreven door particulieren en steunende op vrijen arbeid.

Reeds onder Rochussen was men tot eene gedeeltelijke vermindering der cultures overgegaan, waar het bleek dat zij voor de bevolking te drukkend waren. Eenmaal op dien weg zijnde moest men daarop voortgaan, wanneer men althans de bepalingen van het Regeerings-reglement wilde nakomen en vooral het voorschrift in het oog houden, dat de bevolking bij gelijken arbeid ten minste gelijke voordeelen uit de Gouvernements-cultuur moest trekken als bij de vrije of rijst-teelt. Spoedig verdwenen bijna alle Gouvernements-cultures en ten slotte werd door de opheffing der gedwongen suikerteelt de laatste slag aan het cultuur-stelsel toegebracht, daar thans nog alleen de gedwongen koffie-cultuur bestaat, die eigenlijk niet tot het cultuurstelsel van v. d. Bosch behoort. Want geen van de vroeger vermelde grondslagen kon bij die cultuur worden aangewend, daar zij niet op gronden der bevolking plaats heeft en er dus van afstand der velden geen sprake is. Men zal zich herin-

neren dat reeds onder v. d. Capellen die cultuur inderdaad niet meer vrij was en dat de bevolking gedwongen werd koffie te planten, ofschoon zij een gedeelte der vruchten voor zich mocht behouden. v. d. Bosch beval nu dat ook het aandeel, 't geen de bevolking vroeger voor zich behield, maar voor spotprijzen verkocht, tegen eenen vasten prijs aan het Gouvernement moest geleverd worden, en deze bepaling vormt, zooals wij later nader zullen aantoonen, nog altijd den grondslag van de Gouvernements-koffiecultuur.

Terwijl de Gouvernements-cultures in gedwongen arbeid langzamerhand werden ingekrompen om eindelijk voor het grootste gedeelte te verdwijnen, breidde zich het veld voor de particuliere teelt meer en meer uit. Tijdens den bloei van het cultuurstelsel was daarvoor weinig plaats. Zij werd in vele streken opzettelijk tegengewerkt, en in het algemeen was bij het bestuur eene haar vijandelijke richting niet te miskennen. En geen wonder. Het cultuurstelsel streefde naar de vereeniging van alle productieve krachten in één hand, — in die van den Staat, — en daarmede was eene mededinging van particulieren niet overeen te brengen, die arbeidskrachten aan de Gouvernements-cultures onttrekken en de prijzen der producten drukken moest. En ofschoon het Regeerings-reglement van 1829, door v. d. Bosch in 1830 afgekondigd, wel degelijk den particulieren landbouw wilde aanmoedigen, was in de praktijk juist het tegendeel het geval. Men weet, dat het plan van du Bus, om die industrie door uitgifte van woeste gronden te bevorderen, mislukte. En daar *aankoop* van landen onmogelijk was, (want de Regeering, die zich eigenaar van alle gronden op Java noemde en den aankoop uit handen van de Inlanders belette, wilde zelf geen uitgestrekte landen verkoopen) zoo bleven der vrije industrie buiten de Vorstenlanden en de particuliere landerijen slechts twee wegen over om zich te ontwikkelen. Zij kon landen in *huur* nemen, — niet van Inlanders, want dit verbood het bestuur, maar van de Regeering zelve, die daartoe woeste gronden beschikbaar stelde, of zij kon trachten den Inlander over te halen, zijn grond zelf te bebouwen met de producten, die de industrieel verlangde, en ze hem te leveren. Wij zullen met deze laatste overeenkomsten in het derde Boek kennis maken, doch merken reeds op dat in dit geval de industrieel geheel afhankelijk was van den goeden wil en den ijver van den Inlander, terwijl bovendien allerlei moeilijkheden hem

daarbij in den weg gelegd werden. Datzelfde was het geval met de huur van woeste gronden, die met zoovele formaliteiten omringd werd, dat slechts weinigen den moed hadden zich daaraan te wagen. Voor betrekkelijk korten tijd (in den regel hoogstens 20 jaren) verleend, was ook de aard van het recht weinig geschikt om zekerheid aan geldschieters te geven, daar het voor hypotheek niet vatbaar was, zoodat er met deze voorschriften aan eene natuurlijke ontwikkeling van den landbouw op Java niet te denken viel. Eindelijk begreep men dat het vaststellen der bepalingen daaromtrent zóó diep in den oeconomischen toestand van Java ingreep, dat men daarbij de tusschenkomst van den Rijkswetgever moest inroepen. Het was het tweede Ministerie Thorbecke dat in 1862 de zaak in de Staten-Generaal inleidde. Schroomvallig betrad men den nieuwen weg, zoodat de Minister Uhlenbeck in het door hem ingediende wetsontwerp (1862) slechts regels aan de hand gaf voor den landbouw op gronden, door Inlanders ontgind en bezeten, daar hij hun de vergunning wilde schenken hunne gronden aan Europeanen te verhuren en tevens voorschriften gaf, onder welke voorwaarden Inlanders als arbeiders konden gehuurd worden. Maar de Minister trad af, vóór dat zijn ontwerp in de Staten-Generaal behandeld was, en zijn opvolger, Fransen van de Putte, diende een ander, met uitnemend talent bewerkt wetsontwerp in (1865), dat in het hart van het koloniale vraagstuk greep en de meest belangrijke punten regelde, die de verhouding van de particuliere teelt tot den Staatslandbouw op Java betroffen. Ofschoon het cultuurstelsel, voor zooverre het nog bestond, voorloopig behouden bleef, zou de particuliere industrie kunnen beschikken over woeste gronden, die in erfpacht zouden worden uitgegeven, terwijl ook de verhuur van gronden, door Inlanders ontgonnen, werd toegestaan. Maar ook in een ander opzicht was dit wetsontwerp hoogst belangrijk. De basis, waarop het rustte, was de toekenning van eigendom aan den Inlander van den grond, dien hij bebouwde. Door Raffles was het denkbeeld gehuldigd dat de Inlander dien grond slechts bezat en dat de Staat eigenaar daarvan was, met dien verstande dat deze eigendom zich oploste in het recht op een gedeelte der vruchten van den grond of de geldswaarde daarvan (landrente), terwijl de Inlander, die aan deze verplichting voldeed, het volkomen recht had om zijne landen te bebouwen, ze aan andere *Inlanders* te verhuren of te verkoopen,

waar de Inlandsche gebruiken dit toelieten; in één woord zich, behoudens die gebruiken, als eigenaar te gedragen. Het besproken wetsontwerp gaf nu regels aan de hand, hoe dit bezitsrecht in een eenigszins beperkt eigendom kon overgaan. Wij moeten ons voorbehouden, later op deze onderwerpen terugtekomen, als wij in het derde Boek met den maatschappelijken toestand van den Javaan kennis maken. Nu zij het voldoende mede te deelen, dat juist op die toekenning van eigendom het wetsontwerp schipbreuk leed, daar een amendement werd aangenomen dat slechts het *gebruiksrecht* aan den Inlander waarborgde en dus den grondslag, waarop de Minister wilde voortbouwen, aan het ontwerp onttrok, dat dientengevolge werd ingetrokken (1866). Een paar andere ontwerpen volgden, die door de HH. Mijer en Trakanen werden ingediend, maar ook zij werden niet tot wet verheven. Eindelijk trad de Minister de Waal met een wetsontwerp op dat door de Staten-Generaal werd goedgekeurd en onder den naam van „Agrarische Wet" thans den landbouw in Nederlandsch-Indië beheerscht. Uitgaande van het zóó juiste denkbeeld dat wettelijke regeling van koloniale aangelegenheden zich tot hoofdbeginselen moet bepalen, die door het bestuur, beter met de details bekend, moeten worden uitgewerkt, bevat deze wet slechts weinige voorschriften, hoofdzakelijk hierop neerkomende, dat particulieren woeste gronden in erfpacht voor 75 jaar zullen kunnen verkrijgen en dat Inlanders, die het verlangen, hunne landen in beperkten eigendom kunnen erlangen, mits zij zelven die gronden bezitten en het niet hun dorp is, waaraan dat bezitsrecht toekomt. Vele voorschriften, die deze hoofdbeginselen uitwerkten, zijn later gevolgd; gedeeltelijk zullen wij ze in het derde Boek leeren kennen.

Nog een paar onderwerpen blijven ons hier ter bespreking over. Zij betreffen de finantiën en het rechtswezen, die beiden vooral onder het bestuur van Rochussen ernstig ter hand werden genomen. Na het bestuur van Daendels was er in den toestand van het muntwezen weinig verbetering gekomen. Ook sedert Commissarissen-Generaal was er overvloed van koper, dat weldra de edele metalen verdrong en desniettegenstaande ging men voort, op nieuw kopergeld in te voeren, ja zelfs bracht men weder de zoogenaamde bonken in omloop, waaronder men staafkoper verstond, dat in onregelmatige stukken gekapt en van een stempel voorzien werd en dan als be-

taalmiddel werd uitgegeven. Weinig hielp het of de Regeering op straffe van knevelarij verbood, dat er eenig onderscheid gemaakt zou worden tusschen betalingen in zilver, koper of papier, want bij de massa koper, die in omloop was en bij de geringe hoeveelheid zilvergeld die voorhanden was, steeg dit laatste aanhoudend in prijs en werd bij uitsluiting voor den uitvoer gebruikt. De maatregelen van den Commissaris-Generaal du Bus, die eenen nieuwen zilveren standpenning invoerde, vermochten daartegen niets, want de Regeering hier te lande, die verkeerd was ingelicht en meende dat er te weinig kopergeld was, had last gegeven om voor zes millioen koper aan te munten, en toe zij beter werd onderricht was het te laat. De verwarring in het muntwezen steeg tot eene bedenkelijke hoogte. De Regeering, die in 1826 bepaald had dat niemand voor meer dan *f* 10 in koper behoefde aan te nemen, zag zich weinigen tijd later genoodzaakt de traktementen voor de helft of twee derden in koper uit te betalen. Bovendien ging men voort, in Indië koper aan te munten, terwijl ook ter sluiks, vooral uit Birmingham, groote massa's kopergeld werden ingevoerd. Ten slotte werd de toestand zoo erg, dat zilvergeld eigenlijk slechts als rekeningsmunt bestond, en bijna niet meer in omloop was, terwijl men moest vaststellen, dat alle betalingen in koper konden gedaan worden, met dien verstande dat, waar *f* 5 zilver verschuldigd was, *f* 6 koper moest worden uitbetaald. Dit was een geweldig bezwaar, want het koper was door zijne zwaarte voor groote betalingen ongeschikt; het vervoer daarvan, dat in heerendienst geschiedde, was eene groote last voor de bevolking, terwijl de ambtenaar, die grootendeels in koper betaald werd, aan zware verliezen was blootgesteld en met dat onhandelbaar betaalmiddel zeer veel moeite had. Gedeeltelijk moest de Javasche bank, die in 1827 werd opgericht, hierbij te hulp komen, daar zij gemachtigd werd om papier uit te geven, dat tegen koper verwisselbaar was, terwijl er bovendien een aantal bankbiljetten in omloop waren, die in zilvergeld zouden kunnen worden omgewisseld. Maar zeer spoedig was dit laatste eene onmogelijkheid en ofschoon de handel met groote loyauteit die bankbiljetten aannam en in omloop hield, was het toch te voorzien dat dit niet altijd kon duren, omdat het edel metaal ontbrak, dat tot zekerheid strekken moest. Eindelijk kwam het tot eene uitbarsting. Een zeker persoon had eene assignatie weten te verkrijgen, door de Javasche bank uitge-

geven, die den houder op betaling in zilver recht gaf. Hij eischte die betaling in rechten en de hoogste rechter wees zijne vordering toe. De waarnemende Gouverneur-Generaal Reijnst, die voor een faillissement der bank vreesde, vaardigde onmiddellijk (1845) het bevel uit, dat geen rechter in het eerste jaar van dergelijke vorderingen kennis mocht nemen. Zelfs voor dien korten tijd bedreigde deze maatregel het crediet van de bank op eene ernstige wijze; zonder groote gevaren kon hij niet verlengd worden. Rochussen moest dus in de eerste plaats zijne zorgen op het muntwezen richten en althans tijdelijke voorzieningen treffen. Dit deed hij door het recepissen-stelsel. Als standpenning voerde hij de zoogenaamde recepissen in, waaronder men papieren geld verstond dat allerlei waarde tot *f* 1 toe vertegenwoordigde en dat met zilver gelijk gesteld werd, zoodat *f* 5 recepis met *f* 6 koper overeenkwam. Daar het papier geen inwendige waarde heeft, bedacht men het volgende middel om de recepissen in waarde te houden. De Regeering voorzag in de behoefte aan geld in Indië door wissels op het Ministerie van Koloniën in Nederland af te geven, die door kooplieden en particulieren in Indië werden opgekocht. Nu bepaalde de Gouverneur-Generaal dat deze wissels ook tegen betaling in recepissen, tot hunne volle waarde berekend, zouden uitgegeven worden zoodat zij, die in Indië papieren geld kregen, hier te lande er zilver voor in de plaats erlangden. Inderdaad gelukte het hem, de recepissen in omloop te houden, totdat de rijkswetgever nieuwe bepalingen voor het Indische muntwezen kon uitvaardigen. Dit geschiedde bij de Wet van 1 Mei 1854, die het muntwezen in Indië op denzelfden voet schoeide als voor Nederland was vastgesteld en den enkelen zilveren standaard aannam. Toen in Nederland ook de gouden standaard werd ingevoerd, volgde de wet van 28 Maart 1877 dit voorbeeld voor de kolonie, waar thans, evenals in het moederland, de zoogenaamde hinkende standaard bestaat. Bij de geweldige, steeds toenemende daling der waarde van het zilver heeft men namelijk de vrije aanmunting van zilveren standpenningen voor rekening van particulieren geschorscht, zoodat dezen thans alleen gouden munten kunnen laten slaan, daar ook de pasmunten niet anders dan voor rekening der Regeering mogen worden aangemaakt. De standpenningen zijn thans het gouden tien-gulden stuk, — dat in den omloop niet gezien wordt en zeker wel hoofdzakelijk voor betalingen buiten's

lands dient, — de rijksdaalder, gulden en het tien-stuiversstuk, die slechts zeer weinig in uiterlijk van de Nederlandsche afwijken, met welken zij in inwendige waarde gelijk staan. De mindere munten, — pasmunten, die men slechts tot een zeker bedrag behoeft aante-nemen, — zijn ook dezelfde als de Nederlandsche en van gelijke waarde, doch hebben eenen eigen beeldenaar met de aanduiding der geldswaarde in de Javaansche en Maleische talen. De recepissen werden voor hunne volle waarde tegen de nieuwe munten inge-trokken terwijl ook de oude munten binnen zeker tijdsverloop konden worden ingewisseld en daarna hun karakter als wettig betaalmiddel verloren. Opmerking verdient het verschijnsel dat desniettegen-staande nog altijd in sommige gewesten de oude koperen duiten in het verkeer een hoofdrol spelen, ofschoon zij natuurlijk niet meer in 's lands kassen worden aangenomen en de Regeering door ver-schillende middelen, o. a. door ruime uitgifte der wettige pasmunt, den omloop dier duiten tracht tegen te gaan. In enkele Buitenbe-zittingen verdringen vreemde muntspeciën de Nederlandsche, zooals op Sumatra's Oostkust, waar de Mexicaansche dollar bijna uitsluitend in het verkeer wordt gebruikt. [1])

Wat het rechtswezen betreft zoo trad dit onder het bestuur van Rochussen een geheel nieuw tijdperk in. Tot 1848 bleef hoofd-zakelijk de regeling in werking, die Raffles had ingevoerd, met de wijzigingen door de Commissarissen-Generaal daarin gebracht. Aan het hoofd der rechtspraak stond het Hoog Gerechtshof van Neder-landsch-Indië, terwijl na 1816 de Europeanen voor die rechtbank en voor de Raden van Justitie terecht stonden, die te Samarang, Soerabaja en sedert de Commissarissen-Generaal ook te Batavia zitting hielden. De resident werd door Raffles tot opperrechter in zijne residentie gemaakt, die in districten (thans regentschappen) verdeeld was, welke weder in divisiën (nu districten) gesplitst waren. In elke divisie was de rechtspraak in geringe burgerlijke en strafzaken aan een Inlandsch hoofd, den Wedana opgedragen, terwijl gewichtiger zaken door den regent werden beslist. Zaken van hoog belang werden onder Raffles berecht door den resident, bijgestaan door Inlandsche adviseurs, met uitzondering van misdrijven, waarop de doodstraf stond, daar dezen voor den omgaanden rechter gebracht

[1]) Willinck. Het N. I. muntwezen. Leiden 1889.

moesten worden, die op geregelde tijden in zijne afdeeling moest rondreizen. De rechtsmacht van den resident werd nu door de Commissarissen-Generaal grootendeels bij den landraad overgebracht, waarin de resident met eenige Inlandsche hoofden zitting had. De Bataviasche statuten, benevens het oud-Hollandsch en Romeinsch recht werden nog altijd voorloopig door deze rechters toegepast en waar het Inlanders gold, ook voorschriften aan Inlandsche of Moslemsche rechtsbronnen ontleend, in afwachting van eene nieuwe Nederlandsche wetgeving, die dan als model voor eene codificatie in Indië kon gebruikt worden. In 1838 kwam die wetgeving voor Nederland tot stand en aanstonds sloeg men de handen aan het werk om haar voor Indië om te werken en zoodoende kon men in 1848 eene reeks wetboeken invoeren, die het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen op denzelfden voet schoeiden, als voor Nederland was aangenomen, terwijl eenigen tijd later (1866) het strafrecht geregeld werd volgens de beginselen van den Code penal, zooals die toen in Nederland van kracht was. Na de invoering van de nieuwe strafwetgeving voor Nederland is door eene Commissie een strafwetboek voor Indië ontworpen, dat echter nog niet is ingevoerd. Voor den Inlander moet men ook nu nog, wat het burgerlijk en handelsrecht betreft, grootendeels zijne eigene rechtsbegrippen en gebruiken volgen, maar voor het strafrecht heeft men sedert 1872 eene omwerking van den Code penal op hem toegepast, terwijl een afzonderlijk reglement de rechts- en strafvordering voor den Inlander op Java regelt. Eindelijk is het politie-strafrecht voor Europeanen en voor Inlanders in een tweetal verordeningen geregeld en bovendien mogen de hoofden van gewestelijk bestuur op dat gebied keuren en reglementen maken. De rechters, die vooral voor de Europeanen de justitie op Java uitoefenen, zijn ook nu nog het Hoog Gerechtshof, de Raden van Justitie te Batavia, Samarang en Soerabaja en de residentie-gerechten, terwijl meer bijzonder met de rechtspraak over Inlanders belast zijn de rechtbanken van omgang, de landraden, — beiden door Europeesche rechtsgeleerden voorgezeten met Inlandsche hoofden als leden, — de regentschaps- en districtsgerechten, waar Inlandsche hoofden recht spreken, — en eindelijk de resident als alleensprekend rechter in politiezaken (rechtspraak ter politierol). Terwijl vóór 1869 de rechtspraak over den Inlander grootendeels in handen was van den resident of

assistent-resident, die als voorzitters der landraden optraden, is men sedert dat jaar begonnen aan die vereeniging van rechterlijke en administratieve functiën een einde te maken door de aanstelling van rechtsgeleerde ambtenaren die de rechterlijke werkzaamheden van den resident, met uitzondering van de rechtspraak in politiezaken, hebben overgenomen, zoodat thans bijna alle landraden op Java door rechtsgeleerde voorzitters gepresideerd worden.

Tijdens het bestuur van den opvolger van Rochussen, den Gouverneur-Generaal Duymaer v. Twist (1851—1856), — een der meest nobele figuren onder Nederland's staatslieden [1]), — begint het nieuwste tijdperk onzer koloniale geschiedenis waarin, niettegenstaande vele tekortkomingen en ernstige misslagen, over het algemeen ernstig gestreefd wordt Indië rechtvaardiger te behandelen, met het exploitatie-stelsel te breken en de kolonie te besturen niet hoofdzakelijk met het oog op het moederland, maar ook in het belang van de ontwikkeling harer eigen bevolking. D. v. Twist, die door de afschaffing der passer-belasting aan de Javaansche bevolking eene onwaardeerbare weldaad bewees, — zag zich te zeer de handen gebonden om zooveel tot stand te brengen als men anders van hem had mogen verwachten. Na hem traden nog verscheidene landvoogden op. [2]) Pahud (tot 1861), Sloet v. d. Beele (tot 1866), Mijer (tot 1872), Loudon (tot 1875), v. Lansberge (tot 1881), 's Jacob (tot 1884), v. Rees (tot 1888) en Pijnacker Hordijk die weldra door den onlangs benoemden Gouverneur-Generaal v. d. Wyck zal vervangen worden. Ofschoon vele gewichtige maatregelen, ook Java betreffende, onder hun bestuur genomen werden, kunnen wij dezen deels later ter sprake brengen, — zooals de intrekking van bijna alle Gouvernements-cultures, de uitvoering der agrarische wet, de opheffing der slavernij en van het pandelingschap, de vermindering der heerendiensten enz., — of laat ons bestek niet toe dat wij er ons mede bezighouden. Een tweetal dezer willen wij echter nog hier behandelen: de hervorming in de Preangerlanden ingevoerd, en de afkondiging van het Regeerings-reglement van 1854, die van zulk een overwegend belang voor Indië is geweest dat eene afzonderlijke vermelding zelfs in een werk van beperkten omvang alles zins gerechtvaardigd is.

[1]) P. A. v. d. Lith in Levensber. v. d. Maatsch. v. Ned. Letterk. 1891.
[2]) Rhede v. d. Kloot. De Gouv.-Gen. en Comm. gen. 's Hage. 1891.

In de Preangerregentschappen waren de hervormingen van Raffles niet ingevoerd, zoodat in 1870 daar een toestand gevonden werd, in veel opzichten overeenkomende met dien, welke er ten tijde der Compagnie en Daendels bestond. De regenten, die elders op Java door het Gouvernement bezoldigd werden, ontvingen er geene traktementen van Gouvernementswege, maar zij hadden het recht om van de bevolking zekere belastingen te heffen, in de opbrengst van een gedeelte der rijstoogst en in andere heffingen bestaande; daarentegen waren zij verplicht het geheele ondergeschikte Inlandsche bestuur te bezoldigen. Bovendien rekende de bevolking zich verplicht, bepaalde diensten bij hare hoofden te verrichten, die in de andere gewesten, vooral sedert 1866 aanmerkelijk beperkt waren. De gedwongen Gouvernements-koffiecultuur bestond ook daar, evenals in andere residentiën, maar de koffieplanters ontvingen er slechts de helft van de belooning, die elders werd uitgekeerd, omdat er van Gouvernementswege geene belasting (landrente) geheven werd, terwijl men vergat, dat eene dergelijke heffing wel degelijk door de regenten werd geëischt. Bovendien zag men over het hoofd dat de Preanger-man verplicht was aan zijne priesters een gedeelte van zijn oogst enz. af te staan, eene verplichting die wel is waar door den Islam algemeen wordt voorgeschreven, maar elders op Java niet door het wereldlijk gezag gehandhaafd werd. Sedert 1 Juni 1871 is aan dien toestand een einde gemaakt en werd in de Preanger dezelfde organisatie ingevoerd als in de andere residentiën bestaat. De regenten worden thans door het Gouvernement bezoldigd, maar mogen geene belasting van de bevolking eischen, terwijl het onbeperkte recht om diensten van den kleinen man te vergen in 1871 aanmerkelijk werd bekort en thans zelfs geheel is afgeschaft. De landrente is ook hier ingevoerd geworden, maar daarentegen werd de belooning voor de geleverde koffie op hetzelfde bedrag gesteld, als elders genoten wordt. Ook aan de priesters is het recht ontnomen de bevolking tot het betalen van opbrengsten te dwingen, ofschoon het iedereen vrijgelaten wordt zooveel hij wil aan de geestelijken uit te keeren; om den Inlander daartoe in staat te stellen, wordt de landrente voorloopig tot een lager bedrag ingevorderd, dan elders op Java geëischt wordt. De bezwaren, die tegen deze hervormingen zijn ingebracht, zooals vrees voor opruiïng door de priesters en voor ontevredenheid der hoofden, zijn niet bevestigd,

integendeel roemen de Regeeringsberichten den vooruitgang, die in de Preanger wordt waargenomen.

Wij hebben de aandacht onzer lezers reeds bepaald bij de vaststelling van het Regeerings-reglement van 1854, dat het eerste was, 't welk krachtens het voorschrift van de grondwet van 1848 door den Rijkswetgever vastgesteld werd, en dat in menig opzicht een hoogst merkwaardig staatsstuk is, waarvan de studie onmisbaar is voor de kennis van het Nederlandsch Staatsbestuur in Indië [1]. Belangrijk in dit opzicht is vooral de Memorie van Toelichting, die het tweede ontwerp, in 1853 door den Minister Pahud aangeboden, vergezelt, op menige plaats de meesterhand van Baud verraadt en door, toen vooral zeldzame kennis van Indië uitmunt. De wet zelve levert vaak het bewijs dat zij geboren werd te midden van een strijd van twee partijen, van welke de eene het bestaande wilde behouden, terwijl de andere de beginselen van Dirk v. Hogendorp wilde doen zegevieren. Zij mag dan ook eerder een wet van transactie dan van beginselen genoemd worden, o. a. ook daar, waar het de vraag gold hoe groot het aandeel zou wezen dat de Rijksgever in de wetgeving voor Indië zou hebben naast den Koning en het bestuur in Indië; eene vraag die niet opgelost, maar ter zijde geschoven werd, daar het Reglement in bijna alle gevallen den wetgever niet bepaaldelijk aanwees, maar voorschreef dat het een of ander onderwerp bij „algemeene verordering" zou worden geregeld; eene uitdrukking, die de verschillende trappen van wetgeving voor Indië omvat. Zeer juist heeft v. Hoëvell eenmaal deze onbestemdheid van het Regeerings-reglement gekenmerkt. De „amendementen" zoo zeide hij, „door mij vastgesteld zijn bijna allen, altijd door dezelfde leden, verworpen; toch werden zeer dikwijls daarvoor verbeteringen in de plaats gesteld, wel in onze richting maar zonder de waarborgen voor zekerheid van uitvoering." Dat desniettegenstaande het Regeerings-reglement, vergeleken met dat van 1836, een stap vooruit was, wordt vrij algemeen erkend; niet gering zijn de hervormingen in het Indische bestuur die het voorbereidde of mogelijk maakte. Maar dat het, nu bijna veertig jaar na zijne afkondiging, op vele punten verouderd is, en dat menige verbetering

[1]) L. W. C. Keuchenius. Handel. der Reg. en der St.-Gen. betr. het R.-R. Utr. 1857. H. J. Bool. Wet houdende vaststell. van het R.-R. Zalt-Bommel 1876.

in het Indische Staatsbestuur zou kunnen worden aangebracht, voor welke het thans een beletsel is, dit mag, dunkt mij, gerust worden aangenomen. Op enkelen dier punten zal de aandacht gevestigd worden bij de korte uiteenzetting van de organisatie het bestuur over Indië, die eene plaats zal vinden na de behandeling van de geschiedenis van de Buitenbezittingen, welke in de eerste plaats onze aandacht vordert.

De geschiedenis dier Buitenbezittingen moet ons dus thans nog eenigen tijd bezig houden. Wij wenden ons daartoe het eerst tot Sumatra en wel tot dat gedeelte van het eiland, dat onder den naam Gouvernement van Sumatra's westkust bekend is. [1]) Toen wij in 1819 onze bezittingen aldaar terugkregen, 't geen met groote moeilijkheden gepaard ging, daar Raffles, tot Luitenant-Gouverneur van Bengkoelen benoemd, ons allerlei hinderpalen in den weg legde, bepaalden onze nederzettingen zich tot Padang en eenige plaatsen aan de kuststreken, die zelfs geene gemeenschap met elkander over land hadden. De binnenlanden, die thans onder den naam van Padangsche bovenlanden het belangrijkste en bloeiendste gedeelte van het Gouvernement uitmaken, waren toen ter tijde geheel onafhankelijk, ja geen Europeaan had het nog gewaagd, ver daarin door te dringen.

Sedert het begin van deze eeuw had daar een reeks van gebeurtenissen plaats gehad, die tot de eindelijke onderwerping dier landen aan Nederland leidden. De bevolking, die tot den godsdienst van Mohammed was overgegaan, had een aantal harer oude volksinstellingen behouden, welken met de voorschriften van den Islam in openbaren strijd waren, terwijl er een groot zedebederf heerschte en de godsdienstige plichten bijna niet werden nagekomen, ja zelfs werden de Moskeëen door hanengevechten en dobbelpartijen verontreinigd. Toch ontbrak het niet aan mannen die, vol ijver voor de leer van den profeet, niets liever wilden dan des noods met geweld de instellingen van den Islam in te voeren, en de adats of volksgebruiken daarvoor wilden laten bukken. Hoofdzakelijk waren het de Toeangkoe's, de priesters, die bij eene dergelijke verandering

---

[1]) E. B. Kielstra. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve S. Deel II en volg. en de daar aangehaalde werken van de Stuers en Lange.

groot belang hadden, terwijl de volkshoofden, de Pengoeloe's, daarentegen groote voordeelen uit den bestaanden toestand trokken. De ijver der eerstgenoemden werd vergroot en levendig gehouden door de scholen voor godsdienstig onderwijs onder welken vooral de school van den Toeangkoe van Kota Toewah in het Agamsche genoemd moet worden, omdat uit haar de voornaamste geestdrijvers voortkwamen, niettegenstaande de gematigdheid van den leeraar, die de vreedzame verkondiging eener gezuiverde leer verstond. Het fanatisme, op deze scholen gevoed, behoefde slechts even aangemoedigd te worden om in lichtelaaie vlammen uit te barsten. Hadji Miskin belastte zich met de taak, de lont aan het kruit te brengen.

Een drietal Sumatranen, Miskin van Padang sekat in Agam, Soemanik uit de VIII Kota's en Piabang uit Tanah datar zouden, naar verhaald wordt, zich omstreeks 1803 naar Mekka begeven hebben, ten einde den pelgrimstocht te verrichten, die door den Islam wordt voorgeschreven, en den titel van Hadji te verkrijgen. In dien tijd was Arabië, en ook Mekka, getuige van eene merkwaardige beweging op godsdienstig gebied die, naar men vermoedt, op deze pelgrims niet geheel zonder invloed is gebleven. De godsdienstleer en het recht van den Islam berust, volgens de opvatting der rechtzinnigen (Sonniten), op den door Allah zelf geopenbaarden Koran; — op de wel bewezen handelingen en gezegden van den profeet en op datgene wat hij als het ware zwijgend gewettigd heeft (Sonna); — op de overeenstemming der Moslemsche gemeente, vertegenwoordigd door de geleerden die recht hebben in dezen te beslissen (idjma'a); — en op de redeneering bij analogie (qyas), die uit de drie eerstgenoemde bronnen andere bepalingen afleidt. [1]) Naar mate van de autoriteit, die de gemeente aan Moslemsche geleerden toekent, hebben zij recht over min of meer gewichtige vraagstukken te beslissen; bovenaan staan o. a. de stichters der vier scholen, die de rechtzinnige Moslemsche gemeente thans als wettig erkent: de Hanefitische, Hanbalitische, Malekitische en de in den Indischen archipel meest gezaghebbende Sjafeïtische school. Zij, die minder autoriteit bezitten, behooren de uitspraken der hooger staanden te eerbiedigen terwijl de groote menigte zich moet onderwerpen aan de voorschriften der school, die in hun land de geldige

---

[1]) C. Snouck Hurgronje. Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe volgr. VI.

is. Tegen deze „autoriteiten-leer" nu trad Abd-al-Wahâb op, omstreeks 1720 in Nedjd (Arabië) geboren die, streng godsdienstig van aard, door ernstige studie tot de overtuiging kwam dat praktijken welken de aangenomen wet toeliet, met de bronnen in strijd waren en eindelijk verkondigde, dat men zelf behoort te onderzoeken en geen menschelijk gezag als onfeilbaar moest aannemen. Maar daardoor kwam hij in botsing met de rechtzinnige leer en bovendien op andere wijzen in strijd met de belangen van velen, en ofschoon inderdaad in veel opzichten de leer van Abt-al-Wahâb met den geest van den Islam overeenkwam werden hij en zijne volgelingen, — de Wahabiten, — toch als ketters beschouwd en bestreden. Desniettegenstaande breidde onder zijne opvolgers, en vooral onder Abd-al-Aziz de invloed der Wahabiten zich steeds verder uit en in 1803 viel zelfs Mekka in hunne handen. Nu is het wel niet waarschijnlijk dat onze Sumatraansche pelgrims voor de dogmatische vraagstukken, door Abd-al-Wahâb behandeld, genoegzaam toegankelijk zullen geweest zijn, maar er was een andere kant aan de Wahabitische hervorming die ook het gemoed van minder ontwikkelden moet hebben getroffen. Tal van misbruiken waren in de Moslemsche wereld, en ook te Mekka, ingeslopen; vereering van heiligen en heilige graven speelde een groote rol in het leven van vele Moslems en groot zedenbederf viel overal op te merken, terwijl de vervulling der godsdienstig plichten bij menigeen veel te wenschen overliet. De streng godsdienstige Wahabiten gingen deze misbruiken met kracht te keer; strenger dan vroeger werden de Mekkanen gedwongen de voorschriften van den Islam op te volgen; zij werden genoodzaakt regelmatiger te bidden, dan zij gewoon waren, hunne zijden kleederen af te leggen en niet meer in het openbaar te rooken, terwijl de gevonden pijpen openlijk verbrand werden. Diep schijnt de indruk geweest te zijn dien dit alles op de drie pelgrims maakte; — vervuld van het voornemen om in de voetstappen der hervormers te wandelen, betraden zij hun geboorteland weder. Miskin begaf zich naar Pandei-Siké en trad daar met ernst op tegen zoovele volksgebruiken, die met de streng Moslemsche levensopvatting in strijd waren, zooals de hanengevechten, het dobbelspel en het gebruik van opium, maar zijne landgenooten gaven aan zijn woorden geen gehoor en verjoegen hem uit hun midden toen hij, uit wraak over de mislukking zijner plannen, het raadhuis van zijn

dorp in brand had gestoken. Van plaats tot plaats zwervende kwam hij eindelijk te Boekit kamang in Agam, waar hij Nan Rintjé aantrof, eenen leerling van den Toeangkoe van Kota Lawas, die bestemd was om een hoofdrol te spelen in den godsdienst-oorlog, welke de Padangsche bovenlanden jaren lang zou teisteren. Door Miskin aangespoord, wendde hij zich tot meerdere priesters in het landschap Agam, en een zevental hunner vereenigde zich met hem tot een bondgenootschap, waarvan de leden den veelbeteekenenden naam van de 8 tijgers verkregen. Aan hun hoofd plaatsen zij den Toeangkoe van Mensiangan, die grooten invloed bezat maar geenszins door den ijver uitmuntte, die de ziel der beweging, Nan Rintjé, vervulde. Gesterkt door den steun, dien de predikers eener gezuiverde godsdienst reeds op vele plaatsen ondervonden, zooals te Soengei-Poea, waar zij zelfs in een gevecht de overhand behielden, noodigde hij de hoofden van Agam tot eene vergadering uit waarin hij hun de verwaarloozing van de leer van Mohammed verweet en op de zedeloosheid wees, die meer en meer toenam. Hij en zijne medestanders hadden besloten, dit niet meer te dulden. Zij eischten derhalve dat de voorgeschreven gebeden nauwgezet zouden verricht worden, verboden het gebruik van prikkelende middelen zooals betel, opium en sterke dranken, en verlangden dat geene hanengevechten of dobbelspelen geduld zouden worden. De vrouwen, zoo bevalen zij, zouden hare losse gewaden afleggen, lange kleederen dragen en zich het hoofd met den sluier bedekken, terwijl de mannen, die hunne partij volgden, zich door een witte kleeding moesten onderscheiden. Zware straffen bedreigde Nan Rintjé tegen de overtreding van deze voorschriften, en dat het hem daarmede ernst was bewees de doodstraf, die hij eigenhandig aan een zijner vrouwelijke bloedverwanten voltrok, toen hij haar overviel terwijl zij zich aan het gebruik van betel schuldig maakte. Deze strafoefening verwekte geweldige geestdrift; de hoofden, welken zich tegen de nieuwe leer, die vooral tegen hun gezag gericht was, wel niet verzet hadden, maar haar toch in het geheim tegenwerkten, werden gedwongen Nan Rintjé te ondersteunen en deze zag zich in staat gesteld zijne leer met geweld van wapenen uit te breiden. Weldra werd de nieuwe leer door geheel Agam en de IV en VI Kota's aangenomen en in iederen kampong stelden de Padri's, (onder welke benaming de hervormers weldra algemeen bekend werden,) in plaats

van de oude volkshoofden een tweetal hoofden aan: den Toeangkoe Imam, die in de uitoefening der godsdienstige plechtigheden voorging, en den Toeangkoe Kalie, met het tegengaan en bestraffen van overtredingen belast, terwijl de macht der volkshoofden gebroken werd. De nieuwe bestuurders gingen dikwijls zeer streng en wreed, somtijds zelfs willekeurig en onrechtvaardig te werk en ontzagen daarbij de meest onschuldige gewoonten der bevolking niet, zoodat zelfs Nan Rintjé zich terugtrok en in afzondering ging leven, totdat hij in 1832 overleed. Eene machtige partij bleef bestaan die, in tegenstelling met de Padri's, Maleiers genaamd werd en de oude volksinstellingen, en dikwijls ook de oude volkszonden, trachtte te handhaven en bij de afgezette hoofden krachtige ondersteuning vond. Niettegenstaande hun verzet werd de leer der Padri's naar alle kanten verspreid. Batipoe bood tegenstand, maar na eenen slag bij Goenoeng bangoe werden ook daar de voorstanders van het oude onderworpen, ofschoon de Padri-leer er nimmer diepe wortelen uitschoot. De Limapoeloe volgde gemakkelijk, vooral door toedoen van den Toeangkoe van Loeah, die door eenen priester van Pasaman werd bijgestaan. Deze laatste, die onder de namen Toeangkoe Pasaman en Toeangkoe di Lintau groote beruchtheid verkreeg, en de zoon van eenen eenvoudigen landbouwer was, waagde het tegen de zoo vereerde vorsten van Menangkabau op te treden, en werkelijk gelukte het hem een eind te maken aan hunne, trouwens reeds zeer verminderde macht. Na eenen hardnekkigen strijd, waarbij de Padri's niet altijd de overhand behielden, werden de vorsten overgehaald eene vergadering te Kota-tengah bij te wonen, ten einde over de middelen te spreken om den godsdienstoorlog te doen ophouden. Doch de uitnoodiging was slechts een valstrik, door het verraderlijke Padri-hoofd gelegd. Te midden der beraadslaging nam Toeangkoe Pasaman het woord. Godsverzaking en zedeloosheid werden door hem aan de verbaasde vorsten verweten en het doodvonnis over hen uitgesproken, dat de aanwezige Padri's zich haastten te voltrekken, zonder dat de verzamelde menigte er aan dacht, tegenstand te bieden. En ofschoon een der vorsten, de Radja Alam Moening Sjah, in de verwarring ontkwam was toch het doel der Padri's bereikt en de geheele vallei van Tanah datar onderwierp zich aan hunne macht.

Een aantal Maleische hoofden, ontevreden over deze hervor-

mingen, die hen van hun aanzien beroofden, was naar Padang gevlucht. Begeerig weder in hunne vroegere macht hersteld te worden, zochten zij naar eenen bondgenoot, in staat hen bij te staan. Zij meenden deze in Raffles te vinden, die als Luitenant-Gouverneur van Bengkoelen was opgetreden en trachtten hem over te halen, eenen tocht in de bovenlanden te ondernemen, onder voorgeven, dat de bevolking van Tanah datar niets liever wenschte, dan van de Padri's ontslagen te zijn en als één man zou opstaan, om hem te helpen, die dit wilde ondernemen. Raffles voldeed niet geheel aan hun verzoek. Wel drong hij tot Soeroeasso en Paggerroejong door, maar daarna bepaalde hij er zich toe om Semawang, aan het meer van Singkarah, te bezetten en te trachten met de Padri's betrekkingen aan te knoopen. Maar dezen, die geen Europeaan in hun gebied duldden, lieten hem door middel van eenen brief, dien zij aan eenen in den grond gestoken stok bevestigden, weten, dat zij in vrede met de Compagnie wilden leven, indien deze hen hielp het ware geloof in te voeren. Het bleek derhalve, dat er weinig met hen was aan te vangen en Raffles, die slechts van den tijd verandering hoopte, liet hen voorloopig met rust.

Het Nederlandsche bestuur, dat den Britschen Luitenant-Gouverneur opvolgde, trad krachtiger op. Om een eind te maken aan den staat van verwarring in de binnenlanden, die voor Padang zeer nadeelig was, en de reeds tot aan het Gouvernementsgebied doorgedrongen heerschappij der Padri's te stuiten, besloot de resident Du Puy niet slechts Semawang door Nederlandsche soldaten te doen bezetten, maar sloot bovendien met machtiging der Regeering te Batavia, den 10den Februari 1821 een verdrag met deze hoofden, waarbij zij de landen afstonden, die vroeger tot het rijk van Menangkabau behoorden, — eene handeling waartoe zij volstrekt niet bevoegd waren, daar alle hoofden tot zoodanigen afstand moesten medewerken en niet, zooals hier het geval was, slechts enkelen, die nog bovendien voortvluchtig waren. Te gemakkelijker konden zij die landen afstaan, daar dezen niet in hunne handen waren maar door hunne vijanden bezet werden. Wilden wij dus de afgestane landen bezitten dan moesten wij de Padri's eerst uit die streken verdrijven. De eerste poging daartoe mislukte geheel en gaf de overtuiging, dat men op de hulp der Inlanders niet kon rekenen. Eenmaal in den strijd gewikkeld, moest men dien wel

voortzetten en een jong krijgsman, de Luitenant-Kolonel Raaff, die in de school van Napoleon den oorlog had leeren kennen, werd met de leiding belast. Werkelijk gelukte het hem zich van de vallei van Tanah datar meester te maken. Maar het doel der tocht was daarmede niet bereikt; ook Lintau, dat als het hoofdkwartier van Toeangkoe Pasaman werd beschouwd, moest in onze handen vallen. Twee paden voerden naar die vallei over het gebergte, dat haar van Tanah datar scheidde. Raaff koos den weg over Tandjong Beroelaq, maar na vergeefsche pogingen om de Padri's te verjagen moesten de onzen den terugtocht ondernemen. De weg over den Marapalm bleef over, doch zonder versterking uit Batavia was het niet mogelijk, dien te vermeesteren. Ondertusschen trachtte Raaff, door de bewegingen der Padri's daartoe gedwongen, in de vruchtbare vlakte der Limapoeloe door te dringen en den Merapi om te trekken, maar deze onderneming, in den aanvang met goed gevolg bekroond, mislukte grootendeels en ook de tocht over den Marapalm, in April 1823 ondernomen om tot Lintau door te dringen, liep niettegenstaande den grooten moed, door Raaff en de zijnen betoond, op een nederlaag uit, terwijl de bevelhebber door de verwoede aanvallen der Padri's zelfs genoodzaakt werd eenigen zijner kanonnen in den steek te laten. Ofschoon deze gebeurtenis eenen ongunstigen indruk moest maken bleef het vertrouwen der Regeering in Raaff ongeschokt; naar Batavia opontboden, verleende hij zijn medewerking tot het ontwerpen van een reglement op het binnenlandsch bestuur en de finantiën en weldra werd hij weder naar Sumatra gezonden, om daar het burgerlijk en militair gezag uit te oefenen. In den aanvang volgde hij eene vredelievende politiek en zocht met de Padri's van Bondjol in betrekking te komen, ten einde door het sluiten van een verdrag de kust tegen hunne invallen te beveiligen en den zoogenaamden smokkelhandel te beletten. Ofschoon wij slechts te Padang, Priaman, Ajer Hadji en Poeloe Tjinko gevestigd waren wilden wij de Inlandsche vaartuigen dwingen, alleen op de door ons bezette plaatsen te landen, ten einde de zekerheid te hebben dat de rechten, die wij in Sumatra hadden ingevoerd, zouden voldaan worden. Maar daar wij geene macht bezaten om de kusten behoorlijk te bewaken, sprak het wel van zelf dat de handelaars dáár aan wal kwamen, waar dit voor hen het voordeeligste was, zonder zich veel om het Nederlandsche

Gouvernement te bekreunen. Maar wij noemden hen smokkelaars en deden aan dien handel zooveel afbreuk, als ons slechts mogelijk was.

Op die kuststreken maakten ook de Padri's van Bondjol aanspraak. Terwijl de invloed van de nieuwe leer in Tanah datar en elders afnam had zij nieuwe krachten gekregen in het noordelijk gedeelte der Padangsche bovenlanden. De vallei van Alahan pandjang werd het middenpunt der Padri-beweging, die zich van daar zelfs over de Batak-landen uitbreidde. Reeds spoedig na het optreden van Nan Rintjé hadden eenige hoofden van Alahan pandjang zich bij hem gevoegd en de nieuwe leer omhelsd. Onder hen bekleedde Datoe Bendara de voornaamste plaats. Dit hoofd keerde naar zijne geboorteplaats terug en verkondigde daar de Padrileer, waarin hij krachtig ondersteund werd door een jongeling, Malim Basa genaamd. Maar hunne woorden vonden weinig ingang en de Maleiers dwongen hen hun heil in de vlucht te zoeken, en zij begaven zich naar Bondjol, dat zij versterkten en waar zij aan de aanvallen hunner tegenstanders zegevierend het hoofd boden. Eene school, door hen gesticht, verwierf grooten naam, vooral toen Datoe Bendara overleed en door Malim Basa werd opgevolgd. Onder den titel Toeangkoe Imam werd deze priester algemeen als het hoofd der Padri's erkend en langen tijd was hij de ziel van de partij die de Nederlanders weerstond. Het gelukte Raaff, dezen Padri's over te halen met hem over de vrede te onderhandelen. Den 22sten Jan. 1824 werd een verbond te Masang aangegaan, waarbij de beide partijen beloften deden, die zij onmogelijk konden nakomen. De onzen namen o. a. aan, zich nimmer met de godsdienstige beginselen en het bestuur der landen van Bondjol en onderhoorigheden te bemoeien, maar te zorgen dat de gebruiken en gewoonten der Padri's over het geheele Ned. gebied van Sumatra zouden geëerbiedigd worden, terwijl de Padri's beloofden dat zij het Gouvernement behulpzaam zouden zijn in het tegengaan van den smokkelhandel en dat zij al het mogelijke zouden aanwenden om de bewoners van Rau naar Padang voor den handel te doen afkomen, en dit met voorbijgang van andere, veel beter gelegen plaatsen. Ter nauwernood was deze overeenkomst gesloten of Raaff richtte zijne wapenen tegen Kota lawas (VI Kota), dat reeds eenmaal in onze handen was geweest, doch zich onder den invloed van den

Toeangkoe van Mensiangan weder tegen ons had verklaard. Spoedig was deze streek in onze macht (Maart 1824), maar na den weldra daarop (17 April) gevolgden dood van Raaff zonden de Padri's van Bondjol het contract terug, daar zij voorgaven dat de herovering der VI Kota's een inbreuk op het met hen gesloten verbond van vrede en vriendschap was.

De opvolger van Raaff, de Stuers, die ten gevolge van het tractaat van Maart 1824 verscheidene posten op de westkust onder zijn bestuur kreeg, volgde een andere gedragslijn. Daar het grootste gedeelte zijner troepen op Java tegen Dipa Negara gebruikt moest worden, zoodat de Stuers zelfs soldaten uit veroordeelde misdadigers (kettinggangers) moest aanwerven, was hij wel genoodzaakt zich van krachtige maatregelen te onthouden en trachtte hij de Padri's te winnen door eene vredelievende politiek, die in hem een warmen voorstander vond. Dit gelukte hem in zooverre dat de Padri-hoofden van Lintau, Limapoeloe en Agam in November 1825 met hem te Padang eene overeenkomst troffen, waarbij de wederzijdsche partijen beloofden elkander met rust te zullen laten. Maar ofschoon de Stuers, in de gegeven omstandigheden, niet ten onrechte zich er op kon beroemen dat gedurende zijn bestuur geen man tegen de Padri's verloren was en dat onze forten nimmer door den vijand waren aangevallen, moest zijn opvolger weder getuigen, dat van lieverlede aan ons gezag den bodem was ingeslagen en alle districten tot onder het bereik van ons geschut door de Padri's in bezit waren genomen. Met het vertrek van de Stuers brak weder een nieuw tijdperk aan. Onder den resident Mac Gillavry, maar vooral onder diens opvolger, den militairen en burgerlijken gezaghebber Elout (1831), werd een krachtige politiek gevolgd. De Padri's waren door onderlinge twisten verdeeld en Elout, bijgestaan door mannen als de Quay, Veltman, Vermeulen Krieger, Schenck, van der Hart, Poland e. a , trok daarvan op bekwame wijze partij. De stelling aan den Marapalm, die slechts door enkele Padri's bewaakt werd, viel in onze handen en daarmede de sleutel tot Lintau, terwijl ook een deel van Agam zich onderwierp. Zelfs ondernam Michiels een tocht langs de kust tot Baros toe, om de Atjehers te tuchtigen, die in 1829 het eilandje Pontjan in de baai van Tapanoeli hadden aangevallen en een deel der kleine bezetting omgebracht hadden. De Gouverneur-Generaal v. d. Bosch, die lang geaarzeld had Elout's

plannen te ondersteunen, werd nu overtuigd van de wenschelijkheid ons gezag in de Bovenlanden te vestigen en uittebreiden. Een aanzienlijke versterking werd in 1832 naar Sumatra gezonden en o. a. ook het legioen van Sentot, de rechterhand van Dipa Negara, die zich met zijne volgelingen aan het Gouvernement onderworpen had en, daar men hem te Batavia niet geheel vertrouwde, nu naar het oorlogstooneel op Sumatra werd overgebracht. De linie van Lintau, het voornaamste bolwerk der Padri's, werd met groote dapperheid, doch ten koste van den dood van Schenck, genomen en dientengevolge onderwierpen zich Lintau en Boea, terwijl ook geheel Agam, tot aan de grenzen van de Limapoeloe en Bondjol, in onze macht geraakte. Ook Bondjol, de hoofdvestiging der Padri's, volgde. Na eene overwinning bij Andalas, die de onderwerping van de districten langs het meer van Manindjoe met zich medesleepte, rukten onze troepen deze plaats binnen die door de voornaamste hoofden der Padri's, de Toeangkoe Imam en de Toeangkoe Moeda, reeds verlaten was (September 1832). Beiden boden echter spoedig hunne onderwerping aan en met instemming van eerstgenoemd hoofd werd Toeangkoe Moeda voorloopig tot regent van Bondjol aangesteld. Ook in Rau nam de bevolking er genoegen mede dat ons gezag daar gevestigd zou worden, iets waarop Elout grooten prijs stelde omdat hij uit die streek op de heidensche Batak-landen invloed kon verkrijgen. Maar daardoor kwam hij weder in botsing met den Toeangkoe van Tamboesei, die tegen die heidenen den heiligen oorlog voerde en daarvan, niettegenstaande de vertoogen van Elout, niet wilde afzien en slechts met moeite uit Rau verwijderd kon worden. Eindelijk viel in October 1832 zonder veel moeite de Limapoeloe in onze handen terwijl het laatste gedeelte van het gebied der Padri's in de Bovenlanden, Alaban, na den beslissenden strijd bij Gadoei in onze macht viel en ook de Bataks van Mandaïling, ja zelfs die van Angkola en Toba zich bij ons aansloten en onze bescherming tegen Padri's en Atjehers inriepen.

Zoo was de toestand van de Padangsche bovenlanden op het einde van 1832, schijnbaar althans, alleszins bevredigend. De vraag was nu of wij behoorlijk partij zouden trekken van de voordeelen, door ons behaald, en de onderworpen bevolking door zachtheid en rechtvaardigheid met onze overheersching zouden verzoenen. En tot onze schande moet erkend worden, juist het tegendeel was het

geval. Allerlei zware en lastige diensten werden aan de vrijheidlievende bevolking opgelegd; de troepen, die uit allerlei bestanddeelen waren samengesteld, maakten zich dikwijls aan knevelarijen schuldig; de invoering der opiumpacht en van de belasting op de markten verbitterde de Inlanders in hooge mate, terwijl wij ten slotte de bevolking tegen ons innamen door de verheffing en handhaving, met miskenning der Inlandsche instellingen, van hoofden die misbruik maakten van de macht, hun toevertrouwd, en van welken verscheidenen later toch onze ergste vijanden werden, terwijl andere volkshoofden door ons met minachting werden behandeld.

De strenge en willekeurige handelingen onzer troepen verwekten algemeene ontevredenheid in Alahan pandjang. Eene vergadering werd te Tandiké belegd en de aanwezige hoofden besloten liever te sterven. dan dit langer te dulden. Naar alle landschappen werden brieven gezonden en dientengevolge besloten de Padri's met een deel der Maleiers in Januari 1833 gemeene zaak te maken en onder beleid van Toeangkoe Imam den opstand te beginnen. Het bestuur te Fort de Kock was geheel onbekend met het dreigende gevaar. Op de tijding dat eenige soldaten, die met verlof de hoofdplaats verlaten hadden, niet op de plaats hunner bestemming waren aangekomen trok de luitenant kolonel Vermeulen Krieger met een honderdtal manschappen uit, maar te Pisang aangekomen, vond hij de streek verlaten, en weldra verrastte hem de tijding dat de bezetting van Bondjol in de Moskee overvallen en tot den laatsten man vermoord was. Duizenden gewapende Padri's omringden weldra het kleine hoopje en gedurende meer dan 21 uren moesten Krieger en zijne soldaten zich door den overmachtigen vijand eenen weg banen, tot zij eindelijk uitgeput Fort de Kock bereikten. Daar vernamen zij, hoe algemeen de oproerige beweging was. Verscheidene posten waren uitgemoord; Agam en de Limapoeloe waren weldra in vollen opstand, ja zelfs werd het fort Amerongen in Rau door de Padri's belegerd, maar gelukkig met hulp van eenen Batakschen vorst ontzet, doch om spoedig na den mislukten aanval der onzen op Bondjol weder in handen des vijands te vallen. Elout, door den plotselingen opstand ontsteld, zag in bijna elk hoofd eenen verrader; een aantal aanzienlijke Inlanders werden in hechtenis genomen en ook Sentot, die ons belangrijke diensten bewezen had, maar den argwaan van Elout opwekte, toen hij eene vergadering van Inlandsche

hoofden opriep en niet onduidelijk op zijne toekomstige verheffing zinspeelde, werd uitgenoodigd naar Batavia te gaan, ten einde eene zending bij den Gouverneur-Generaal op zich te nemen, en toen hij eens de Padangsche bovenlanden verlaten had zorgde men wel, dat hij die niet meer betrad.

Na eenen fellen kamp gelukte het aan Riesz, die als Regeerings-Commissaris het bevel overnam, het verzet in Agam en de Limapoeloe te fnuiken, maar de hoofdmacht der muitelingen trok zich in Bondjol terug, en het kostte nog menigen strijd, vóór dat dit bolwerk van den opstand veroverd was. Weinig baatte het, dat v. d. Bosch Sumatra bezocht en eenen krachtigen aanval gelastte (Sept. 1833). Deze mislukte toch volkomen en daar van den Bosch ook daarna niet instemde met de inzichten van den Regeerings-Commissaris van Sevenhoven, die veel van den tijd en van onderhandelingen verwachtte, maar integendeel geweld wilde gebruiken werd het eindelijk noodzakelijk de plaats op geregelde wijze te belegeren, waarmede onder Bauer werd aangevangen (Juni 1835). Eerst in Augustus 1837 gelukte het aan de vereenigde pogingen van Cochius en Michiels Bondjol te vermeesteren, maar hiermede was dan ook de kracht van den opstand gebroken. De Toeangkoe Imam onderwierp zich; de in de nabijheid van Padang gelegen XIII Kota's werden door Michiels veroverd en ook de IX Kota's boden hunne onderwerping aan. Eindelijk viel de laatste der Padri's, de Toeangkoe van Tamboesei, in den slag van Daloe-daloe (1838) die de uiterste stuiptrekking van de stervende macht der muitelingen was. Baros, Tapoes en Singkel werden in 1839 en 1840 aan den invloed van Atjeh ontrukt en zoodoende was Nederlands Souvereiniteit gevestigd, zoowel in de binnenlanden, als aan de stranden der westkust, totdat slechts Troemon ons gebied van Atjeh scheidde. Slechts eens werd de rust in de onderworpen streken op ernstige wijze verstoord toen de regent van Batipoe, — waar de bevolking groote voordeelen had getrokken uit den onrustigen toestand tijdens den Padri-oorlog, — teleurgesteld in de hoop op de uitbreiding van zijn gezag, in Februari 1841 de vaan van den opstand verhief. Het krachtig optreden van den resident Steinmetz, die zich te midden der oproerige bevolking van Priaman naar Fort de Kock begaf, voorkwam eene uitbreiding der beweging en reeds in Maart bevond de regent zich in handen van het bestuur en waren de laatste sporen

van het verzet door Michiels uitgewischt, die in 1837 als civiel en militair Gouverneur was opgetreden. Met roem bedekte zich de kleine bezetting van Goegoeh Malintang, die gedurende eenige dagen tegen duizenden stand hield en, toen de verdediging onmogelijk werd, onder allerlei gevaren gelukkig wist te ontkomen, met achterlating echter van een drietal zwaar gekwetsten die, in stede van zich overtegeven, de lont in het kruit staken en met de aanvallers in de lucht vlogen.

Bijna onmiddellijk na de vermeestering der bovenlanden had de Regeering zich bezig gehouden met het beramen van plannen om de onderworpen districten aan een geregeld bestuur te onderwerpen, en de hervormingen in te voeren, die zij zoowel in het belang van het moederland als van den Inlander noodzakelijk oordeelde. De grondslag werd gelegd door het besluit van den Commissaris-Generaal v. d. Bosch van 11 Oct. 1833, waarbij als beginsel werd aangenomen dat de bevolking in het volkomen bezit van hare politieke en huishoudelijke rechten zou gelaten worden, zoodanig, dat het Gouvernement zich niet bemoeien zou, noch met het benoemen der hoofden, noch met de rechtspleging, noch met eenige andere huishoudelijke aangelegenheid, terwijl het zich alleen het recht voorbehield, de bevolking des noods op te roepen om vijandelijke aanvallen te weren en om bepaalde misdrijven, door Inlanders begaan, voor een Raad van Justitie te brengen, die te Padang werd opgericht. In overeenstemming met dit besluit werd door de Regeerings-Commissarissen v. Sevenhoven en Riesz den 25sten October 1833 eene hoogst belangrijke publicatie uitgevaardigd, algemeen als plakaat-pandjang (het lange plakkaat) bekend[1]) en waarin de plechtige belofte werd afgelegd dat deze beginselen door het bestuur getrouw zouden worden in acht genomen. Maar de natuurlijke loop der omstandigheden, en soms ook de wensch der bevolking zelve, deden hier en daar van dit besluit afwijken. Merkus, die na zijne verzoening met v. d. Bosch weder tot Raad van Indië was aangesteld, vertrok naar Sumatra om als Gouvernements-Commissaris het bestuur te organiseeren. De ontelbare versterkingen die, van oudsher bestaande, landschap van landschap, gehucht van gehucht scheidden en elk dorp in eene vesting veranderden, verdwenen overal, uitstekende wegen werden aangelegd en in de verschillende streken ambtenaren

[1]) De Stuers. De vestiging en uitbreiding der Ned. ter Westk. v. Sum. II. p. 8.

aangesteld, met het toezicht over de Inlandsche hoofden belast. Onder hunnen invloed werd het Inlandsche bestuur allengskens aanmerkelijk gewijzigd, daar nevens de eigenlijke volkshoofden, die in elk dorp in grooten getale worden aangetroffen, andere Inlandsche ambtenaren als vertegenwoordigers der Regeering werden aangesteld. Ook in het rechtswezen werden als het ware ongevoelig groote wijzigingen aangebracht, die wij in het derde Boek willen bespreken, daar zij nauw samenhangen met eigenaardige instellingen van de Maleiers der Padangsche bovenlanden. Maar vooral maakte de invoering der gedwongen koffiecultuur inbreuk op de beginselen, in het plakaat-pandjang bevat [1]). Na het herstel van het Nederlandsche gezag was de teelt en de handel in koffie geheel vrij; bij den uitvoer van dat product uit onze bezittingen werd echter een vrij hoog uitvoerrecht geheven. Onder dit stelsel ontwikkelde de cultuur zich aanvankelijk voortdurend, wat te meer opmerking verdient omdat de afvoerwegen waarover de koffie, meestal op het hoofd van menschen gedragen, vervoerd moest worden, in zeer slechten toestand verkeerden en dikwijls onveilig waren en het product bovendien door de handen van opkoopers moest gaan, zoodat de verdiensten van den landbouwer gering waren. V. d. Bosch trachtte het product voor het Gouvernement te verkrijgen door de toezegging van een vrij hoogen, zoogen. beschermenden prijs voor de koffie, die aan de Regeering werd geleverd en door het vorderen van een hoog recht van alle andere koffie, die werd uitgevoerd. De resultaten dier regeling waren echter weinig bevredigend en ook met de cultuur zelve ging het niet naar wensch, niettegenstaande de maatregelen, door Merkus in het belang van eenen beteren aanplant genomen. En toch was het noodzakelijk dat de koffiecultuur voor het Gouvernement groote winsten afwierp ter bestrijding van de kosten onzer vestiging, die ook tot nut van het land zelf strekte, waar orde en welvaart in stede van de geweldenarijen der Padri's heerschten. Eindelijk besloot Michiels op eigen gezag, doch na een onderhoud met den Gouverneur-Generaal Rochussen, de koffie-cultuur geheel voor rekening van het Gouvernement te nemen en bepaalde bij publicatie van 20 Sept. 1847 dat alle koffie, door de bevolking geteeld, aan den lande moest worden geleverd, terwijl

---

[1]) E. B. Kielstra. Ind. Gids 1888. II.

11 October van dat jaar regels op den inkoop der koffie werden gesteld, die ook de verplichte cultuur invoerden. Wel is waar was door het plakaat-pandjang der bevolking de volkomen vrije beschikking over de door haar geteelde producten verzekerd, maar daar de hoofden der bevolking, die voortaan percenten van de geleverde koffie zouden ontvangen, in het nemen van den maatregel hadden toegestemd, meende Michiels daartoe gerechtigd te zijn. Hiermede was ook op Sumatra's westkust de dwangcultuur ingevoerd die echter daar niet de bezwaren heeft opgeleverd, welke men in sommige streken van Java ondervond, en die daar ook niet gepaard ging met de heffing van andere belastingen, zooals op Java met de landrente het geval was.

Het ligt natuurlijk niet in het plan van dit werk, dat slechts enkele hoofdtrekken uit de geschiedenis van Insulinde den lezer voor oogen kan stellen, om de min of meer ernstige onlusten te schetsen, die sedert onze vestiging in de bovenlanden hier en daar in het gebied van Sumatra's westkust uitbraken. Alleen moet hier nog de aandacht gevestigd worden op de uitbreiding van het Nederlandsche gezag in de Batak-landen die, in 1879 begonnen, menigmaal het gevolg was van het aanzoek der bevolking zelve, welke de rust en vrede onder ons bestuur verkoos boven het handhaven eener onafhankelijkheid, duur gekocht door onderlinge twisten en veten, welken alle welvaart vernietigde. In die landen, door heidenen bewoond, had het Rijnsche genootschap sedert 1861 zijne zendelingen in het Silindoengsche post doen vatten. Betrekkelijk spoedig konden zij op niet onbelangrijke resultaten bogen. Toen hunne veiligheid in 1871 door een binnenlandschen oorlog gevaar liep, werd de resident van Tapanoeli naar Silindoeng gezonden, dat toen nog buiten het Nederlandsche gebied lag en door zijne tusschenkomst gelukte het hier en daar de gerezen geschillen bij te leggen, terwijl het tevens bleek dat in vele streken de vestiging van Nederlandsche ambtenaren door de bevolking gewenscht werd. Maar de Regeering, geen uitbreiding van gezag begeerende, gaf aan dat verlangen niet toe, totdat nieuwe verwikkelingen haar dwongen zich weder met die landschappen bezig te houden. Onder de hoofden der heidensche Bataks nam de vorst van Bakara, aan het meer van Toba, een voorname plaats in. Dit hoofd, dat slechts weinig gezag uitoefende, maar een soort van priesterlijke waardigheid bezat, werd door de

bevolking onder den verbasterden Hindoeschen titel Si Singa Mangaradja (Maharadja) hoog vereerd en zou, volgens de verhalen der Bataks, het bij hen zóó geliefde varkens- en hondenvleesch niet eten en haar op de tong hebben. De Heer v. der Tuuk, die den Maharadja met levensgevaar een bezoek bracht, verhaalt echter dat de vorst beide dieren bezat, maar zeide dat hij hun vleesch niet lustte, terwijl hij den mond zooveel mogelijk gesloten hield om zijne tong niet te laten zien. In 1875 was de vorst, over wien deze verhalen in omloop waren, door zijn jongsten zoon opgevolgd, die weinig bij de bevolking in tel was. Naar het schijnt was hij beducht voor den invloed der zendelingen, die reeds te Bahal batoe, op twee dagreizen van het Toba-meer, een post hadden gevestigd. Geruchten, dat hij een aanval op de Christenen in den zin had, noopten het bestuur troepen naar Silindoeng te zenden, (Februari 1878), die zich gemakkelijk tegen de Bataks konden handhaven en zelfs Bakara vermeesterden. Singa Maharadja was gevlucht, maar de overige hoofden onderwierpen zich, zoodat in 1879 Silindoeng bij ons gebied kon worden gevoegd en door de vestiging van een controleur te Taroetong onder geregeld bestuur werd gebracht, zeer tot genoegen van een groot deel der bevolking, dat zich vroeger meermalen in dien geest tot het bestuur had gewend. Dit voorbeeld werd spoedig door meerderen gevolgd; in 1881, 1882 en 1883 werden, steeds op verzoek der bevolking, op nieuw verscheidene Bataksche landschappen ingelijfd, zoodat in dat jaar ons gezag zich tot het Toba-meer deed gelden en zich over de geheele landstreek uitstrekte, die tusschen dat meer en Silindoeng gelegen is. In het belang van de afronding van ons gebied en ter verlichting van het bestuur werden eindelijk in 1888, weder in overeenstemming met de wenschen der hoofden en bevolking, op nieuw eenige landschappen ingelijfd en bij de Tobalanden gevoegd en zoo de afdeeling Toba en Silindoeng gevormd die, zooals wij in het eerste deel (p. 218) mededeelden, in 1890 in het leven werd geroepen. Het spreekt van zelf dat deze uitbreiding van ons gebied zeer weinig naar den zin was van Si Singa Maharadja, en evenmin van andere hoofden, die voordeel getrokken hadden uit de verwarde toestanden, vóór onze inmenging bestaande, terwijl ook een deel der bevolking niet op onze hand bleek te zijn. Herhaalde malen (1883, 1884, 1887 en 1889) werden invallen in ons gebied gedaan, die vooral tegen de

zendelingsposten gericht waren en hier en daar vrij veel schade aanrichtten, maar door kleine expeditiën gemakkelijk tegengegaan en gestraft werden. Na dien tijd is de rust niet meer op ernstige wijze verstoord geworden; de Regeeringsberichten getuigen van de vorderingen, die het Christendom onder de Bataks maakt en van de toenemende welvaart der bevolking.

Ook elders werd het Gouvernement van Sumatra's Westkust vergroot, o. a. door de inlijving, tegelijker tijd met de vestiging van ons gezag te Silindoeng, van een aantal landschappen, die te samen de afdeeling Padang lawas vormen. Het was ook hier op verlangen der bevolking dat tot dien stap werd overgegaan (Dl. I. p. 213); om diezelfde reden werden toen nog de XII Kota Kampar en de VI Kota Pangkalan onder ons gebied gebracht (Dl. I. p. 190) en bij de assistent-residentie 50 Kota's (Limapoeloe) gevoegd, terwijl nog later in 1881 en 1882 door enkele aangrenzende landschappen dat voorbeeld gevolgd werd. Eindelijk herinneren wij nog aan de inlijving van Troemon (Dl I. p. 218), dat vroeger in naam tot Atjeh behoorde, doch feitelijk onafhankelijk was en ons als voormuur tegen dat land diende. Na de vestiging van ons gezag te Atjeh werd Troemon gerekend tot dat gewest te behooren, maar daar de geregelde betrekkingen met het rijkje gemakkelijker uit Singkel dan uit Melaboeh konden worden onderhouden, werd op verzoek van den vorst Troemon bij het Gouvernement van Sumatra's Westkust gevoegd.

Wij hebben eenigszins langer stilgestaan bij de uitbreiding van ons gezag op Sumatra's westkust dan het gestelde bestek wel toeliet. Maar wij rekenden ons daartoe verplicht omdat slechts zelden in den archipel een zóó treffend voorbeeld is gegeven van den heilzamen invloed dien het Nederlandsche gezag kan uitoefenen, dan juist in dat Gouvernement. Dáár, waar vroeger regeeringloosheid en wanorde heerschten, gelukte het aan onze ambtenaren, die de bevolking wel leidden maar hare instellingen eerbiedigden, rust en orde te handhaven en welvaart te verspreiden, in zoo hooge mate dat, zooals wij zagen, herhaalde malen de bevolking uit eigen beweging hare onafhankelijkheid prijs gaf, en ook nu het verschil tusschen het Gouvernements-gebied en de onafhankelijke streken terstond in het oog valt. Maar tevens leert de geschiedenis van datzelfde land ons, hoe door verkeerde handelingen van het

bestuur de schoonste resultaten kunnen te loor gaan en hoe gemakkelijk het valt de onderworpen en vreedzame bevolking weder tegen ons in het harnas te jagen. Die lessen zijn op Sumatra duur gekocht; mogen zij aan volgende besturen tot leering en voorbeeld strekken.

Met Bengkoelen en de Lampongs [1]) kunnen wij ons niet opzettelijk bezighouden. In het eerstgenoemd gewest, waar enkele onlusten van plaatselijken aard spoedig werden onderdrukt, werd de gedwongen pepercultuur, die uit den Engelschen tijd dagteekende, maar tijdelijk door Raffles was afgeschaft, in 1872 ingetrokken tegelijk met de Gouvernements koffiecultuur, die op enkele plaatsen in stede der pepercultuur was ingevoerd. De Lampongs, die van oudsher het gewone toevluchtsoord van misdadigers en politieke vluchtelingen uit Bantam waren, en die aan allerlei ongeregeldheden en woelingen ten prooi strekten, werden in 1856 door eene expeditie van een aantal slechte elementen gezuiverd en genoten sedert dien tijd welvaart en vrede, terwijl de Regeeringsberichten menigmaal den goeden geest der bevolking roemden.

In Palembang hadden sedert den val der Compagnie een aantal belangrijke gebeurtenissen plaats, die in de vernietiging van het Sultans-bestuur en de inlijving van dat rijk bij het Nederlandsche grondgebied eindigden [2]). Bij de verovering van Java was Mahmoed Badroe'd-din Sultan van Palembang, een vorst, die zich door wreedheid en verraderlijk gedrag berucht maakte en niets liever wilde, dan zich van de Nederlanders te ontslaan. Raffles, die als politiek agent met de taak belast was om zich met de Inlandsche vorsten in betrekking te stellen en hen tegen het Nederlandsch gezag op te zetten, was ook met dien Sultan in onderhandeling getreden en had hem zelfs aangeraden zich van de Nederlanders te ontdoen. De Sultan nam dezen dubbelzinnigen raad maar al te letterlijk ter harte en toen hij de tijding van den slag bij Meester Cornelis vernomen had, liet hij de bezetting van het fort verraderlijk overvallen en bijna alle Nederlanders vermoorden. Raffles, die daarmede onbekend was, zond eene commissie naar Palembang ten einde op die

---

[1]) Zie ook in het algemeen over de Buitenbezittingen: E. de Waal. Onze Indische Financiën. 's Grav. 1882—1883.

[2]) E. B. Kielstra. Gids 1892. Ind. mil. Tijdschr. 1889.

plaats in de rechten der Nederlanders te treden, krachtens de kapitulatie, die tusschen Janssens en Auchmuty gesloten was. Maar de Sultan, die den gepleegden moord voor Raffles trachtte te verbergen, weigerde de Engelschen toe te laten want, zoo redeneerde hij, de Nederlanders waren reeds vóór die kapitulatie weggezonden en hij was dus vóór de overgave van Java een onafhankelijk vorst geworden. Maar Raffles, die van de gepleegde wreedheden onderricht werd, zij het dan ook slechts door onbestemde geruchten, liet het hierbij niet rusten; eene expeditie onder Gillespie begaf zich naar Palembang (1812) en binnen korten tijd was de hoofdplaats in de macht der Engelschen en de Sultan op de vlucht naar de binnenlanden. De vorst werd van zijne waardigheid ontzet en zijn jongere broeder, Achmed Nadjmoe'd-din, tot Sultan aangesteld, onder voorwaarde dat de Souvereiniteit over Bangka en Blitong aan Engeland zou worden overgedragen. Maar Badroe'd-din maakte het de Engelschen in de bovenlanden zeer lastig, en de resident Robinson meende op geen betere wijze daaraan een einde te kunnen maken, dan door hem onder drukkende voorwaarden op nieuw op den troon te plaatsen (1813). Doch Raffles, die beweerde, dat Robinson dit slechts wegens *wichtige* redenen zou gedaan hebben, vernietigde de overeenkomst, en Nadjmoe'd-din beklom weder den vorstelijken zetel, terwijl aan Badroe'd-din eenige landen tot levensonderhoud werden afgestaan. Toen nu Nederland zijne bezittingen terugkreeg en ook Palembang door ons werd overgenomen, geraakte de resident spoedig in onmin met den Sultan, die niet bij machte was de rooverijen van zijne onderdanen in Bengkoelen en de Lampongs tegen te gaan. Muntinghe, die als Commissaris naar Palembang werd gezonden, besloot daaraan een einde te maken en dwong den vorst om een contract te sluiten waarbij alle rechten van oppermacht over de boven- en binnenlanden van het rijk aan Nederland werden afgestaan (1818). Maar weldra had er een gebeurtenis plaats, die den Commissaris noodzaakte verder te gaan. Raffles, die slechts noode zag dat Nederland zijne oude macht in de Indische wateren herkreeg en waar hij kon ons hinderpalen in den weg legde, trachtte ons Palembang te ontrukken. Als Luitenant-Gouverneur te Bengkoelen opgetreden zond hij een gezantschap onder Kapitein Salmond aan Nadjmoe'd-din, die zich om hulp tot hem had gewend, ten einde dien vorst voortestellen zich onder de bescherming der Engelschen te plaatsen. Werkelijk

liet de Sultan zich daartoe overreden; hij teekende een contract, waarbij hij het Britsche gezag erkende en zich verbond eene Engelsche bezetting te ontvangen; ja zelfs waagde Salmond het de Britsche vlag te hijschen. Muntinghe beijverde zich deze aanmatiging te keer te gaan; Salmond werd verzocht Palembang te verlaten en toen hij dit niet goedschiks deed, naar Batavia gezonden, terwijl een Engelsch detachement, dat reeds in het Palembangsche was doorgedrongen, op het gerucht van de nadering van Muntinghe naar Bengkoelen terugtrok. Nadjmoe'd-din werd nu door den Commissaris afgezet en door de Regeering naar de Preanger verbannen. Was Muntinghe tot nu toe met kracht en beleid opgetreden, in de keuze van den nieuwen Sultan handelde hij met weinig overleg. De verraderlijke Badroe'd-din werd op nieuw met het bestuur belast en Muntinghe was onvoorzichtig genoeg om terstond daarop naar de binnenlanden te vertrekken, waar Engelsche troepen zich ophielden. Daar werd hij vier maanden opgehouden, zoodat Badroe'd-din geruimen tijd zonder toezicht gelaten werd.

De gevolgen dier onvoorzichtigheid bleven niet uit. Ter nauwernood was Muntinghe in de hoofdplaats teruggekeerd of het bleek hem, dat er verraad broedde. Op zijnen eisch, dat de Sultan gijzelaars voor zijne goede trouw zou stellen, ontving de Commissaris een weigerend antwoord en korten tijd daarna, (Juni 1819) werd onze bezetting in het zwakke fort door eenen overmachtigen vijand aangevallen. Wel werd hij afgeslagen, maar de positie was voor de onzen onhoudbaar geworden. Muntinghe besloot Palembang te verlaten en naar Bangka te gaan, in afwachting van hetgeen de Regeering te Batavia besluiten zou. Onmiddellijk werd eene expeditie onder Wolterbeek uitgezonden om den Sultan te onttronen, maar zij leidde tot geene resultaten daar de verdedigingswerken bij Gombora voor onze vloot te sterk bleken. Deze nederlaag deed ook Bangka in verzet komen en niet dan met de grootste inspanning gelukte het den resident Keer dat eiland weder te onderwerpen. Eene tweede expeditie was noodzakelijk, maar zij werd tot 1821 uitgesteld, daar men tot dien tijd de hoop koesterde dat aangeknoopte onderhandelingen over den afstand van Bengkoelen ons zouden toelaten, de vijandelijke hoofdplaats over land aan te vallen. Onder zeer ongunstige omstandigheden bereikte de vloot de rivier van Palembang, want de cholera, die plotseling voor het eerst op Java

verschenen was, teisterde de troepen op vreeselijke wijze. Toch liet de opperbevelhebber, de Kock, zich niet ontmoedigen en aan den heldenmoed onzer krijgslieden gelukte het de hinderpalen bij Gombora en in de Peladjoe te verbreken, zoodat de vloot tot Palembang kon opvaren. Met de vermeestering van Gombora was alles beslist. Badroe'd-din onderwierp zich terstond. Hij werd afgezet en naar Ternate verbannen, terwijl de zoon van Nadjmoe'd-din, Achmed Nadjmoe'd-din, tot Sultan werd aangesteld (28 April 1821). Aan Nadjmoe'din werd de toestemming gegeven om zich, onder den titel van Soesoehoenan, in stille afzondering in de nabijheid van Palembang op te houden. Maar het duurde niet lang of hij matigde zich ook de uitoefening van gezag aan en de moeilijkheden, daaruit ontstaande, benevens de regeeringsloosheid in de bovenlanden en de ellende der daar gevestigde bevolking noopten den Commissaris van Sevenhoven om, met toestemming der Regeering, Palembang intelijven en de beide vorsten te pensioneeren (18 Augustus 1823). Schijnbaar namen dezen met dien maatregel genoegen, maar weldra bleek de wrok, dien zij en de van macht en aanzien beroofde, en slechts karig schadeloos gestelde rijksgrooten het Nederlandsche gezag toedroegen, toen zij in November 1824 plotseling een aanslag op het fort ondernamen, die echter zonder veel moeite werd afgeslagen. Den dag na den aanval viel Nadjmoe'd-din reeds in onze handen en korten tijd daarna werd ook de jonge Sultan genoodzaakt zich te onderwerpen. Beiden werden verbannen en het rijk werd geplaatst onder het onmiddellijk gezag van den resident, die in het bestuur door eenen rijksbestierder, den Ferdana mantri, werd bijgestaan. Maar spoedig bleek het dat men in dat hoofd geenen getrouwen dienaar had gevonden. Onder den schijn van groote aanhankelijkheid aan ons bestuur misbruikte hij zijne macht, om de bevolking in de binnenlanden uit te zuigen, terwijl hij de knevelarijen, aan welken hij zich schuldig maakte, voor bevelen van den resident deed doorgaan. Geen wonder dat de bevolking tegen het Nederlandsch gezag werd ingenomen; de invoering eener hoofdelijke belasting, die aan de hoofden ruime gelegenheid voor willekeur gaf, verbitterde haar nog meer, terwijl ten slotte de invallen van eenige niet onderworpen stammen, die door ons bestuur niet belet werden, ons gezag in minachting brachten. Reeds in 1849 waren er in de binnenlanden onlusten uitgebroken, die door den resident op rekening van den



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER HAARLEM

THEE-ONDERNEMING.

rijksbestierder werden gesteld, maar de Regeering te Batavia was van eene andere meening en handhaafde dat hoofd in het bestuur, en weigerde ook medetegaan met het voorstel van den resident om Europeesche ambtenaren, met gezag bekleed, in de binnenlanden aan te stellen, en zoo aan de anarchie, die daar heerschte, een einde te maken; iets dat hij reeds op kleine schaal met goed gevolg beproefd had. Doch een ernstige opstand, die van 1851—1856 de bovenlanden teisterde, deed de oogen der Regeering opengaan. Aan den Luitenant-Kolonel de Brauw gelukte het, den hoofdmuiteling Tiang Alam tot onderwerping te noodzaken; de Ferdana mantri werd verbannen en een geregeld bestuur van Inlandsche hoofden in de binnenlanden ingevoerd, die onder het toezicht van Europeesche ambtenaren gesteld werden, terwijl te Tebing-Tinggi een assistent-resident werd aangesteld, met het bestuur over die landen belast. Weldra moest men overgaan tot uitbreiding van grondgebied. Want nog altijd werd de rust in de Gouvernementslanden verstoord door de invallen van naburige stammen, de Redjangs en de Pasoemahs, die nooit volkomen aan het gezag van den Sultan waren onderworpen, maar in eene eigenaardige betrekking tot Palembang stonden. Zij waren namelijk als vrije grensbewakers van dat rijk erkend en belast met de taak om hen, die uit het Palembangsche vluchtten, weder naar de hoofdplaats terug te brengen, terwijl zij verplicht waren om in tijden van gevaar den Sultan bij te staan, dien zij als hunnen opperheer erkende. Na de inlijving van Palembang waren zij zoo goed als onafhankelijk gebleven; herhaalde malen hadden zij strooptochten op het Nederlandsch gebied ondernomen, terwijl hunne landen het toevluchtsoord van misdadigers geworden waren. In 1858 besloot de Regeering tot de inlijving van Redjang Ampat-Lawang en Redjang Ampat-Petoelaï over te gaan en onder de uitmuntende leiding van den majoor Cobet had dit in 1859 plaats. Ook Redjang Lebong, waar de hoofden niet in staat waren de orde te handhaven, volgde, terwijl in 1864 de landschappen Semindo, Kisam, Makakau en Belalau op verzoek der hoofden onder het Nederlandsche gezag werden gebracht. Maar de inlijving der Pasoemahs ging met meerdere moeite gepaard. Ook de bewoners dier streken maakten zich aan herhaalde rooftochten schuldig, terwijl zij de contracten, die met hen gesloten waren, telkens verbraken. In 1866 werd derhalve tot eene expeditie

op hun gebied besloten. Hardnekkig was de tegenstand, door deze bergbewoners geboden, vooral toen de slavernij door ons bestuur werd afgeschaft en de hoofden daardoor aanzienlijke verliezen leden. Eerst in 1868 kon men de onderwerping dier stammen als voltooid beschouwen; de bevolking, die de goede bedoelingen van het Nederlandsche bestuur heeft leeren waardeeren, mag zich, ten gevolge van vrede en rust, in vroeger ongekende welvaart verheugen.

Hun, die zich onze beschrijving van Sumatra's oostkust herinneren, zal het wel niet bevreemden dat het Nederlandsche gezag, meester van de Padangsche bovenlanden zijnde, zich ook aan de belangrijkste handelswegen dier gewesten zocht te vestigen en daar de voornaamste rivieren trachtte te bezetten. Belangrijke maatregelen werden in die richting genomen toen de Koning in 1837 Zijne goedkeuring gaf aan eene politiek, die tot einddoel had de onderwerping van geheel Sumatra buiten het gebied van Atjeh; eene politiek welke door v. d. Bosch in 1833 als Regeerings-beginsel was aanbevolen, terwijl hij zelfs een termijn van 25 jaar voor het bereiken van dit doel had gesteld. En de omstandigheden schenen in het jaar 1840 deze plannen op buitengewone wijze te begunstigen. Verscheidene rijken aan de oostkust waren door binnenlandsche twisten den ondergang nabij en zochten hunne redding in de tusschenkomst van het Nederlandsche bestuur. De Sultan van Djambi moest in 1832 bij ons Gouvernement om hulp smeeken tegen zeeroovers, die zich in zijn rijk hadden gevestigd, maar tot loon voor den toen verleenden bijstand viel hij het volgende jaar ons gebied in het Palembangsche aan. Michiels kreeg nu last om zich van een punt in Djambi meester te maken. De expeditie onder zijn bevel slaagde volkomen; een post werd te Moeara kompei gevestigd en reeds in 1833 erkende de Sultan onze Souvereiniteit, terwijl een tweede contract, op 15 December 1834 gesloten, ons o. a. het recht gaf in het rijk in- en uitvoerrechten te heffen. In het Rijk van Indragiri waren omstreeks denzelfden tijd binnenlandsche onlusten uitgebroken, die het gevolg waren van de eigenaardige inrichting van het bestuur van dat land. Het opperbestuur berust er bij een Soetan, die den titel voert van Jang di pertoean besar, en wiens opvolger door de bevolking uit zijn geslacht wordt gekozen, terwijl de Sultan van Lingga wiens vasal, zooals wij weten (Dl I p. 249), de vorst van

Indragiri is, die keuze moet bekrachtigen. Het eigenlijk bestuur van Indragiri wordt echter uitgeoefend door den rijksbestierder, Soetan moeda of Jang di pertoean moeda, wiens waardigheid eveneens erfelijk is in zijn geslacht, doch met dien verstande dat de bevolking het recht van keuze heeft en de Soetan de keuze bekrachtigen moet. De vorst nu was in onmin met den rijksbestierder; uit vrees voor diens invloed riep hij de tusschenkomst van ons bestuur in en het gelukte eene commissie, met medewerking van den Onderkoning van Rhiouw, niet alleen die twisten bij te leggen maar zelfs, (26 September 1838), een contract te sluiten waarbij Indragiri zich onder het oppergezag van het Nederlandsche Gouvernement stelde en eene strook lands voor eene vestiging aan ons afstond. Ook Siak, dat aan regeeringsloosheid ten prooi was, stond op het punt een contract met ons te sluiten, daar eene menigte bijna onafhankelijke hoofden en o. a. die van Kwantan, hunne onderwerping hadden aangeboden. Zelfs was ons gezag er in 1838 toe over gegaan, om zich in de onafhankelijke Bataklanden te Kota-Pinang te vestigen en eene benting bij de samenvloeiing der Bila en Pané op te werpen, zoodat eene geregelde verbinding tusschen de west- en oostkust verzekerd scheen, toen de naijver der Engelschen en onze onverstandige staatkunde die schoone toekomst verstoorden. Een niet onbelangrijk deel van den handel te Singapore bestond uit de producten, die langs de wateren der oostkust werden afgevoerd, en de voordeelen, die de Engelsche kooplieden behaalden, werden bedreigd door de hooge rechten, welken wij eischten toen wij meester van de rivieren geworden waren. De Engelsche handelaars, die te Singapore gevestigd waren en onzen uitsluitenden handelsgeest vreesden, dienden heftige klachten bij de Britsche Regeering in en deze, welke ons toen niet bijzonder gunstig gestemd was, protesteerde tegen de uitbreiding van het Nederlandsche gezag op Sumatra die, volgens de bewering der Engelsche belanghebbenden, in strijd zou zijn met het tractaat van 1824, en klaagde over de vijandige gezindheid, welke de Nederlandsche autoriteiten tegen den Engelschen handel bezielde. Deels om der Engelsche Regeering ter wille te zijn, maar deels ook omdat men in eene vestiging aan de oostkust zonder beschermende rechten weinig voordeel zag en omdat men zich daar met de beschikbare militaire macht toch niet zou kunnen handhaven, besloot het Opperbestuur de Indische Regeering te gelasten

alle militaire en civiele posten op de oostkust te verlaten; — geenszins echter om het Regeerings-beginsel, door v. d. Bosch op den voorgrond gesteld, geheel op te geven, maar met de bedoeling een langeren tijd, b. v. een eeuw, voor de bereiking van dat einddoel te bestemmen. Dit bevel werd door Merkus uitgevoerd; de afdeeling Pertibi werd verlaten en de nederzetting aan de Bila en Pané opgebroken, terwijl aan den vorst van Siak werd medegedeeld dat wij slechts eene vriendschappelijke verhouding met hem begeerden, doch geene vestiging in zijn rijk wenschten. Te Djambi werd echter een andere gedragslijn gevolgd; de Sultan van dat rijk verklaarde toch dat hij zonder onze hulp zich niet zou kunnen staande houden, en daar men in dat geval voor nieuwe ongeregeldheden in het Palembangsche vreesde bleef ons gezag, met goedkeuring van het Opperbestuur, in Djambi gevestigd. Om echter aan de bezwaren der Engelsche handelaren tegemoet te komen werd een tarief van rechten te Moeara kompei ingevoerd, dat geen onderscheid maakte tusschen vreemde en Nederlandsche handelaren en goederen. Langen tijd was Djambi het tooneel van binnenlandsche twisten. In 1855 overleed de Sultan en werd door zijn neef, Taha Tsafi'oe-d-din opgevolgd, die weigerde een nieuw contract met ons te teekenen, en tengevolge van eene expeditie werd de vorst van den troon verjaagd (1858) en zijn oom in zijne plaats aangesteld. De nieuwe vorst, wien een politiek agent als raadgever en leidsman werd toegevoegd, oefende echter slechts in de benedenlanden invloed uit; de afgezette Sultan Taha vertoefde in de bovenlanden, weigerde ons gezag te erkennen en had daar grooten aanhang, zoodat de Sumatra-expeditie, zooals wij weten (Dl I. p. 251), niet in die streken kon doordringen. Ofschoon de onttroonde vorst nog altijd in de bovenlanden verblijf houdt, legt hij ons thans geene moeilijkheden meer in den weg, grootendeels wel tengevolge van eene overeenkomst, in October 1886 getroffen, toen zijn halfbroeder, die reeds in 1881 als kroonprins erkend was, tot Sultan verheven werd, terwijl een zoon van Taha tot kroonprins werd aangesteld. Dat de toestand in die bovenlanden, hoewel veel beter dan te voren, nog niet in alle opzichten bevredigend is, bleek ons reeds vroeger (Dl. I. t. a. p.).

Ofschoon gedwongen onze posten te Indragiri in 1841 te verlaten braken wij daarom toch niet alle betrekkingen met dat rijkje

af. De vorst verkreeg toch, als vergoeding voor de schade die deze handelwijze hem toebracht, een jaarlijksche uitkeering. Reeds in 1846 verzocht de Soetan dat een Nederlandsch ambtenaar in zijn rijk zou geplaatst worden, doch eerst in 1879 werd tot dien maatregel overgegaan en een controleur te Ringat aangesteld. Na dien tijd had ons bestuur nog moeilijkheden uit den weg te ruimen, die het gevolg waren van twisten in de vorstelijke familie, daar een gedeelte der binnenlanden eenen anderen vorst erkende dan den Soetan, die met goedkeuring der Regeering was opgetreden. Door eene overeenkomst op 20 Augustus 1890 getroffen werd de rust hersteld, daar de pretendent zich bereid verklaarde den wettigen vorst te erkennen en tot rijksbestierder (Radja moeda) in de bovenlanden werd aangesteld, terwijl een andere rijksbestierder onder den titel van Soetan moeda namens den Soetan in de benedenstreken het bestuur voert. Verlevendiging van handel en vaart was het onmiddellijk gevolg dier pacificatie. Een nader contract (21 Maart 1892) heeft de onderlinge verhouding dier grooten geregeld en aan ons bestuur het recht van tolheffing enz. toegekend.

Met Siak knoopten wij reeds vroeger nauwere betrekkingen aan, die eveneens hunne aanleiding in binnenlandsche twisten vonden, welke tusschen den Sultan en zijnen broeder, den Onderkoning, tevens rijksbestierder, uitbraken en die hiermede eindigden dat de Sultan door dezen verdreven werd. Hij vluchtte naar Singapore en riep daar de ondersteuning in van het Engelsche bestuur, onder belofte zijn rijk aan Engeland te zullen opdragen, indien hij op zijnen troon hersteld werd. Doch dat bestuur weigerde zijne hulp (1857). De vorst moest dus naar anderen bijstand uitzien en werkelijk vond hij dien op eene onverwachte wijze. Sedert het aan Brooke gelukt was een onafhankelijk rijk op Borneo te stichten, ontbrak het niet aan avonturiers, die datzelfde elders in den Indischen archipel wilden beproeven. Zoo was reeds in 1853 zekere Gibson, een Amerikaansche schipper, te Palembang aangekomen en had zijnen stuurman met eene zending naar den Sultan van Djambi belast, om dezen onder valsche beloften van bijstand door het Amerikaansche Gouvernement tegen het Nederlandsche gezag op te zetten „en” zoo schreef hij „alle Hollanders te vernielen, indien het mogelijk was”, terwijl hij tegelijkertijd de vriendelijke aanbieding deed om binnen weinige dagen over te komen en het

rijk over te nemen! De zendeling werd achterhaald en Gibson door den rechter tot langdurige gevangenisstraf veroordeeld, waaraan hij echter door de vlucht ontkwam. De Sultan van Siak maakte nu te Singapore met eenen dergelijken gelukzoeker, Wilson genaamd, kennis en deze nam aan, hem op den troon te herstellen. Met behulp van eenige Inlanders, die hij in dienst genomen had, verdreef Wilson inderdaad den Onderkoning, maar weldra kreeg hij met den Sultan twist, en nu verjoeg hij ook dezen en maakte zich gereed het rijk zelf te besturen. Doch de verjaagde vorsten riepen nu beiden de tusschenkomst in van den resident van Rhiouw en diens komst was voldoende, om Wilson het hazenpad te doen kiezen. Een verbond van vriendschap werd met Siak gesloten, maar ter nauwernood was de resident vertrokken of Wilson keerde terug, zoodat het Nederlandsche gezag op nieuw tusschen beiden moest komen, en nu werd, om dergelijke tooneelen te voorkomen, den 1sten Februari 1858 een contract met Siak gesloten, waarbij dat rijk de Souvereiniteit van Nederland erkende, en wij ons verbonden de rechten van Siak op zijne onderhoorigheden tot aan de Tamiang-rivier te helpen handhaven. Maar daarmede waren de binnenlandsche onlusten geenszins beëindigd. Op nieuw brak er oneenigheid uit tusschen den Sultan en zijne bloedverwanten die, na allerlei gebeurtenissen, waarvan het eentonig verhaal alle aantrekkelijkheid mist, door de afzetting van den Sultan werd beslecht, in wiens plaats een jongere broeder tot vorst werd aangesteld (1864). De betrekking van Onderkoning was reeds in 1863 afgeschaft, zoodat deze voortaan slechts als rijksbestierder (Mangkoe boemi) erkend werd. Ook na deze gebeurtenissen bleef het rijk het tooneel van twisten tusschen den vorst en zijne grooten, die in eenige afgelegen deelen van het rijk tot volslagen regeeringsloosheid leidden. Door het optreden van eenen nieuwen Sultan (1890) en den spoedig daarop gevolgden dood van den vroegeren rijksbestierder schijnt er thans meerdere kans op rust en vrede te bestaan in een land, dat daaraan groote behoefte heeft, 't geen misschien ook ten goede zal kunnen komen van Europeesche ondernemingen van landbouw en nijverheid die, tot nog toe althans, niet tot bloei konden geraken.

Dat dit laatste wel het geval was in sommigen der overige rijkjes aan de oostkust van Sumatra is ons reeds bekend (Dl I. p. 231). De heerschappij van den Sultan van Siak over die Maleische

staatjes aan de straat van Malakka werd hem langen tijd door Atjeh betwist; de onlusten in het eerstgenoemde rijk brachten er veel toe bij, om enkelen der vasalvorsten afkeerig te maken van de suprematie van dien Sultan. In 1862 kwam de vorst van Langkat te Siak, om de hulp van den Sultan in te roepen tegen de aanmatiging der Atjehsche grooten en de resident van Rhiouw kreeg daarop last, om de verschillende staatjes bezuiden Kaap Tamiang te bezoeken en ze, zoo mogelijk op vredelievende wijze, tot erkenning van het gezag van Siak te brengen, iets waartoe wij door het contract van 1858 gehouden waren. Een aantal dier rijkjes voldeed aan dit verlangen; Pané, Bila, Batoe bara, Deli en Langkat erkenden de opperheerschappij van Nederland, maar Assahan [1]) en Serdang, — die geheel onder den invloed van Atjeh stonden, dat zelfs op de geheele oostkust tot Tanah poetih aanspraak maakte, — weigerden alle toenadering en maakten zich aan allerlei feitelijkheden tegen onze bondgenooten schuldig. Ook Tamiang, waar Chineezen van Poeloe Penang vermoord waren, weigerde zich daaromtrent te verantwoorden. Eene expeditie was onvermijdelijk (1865). Zij werd met het gewenschte gevolg bekroond. Assahan en Serdang onderwierpen zich zonder bloedstorting en ons gezag werd, met inbegrip van Tamiang, tot de grenzen van Atjeh uitgebreid, zonder dat het den Atjehers later gelukken mocht, daar weder vasten voet te krijgen. In 1884 deed Siak, — waar wij, evenals in de meesten der genoemde staatjes het recht van belastingheffing van de vorsten geheel of gedeeltelijk hebben afgekocht, — tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling en de kwijtschelding eener schuld, afstand van zijne rechten op de kuststaten, die dus thans onmiddellijk aan onze suprematie onderworpen zijn en van welken, zooals wij weten, enkelen een ruim arbeidsveld voor den Europeeschen landbouw opleveren. Met name is dit het geval in Deli waar de vorst, die zich gunstig van vele andere Maleische hoofden onderscheidde, spoedig na de erkenning onzer Souvereiniteit uitgestrekte woeste gronden in huur uitgaf (1866). In het derde Boek komen wij terug op de daar en in de overige staatjes gedreven teelt van producten voor de Europeesche markt; hier worde slechts opgemerkt dat vooral Deli zich sterk ontwikkelde, dank zij ook aan de rust die

[1]) Kroesen in T. B. G. XXXI.

daar heerscht, sedert in 1873 een tweetal hoofden (datoe's) onderworpen werden, die zich tegen den Sultan verzet hadden, daar zij voor zich en andere hoofden een ruimer aandeel verlangden in de voordeelen, door den Sultan van de Europeesche ondernemingen getrokken [1]). Dat de streken aan de oostkust, die aan de Atjehsche landen palen, in dit voorrecht niet deelen, heeft de inval van Atjehsche benden in het Tamiangsche nog dit jaar (1893) bewezen. Gelukkig dat het laatste Regeeringsverslag (1892) weder getuigen mag, dat de aanraking met de hoofden en bevolking der Bataksche landen immer menigvuldiger wordt, terwijl aan alles te bespeuren is dat men in die streken onze bemoeiingen op hoogen prijs stelt, en de goede gezindheid dier bevolking nog in 1891 bleek, toen zij onze militairen ondersteunden bij de verdrijving van eene bende Atjehers, die door de Bataklanden wilde trekken. Men mag dan ook de hoop koesteren dat de invallen in de reeds lang aan ons gezag onderworpen landen (Dl. I. p. 232), die reeds sedert eenigen tijd niet meer voorkomen, geheel tot het verleden zullen behooren.

Grootendeels zal dit zeker wel afhangen van den loop, dien de strijd in Atjeh zal nemen omdat belangrijke nederlagen, daarin door ons geleden, zeker ook in de aangrenzende landen terugslag zullen vinden. Sedert 1800 (Dl. I. p. 501) was de toestand in dat rijk er niet op verbeterd; geschillen over de troonsopvolging vernielden er allen welvaart, totdat in 1818 de Engelschen zich met de aangelegenheden van Atjeh bemoeiden, uit vrees voor de uitbreiding van den Nederlandschen invloed, die vooral na de teruggave van Malakka door Raffles gevreesd werd. Zij erkenden Djauhar, een der kroonpretendenten, als Sultan en sloten met hem een contract, waarbij zij dezelfde handelwijze volgden, die zij ons elders zoo heftig verweten, daar zij het recht bedongen om zich te Atjeh te vestigen, met uitsluiting van alle andere natiën (1819). Maar het tractaat van 17 Maart 1824 hief deze onbillijkheid op, daar het in art. 3 bepaalde dat geene overeenkomst tusschen Engeland of Nederland met eenen Staat in de oostersche zeeën eenige bepaling mocht behelzen waarvan de strekking was om, hetzij rechtstreeks, hetzij door het opleggen van ongelijke rechten, den koophandel der andere partij van de

[1]) Een overzicht van die gebeurtenissen geeft o. a. Prof. Veth. T. aardr. Gen. II.

havens van dien Inlandschen Staat uit te sluiten. Het Engelsche verdrag met Atjeh werd dus veranderd in eene eenvoudige schikking voor de gastvrije ontvangst van Britsche schepen en onderdanen, maar daarentegen beloofden de Nederlandsche gevolmachtigden in eene nota, bij het tractaat gevoegd, dat hun Gouvernement zorgen zou zijne betrekkingen met Atjeh in dier voege te regelen dat die Staat, *zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen*, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid zou aanbieden, welke er niet scheen te kunnen bestaan zonder eene gematigde uitoefening van den Europeeschen invloed. Voor hen, die de Inlandsche Staten kent, is het duidelijk dat Nederland hiermede eene bezwaarlijk te vervullen taak op zich nam, dewijl eene uitoefening van Europeeschen invloed daar wel nimmer te verkrijgen is zonder de mogelijkheid, dien door krachtdadige middelen te verzekeren. Gedurig hadden er dan ook botsingen tusschen Atjeh en ons bestuur plaats, gedeeltelijk ontstaande uit de sympathie, die de Moslemsche Atjehers aan de Padri's toedroegen, en uit den slavenhandel en de rooftochten, welken zij zich ongestraft in onze bezittingen veroorloofden, maar die voor een deel ook veroorzaakt werden door de onredelijke eischen, welke wij aan den handel op Sumatra's westkust stelden. Vooral werden de Atjehers verbitterd door de bezetting van Baros, Tapoes en Singkel, daar zij op die plaatsen aanspraak maakten en herhaalde malen werden door hen rooverijen gepleegd, die Nederland, door het tractaat van 1824 gebonden, niet op eene afdoende wijze te keer kon gaan. Wel scheen het een oogenblik dat eene overeenkomst, op 30 Maart 1857 door den Gouverneur van Sumatra's westkust, generaal van Swieten, met den Sultan gesloten, een einde aan alle twisten zou maken, daar van weerszijden werd afgezien van alle vorderingen en aanspraken en de Sultan zich verbond den zee-, strand- en menschenroof tegen te gaan. Maar spoedig daarna werd de verhouding tusschen Atjeh en ons gezag op nieuw zeer gespannen, de boven (p. 87) vermelde onderwerping der Siaksche onderhoorigheden aan de oostkust verbitterde de Atjehers in hooge mate, en niet minder de expeditiën tegen Nias gezonden (1863), met het doel aan den gruwelijken en onzedelijken slavenhandel der Atjehers op dat eiland een einde te maken. Zelfs kwam het in 1865 tot een strijd tusschen onze marine en eenige Atjehsche vrijbuiters, die zich bij de rivier van Singkel versterkt hadden, terwijl de

onveiligheid der noordkust van Sumatra door de zeerooverijen en binnenlandsche twisten der Atjehers en van de bevolking der onderhoorige staten meer en meer toenam. Maar nog altijd bond het tractaat van 1824 onze handen, toen de gelegenheid zich aanbood om ontslagen te worden van het voorbehoud, dat dit tractaat ten opzichte van onze betrekkingen met Atjeh bevatte. Op nieuw hadden, ditmaal geheel ongegronde, klachten van Britsche kooplieden hunne Regeering aanleiding gegeven vertoogen in te brengen tegen de uitbreiding van ons gezag op Sumatra's oostkust. Op verlangen dier Regeering werden nu onderhandelingen geopend over het sluiten van een tractaat, waarbij de bestaande geschillen zouden worden opgelost en werkelijk gelukte het eene dergelijke overeenkomst te treffen, nadat de eerste poging daartoe door een votum der Tweede Kamer in Juli 1871 verijdeld was. Bij het zoogen. Sumatra-tractaat, op 2 November 1872 tusschen Nederland en Groot-Brittanië aangegaan en door de Staten-Generaal bekrachtigd, verplichtte onze Regeering zich in Siak en alle nog te verkrijgen landen op Sumatra aan den handel en scheepvaart van Britsche onderdanen dezelfde rechten en voordeelen te zullen verleenen als aan de Nederlandsche onderdanen en scheepvaart daar werden toegekend. Daarentegen zag hare Britsche Majesteit af van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Nederlandsche gezag in eenig gedeelte van het eiland Sumatra en mitsdien ook van het voorbehoud, voorkomende in de nota's, uitgewisseld bij het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824. Hiermede kregen wij dus de handen vrij tegen Atjeh, maar werd ons tevens de zedelijke verplichting opgelegd om de veiligheid in de Indische wateren tegen de aanslagen der Atjehers te verzekeren. Aanvankelijk streefde de Regeering er naar dit door vredelievende middelen te verkrijgen, zooals het bezoeken der Atjehsche wateren door onze schepen, zonder tot agressieve politiek over te gaan. Deze handelwijze had reeds in zooverre gunstige gevolgen, dat enkele Atjehsche vasalstaatjes, zooals Edi, Pasei en Pedir verzochten in dezelfde betrekking tot ons te komen als met Deli het geval was. Dit verzoek werd echter afgeslagen, daar men nog hoopte langs den weg van onderhandelingen Atjeh te kunnen winnen en evenmin werd een aanbod aangenomen van den Radja van Troemon, die naar Atjeh wilde gaan om de rijksgrooten over te halen onze Souvereiniteit te erkennen. Men zag nog steeds heil in het slepend houden

der betrekkingen met Atjeh, des noods gepaard aan een optreden der marine, toen onverwachte gebeurtenissen de Regeering noopten krachtig te handelen en eene sterk agressieve staatkunde te volgen.

Om de nu volgende feiten wel te begrijpen moeten wij een oogenblik stilstaan bij de organisatie van het bestuur in Atjeh en onderhoorigheden tijdens het Sultanaat[1]). Volgens de overleveringen zou de bevolking van Groot-Atjeh, na de Hindoe-kolonisatie, verdeeld zijn geweest in een viertal stammen, soekee's of kaoems; — de Kaoem Léeretoes, die de oorspronkelijke, Mantirsch-Bataksche bevolking omvatte; de K. Imâmpĕt, uit de Hindoe's bestaande; de K. Toek Batée met de van her- en derwaarts toegestroomde bevolking; en de later gevormde K. Dja Sandang, die zijn naam zou hebben ontleend aan een Mantirsch-Bataksche vasalvorst uit de XXII Moekims. De K. Imâmpĕt was de machtigste stam; om tegen dezen een tegenwicht te vormen vereenigden zich de 3 overige kaoems, die dan ook dikwijls „de 3 kaoems" genoemd worden, en vaak bloedigen strijd voerden met de K. Imâmpĕt, die ook als „de 4 kaoems" betiteld wordt. Deze kaoems vormen nu nog den grondslag van de Atjehsche maatschappij; hare leden wonen gewoonlijk vermengd in verschillende kampongs onder hoofden (panglima kaoem) en oudsten, die gehoord moeten worden vóór dat geschillen op duurzame wijze kunnen beslist worden. Elke kampong of vereeniging van woningen, die de volkseenheid der oorspronkelijke bestuursinrichting uitmaakte, stond weder onder één hoofd, ketjihik (ketjik) genaamd.

Op deze organisatie van het volksbestuur, welke in hoofdtrekken ook elders in den Indischen archipel wordt aangetroffen, entte Iskander Moeda (Dl. I. p. 499) eene andere in, die ten doel schijnt gehad te hebben de bevolking in grootere groepen te vereenigen en daardoor het bestuur krachtiger te maken. Hij bepaalde namelijk dat de kampongs, wier inwoners hun Vrijdagsdienst in dezelfde mesdjid of moskee verrichtten, één geheel zouden vormen, dat den Arabischen naam Moekim[2]) droeg. Daar ook de kampongs zich ontwikkelden en uitbreidden, kwam daar vaak eene onderverdeeling

[1]) K. F. H. v. Langen in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve. Ser. III.

[2]) Moekim beteekent: inwoner eener plaats. Een vast getal moekims is noodig voor het houden van eenen geldigen Vrijdagsdienst. In Atjeh is die uitdrukking nu toegepast op het gebied, bewoond door de ingezetenen eener streek, die onder één hoofdmoskee ressorteert.

in binasah's (wijken) tot stand, welken dien naam droegen naar het bedehuis, waar de bewoners der wijk hunne dagelijksche gebeden verrichtten en hunne kinderen onderwijs ontvingen. Het hoofd eener zoodanige wijk heette Tengkoe binasah, in de XXII Moekims ketjik.

Aan het hoofd der Moekim stond nu de Imam, de voorganger in het gebed in de mesdjid, die weldra gezag verkreeg over de bevolking, tot zijne Moekim behoorende. Maar daardoor konden de Imams zich vaak minder met hunne godsdienstige verplichtingen inlaten, die zij nu aan een ander persoon, den Imam sembahjang, overlieten, terwijl zij dan ter onderscheiding Imam Moekim of Adat genoemd werden. Daar aanvankelijk als bevolkingsbasis eener Moekim een duizendtal weerbare mannen was aangenomen, splitsten de Moekims zich, bij het toenemen der bevolking, in meerderen, die echter het oppergezag van den Imam der moedermoekim bleven erkennen, en eene confederatie (VIII Moekims, IX M. enz.) vormden met dien Imam als hoofd, die dan den titel voert van Oeleebalang (aanvoerder in den strijd). Sommigen dezer Moekims traden niet tot eene confederatie toe; hunne Imams voeren dan ook niet den titel van Oeleebalang. Daarentegen hebben sommige Imams aanspraak op den titel Oeleebalang, niettegenstaande zij aan een anderen Oeleebalang ondergeschikt zijn. Naar het schijnt was deze centralisatie niet voldoende; de Sultane Noeroe'l-alam Nafiatoe-d-din (1675—1677) toch verdeelde het rijk, — buiten het eigenlijke Sultansgebied, dat de mesdjid van den Kraton en de groote moskee met de omliggende landen omvatte, — in drie groote afdeelingen, Sagi's (zijde van een drie- of veelhoek) genaamd, die onder Panglima's (krijgsoversten) gesteld werden, welken niet uit de Oeleebalangs gekozen werden maar uit de omgeving der vorsten. Zoo ontstonden dus de Sagi's der XXV, XXVI en XXII Moekims, naar het getal der mesdjids, welken zij bevatten. De Oeleebalangs stelden soms van hunnen kant Panglima's aan; ter onderscheiding met dezen worden de eerstgenoemden dan het best Panglima Sagi geheeten.

Was de wensch naar grootere centralisatie en versterking van het Sultansbestuur waarschijnlijk wel de reden dezer hervormingen, bij de toepassing bleek het dat het resultaat geheel anders zou zijn. De hoofden, met name de Panglima's en vooral die der XXII Moekims, verwierven steeds meerdere macht, vooral toen zij hun ambt erfelijk in hun geslacht wisten te maken, zoodat de Sultans,

die door de hoofden en bevolking naar willekeur werden afgezet en aangesteld, niet veel meer hadden te doen, dan hen in hun ambt te bevestigen en volslagen anarchie in het geheele rijk heerschte. Want eveneens als de Sagi-hoofden tegen de Sultans naar onafhankelijkheid streefden, deden dit de Oeleebalangs en Imams onderling en zelfs de mindere hoofden en bevolking, zoodat de mate van hunne macht hoofdzakelijk door de meer of minder krachtige persoonlijkheid van het hoofd, of het aanzien van zijn geslacht bepaald werd. Buiten het gebied der Sagi's stonden, zooals wij weten, de Kraton en de groote Moskee. Over den Kraton met de daaraan grenzende kampongs heerschte de Sultan zelf; de Moskee met hare kampongs werd vroeger door een Panglima Mesdjid Raja bestuurd, doch kort voor het uitbreken van den oorlog was dit gebied in tweeën gesplitst en het deel, dat aan den rechteroever der rivier gelegen was, onder het bestuur geplaatst van den erfelijken opperrechter Tekoe[1]) Kadli Malikoe-l-adil, de voorzitter van het Hooge Gerechtshof, waarin verscheidene rijksgrooten en hoofden zitting hadden. Daar de hoofden in de door hen bestuurde streken de rechtsmacht aan zich hadden getrokken, kwamen alleen die zaken voor dat gerechtshof, waartegen zij zich niet opgewassen gevoelden.

Met deze, onderling verdeelde en door binnenlandsche oorlogen verscheurde, maar tevens bij uitstek krijgshaftige bevolking zouden wij spoedig in ernstige botsing komen[2]). In September 1872 kwam de Sjah-bandar van Atjeh bij den resident van Rhiouw, naar hij beweerde met een opdracht van den Sultan, die een tractaat met ons wenschte te sluiten en ontslagen te worden van de Arabische partij welke, onder de leiding van den rijksbestierder, een Arabier Habib Abdoe-r-Rahman Al Zahir genaamd[3]), vijandig tegenover de

---

[1]) De uitdrukking »Tekoe" komt het meest overeen met ons »Mijnbeer". Vorstentelgen dragen in Atjeh den titel »Toeankoe", en de in verdere linie met hen verwante hoofden dien van Poh Tjoet. De Sultan en de Toeankoe's worden meest aangesproken met »Toeankoe Poh". De hoofden op de noord- en oostkust hebben, even als de geestelijke hoofden in geheel Atjeh, aanspraak op den titel »Teungkoe". Afstammelingen van den profeet dragen de titels van Teungkoe Said, Teungkoe Habib en Pangoelé (Boutmy).

[2]) E. B. Kielstra. Beschrijving van den Atjeh-oorlog. 3 dln. 's Grav. 1883. W. L. de Petit. La conquête de la vallée d'Atchin. Paris. La Haye. 1891. Een populair gesteld overzicht gaf ook P. Brooshooft. Gesch. v. d. Atjeh-oorlog. Utr. 1887.

[3]) Zie zijne levensschets in Ind. Gids 1880. II.

Inlandsche partij stond. Op de verzekering van den resident, dat de Nederlandsche Regeering gaarne den Sultan steunen zou, vertrok de Sjah-bandar, doch kwam spoedig terug, vergezeld van een viertal Oeleebalangs. Zij brachten een schrijven van den Sultan over die verzocht dat de hem aangekondigde zending eener commissie naar Atjeh nog zou worden uitgesteld, omdat de vorst een brief naar den Sultan van Turkije gezonden had en daarop antwoord wenschte aftewachten, alvorens nader met ons in onderhandeling te treden. Volgens de bewering der gezanten was dit slechts een voorwendsel om de Arabische partij gerust te stellen; in waarheid wilde de vorst, naar zij voorgaven, tijd winnen om zijn aanhang door brieven aan enkele staatjes, en vooral aan Troemon, tegen die partij te versterken. Het gezantschap, minzaam ontvangen, nam de terugreis aan en begaf zich over Singapore naar Atjeh terug. Men mocht dus verwachten dat onze betrekkingen met dat rijk op bevredigende wijze zouden worden geregeld, toen tijdingen uit Singapore een geheel ander licht over de zending dier rijksgrooten verspreidden en onze Regeering tot krachtig handelen deden overgaan.

Naar het schijnt had Atjeh, vermoedende dat de beslissende strijd aanstaande was, zich tot vreemde Mogendheden gewend om hare hulp tegen ons interoepen, desnoods met opoffering van de zelfstandigheid van het rijk. In de eerste plaats bestonden er reeds sedert langen tijd betrekkingen tusschen Atjeh en het hoofd van de rechtzinnige Moslems, den Sultan van Roem, ons beter als Turkije bekend. Reeds in 1562 had Sultan Alaoe-d-din van Atjeh een gezantschap naar Turkije gezonden, om door de erkenning van het gezag van den Sultan van Roem den Islam in zijn rijk te versterken. Ook later werden die betrekkingen onderhouden; in 1851 aanvaardde Turkije zelfs bij firmam op nieuw de Souvereiniteit over Atjeh, terwijl de reeds vroeger genoemde Habib Abdoe-r-Rahman een brief van den Sultan van Atjeh aan den Grooten Heer overbracht, waarin die vorst verklaarde onderdaan te zijn van Turkije en dit te willen blijven, en zich ook te zullen gedragen naar de bevelen van den persoon, dien Turkije mocht willen zenden om Atjeh te besturen. Maar de Groote Heer bepaalde zich tot het aanbieden zijner welwillende tusschenkomst en men had krachtiger hulp noodig in den aanstaanden strijd met de Hollanders, en daartoe versmaadde men het niet, zelfs bij ongeloovigen ter markt te gaan. In Februari 1873 kreeg

het bestuur te Batavia tijding van onzen consul te Singapore dat de Atjehsche gezanten op hunne terugreis daar betrekkingen hadden aangeknoopt met de Italiaansche en Amerikaansche consuls, en dat dezen niet ongeneigd schenen daarvan partij te trekken in het belang eener vestiging hunner natie te Atjeh.

Het bestuur te Batavia, en ook het Opperbestuur, dat terstond van deze feiten kennis kreeg, stond voor groote moeilijkheden. Het was toch gebleken dat door Atjeh stappen waren gedaan, die leiden konden tot de vestiging van een vreemd, Europeesch gezag op Sumatra, waardoor op nieuw al de verwikkelingen dreigden te ontstaan, die vroeger zoo dikwijls de goede verstandhouding tusschen Engeland en Nederland hadden bedreigd. En ofschoon weldra bleek, dat Italië zich niet in onze aangelegenheden wilde mengen, boezemde, in den aanvang althans, de houding van den Amerikaanschen consul minder vertrouwen in en was het te vreezen dat vroeger of later Atjeh, dat zich ook tot Frankrijk schijnt gewend te hebben, de begeerde hulp zou hebben gekregen vóór het tot een oorlog met Nederland gekomen was en dus op een tijdstip, waarop vestiging in Atjeh aan iedere vreemde Mogendheid zou hebben vrijgestaan. Wij zien dan ook niet in dat men recht heeft het af te keuren, dat Nederland zijne mededingers wilde voorkomen en de erkenning van zijn Souvereiniteit door Atjeh eischte als waarborg tegen dergelijke handelingen en ter vervulling van de pas aanvaardde taak om rust en veiligheid in de Oostersche wateren te handhaven. Misschien mag het nu betreurd worden dat men zich niet tot een oorlogsverklaring bepaalde en de kusten door onze marine liet blokkeeren, in afwachting van eene toenadering van den vijand, die door belemmering van in- en uitvoer in zijn hartader zou zijn aangetast, en nog niet door hardnekkigen strijd verbitterd was. Maar gezwegen van de vrij groote kans dat de strijd, slepend gehouden, niet minder lang zou hebben geduurd dan nu het geval is, behoort men bij de beoordeeling der feiten de omstandigheid in aanmerking te nemen dat in 1872 niemand een zoo goed toegeruste en dappere tegenpartij kon vermoeden, als de Atjehers bleken te zijn en dat goede verwachtingen mochten worden gekoesterd van den indruk, dien een krachtig optreden zou maken. Maar wat zeker wel te betreuren was, het is dit, dat de leiding der eerste expeditie, deels tengevolge van de persoonlijkheid van den aanvoerder, deels ook door de gebrekkige kennis

die men van Atjeh had, zooveel te wenschen overliet dat zij, wel verre van ons aanzien te verhoogen, daaraan een gevoeligen slag toebracht.

Met machtiging van het Opperbestuur werd besloten, een Regeerings-Commissaris naar Atjeh te zenden, van eene voldoende zee- en landmacht vergezeld, ten einde de bestuurders van dat rijk opheldering te vragen over hun trouweloos[1]) gedrag en van hen bij tractaat waarborgen te eischen tegen herhaling van zulke handelingen en voor duurzame, regelmatige betrekkingen. Tot die betrekking werd de vice-president van den Raad van Indië, Nieuwenhuyzen, gekozen die in 1858 een groot aandeel had in het sluiten van het tractaat met Atjeh. Den 22sten Maart 1873 verscheen de Commissaris ter reede van Atjeh; een schrijven aan den Sultan, waarbij hem opheldering van zijn gedrag werd gevraagd, werd op ontwijkende wijze beantwoord en daar het bleek dat de Sultan slechts tijd zocht te winnen maakte de Commissaris gebruik van de bevoegdheid, hem verleend, en verklaarde op den 26sten Maart den oorlog aan Atjeh. De expeditionaire macht, die met het oog op de mogelijkheid dezer gebeurtenis reeds was uitgerust en op weg gegaan, kwam den 5en April ter reede aan; de landing der troepen had zonder verzet plaats, maar toen zij tegen den Kraton optrokken wachtte hun een felle tegenstand, waarop niet was gerekend. Nadat de mesdjid tweemalen genomen was, werd een aanval op den Kraton afgeslagen; de dood van den aanvoerder, Generaal Köhler, en de naderende slechte moesson maakten het terugtrekken der troepen noodzakelijk en ofschoon een eskader werd achtergelaten om de kust te blokkeeren, kon het niet worden ontkend dat onze troepen tegen Atjeh eene geduchte nederlaag hadden geleden. Diep was de indruk dien de tijding van de mislukking der onderneming in Indië en Nederland maakte, maar algemeen was de overtuiging dat, nu vooral, voor de handhaving van ons gezag, ook in het overige deel van den archipel, de onderwerping van Atjeh dringend noodzakelijk was. Een tweede expeditie werd met kracht voorbereid en aan het hoofd daarvan als opperbevelhebber en Regeerings-Commissaris de gepensioneerde Luitenant-Generaal van Swieten gesteld die, zooals

---

[1]) De uitdrukking »trouweloos” gebruikte de Regeering in de overtuiging, dat de handelingen der gezanten te Singapore door den Sultan waren uitgelokt, iets wat niet geheel boven twijfel verheven schijnt.



1. Dajaksche koppensneller met 1*a*. Sipet (blaasroer). 2. Knods (Papoea's). 3. Pedang. 4. 4*a*. 4*b*. Pijlen (Dajaks). 5. 5*a*. 5*b*. 5*c*. Krissen. 6. 6*a*. Ilom (kleine dolk) Dajaks. 7. Dievenvanger. 8. Verklikker. 9. Beenbreker. 10. Zwaard (Solor). 11. Voorvechterszwaard (Sangi). 12. 12*a*. 12*b*. Mandau (koppensneller) met scheede en poeai.

wij weten, reeds vroeger Atjeh had leeren kennen en nu het staatkundig en militair gezag in handen kreeg, en aan wien de Generaal Verspijck als tweede bevelhebber werd toegevoegd. Het was het doel der expeditie om den Kraton te veroveren, met het plan van daar uit tot de onderwerping van het land te komen, zonder te streven naar de onmiddellijke verovering van geheel Atjeh, waartoe, naar men oordeelde, eene macht vereischt werd die wij niet bezaten. Men hoopte dat de verovering van den Kraton het mogelijk zou maken een tractaat, in den geest van het verdrag met Siak, te sluiten met den jongen en zwakken Sultan die, naar men vernomen had, vredelievend gezind was, maar zich niet kon onttrekken aan den invloed der Panglima's en Oeleebalangs, welken vreesden door eene onderwerping aan ons gezag macht en voordeelen te zullen verliezen. Dat het hoofddoel, der expeditie gesteld, bereikt werd is bekend. Onder zeer ongunstige omstandigheden vertrokken, daar cholera de troepen teisterde en hevige regens het terrein ongeschikt tot handelen maakten, kwam onze macht den 29sten November 1873 op de reede van Atjeh te samen en gelukte het den 9den December en volgende dagen, zonder ernstigen tegenstand, het leger te doen landen en bij Moesapi een strandbivak te betrekken. Eenige dagen later kon men het bivak reeds meer landwaarts in naar Penajoeng verleggen en van daar uit de operatiën tegen de Mesdjid en den Kraton aanvangen. Nadat eene poging met den vijand te onderhandelen was mislukt, daar zij slechts het vermoorden van onzen moedigen zendeling Mas Soema Widikdja ten gevolge had, werd met kracht opgetreden. Na eenige gevechten viel de Mesdjid den 6den Januari 1874 weder in onze handen en waren wij slechts 300 meters verwijderd van het hoofddoel der onderneming, de Kraton. Maar het dicht begroeide, met dikke, bijna ondoordringbare stekelachtige bamboeheggen doorsneden terrein was zóó ongunstig voor de operatiën en de Kraton zóó sterk bevestigd, dat het tot 24 Januari duurde vóór dat deze verblijfplaats van den Sultan in onze macht was. Hare bestorming zou zeker zware offers hebben gekost, ware het niet dat de vijand, door vorige gevechten ontmoedigd, haar verlaten had vóór dat het tot een ernstigen strijd kwam. Zooals vroeger (Dl I. p. 223) gedeeltelijk is medegedeeld, was de Kraton niets anders dan eene groote ommuurde, boschrijke vlakte, waar een aantal bamboezen huisjes en verhoogde begraafplaatsen

gevonden werden, hier en daar tusschen het geboomte verscholen met een kleine mesdjid. Het vervallen, onzindelijke en verwaarloosde houten woonhuis van den Sultan stond op een plein, waar zich ook het raadhuis en een steenen buskruitmagazijn bevond. Een zware aarden wal, hier en daar met steenen muren afgewisseld, omringde de vlakte en was door eene beplanting met bamboe-doeri en eene gracht behoorlijk tegen een aanval versterkt, terwijl niet minder dan 35 stukken geschut tegen ons gebruikt waren.

Terecht was de vreugde groot, die de tijding van deze zegepraal in Indië en in het moederland verwekte. Door de inname van zijne hoofdstelling was toch den vijand een zwaren slag toegebracht, en het aanzien der Kompagnie, zooals het Nederlandsche Gouvernement nog dikwijls genoemd wordt, in het oog der Inlanders weder hersteld. Maar overdreven waren de verwachtingen, die men hier te lande van de overwinning koesterde, alsof daarmede den vijand de doodswonde zou zijn toegebracht en alsof de Kraton een soort van Parijs ware, met de verovering waarvan ook het geheele land aan de voeten van den overwinnaar lag. Slechts algeheele onkunde van de geschiedenis van Indië, hier te lande helaas! een zoo algemeen verschijnsel, kon dit doen verwachten en verklaart de reactie die intrad, toen men bemerkte dat de vijand ook na de vermeestering van den Kraton niet stil zat, maar zich aangordde om den strijd voorttezetten. Het was nu de taak van bestuur en leger samen om dezen zóó kort mogelijk te doen duren. Naast heldenmoed en doodsverachting, die van ons Indisch leger nooit te vergeefs is verwacht, was daartoe noodig beleidvol optreden tegenover de bevolking die, evenals elders zoo dikwijls het geval was, overtuigd moest worden dat veiligheid, orde en gepaste vrijheid onder de Nederlandsche vlag verre te verkiezen was boven de onderlinge twisten en rooftochten, die vroeger het land teisterden. Daartoe was een verstandig en gematigd, doch tevens krachtig optreden noodig, dat de ons vijandelijk gezinden de overmacht onzer wapenen zonder verschooning deed voelen, maar tegelijk bescherming verleende aan hen, die onze partij kozen. En bovenal werd daartoe gevorderd een vaste, consequente politiek, die rekening hield met de beschikbare krachten en niet heden afbrak, wat gisteren werd opgebouwd, maar, steunende op het verkregen, rustig en kalm en zonder zich aan tijdelijke opwellingen te storen, op den ingeslagen weg voort-

ging. Of dit de gedragslijn was, door onze bestuurders tegenover Atjeh gevolgd, mogen onze lezers beslissen!

Met de inname van den Kraton was het hoofddoel, der expeditie aangewezen, bereikt en daarmede de taak van den opperbevelhebber bijna geëindigd, wien slechts overbleef het nemen van maatregelen om de veroverde vestiging te versterken en de te volgen staatkundige gedragslijn in hoofdtrekken vasttestellen. Deze laatste moest afwijken van de plannen, die aanvankelijk waren vastgesteld. Het was toch gebleken dat het sluiten van een verdrag met een Sultan, die geen den minsten invloed op hoofden en bevolking uitoefende, weinig waarborg opleverde en toen het bericht bevestigd werd dat de jonge Sultan een paar dagen na de vermeestering van den Kraton overleden was, besloot de opperbevelhebber zijne plaats niet te vervullen. Dientengevolge vaardigde hij eene proclamatie uit waarin verklaard werd dat Atjeh, krachtens het recht van verovering, bij Nederlandsch Indië werd ingelijfd en dat eene keuze door de hoofden van eenen nieuwen Sultan als onwettig zou worden beschouwd. Van het Opperbestuur, dat zich met deze beslissing vereenigde, was intusschen het telegraphische bericht ontvangen dat naar zijn oordeel het er op aankwam in Groot-Atjeh eene versterking oprichten en zich op eene zoodanige wijze daar te vestigen dat ieder zien kon, dat het voor altoos was. Tevens werd aanbevolen de onderhoorigheden van Atjeh te bezoeken, de bestuurders daar te nopen, zich onder onze onmiddellijke heerschappij te stellen en de Nederlandsche vlag te voeren, en hen als bewijs daarvan acten te laten teeken, waarin de voorwaarden werden vermeld onder welken zij in hun gezag gehandhaafd zouden worden. Waar zij daartoe niet bereid waren moesten wij, indien wij daartoe in staat waren, het bestuur zelf op ons nemen.

De laatste handelingen van den opperbevelhebber strekten nu om aan deze besluiten gevolg te geven. De Kraton werd in voldoenden staat van tegenweer gebracht en alle krachten werden aangewend voor de inrichting onzer militaire stellingen aan de Atjeh-rivier, die de verbinding van den Kraton met de zee moesten verzekeren. Met de hoofden van Groot-Atjeh trachtte v. Swieten door het schrijven van brieven in aanraking te komen; toen hij echter bemerkte dat deze stappen weinig resultaten opleverden, werd eene nieuwe proclamatie uitgevaardigd (12 Febr. 1874), waarin hij ver-

klaarde het gezag over de 3 Sagi's te hebben aanvaard, en de hoofden, die vóór het einde dier maand zich niet hadden onderworpen, van hunne waardigheid vervallen verklaarde. De bevolking, wier instellingen, naar hij verzekerde, geëerbiedigd zouden worden, mocht in hunne plaats nieuwe hoofden kiezen, die op de bescherming van Nederland zouden kunnen rekenen. Maar tot de uitvoering van dit besluit werd niet krachtig opgetreden; v. Swieten verlangde dat hoofden en bevolking zooveel mogelijk met rust zouden worden gelaten en deze „pacificatie" werd door hem zóó streng toegepast dat eene vijandelijke sterkte, voor welke eenige patrouilles het hoofd hadden gestooten, niet mocht worden aangevallen. Den 26sten April verliet v. Swieten Atjeh, het bevel aan Kol. Pel overlatende, met aanbeveling zich, buiten hooge noodzakelijkheid, niet tot offensieve maatregelen te laten verlokken.

Reeds vóór het vertrek van den opperbevelhebber hadden enkele hoofden blijken van toenadering gegeven. Vóór de verovering van den Kraton, — die nu Kota radja gedoopt werd, — bleek slechts één hoofd onze zaak toegedaan, Tekoe Nek, bestuurder van Merasa, die reeds lang in onmin was met de VI Moekims, waartoe zijn landschap vroeger behoord had, en die zelfs aanspraak kon maken als Oeleebalang dier Moekims erkend te worden. Reeds gedurende de eerste expeditie, die nabij zijne hoofdkampong geland was, had hij blijken van toenadering gegeven en was daarvoor door Atjeh gestraft. Nu volgden ook enkele hoofden uit de XXV Moekims en uit de XXVI Moekims zijn voorbeeld. Maar in de XXII Moekims werd, met een enkele uitzondering, die later echter bleek niet oprecht gemeend te zijn, geen spoor van toenadering bespeurd; het hoofd dier Sagi, de bekende Panglima Polim, bleef de ziel van den strijd, waarin hij door de andere hoofden, vooral ook door T. Imam Longbatta, getrouw gesteund werd. Ook spoorde de zoogenaamde Raad van achten, uit even zoovele hoofden bestaande en te Penang gevestigd, de bevolking tot verzet aan, o. a. door het verspreiden van berichten over onze onmacht den strijd voort te zetten. In de onderhoorigheden van Atjeh schenen de onzen gelukkiger; aan de marine, derwaarts gezonden, gelukte het verscheidene vorsten te bewegen acten van onderwerping te teekenen, zoodat in April 1875 verkondigd kon worden dat 24 staatjes aan de west-, noord- en oostkust onze heerschappij hadden erkend. Zooals later

bleek, was deze onderwerping niet bij allen oprecht gemeend, en hadden sommigen zich slechts aan ons gezag aangesloten om te ontkomen aan de blokkade, die op de vijandige staatjes werd toegepast, of zelfs ook om gelden in handen te krijgen, waarmede de oorlogspartij in Groot-Atjeh ondersteund werd.

Toen Kolonel Pel het bevel overnam bestond het bezette terrein slechts uit den Kraton en enkele stellingen, door ons ingenomen om het verkeer van die hoofdvestiging met de zee te verzekeren en het gebied van Tekoe Nek te beschermen. Men hoopte nu dat de toenadering van den vijand van zelf zou komen, maar deze, die aanvankelijk de meening scheen te koesteren, dat wij ons zouden bepalen tot de verovering van den Kraton en daarna Atjeh weer zouden verlaten, was besloten zich met alle macht tegen onze duurzame vestiging te verzetten. Onze posten werden herhaaldelijk aangevallen en zelfs bijna onmiddellijk na het vertrek van v. Swieten werd een inval in het gebied van Tekoe Nek gedaan en werden daar eenige kampongs verbrand. Daarom werd o. a. Oleh-leh, dat reeds bezet was, tot vast verblijf voor de onzen ingericht en daardoor een begin gemaakt met de ontwikkeling dier plaats, wier reede beter beschut was dan de monding der Atjeh-rivier en die langzamerhand de voorhaven van Kota radja geworden is. Een behoorlijk zeehoofd werd daar reeds op 1 September 1876 in dienst gesteld; door den tramweg, die 12 November 1876 bereden kon worden, werd eene snellere en veiligere verbinding met de zee verkregen, dan langs de kronkelende Atjeh-rivier.

Doch vóór dat wij zoover gekomen waren hadden er nog tal van krijgsbedrijven in Groot-Atjeh plaats. De Kraton, die door struikgewas en wildernis omgeven was, dat aanhoudend moest worden opengekapt, bood ternauwernood veilige beschutting aan voor de bezetting, die van uit de nabijheid door een voor ons onzichtbaren vijand kon worden beschoten. Van daar dat de nieuwe bevelhebber zich reeds in Juni 1874 genoodzaakt zag tot krachtiger offensieve operatiën, ten einde de stelling te Kota radja te beveiligen en de gemeenschap met de zee open te houden. Zij werden met goed gevolg bekroond, maar om het behaalde resultaat niet te loor te doen gaan oordeelde Pel het noodig, dat de kring der versterkingen werd uitgebreid om het beschieten van den Kraton te voorkomen en de bevolking van Merasa gelegenheid te geven

hare rijstvelden te bebouwen. Maar naar gelang wij onzen kring van versterkingen uitbreidden, legde de vijand daarom heen weder nieuwe bentings aan, en zoo doende was er in November nog veel te doen om de veiligheid in het door ons bezette gebied te handhaven. Zware ziekten teisterden ondertusschen onze troepen, wier toestand door de plotselinge overstrooming der Atjeh-vallei op 3 Dec. 1874 zeer verergerde, zoodat op het einde van dat jaar te Atjeh reeds 902 personen gestorven en 1917 tot herstel naar andere plaatsen gezonden waren, en dit op eene troepenmacht van ongeveer 3300 man, onder welken echter de dwangarbeiders niet zijn medegerekend. Allerlei omstandigheden werkten tot deze groote sterfte mede: het slechte drinkwater, de uitgestrekte, grootendeels braakliggende rijstvelden, de groote moerassen, de omwerking van den bodem en de onvoldoende beschutting tegen het wisselend klimaat van Atjeh. Ook de slechte toestand der kazernen, die in der haast waren opgetrokken, leverde een aandeel in het zieken-contingent, terwijl de hospitalen meermalen er eerder toe bijbrachten de ziekten doodelijk te maken, dan hare genezing te bevorderen. Dat in dit laatste opzicht vooral groote en afdoende verbetering is gekomen heeft de beschrijving van Atjeh ons reeds vroeger geleerd.

Niettegenstaande dezen ongunstigen toestand meende Pel dat de uitvoering van het plan van van Swieten zich niet alleen moest bepalen tot het openhouden van het terrein om den Kraton en het vestigen van posten ter verdediging der bevriende bevolking, maar dat het ook noodig was de positie van Kota radja door een keten van posten te beveiligen. Doch ter volvoering dier plannen was de aanwezige troepenmacht niet voldoende. Eene versterking van de legermacht onder zijn bevel, hem in December 1874 toegezonden, stelde hem echter daartoe in staat, en reeds in April 1875 kon hij schrijven dat onze positie nu genoegzaam beveiligd was, en waren de bezette posten in Juli van dat jaar tot 40 aangegroeid, maar was ook het totaal der in Atjeh aanwezige manschappen tot 5600 gestegen. Harden kamp had die zegepraal ons gekost, daar het terrein als het ware voet voor voet op een dapperen vijand moest veroverd worden; de namen Soerian, Lamkroet, Lemboe, Kota alam en Longbatta roepen de herinnering wakker van daden van waren heldenmoed en onvermoeide inspanningen onzer, door ziekten voortdurend geteisterde, troepen.

Maar nog altijd rustte hunne bevelhebber niet. Van een verblijf te Batavia maakte hij gebruik om de Regeering te winnen voor een plan, dat weder meerdere uitbreiding onzer macht ten gevolge moest hebben, en dat ten doel had de kuststrook van Kroeng raja tot Kroeng raba en daarbij ook de VI Moekims te veroveren en in het bijzonder de toegangen naar zee te bezetten en Groot-Atjeh geheel van de zee af te snijden, het volk van dit gebied zijne beteekenis naar buiten te ontnemen en het daardoor te dwingen, zich in het onvermijdelijke te schikken. Het was toch gebleken dat de uitbreiding van onze stelling op staatkundig gebied nagenoeg geene resultaten had opgeleverd, daar de vijand, door ons teruggedrongen, zich telkens weder tegenover ons vestigde en er geen spoor van ontmoediging bij hem was waar te nemen. Door de uitvoering van zijne plannen hoopte Pel dat het gelukken zou in geheel Groot-Atjeh te verkrijgen, wat reeds in Juli 1875 hier en daar in het door ons bezette gebied bestond; een staat van zaken, eenigszins gelijkende op den toestand in andere plaatsen van den archipel. De Regeering keurde deze plannen goed en Pel ontving 16 Nov. 1875 de instructie, dat allereerst gestreefd moest worden naar de onderwerping van de VI Moekins uit de Sagi XXV Moekim. Indien na den val der VI Moekims het district der IV Moekims niet vrijwillig in onderwerping kwam, moest ook dit veroverd en Kroeng raba aan de westkust bezet worden. Daarna moesten de IX Moekims geheel in bezit worden genomen en alsdan worden overgegaan tot het verdrijven der vijanden uit het ten oosten der Atjeh-rivier aan zee gelegen terrein. Aan te vangen met Kwala Gigen (bij Kota pohama, en niet te verwarren met het rijkje Gighen aan de noordkust van Atjeh) moest daarna Kwala Loë en ten slotte Kroeng Raja, dat voorloopig de uiterste post aan de zee ten oosten moest blijven, in bezit worden genomen. Tot bereiking van dat doel werd de troepenmacht op 8300 man gebracht.

Spoedig na de terugkomst van Pel werden de operatiën aangevangen en reeds op het einde van December 1875 was de sterke vijandelijke linie tegenover onze posten ten zuiden van Kota radja doorgebroken en door den vijand verlaten en waren wij meester van de VI Moekims. Door het bezetten van Pakan badak was een gewichtig punt gewonnen voor de onderneming tegen de IV Moekims, die zich ten westen van de VI Moekims tot aan de zee uitstrekken.

Den 15den Januari 1876 werd ook derwaarts opgetrokken en de uitgestrekte vlakte der IV Moekims reeds 2 dagen later bereikt, en zelfs werd den 18den Januari tot Kroeng raba en daarmede tot de westkust doorgedrongen. Dáár boden de hoofden der IV Moekims hunne onderwerping aan, en dewijl hiermede het doel der tocht bereikt was werden de bezochte streken verlaten, nadat een post te Boekit seboen ter bezetting was aangewezen. Maar ook de IX Moekims moesten worden genomen; dit geschiedde reeds den 6den Februari 1876 en daarmede was men meester van de geheele Sagi der XXV Moekims.

Een gedeelte van het programma, door Pel gesteld, mocht aldus door hem worden uitgevoerd, maar het was hem niet gegeven verder te gaan. Zijn plotselinge dood, die 24 Februari 1876 plaats greep, verrastte hem te midden van de operatiën, ondernomen om het terrein. ten oosten der Atjeh-rivier gelegen, van vijanden te zuiveren en op het gebied der XXVI Moekins tot Kroeng raja doortedringen. Onder de leiding van zijn tijdelijken vervanger, Engel, werd de tocht echter voortgezet en door eene vestiging te Kwala Gigen en Kota pohama kwam de lagune, daar gelegen, in onze macht. Een onmiddellijk verder doordringen had ook niet in het plan van Pel gelegen; de beschikbare middelen lieten dit niet toe daar het leger door de vele gevechten uitgeput en door ziekten zoo geteisterd was, dat er niet minder dan 1200 lijders in de hospitalen waren. Als opvolger van Pel trad de generaal-majoor Wiggers van Kerchem op; daar hij verzocht dat hem een hoofdofficier als bevelhebber over een deel der verspreide posten toegevoegd zou worden werd de kolonel van der Heijden naar Atjeh gezonden.

Ofschoon door het aanleggen der posten-linie de vestiging te Kota radja behoorlijk beveiligd kon heeten was het er echter nog verre van af dat de bevrediging, naar welke steeds gestreefd werd, verkregen zou zijn. Onze posten werden in Juni en volgende maanden voortdurend bestookt; ook in het bezette gebied drongen vijandelijke benden door, die in het bedekte en doorsneden terrein der Atjeh-vallei een uitmuntend veld voor eenen hardnekkigen guerilaoorlog vonden. Maar ook van onzen kant werd in September aanvallenderwijze opgetreden en ofschoon de operatiën in October 1876, ten gevolge van ziekten en weersgesteldheid tijdelijk moesten gestaakt worden, was in Januari 1877 de kustlijn van Kwala Gigen

tot Kwala Loë in onze handen. Daarmede had de nieuwe bevelhebber, generaal-majoor Diemont, die in November was opgetreden het plan van Pel geheel ten uitvoer gelegd, waarbij de versterking van het leger tot meer dan 10 000 man hem uitstekend te stade kwam. Zoodoende was de kust van Kroeng raba tot aan het gebergte bij Kwala Loë bezet; in de IV en IX Moekims leunden onze uiterste posten tegen de uitloopers van het Barisan-gebergte, maar van Biloel-zuid tot Kwala Loë doorsneed onze buitenste linie met eene groote kromming de Atjeh-vallei en vereischte een groot aantal posten tot verdediging van ons gebied. Ook in de onderhoorigheden hadden wij veld gewonnen; in het laatst van 1876 had de val van Simpang Olim en Tandjong Semantok grooten indruk gemaakt, terwijl wij ons reeds in Februari van dat jaar te Pedir hadden gevestigd, dat tijdelijk de standplaats van eenen assistent-resident werd, totdat deze naar Segli werd overgebracht, dat als neutraal punt tusschen Pedir en Gighen zeer gunstig voor dat doel gelegen was. Onze nederzetting in het eerstgenoemde rijk werd niet door de geheele bevolking goedgekeurd; vooral toonden de volgelingen van Teungkoe Sjech Saman, gewoonlijk door ons Tengkoe di Tirou[1]) genaamd, zich ons gezag vijandig. Deze T. di Tirou was een gewoon bendehoofd, die door zijne slimheid een grooten aanhang verwierf en vooral door zijne huwelijken aanzienlijke rijkdommen verkreeg.

In dezen staat van zaken meende de Gouverneur-Generaal van Lansberge dat het wenschelijk was zich in persoon van den toestand te Atjeh te overtuigen; een bezoek, in Maart 1877 te Kota radja gebracht, gaf hem de overtuiging dat de onderworpen Atjehsche bevolking zich met ons gezag begon te verzoenen, terwijl ook, naar berichten onzer spionnen te oordeelen, de bevolking buiten onze posten den oorlog moede begon te worden. Een aantal hoofden uit de XXV Moekins en de kuststaten woonden eene vergadering bij, waarin de Gouverneur-Generaal hen toesprak en hunne medewerking inriep om tot vrede en rust te komen, en de belofte gaf, dat eene nieuwe mesdjid zou worden gebouwd; eene belofte die, zooals wij weten, getrouw is nagekomen. In den waan dat onze posten-linie het ingesloten gebied genoegzaam zou beveiligen beval

[1]) Te Tirou bevindt zich een vermaarde school voor moslemsch onderwijs, aan het hoofd waarvan langen tijd stond Tengkoe di Tirou Tjihik, wel te onderscheiden van den boven genoemden T. di Tirou.

hij den bevelhebber om zich van verdere agressieve politiek in Groot-Atjeh te onthouden en naar verzoening te streven, daar nieuwe krijgstochten te veel zouden vergen èn van 's lands middelen èn van de aanwezige krijgsmacht. Deze laatste kon echter niet verminderd worden daar elke vijandelijke aanval buiten onze linie met kracht moest worden tegengegaan en ook enkele kuststaatjes, onderhoorigheden van Atjeh, de kracht onzer wapenen moesten voelen vóór zij hun verzet tegen ons opgaven, iets, waartoe de blokkade niet voldoende was gebleken. Onder de leiding vooral van generaal van der Heijden, die den 30sten Juni 1877 als tijdelijk bevelhebber optrad, en sedert Januari 1878 als civiel en militair Gouverneur het bestuur voerde, werden verscheidene kuststaten onderworpen. Door de vestiging te Melaboeh hoopte men een centraalpunt voor ons bestuur aan de westkust te verkrijgen, maar ofschoon het hoofd van dat rijkje in onze vestiging had toegestemd bleek het, dat hij bij de bevolking weinig aanhang had en was zelfs in 1879 de toestand daar nog niet zeer gunstig, dewijl de zoon van den Radja ons vijandig bleef en de veiligheid daar gedurig bedreigde. De moord op een tweetal Franschen in 1880 te Tenom gepleegd, bewees dat in de landen op de westkust, vooral die welken meer binnenwaarts waren gelegen, ons gezag toen, evenmin als nu, geenzins algemeen geëerbiedigd werd. Beter was de toestand aan de oostkust, die door de onderwerping van Langsar en Madjapahit (Mei 1877) geheel aan ons gezag werd onderworpen. Eene schitterende daad was de expeditie tegen Samalanga, die onder persoonlijke leiding van den bevelhebber plaats had (Augustus 1877), en waardoor de bij uitnemendheid krijgshaftige bevolking dier streek, doch niet dan na wanhopigen strijd, gedwongen werd zich te onderwerpen. Merdoe en Gighen volgden; de ons getrouwe vorst van Edi werd tegen vijandelijke benden ondersteund en ook Gedong onderwierp zich (Mei en Juni 1878), en v. d. Heijden stond reeds gereed naar Pasangan optetrekken, toen ongunstige berichten uit Groot-Atjeh hem dwongen dat voornemen optegeven en spoedig naar onze hoofdvestiging terug te keeren.

In het begin van 1878 meende men dat daar de toestand alleszins bevredigend was. Wel bleef de stemming in de XXII en XXVI Moekims ons voortdurend vijandig en werd het bezette gebied door enkele benden verontrust, maar over het geheel genomen dacht

men, dat de gewapende tegenstand had opgehouden. De stappen tot toenadering, gedaan door een der aanzienlijkste Atjehers, Tekoe Moeda Baïd, hoofd der VII Moekims Baïd, deden de hoop koesteren dat de politiek der verzoening goede vruchten dragen zou, toen het optreden van den ons reeds bekenden Habib Abdoe'r-rahman aan die verwachting den bodem insloeg. Deze rijksgroote, die in 1874 uit Mekka naar Singapore en Penang was teruggekeerd, wist van daar naar Edi te komen en bereikte weldra met eene steeds aangroeiende macht Pedir. Van die plaats begaf hij zich naar de XXII Moekims, organiseerde daar te Mentasik op nieuw het verzet tegen de onzen, en door herhaalde invallen in de weldra bijna ontvolkte XXVI en IV Moekims bedreigde hij ernstig onze stellingen. Maar hij werd niet voldoende ondersteund en spoedig na den terugkeer van v. d. Heijden zag Abdoe'r-rahman zich door de vermeestering van Senelop en Mentasik gedwongen zijne onderwerping aan te bieden (October 1878). Onder belofte niet meer te Atjeh te zullen komen noch iets tegen ons te ondernemen, werd hij op zijn verzoek naar Arabië vervoerd, waar hij zich te Mekka vestigde. Ook Tekoe Baïd en eenige andere hoofden onderwierpen zich.

Zoo waren wij, door den vijand genoodzaakt, tot in de XXII Moekims doorgedrongen. Reeds in 1877 had de majoor Gey v. Pittius er op aangedrongen de linie langs de Atjeh-rivier te verleggen en het genoemde landschap binnen te rukken. Door expeditiën naar de kuststaten toch, meende hij, kon het einde van den oorlog niet verkregen worden; in Groot-Atjeh moest de vijand worden aangetast en vervolgd, totdat zijne benden geheel uiteen waren gejaagd. Ter uitvoering van dit plan, door de voortdurende vijandelijkheden onzer tegenstanders noodzakelijk geworden, werd 23 Maart 1879, op machtiging van den Gouv.-Generaal, de tocht in de XXII Moekims voortgezet; den volgenden dag werd reeds een der hoofdstellingen van den vijand, de mesdjid van Indrapoeri genomen. Van daar werd de zetel van Panglima Polim, Gléièng aangetast en 9 Juni vermeesterd en de streek tusschen beide plaatsen getuchtigd. Nu volgden ook de XXVI Moekims; na fellen tegenstand moest de vijand al zijne versterkingen prijs geven en zich naar alle richtingen verspreiden. De voornaamste hoofden kwamen te Selimoen bij Gléièng te samen; onze troepen, die daarheen werden gezonden, (Augustus), werden er goed ontvangen door een onzer hardnekkigste

vijanden, Tekoe Daoed. die later met een broeder van Panglima Polim, T. Jer Alang, den eed van getrouwheid te Kota Radja aflegde. De troepen keerden naar Indrapoeri terug „als het ware in zegetocht, door de hoofden vergezeld en door de bevolking opgewacht en onthaald." Nog waren er wel een aantal hoofden, die in hun verzet volhardden, — Imam Longbatta, Panglima Polim e. a., — maar hunne krachten schenen uitgeput en zij zagen zich genoodzaakt naar het binnenland te Kemala achter Pedir te vluchten. Daar bevond zich ook Teungkoe Mohammed Daoed, die door de oorlogspartij als de wettige opvolger van den gestorven Sultan erkend was en onder de hoede en bewaking van zijnen stiefvader en voogd, Teungkoe Hasjim stond.

Hiermede rekende de Gouverneur, die een doordringen naar Kemala niet raadzaam oordeelde, Groot-Atjeh ten onder gebracht. Naar zijn oordeel, dat door den Gouverneur-Generaal gedeeld werd, zouden geene krijgsbewegingen van grooten omvang meer noodig zijn, en zou het burgerlijk bestuur meer handelend kunnen optreden en met andere middelen dan het zwaard naar volledige onderwerping moeten streven en trachten te herstellen, wat door den oorlog was vernield. Maar toch, zoo werd terecht gezegd, zouden nog lang van het leger te Atjeh meer dan gewone diensten worden gevorderd om onze vestiging tegen rooftochten te beveiligen en tegen aanvallen van vijandelijke hoofden. Ofschoon de troepenmacht dus aanmerkelijk werd ingekort bleef zij toch nog op 6675 man bepaald; een aantal posten in de linie van Pel werden opgeheven, maar eenige nieuwe in de XXII en XXVI Moekims gevestigd, om daar de voornaamste strategische punten te bezetten en de goedgezinde bevolking te beschermen. Vele hoofden kwamen hunne onderwerping aanbieden; eigenlijke vijandelijkheden werden niet meer gepleegd maar in sommige gedeelten van de pas onderworpen streken vertoonden zich van tijd tot tijd vijandelijke benden, die zich echter tot enkele rooftochten bepaalden. Over het algemeen genomen heerschte in Groot-Atjeh een toestand van vrede en veiligheid, die naderhand daar niet meer heeft bestaan. De rondzwervende benden, die geene schuilplaats meer konden vinden in de XXII en XXVI Moekims, moesten Groot-Atjeh wel verlaten en naar de kuststaatjes uitwijken. Ambtenaren konden zich zonder geleide van den Kraton naar generaal v. d. Heijden te Anagaloeng begeven; controleurs

uit de IV en VI Moekims bezochten herhaaldelijk geheel alleen de IV Moekims en Kroeng raba, en men kon officieren en ambtenaren dikwijls in het veld zien jagen, slechts vergezeld van een of twee Atjehers om den weg te wijzen.

In dezen stand van zaken meende de Regeering dat tot organisatie van het bestuur kon worden overgegaan. De generaal v. d. Heyden werd met den oud-resident van Palembang, Pruijs v. d. Hoeven, in commissie gesteld om het plan daartoe te ontwerpen. Weldra werd nu de inrichting van het Europeesch en Inlandsch bestuur vastgesteld, terwijl op voorstel van den Gouvernements-Commissaris der Kinderen ook het rechtswezen georganiseerd werd. Maar bovendien nam de Gouverneur-Generaal een hoogst gewichtig besluit door de splitsing te bevelen van het civiel en militair bestuur, dat tot nog toe in één hand had berust. De generaal v. d. Heijden werd op de meest eervolle wijze van het bevel ontheven, en de heer A. Pruijs v. d. Hoeven tot civiel Gouverneur aangesteld, terwijl het commando der troepen aan den Kolonel Haus werd opgedragen (April 1881). Hiermede was Atjeh een nieuw tijdperk ingetreden.

Aanvankelijk scheen de toestand gunstig te blijven. Wel had de bevolking hier en daar nog last van rooverbenden, die o. a. onder Tengkoe di Tirou de XXVI en XXII Moekims onveilig maakten en die voor een deel door het nieuw opgerichte corps gewapende politie-dienaren moesten worden tegengegaan, — maar van een georganiseerd verzet onzer tegenpartij, de orang Moslemin (Mohamedanen), was volgens de mededeelingen van het bestuur in den eersten tijd geen spoor meer te bespeuren. De bevolking kwam meer en meer in de bezette streken terug; enkele hoofden onderwierpen zich en zelfs voorzag het bestuur de mogelijkheid dat de jonge pretendent-Sultan zich zou onderwerpen wanneer hij zich aan den invloed van T. Hasjim kon onttrekken. Ook in de onderhoorigheden van Atjeh scheen de staat van zaken vrij bevredigend; de Gouverneur gaf althans gevolg aan den last tot opheffing van de verplichting, in 1879 als oorlogsmaatregel opgelegd aan alle vaartuigen in het Gouvernement en onderh. aankomende om, vóór dat zij eenige haven aandeden, te Oleh-leh te lossen en zich daar te laten visiteeren. Die maatregel had groote bezwaren ten gevolge gehad; zeilschepen moesten soms weken lang kruisen alvorens

Oleh-leh te bereiken, terwijl zeer geklaagd werd over ongelijke behandeling door onze ambtenaren te Oleh-leh, en het smokkelen van contrabande toch niet belet werd. De opheffing van dat voorschrift (Sept. 1881) had de openstelling van de geheele kust voor het handelsverkeer ten gevolge, met uitzondering van den invoer van opium en krijgsbehoeften. Voor Groot-Atjeh werd echter slechts de haven Oleh-leh opengesteld. Inderdaad liet echter de toestand in verscheidene onderhoorige staatjes nog veel te wenschen over. De Radja's, die zich door het teekenen der acten o. a. verbonden hadden met hunne naburen in vrede te leven, en die het aandeel in de door hen geheven rechten, dat vroeger aan den Sultan kwam, nu aan het Gouvernement moesten opbrengen, wisten zich onder allerlei voorwendsels aan die verplichting te onttrekken, en voerden onderling dikwijls hevigen krijg. Meermalen werden Chineesche handelaars door hen aangevallen en beroofd; meestal straffeloos, daar men niet licht tot den uitersten maatregel van blokkade of bombardement overging. Zóó moest Samalanga, (waarheen reeds in 1880 een expeditie, doch zonder veel succes, gezonden was om een dorp te tuchtigen, waaruit een verraderlijken aanval op eene patrouille gewaagd was) wegens een daar gepleegden moord, voor in- en uitvoer gesloten worden tot dat de Radja de hem opgelegde boete betaald had. En daar de noordkust het middelpunt bleef waaruit strijders en wapenen naar Groot-Atjeh toestroomden werd zij van Oleh-leh tot Diamant-punt voor in- en uitvoer en vischvangst gesloten en mochten de schepen daar slechts in sommige plaatsen, onder strenge visitatie binnenvallen. (Augustus 1882). Deze maatregel was hoofdzakelijk genomen om den machtigen vorst van Pasangan tot rede te brengen, die in openbaren oorlog was met ons getrouwe hoofden en zich reeds had toegerust om hun land te veroveren. De maatregel werd met goed gevolg bekroond, daar de grenzen van Pasangan beperkt werden tot het gebied, vóór 1877 ingenomen.

Maar vooral in 1883 bleek het, dat het georganiseerd verzet wel degelijk bestond en dat de oorlogspartij te Kemala het hoofd op nieuw durfde opsteken. Misschien was dit het gevolg van de invoering van het civiel bestuur en van het vertrek van v. d. Heijden, wiens naam den vijand groot ontzag inboezemde; misschien ook van de omstandigheid dat juist in dien tijd de 1300ste jaarkring der

Moslemsche tijdrekening aanbrak en met de verwisseling eener eeuw bij de Moslems de hoop op zegepraal verlevendigd wordt. Hoe dit ook zij, de rooverbenden groeiden tot legerbenden, die herhaalde malen onze transporten overvielen en door sterke patrouilles ter nauwernood konden worden tekeer gegaan. Tengkoe di Tirou en T. Nja Hasan maakten het ons vooral in de XXII Moekims lastig; en zelfs werden de pasars te Kota radja en Oleh-leh door kleine benden onzeker gemaakt. Onder onze vijanden onderscheidde zich toen reeds Tekoe Oemar, wiens vader een oudere broeder was van T. Nanta of T. Lampadang, het hoofd der VI Moekims, met wiens dochter, Tjoet Din, T. Oemar gehuwd is, en die den steun genoot van den Oeleebalang der IV Moekims, die in Lepong als de Panglima Sagi erkend werd. Door zijne huwelijken met Tjoet Din en met de dochters van den Panglima Sagi XXV en van Potjoet Toewang van Rigas is hij met zeer invloedrijke hoofden verwant; het bezit van groote pepertuinen op de westkust versterkt zijn aanzien, maar is tevens een kwetsbaar punt, daar sluiting van die kust voor uitvoer hem aanzienlijke nadeelen toebrengt. Ook de onderhoorigheden van Atjeh ondervonden den terugslag van de gebeurtenissen in onze hoofdvestiging. In Samalanga werd de benting door de orang Moslemin aangevallen (Sept. 1883), en toen de Radja van dat rijkje weigerde, hen te ondersteunen en de aanvallers moesten afdeinzen namen zij wraak en vermeesterden met behulp van andere vorsten zijn gebied en sloten hem in eene benting in. Slechts door de tijdige hulp, verleend door met ons verbonden hoofden, gelukte het zijn gebied van vijanden te zuiveren. De Gouverneur P. v. d. Hoeven, die in December 1883 zijne betrekking nederlegde en in Maart 1884 door den rest van Palembang, Laging Tobias, werd opgevolgd, meende echter nog dat van algemeen of nationaal verzet geen sprake meer was; inderdaad kozen weder enkele hoofden onze partij en keerde hier en daar de bevolking terug.

Maar steeds bleef de toestand zorgwekkend. T. Nja Hasan en Tekoe Oemar hielden de IV en VI Moekins bezet, waar wij onze post te Pakan badak verlaten hadden, en bedreigden vandaar onze vestiging te Oleh-leh, die zelfs in Mei 1884 werd aangevallen. Ofschoon de aanval werd afgeslagen bleef de vijand toch in de IV en VI Moekims genesteld; patrouilles verdreven hem ten laatste wel uit die streken, maar wij zagen ons toch genoodzaakt de ver-

laten posten weder te bezetten. Doch wanneer de vijand van de eene plaats verdreven was, stak hij elders het hoofd weder op en brak de guerila-oorlog met vernieuwde kracht uit, die onze troepen in hooge mate afmatte en waarbij zij toch geen afdoend resultaat konden behalen. Verscheidene hoofden vielen weder van ons af; Tekoe Oemar, die zich onderworpen had, werd ons spoedig daarna ontrouw, naar men verzekert tengevolge eener krenkende bejegening door hem ondervonden, nadat hij zijne bemiddeling tusschen ons en den Radja van Tenom had aangeboden. [1]) Te Tenom was eene gebeurtenis voorgevallen, die groote bezorgdheid inboezemde en zelfs voor internationale verwikkelingen deed vreezen. Het Engelsche schip Nisero strandde in November 1883 voor Pangah, in het gebied van Tenom; de bemanning, door het hoofd van dien kampong in bescherming genomen, werd door den Radja van Tenom gevankelijk medegevoerd en het schip door lieden van Tenom en Pangah grootendeels uitgeplunderd. Tegenover onzen aandrang, de gevangenen in vrijheid te stellen, stelde de Radja weldra zulke overdreven eischen dat ons bestuur daarin niet kon treden. Vooral was dit het geval toen een Engelsch schip in de wateren van Atjeh verscheen, daar de Radja er openlijk voor uit kwam, dat hij door zijne hooge eischen ons in oorlog met Engeland wikkelen wilde. Nu ontving de commandant van het Engelsch schip het bevel naar Tenom te gaan en onmiddellijk met den Radja te onderhandelen. Ofschoon deze handelwijze niet door de gebruiken van het volkenrecht gebillijkt werd, ondersteunde ons bestuur toch den gedanen stap; toen ook deze onderhandelingen mislukten werd

---

[1]) Daar T. Oemar thans weder eene groote rol speelt, is het niet onbelangrijk de volgende mededeeling opteneinen, die ik den Heer Boutmij dank. T. Oemar, die zich kort te voren onderworpen had, zou, als blijk zijner goede gezindheid, van Melaboeh uit naar Tenom gaan en de gevangen gehouden schipbreukelingen van den Nisero verlossen. Hij had zich daartoe met enkele hoofden verzoend en met hen een verbond gesloten. Door het oorlogschip Benkoelen naar Rigas overgebracht werden T. Oemar en zijne hoofden aan boord van het schip onheusch bejegend. Men was gewaarschuwd dat T. Oemar's volgelingen daarover wraak zouden nemen. Toen zij te Rigas weder aan boord kwamen bleek bij een onderzoek aan den lijve dat de meesten hunner in hunne wijde broeken wapenen hadden verborgen die hun werden afgenomen. T. Oemar werd met zijn volk aan wal gezet en daarna werd de gewapende sloep, die de laatste Atjehers naar den wal overbracht, door dezen afgeloopen. Dat T. Oemar zelf daaraan zou hebben medegedaan is nimmer bewezen.

door ons eene expeditie naar Tenom gezonden; de hoofdplaats en Simpang Olim werden plat geschoten, terwijl de kust streng geblokkeerd werd. Maar de gevangenen bleven in hechtenis, met uitzondering van een drietal hunner die reeds te voren waren losgelaten, en pogingen tot bevrijding der anderen, door met ons bevriende hoofden gedaan, leidden tot geen resultaat. Eveneens mislukte de zending van een lid van den Kolonialen Raad te Singapore, Maxwell, zoodat de Engelsche Regeering, waarschijnlijk overtuigd van onze onmacht, hare tusschenkomst aanbood niet alleen ter bevrijding der gevangenen, maar ook ter verkrijging van het einde van den oorlogstoestand. Natuurlijk werd deze inmenging in onze aangelegenheden afgeslagen, maar toch leidde zij tot een gemeenschappelijke handeling der beide Gouvernementen, die gezamenlijk aan den Radja den eisch tot uitlevering der gevangenen stelden. Onder deze omstandigheden matigde dat hoofd zijne vorderingen; tegen een aanzienlijk losgeld werden de gevangenen vrijgelaten (September 1884) terwijl ook de andere voorwaarde, opheffing der blokkade, voor Tenom werd toegestaan en op de andere staatjes ter westkust uitgestrekt werd.

Intusschen hadden zoowel de Gouverneur-Generaal 's Jacob (Augustus 1883), als zijn opvolger v. Rees vóór het aanvaarden van het bestuur, zich persoonlijk van den staat van zaken te Atjeh overtuigd. Hoogst gewichtige maatregelen waren het gevolg van de gedachtenwisseling, die toen plaats greep. De Regeering kwam tot de overtuiging dat het verzet tegen onze wapenen eerder toe- dan afnam; dat al onze krachtsinspanning slechts leidde tot verlies van menschenlevens, verzwakking van ons leger en uitputting van de schatkist, maar aan niets en niemand ten goede was gekomen. Naar hare meening lag dit in de omstandigheid dat wij een te groot aantal versterkte posten hadden, verspreid over een terrein dat niet geheel in onze macht was, zoodat de troepen, buiten de versterking gaande, veelal dadelijk aan aanvallen blootstonden van vijanden, die onverwachts kwamen opdagen en zich aan vervolging wisten te onttrekken. Diensvolgens werd het „stelsel van concentratie" aangenomen, hierin bestaande dat voor de verspreide posten in de plaats kwam een linie van versterkingen welken in een beperkten kring onze hoofdvestiging omringden (Vgl. Deel I p. 224). De linie zou uit 16 posten bestaan, omgeven door een 1000 M. breede vrije strook, die geheel van kampongs, boomen en struikgewas zou worden

gezuiverd. Zij zou zich uitstrekken van Lamtih, ten westen van Oleh-leh, over Ketapan doea, Lambaroe, Lampermei, Lamjong en Pakan kroet tjoet naar Kota pohama, en grootendeels door een stoomtram verbonden worden. In de maand Augustus 1884 werd met het in orde brengen der nieuwe linie aangevangen; zonder noemenswaardig verzet werden de daartoe noodige versterkingen opgericht, zoodat den 25sten Februari 1885 de geheele linie gesloten was, en weinigen tijd daarna (19 Augustus) de laatste post buiten onze linie verlaten werd. Daarmede was wel is waar een kleiner en daardoor gemakkelijker te verdedigen gebied bezet, maar daarentegen door het verlaten onzer posten op nieuw de indruk van zwakheid gegeven. De bevolking buiten de linie, — die gedeeltelijk onderworpen was, doch trouwens onder ons bestuur weinig rust genoot, — werd weder geheel aan de genade van den vijand overgelaten en moest dus wel, willens of onwillens, zijne partij kiezen. Daar het overvloedig gebleken was dat het verzet in Groot-Atjeh vooral uit de onderhoorigheden gevoed werd, oordeelde de Regeering het noodig, de Atjehsche havens voor allen in- en uitvoer te sluiten, althans zoolang de posten-linie niet geheel voltooid was (Juli 1884). Reeds in Mei 1883 had de Gouverneur van Atjeh een besluit geteekend, waarbij de beperkende bepalingen van Augustus 1882, doch met gewichtige wijzigingen, tot de geheele kust van Atjeh werden uitgebreid en slechts enkele havens te Groot-Atjeh en aan de noord- oost- en westkust voor den in- en uitvoer geopend bleven. Dit was de eerste proef met de zoogenaamde scheepvaart-regeling, die dezer dagen zooveel besproken werd en thans weder gedeeltelijk in werking is getreden. [1]) Naar de overtuiging van den heer Scherer was tegenover de staatjes op de kusten slechts drieërlei politiek mogelijk. In de eerste plaats eene consequente politiek van non-interventie, waarbij men slechts zorgde voor erkenning van onze Souvereiniteit, en de vorsten vrij liet elkander te beoorlogen, maar die dan ook den toevoer naar Groot-Atjeh niet afsneed, zeerooverij en anarchie welig zou doen voorttelen, en voor het tegenwoordige en de toekomst weinig voordeel zou opleveren. De tweede wijze

---

[1]) De hoofdtrekken eener dergelijke scheepvaart-regeling werden in de vergadering van het Ind. Gen. van 20 Januari 1891 zeer helder uiteengezet door den Heer Scherer, aan wien men het denkbeeld eener dergelijke regeling verschuldigd is.

zou zijn die van „straffende interventie", waarbij elke inbreuk op de gesloten contracten streng zou worden gestraft door sluiting der kust en zoo noodig door bombardement, en dus wel vrees zou worden verwekt maar geene toenadering verkregen, terwijl de staatjes door dien maatregel voortdurend zouden verarmen en van opbrengst aan het Gouvernement geen sprake zou zijn. De heer Scherer stelde nu een derden weg voor, die tot hoofddoel had de vorsten dier staten bij onwil in hunne inkomsten te treffen zonder de ontwikkeling van Atjeh te beletten. Daartoe moesten op de kusten slechts enkele goed gelegen plaatsen voor den algemeenen handel worden opengesteld, waar een militaire post en een civiel ambtenaar gevestigd waren. Groote schepen zouden alleen op die plaatsen mogen komen, en daar kunnen lossen in loodsen, beheerd door douanen-personeel. De handel met de overige gedeelten der kust zou nu alleen uit die havens mogen plaats hebben en slechts door kleinere vaartuigen gedreven worden, die gemakkelijk konden worden gecontroleerd, in tegenstelling met de bepalingen van Augustus 1882, toen de schepen zelve uit de opengestelde havens, na visitatie, naar de andere havens konden worden uitgeklaard. In die havens zou nu het Gouvernement de in- en uitvoerrechten heffen voor de Radja's en de opbrengst aan de rechthebbende vorsten uitkeeren, maar deze hun onthouden zoodra het bleek dat zij zich niet aan de met hen gesloten overeenkomsten hielden, waardoor wij, zooals meermalen gezegd is, „op hunne geldkist zouden zitten" en hen spoedig tot reden zouden brengen. Een behoorlijk spionnen-stelsel te Singapore en Penang zou de controle op de schepen, in de havens aankomende, gemakkelijk maken, vooral ook omdat die handel slechts door een betrekkelijk klein getal groote vaartuigen gedreven wordt en men dus spoedig op de hoogte zou zijn, als invoer van contrabande beoogd werd.

Volgens de mededeelingen van den heer Scherer werkte deze regeling uitmuntend. De Regeering handhaafde haar echter niet na de invoering van het concentratie-stelsel en verbond daaraan, althans aanvankelijk, een stelsel van strenge sluiting van het geheele kustgebied van Tamiang tot Troemon toe. Maar de nieuwe Gouverneur Demmeni matigde dit stelsel in zijne toepassing en „liet slechts sommige gedeelten van de kust sluiten en blokkeeren, en dit niet eens consequent, terwijl hij voor andere gedeelten reeds

bij besluit van 13 October 1884 een soort scheepvaart-regeling invoerde, waarbij bepaald werd dat alle van buiten Atjeh komende schepen, alvorens zich met hare lading naar een der niet gesloten punten van de kust te mogen begeven, eerst een der plaatsen moesten aandoen, waar ons bestuur gevestigd was." [1]) Daar met het stelsel van concentratie gepaard ging de opheffing onzer posten in de onderhoorigheden, voor zoover zij niet om bijzondere redenen behouden moesten worden, en Samalanga en Telok Semawé dus verlaten werden, bepaalden die plaatsen zich tot Edi, Segli en Oleh-leh voor de geheele noord- en oostkust. Met deze halfslachtige regeling kon de Regeering zich echter in het geheel niet vereenigen; naar het schijnt verwachtte zij ook weinig van eene strenge blokkade, omdat daardoor het einddoel: „bedwingen van het verzet in Groot-Atjeh door het uitoefenen van dwang op de kuststaten" toch niet bereikt zou kunnen worden, dewijl zij meende dat in het binnenland genoegzame voedingsmiddelen verkregen werden om den vijand in staat te stellen in zijn verzet te volharden. Een geheel andere gedragslijn werd nu aangenomen; de „politioneele blokkade" werd na de sluiting onzer postenlinie in Groot-Atjeh, op 1 Maart 1885 grootendeels en op 28 Maart geheel opgeheven, terwijl ook de zoo even vermelde scheepvaart-regeling niet bestendigd werd daar, zooals de Regeering verklaarde „de beperkende bepalingen, die reeds meer dan vijf jaren bestonden, den eerlijken handel zeer bemoeilijkten, zonder dat ons gezag er in het minst door gebaat was, terwijl er volstrekt geen zekerheid was verkregen dat de invoer van opium en krijgsmateriaal werd tegengegaan." Geene belemmeringen zouden meer aan den handel op de Atjehsche kusten in den weg worden gelegd dan alleen voor zoover zij noodig waren om den invoer dier beide artikelen te beletten. En zoo werd eene politiek ingewijd die door den heer v. Heutsz terecht wordt omschreven als: „in de geconcentreerde stelling van Groot-Atjeh, — zonder eenigen dwang, — geduldig afwachten dat de Kemala-partij hare onderwerping zou aanbieden." Dat èn door de concentratie èn door de opheffing der blokkade aanmerkelijke bezuinigingen werden verkregen, spreekt wel van zelf; maar niet minder natuurlijk was het, dat de Atjehers — en zelfs zij, die reeds onderworpen waren, — dit alles als een

[1]) J. B. v. Heutsz. De onderwerping van Atjeh. 's Grav. 1893.

teeken van onze zwakheid beschouwden. De taak van het bestuur, dat geen dwang kon uitoefenen, maar er zich toe bepalen moest om op vredelievende wijze door overreding onze vijanden te nopen ons bestuur te verkiezen boven dat van den Sultan, mocht dan ook eene zeer ondankbare genoemd worden.

Bij de samentrekking van ons gezag in een beperkt gebied was er geen plaats meer voor een afzonderlijk civiel bestuur, dat nu aan den bevelhebber der troepen, Kolonel Demmeni, werd opgedragen, die in September 1884 als civiel en militair Gouverneur optrad. Na zijn dood (Dec. 1886) werd hij opgevolgd door de Kols. v. Teijn (tot April 1891), Pompe v. Meerdervoort (tot Januari 1892) en Deijkerhoff, welke laatste hoofdofficier nu nog het burgerlijk en militair gezag in handen heeft. Voor zoover de beperkte ruimte het toelaat zullen wij thans een overzicht trachten te geven van het meest belangrijke, wat sedert de opheffing van het civiel bestuur te Atjeh voorviel.

In Groot-Atjeh bleef de toestand grootendeels dezelfde. Binnen de postenlinie betrekkelijke veiligheid, van tijd tot tijd verstoord door invallen van kleine rooverbenden, die aan onze werken enz. schade toebrachten, den stoomtram beschoten en, waar zij konden, roofden en plunderden. Soms werd de rust zelfs bedreigd door grootere troepen, die onze posten aanvielen, dezen uit hunne bentings beschoten en enkele malen zelfs binnen de postenlinie doordrongen en zich daar nestelden, maar spoedig verjaagd werden. Zoo kwamen in April 1887 vrij talrijke benden Atjehers binnen de lijn om bij een heilig graf een godsdienstig feest te vieren en konden zij slechts met moeite verdreven worden. In October van 't zelfde jaar moesten op nieuw vijanden van daar verjaagd worden, terwijl in Juli 1889 onze post te Kota pohama heftig uit een sterke benting beschoten werd, die niet zonder verlies van onzen kant en na krachtig verzet genomen werd. Ook de eilanden Bras en Way (beter Weh) werden herhaaldelijk door onze vijanden bezet. De taak onzer troepen, die vooral door de vreeselijke berri-berri geweldig geteisterd werden, bleef zeer afmattend; om hen althans in de uitoefening der politie te vervangen werd in 1890 een corps marechaussée opgericht dat, volgens de mededeelingen der Regeering, goede diensten verricht, zoodat het beschadigen onzer werken thans veel minder dan vroeger voorkomt. En te Oleh-leh èn te Kota radja heeft zich

eene vrij talrijke bevolking nedergezet [1]), die onder geregeld bestuur is gebracht en betrekkelijke welvaart geniet. Ook heeft zich elders binnen de lijn op verscheidene plaatsen eene bevolking gevestigd, die hare sawahs voor den rijstbouw en suikerteelt gebruikt, ofschoon nog menige akker woest en onbebouwd nederligt. Volgens het laatste Regeerings-verslag [2]) was de partij van verzet, door de strenge afsluiting der linie en de controle op allen in- en uitvoer, minder bedrijvig dan vroeger, en verliepen hare benden vóór dat zij iets noemenswaardig hadden kunnen uitrichten. Maar toch werden onze posten, tramwagens en de met het kappen enz. van het terrein belaste detachementen voortdurend beschoten, terwijl pogingen om ons op andere wijze, b. v. door beschadigen van den trambaan, vernielen van bruggen enz. afbreuk te doen nog steeds voorkomen, alhoewel in mindere mate dan vroeger.

Waar zelfs in het betrekkelijk kleine gebied, door onze postenlinie ingesloten, de toestand zoo veel te wenschen overlaat, daar spreekt het wel van zelf dat in het gedeelte van Groot-Atjeh, 't geen daar buiten is gelegen, de toestand nog minder bevredigend is. Het is onmogelijk hier in bijzonderheden medetedeelen hoe nu eens het eene hoofd zijn onderwerping aanbood, en dan weder een ander onze zaak ontrouw werd. Tengkoe di Tirou, die ook bij de invallen binnen de lijn betrokken was, en Tekoe Oemar gingen voort ons zooveel mogelijk te bestoken, zoowel in Groot-Atjeh als in de onderhoorigheden; daarentegen bleven andere hoofden, en o. a. Tekoe Moeda Baïd, onze partij kiezen en traden soms zelfs vijandelijk tegen de orang Moslemin [3]) op. Een der voornaamste maatregelen, tegen de oorlogspartij aangewend, was de min of meer afdoende sluiting der kusthavens, over welken voorraad en krijgsmateriaal aan haar werd toegevoerd. Een vaste gedragslijn werd nu in dit opzicht evenmin als vroeger gevolgd. Herhaalde malen werden enkele gedeelten der kust voor prauwen-vaart en vischvangst gesloten, zooals in October 1886 voor de noordkust van Koewala Segli tot Koewala Merdoe (later gedeeltelijk weder opgeheven, September

[1]) Te Kota radja ult°. 1891: 2064 inw., onder welken 161 Eur. en 1178 Chin.

[2]) Over 1893, dat onder het afdrukken dezer bladzijden gedeeltelijk verscheen.

[3]) Het bestuur heeft, naar gemeld wordt, verboden dat aan onze tegenpartij dien naam wordt gegeven daar de ons getrouwe Atjehers niet minder recht hebben op den naam Moslemen dan de ons vijandig gezinden.

1887), en van de westkust bezuiden Soesoeh tot Troemon in Oct. 1887. En toen, in verband met een plan van herstel van het Sultanaat, de Gouverneur van Teijn krachtiger wilde optreden, doch de gewenschte scheepvaartregeling niet mocht invoeren, werden bij wijze van straf in Februari en December 1886 verscheidene staatjes aan de westkust geblokkeerd. Op grond van de daardoor verkregen resultaten werd deze maatregel in de volgende jaren verder uitgebreid, totdat de sluiting zich eindelijk over de geheele noord- en westkust uitstrekte. Voor Telok Semawé en Kerti op de noordkust en voor Telok Kroet op de westkust werd echter eene beperkte invoer van levensmiddelen door middel van licenties toegestaan. Dit alles bracht, volgens de mededeelingen der Regeering, er veel toe bij om het verzet tegen ons bestuur in kracht te doen afnemen, terwijl de goede werking dier maatregelen ook gebleken zou zijn uit de omstandigheid dat de hoofden en bevolking herhaaldelijk verzochten hun gebied weder voor de scheepvaart open te stellen en uit de meerdere volgzaamheid hunner hoofden; — en zulks ofschoon de blokkade, volgens bevoegde beoordeelaars, wegens gebrek aan schepen, nimmer geheel afdoende is geweest.

Tot de invoering eener blokkade op de oostkust wilde de Regeering echter niet overgaan, omdat daardoor ook streken in de residentie-Oostkust van Sumatra zouden getroffen worden, die met het verzet van Atjeh niets te maken hebben. Eene gedeeltelijke afsluiting der kust kon niet afdoende zijn; naar het oordeel der Regeering kon eene blokkade, die den oorlogstoestand nadert en vriend en vijand gelijkelijk treft, slechts een tijdelijke maatregel zijn, te meer ook omdat, bij langen duur, de blokkade geen uitwerking meer heeft, daar de bevolking er zich aan gewent en vreedzame visschers en landbouwers gedwongen worden zich bij den vijand aan te sluiten. Daarom werd in October 1892 eene scheepvaartregeling op de oostkust in werking gebracht, en dáár alleen Edi voor den algemeenen handel opengesteld, zoodat groote schepen slechts in die haven mogen lossen en laden, terwijl zware straffen tegen overtreding dezer bepaling bedreigd zijn. De andere havens, — die ten allen tijde door den Gouverneur geheel kunnen worden gesloten, — mogen echter wel door kleine Inlandsche vaartuigen worden bezocht, ten einde de goedgezinde bevolking, die door de blokkade zeer getroffen werd, te steunen en haren handel en nij-

verheid gelegenheid te geven zich te ontwikkelen. Dit jaar is ook op het overige kustgebied van Atjeh dezelfde maatregel toepasselijk verklaard, daar in Maart 1893, behalve Oleh-leh, alleen de havens van Telok Semawé op de noordkust en Poeloe raija op de westkust voor den algemeenen handel werden opengesteld, terwijl de overige havens slechts door kleine Inlandsche vaartuigen bezocht mogen worden, — althans voor zoover de blokkade dáár niet wordt toegepast. Eene zeer zware taak wacht hierbij onze marine, die nu niet alleen heeft toetezien, dat de vreemde schepen nergens binnen vallen dan in de aangewezen havens, maar ook smokkelhandel van Inlandsche vaartuigen moet tegengaan, zonder de handelaren lastig te vallen, die gebruik maken van de gelegenheid tot vrije vaart, hun door deze bepalingen geopend.

Eene belangrijke omstandigheid, die zich in dit tijdperk voordeed, was de oneenigheid die zich in 1888 bij de oorlogspartij te Kemala openbaarde. De pretendent-Sultan was in 1883 meerderjarig geworden en aanvaardde het bestuur, bijgestaan door een Raad van welke T. Hasjim, T. Mahmoed en T. Imam Longbattah de voornaamste leden waren. T. di Tirou Tjihik werd hoofd der geestelijken van Atjeh, terwijl de ons bekende Tengkoe di Tirou zijn vervanger in Groot-Atjeh werd. Maar tegen den invloed der priesterpartij kwam reactie bij de volkshoofden; een hunner, het hoofd van Kemala, meende zelfs dat de Sultan zich in zijn land te veel rechten aanmatigde. Heftige twisten braken tusschen de aanhangers van den Sultan uit, totdat deze het besluit nam naar Groot-Atjeh te verhuizen. In Augustus 1888 kwam hij te Indrapoeri aan, waar T. di Tirou zich bij hem voegde, maar ook Panglima Polim volgde hem en beide rijksgrooten geraakten spoedig met elkander in onmin, daar de Panglima het eerstgenoemde hoofd van aanmatiging van gezag beschuldigde, en bovendien ontstemd was door de benoeming van T. Oemar, — die zijn verklaarde tegenstander geworden was, — tot Panglima prang amir al bahar. Ook te Kemala, werwaarts de pretendent weder terugkeerde, vond hij de vijandelijke of adat-partij aan het werk, en ofschoon het hem gelukte het hoofd van Kemala te verjagen en zelfs eenige twistende hoofden met elkander verzoend werden, was de invloed van Tengkoe di Tirou toch sterk afgenomen, en scheen deze niet ongeneigd te zijn zich te onderwerpen en ook den Sultan overtehalen daartoe overtegaan (1889). Maar

daarvan zou niets komen. Wel gaf een bezoek, dat door sommige aanzienlijken, — o. a. ook door het ons getrouwe hoofd T. Nek van Merasa, — aan den Sultan gebracht werd, [1]) den indruk dat de vorst verlaten en betrekkelijk armoedig leefde, maar toch leverde deze poging tot toenadering, door P. Polim uitgelokt, geen ander resultaat op dan de vergunning aan de hoofden, binnen de linie gevestigd, om weder te Kemala te komen, waarheen vroeger zelfs geen brief van het Gouvernement mocht worden overgebracht. T. di Tirou die zich, uit vrees voor de adat-partij, tegen dat bezoek had verzet, stierf kort daarna (Januari 1891), en zijn tegenstander P. Polim volgde hem een dag later in het graf. De dood dier beide hoofden heeft echter, voor zoover wij weten, geen onmiddellijken invloed uitgeoefend. Wel wordt telkens het gerucht verspreid dat de Sultan voornemens is zich te onderwerpen, maar zoo dikwijls hebben dergelijke geruchten tot teleurstelling geleid, dat het verstandig schijnt daarop niet te veel te rekenen, te meer omdat een invloedrijk persoon in zijn omgeving, de Oelema Tekoe Koeta Karang nog steeds den heiligen oorlog predikt. Van uiterst belang is echter het onverwachte optreden van T. Oemar, dat dezer dagen heeft plaats gehad, daar dit invloedrijk hoofd, nog vóór dat hij zich aan ons gezag onderworpen had, in vereeniging met T. Panglima Mesdjid Raja de vijandelijke Atjehers uit de IV en VI Moekins verdreef en hen tot de III Moekims Daroeh terugdrong. Daardoor werd aan onze troepen gelegenheid gegeven om de strook van 1000 Meter langs de zuidwesterlinie tot aan Ketapang doea open te kappen. In Augustus 1893 behaalde hij nieuwe voordeelen en verdreef, door ons geschutvuur gesteund, den vijand nog verder en veroverde zelfs het sterke Kaloet, dat schuins tegenover onze versterking Lamreng lag op eenen afstand van ongeveer 900 Meter, en dus binnen de strook, die vrij moest worden gehouden. Het vorige jaar hadden wij tweemalen voor Kaloet het hoofd gestooten, de laatste maal zelfs met

---

[1]) Men liet zelfs toe dat zij door den pretendent-Sultan tegen betaling van acten van aanstelling werden voorzien. Een tijdlang was het ons streven, den pretendent tot onderwerping te brengen en hem dan, onder onze Souvereiniteit, als Sultan te erkennen. Of hierdoor veel gewonnen zou worden mag men met v. Heutsz betwijfelen, daar het jonge geslacht aan het Sultans-bestuur ontgroeid schijnt, de aanspraken van den pretendent niet boven twijfel verheven zijn en door zijne erkenning de belangen van menig vorst van een kuststaatje gevoelig gekrenkt zouden worden.

betrekkelijk groot verlies. Onze troepen hebben van de veroverde positiën bezit genomen ten einde het terrein, dat Kaloet van de ceintuurbaan scheidt, open te kappen en de benting te slechten. Daardoor hoopt men elke vijandelijke onderneming tegen onze linie onmogelijk te maken; onze troepen kunnen zich thans ongehinderd in de IV en VI Moekims bewegen. Dit voorbeeld heeft, naar het schijnt, ook onze bondgenooten moed gegeven tegen den vijand optetreden; in het laatst van September toch werd door bevriende Atjehsche hoofden, onder welken ook T. Nek, de vijandelijke versterking Toengkoep in het gebied der XXVI Moekims aangevallen en veroverd.

De onderhoorigheden van Atjeh moeten ons nog eenige oogenblikken bezighouden. Veel is over die streken, ook bij den dikwijls wisselenden toestand in de kuststaatjes, niet te zeggen, zonder te zeer in bijzonderheden af te dalen. Terwijl ons gezag in verscheidene dier onderhoorigheden vrij goed wordt geëerbiedigd is dit elders slechts het geval zoover ons geschut reikt, of wordt dit zelf geheel miskend. Zoo is de Pedir-federatie ons vijandig gezind omdat wij haar niet tegen Gighen willen bijstaan, en zijn de onderhandelingen met haar geheel afgebroken en blijft de Pedir-streek voor allen in- en uitvoer gesloten. Dit is te meer noodzakelijk omdat door dat gebied de eenige wegen loopen die van de noordkust naar Kemala leiden, terwijl men die streek ook moet doortrekken om van het overige gedeelte der noord-, en van de oostkust naar Groot-Atjeh te komen. In Edi, waar de ons getrouwe vorst onlangs overleed, en de houding der bevolking thans weinig te wenschen overlaat, werd in 1887 onze versterking herhaaldelijk aangevallen en was in April en Mei 1889 zelfs eene expeditie noodig tegen vijandelijke benden, die de gemeenschap van onzen post met de reede dreigden af te snijden, terwijl in 1890 op nieuw vijandelijke troepen daar moesten worden bestreden. Zoolang Groot-Atjeh niet geheel onderworpen is zullen dergelijke invallen van vijandelijke benden wel steeds voorkomen, en zich somtijds zelfs buiten de grenzen van Atjeh uitstrekken. In 1885 en 1886 hadden zoodanige strooptochten van Atjehers en Gajoe's in het Tamiangsche plaats; zooals wij weten werd in het begin van dit jaar (1893) door den Imam van Lamnga (Groot-Atjeh) Nja Makam een inval in Tamiang gedaan en onze post te Seroeway aangevallen, terwijl later in Mei vijandelijke benden zich zelfs in beneden-Langkat vertoonden. Te Simpang

Olim door de bevolking vriendschappelijk ontvangen zag Nja Makam zich echter door verscheidene hoofden, — o. a. die van Edi-ketjil en Djolok-besar, — den toegang door hunne landen geweigerd, zoodat hij zich genoodzaakt zag over moeilijk begaanbare voetpaden door de bosschen naar de hem goedgezinde streken van Perlak te trekken, van waar hij den inval in Tamiang deed. Is dus de toestand op de noord- en oostkust weinig bevredigend, ook op de westkust is deze ver van voldoende, dewijl o. a. te Melaboeh binnenlandsche onlusten heerschen, en een daar gevestigd handels-établissement nog in Juni 1892 werd aangevallen en onze troepen van tijd tot tijd tegen vijandelijke benden moeten uitrukken. Internationale verwikkelingen hadden het gevolg kunnen zijn van eene gebeurtenis, in 1886 te Rigas voorgevallen, toen T. Oemar zich van het daar voor anker liggend stoomschip Hok Canton meester maakte, en enkelen der bemanning vermoord werden en anderen in gevangenschap gehouden. Eene tuchtiging van Rigas leverde geene resultaten op; eerst na de betaling van een groot losgeld werden de gevangenen vrijgelaten. Nog in het laatste koloniaal verslag wordt verzekerd dat in een gedeelte der westkust de toestand geheel door T. Oemar's invloed beheerscht wordt. Is dit zóó dan mag men hopen dat door zijne onderwerping ook daar een betere toekomst zal aanbreken.

Uit het weinige, wat wij hier in het midden konden brengen, blijkt zeker wel voldoende dat wij in Atjeh nog alles behalve meester zijn en dat ons gezag, niettegenstaande een strijd van twintig jaren, geenszins op vasten grondslag steunt. Binnen de linie wordt te Groot-Atjeh dat gezag vrij goed geëerbiedigd; de aanvallen, van tijd tot tijd dáár gedaan, zijn grootendeels het werk van rooverbenden, klein in getal en moeilijk te bedwingen omdat zij zich onmiddellijk na het gelukken hunner aanslagen verstrooien. Buiten de linie een vijand, die nu wel ontmoedigd schijnt maar die, zooals de ondervinding geleerd heeft, met weinig moeite weder tegen ons in het veld kan worden gebracht, omdat hij aan godsdiensthaat tegen de ongeloovige Hollanders paart de ongeregelde natuur van den vrijbuiter en er voor hem geen voordeeliger en aangenamer loopbaan te vinden is, en hij ruimschoots ondersteuning geniet zelfs van verscheidene hoofden, die in naam onze zaak zijn toegedaan. Want het merkwaardige feit, dat een betrekkelijk klein Inlandsch volk onze macht zoo lang heeft wederstaan, vindt voor een deel wel

zijne verklaring hierin, dat een aanzienlijk gedeelte der bevolking in en van den wapenhandel leeft en in een guerilla-oorlog is opgegroeid, terwijl verscheidene der meest invloedrijke hoofden bij een geregelden toestand weinig te hopen, doch veel te verliezen hebben. Maar voor een goed deel is dit feit ook wel het gevolg van de afwisselende inzichten van ons bestuur, heden afbrekende wat gisteren was opgetrokken, 't geen den Atjeher wel den indruk moet geven dat, wanneer wij krachtig tegen hem optreden dit toch maar tijdelijk zal zijn en er wel spoedig betere dagen voor hem zullen aanbreken. [1]) De onderwerping van T. Oemar en het optreden van de ons goedgezinde bevolking geeft thans hoop op bevestiging van onze macht, althans wanneer dit alles oprecht gemeend is. Want het behoeft wel geen betoog dat, waar ons bestuur terecht gaarne gebruik maakt van de ons geboden hulp, nauwgezette waakzaamheid ook tegenover onze nieuwe bondgenooten plicht is, opdat wij niet plotseling voor verrassingen staan die ons gezag zware slagen zouden kunnen toebrengen. En waar nu eenmaal de scheepvaartregeling is ingevoerd, daar wijke men daarvan dan ook niet af, vóór men er ten volle de proef mede genomen heeft en verstrekke met ruime hand alles, wat voor eene krachtige uitvoering daarvan noodig is, en late, nu ten minste, de zuinigheid de wijsheid niet bedriegen. Tegenover de Atjehers, die ons onderworpen zijn, past ons een rechtvaardig bestuur, dat hen vertrouwen inboezemt en steunt tegen aanvallen van onze vijanden; tegenover hen, die ons belagen of onze zaak verraden is een krachtig optreden noodig, dat met alle ons ten dienst staande middelen wordt ondersteund en bewijst dat Nederland, nu althans, ernstig wil dat rust en vrede gaan heerschen in die streken, waar zij te lang hebben ontbroken en dat onder de bescherming van onze vlag welvaart zich ontwikkele die onder het Inlandsche bestuur en in den strijd tegen onze macht te vergeefs wordt gezocht.

Ook op Borneo vormden de jaren, na het herstel van het

---

[1]) Merkwaardig is in dit opzicht de mededeeling van den heer v. Heutsz dat tijdens de sluiting de hoofden en ouden van dagen zeiden: »Laten wij volhouden en ons in geen geval vóór de ophanden zijnde bestuursverandering onderwerpen; de ondervinding toch leerde ons dat bij de Hollanders iedere bestuursverandering wijziging brengt in de bestuursinzichten."

Nederlandsche gezag verloopen, een tijdperk van langdurigen strijd die echter ten slotte geheel ten onzen voordeele werd beslist. Spoedig na de overname der koloniën keerden de onzen op Borneo's westkust terug (1818), waar zij vooral door den Sultan van Pontianak met vreugde werden ontvangen. De toestand, dien zij daar vonden, was niet zeer gunstig. In de laatste helft der 18de eeuw had er zich een element gevestigd, dat wel is waar door vele goede eigenschappen uitmuntte, en door noesten arbeidszin den Maleischen vorsten groote diensten had bewezen, maar dezen weldra boven het hoofd groeide en feitelijk op sommige streken der westkust de oppermacht uitoefende en daardoor in botsing met het Nederlandsche Gouvernement kwam. Het waren de Chineesche mijnwerkers die in den beginne door de vorsten naar Borneo's westkust waren gelokt en zich vooral in de rijken Sambas, Mempawa, Landak en Pontianak in het noordwestelijk gedeelte der residentie hadden gevestigd en te Larah en Montrado bij duizenden geteld werden die, met enkele uitzonderingen, allen afkomstig waren uit Kwantoeng, de zuidelijkste provincie van China. In dit gewest baanden tweeërlei immigratie-stroomen zich een weg en verdrongen de oorspronkelijke bevolking. In de eerste plaats waren het de Hakka-Chineezen, welke de groote meerderheid uitmaakten van de Chineesche mijnwerkers te Mandor en die, in den zwaren strijd om het bestaan gehard en gestaald, als model eener koloniseerende natie beschouwd mogen worden. De vooral als zeevaarders bekende Hoklo's vormden den tweeden stroom; aan hen heeft menig deel onzer Buitenbezittingen allen welvaart te danken. Slechts in geringer aantal worden dezen in de mijndistricten, en dan nog meest als handelaars aangetroffen, terwijl zij ook elders, b. v. in het Rijk van Pontianak, meestal landbouwers, handelaars, werklieden en zeelieden zijn. Met hen kwam ons Gouvernement niet in vijandige aanraking en evenmin met de vooral voor den landbouw geschikte Foekiëneezen, van wie zoo goed als alle Java-Chineezen afstammen en die in Borneo's westerafdeeling slechts op de hoofdplaats in aanzienlijk aantal samenwonen. In Sambas bestond de groote meerderheid uit Pan-San-Hok's, eene gemengde bevolking, ontstaan op de grenzen van het Hakka- en Hoklogebied in China en die, in ongunstige omstandigheden geplaatst, zoo gehard werden dat zij de „zoo stoere Hakka-Chineezen dikwijls als een verwijfd volk

beschouwden." [1]) Hakka- en Hoklo-Chineezen droegen elkander reeds in het vaderland geen goed hart toe; oneenigheid en twisten tusschen beide stammen waren ook op Borneo geene zeldzaamheid. De Chineesche mijnwerkers vereenigden zich daar in kongsi's, een woord dat eigenlijk beteekent: „beheer van wat gemeenschappelijke zaak is", en dat dus ook op groote corporaties of firma's toepasselijk is, maar als naam der politieke lichamen van Borneo moet worden opgevat in den zin van „vereeniging ter wille van het beheer der algemeene zaak," en ter bevordering van onderling hulpbetoon. Op den voet der dorpsinrichtingen in China vormden zij ware republieken, doch met oligarchischen regeeringsvorm, daar de vermogende en invloedrijke lieden in verschillende nederzettingen met stilzwijgende goedkeuring der bevolking den boventoon voerden en, al dan niet met verkiezings-formaliteiten, de districtshoofden aanwezen, waarvan één aan de spits der gansche kongsi stond. Dit laatstgenoemde hoofd is meestal onder den titel „kap-thai" bekend, die echter niet aan het Chineesch ontleend is. De titel kapitan (kapitein) werd onder Maleischen of Nederlandschen invloed voor de voornaamste districtshoofden ingevoerd; de Maleiers noemden nu het opperhoofd der kongsi, kapitan toewa (oude kapitein). Van dat toewa maakten de Hoklo's toa, groot, en vormden door samentrekking het woord kap-toa, en daar toa in de taal der Hakka's het volkomen gelijkbeteekenende thai wordt, ontstond de titel kap-thai, die weldra het burgerrecht verkreeg. Deze hoofden, die in hun openbaar karakter door de overige leden der kongsi geëerbiedigd werden, genoten overigens bij hen geen bijzonder aanzien en waren van den volksgeest afhankelijk, zoodat zij gevaar liepen bij overschrijding hunner bevoegdheid door eene volksbeweging ter zijde te worden gesteld. Het punt van vereeniging was de thang, het groote raadhuis ter plaatse waar zich de zetel van het bestuur bevond, en dat tegelijkertijd diende als doodentempel of bewaarplaats der houten zielbordjes of geesten-tabletten, zichtbare en tastbare zinnebeelden, waaronder de geesten der overledenen worden vereerd, en die den naam der overledenen droegen. Terwijl aan den huiselijken haard de tabletten der voorouders uit

[1]) Dr. J. J. M. de Groot. Het Kongsiwezen van Borneo. 's Grav. 1885. S. H. Schaank in T. B. G. XXXV. Veth. Borneo's Westerafdeeling.

de familie worden bewaard, worden in de thang slechts de zielbordjes opgezet dergenen, die volgens de bestaande bepalingen zich de algemeene vereering waardig hebben gemaakt.

De hier geschetste krachtige organisatie verschafte aan de geharde Chineezen spoedig het overwicht boven de zwakke, onderling verdeelde Maleische vorsten, zooals de vorst van Sambas spoedig moest ondervinden. Deze Sultan had hunne vestiging slechts onder strenge bepalingen toegestaan en hun eene schatting opgelegd, terwijl aan de hoofden der Dajaks was opgedragen, hen te bewaken en in toom te houden. Zoodra de Chineezen zich daartoe sterk genoeg rekenden, ontsloegen zij zich van dat toezicht. De Chineezen van Montrado, zoo wordt althans verhaald, noodigden de naburige Dajaks tot het bijwonen van een hunner feesten uit, maar te midden van de feestvreugde overvielen zij hunne gasten en brachten het grootste gedeelte om. Hunne macht werd nu allengskens over de omwonende Dajaks uitgebreid, die van hen geene mindere knevelingen hadden te verduren dan die, welken zij onder het Maleische Sultans-bestuur hadden moeten dulden. Toen de Nederlanders zich weder op de westkust vestigden waren er zeven kongsi's van mijnwerkers in Montrado gevestigd, die althans voor politieke doeleinden tot twee samensmolten, de kongsi's Thaikwong (Groote rivier, Soengei raja) en Sam-thiao-keeuw (drie stuks kanalen). Een achtste kongsi, Lanfong (orchidaeëngeur), was te Mandor in Mempawa gevestigd en bestond oorspronkelijk uit Chineezen die tengevolge van oneenigheden met hunne landgenooten (Hoklo's van Pontianak) uit Montrado en Larah gevlucht waren. Het duurde niet lang of ons bestuur kwam met die kongsi's in botsing.

Bij de organisatie van het bestuur op de westkust was de hr. Müller tot resident van Sambas aangesteld geworden en deze haalde den Sultan over een contract te sluiten, waarbij tegen een geldelijke vergoeding het recht van belastingheffing aan het Ned. Gouvernement werd afgestaan, zoodat wij het recht kregen om van de Chineezen een zeker hoofdgeld te vorderen. Müller ging naar Montrado op reis en werkelijk gelukte het hem de Chineezen over te halen, zich aan het Ned. gezag te onderwerpen. Maar ongelukkig had Mempawa indertijd aanspraken op Montrado gemaakt en bijna onmiddellijk na het vertrek van Müller verscheen de waarnemende

resident van dat rijk, Prediger, op zijne beurt te Montrado, en eischte dat de Chineezen met hem een verdrag zouden sluiten. Müller, daarover ten hoogste verbitterd, begaf zich op nieuw naar die plaats, haalde de Nederlandsche vlag neder, die door Prediger was geheschen en stelde daarvoor eene soortgelijke in de plaats. Men kan begrijpen dat deze handeling weinig geschikt was om den Chineezen achting voor ons in te boezemen! En toen daarbij de invoering van een zout- en opium-monopolie kwam en het hoofdgeld scherper geeischt werd dan de Maleische vorsten dit ooit gewaagd hadden, besloten de Chineezen de Europeesche indringers van Borneo te verjagen. Een aanval, door die van Mandor op Pontianak ondernomen (1819), mislukte echter geheel; zij waagden zich dan ook niet meer aan de kans der wapenen, en zelfs gelukte het aan eene legermacht onder de Stuers in 1822 die plaats zonder tegenstand te bezetten. Minder gelukkig waren wij met de Chineezen van Montrado. Tusschen Thai-kwong en Sam-thiao-keeuw was tweespalt ontstaan, daar de gronden van Montrado grootendeels uitgegraven waren en beide partijen het voor rijk gehouden Sepawang begeerden. Sam-thiao-keeuw delfde het onderspit, en toen wij ons in den strijd wilden mengen en die kongsi bijstonden leden wij de nederlaag. De hr. Tobias, die als Commissaris plannen moest beramen om de ontwikkeling van Borneo te bevorderen, meende deze twisten te kunnen bijleggen door eene verdeeling voor te slaan van de landstreken, waarop beide partijen aanspraak maakten. Werkelijk namen de hoofden der kongsi's deze voorstellen aan, maar toen zij ten uitvoer gelegd moesten worden bleek het, dat de meerderheid der Chineezen van Thai-kwong daarmede geen genoegen nam en men moest naar de wapenen grijpen om hen te dwingen, de gestelde voorwaarden na te komen. Doch toen men in 1824 besloot Montrado bij voortduring te bezetten, ten einde de belastingheffing op geregelde grondslagen te vestigen, ondervond men eenen onverwachten tegenstand. De krijgsmacht, met die taak belast, werd te Sinkawang overvallen en door gebrek aan voorraad gedwongen in de stilte van den nacht naar Sambas terug te trekken. Tot eene tuchtiging der Chineezen werd besloten; de troepen op Celebes, die Boni vermeesterd hadden, werden daarvoor bestemd, maar plotseling brak de opstand op Java uit en de geheele beschikbare krijgsmacht werd naar dat eiland gezonden en de onderneming tegen



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

Montrado tot later uitgesteld. Geen wonder dat de Chineezen allen ontzag voor het Nederlandsche Gouvernement verloren en zich weinig om onze ambtenaren bekreunden. En deze overmoed werd versterkt door de staatkunde, die du Bus en zijne opvolgers tegenover Borneo volgden. De aandacht der Regeering werd bijna uitsluitend op Java en Sumatra gevestigd; evenals alle Buitenbezittingen kwijnde ook Borneo's westkust onder het systeem van bezuiniging. Eene nieuwe organisatie van het bestuur, onder du Bus ingevoerd, schafte de hoofdgelden af maar verhoogde de inkomende en uitgaande rechten, waartegen de Chineezen zich echter door smokkelhandel op groote schaal schadeloos stelden. Het cultuurstelsel concentreerde alle krachten op Java; de beperkende voorschriften van du Bus werden in 1833 binnen nog engere grenzen ingekrompen door v. d. Bosch, „die noch nut, noch voordeel in het bezit en het oppergezag over Borneo erkende en uitging van de stelling dat, behalve Sumatra, Bangka en Banda, het beheer der bezittingen buiten Java tot den minst mogelijken omslag en de geringst mogelijke kosten moest worden teruggebracht, de handel aldaar vrij gegeven en alle krachten aangewend behoorden te worden om Java, Sumatra en Bangka wel te exploiteeren en te beschermen." Deze bevelen werden streng gehandhaafd; zoover ging zelfs de zucht tot onthouding van het Ned. Gouvernement, dat in 1838 aan de Europeesche ambtenaren op de westkust verboden werd, de binnenlanden te bezoeken. En terwijl dit systeem in volle kracht was verscheen een man op Borneo, die bestemd was om eenen grooten invloed op een aanzienlijk gedeelte van dat eiland uit te oefenen.

Reeds in 1834 hadden Engelschen uit Singapore getracht handelsbetrekkingen met Borneo aan te knoopen, doch de ijverzucht van onze ambtenaren had dit belet. Maar het stond hun vrij zich met het onafhankelijke Broenei in verbinding te stellen, want ofschoon de assistent-resident van Sambas het denkbeeld geopperd had een handelstractaat met dat rijk te sluiten, waarvoor de tijdsomstandigheden alleszins gunstig waren, sloeg de Regeering zijne voorstellen herhaaldelijk van de hand, ja wees hem zelfs op harden toon terecht over zijne bemoeiingen met de inwendige aangelegenheden van Borneo. Deze gelegenheid benuttigde James Brooke om zich op Borneo te vestigen, onder den schijn van wetenschappelijke onderzoekingen, die hem zelfs eene aanbeveling van den Gouver-

neur-Generaal in het belang der wetenschap verschafte, maar in werkelijkheid, althans volgens zijne latere verklaring, ten einde beschaving op Borneo te brengen en den slavenhandel te keer te gaan. Hij maakte gebruik van binnenlandsche twisten in Serawak, eene onderhoorigheid van Broenei, uitgebroken, om zich de gunst te verwerven van den rijksbestierder die naar Serawak gezonden was en een einde moest maken aan eenen opstand van de Dajaks in de binnenlanden. Als belooning voor de hulp, bij de onderwerping der opstandelingen verleend, werd aan Brooke de vergunning gegeven om zich in Serawak te vestigen, en spoedig daarna gelukte het hem den afstand van dit gebied te verkrijgen, eerst in leen, daarna in vollen eigendom. Omstreeks dienzelfden tijd vatte hij het plan op om het eilandje Laboean voor Engeland te verwerven, en ofschoon niet zonder aarzeling benoemde de Britsche Regeering hem tot haren agent bij den Sultan van Broenei. De bewering, dat die vorst aan gepleegde rooftochten zou hebben deelgenomen, gaf eene geschikte aanleiding om Broenei door eene zeemacht te doen tuchtigen en den Sultan te dwingen, Laboean aan Engeland af te staan (1846), en daarmede was verkregen hetgeen verlangd werd, een kolendepôt en station voor Engelsche schepen tusschen Singapore en China. Met krachtige hand bestuurde Brooke het door hem verworven gebied. De zeeroof werd op eene wijze te keer gegaan die, ofschoon zij van groote wreedheid niet is vrij te pleiten, toch afdoende was en Serawak voor langen tijd van dien overlast bevrijdde. Zijn rijk nam in bloei toe, doch een opstand onder de Chineezen, die in 1857 uitbrak, vernietigde veel van het goede, dat Brooke tot stand gebracht had, en deed hem zelfs er toe besluiten ten behoeve van een zijner neven van het bestuur afstand te doen, nadat hij vruchteloos stappen had gedaan om zijn gebied aan Engeland en Nederland te verkoopen. Na zijn aftreden voerden bloedverwanten het bestuur over Serawak, dat door verscheidene Mogendheden als onafhankelijke staat erkend werd, maar sedert 14 Juni 1888 zich onder protectoraat van Engeland gesteld heeft, evenals Broenei, waar de Sultan dat voorbeeld den 17den September van dat jaar gevolgd heeft.

Wij moeten ons thans weder met de Chineezen van Sambas bezig houden, die wij een oogenblik uit het oog verloren.[1]) Verder-

---

[1]) E. B. Kielstra. Ind. Gids. 1889. 1890.

felijk werkte de politiek van onthouding op het prestige van het Nederlandsche gezag, zoodat zij het meermalen waagden onze ambtenaren grovelijk te beleedigen, ja zelfs te mishandelen. Maar onder het bestuur van Rochussen werd met dit stelsel gebroken, grootendeels wel onder den invloed van vrees voor verdere uitbreiding van het Britsche gezag op Borneo. Op het einde toch van 1845 verklaarde het Opperbestuur het stelsel van niet-uitbreiding te willen laten varen en gaf het zijn verlangen te kennen om de Ned. opperheerschappij op Borneo te bevestigen. Daartoe zou een centraal bestuur op het eiland moeten worden gevestigd, en gestreefd worden naar vermeerdering van kennis van land en volk, naar bescherming der onderdrukte Dajaks en naar uitbreiding der Chineesche kolonisatie, terwijl centrale zendeling-etablissementen in het binnenste des lands zouden worden gevestigd, goud- en zilvermijnen op wetenschappelijke grondslagen worden geëxploiteerd en eindelijk eene vaart van kleine stoomvaartuigen op de groote rivieren worden geopend. Grootsch programma inderdaad, eene aanzienlijke koloniale mogendheid waardig, maar dat eerst langzamerhand kon worden verwezenlijkt, en in de uitvoering groote moeilijkheden zou aanbieden. En onder dezen mocht vooral niet gering geacht worden het bezwaar eener regeling onzer verhouding tegenover de Chineezen, die welis waar onze heerschappij erkenden en, hoewel noode, bereid waren zich aan onze drukkende belastingen te onderwerpen, maar zich met kracht verzetten toen zij meenden dat wij de hand wilden slaan aan het stelsel van zelfregeering, bij hen bestaande. De invoer van zout, opium, wapenen en kruit was op de westkust door ons bestuur verboden, doch steeds hadden de Chineezen door den sluikhandel dit verbod weten te ontduiken, totdat zij in 1850 zelfs de stoutmoedigheid hadden een geladen vaartuig met geweld de rivier van Sedouw in te voeren en de uitlevering daarvan te weigeren. Het waren hoofdzakelijk de Chineezen van de kongsi Thai-kwong, met een tweetal andere kongsi's verbonden, die zich aan deze handeling schuldig maakten, want die van Sam-tiao-keeuw, welke met Thaikwong in oorlog waren, trachtten de bescherming van het Gouvernement te verkrijgen.. Eene krijgsmacht onder Lt. Kol. Sorg nam de Chineesche werken bij Pamangkat, maar latere aanvallen, na den dood van dien aanvoerder ondernomen, mislukten volkomen, en reeds was het voornemen opgevat om eene grootere macht naar de

westkust te zenden, toen er tegen het einde van Dec. 1850 een vijftal Chineezen te Pontianak verschenen, die zich afgevaardigden van de kongsi Thai-kwong en hare bondgenooten noemden en op plechtige wijze hunne onderwerping aanboden. Alvorens zij het Gouvernementshuis binnentraden bonden zij een stuk roode zijde aan den vlaggestok, plantten kaarsen aan zijnen voet, ontstaken een reukoffer, knielden en baden, waardoor zij hun voornemen te kennen gaven om zich met goed en bloed te verbinden aan de Mogendheid, wier vlag zij erkenden beleedigd te hebben. Men haastte zich om van deze gunstige gezindheid gebruik te maken, die waarschijnlijk het gevolg was van de strenge blokkade, door ons onderhouden, welke gebrek aan zout en andere benoodigdheden veroorzaakt had. De aangeknoopte onderhandelingen leidden op 27 Jan. 1851 tot eene overeenkomst tusschen de afgevaardigden der drie kongsi's en den resident Willer, waarbij den Chineezen eene boete en eene vaste schatting werd opgelegd en aan het onafhankelijke kongsi-bestuur in Sambas een einde werd gemaakt. De kongsi's, dáár gevestigd, zouden zich ontbinden en oplossen in een nieuw lichaam, Fo-sjoew-tjing-thang (algemeene hal van eendracht en meegaandheid). De dorpshoofden zouden door de bevolking worden verkozen, en op hunne beurt een viertal mannen aanwijzen, uit welken het Ned. bestuur een regent (kap-thai) zou kiezen over de landen Montrado, Boedok, Loemar en het gebied der voormalige kongsi Sam-tiao-keeuw, dat in 1850 door de drie verbonden kongsi's veroverd en bezet was. Doch de Regeering te Batavia kon zich niet met deze overeenkomst vereenigen, vooral ook omdat zij meende dat door het vestigen van eene aaneengesloten, rechtstreeks onder Ned. gezag staande Chineesche maatschappij de rechten van den Sultan van Sambas zouden worden aangetast en omdat zij het bestuur van den kap-thai niet wilde uitstrekken tot de landen, waar vroeger de kongsi Sam-tiao-keeuw gevestigd was. Dit besluit werd door Rochussen aan de Chineesche afgevaardigden medegedeeld die naar Batavia waren vertrokken, en nu werd door den resident overgegaan tot de aanstelling van den kap-thai, terwijl ook het bedrag werd vastgesteld der boete, die de Chineezen tot straf moesten betalen, en er voor gezorgd werd dat Montrado geene aanspraken meer maakte op het land van Sam-tiao-keeuw. Maar nog altijd bleef de Regeering huiverig om in de voorstellen van den resident te treden, die deze

eindelijk te Batavia ging verdedigen en met een en ander ging een kostbaren tijd verloren vóór dat de Regeering eene beslissing nam. Eerst den 6den October 1852 besloot zij het landschap Sepawang, dat aan de ontbonden kongsi Sam-tiao-keeuw had behoord, maar in handen harer tegenpartij was, voorloopig tot Gouvernementsgrondgebied te verklaren, waar Chineezen van alle kongsi's zouden worden toegelaten, en den kap-thai in staat te stellen zijn gezag uitteoefenen. Maar daar het bleek dat er tusschen den resident en den kommandant, majoor Andresen, verschil van inzichten bestond, werd het beleid aan een Gouvernements-Commissaris, den heer Prins, toevertrouwd. Deze stond weldra voor een taak die veel moeilijker was dan men had kunnen bevroeden. Wel was de kap-thai naar Pontianak gekomen met den stempel van Thai-kwong, die nu vernietigd kon worden als zichtbaar teeken van de ontbinding dier kongsi, maar het bleek toen tevens dat eene groote partij onder de Chineezen ons vijandig was en geene inmenging in hunne bestuurs-aangelegenheden wilde dulden, terwijl ook de naam van Thai-kwong nog wel degelijk gebruikt werd. Een der eerste handelingen van den heer Prins was het aannemen van het ontslag van den kap-thai, die tusschen de beide partijen beklemd was geraakt, terwijl de Commissaris daarna overging tot den tocht naar Sepawang, dat zonder tegenstand bezet werd en waar de onzen vriendelijk ontvangen werden. Maar weldra keerde het blaadje; plotseling werd de plaats door de Chineezen verlaten en toen Prins, slechts van enkelen vergezeld, den terugtocht ondernam werd hij overvallen en gedwongen naar Sepawang terug te keeren en weldra was hij door een aantal vijandelijke Chineezen ingesloten (April 1853). Ter nauwernood gelukte het aan de aansnellende macht onder v. d. Kasteelen en v. Houten om de bezetting te ontzetten en den terugtocht naar de kust te verzekeren. Maar nu werd er tot krachtige maatregelen besloten. Onder leiding van Andresen werd Singkawang bezet (Mei 1854), en geraakte zelfs Montrado in onze macht. Den 2den Juni rukte de Nederlandsche macht die stad binnen, ingehaald door 30 der voornaamste, in het wit gekleede inwoners, terwijl de ingezetenen voor hunne woningen geknield lagen en daar anderhalf uur bleven liggen, totdat de laatste man voorbij was. De kongsi Thai-kwong en de andere mijnwerkersvereenigingen werden als vernietigd beschouwd en Montrado en onderhoorigheden zouden gesteld worden onder hoofden, door het

Gouvernement aantestellen en onmiddellijk onder de Ned. ambtenaren geplaatst, terwijl de uitlevering der voornaamste leiders van het verzet gelast werd. Inderdaad scheen het dat hiermede de rust hersteld was, en zelfs werd een der voornaamste hoofden van den opstand door de Chineezen uitgeleverd, doch spoedig bleek het dat de geheele vernietiging van hun zelfbestuur, en de drukkende koeliediensten, van hen gevergd, bij vele Chineezen kwaad bloed gezet had, die bovendien ook over mishandeling en berooving klaagden. Vele aanhangers van Thai-kwong hadden zich toch te Larah verzameld, maar den naam hunner kongsi, die door de achtereenvolgende nederlagen in minachting geraakt was, hadden zij in dien van Kioe-liong (verbond der negen, — of der tallooze, — draken) veranderd. Door hen werden onze troepen te Montrado overvallen (18 Juli 1854), en ofschoon de aanval werd afgeslagen en de Chineesche versterkingen in de buurt vermeesterd werden, werd kort daarna de pasar van Montrado door de ontevredenen verbrand. Een tocht naar Larah maakte wel een einde aan het gewapend verzet, maar nu beproefden zij ons langs geheime wegen afbreuk te doen, waarbij zij zelfs voor sluipmoord niet terugdeinsden. Hoofdzakelijk was dit het werk van eene geheime vereeniging, de Sam-tjam-foei of het drievinger-verbond, die over een groot deel der Chineesche districten hare vertakkingen had en die, naar men vermoedde, ook de hand had in het verbranden van den pasar te Montrado. Onder leiding van Kapitein Verspijck, die tot waarnemend assistent-resident benoemd was, stelde men alle pogingen in het werk om achter het geheim dier vereeniging te komen, doch te vergeefs doorzocht men alle verdachte plaatsen en doorkruiste het geheele gebied van Montrado, toen een toeval ons den draad in handen speelde, dien men anders misschien jaren lang had moeten zoeken. Op den terugtocht van eene verdachte plaats ontmoette Verspijck een Chinees en vroeg hem volgens gewoonte het hoofdbriefje af, dat ieder zijner landgenooten bij zich moest dragen. Terwijl de Chinees dit uit zijn zak haalde, bemerkte de kapitein nog een ander papier en ontrukte het hem, vóór dat gene het kon verbergen, en weldra zag hij dat dit briefje van den stempel der Sam-tjam-foei voorzien was, en dat men dus met eenen ingewijde te doen had. Spoedig verkreeg men meerdere aanwijzingen en met behulp van eenen verrader gelukte het, de hoofden in hunne bijna

ongenaakbare schuilplaats te overvallen. Overdag werd deze bewaakt door eene keten van schildwachten, op hoog uitstekende boomen geposteerd, en bij nacht beschermd door dichter bijeen getrokken wachten, terwijl het huis, dat tot schuilplaats diende, van achteren open was. Te midden van den nacht door Verspijck verrast, konden de verbondenen zich ter nauwernood met achterlating van eenige dooden door de vlucht redden, maar de gelegenheid ontbrak hun om hunne geheime boeken en schriften te bergen, en zoodoende was hun geheim verraden en de kracht van het eedgenootschap gebroken. De voornaamsten hunner verstrooiden zich naar alle kanten; sommigen kwamen van gebrek om, anderen werden in de bosschen door de Dajaks omgebracht en slechts weinigen gelukte het om het onafhankelijk gebied van Borneo te bereiken en zich aan de hand van het Nederlandsche bestuur te onttrekken. Eene laatste stuiptrekking was een onverwachte aanval op Loemar (Juni 1856), die door onachtzaamheid van den Nederlandschen bevelhebber bijna gelukt was, maar door spoedige hulp verijdeld werd. Groote wegen werden onder het bestuur van Andresen en diens opvolger, majoor Kroesen, aangelegd en ofschoon de mijndistricten deels door volksverloop, deels echter ook door de toenemende uitputting der goudgronden een groot deel van hare welvaart inboetten en tot arme landbouw-districten zonder veel vertier vervielen, bleef de rust onder de Chineezen op de westkust gedurende verscheidene jaren gehandhaafd. Doch in 1884 braken, doch nu in eene andere streek, onlusten onder hen uit.

Terwijl de gebeurtenissen van 1854 de opheffing van het kongsibestuur in Montrado tengevolge hadden gehad, was de kongsi Lanfong in Mandor, wegens hare onpartijdige houding en hare overvloedig gebleken gunstige gezindheid jegens het Europeesche gezag, in haar zelfbestuur gehandhaafd, met dien verstande dat in stede van een overeenkomst als van gelijke tot gelijke, thans een bevelschrift van ons bestuur den omvang harer rechten regelde. Zoolang dit zelfbestuur gehandhaafd werd gaven de Chineezen te Mandor geene aanleiding tot eenige klachten, totdat ons bestuur plotseling verrast werd door de tijding van den moord, gepleegd op den pas aangestelden controleur met eenigen van zijne politieoppassers (October 1884). In den aanvang geloofde onze Regeering dat dit op rekening gesteld moest worden van een geheim verbond, de Sam-

tjam, maar weldra verkreeg het de zekerheid, dat de euveldaad het gevolg was van de ontevredenheid, door de opheffing van dat zelfbestuur op de westkust veroorzaakt. Toen de kap-thai der kongsi Lanfong in September van dat jaar gestorven was, meende de resident dat de tijd gekomen was om den last optevolgen, hem door de Regeering in dat geval gegeven, en een einde te maken aan het zelfbestuur dier kongsi, en Mandor, evenals de andere Chineesche districten, onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement te brengen. Op zeer doortastende wijze werd door hem te werk gegaân; het verzoek van de nagelaten betrekkingen van den kap-thai om de beschikking over den „thang" te mogen behouden werd geweigerd en zelfs zou hij verlangd hebben dat de geesten-tabletten uit de zich daar bevindende offerplaats zouden verwijderd worden. Ofschoon aan die bevelen voldaan werd en zelfs de invoering van het directe bestuur zonder verzet plaats had, bleek de ontevredenheid der Chineezen over onze inmenging in hunne bestuurs-aangelegenheden door de reeds vermelde moorden en zelfs door gewapend verzet, dat naar Montrado oversloeg, en waaraan ook Dajaksche benden uit Landak deelnamen. Dit verzet werd echter reeds in 1885 door onze troepen, eerst onder Luitenant-Kolonel Vetter en later onder den civielen en militairen gezaghebber, Kolonel Haga, bedwongen. In September van dat jaar kon dan ook worden overgegaan tot de voorloopige invoering eener organisatie van het bestuur, die Mandor, evenals de overige Chineesche districten, van zelfbestuur beroofde en de door het Gouvernement bezoldigde Chineesche districts-hoofden (kapitans) en kampong-hoofden (lo-thai's) onmiddellijk onder het gezag der Europeesche ambtenaren heeft geplaatst. Van verdere ernstige rustverstooring onder de Chineezen ter westkust wordt in de Regeerings-verslagen der laatste jaren geen melding meer gemaakt; des te meer was het van tijd tot tijd noodig tegen de Dajaks op te treden, die zich, zooals wij weten, (Dl. I. p. 292), nog somwijlen aan sneltochten schuldig maken en met wie wij sedert onze vestiging te Sintang (Maart 1855) meer en meer in aanraking kwamen. Onze nederzetting op die plaats, welke wij in 1826 verlaten hadden, was hoofdzakelijk het gevolg van den wensch om den Engelschen invloed en handel uit Serawak tegen te gaan, vooral in die artikelen, waarvan het Gouvernement het monopolie wilde uitoefenen,

en van het verlangen om de immigratie der Dajaksche stammen op ons gebied zooveel mogelijk te bevorderen. In verband daarmede mag het zeker eigenaardig heeten dat wij in 1886 in vereeniging met datzelfde Serawak de Dajaks hebben moeten straffen, en toestaan dat benden van dat rijkje onze grenzen overschreden om onze eigen onderdanen te tuchtigen, die aan sneltochten in Serawak hadden deelgenomen. Het zal trouwens lang duren vóór dat de strenge regels van het volkenrecht in die schaars bewoonde streken hunne toepassing kunnen vinden. Slechts door de bevordering van hunne geestelijke en materieele ontwikkeling zullen de Dajaks, die daarvoor alleszins vatbaar schijnen te zijn, eenmaal nuttige en vredelievende onderdanen van Nederland worden en kunnen medewerken tot de ontwikkeling van Borneo, dat dan eene betere toekomst te gemoet kan gaan.

Vóór dat wij van Borneo's westkust afstappen, moeten wij ons met eene gebeurtenis bezig houden, die veel voor de ontwikkeling van den handel beloofde, maar in werkelijkheid uiterst geringe resultaten opleverde. Tijdens het bestuur van du Bus was er te Matan een vorst gevestigd, die met de talrijke zeeroovers heulde, welken toen de Indische zeeën onveilig maakten, en zich aan Nederlandsch eigendom vergreep. Eene expeditie veroverde zijn rijk (1827) en in zijne plaats werd Radja Akil aangesteld, een afstammeling van het vorstenhuis, dat in het einde der vorige eeuw van den troon van Siak verdreven was. (Dl. I. p. 507.) Geruimen tijd had dit hoofd met een Inlandsche vloot her- en derwaarts gekruisd, zijne diensten aan hen aanbiedende, die ze betalen wilden, en als loon voor de hulp, bij deze expeditie verleend, werd hij door het Nederlandsch Gouvernement tot vorst van Nieuw-Brussel (Soekadana) aangesteld. Maar de verwachtingen, die men van den nieuwen bestuurder koesterde, werden jammerlijk teleurgesteld; hij bleek ten eenemale ongeschikt voor zijne taak, en zelfs de openstelling van Soekadana als vrijhaven (1837), op het voorbeeld van Pontianak (1833) en Sambas (1835), kon dat rijk niet opheffen uit het verval, waarin het verkeerde. Het bestuur over een gedeelte van het rijkje werd dan ook reeds in 1829, onder het oppergezag van Soekadana, aan eenen Panembahan van Matan toevertrouwd.

Niet gering waren de verwikkelingen, die tusschen de Engel-

schen en ons ontstonden bij de overname van de bezittingen op Borneo's zuidkust. Tijdens de Britsche overheersching voerde daar zekere Hare als resident het bestuur, die van den Sultan van Banjermasin een stuk land in leen gekregen had, dat echter schaars bevolkt was, en veel handen vereischte om voordeelen op te leveren.[1]). Dezen wist Hare op eene wijze te verkrijgen, die somtijds weinig van slavenhandel verschilde. Door tusschenkomst van Raffles werden meer dan 5000 menschen van beider kunne, deels als bannelingen, deels onder den naam van vrijwilligers naar Banjermasin gezonden, waarbij dikwijls hoogst willekeurig te werk werd gegaan. Zoo werd aan de Inlandsche ambtenaren last gegeven om, hetzij door kleine geschenken, hetzij door aflossing van schulden, jonge vrouwen over te halen vrijwillig naar Banjermasin te vertrekken die dan, evenals de andere bannelingen, geheel aan de willekeur van Hare waren overgegeven. Vrouwen van losse zeden waren, volgens een voorschrift, door den Luitenant-Gouverneur gewettigd, geschikte voorwerpen om te worden weggezonden, terwijl vagebonden en personen, schuldig aan kleine diefstallen of aan herhaalde kleine overtredingen, eveneens in die termen vielen. Terecht roept Baud uit dat men te vergeefs een tweede land zal zoeken, waar het vermoeden van onkuischheid met zulke strenge straffen bezocht wordt! Bij het herstel van het Nederlandsche gezag weigerde de gemachtigde van Hare dit landgoed af te staan, voorgevende dat het diens persoonlijk eigendom was, maar daar de Sultan volhield dat het slechts in leen was uitgegeven, stoorde men zich niet aan die bewering en keerde slechts eene kleine schadeloosstelling uit. Ofschoon men overeengekomen was, dat eene gemengde commissie onderzoek zou doen naar de redenen, die tot de verbanning van zoovelen hadden geleid, wachtten de Engelschen dat onderzoek niet af, maar stuurden de bannelingen grootendeels naar Java terug, zoodat het in vele gevallen niet mogelijk was om te ontdekken in hoeverre men met schuldigen of onschuldigen te doen had.

Gedurende geruimen tijd heerschte de beste verstandhouding tusschen den Sultan en de Nederlandsche regeering, die zelfs na de troonsbeklimming van Sultan Adam (1825) nog versterkt werd door een contract (1826), waarbij uitgestrekte landen (o. a. de bezittingen

---

[1]) J. C. Baud in B. t. d. t. l. en vlk. Nieuwe Ser. III.

van het rijk op Borneo's oostkust) in vollen eigendom aan Nederland werden afgestaan en de keuze van eenen troonsopvolger en van den rijksbestierder aan het Gouvernement werd overgelaten. In 1852 was de Nederlandsche regeering verplicht van die rechten gebruik te maken [1]). Evenals zoovele andere Inlandsche vorsten was ook Sultan Adam met een talrijk kroost gezegend, en de verschillende aanspraken en belangen dier kinderen veroorzaakten allerlei intriges, waarin de vrouw des Sultans, de gewezen bijzit van zijnen vader, den hoofdrol speelde. Door hare heerschzucht en gierigheid was Ratoe Kamala Sari, die haren gemaal geheel beheerschte, de geesel van het rijk. Haar oudste zoon, Abdoe'l Rachman, die geenszins tot hare lievelingen behoorde, bekleedde de waardigheid van troonsopvolger, maar zijn plotselinge dood, die in 1852 plaats had en aan vergiftiging werd toegeschreven, bracht het Gouvernement in de noodzakelijkheid eenen anderen Pangeran Moeda te kiezen. Die keuze werd door de volgende omstandigheden zeer bemoeilijkt. Abdoe'l Rachman liet verscheidene zonen na, maar onder hen kon slechts een tweetal aanspraak op den troon maken: de oudste zoon, Tamdjid' illah, die echter het kind was van eene Chineesche bijzit en buiten huwelijk verwekt, en Hidajat oe'llah, wiens moeder van vorstelijken bloede was. Volgens de oude instellingen moest de troonsopvolger door den Sultan worden aangewezen en kon daarvoor slechts een zoon van eene vorstelijke moeder in aanmerking komen. Sedert de reeds vroeger (Dl. I. p. 509) vermelde troonsbeklimming van eenen overweldiger in 1787 waren deze instellingen in onbruik geraakt, daar de vorsten geene vrouwen van vorstelijke afkomst tot zich genomen hadden. Maar nu Abdoe'l Rachman met eene prinses een huwelijk had gesloten, verlangde Sultan Adam dat haar zoon, Hidajat, na den dood van Abdoe'l Rachman den troon zou bestijgen en werd deze van zijne geboorte af als aanstaande Sultan beschouwd. De prins, die niet door een vast karakter uitmuntte, was echter door zijne mildheid en godsvrucht bij de bevolking zeer in aanzien, terwijl Tamdjid' illah, die zeer slechte eigenschappen bezat, zeer weinig bij haar in tel was. En toch werd juist deze prins de candidaat van den resident, die een onjuisten indruk had gekregen van den teruggetrokken, ver van de

[1]) E. B. Kielstra in de Ind. Gids. 1891.

hoofdplaats levenden Hidajat, en naar het schijnt hoopte dat het bestuur van den zwakken Tamdjid' illah grootere voordeelen voor het Gouvernement zou opleveren, vooral ook met betrekking tot de steenkolen-mijnen in de buurt van Martapoera, die aanzienlijke inkomsten aan het Gouvernement schenen te beloven. Door den resident geheel eenzijdig ingelicht, benoemde de Regeering te Batavia Tamdjid' illah niet alleen tot Sultan Moeda, maar liet hem zelfs in de uitoefening en de voordeelen van het ambt van rijksbestierder, zoodat naast den zwakken Sultan een even zwakke vizier stond, die het zelfs niet waagde naar de residentie van den Sultan, Martapoera, te vertrekken. En de Regeering bleef bij deze beslissing, niettegenstaande de ernstige protesten van Sultan Adam, die de benoeming van Tamdjid' illah ten hoogste afkeurde en Hidajat, of zóó dit niet werd toegestaan, een ander zijner zonen, Praboe Anom, tot opvolger verlangde, en eindelijk zelfs bij testament Hidajat als Sultan aanwees. Dat deze miskenning zijner rechten, die zelfs door de openlijke installatie van Tamdjid' illah nog verergerd werd, den algemeen geliefden prins ten diepste moest krenken, spreekt wel van zelf; zij kon dan ook niet worden goed gemaakt door zijne benoeming (23 Aug. 1856) tot rijksbestierder, en dit te minder toen na den dood van Sultan Adam (1 Nov. 1857) de naijver van den nieuwen Sultan hem belette, van zijn macht gebruik te maken.

Het overlijden van Sultan Adam had nieuwe brandstof in het smeulende vuur der ontevredenheid geworpen. Aan Hidajat was opgedragen Praboe Anom, die te Banjermasin onder toezicht van het bestuur gesteld was, maar zijn stervenden vader naar Martapoera vergezeld had, weder naar de hoofdplaats terug te brengen. Toen deze weigerde dit bevel aan het sterfbed van hunnen vader ten uitvoer te brengen, werd dit in zijn nadeel uitgelegd, en werden troepen gezonden om Praboe Anom te grijpen. Doch deze wist hen te ontkomen; later keerde hij echter op aandrang van Hidajat naar Banjermasin terug, en ofschoon de rijksbestierder hem beloofd had, dat hem geen leed zou wedervaren, werd hij in hechtenis genomen en naar Java overgevoerd. Zoo waren dus in het rijk van Banjermasin allerlei elementen voor ontevredenheid voorhanden: een onbekwame, ruwe en hebzuchtige Sultan, in het bestuur gehandhaafd tegen den wil der bevolking, die hem van verwaarloozing zijner godsdienstige plichten beschuldigde en groote minachting

koesterde voor zijne diepbedorven omgeving; een bekwame en geliefde rijksbestierder, die door ons bestuur voortdurend gekrenkt werd; en herhaaldelijk afwisselende hoofden van gewestelijke bestuur, die vervangen werden wanneer zij ternauwernood op de hoogte van de toestanden in het rijk waren gekomen. Geen wonder, dat al deze opgehoopte brandstoffen plotseling vuur vatten en in een opstand eindigden, die deels tegen de misbruiken van het Sultansbestuur gericht was, maar zeer spoedig zich ook tegen het Europeesch gezag keerde.

De resident droeg geen kennis van wat er in de binnenlanden broedde, ofschoon er uit Borneo's westkust gewaarschuwd werd tegen dreigende onheilen. De Regeering te Batavia meende echter, dat eene krachtige hand noodig was en zond den Kol. Andresen naar Banjermasin, om daar tijdelijk het civiel gezag overtenemen. Doch te nauwernood had deze voet aan wal gezet (29 April 1859), of de lang voorbereide opstand brak met volle kracht uit. Reeds in Maart was de tijding vernomen dat een blinde en hoog bejaarde Inlander, Aling, uit Moening, niet ver van Pengaron, door allerlei godsdienstige handelingen een grooten invloed op de bevolking verworven had, zoodat zij vast overtuigd was, dat hij dooden kon opwekken! Volgens ontvangen mededeelingen had zich een aanzienlijk Inlander met hem in betrekking gesteld: Antassari, die als kleinzoon van den in 1787 verjaagden Sultan Amir de rechthebbende op den troon was. Door hem aangevuurd begon Aling de Inlanders tegen den Sultan optezetten, maar toen zijn aanhang veld won en de bevolking slechts op den naam van den nieuwen Sultan wachtte, wees Aling niet Antassari aan, zooals afgesproken was, maar riep zijn eigen zoon als Sultan Koening tot vorst uit. Weldra verzamelde deze eenen grooten aanhang, allerlei middelen werden aangewend om de bevolking tot eenen hoogen trap van godsdienstijver op te wekken. Verscheidene Europeanen bevonden zich, hetzij als zendelingen, hetzij als beambten bij de verschillende mijnwerken in de binnenlanden; bijna gelijktijdig werden zij overvallen en voor het meerendeel vermoord, (April en Mei) terwijl het later bleek dat én de partij van den Sultan, én die van Hidajat in dien Sultan Koening en zijn aanhang het middel gezocht hadden om elkander te benadeelen, zonder echter, naar het schijnt, te vermoeden dat de beweging een zoo grooten omvang zou nemen.

Andresen, die nu tot Gouvernements-Commissaris benoemd werd en een grootere troepenmacht onder zijne bevelen kreeg, trad met kracht op en verdreef de muitelingen uit Martapoera. Naar zijne overtuiging zou de benoeming van Hidajat tot Sultan een grooten invloed ten goede op de bevolking hebben, maar daar er geruchten liepen, dat deze betrokken was bij den moord der Europeanen te Kalangan noodigde Andresen hem uit eene vergadering te Martapoera bij te wonen, ten einde hem in de gelegenheid te stellen zich daaromtrent te verantwoorden. Inderdaad voldeed Hidajat aan deze uitnoodiging, maar door een ongelukkig misverstand werd hij in den waan gebracht dat men hem wilde aanhouden en verbannen, en zoo nam hij plotseling de vlucht (21 Juni 1859). Op aandrang van Andresen deed Tamdjid' illah kort daarna vrijwillig afstand van den troon en daar de Commissaris nog altijd de hoop koesterde dat Hidajat terug zou keeren, benoemde hij voorloopig eene Commissie tot bestuur van het rijk. Herhaalde pogingen werden nu in het werk gesteld om Hidajat tot terugkeer over te halen, en werd zelfs op eene groote vergadering van Inlandsche hoofden en geestelijken eene deputatie benoemd om daarop bij hem aan te dringen. Waarschijnlijk zou hij voor dien aandrang bezweken zijn, toen Andresen door den Gouverneur-Generaal werd teruggeroepen en de rest. Nieuwenhuyzen als Gouvernements-Commissaris werd aangesteld, aan wien de majoor Verspijck werd toegevoegd. Misschien was een der redenen waarom Hidajat niet terugkeerde vrees voor slecht onthaal bij den nieuwen bestuurder. Hoe dit zij, hij bleef zich in de bovenlanden ophouden en werd nu meer en meer in den opstand verwikkeld, zoodat het weldra onmogelijk bleek, hem de waardigheid van Sultan op te dragen. Den 5den Februari 1860 werd hij als rijksbestierder afgezet en daar er, naar het oordeel van den Commissaris, niemand was, die als Sultan kon optreden werd op diens voorstel bij geheim besluit van 17 Dec. 1859 door de Regeering besloten, dat het Rijk van Banjermasin voortaan niet meer in leen aan een Inlandschen vorst zou worden afgestaan.

Intusschen woedde de strijd in de binnenlanden, die meermalen ten nadeele der onzen gevoerd werd, en waarin een Inlandsch hoofd, de Demang Lehman, een vertrouweling van Hidajat, eenen grooten rol speelde. Zelfs gelukte het aan de opstandelingen onder Soerapati zich van een Nederlandsch stoomschip, de Onrust,

meester te maken en de bemanning tot den laatsten schepeling om te brengen (27 Dec. 1859). Maar in het begin van 1860 had Verspijck de opstand reeds in zooverre weten te bedwingen dat het verzet meer geleek op de laatste stuiptrekkingen van een verslagen tegenpartij, dan op de handelingen van een energieken, goed georganiseerden vijand. In dezen staat van zaken oordeelde de Commissaris het wenschelijk uitvoering te geven aan het Regeeringsbesluit en verklaarde bij publicatie van 11 Juni dat het Rijk van Banjermasin opgehouden had te bestaan en dat de landen, die tot dat rijk hadden behoord, gehecht zouden worden aan het rechtstreeksche Gouvernements-gebied. Dit was olie in het vuur geworpen; vele hoofden voegden zich bij de opstandelingen en het fanatisme, dat door de priesters kunstmatig was opgewekt, werd op nieuw gevoed en steeg tot eene ware razernij, die zich in het „beratib beämaal" lucht gaf. De priesters vereenigden de dorpsbewoners en gingen hen voor in het gebed en dsikirs (aanroeping van Allahs naam). Allengs namen de toebehoorders deel aan de godsdienstoefening, wonden zich op door dweepzieke gezangen, en dachten niet meer aan eindigen. Dagen lang bleven zij in gebed en dsikirs vereenigd; hun gezang ontaardde langzamerhand in een woest, eentonig geschreeuw, de geest geraakte in een toestand van krankzinnigheid, het lichaam, door gedurig vasten, tot zekeren graad van ongevoeligheid. Misleid door hunne voorgangers waanden zij zich onkwetsbaar en wierpen zich in de bajonetten der ongeloovigen, die immers hen, de door Allah bezielden, niet konden deren!

Het jaar 1861 verliep en nog was men slechts weinig met het onderdrukken van den opstand gevorderd. Maar ter nauwernood trad men eenen nieuwen jaarkring in, of eene verandering ten goede openbaarde zich. Hidajat, door de vruchtelooze worsteling afgemat, bood door tusschenkomst van Demang Lehman zijne onderwerping aan en verscheen zelfs te Martapoera om zijn lot in handen van Verspijck te stellen. Deze eischte, dat hij naar Batavia zou gaan. Hidajat maakte zich daartoe gereed, en was reeds in het vaartuig gestapt, dat hem aan boord van het transport-schip zou brengen, toen hij plotseling berouw kreeg, den steven deed wenden en te midden van de menigte verdween, die aan den wal stond om haren geliefden vorst het laatste vaarwel toe te roepen. Maar niet lang kon hij zich staande houden; vóór dat er eene maand ver-

loopen was moest hij weder de genade van Verspijck afsmeeken. Niet hij zelf, maar de Demang Lehman was het, zóó beweerde Hidajat, die tot de vlucht last gegeven had en hem had medegesleept; nu was hij bereid naar Java te vertrekken. Inderdaad onderwierp de prins zich aan de verbanning, die over hem werd uitgesproken en vertrok den 3en Maart 1862 naar Java. En hiermede trad de opstand zijn laatste tijdperk in. Wel bleven Lehman, Soerapati en Antassari het verzet aanmoedigen, maar de pest wierp het laatstgenoemde hoofd ter neder, terwijl Demang Lehman in 1864 ter dood gebracht werd. Tot in 1865 moesten nu hier, dan elders krijgstochten worden ondernomen, die sedert 1863 niet meer onder de leiding van Verspijck stonden. Deze, diep gekrenkt door de terugzending van een Inlandsch hoofd, dien hij als verrader uit Banjermasin had verwijderd, legde het bevel neder en werd door Happé opgevolgd. En ofschoon de kracht van den opstand gebroken was, bleef hier en daar, en vooral in de ontoegankelijke bovenlanden, het vuur der ontevredenheid smeulen, om soms weder krachtig op te flikkeren, zooals in 1870 het geval was toen Banjermasin plotseling door een aanhanger van Soerapati werd aangevallen en ter nauwernood behouden werd. De hoofdmuiteling vluchtte, maar door Soeta Ana, het ons getrouwe hoofd der Dajaks, vervolgd en ingehaald kwam hij in den strijd om het leven. En zelfs nu zijn de laatste sporen van het verzet nog niet geheel uitgewischt. In 1882 werd de Boven-Doesson door een zoon van Antassari, die zich onder den naam van Goesti Mohammed Seman als Sultan van Banjermasin had opgeworpen, in beweging gebracht, waarbij gebruik gemaakt werd van den opgewekten godsdienstzin onder de Moslemsche bevolking, die door de gebeurtenissen in Egypte gevoed was. Wel werd hem een zware slag toegebracht door de gevangenneming van zijn behuwdzoon en voornaamsten aanhanger, Pangeran Perbatasari, maar de pretendent, hoewel van alle macht beroofd, houdt zich nog steeds in de bovenlanden op.

Met een enkel woord moeten wij nog terugkomen op het vroeger (Dl. I. p. 9) vermelde tractaat, in 1891 tusschen Engeland en Nederland gesloten. [1]). Zooals wij weten behoort onder de staatjes, die op Borneo ons gezag erkennen, ook Boelongan, dat op

---

[1]) P. A. v. d. Lith in de Gids. 1891.

28 Februari 1846 met al de Berousche landen tot onderhoorigheid van Nederland werd verklaard. In de toen uitgevaardigde publicatie werd eene groote fout begaan, daar de Atas-rivier als grensscheiding van ons gebied werd opgegeven en de monding dier rivier verkeerdelijk op 3° 20′ N. B. gesteld werd. Wel kwamen onze ambtenaren op Borneo terstond tegen die dwaling op en gaven de juiste ligging (4° 20′) aan, maar onze Regeering bekreunde zich daarover niet en herstelde de fout niet op officieele wijze. Zij gaf zelfs geen kennis aan het Engelsche Gouvernement van een contract met Boelongan, den 12 Nov. 1850 gesloten, waarbij de Tawao, die inderdaad op 4°. 20′ gelegen is, benevens de Boekit Tinagat, op die hoogte aan zee uitstekende, als grens werd aangenomen. Wel gaf zij kennis van een later contract, den 2den Juni 1878 met Boelongan gesloten, waarbij de bepalingen van 1850 bevestigd werden. De Britsche Compagnie van Noord-Borneo had echter reeds den 22sten Januari 1878 de Sultans van Broenei en Soeloe overgehaald haar de oostkust aftestaan tot aan de Siboekoe, een rivier, zuidelijker dan de Tawao gelegen en maakte nu op hetzelfde gebied aanspraak, waarop wij rechten deden gelden. Onze Regeering liet in 1879 de Nederlandsche vlag op Boekit Tinagat hijschen, maar onze tegenpartij protesteerde uitdrukkelijk tegen onze in bezit neming van die streek en heesch hare vlag op een punt ongev. 4°. N. B. gelegen, zich beroepende op de grenslijn, door ons in 1846 aangenomen en die door geene officieele kennisgeving gewijzigd was, vóór dat het betwiste gebied haar was afgestaan. Dit geschil dreigde ingewikkelder te worden toen Engeland het protectoraat over Noord-Borneo aanvaard had, omdat wij reeds vroeger, en vooral tijdens de nederzetting van Brooke op Borneo, beweerd hadden dat dit rijk zich niet op dat eiland mocht vestigen, dewijl het tractaat van 17 Maart 1824 verbood dat eenig Britsch kantoor zou worden opgericht op de eilanden, liggende ten zuiden van straat Singapore; eene bewering, die echter van Engelsche zijde met kracht werd tegengesproken. Het tractaat van 1891 heeft nu ten doel, die twisten op te lossen daar beide partijen iets van hunne beweerde rechten opgeven en eene grenslijn vaststellen, die vroeger reeds vermeld werd. Ofschoon dit zeker een niet te versmaden voordeel is, mag wel bedacht worden dat wij aansprakelijk worden voor de handelingen der woeste horden, welke binnen ons gebied op Borneo

vertoeven, zoodra die grenzen zullen zijn omschreven, iets dat niet in die mate het geval is zoolang de omvang van ons gebied in de binnenlanden niet wordt gekend.

Op *Celebes* trekt het rijk Boni hoofdzakelijk de aandacht. Even snel als de macht van Gowa vervallen was, even spoedig was de invloed van Boni gestegen. De bestuurders van dat rijk matigden zich een groot gezag aan over de vorsten, die tot het Bongaaisch tractaat waren toegetreden, en zij waagden het daarbij zelfs de Europeesche wapenen te trotseeren, meermalen met gelukkigen uitslag, zooals de Engelschen tijdens hunne vestiging te Makassar moesten ondervinden. Ook tegen Nederland voerde de vorst van Boni eenen hoogen toon, en toen men het voornemen koesterde, het Bongaaisch tractaat te herzien en daarbij als beginsel aannam, dat geene andere meerderheid tusschen de vorsten van het bondgenootschap zou bestaan dan die van ouderen en jongeren broeder, weigerde Boni tot die wijziging zijne toestemming te geven, en een aantal andere rijkjes volgden dit voorbeeld. Boni maakte aanspraak op den voorrang boven alle andere staten en eischte zelfs het recht tot introductie der gezanten van de vorsten van Celebes bij den gezagvoerder te Makassar, zoodat geen hunner tot dien ambtenaar zou mogen worden toegelaten dan door tusschenkomst van Boni. De dood van Aroe Palakka, die in 1823 plaats had, bracht daarin geene verandering. Zijne zuster, de Aroe Datoe, die hem in het bestuur opvolgde, bleef weigeren tot het vernieuwde contract toe te treden, ja, toen de Gouverneur Generaal v. d. Capellen op zijne terugreis van de Molukken Makassar bezocht (1824), en daar eene vergadering bijeen riep, om over de vernieuwing van dat contract te beraadslagen, en de meeste vorsten tot eene herziening hunne toestemming gaven, verklaarden de gezanten van Boni (want de vorstin was niet verschenen) dat zij daartoe niet gemachtigd waren, en uitstel verzochten, terwijl de vorsten van Tanette en Soepa, die geheel onder den invloed van Boni stonden, slechts eene schriftelijke weigering zonden. Wel verdreef de bevolking van Tanette, op de nadering eener krijgsmacht, haren vorst en zette zijne zuster op den troon. die zich terstond onderwierp, maar voor Soepa leden onze troepen herhaaldelijk de nederlaag en ook Boni wierp na het vertrek van v. d. Capellen het masker af, en bracht ons ge-

voelige verliezen toe[1]). Eene krachtige expeditie onder v. Geen vertrok naar Boni (1825), om de vorstin tot rede te brengen, maar ofschoon zelfs de hoofdplaats, die door den vijand verlaten was, in onze handen viel en in de asch gelegd werd, onderwierp de vorstin, die naar Wadjo gevlucht was, zich niet, en door den slechten moesson gedwongen, moesten de troepen zich weder inschepen en met eene halve overwinning zich vergenoegen. Nadat Soepa voor de tweede maal was aangetast en zich onderworpen had, zou ook tegen Boni op nieuw eene expeditie gezonden worden, maar de zóó plotseling uitgebroken opstand op Java vereischte de hulp van alle beschikbare troepen en Boni werd ongedeerd gelaten. Eerst na langdurige onderhandelingen trad dit rijk in 1838 tot het nieuwe Bongaaische contract toe, en beëedigde het in 1846, zoodat de goede verstandhouding tusschen Nederland en Boni verzekerd scheen. Het tegendeel zou echter spoedig blijken [2]). Op nieuw was het eene vorstin, Basse Kadjoeare, die door hare uittartende houding het Gouvernement noodzaakte naar de wapens te grijpen. Reeds voor hare troonsbeklimming, die in 1857 plaats had, waren er allerlei twisten tusschen Boni en den Gouverneur van Makassar gerezen, daar haar voorganger aanspraak op landen maakte, die reeds bij het Bongaaisch tractaat aan ons waren afgestaan, en voortging rechten van oppermacht tegenover andere vorsten uit te oefenen, onder bewering dat hij geen afstand had gedaan van vroegere voorrechten, en dat het nieuwe contract alleen moest geëerbiedigd worden, als het niet met de rijkswetten streed; — ja zelfs beschuldigde hij den Gouverneur op ingewikkelde wijze van eene poging tot vergiftiging. De nieuwe vorstin ging nog verder; zij beval, dat alle handelsvaartuigen in Boni de Nederlandsche vlag omgekeerd moesten voeren, en op de vertoogen, door onze zendelingen ingebracht, werd geantwoord, dat het voeren van de vlag eene huishoudelijke zaak was en dat de Gouverneur zich daarmede niet te bemoeien had. Als laatste poging om de vorstin tot onderwerping over te halen, werd de vice-president van den Raad v. Indië, de Perez, die als oud-gouverneur van Makkassar met den toestand te Boni bekend was, naar dat rijk gezonden, en hem een

[1]) v. Rijneveldt. Celebes of veldtocht der Neds. enz. Breda 1840, vgl. met v. Staden ten Brink. [2]) M. T. H. Perelaer. De Bonische expeditiën Leiden. 1872. 2 dln.

legermacht toegevoegd, om bij het mislukken der onderhandelingen de vorstin tot toegeven te dwingen (1859). Maar deze poging tot toenadering werd door Boni van de hand gewezen; de oorlog werd verklaard en na korten doch hevigen strijd viel de hoofdplaats in onze macht. Maar op nieuw overviel het slechte jaargetijde de krijgsmacht; het leger moest Boni verlaten, maar eene bezetting, te Badjoa achtergelaten, bewees den Bonieren, dat het ditmaal ernst was, en dat men de onderneming niet zou opgeven vóór dat hun rijk onderworpen was. De nieuwe expeditie behaalde onder Luitenant-Generaal v. Swieten een schitterend succes; Boni werd voor de tweede maal genomen, en ook de nieuwe verblijfplaats der vorstin, Pasempah, viel in onze handen, zoodat Basse Kadjoeare genoodzaakt was naar de binnenlanden te vluchten. Dáár verlieten de rijksgrooten hare partij; zij boden hunne onderwerping aan en op verlangen van onzen legeraanvoerder zetten zij de vorstin af en stelden een onzer bondgenooten, Aroe Palakka, tot vorst aan, nadat de rijkssieraden, het zinnebeeld der vorstelijke waardigheid, in onze handen gesteld waren. Met den nieuwen bestuurder werd een contract gesloten, waarbij Boni van den rang eens bondgenoots afdaalde en de Souvereiniteit van Nederland erkende. Een gedeelte van het rijk tot aan de rivier Tangka werd bij het Gouvernements grondgebied ingelijfd, terwijl eenige staatjes, die Boni gevolgd waren, blijken van toenadering gaven en zich met het Gouvernement verzoenden. Zelfs de gevluchte heerscheresse van Boni onderwierp zich geheel zoodat, toen zij in 1861 tot vorstin van Soepa gekozen werd, er van onzentwege geen bezwaar werd gemaakt om die keuze te bekrachtigen, terwijl ook thans nog, blijkens de laatste Regeerings-verslagen, de goede verstandhouding tusschen het Gouvernement en Boni over het algemeen ongestoord is gebleven. Dat er echter bij de groote mate van onafhankelijkheid, die velen der bondgenootschappelijke en leenroerige staten genieten, aan stof voor binnenlandsche onlusten op Celebes geen gebrek is, spreekt wel van zelf. Maar ook in de streken, onmiddellijk onder ons bestuur geplaatst, wordt de rust van tijd tot tijd op min of meer ernstige wijze verstoord. Zoo brak in de Noorderdistricten in 1868 een opstand uit ten gevolge van een twist tusschen den regent van Lebakkang (Pankadjene) en zijn broeder, Kraëng Bonto-Bonto, over de nalatenschap van hunnen vader, en werden die afdeeling en de

aangrenzende landen herhaalde malen het tooneel van onlusten welken door tusschenkomst der gewapende macht moesten worden bedwongen. De opstand werd eerst in 1877 beëindigd door de onderwerping van Kraëng Bonto-Bonto, maar liet nog lang sporen na in veeten tusschen twee partijen, in het regentschap bestaande en die in 1892 tot de afzetting en verbanning van den toenmaligen regent hebben geleid. Ook elders kwamen plaatselijke onlusten voor; zoo werd Bonthain in 1891 plotseling overvallen door een 300 tal lieden uit de naburige bergstreek, die opgezet waren door een Gowaschen prins en gewapenderhand de vrijstelling kwamen eischen van eenigen zijner volgelingen, die door den rechter tot dwangarbeid waren veroordeeld. Over het algemeen is het bestuur der vorsten en grooten, wier macht tegenover de minderen zoo goed als onbeperkt is, een groote hinderpaal tegen de ontwikkeling van Zuid-Celebes, en zal het eerst langzamerhand kunnen gelukken daar betere toestanden in het leven te roepen. In dit opzicht zijn ook van belang de vroeger (Dl. I. p. 326. 548) vermelde contracten, gesloten met de vijf landen, onder den naam Masinrimpoeloe bekend, en de overeenkomsten met de Kaëlische landstreken Sigi, Dolo[1]) en Belomaroe aangegaan, waar in 1891 een blijvend Europeesch toezicht werd ingevoerd door de aanstelling van eenen posthouder, die te Donggala zijn woonplaats heeft.

Biedt dus de politieke toestand van Zuid-Celebes weinig waarborgen aan dat dáár, vooreerst althans, die rust en vrede zullen heerschen zonder welken aan eene ontwikkeling der volkswelvaart niet te denken valt, zoo zijn in de Minahasa de elementen daartoe voorzeker in hooge mate aanwezig en hangt het grootendeels van ons bestuur af, of daarvan op voldoende wijze partij zal worden getrokken. Groot toch is de verandering, door de prediking van het Christendom in deze streken gebracht, die ten gevolge gehad heeft dat eene bevolking welke zich vijftig jaar geleden in niets van de oorspronkelijke bevolking van den archipel onderscheidde, thans een vrij hoogen trap van ontwikkeling heeft bereikt en het

---

[1]) Het is gebleken dat Dolo eigenlijk uit twee staatjes bestaat, die geheel onafhankelijk van elkander zijn. Slechts een van beiden, Dolo Kotta Rindaoe, heeft zich bij contract met ons verbonden.

schoonste bewijs oplevert van den weldadigen invloed, dien Westersche beschaving op den Inlander kan uitoefenen. Dat zich daardoor ook een gevoel van grootere zelfstandigheid bij haar heeft ontwikkeld, en dat voor haar allengskens andere Regeerings-beginselen moeten worden gevolgd dan tegenover minder ontwikkelde Inlanders past, dit kon wel worden voorzien, al wordt het ook nu nog, naar het schijnt, niet door ieder ingezien. De ontevredenheid, in de laatste jaren in de Minahasa heerschende, kan misschien wel voor een deel hieruit verklaard worden dat men wel de Kerstening en daaruit voortvloeiende ontwikkeling der bevolking verlangt maar niet bereid is, de nu ook noodwendige veranderingen in het Regeerings-systeem te aanvaarden.

Tijdens de Compagnie werd de verhouding der Minahasa tot ons gezag beheerscht door een contract van 19 Januari 1679, waarin de hoofden verklaarden te willen zijn de trouwe onderdanen en onderzaten van de Compagnie en haar steeds als hun Heer en Meester, als hun Souverein te zullen gehoorzamen. Maar aan die verklaring werd bij contract van 10 September 1699 de verzekering toegevoegd dat de Compagnie de dorpen erkende als hare bondgenooten, en daaruit leidden velen het recht op zelfbestuur van de bewoners der Minahasa af. In de praktijk werd met dien eisch echter geene rekening gehouden [1]); in het rechtswezen, belastingstelsel en de regeling der heerendiensten trad ons bestuur als volstrekte meester op en ook de invoering der verplichte koffiecultuur [2]) bewees, dat onze Regeering zich weinig om de aanspraken der bevolking op zelfstandigheid bekommerde. Ook in de Minahasa was bij het herstel van het Nederlandsche gezag (1817) de koffiecultuur geheel vrij en werden er op verscheidene plaatsen koffieheesters aangetroffen. De uitbreiding, toen vrijwillig aan de teelt gegeven, trok de aandacht van het bestuur en reeds in 1822 werd bepaald dat alle koffie, in de geheele uitgestrektheid van Menado en onderhoorigheden gekweekt, aan het Gouvernement moest worden geleverd, terwijl tevens de verplichte teelt van koffie werd ingevoerd, waartoe Javanen als leermeesters naar de Minahasa werden gestuurd, die bij hun onderwijs den rotting niet spaarden. De betaling van de bevolking zou redelijk

---

[1]) Zie o. a. Swaving in T. v. N. I. 1879. I. [2]) Bijlage H. van het Rapport der Staatscommissie v. d. Gouvernements-koffiecultuur.

moeten zijn, maar was inderdaad zeer gering en werd zelfs een paar jaar in lijnwaden uitgekeerd, waarbij menigeen zulk een klein stukje kreeg dat er niets mede was aan te vangen. Geen wonder dat de bevolking der cultuur weinig genegen was; toen du Bus de verplichte levering ophief (1827), met behoud echter van de verplichte cultuur, liet de bevolking, die ook geen voorschotten meer ontving, liever de vruchten aan de boomen verrotten, dan ze aan de particuliere handelaars te leveren tegen de geringe prijzen, die bij de lage marktwaarde der koffie konden worden bedongen. In 1832 werd de gedwongen levering weder ingevoerd, die tot heden is blijven bestaan, zoodat ook nu nog onder eene Christen-bevolking de dwangcultuur bestaat die zich, trots de van tijd tot tijd aangewende pogingen, niet tot volkscultuur heeft kunnen ontwikkelen, en voortdurend grooten tegenzin inboezemde, hier en daar zelfs tot verzet aanleiding gaf. De ontevredenheid der bevolking werd versterkt door de bepaling, in 1877 gemaakt, dat alle woeste grond, waarop door de Inlanders geene door ontginning verkregen rechten worden uitgeoefend, gerekend werd tot het Staatsdomein te behooren. Deze bepaling gaf aanleiding tot misverstand, daar vele Inlanders vreesden dat gemeenschappelijk bezeten gronden tot het staatsdomein zouden getrokken worden, terwijl zij daarin ook de bedoeling zagen, gronden, waarop de bevolking aanspraak maakte, aan industrieelen uittegeven zonder dat zij in de voordeelen daarvan zou deelen. Gaf dit reeds aanleiding tot groote ontevredenheid bij de bevolking, die niet meer blindelings aanneemt wat ten haren opzichte beslist wordt, zoo werd deze nog vermeerderd door den zwaren last van de werkzaamheden voor de koffiecultuur, die in de jaren 1890 en 1891 in sommige tuinen niets opbracht, zoodat de arbeid onbeloond bleef. En hierbij kwam nog de druk der vele heerendiensten, van de bevolking geëischt, die niet altijd goed waren geregeld en waarbij zeer willekeurige afwijkingen der bepalingen ten nadeele der bevolking voorkwamen. Ook de regeling der belasting, van de bevolking gevraagd, scheen veel te wenschen overtelaten daar de vroegere toegevendheid van het bestuur plotseling voor eene nauwkeurigheid plaats maakte, welke der bevolking als eene opdrijving dier belasting moest voorkomen. Van deze en andere, niet zelden rechtmatige grieven werd door sommige personen misbruik gemaakt om de bevolking optezetten; naar het schijnt ook door

enkele hoofden die, op grond der vroegere contracten, zich eene verkeerde voorstelling maakten van hunne verhouding tot het Gouvernement. De ontevredenheid gaf zich op allerlei wijze lucht en leidde in 1892 tot de zending van het lid van den Raad van Indië, Gallois, naar de Minahasa, die een belangrijk rapport[1]) uitbracht waarin velen der grieven als gegrond werden erkend en middelen aan de hand werden gedaan om „met inachtneming van het tegenwoordig peil der bevolking en met vermijding van alle overdrijving, bij te dragen tot de welvaart en ontwikkeling van dit daarvoor bij uitnemendheid vatbare gedeelte der Ned. Oost-Indische bezittingen". Met enkelen dier voorstellen zullen wij later kennis maken.

Niet zonder tevredenheid kunnen wij terugzien op de groote hervormingen, die in de tweede helft dezer eeuw in de Molukken zijn ingevoerd. Met verbeten woede werd in die eilanden de mare vernomen, dat Nederland weder in het bezit zijner koloniën zou gesteld worden. Een opstand, die bijna onmiddellijk na de overname op de Oeliassers uitbrak (1817), bewees dit. Met groote opofferingen werd hij gedempt, maar de redenen tot ontevredenheid werden niet opgeheven. Want nog altijd bleef de handhaving van het monopolie den grondslag, waarop het geheele bestuur rustte, zoodat zelfs in het tractaat van 17 Maart 1824 de uitdrukkelijke bepaling werd opgenomen, dat de Molukken niet voor het algemeen handelsverkeer zouden geopend worden. Diepe ellende was daarvan op Amboina het gevolg, zonder dat eenigszins gewichtige uitkomsten verkregen werden. Niet beter kon de vervallen toestand der bevolking geschetst worden, dan in de proclamatie, die de Gouverneur-Generaal v. d. Capellen bij zijn bezoek aan die eilanden (1824) uitvaardigde. „Wij hebben" zoo zeide hij „tot ons diep leedwezen uw lot beklagenswaardiger gevonden, dan wij ons hadden kunnen voorstellen. Gij zijt arm, terwijl de Voorzienigheid de rijkste voortbrengselen aan uwen grond geschonken heeft; gij zijt afhankelijk van alle andere volken, dewijl gij de vruchten van eigen nijverheid en vlijt niet hebt leeren kennen;... gij drijft een gevaarlijken en schadelijken sluikhandel, omdat gij de veiligheid en voordeelen van eenen vrijen handel niet hebt ondervonden; gij hebt een afkeer

---

[1]) Rapport nopens den staat van zaken in de Minahassa. Bat. 1892.

van allen arbeid, omdat gij het denkbeeld van dwang en verplichting daarvan niet kunt afscheiden. Menigvuldig en groot zijn deze rampen; vele oorzaken hebben daartoe bijgedragen, waaraan gij zelve grootendeels onschuldig zijt." Dat deze woorden uit volle overtuiging gesproken werden bewees eene reeks van bepalingen, die ten doel hadden het monopolie te verzachten, maar die, helaas, niet in hun geheel, maar slechts gedeeltelijk werden ingevoerd. De grootste plaag der bevolking, de hongi- en extirpatie-tochten, werden afgeschaft; de grondslavernij, die de inboorlingen belette hunne dorpen metterwoon te verlaten zonder toestemming hunner hoofden of van het bestuur, werd ingetrokken, terwijl vrije cultuur van alle voortbrengselen werd toegezegd onder belofte, dat de wijze waarop de bevolking over de vruchten der nagelboomen zou kunnen beschikken nader zou worden geregeld, of dat ten minste, wanneer geene vrije beschikking kon worden gegeven, de prijzen voor de nagelen zouden worden verhoogd. Maar de maatregelen van v. d. Capellen vonden geen bijval in het moederland, en ofschoon de overige hervormingen bleven bestaan werd de grondslavernij weder hersteld en bepaald, dat de verplichte teelt en levering in stand moest worden gehouden, terwijl kort daarna het Regeerings-Reglement van 1830 uitdrukkelijk voorschreef dat in dit stelsel zonder 's Konings machtiging geene verandering mocht worden gebracht. In één opzicht week men van de handelwijze der Compagnie af, daar men de voortbrenging niet zocht te beperken, maar integendeel de grootst mogelijke hoeveelheid nagelen trachtte te verkrijgen en van tijd tot tijd de betaling verhoogd werd, ofschoon deze nog altijd onvoldoende bleef. Maar weldra stuitte men op een groot bezwaar. De gedwongen cultuur leverde geen voordeel op, maar kwam den lande op toenemend verlies te staan, zoodat, naar men berekende, het pikol nagelen, dat te Amsterdam voor f 16.49[5] verkocht werd, in 1855 f 34.02[5], in 1863 zelfs f 40 aan het Gouvernement kostte. Toch werd uit vooroordeel en gehechtheid aan den ouden sleur nog altijd het monopolie vastgehouden, ofschoon in 1854 reeds een eerste inbreuk op het oude stelsel gemaakt werd, toen het verbod van de vaart op de Molukken werd opgeheven. Praktisch nut leverde deze openstelling der Moluksche havens niet op, omdat er door het onttrekken van het voornaamste product aan den vrijen handel geene beduidende retourladingen konden verkregen worden, maar het was de eerste stap op den goeden

weg, die in 1863 door een anderen beslissenden zou worden gevolgd. In dat jaar werd bepaald dat met den aanvang van 1864 de verplichte teelt en levering der nagelen voor goed zou zijn afgeschaft. Maar om de bevolking niet plotseling uit eenen toestand van dwang in dien van onbeperkte vrijheid van cultuur te plaatsen, zonder haar daarbij de beschermende hand toe te reiken, nam de Regeering de verplichting op zich om tot December 1868 de nagelen voor den ouden prijs aan te nemen, indien de bevolking die vrijwillig leverde, terwijl zij daarentegen aan eene belasting werd onderworpen. Op de gevolgen, welke deze opheffing der gedwongen cultuur voor de nagelteelt had, komen wij later terug; hier zij het voldoende mede te deelen, dat het verval waarin deze cultuur in de eerste tijden na de afschaffing van het monopolie verkeerde, aanvankelijk voor een tijdperk van niet onbeteekenenden vooruitgang plaats scheen te zullen maken. Naar het oordeel echter van den resident van Amboina, Bn v. Hoëvell[1]), zijn die verwachtingen zeer beschaamd geworden. „Het kan," zoo ongeveer drukt hij zich uit, „niet gezegd worden dat de welvaart der bevolking op Amboina, de Oeliassérs, Ceram en Boeroe in de laatste tientallen van jaren merkbaar is vooruitgegaan. Alle middelen zijn tot dusverre te vergeefs beproefd om de bevolking tot meer welvaart te brengen: opheffing van het specerij-monopolie; openstelling van de havens en de aanneming van een vrijhandelstelsel; afschaffing van allen gedwongen cultuur-arbeid; beperking der heerendiensten tot een minimum; aanmoediging op allerlei wijze van den landbouw en van nuttige cultures, zelfs door het geven van voorschotten; een vrijzinnig passenstelsel, waardoor de Inlander niet meer in zijne vrijheid van beweging zou worden belemmerd; een verlicht, beschavend onderwijs met tal van scholen, waar hun geleerd wordt dat „arbeid verhoogt" — toch alles zonder vrucht. Alle pogingen tot verbeteringen stuiten af op de inertie van den Amboinees, een gevolg van de weinige behoeften die hij kent en de gemakkelijkheid waarmede hij in die behoeften voorzien kan." Deze mededeelingen van een bij uitstek tot oordeelen bevoegd ambtenaar geven zeker niet veel hoop voor de toekomst; de vraag is echter, of niet veel

---

[1]) In het rapport over Amboina, behoorende bij de verslagen der hoofden van gew. bestuur, gevoegd bij het Kol. verslag over 1892. Bijl. C.

daarvan op rekening gesteld moet worden van de nawerking der ontzenuwende politiek der Compagnie, en of de overproductie in nagelen, die ook buiten de Moluksche eilanden welig voorttelen, en de daarmede gepaard gaande lage prijzen, niet als een der oorzaken van dezen betreurenswaardigen toestand moet beschouwd worden.

Toen men ook op de Banda-eilanden een einde aan het monopolie der notenteelt wilde maken, stond men voor grootere bezwaren. De Regeering had, met behoud van het monopolie, tegenover de daar gevestigde perkeniers tal van verplichtingen op zich genomen, waarvan zij zich zonder hunne toestemming niet ontslaan kon. Allerlei rampen hadden de Banda-eilanden getroffen; in 1787 had een orkaan de meeste notenmuskaatboomen ontworteld en dus de bestaansmiddelen der perkeniers in den hartader getroffen, terwijl de Gouverneur v. Boekholz deze ramp nog verzwaarde, door in 1795 te bepalen dat aan de perkeniers, die groote sommen aan de Compagnie schuldig waren, het eigendom der perken ontnomen zou worden. Terstond daarna gaf hij ze weder in leen uit aan dezelfde perkeniers of aan anderen, die hij zelf uitkoos. Het was weder aan v. d. Capellen voorbehouden, om den eersten stap op den goeden weg te zetten; bij zijn bezoek aan de Banda-eilanden (1824) viel het hem in het oog, dat van de „eenmaal bloeiende eilanden niets was overgebleven dan verwaarloosde tuinen en eene verachterde bevolking." Onmiddellijke voorziening was dringend noodig, en daar het hem niet vrijstond om op eigen gezag met het monopolie te breken, haastte hij zich om althans in andere opzichten den toestand der ingezetenen te verbeteren. Behalve de hervorming van het rechtswezen, tengevolge waarvan een Raad van Justitie op de eilanden gevestigd werd, bepaalde v. d. Capellen dat de perkeniers, die in het wettig bezit der perken waren, den vollen en onverdeelden eigendom hunner tuinen zouden bekomen, terwijl bovendien de verplichting van het Gouvernement gehandhaafd werd om levensmiddelen en andere benoodigdheden voor de perkslaven tegen vaste prijzen uit de pakhuizen te verschaffen. Deze toestand bleef tot 1860 bestaan. De Regeering behield het uitsluitend recht op de geheele productie der notentuinen, tegen eene vastgestelde betaling, en oefende het toezicht uit op den aankweek der boomen, het onderhoud der perken, den ijver der arbeiders en de vlijt der perkeniers. Ziehier de gevolgen

van dat stelsel zooals een alleszins bevoegd beoordeelaar, de heer Bleeker,[1]) die beschreef: „De eigenlijke Inlandsche bevolking leeft in armoede, terwijl zij in welvaart zou kunnen verkeeren; de perkeniers genieten een sober bestaan, terwijl zij in betrekkelijke weelde zouden kunnen leven, en het voornaamste en bijna eenige uitvoerartikel wordt ten voordeele van het Gouvernement weggevoerd, zonder andere voordeelen voor de perkeniers en de overige bevolking, dan de sommen en waarden, door het Gouvernement besteed ter erlanging van de muskaatnoten en foelie."

In 1860 bracht de afschaffing der slavernij, welke ook die der perkhoorigheid in zich sloot, in dezen toestand eenige verandering. In de behoefte aan arbeiders moest nu door vrijwilligers worden voorzien. De resident der Banda-eilanden werd derhalve gemachtigd om, naar gelang van de behoefte voor de verschillende perken, vrije arbeiders op de eilanden onder zijn gebied aan te werven, 't zij uit de in vrijheid gestelde perkhoorigen, 't zij uit andere vrije Inlanders, terwijl de Regeering aannam hen uit 's lands kas een zeker loon te betalen. Voor huisvesting, voedsel en kleeding moest door de perkeniers gezorgd worden. Maar weldra bleek het dat de winsten aanmerkelijk begonnen te verminderen, ja, Banda dreigde zelfs een lastpost te worden, en ook de perkeniers klaagden over de ontoereikende verdiensten, die het stelsel hun opleverde. Beide partijen waren dus ontevreden, en nu meende het Gouvernement in 1864 gerust een stap te kunnen doen ten einde tot afschaffing van het monopolie te kunnen geraken. De eigenaars der perken, die wilden afzien van alle aanspraken op het Gouvernement voor het bekomen of onderhouden der arbeiders, en de overeenkomsten der Regeering tegenover die arbeiders op zich namen, werden ontheven van de verplichting om in hunne perken specerijen te telen en de producten aan het Gouvernement te leveren, terwijl zij bovendien ontslagen werden van de geldelijke vorderingen die het Gouvernement wegens voorschotten enz. tegen hen kon doen gelden. Bij wijze van overgangs-maatregel werd hun het recht gegeven gedurende een drietal jaren hoogstens de helft van hunne producten tegen den ouden prijs aan het Gouvernement te leveren, ten einde hen in de gelegenheid te stellen zich van geld te voorzien en

---

[1]) P. Bleeker. Reis door de Minahasa en den Mol. archipel. Bat. 1856.

handelsbetrekkingen aan te knoopen. In den aanvang scheen deze maatregel weinig kans van slagen op te leveren. Want in 1865 traden slechts 14 van de 34 perkeniers tot deze voorwaarden toe, en ofschoon in 1869 stellig verzekerd werd, dat geene noten meer aan het Gouvernement zouden geleverd worden, bleek deze meening op eene dwaling te berusten en bleef aanvankelijk hetzelfde aantal perkeniers ongeneigd om zich van de banden van het monopolie te ontslaan. Geen wonder! Behalve de zucht, aan velen eigen, om zich in het oude vaarwater te laten voortdrijven en zich met een sober, doch gemakkelijk verkregen winstje tevreden te stellen, liever dan nieuwe wegen te openen, die krachtsinspanning en wilskracht vereischten, werkte daartoe de omstandigheid mede, dat gedurende eenige jaren zij, die tot de nieuwe regeling waren toegetreden, minder voordeel genoten dan de perkeniers, die onder het monopolie gebleven waren. De hoofdoorzaak daarvan was gelegen in het gemis van eene specerij-markt op de eilanden, daar er zich niet terstond opkoopers vestigden, ja zelfs de Handelmaatschappij haren agent had teruggeroepen, zoodat de noten naar Singapore moesten worden gebracht, waar zij niet bekend waren en de markt overvoerd raakte en dus mindere winsten werden behaald. Maar mettertijd veranderde dit alles; meer en meer vestigden er zich handelaren op de Banda-eilanden, zoodat weldra de opkoopers, met de door haar kapitaal machtige Handelmaatschappij aan het hoofd zich op het kleine eiland Neira als het ware verdrongen, terwijl de deugdelijkheid der Banda-noot algemeen erkend en zelfs boven die van Ceilon en Penang gesteld wordt en dit product overal aftrek vindt. Reeds in 1869 wendden zich de eigenaars van 8 perken tot het Gouvernement om op dezelfde voorwaarden als hunne voorgangers van het monopolie te worden ontslagen, en toen de Regeering in 1870 daartoe hare toestemming gaf, traden ook de overige 20 perkeniers toe, zoodat in December 1871 de laatste voorraad „Gouvernements-specerijen" uit Banda vervoerd werd. Aanmerkelijk was de vooruitgang, die hieruit voortsproot. Ofschoon aan eene grondbelasting onderworpen, genoten de perkeniers veel grootere inkomsten dan vroeger, hunne ondernemings-geest werd tot handelen geprikkeld en zij „die vroeger even weinig tot een nijver leven konden worden opgewekt als een casuaris om den arend na te vliegen," zorgden uit eigen middelen voor eene geregelde stoomverbinding

van hunne eilanden met Amboina en Makassar, terwijl belangrijke sommen voor het onderwijs door hen besteed werden. Thans schijnt de welvaart der perkeniers niet meer zóó groot te zijn als destijds het geval was, 't geen door den Heer v. Hoëvell wordt toegeschreven aan de versnippering der perken onder kinderen en kleinkinderen, terwijl enkele groote fortuinen ook niet meer, zooals vroeger, in Banda verteerd worden, daar de eigenaars naar Europa vertrokken zijn. Van de weelde, twintig jaar geleden te Banda heerschende, wordt dan ook thans weinig meer bespeurd.

Terwijl de Oost-Indische Compagnie met Bali niet onbelangrijke handelsbetrekkingen onderhield, bepaalden onze aanrakingen met dat eiland, sedert het herstel van het Ned. gezag in Indië, zich hoofdzakelijk tot de plaatsing van een agent in Badoeng, die belast was met de werving van rekruten voor het leger, iets, dat niet veel anders dan eene vermomde slavenhandel was. Slechts zelden kwam onze Regeering in betrekking met de vorsten van het eiland, dat onder 8 Staten verdeeld was, dewijl Djembrana door Boeleleng onderworpen was. Onder deze vorsten genoot de Dewa Agong van Kloenkoeng groot aanzien, daar hij tot eene hoogere kaste dan de anderen behoorde, en geruimen tijd als geestelijk en wereldlijk opperhoofd erkend werd. Later was zijne macht echter verminderd, zoodat hij tijdens de oorlogen, door ons op Bali gevoerd, hoofdzakelijk door zijne geestelijke waardigheid eenigen invloed uitoefende. In 1841 strandde een Nederlandsch vaartuig op de kusten van Bali en de vorsten maakten gebruik van een oud recht, het kliprecht genaamd, dat vroeger ook in Europa bekend was en zelfs nu nog hier en daar door de bewoners der stranden wordt uitgeoefend, om alles, wat aan de woede der elementen ontkomen was, te plunderen en voor goeden prijs te verklaren, in de meening dat een schipbreuk een wraak der Godheid was, en er slechts recht geschiedde wanneer aan de ellendige schepelingen hunne laatste bezittingen ontnomen werden. Maar het Ned. Gouvernement nam daarmede geen genoegen; een Commissaris, Koopmans, werd naar de vorsten van Bali gezonden, en zijne zending scheen uitnemend geslaagd te zijn, daar hij eene overeenkomst sloot, waarbij de vorsten niet alleen beloofden van het kliprecht afstand te zullen doen, maar zelfs Nederlands Souvereiniteit erkenden. Doch weldra

bleek het, dat men zich met ongegronde verwachtingen gevleid had. De vorsten weigerden het gesloten verdrag na te komen, bewerende dat zij door eenen valschen kunstgreep van den onderhandelaar bedrogen waren, die hen omtrent de beteekenis van het woord Souvereiniteit misleid had. Het waren voornamelijk de radja's van Boeleleng en Karangasem die de eischen tot erkenning onzer Souvereiniteit afsloegen, en de raadgevingen volgden van Goesti Djelantik, den energieken en bekwamen rijksbestierder van Boeleleng, die liever zijn laatsten droppel bloed wilde vergieten, dan eenen vreemden meester over zijn vaderland erkennen. Op nieuw werd een Nederlandsch vaartuig te Djembrana geplunderd; de beide vorsten weigerden de tractaten te bekrachtigen en behandelden onze zendelingen met groote minachting. Eene expeditie, in 1846 onder v. d. Bosch en Bakker naar Boeleleng gezonden, vermeesterde de hoofdplaats van dat rijk en begaf zich naar Singaradja, dat in het binnenland gelegen was, en volgens geruchten geducht versterkt was. [1]) Doch bij de nadering van onze troepen verlieten de Balineezen de versterking en weldra boden de vorsten hunne onderwerping aan, erkenden de Nederlandsche Souvereiniteit en beloofden zelfs eene aanzienlijke schadeloosstelling te zullen uitkeeren. Maar ter nauwernood had onze krijgsmacht Bali verlaten en slechts een garnizoen te Boeleleng achtergelaten, of het oude spel werd hernieuwd. De vorsten, die niet in staat waren de geëischte sommen te betalen, pasten weder het kliprecht toe op een gestrand vaartuig en begonnen de bezetting in het fort, die zij van levensmiddelen moesten voorzien, ten nauwste in te sluiten, terwijl zij ophielden voorraad aan te voeren en op de eischen om schadeloosstelling 't zij in geld, 't zij in afstand van grondgebied, op hoogen toon een weigerend antwoord gaven. Eene expeditie werd onder v. d. Wijck in 1848 uitgezonden, maar daar men met het oog op de politieke gebeurtenissen in Europa Java niet van te veel troepen durfde ontblooten, was zij niet krachtig genoeg om den tegenstand des vijands te breken, en onze troepen leden eene nederlaag voor het sterke Djaga raga. Eene derde onderneming (1849) werd onder de leiding van Michiels met beter gevolg bekroond, niettegenstaande nu ook de

---

[1]) Booms. Précis des expéditions contre les princes de Bali. Breda 1850. A. W. P. Weitzel. De derde Balische expeditie. Zalt-Bommel 1859.

vorst van Mengwi tot onze vijanden was toegetreden. De vermeestering van Djaga raga, die niet zonder groote krachtsinspanning gelukte, brak den tegenstand van Boeleleng en met behulp van bondgenooten uit Lombok werd Karangasem onderworpen, terwijl de vorst van dat rijk door de bevolking vermoord werd, welk lot ook weldra den radja van Boeleleng en Goesti Djelantik trof. Alleen Kloengkoeng hield nog stand. Een hevig gevecht, te Kasoemba geleverd, verdreef den vijand uit die plaats, maar des nachts keerde hij terug en in den wanhopigen kamp, die in de nederlaag der Balineezen eindigde, verloor de aanvoerder der expeditie het leven. Zijn opvolger, v. Swieten, trok uit Kasoemba terug, in de hoop dat de geleden nederlaag den vijand tot onderwerping zou brengen, maar deze hoop bleek ijdel en een tweede worsteling was noodig om het reeds veroverde Kasoemba op nieuw te bezetten. Maar daarmede was de zaak beslist. De Dewa Agong werd door de vorsten van Badoeng en Tabanan gedwongen, zijn gezag aan hen over te dragen en toen de nieuwe opperbevelhebber, de Hertog van Saxen-Weimar, op het tooneel van den oorlog kwam, waren er slechts onderhandelingen noodig om de verkregen voordeelen te bevestigen. De dynastiën van Boeleleng en Karangasem werden van den troon vervallen verklaard; het bestuur over het eerstgenoemde rijk werd toevertrouwd aan Bangli en het gezag over den anderen staat aan den vorst van Mataram op Lombok opgedragen, terwijl de vorsten onze Souvereiniteit erkenden en beloofden zeeroof en slavenhandel te zullen beletten en het kliprecht te laten varen. Daar de bevolking van Boeleleng ongeneigd was, onder eenen vreemden vorst te staan, werd dit gebied in 1854 ingelijfd, terwijl Djembrana, dat sedert 1849 weder door een eigen vorst bestuurd werd, in 1856 ditzelfde lot onderging, toen het bleek dat deze bestuurder tot regeeren onbekwaam was en door de bevolking gehaat werd, die hem zelfs verdreef, waarop de vorst de akte van overeenkomst van 1849 teruggaf. Na dien tijd hadden wij slechts plaatselijke onlusten te bestrijden, die echter soms niet dan met moeite konden onderdrukt worden. Zoo werd in 1857 door den gewezen vorst van Djembrana getracht, zijn vorigen invloed weder in die streek te verkrijgen, en ofschoon hij werd uitgeleverd en buiten Bali verbannen, bleef door toedoen van een rijksgroote. Njoman Gempol, de toestand in Boeleleng nog verre van bevredigend, totdat het aan eene kleine



1. 1*a*. 1*b*. Hut, rijstschuur en stal op Java. 2. Huis op de Oostkust van Borneo. 3. Woning op Engano. 4. Huis in de Padangsche bovenlanden.

expeditie gelukte zijnen kampong te veroveren en hem zelven in handen te krijgen. En nog in 1868 bleek het, hoe weinig er noodig was om in die streek de smeulende vonken weder op te rakelen, toen de bij de bevolking geliefde Ida Madeh Rahi als districtshoofd ontslagen werd en een ander persoon in zijn plaats benoemd werd, en dientengevolge een opstand uitbrak. Slechts na hevige gevechten kon het expeditionair corps, aangevoerd door v. Heemskerk en de Brabant, bijgestaan door de zeemacht onder v. Boneval Faure, de rust weder herstellen. Na dien tijd kan men ons gezag in de ingelijfde streken als gevestigd beschouwen en werd in 1882, zonder verzet der bevolking, het voorloopig gezag, door raden uitgeoefend, vervangen door een rechtstreeksch bestuur van onze ambtenaren, door poenggawa's of districtshoofden bijgestaan. Voor den kleinen man was dit alles een groote weldaad; in de vorstenlanden is hij blootgesteld aan allerlei wreedheden en knevelarijen zijner vorsten die, zooals wij weten, onderling gedurig in strijd zijn, zoodat er nog in 1891 en 1892 een formeele oorlog gevoerd werd tusschen Mengwi, dat zich van een der Gianjarsche landschappen poogde meester te maken, en Badoeng, waaruit een strijd ontstond, waarin zich bijna al de andere vorsten mengden. Zelfs Lombok werd in dien strijd betrokken. De toestand op dat eiland is een zeer eigenaardige, daar de vorst, een Hindoe, die tevens bestuurder is van Karangasem op Bali, over eene bevolking heerscht die voor het grootste gedeelte uit Sasaks bestaat, welke Mohamedanen zijn. In de laatste jaren schijnen dezen, vooral door toedoen van een onechten zoon van den vorst, aan groote knevelarij en willekeur bloot gestaan te hebben zoodat de voornaamsten der Sasaksche landschappen in opstand kwamen en een strijd uitbarstte, die ook nu nog niet is beslecht.

Met de kleine Soenda-eilanden kunnen wij ons niet in bijzonderheden inlaten; wat daar geschiedde was grootendeels slechts van plaatselijk belang, zoodat de vermelding daarvan niet in ons bestek past. Dat ons gezag op sommigen dier eilanden weinig wordt geëerbiedigd blijkt o. a. uit het mislukken der pogingen, in 1889 en 1890 gedaan om op Flores een onderzoek intestellen naar het voorkomen van tin in de binnenlanden van dat eiland, die door den stam der Rokka's bewoond worden. De mijnbouwkundige expeditie, derwaarts gezonden, werd door de bevolking overvallen en genoodzaakt het onderzoek te staken; eene hernieuwde tocht, ditmaal

onder militair geleide eerst van de Zuidkust en later uit het Noorden ondernomen, leverde geen betere resultaten op, daar de expeditie op het hardnekkig verzet der bevolking stuitte, en zelfs genoodzaakt werd terugtetrekken, zonder de streek bereikt te hebben waar, naar men toen althans geloofde, de aan tin rijke gronden gelegen waren.

Timor, waar Hazaert door Daendels als landdrost met het bestuur belast werd, was ten prooi aan allerlei binnenlandsche twisten, die gedurig tusschen de Portugeesche en Nederlandsche onderdanen uitbraken en eindelijk de tusschenkomst van de Regeeringen in het moederland noodzakelijk maakten. Met eer had Hazaert zich in zijne stelling gehandhaafd en de Nederlandsche vlag gevoerd, zoodat hij het hem toevertrouwde eiland niet vroeger in Britsche handen stelde, dan nadat de capitulatie van Janssens hem daartoe noodzaakte. Ook onder het Britsche tusschenbestuur bleef hij aan het hoofd van Timor geplaatst, en de Comm^n^ Generaal lieten hem die betrekking behouden. Maar in het Portugeesche gedeelte van het eiland was een nieuwe Gouverneur opgetreden, en deze maakte gebruik van oude aanspraken op het regentschap Fialarang om Atapoepoe te bezetten en er tollen te heffen. Doch Hazaert ging op zijne gewone krachtige wijze deze aanmatigingen te keer, haalde de Portugeesche vlag omlaag en liet eenige Inlanders, die om zijne wachten slopen en die hij van poging tot diefstal verdacht, opvatten en kastijden. Maar de Portugeesche Gouverneur nam deze handeling hoog op; de gestrafte personen, — 3 of 4 naakte inboorlingen, zonder eenig onderscheidingsteeken, — waren, naar hij beweerde, Portugeesche soldaten en hij dreigde met geweldige wraak. Hazaert werd terug geroepen, maar toen het bleek, dat hij slechts geweld met geweld had beantwoord, in zijne waardigheid hersteld, en de Portugeezen moesten het wel bij dreigementen laten. Maar telkens rezen er nieuwe geschillen, terwijl het contract van 1756 door den loop der omstandigheden geheel gewijzigd was, daar een aantal vorsten, die toen onder onze opperheerschappij geplaatst waren, Portugal getrouw bleven en in werkelijkheid nimmer ons gezag hadden erkend. Eerbied voor oude herinneringen deed Portugal het aanbod van de hand wijzen, om het Portugeesche gebied van Timor aan Nederland te verkoopen, maar tegen eene afdoende regeling der grensscheiding bestond geen bezwaar. Een

tractaat, in 1854 gesloten, stelde Nederland in het onbetwist bezit van alle eilanden buiten Timor, met uitzondering van Poeloe Kambing, terwijl Fialarang ons werd afgestaan, en zoodoende een eind gemaakt aan alle twisten over Atapoepoe. Dit verdrag, dat door de Staten-Generaal moest worden goedgekeurd, daar het ruiling van grondgebied bevatte, werd afgestemd, omdat van onzen kant vrijheid van godsdienst was toegezegd, doch Portugal datzelfde voorrecht aan zijne nieuwe onderdanen had onthouden. Doch dit bezwaar werd spoedig opgeheven, en het gewijzigde tractaat, dat den 20sten April 1859 te Lissabon gesloten werd, maakt ook nu nog den grondslag uit van de betrekkingen tusschen Nederland en Portugal in den Indischen archipel. Vermoedelijk zal dit echter weldra niet meer het geval zijn, daar onlangs aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal een wetsontwerp is ingediend ter goedkeuring van een tractaat, den 10den Juni 1893 te Lissabon tusschen Portugal en Nederland gesloten tot regeling van de verhouding tusschen beide landen in den archipel van Timor en Solor.

De aanleiding tot het sluiten van dit tractaat is gelegen in de moeilijkheden, ontstaan door het feit dat thans enkele deelen van het gebied van de rijkjes, op Timor tot een der beide Staten behoorende, ingesloten worden door het territoir van den anderen Staat, waardoor dikwijls geschillen ontstonden, terwijl wij ons ook beklaagden over de behandeling, door Portugeesche ambtenaren aan Nederlandsche leenvorsten aangedaan. In het nieuwe tractaat wordt nu bepaald, dat aan eene Commissie van deskundigen zal worden opgedragen, voorstellen betreffende eene nadere regeling der grenzen te doen. En terwijl van deze gelegenheid ook gebruik gemaakt werd om enkele bepalingen vasttestellen betreffende visscherijen, handel en scheepvaart en den in- en uitvoer van wapenen, is tevens het hoogst belangrijke beginsel in het tractaat opgenomen, dat beide partijen zich verbinden om aan scheidslieden de beslissing op te dragen in geschillen, die betrekking hebben op het wederzijdsche gebied in den Timor- of Solor-archipel of op de uitlegging van het tractaat zelf. Niet minder van belang is de daarbij gevoegde verklaring van 1 Juli 1893, waarbij beide Staten overeenkomen elkander een recht van voorkeur toe te kennen bij geheelen of gedeeltelijken afstand van hun grondgebied of van hunne Souvereiniteits-rechten in dien archipel, op voorwaarden, die gelijk zijn aan, of een equivalent

vormen met de voorwaarden, die door derden worden aangeboden. Ook voor geschillen, bij de uitlegging dezer verklaring oprijzende, zal de beslissing van scheidslieden moeten worden ingeroepen. Uitdrukkelijk wordt daarbij gezegd, dat geen der beide Staten er aan denkt, zijn gebied af te staan; het hoofddoel der verklaring ligt dan ook, volgens de mededeeling der Regeering, in de omstandigheid dat „de ontwikkeling van handel en nijverheid op de beide deelen van Timor zekerheid eischte, dat de behartiging der daarmede samenhangende belangen zooveel mogelijk aan dezelfde handen toevertrouwd of althans door dezelfde beginselen beheerscht zal blijven." Maar ook daarnevens mag het van niet gering belang voor Nederland geacht worden, dat voortaan, tegen zijnen wensch, geen mededinger zich op Timor zal vestigen en dat ook in dit gedeelte van den archipel weldra vaste grenslijnen de bestaande geschillen zullen beëindigen en nieuwe twisten voorkomen, en daardoor een stap nader gedaan is in de richting van bevestiging van ons gezag in den archipel die, naar wij willen hopen, ook elders niet zal uitblijven.

Zoo mochten wij in korte trekken de geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië schetsen. Uit handels-nederzettingen voortgekomen rees de Nederlandsche macht steeds hooger, tot zij het grootste gedeelte van den Indischen archipel besloeg. Maar hare afkomst vermocht zij niet te loochenen. Handelsgeest en koele winstberekening waren hare kenmerken, ook toen de Compagnie de schoone taak van Souverein op zich nam, en dwongen haar om, met terzijdestelling van het belang van den Inlander, hoofzakelijk de baatzucht van het moederland te dienen. Smadelijk ging zij te gronde, gebukt onder den dubbelen last eener mislukte handelsspeculatie en van eene verwaarloosde roeping als bestuurder van millioenen onderdanen. Maar uit de asch eener Compagnies-bezitting rees de Staatskolonie omhoog. Gewichtig keerpunt in de verhouding van Nederland en Indië! Doch begreep Nederland het gewicht dier gebeurtenis? Helaas, niet volkomen. Gedeeltelijk werd het oude pad gevolgd, en de nood, later de eigenbaat van het moederland deed in vele opzichten vergeten, dat Nederland geen handelslichaam, maar de Nederlandsche Staat, de Souverein is, die edeler doel nastreeft, dan een koopman kan najagen. Doch gelukkig

mochten wij op meer dan één feit wijzen, waaruit eene meer waardige opvatting der regeeringstaak bij onze staatslieden bleek en wordt, trots menigen misslag, vooral in de laatste jaren ook in het moederland de overtuiging meer en meer levendig dat Indië in haar eigen belang beheerd moet worden, en dat de taak onzer ambtenaren niet meer is die van administrateurs eener rijke plantage, maar dat zij moeten zijn regeerders van een groot gebied, geroepen om de bevolking rechtvaardig te besturen en te beschaven, en de bronnen van welvaart te openen en te ontwikkelen, vooral ten bate der bevolking zelve, al mag men hopen dat op dien weg ook het belang van het moederland zal worden gediend. Reeds nu was de invoering van het Nederlandsche bestuur voor vele streken een ware weldaad; op dien weg voortgaande moge de Nederlandsche Staat zijne roeping weten na te komen en werkzaam zijn in het belang zijner Inlandsche onderdanen, goed doende zonder om te zien.

HOOFDSTUK IV.

DE INRICHTING VAN HET BESTUUR IN NEDERLANDSCH-INDIË.

„De regeering der koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië, uitmakende het gebied van Nederlandsch Indië, wordt in naam des Konings uitgeoefend door eenen Gouverneur-Generaal." Zoo spreekt het Regeerings-reglement in zijn eerste artikel en geeft daardoor te kennen dat het bestuur over Indië niet meer, zooals tijdens de Compagnie (Dl I. p. 518), door een college wordt uitgeoefend, maar in handen van één persoon berust, de eenige, die verantwoordelijk is voor het gevoerde regeerings-beleid. De wet stelt geene andere eischen voor de benoembaarheid tot dit ambt, dan die van Nederlanderschap en dertigjarigen leeftijd; de persoonlijke eigenschappen, die in den Landvoogd gevorderd worden, kunnen dan ook niet in eene wet worden omschreven, en zullen ook gedeeltelijk moeten afwisselen naar mate van de eischen van het tijdstip, waarin de

Gouverneur-Generaal optreedt. Maar ten allen tijde zal wel eene groote mate van zelfstandigheid in den Landvoogd gevorderd worden, en vooral thans nu er, o. a. tengevolge van de verbeterde gemeenschap tusschen moederland en Indië, — vooral ook door de telegraaf die beiden verbindt, — allicht groote neiging bij het Opperbestuur wordt opgewekt, om in den gang van zaken in Indië in te grijpen en, zooals men wel eens zegt, Indië van uit het Plein te besturen. Die neiging is zeker zeer begrijpelijk, waar de Minister tegenover Koningin en Staten-Generaal eveneens voor den gang van het bestuur in Indië verantwoordelijk is, en de lust maar al te zeer bestaat om die verantwoordelijkheid ook tot betrekkelijk ondergeschikte aangelegenheden uittestrekken. Zij is echter geenszins uitsluitend eigen aan eene bemoeiing der Staten-Generaal met de koloniale aangelegenheden, daar de tijd van de diepste onderworpenheid van het Indische bestuur aan den Minister van koloniën ligt in de dagen van het cultuurstelsel tijdens de Eerens, en vooral gedurende het bestuur van Merkus, toen de instructie, aan dien Landvoogd gegeven, hem slechts uiterst geringe vrijheid van handelen verleende. En toch is die neiging eene miskenning van het feit, dat het zwaartepunt van de regeering over een streek in dat land zelf behoort te liggen en niet in een Rijk, geographisch reeds ver van de kolonie gelegen, maar ethnographisch nog oneindig verder daarvan verwijderd.

In zijn regeeringsbeleid wordt de Gouverneur-Generaal ter zijde gestaan door den Raad van Ned. Indië, uit een vice-president en vier leden bestaande. De werkkring van dien Raad is een zuiver raadgevende. De Landvoogd *kan* het gevoelen van den Raad inwinnen over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, en legt hem de *verplichting* op, den Raad te hooren over sommige aangelegenheden, die in art. 28 van het Regeerings-reglement met name genoemd zijn. Maar in sommige gevallen, die bijna allen eveneens in die wet worden opgesomd, moet er bestaan *overeenstemming* tusschen den Gouverneur-Generaal en den Raad; d. w. z. dat eerstgenoemde aan het advies van de meerderheid van dat college gebonden is. Doch daar niet die Raad, maar hij alleen voor het regeeringsbeleid aansprakelijk is, staat het den Gouverneur-Generaal vrij, niet te handelen overeenkomstig dat advies, maar de beslissing der Koningin in te roepen, waardoor zijne verantwoordelijkheid gedekt wordt; ja

hij is zelfs bevoegd, — en daardoor ook verplicht, — om de door hem gewenschte maatregelen tegen het advies van den Raad in te nemen, wanneer hij oordeelt dat langer verwijl de veiligheid of de rust van Ned. Indië of andere gewichtige algemeene belangen in gevaar zou brengen. Daarbij moet hij zekere formaliteiten in acht nemen, die in art. 30 R. R. zijn opgenoemd en tot waarborg voor eene grondige behandeling van de betrokken aangelegenheid moeten strekken, — maar de eindbeslissing berust bij hem, zonder dat hij door een beroep op het advies van den Raad zijne verantwoordelijkheid kan dekken, die dus even groot is of hij al dan niet in overeenstemming met den Raad heeft gehandeld.

Een der gewichtigste onderwerpen van het regeeringsbeleid, aan den Landvoogd toevertrouwd, is de wetgeving voor Indië. In de bevoegdheid daartoe is hij beperkt door de beide hoogere wetgevers: de Staten-Generaal met de Koningin, en de Koningin alleen, in beide gevallen door Haren Minister van koloniën bijgestaan. In het algemeen gesproken mag de Gouverneur-Generaal alles regelen, wat niet door een dier beide wetgevers is geregeld, of aan hen ter regeling is voorbehouden. Maar met het oog op den verren afstand der kolonie, waar zich omstandigheden kunnen voordoen die een onmiddellijke regeling eischen, of opheffing eener bestaande regeling vorderen, heeft de Gouverneur-Generaal, in dringende gevallen, het recht bindende voorschriften te geven betreffende onderwerpen, die in gewone omstandigheden door de Wetgevende Macht of de Koningin zouden moeten worden geregeld, zoolang die regeling nog niet is getroffen. Maar de Landvoogd kan nog verder gaan en, wanneer er reeds wetten of Kon. besluiten gemaakt zijn en dezen hem ter afkondiging worden toegezonden, die afkondiging niet doen plaats vinden, waardoor de wet of het Kon. besluit niet in werking treden. Ja zelfs kan hij onder dezelfde voorwaarde wetten of Koninklijk besluiten, die reeds zijn afgekondigd, tijdelijk buiten werking stellen, met uitzondering van de bepalingen van het Regeerings-reglement, die hij alleen in geval van oorlog mag schorschen. In dit laatste geval heeft hij een zeer uitgebreide macht. Hij kan dan zelfs Nederlandsch Indië geheel of gedeeltelijk in staat van oorlog of beleg stellen, waardoor de krijgswet ruimer toepassing verkrijgt, dan anders het geval is, en mag dan ook autoriteiten opheffen, d. w. z. het ambt zelf tijdelijk ter zijde stellen, zoodat dan

ook de algemeen verbindende voorschriften, die dat ambt instelden en regelden, krachteloos worden gemaakt. Maar daar deze maatregelen ingrijpen op het gebied van een hoogere macht, moet deze in de gelegenheid worden gesteld haar eindoordeel uittespreken en, zoo noodig, er voor te zorgen dat hare wil worde uitgevoerd. Geldt de genomen maatregel dus een wet, dan moeten de Staten-Generaal daarvan kennis krijgen. En daar de Gouverneur-Generaal verplicht is der Koningin van alle gewichtige maatregelen, door hem genomen, kennis te geven, wordt het Opperbestuur van zelf in de gelegenheid gesteld, de eindbeslissing aan zich te houden.

Alle algemeen verbindende voorschriften, die door den Gouverneur-Generaal worden uitgevaardigd, heeten ordonnantiën, in tegenstelling met de wetten en Koninklijke besluiten, door de wetgevende macht in het moederland of door de Koningin vastgesteld, terwijl zij gezamenlijk met de benaming „algemeene verordeningen" worden aangeduid. Zij moeten door plaatsing in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië worden afgekondigd en zoo ter algemeene kennis worden gebracht; na een, in het Regeeringsreglement aangegeven termijn zijn zij verbindend en wordt aangenomen dat ieder, die zich in Nederlandsch-Indië bevindt, ze kent; — iets dat natuurlijk dikwijls slechts eene fictie is, vooral waar het de Inlanders geldt, die de Nederlandsche taal niet machtig zijn en niet lezen kunnen. Geldt het echter eene zaak, waarbij de Inlandsche of Chineesche bevolking bijzonder betrokken is, dan worden vertalingen in de Inlandsche en Chineesche talen gemaakt en aangeplakt.

Bij de uitoefening van de wetgevende bevoegdheid van den Gouverneur-Generaal speelt de Raad van Indië eene groote rol, daar deze geschieden moet in overeenstemming met dien Raad, volgens de regels, zoo even medegedeeld. Dewijl deze bevoegdheid zich over alle takken van dienst uitstrekt en ook vele bestuursaangelegenheden aan het oordeel van den Raad worden onderworpen, is het van hoog belang dat althans de voornaamste takken van dienst in den Raad worden vertegenwoordigd, opdat de voorlichting van den Gouverneur-Generaal zóó veelzijdig mogelijk zij. Want ofschoon het de taak van dien Raad is, om de zaken niet van een specialen kant te beschouwen, maar bij het geven van het advies een hoog standpunt in te nemen, spreekt het wel van zelf, dat ook

daartoe speciale kennis noodzakelijk is en dat er veel kans bestaat voor minder grondige behandeling van die onderwerpen, waarmede geen der leden in het bijzonder vertrouwd is. En nu vereischt het wel geen betoog dat het, bij een zóó klein getal leden, als de Raad bevat, zelfs bij de meest zorgvuldige keuze onmogelijk is alle groote takken van dienst behoorlijk in dat lichaam te vertegenwoordigen. Wel is waar kan de Raad zich de voorlichting verschaffen van officieren en ambtenaren, maar daar dezen niet persoonlijk verschijnen en slechts gehoord mogen worden over zaken, door den Gouverneur-Generaal bij den Raad aanhangig gemaakt, is ook dit slechts een gebrekkig middel en kan zelfs het recht, aan den Gouverneur-Generaal toegekend, om ambtenaren en officieren te gelasten de vergaderingen van den Raad bij te wonen om mondelinge inlichtingen te geven, evenmin afdoende heeten, daar dit slechts in bijzondere gevallen geschieden zal en dus alleen bij uitzondering invloed kan uitoefenen op de behandeling der zaken. En daar de leden van den Raad uitsluitend uit Indische ambtenaren worden gekozen, bestaat er geen gering gevaar dat de zaken dáár uit een uitsluitend ambtelijk oogpunt worden bezien, terwijl er ook in dat college geen plaats is voor personen, die zich in het moederland in of buiten den staatsdienst hebben onderscheiden, en een ruimer gezichtsveld hebben verkregen, dan in Indië mogelijk is en daardoor, zooals het voorbeeld van Britsch-Indië aantoont, groote diensten aan de kolonie kunnen bewijzen. Voor een deel wordt aan deze bezwaren tegemoet gekomen door een wetsontwerp, den 1sten November 1893 aan de Tweede Kamer toegezonden, dat het mogelijk zal maken een zeker getal buitengewone leden aan den Raad toe te voegen, ten einde deel te nemen aan enkele werkzaamheden van dat lichaam en met name aan den wetgevenden arbeid. Door deze bepaling, die aan het Britsch Indische staatsrecht ontleend is[1]), zullen ook personen, in Indië buiten de ambtelijke wereld geplaatst, hunne meening kunnen doen gelden in de regeling van aangelegenheden, waarbij particuliere belangen zoo dikwijls betrokken zijn en over welken tot nu toe „voor hen, doch zonder hen" werd beslist. Dat deze

[1]) A. W. P. Verkerk Pistorius en P. A. v. d. Lith. De grondslagen van het Britsch Indische beheer. 's Gravenhage 1876. Mr. J. de Louter in de Gids 1887, I. Zie ook de voordrachten in het Ind. Genootschap van Mr. J. de Louter (25 Sept. 1888) en van mij zelven (27 Nov. 1888, 28 Febr. 1889).

bescheiden stap in eene goede richting ook in Indië bijval en vooral krachtige toepassing moge vinden, is zeer te hopen; zonder de medewerking van de beste elementen uit de particuliere ingezetenen aldaar blijft deze bepaling, met de beste bedoeling genomen, een doode letter, terwijl zij, met ingenomenheid uitgevoerd, het begin kan worden van eene betere regeling van zaken, die de opoffering van tijd, welke zij vordert, wel waard is.

Het bestuur in den eigenlijken zin des woords, — de uitvoering van de door den wetgever gestelde regelen, — berust, wat de hoofdleiding betreft, in handen van den Gouverneur-Generaal, die zijne zorgen niet alleen over onderwerpen van algemeen bestuur uitstrekt, maar zich ook met gewestelijke aangelegenheden moet bezighouden, ja zelfs ook in plaatselijke belangen gemoeid wordt. Zijn gezag gaat over tallooze aangelegenheden van staatsbestuur; rechtswezen en politie, finantiën en cultures, bestuur en administratie, onderwijs en godsdienst; — in één woord alle eenigszins belangrijke onderdeelen der staatszorg moeten door den Landvoogd worden behartigd, die bovenal er voor waken moet dat de Inlander beschermd worde tegen de willekeur van wien ook, en vrijelijk over verdrukking en onrecht klagen kan. Het zou onmogelijk zijn, hier de verschillende onderwerpen op te noemen, die aan den Gouverneur-Generaal ter behartiging zijn opgedragen; het doel van deze bladzijden is geen ander, dan de hoofdtrekken van de organisatie van het Indische bestuur te schetsen; voor bijzonderheden moeten wij naar de speciale werken verwijzen. Slechts enkelen dier onderwerpen mogen hier eene korte bespreking vinden. Zoo is de Landvoogd opperbevelhebber van de in Indië aanwezige zee- en landmacht; naar de letter der wet zou hij dus het kommando over de troepen op zich kunnen nemen. Het spreekt echter wel van zelf, dat een niet-militair Gouverneur-Generaal de aanvoering van de legermacht aan anderen zal overlaten, maar door die bepaling bezit hij de bevoegdheid om zich tegenover de militaire autoriteit te doen gelden, iets dat noodzakelijk is, zoolang hij alleen het bestuur voert en daarvoor de verantwoordelijkheid moet dragen, wat niet mogelijk zou zijn, wanneer hij zelfs maar in zuiver militaire aangelegenheden onderworpen was aan het goedvinden van een gezag, dat niet voor den gang van het bestuur aansprakelijk is. Met uitzondering van de generaal-officieren en van hen, die hier

te lande voor het eerst tot officier worden aangesteld, en die allen door de Koningin worden benoemd, ontvangen alle officieren van de landmacht hunne benoeming en bevordering uit handen van den Landvoogd. In Nederland vertoevende kunnen zij echter ook door de Koningin worden ontslagen. Met de officieren van de zeemacht is het anders gesteld. Dezen behooren tot de Nederlandsche marine en worden dus door de Koningin aangesteld, bevorderd en ontslagen; ook een deel der oorlogsschepen (4 in getal), in Indië aanwezig en onder den naam van auxiliair eskader bekend, behoort tot de Ned. scheepsmacht. De overige oorlogschepen echter vormen de Indische militaire marine; zij worden, wat de Europeesche bemanning betreft, voorzien van officieren en matrozen der Nederlandsche marine, doch de uitgaven, daardoor veroorzaakt, zijn voor rekening der Indische geldmiddelen. In geval van nood heeft de Gouverneur-Generaal de beschikking over de land- en zeemacht; hij heeft eveneens het recht, oorlog te verklaren aan, en vredes- en andere verdragen te sluiten met Indische vorsten en volkeren, voor zooverre dezen onze Souvereiniteit erkennen en dus niet tot de „vreemde Mogendheden" behooren, daar de Grondwet (art. 59) het recht om met dezen verdragen te sluiten aan de Koningin heeft opgedragen. Heeft de Landvoogd dus de macht om bij oorlogsgevaar krachtig op te treden, ook dan, wanneer er buitendien vrees bestaat voor verstoring van de openbare rust en orde, kan hij, in overeenstemming met den Raad van Indië, preventief optreden door hen, die in dit opzicht gevaarlijk worden geacht, hetzij buiten een bepaald gedeelte van Nederlandsch Indië te verbannen; — hetzij hun, als zij in Indië geboren zijn, een verblijfplaats aldaar aan te wijzen, die zij niet mogen verlaten (interneering); — of hun, die niet in Indië geboren zijn, het verblijf aldaar geheel te ontzeggen (uitzetting). Enkele waarborgen zijn aan de bewoners van Nederlandsch Indië gegeven om te voorkomen dat de Gouverneur-Generaal lichtvaardig van zijn macht gebruik zal maken, zooals de verplichting, hem opgelegd, om den betrokken persoon in de gelegenheid te stellen zich te verdedigen, terwijl tegenover niet-Inlanders van den genomen maatregel kennis aan den Minister van koloniën moet worden gegeven en, waar het Nederlanders geldt, ook aan de Staten-Generaal daarvan mededeeling moet geschieden. En dewijl in eene kolonie, bewoond door allerlei elementen, die in godsdienst en beschaving zoozeer

uiteenloopen, ja dikwijls vijandelijk tegenover elkander staan, steeds groot gevaar bestaat voor rustverstoringen tengevolge van opruïingen, door de drukpers gepleegd, is in Indië niet alleen een preventief toezicht ingevoerd op alles, wat daar wordt uitgegeven, maar heeft het Opperbestuur den Landvoogd zelfs de macht gegeven om, in overeenstemming met den Raad van Indië, drukkerijen te sluiten en de uitoefening van het beroep van drukker aan bepaalde personen te verbieden.

Niet altijd stond een Gouverneur-Generaal in Indië aan het hoofd van het bestuur; soms werd de hoofdleiding der zaken aan een of meer Commissarissen-Generaal toevertrouwd. Deze bestuurders waren slechts door hunne instructie gebonden en hadden overigens, in het algemeen gesproken, dezelfde bevoegdheid als de Koning, ware deze ter plaatse aanwezig geweest. Het tegenwoordige Regeerings-reglement kent zulke bestuurders niet; waar de wet regelen voor het bestuur gesteld heeft, is er geene plaats voor zulke, met buitengewone macht bekleede regeerders, die slechts dan kunnen worden gezonden wanneer eene wet daartoe vergunning verleent. Dit heeft echter slechts betrekking op Commissarissen-Generaal die boven den Gouverneur-Generaal zouden staan; de Koningin bezit natuurlijk de bevoegdheid ambtenaren onder elken, door Haar goedgekeurden titel naar Indië te zenden, mits zij geen regeeringsmacht uitoefenen en onder den Gouverneur-Generaal zijn geplaatst. Aan den Gouverneur-Generaal kan ook een Luitenant-Gouverneur-Generaal worden toegevoegd, die bestemd is om den Landvoogd optevolgen, maar intusschen werkzaam is zooals deze aanwijst, met het doel om hem in staat te stellen zich met de regeerings-aangelegenheden vertrouwd te maken vóór hij als Gouverneur-Generaal optreedt. Jammer genoeg is van deze bevoegdheid sedert de vaststelling van het Regeerings-reglement nimmer gebruik gemaakt, ofschoon juist daarin het middel zou kunnen worden gevonden om de bezwaren te overwinnen, verbonden aan het optreden van een Gouverneur-Generaal, die te voren Indië niet heeft bezocht.

Voor verschillende onderdeelen van het staatsbestuur wordt de Gouverneur-Generaal door tal van ambtenaren, — Europeesche en Inlandsche, — ter zijde gestaan. Met uitzondering van slechts enkele hooggeplaatste ambtenaren, die door de Koningin worden benoemd, — de leden van den Raad van Indië en van de Rekenkamer, benevens de President van het Hoog Gerechtshof, — worden zij door den

Landvoogd aangesteld, die echter het recht van benoeming van mindere ambtenaren aan andere autoriteiten heeft overgedragen. Zij zijn over tal van dienstakken verdeeld. Wij kunnen ons hier alleen bezig houden met de ambtenaren, bij het algemeen en gewestelijk bestuur werkzaam. Den Gouverneur-Generaal staat als het ware onmiddellijk ter zijde de Algemeene Secretaris, die het hoofd is der Algemeene Secretarie, het Kabinet van den Landvoogd, dat sedert eenige jaren te Buitenzorg gevestigd is, en grooten invloed op den gang van zaken uitoefent. Het ligt voor de hand dat dit vooral het geval moet zijn met den Algemeenen Secretaris, die dagelijks met den Landvoogd verkeert, den nieuw benoemden Gouverneur-Generaal in de zaken inleidt, en de uitvaardiger en berichtgever is van al, wat door de handteekening van deze kracht bekomt; — die hem inlichtingen en opmerkingen geeft, hem aanteekeningen en nota's aanbiedt, en een aangename of onaangename wending aan de stukken kan geven. Hierbij speelt de persoonlijkheid van den Gouverneur-Generaal en van den Algemeenen Secretaris natuurlijk geen kleine rol, maar ook door de wijze, waarop de Algemeene Secretarie werkt, ontstaat groote neiging om het zwaartepunt van het gezag bij haar over te brengen. De voorstellen toch, die aan den Gouverneur-Generaal door de hoofden der Departementen schriftelijk zijn ingediend, worden op de bureau's der Secretarie, door hare met zorg gekozen en meestal hoogst bekwame ambtenaren gewogen en vaak niet zeer zacht beoordeeld, en daarna nog aan het oordeel van den Raad van Indië onderworpen. Zoodoende wordt het gevoel van verantwoordelijkheid en zelfstandigheid der hooge ambtenaren niet weinig verzwakt, die licht geneigd worden op den Raad en de Algemeene Secretarie te leunen, terwijl bovendien de kwaal der administratie in Indië, „het zoeken van kracht in veelheid van adviezen," daardoor maar al te zeer in de hand wordt gewerkt. Ook bij de verhouding tusschen de Directeuren der Departementen, den Raad van Indië en de Algemeene Secretarie wordt, schijnt het, de gulden regel vergeten dat een goed en krachtig bestuur slechts verkregen wordt door voor elken belangrijken bestuursdaad, onder algemeene leiding van den Landvoogd, een bepaald persoon aansprakelijk te stellen, die zooveel mogelijk zelfstandig optreedt, maar wiens geheele reputatie en ambtelijke toekomst daarbij dan ook in volle mate betrokken zijn.

De hoofdambtenaren, over wien wij zooeven spraken, Directeuren genoemd, kunnen in zoover met Ministers vergeleken worden, dat zij aan het hoofd van Departementen van algemeen bestuur zijn geplaatst, doch nemen overigens eene geheel andere stelling in dan die hooggeplaatste personen, daar zij geene parlementaire werkzaamheid hebben, en evenmin eenen geheel zelfstandigen werkkring, omdat zij niet voor het regeeringsbeleid aansprakelijk zijn, dewijl de verantwoording daarvoor alleen bij den Gouverneur-Generaal berust. Wel zijn zij tegenover hem voor hunne handelingen aansprakelijk, maar zij zijn dit even als ieder ander ambtenaar, zonder dat zij door hunne verantwoordelijkheid die van den Landvoogd dekken. In dit opzicht kunnen zij zelfs meer beheerende, dan besturende ambtenaren genoemd worden, daar zij, ofschoon ambtelijk boven de gewestelijke bestuurders geplaatst, toch niet de eigenlijke superieuren dier hoofdambtenaren zijn, die niet direct onder hunne bevelen gesteld worden. Toch is den Directeuren het recht gegeven, hun aanschrijvingen of wenken te doen toekomen. Zelden schijnen zij met den Gouverneur-Generaal persoonlijk samen te werken; van het recht, den Landvoogd toegekend, hen tot een Raad van Directeuren te vereenigen, wordt ook, naar het voorkomt, weinig gebruik gemaakt. Toch zou zoowel het een als het ander heilzame vruchten kunnen dragen, vooral ook als een zoodanige Raad onder de leiding van den Gouverneur-Generaal vergaderde.

Gewoonlijk onderscheidt men het Indisch beheer in drie onderdeelen; het beheer der landmacht, der zeemacht en het burgerlijk beheer. Het eerste is toevertrouwd aan het Departement van oorlog, aan het hoofd waarvan de Luitenant-Generaal, kommandant van het leger, geplaatst is, terwijl een Nederlandsch vlagofficier, die daartoe uit Nederland tijdelijk gedetacheerd wordt, aan het hoofd van het Departement van Marine optreedt. Het burgerlijk beheer wordt gevoerd door een vijftal Directeuren. De departementen van „Binnenlandsch Bestuur," van „Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid", van „Burgerlijke openbare werken," en van „Finantiën," zijn allen in 1866 opgericht, terwijl aan dezen in 1869 nog een Departement van Justitie is toegevoegd. Het is niet onbelangrijk op te merken dat deze organisatie, vergeleken met die, welke daaraan voorafging, getuigenis aflegt van eene zuiverder opvatting der staatstaak. De organisatie toch, door du Bus ingevoerd, stelde eene Generale

Directie van financiën in, aan wier hoofd de Directeur-Generaal van financiën stond, aan wien twee directeuren waren toegevoegd: een van 's Lands middelen en domeinen en een van 's Lands producten en civiele magazijnen. Daarbij stond dus de zorg voor het beheer der financiën op den voorgrond. In 1832, tijdens de heerschappij van het cultuurstelsel, werd daarbij gevoegd een „directeur van cultures," die weldra een hoofdrol speelde. Toen echter ook aan andere volksbelangen werd gedacht, werd in 1854 eene directie der Burgerlijke openbare werken opgericht, terwijl bij de invoering van het Regeerings-reglement de betrekking van Directeur-Generaal werd ingetrokken en aan de Directeuren een van elkander onafhankelijke stelling werd gegeven. En toen, tengevolge van de invoering der Comptabiliteits-wet, de Departementen in 1866 werden gereorganiseerd, bleek de veranderde zienswijze voornamelijk wel daardoor, dat de werkzaamheden van den Directeur der Cultures grootendeels als onderdeel aan het nieuw opgericht Departement van Binnenlandsch Bestuur werden toegevoegd, teneinde te doen uitkomen dat de regeeringstaak meer op besturen, ook in het belang der Inlandsche bevolking, behoorde te worden gericht, dan op hare exploitatie in het belang der Nederlandsche schatkist. Eene uiting van denzelfden gedachtengang was de oprichting van het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, waardoor werd uitgesproken dat in de richting der ontwikkeling van de Inlandsche bevolking zooveel behoorde gedaan te worden, dat daarvoor een afzonderlijk Ministerie kon worden opgericht; voorzeker een edel denkbeeld, al heeft het misschien in de toepassing tot niet geringe teleurstellingen geleid.

De werkkring der verschillende Departementen wordt in hoofdzaak aangeduid door de benamingen, aan hen gegeven. Het Departement van Justitie heeft de zorg voor alles, wat met de rechtsbedeeling en wetgeving in verband staat; het Departement v. Burg. openbare werken heeft het toezicht over de werken in het algemeen belang daargesteld, — ook de post- en telegraafdienst, spoorwegen en tramwegen, — voor zoover zij niet door de militaire genie worden beheerd of, bij wijze van uitzondering, aan het toezicht van andere Departementen zijn opgedragen. Het Departement van Financiën heeft vooral de zorg voor het muntwezen, de comptabiliteit en voor de belastingen, voor zoover dezen niet bij een ander Departement

zijn ingedeeld, zooals met het Departement van Binnenlandsch Bestuur het geval is. Dat Departement heeft een zeer omvattenden werkkring, daar het niet alleen het toezicht uitoefent op het gewestelijk en plaatselijk bestuur en de schutterijen, maar ook op alles wat met den landbouw samenhangt, zoowel de Gouvernements- als de particuliere cultures, de heerendiensten en sommige middelen van vervoer, terwijl ook de landelijke inkomsten (landrente), als nauw verbonden met den Inlandschen landbouw, onder het beheer van dit Departement zijn geplaatst. Menigmaal heeft men aangedrongen op splitsing dezer werkzaamheden door de oprichting van een afzonderlijk Departement voor de Buitenbezittingen. Een dergelijke maatregel zou zeker het groote voordeel aanbieden, dat de belangen der eilanden buiten Java en Madoera beheerd zouden kunnen worden door ambtenaren, met die bezittingen vertrouwd en niet, zooals men thans wel zegt dat het geval is, door gemis aan kennis en belangstelling worden achtergesteld bij de behartiging der belangen van Java. Het Departement van Onderwijs eindelijk vertoont een zonderling mengsel van attributen, daar niet alleen de betrekkingen van den Staat tot de eerediensten, Inlandsche zoowel als Europeesche, door dat Ministerie worden beheerd en het onderwijs en de behartiging der wetenschappelijke belangen aan hetzelve zijn opgedragen, en de instellingen van liefdadigheid tot zijn ressort behooren, — maar ook de nijverheid, het mijnwezen en het beheer van het zoutmonopolie tot zijn werkkring zijn gebracht. Deze vreemde samenvoeging schijnt het gevolg te zijn geweest van de overweging, dat andere Departementen reeds met werk waren overladen, terwijl men meende dat de zorg voor de hoofdzaken, aan dat Departement opgedragen, nog wel gelegenheid overliet ook andere, overigens zeer uiteenloopende aangelegenheden daarbij te behartigen.

De Directeuren oefenen, ieder voor zijn Departement, het toezicht uit op het ambtelijk personeel, bij de verschillende takken van dienst aangesteld, en op de wijze waarop dit de algemeene verordeningen en Gouvernements-aanschrijvingen en bevelen ten uitvoer legt. Bovendien bereiden zij de bestuursmaatregelen voor ter beslissing van den Gouverneur-Generaal, of nemen zelven eene beslissing, wanneer die aan hen is opgedragen. Een voornaam deel van hunnen werkkring bestaat echter in het finantiëel beheer, dat hun is toevertrouwd. Zij voeren dat volgens de regels, gegeven in de Compta-

biliteitswet, en in de verordeningen enz., die daaruit zijn voortgevloeid. Deze wet, — eigenlijk „wet tot regeling van de wijze van beheer en verantwoording der geldmiddelen van Nederlandsch Indië," — werd in 1864 vastgesteld en bevatte, behalve tal van soms zeer belangrijke technische voorschriften, ook het beginsel dat de begrooting van Nederlandsch Indië bij de wet zou worden vastgesteld. Diensvolgens wordt jaarlijks door de Wetgevende Macht in Nederland het maximum bepaald zoowel van het geheel der uitgaven, die gedurende het dienstjaar voor Indië mogen worden gedaan, als voor elk der groote onderdeelen, (afdeelingen en onderafdeelingen) waarin de begrooting van uitgaven gesplitst is, terwijl tevens door haar wordt aangewezen, welke middelen mogen dienen om die uitgaven te bestrijden. Die uitgaven worden niet allen in Indië gedaan; een deel der uitgaven voor den Indischen dienst wordt hier te lande besteed, zooals voor pensioenen, verlofstraktementen, aanschaffing van benoodigdheden voor den dienst enz., zoodat op de begrooting voor 1894 op het totaalcijfer van f 138.895.682 niet minder dan f 24.406.489 aan uitgaven in Nederland worden geraamd. Maar in Nederland worden ook groote sommen ten behoeve van den Indischen dienst ontvangen, die voor een groot deel te danken zijn aan de opbrengst der Indische producten, welken in Nederland voor 's lands rekening verkocht worden. Voor 1894 worden die middelen in Nederland geraamd op f 21.193.134, tegen een totaal ontvangst van f 124.951.594. Vroeger werd er in den regel meer in Nederland ontvangen dan daar werd uitgegeven; daarentegen bedroeg het geraamde totaal der ontvangsten in Indië veel minder, dan het totaal der sommen die men meende, dat daar zouden moeten worden uitgegeven. Hierdoor ontstond het zoogenaamde Indisch tekort, dat zich voordeed zelfs wanneer de geheele begrooting met een batig saldo sloot. Om daarin tegemoet te komen werden door het Gouvernement in Indië wissels op het Ministerie van Koloniën uitgegeven; personen, in Indië gevestigd, die geld in Nederland wenschten te bekomen, konden het bedrag voor die wissels te Batavia storten, en ontvingen dan die som, met berekening van het disconto, in het moederland. Voor zoover de aldus ontvangen sommen niet toereikende zijn, kan door uitzending van specie in dat te kort worden voorzien.

Minder gemakkelijk is het echter het tekort op de geheele

Indische administratie te dekken. Dit ontstaat, wanneer er voor Indië over een dienstjaar meer wordt uitgegeven dan ontvangen. Bij de begrootingen der laatste jaren moest telkens een dergelijk tekort worden geraamd, en ook voor 1894 is dit op f 14.128.088 gesteld. Nu is wel, in den regel althans, de werkelijke uitkomst der administratie voordeeliger dan die der raming, omdat het maximum der uitgaven op de begrooting geraamd wordt en de uitgaven gewoonlijk beneden dat bedrag blijven, terwijl men ook in den regel de opbrengst der middelen lager raamt dan de sommen, die worden opgebracht. Het tegenovergestelde kan echter ook gebeuren, terwijl ook somtijds in den loop van het dienstjaar plotseling in opkomende behoeften moet worden voorzien en dan de begrooting van uitgaven verhoogd moet worden. Sedert het uitbreken van den oorlog met Atjeh heeft de Indische administratie herhaaldelijk nadeelige saldo's opgeleverd, die deels door de overschotten van vroegere dienstjaren zijn gedekt, maar deels door geleende gelden moesten worden aangevuld [1]). Waar zulke leeningen strekken voor productieve uitgaven die òf onmiddellijk voordeelen afwerpen, zooals spoorwegen enz., òf de draagkracht der bevolking verhoogen, zooals doelmatige irrigatie-werken, bestaat daartegen wel geen bezwaar; waar dit echter niet het geval is, daar wordt het een leunen op de toekomst, dat mettertijd wrange vruchten zal opleveren. Wanneer het dienstjaar is afgeloopen moet een overzicht worden opgemaakt van het gehouden beheer, de „koloniale rekening" genaamd. Deze volgt de begrooting op den voet en wijst aan, wat werkelijk ontvangen, wat uitgegeven is. Die rekening wordt in Indië en in Nederland nauwkeurig onderzocht o. a. door de betrokken Rekenkamers en eindelijk aan de Staten-Generaal aangeboden, met een wetsvoorstel tot vaststelling van het slot dier rekening. Hierdoor worden de Staten-Generaal in staat gesteld een overzicht te verkrijgen van het beheer, in Nederland en Indië voor de kolonie gevoerd en, zoo noodig, door hun votum over dat wetsvoorstel een afkeurend oordeel daarover uittespreken.

Ten gevolge van het verdwijnen der batige saldo's uit de Indische administratie is een onderwerp van koloniale politiek van

[1]) Bij de begrooting voor 1893 werd het vermoedelijk tekort over de jaren 1867 tot en met 1892 geraamd op f 48.606.000, of ongev. 3.449.000 meer dan het bedrag van f 45.157.365, dat in 1883 voor Indië is geleend.

veel minder belang geworden, dan vroeger het geval was: de bijdrage, namelijk, van Nederlandsch Indië in de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven. Zooals wij bij de bespreking van het cultuurstelsel zagen (p. 42) werd dit dienstbaar gemaakt aan de verkrijging van batige saldo's ten behoeve van Nederland. Zonder zich om de behoeften van Indië te bekommeren zocht men slechts zooveel mogelijk voor het moederland te verwerven door de voortbrengende kracht der bevolking van Java tot op het uiterste te spannen en het oor te sluiten voor voorstellen ter verbetering van haren toestand, zoodra dit belangrijke uitgaven ten gevolge zou hebben. En zóó gelukte het de batige saldo's voortdurend optedrijven en hier te lande o. a. spoorwegen te bouwen, die door Indisch geld werden betaald, zonder dat de bewoners van het moederland, dat alleen daarvan de vruchten trok, daartoe bijdroegen. Gelukkig kwam daartegen eindelijk reactie; de overtuiging werd meer en meer algemeen dat het geld, in Indië opgebracht, in de eerste plaats moest strekken om de behoeften van Indië te bevredigen en dat daar ook geen hoogere lasten mogen worden opgelegd dan voor dat doel noodzakelijk zijn, terwijl het moederland zich tevreden behoort te stellen met de teruggave van datgene, wat het voor Indië uitgeeft en geen andere voordeelen uit Indië moet trekken dan die, welke indirect uit het bezit van koloniën voortvloeien. Op allerlei wijze heeft men getracht die denkbeelden in wetsvoorstellen uit te drukken; daarbij is vooral het denkbeeld van eene vaste uitkeering op den voorgrond getreden, waarbij Indië jaarlijks een bepaalde som aan Nederland zou moeten opbrengen, als het ware bij abonnement voor de in haar belang gedane uitgaven, zonder dat men angstvallig elk postje dier uitgaven zou narekenen. De daartoe aangewende pogingen zijn echter allen mislukt; voor een deel wel ten gevolge van de overweging, dat er in Indië geene batige saldo's meer zijn en dat dus eene dergelijke regeling in de praktijk er toe zou moeten leiden voor Indië geld te leenen om die jaarlijksche bijdrage uit te keeren, wat niet weinig gevaarlijk zou zijn, omdat dit geld, onder waarborg van Nederland geleend, inderdaad wel besteed zou worden ter bestrijding van dagelijksche uitgaven, die dus door geleend geld betaald zouden worden. Voor een ander deel stuitten zij ook wel op de moeilijkheid een juisten maatstaf te vinden voor het bedrag der bijdrage, dat zeer verschillend zal zijn

naar mate men zich stelt op het standpunt, dat Nederland niets meer mag terugvragen dan de sommen, die het werkelijk voor Indië uitgeeft, dan wel aanneemt, — wat mij althans billijk toeschijnt, — dat Indië, even goed als Nederland, een deel der Rijks-uitgaven te dragen heeft, zooals die voor de Kroon, voor de Marine enz. Maar ofschoon dus de wijze van uitvoering bezwaren kan opleveren, zoo kunnen die toch niet bestaan tegen eene rondborstige verklaring van den Rijkswetgever, dat Nederland voortaan geene directe voordeelen meer uit Indië wil trekken. Het is waar, wettelijke waarborgen kunnen niet gesteld worden tegen de mogelijkheid dat diezelfde wetgever in latere jaren, als de saldo's misschien op nieuw beginnen te vloeien, op die verklaring weder terugkomt, maar een zoodanige verklaring zou toch zedelijke kracht bezitten en zeker beter beschutten tegen terugkeer tot eene enghartige en baatzuchtige politiek, dan de thans bestaande bepaling der Comptabiliteitswet, die uitgaat van het beginsel dat bijdragen zullen worden gevorderd. In dat opzicht is de wetsvoordracht van den Minister van koloniën, Mr. W. K. Baron v. Dedem, — reeds als lid der Tweede kamer een warm voorstander van een eerlijke finantieele politiek tegenover Indië, — zeer toe te juichen, daar hij op de begrooting van Nederlandsch Indië slechts vergoedingen wil uittrekken aan het Rijk voor uitgaven in het belang van Ned. Indië, welke ten laste van de Staatsbegrooting komen.

De Directeuren der Departementen nu zijn belast met het uitvoeren der begrooting, ieder voor zoover het de uitgaven betreft, tot zijn Departement behoorende. In dat beheer worden zij voornamelijk bijgestaan door de hoofden van gewestelijk bestuur; de hoofden der militaire Departementen ook door officieren. Deze ambtenaren zijn ordonnateurs; d. w. z. zij hebben het recht om, ieder binnen zijne wel omschreven bevoegdheid, het land geldelijk te verbinden en last te geven dat wettig aangegane schulden van den lande betaald worden. Tal van voorschriften zijn gegeven om te zorgen dat zij daarbij den Staat geen schade zullen berokken en dat zij de grenzen, door de begrooting gesteld, niet zullen overschrijden. Vooral dient daartoe het toezicht der Algemeene Rekenkamer, een college uit een voorzitter en zes leden bestaande, 't welk waken moet dat de regelen voor het beheer en de verantwoording der geldmiddelen van Ned. Indië getrouw worden nagekomen, en dat onafhan-

kelijk van de Indische Regeering behoort te zijn, daar de Rekenkamer ook haar moet controleeren. Daarom worden de leden der Rekenkamer, den voorzitter ingesloten, door de Koningin benoemd en ontslagen. Het college onderzoekt de meeste vorderingen op den lande, vóór dat deze voldaan mogen worden; slechts bepaald aangewezen vorderingen kunnen betaald worden op enkele lastgeving van den ordonnateur, maar zij worden na de betaling door de Rekenkamer gecontroleerd, die dan kan nagaan of er aanleiding bestaat tegen den ordonnateur op te treden. Het betalen der vorderingen geschiedt door andere ambtenaren, comptabelen genaamd, die gelden of goederen voor den lande ontvangen, bewaren en uitbetalen of uitgeven, en geen uitgaaf mogen doen dan alleen op bevel van een ordonnateur, zoodat de beide ambtenaren elkander als het ware controleeren, en het toezicht der Rekenkamer vergemakkelijken, aan wie alle comptabele ambtenaren rekenplichtig zijn. Zulke comptabelen zijn o. a. de ontvangers van 's lands kassen; vroeger werd die betrekking veelal als bijbetrekking door de secretarissen der gewesten waargenomen; thans zijn beide ambten in den regel gescheiden.

Wij komen thans tot een der gewichtigste onderdeelen van het Indische bestuur; het gewestelijk bestuur met zijne vertakkingen. Zooals wij reeds weten is het grondgebied van Ned. Indië verdeeld in provinciën, gewesten genaamd, die staan onder Hoofden van gewestelijk bestuur, welke gewoonlijk den ambtstitel van resident voeren. Over enkele gewesten zijn echter Gouverneurs aangesteld, die dezelfde macht hebben, als de resident, maar hoogere bezoldiging genieten; thans dragen de bestuurders van Sumatra's Westkust, Atjeh en onderh., en Celebes en onderh. dien titel. Een der provinciale bestuurders voert een minderen ambtstitel, waaraan ook geringere bezoldiging is verbonden: de assistent-resident namelijk van Billiton, waar een Hoofd van gew. bestuur is geplaatst, wegens de aanraking met de Billiton-maatschappij, terwijl toch het gewest te onbeduidend is om onder een resident te staan. Een tweetal residenten, — die van de Padangsche bovenlanden en van Tapanoeli, — zijn geene Hoofden van gewestelijk bestuur, daar zij onder den Gouverneur te Padang staan; zij zijn dus niet bevoegd enkele functiën uit te oefenen, die het Reg.-reglement aan de gewestelijke bestuurders opdraagt. Een enkele maal worden ook wel ambtenaren, met den rang en titel van resident, aan een Gouverneur toegevoegd,

zooals nu b. v. te Atjeh, of met bijzondere dienstverrichtingen belast.

De stelling van de Hoofden van gew. bestuur is eene zeer gewichtige, waaraan groote verantwoordelijkheid is verbonden. Zij vertegenwoordigen den Gouverneur-Generaal in hun gewest in alle aangelegenheden, met het binnenlandsch bestuur in verband staande en voeren gezag soms over meer dan een millioen Inlanders, wier wel of wee voor een deel van de bekwaamdheid en energie van den gewestelijken bestuurder afhangen. Vooral is dit laatste het geval in de Buitenbezittingen, waar veel minder geordende toestanden bestaan dan op Java worden aangetroffen en waar de leiding der politieke aangelegenheden vaak een belangrijk onderdeel van hunnen werkkring uitmaakt. Wij komen welhaast op dit onderwerp terug; vooreerst bepalen wij ons tot de residenten op Java, wier werkzaamheden door eene instructie geregeld is. Hunne werkkring laat zich in finantieele, rechterlijke, wetgevende en besturende werkzaamheden verdeelen. De eerstgenoemde werkzaamheden hebben wij reeds in voor ons doel voldoende mate leeren kennen; hunne rechterlijke werkzaamheden bepalen zich sedert de in dienst stelling der rechtsgeleerde voorzitters der landraden tot de rechtspraak ter politierol, die zich slechts over politie- en andere kleine zaken uitstrekt, waarbij Inlanders of vreemde Oosterlingen als beklaagden betrokken zijn. Hunne wetgevende bevoegdheid is beperkt tot het maken van keuren en reglementen van politie, voor zooverre het geen onderwerpen geldt, door hoogere wetgevers geregeld. Daar het algemeene politierecht in de vroeger (p. 56) vermelde politie-strafreglementen geregeld is, mogen zij slechts regelen wat, met het oog op de belangen van hun gewest, aanvulling vereischt.

Hun bestuur, in den eigenlijken zin des woords genomen, strekt zich over een zóó groot aantal onderwerpen uit dat het onmogelijk is hier meer dan enkelen der voornaamsten te noemen. Zij hebben te zorgen voor de uitvoering der algemeene verorderingen en aanschrijvingen en bevelen van den Gouverneur-Generaal, wanneer geen andere autoriteit daarvoor bepaaldelijk is aangewezen en waken er voor, dat de ondergeschikte ambtenaren ze nakomen, voor zooverre dezen niet onder de bevelen van anderen gesteld zijn. Zij zijn verantwoordelijk voor de handhaving van rust en orde in hun gewest, waartoe zij de beschikking hebben over de schutterijen en andere niet tot het leger behoorende gewapende corpsen

en over de vaartuigen der Gouvernements-marine. Wanneer er samenwerking noodig is van civiel en militair gezag, dan is het eerste het hoogste, tenzij anders bepaald wordt. De residenten hebben echter niet de beschikking over land- en zeemacht, maar moeten handelen in overleg met de kommandeerende officieren; bij de uitoefening der politie hebben zij echter de bevoegdheid, de gewapende macht te requireeren. Met tal van onderwerpen, de volks-ontwikkeling of welvaart betreffende, zooals het onderwijs, den handel en nijverheid, de wegen en andere openbare werken hebben zij verschillende bemoeiingen; met de aangelegenheden der godsdienstige gezindten laten zij zich echter slechts in, voor zooverre dit gevorderd wordt in het belang der openbare orde en rust. Zij zijn het hoofd der politie in hun gewest, waarbij zij echter in verschillende verhouding staan tegenover de Europeanen en de overige bewoners van hunne provincie. Want terwijl bij de eerstgenoemden de tusschenkomst van den rechter vereischt wordt om hen in preventieve hechtenis te brengen of te houden, bestaat die waarborg niet voor de Inlanders en vreemde Oosterlingen. En terwijl, wat dezen betreft, de ambtenaren der politie allen aan den resident ondergeschikt zijn, zijn de Hoofden van gewestelijk bestuur hulp-officieren van justitie waar het Europeanen geldt, en dus geplaatst in eene bijzondere verhouding tegenover de officieren van justitie bij de Raden van justitie die, ambtelijk hunne minderen, in deze aangelegenheid boven hen geplaatst zijn; eene verhouding, die wederkeerig veel tact vereischt. De wijze waarop zij het bestuur voeren over de Inlandsche bevolking, is eene zeer eigenaardige, ten gevolge van de verplichte tusschenkomst van het Inlandsch bestuur, waarop wij weldra de aandacht zullen vestigen. Thans zij het voldoende mede te deelen dat de residenten met alle zaken, dat bestuur betreffende, als hoofdbestuurders in aanraking komen, en hunne zorgen uitstrekken zoowel over de Gouvernements-cultures als over den particulieren en den volks-landbouw; dat zij te zorgen hebben voor de regeling en zoo mogelijk vermindering der heerendiensten, door den Staat van de Inlanders gevergd; dat zij hen beschermen moeten tegen willekeur van wien ook en hun recht van vrije klachte moeten handhaven en eindelijk ook te zorgen hebben voor de handhaving van het recht der bevolking om hare eigen dorpsbestuurders te verkiezen.

Onder de ambtenaren, aan het Hoofd van gewestelijk bestuur toegevoegd, staat de gewestelijke secretaris hem onmiddellijk ter zijde, en vervangt hem in den regel bij ontstentenis. De secretaris is het hoofd van het residentie-kantoor, dat als gewestelijk archief dient, waar de inkomende stukken en afschriften der afgezonden schrifturen worden bewaard. Bijgestaan door een meer of minder uitgebreid ondergeschikt personeel zorgt hij voor de redactie der stukken, die van wege den resident worden verzonden, en is hij tevens ambtenaar van den burgerlijken stand, terwijl hij ook algemeen ontvanger, notaris en vendumeester is, wanneer voor die betrekkingen geene afzonderlijke ambtenaren zijn aangesteld. In sommige gewesten is een lager ambtenaar, met den rang van commies, belast met de functiën van den secretaris. Voorts worden de Hoofden van gewestelijk bestuur bijgestaan door assistent-residenten, die gevestigd zijn in de afdeelingen van het gewest, — met uitzondering der afdeeling, waar de resident verblijf houdt, — en daar Hoofden van plaatselijk bestuur zijn. Zij besturen hunne afdeelingen onder toezicht en verantwoordelijkheid van den resident; in het algemeen gesproken kan men zeggen dat zij, wat dat bestuur aangaat, in hunne afdeeling hem vertegenwoordigen en zijne functiën uitoefenen. Zij zijn daar tevens ambtenaar van den burgerlijken stand en belast met de betrekking van notaris, wanneer daarvoor geen afzonderlijke ambtenaar is aangesteld. In Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang, Palembang en Makassar zijn aan het Hoofd van gewestelijk bestuur afzonderlijke assistent-residenten toegevoegd om hem bij te staan in het vervullen der werkzaamheden, op de politie betrekking hebbende. Eindelijk wordt ook wel op de Buitenbezittingen somtijds een assistent-resident voor speciale diensten aangesteld.

De controleurs bij het binnenlandsch bestuur zijn aan de residenten en assistent-residenten toegevoegd voor het bestuur der afdeelingen, die daartoe weder in contrôle-afdeelingen gesplitst zijn. Men kan hen eenigszins beschouwen als de voelhorens van het hooger bestuur, daar zij voortdurend in aanraking zijn met de hoofden der Inlanders en met de Inlandsche bevolking zelve, en de schakel uitmaken, die het Inlandsch aan het Europeesch bestuur verbindt. Zonder met eenig gezag te zijn bekleed, hebben zij te waken voor de belangen der Inlandsche bevolking en toe te zien op de wijze, waarop het Inlandsch bestuur zich van zijne taak kwijt. Tal van

onderwerpen zijn aan hunne zorg toevertrouwd; zóó wijden zij hunne aandacht aan den landbouw en veeteelt der bevolking en waken er voor, dat de bepalingen op het stuk der Gouvernements-cultures en der heerendiensten getrouw worden nagekomen, en letten op de toepassing der voorschriften omtrent de landrente, waarbij zij ook in het bijzonder de dorpshoofden en de ondercollecteurs moeten nagaan. Zij zijn geroepen om in alles, wat het bestuur der Inlandsche bevolking, de cultures enz. betreft, hunne superieuren in te lichten. Zij moeten daartoe zorgen, op de hoogte te zijn van den toestand der Inlandsche bevolking in hunne contrôle-afdeeling, en acht geven op alles wat de welvaart onder haar bevorderen of verminderen kan. Van datgene, wat zij in dit opzicht belangrijks waarnemen, moeten zij den boven hen gestelden ambtenaar kennis geven, zoodat het van groot belang is dat zij zich door persoonlijk onderzoek voortdurend op de hoogte houden van den toestand in hunne afdeeling, zonder echter eigenmachtig tot der bevolking hinderende onderzoekingen over te gaan. Met eigenlijke politie-werkzaamheden zijn zij niet belast, behalve waar het betreft de opsporing van overtredingen ter zake der wettelijke bepalingen op de opiumpacht; zij moeten echter van alle misdrijven en overtredingen, van welken zij kennis bekomen, aangifte doen, terwijl in moeilijke zaken hun een nader onderzoek kan worden opgedragen. Zooals hun ambtstitel reeds aanduidt zijn zij, op Java althans, alleen met toezicht en leiding belast, zonder bestuur uit te oefenen. Maar daarbij hebben zij een uiterst belangrijken werkkring, die op het welzijn der Inlandsche bevolking grooten invloed kan uitoefenen, daar een bekwaam, energiek controleur menigmaal groote verbeteringen kan voorbereiden, rampen voorkomen en door zijn invloed op de Inlandsche hoofden vaak indirect ten nutte der bevolking werkzaam kan zijn. Het is den controleurs dan ook aanbevolen zich te beijveren die hoofden goed te leiden en hun achting en vertrouwen in te boezemen door een onbesproken gedrag, ingetogen leefwijze, zachtzinnigheid en verstandige eerbiediging van de voorvaderlijke instellingen, begrippen en zelfs vooroordeelen der bevolking. In den omgang met de hoofden moeten zij zich beleefd, ernstig en deftig gedragen, met geheele vermijding van onvoegzamen bitsen of hoogen toon en vooral zorg dragen hen nimmer onheusch toe te spreken of in tegenwoordigheid hunner ondergeschikten te berispen. Mocht eene vermaning noodig

zijn, dan moeten de controleurs hen op minzame wijze onderhouden, en zóó noodig, van verkeerde handelingen dier hoofden aan den resident of assistent-resident verslag doen. Zeer veel tact en toewijding is voor de goede vervulling van dit ambt noodig; kennis der volkstaal, een eerste vereischte tot het leeren kennen der bevolking, is vooral ook voor den controleur noodig. Jammer maar dat herhaalde overplaatsingen en het vele schrijfwerk, hun zonder veel nut opgedragen, zoo dikwijls den controleurs beletten, zich op de hoogte te stellen van den toestand in hunne afdeeling of hen dwingen, deze te verlaten, wanneer zij juist in hooge mate voor de vervulling hunner taak in die streek geschikt zijn geworden.

Als leerschool voor de betrekking van controleur dient het ambt van adspirant-controleur, waartoe de ambtenaar benoemd kan worden die, na te 's Gravenhage of te Batavia een welgeslaagd examen voor den Indischen dienst te hebben afgelegd, ter beschikking van den Gouverneur-Generaal staat. De adspirant-controleur wordt aan een hoogeren ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur toegevoegd, ten einde bij hem werkzaam te zijn, zooals deze noodig oordeelt en om voor de taak, die hem wacht, te worden voorbereid en tevens opdat de Regeering zal kunnen beoordeelen of hij voor eene betrekking bij het binnenlandsch bestuur geschikt is. Het spreekt wel van zelf dat het in hooge mate afhangt van den ambtenaar, aan wien de adspirant-controleur is toegevoegd, of aan de goede bedoelingen der bestaande organisatie wordt voldaan, en of de jonge ambtenaar praktisch voor zijn taak wordt voorbereid. Geen beter middel kan de chef daartoe aanwenden, dan den adspirant-controleur mede te nemen op zijne „tournées", of reizen in de afdeeling, en hem veel op het veld en in de dorpen met de bevolking te laten verkeeren. Jammer maar dat menig hooger ambtenaar niet inziet hoe noodzakelijk dit alles is, en den adspirant-controleur aan de schrijftafel vastkluistert, in stede van hem de afdeeling te laten doorkruisen. Erkend moet het echter worden dat hij daartoe maar al te vaak genoodzaakt wordt door de overgroote neiging der Regeering om rapporten en staten te verlangen; eene richting, die vaak verlammend op het bestuur werkt en meer kwaad sticht dan algemeen wordt ingezien.

De organisatie van het bestuur op de Buitenbezittingen is, in hoofdzaak althans, ingericht volgens het model, op Java gevolgd;

ook daar vindt men de verdeeling in gewesten en afdeelingen. Maar toch is de werkkring der ambtenaren, tengevolge van plaatselijke omstandigheden, in menig punt zeer uiteenloopend van dien hunner ambtgenooten op Java. Zoo hebben de Hoofden van gewestelijk bestuur op de Buitenbezittingen deels eene grootere zelfstandigheid, ook tengevolge van den afstand tusschen hun gewest en Batavia, maar zijn weder velen hunner in veel mindere mate met eigenlijke bestuursaangelegenheden belast. Verscheidenen hunner zijn vooral belast met de leiding der vorsten, die eene minder of meerdere mate van onafhankelijkheid genieten, en met de zorg dat dezen zich van de verplichtingen kwijten, hun bij contract opgelegd; — iets, dat ook de taak van de residenten der Vorstenlanden op Java is. Ook in de rechtsbedeeling hebben zij een grooter aandeel, dan aan de residenten op Java thans is toegekend. Vooral is de werkkring der lagere ambtenaren in de Buitenbezittingen vaak veel zelfstandiger en uitgebreider dan die van hunne ranggenooten op Java. Niet zelden toch wordt daar een controleur, vaak op jeugdigen leeftijd, aan het hoofd van het bestuur eener uitgestrekte landstreek geplaatst, op grooten afstand van den zetel van het Hoofd van gewestelijk bestuur gelegen, om dikwijls zelfstandig op te treden, en niet slechts als belast met de contrôle onder de onmiddellijke leiding van een ouderen ambtenaar. Maar niet alleen het bestuur, ook de rechtsbedeeling is dan dikwijls in vele opzichten aan zijne zorgen toevertrouwd; als voorzitter van Inlandsche rechtbanken spreekt hij dan recht zelfs over de zwaarste misdrijven en meest ingewikkelde civiele zaken, voor zooverre Inlanders uitsluitend daarin betrokken zijn. Het ligt voor de hand dat zulke ambtenaren vaak een onwaardeerbare zegen voor land en volk kunnen zijn, maar eveneens dat zij, soms de eenige Europeanen te midden eener onderdanige Inlandsche bevolking, door verkeerde of onberaden handelingen veel kwaad kunnen stichten, een geheele landstreek in beweging brengen, en ons gezag groote schade toebrengen. Uitbreiding van het Europeesche bestuurspersoneel is dan ook niet altijd een onverdeelde weldaad voor de bevolking; vóór men daartoe overgaat behoort wel te worden overwogen, in hoeverre de geschikte ambtenaren aanwezig, en ook voor het vervolg te verkrijgen zijn. In sommige gevallen kan het zelfs de voorkeur verdienen, aan posthouders en civiele gezaghebbers (Dl I p. 361) het bestuur eener streek toe te

vertrouwen en dit niet aan ambtenaren uit het kader van het binnenlandsch bestuur op te dragen, die geene plaatselijke ondervinding bezitten en na korten tijd kunnen worden overgeplaatst.

Zooals uit het weinige, wat wij hierboven mededeelden, blijkt, is de werkkring der Hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur een zeer omvangrijke, en worden zij uitsluitend door ambtenaren daarin bijgestaan. Ook de zorg voor de plaatselijke aangelegenheden is hun opgedragen, voor zooverre het niet de dorpen der Inlanders betreft, over welken later zal gesproken worden. En ditzelfde geldt ook van den Gouverneur-Generaal en het algemeen bestuur, dat zich de aangelegenheden aantrekt, die bij ons te lande door de provinciale staten en gemeenteraden worden behartigd. Met name is dit het geval met het beheer der financiën; in dit opzicht bestaat er geene afscheiding tusschen het algemeen en het gewestelijk en plaatselijk bestuur en worden b. v. de uitgaven voor de verlichting van Batavia op de algemeene begrooting uitgetrokken. Kort vóór het schrijven dezer regels is de eerste stap gedaan op den weg, die tot ontheffing van den Gouverneur-Generaal van dergelijke zorgen kan leiden en tot decentralisatie moet voeren, — en dit door de indiening op 1 November 1893 van een wetsontwerp tot wijziging van art. 68 van het Regeerings-reglement en van art. 1 der Comptabiliteitswet. Wordt dit ontwerp tot wet verheven, dan zullen gewestelijke en plaatselijke raden kunnen worden ingesteld, aan wien ook het beheer over zekere geldmiddelen zal kunnen worden toevertrouwd.

Reeds meermalen werd in deze bladzijden gesproken van het Inlandsch bestuur, dat een der meest karakteristieke trekken van ons koloniaal beleid in Indië uitmaakt. Want terwijl ook Inlanders, althans volgens de wettelijke bepalingen, tot de besproken betrekkingen bij het binnenlandsch bestuur kunnen worden benoemd, bestaan er bij het gewestelijk bestuur nog bedieningen, die alleen voor Inlanders toegankelijk zijn. Wij denken hierbij niet aan de vroeger reeds besproken hoofden en vorsten, die een zeker recht van zelfbestuur hebben, waarvan de omvang door de met hen gesloten contracten bepaald wordt, maar hebben vooral het oog op de Javaansche regenten met de hun ondergeschikte hoofden, die weliswaar door den Gouverneur-Generaal benoemde ambtenaren zijn,

maar toch eene stelling innemen, welke in menig opzicht van die eens ambtenaars verschilt. Ofschoon ook op sommige Buitenbezittingen hier en daar eene bestuursinrichting voorkomt, die aan deze organisatie doet denken, wijkt zij echter in vele opzichten daarvan af. Er bestaat echter dáár een zoo groot plaatselijk verschil, dat het onmogelijk is hier in bijzonderheden over dat Inlandsch bestuur op de Buitenbezittingen te treden, terwijl ook later nog wel gelegenheid zal zijn, op dit onderwerp voor enkele streken terug te komen. Wij willen ons dus hier uitsluitend bepalen tot het Inlandsch bestuur op Java.

Dit heeft zich historisch ontwikkeld. Voortgesproten uit het leenstelsel, in de Inlandsche rijken op Java heerschende, is de regent als het ware de afstammeling van de leenmannen van Mataram, wier macht onder de Compagnie en Daendels ingekrompen en onder Raffles tot een minimum teruggebracht werd, maar die onder v. d. Capellen weder een deel van hun aanzien herwonnen. De invoering en handhaving van het cultuurstelsel had plaats met hunne medewerking; om hen voor het stelsel te winnen werd hun ambtelijk landbezit en andere voordeelen toegekend, en werden maar al te vaak de oogen gesloten voor misbruik van gezag, door hen begaan. Reeds vóór dien tijd was hun een groot voorrecht toegezegd: de erfelijkheid van hun gezag in hunne familie, — een beginsel dat tijdens het zelfbestuur der Javaansche Staten voortdurend heeft gegolden en ook nu nog in de Vorstenlanden voor bijna alle ambten wordt toegepast. Tijdens den opstand van Dipa Negara schijnt de Regeering de getrouwe regenten die toezegging gedaan te hebben om hen in het goede spoor te houden, en de later gevolgde politiek bevond er zich wel bij die belofte te houden, daar de bevolking zich in den regel veel gemakkelijker liet leiden door een regent, gesproten uit een aanzienlijk geslacht, bekend en geëerd in de streek, waar hij moest optreden, dan het geval zou zijn geweest met iemand, uit lagen rang opgeklommen of uit een ander gedeelte van het eiland overgeplaatst. Voorbeelden kunnen worden bijgebracht van onlusten, die door de aanstelling van vreemdelingen tot regent ontstaan zijn. Er is dus veel te zeggen voor de toepassing van het beginsel dat de regent zooveel mogelijk gekozen wordt uit de familiën, in de streek zelve in hoog aanzien, ofschoon het aan den anderen kant niet ontkend kan worden dat de verzoeking om mis-

bruik te maken van de hooge stelling, waarin hij geplaatst is, zooveel te grooter wordt naarmate de bevolking meer tegen hem opziet. Dit bezwaar wordt nog verhoogd als de regent door huwelijk enz. met aanzienlijke families in naburige regentschappen verwant is en vele onbemiddelde bloedverwanten ten zijnen laste heeft, die meenen zich en den regent te zullen vernederen, wanneer zij door werken den kost verdienen en die, evenals zoovele andere hoofden, gelooven dat de bevolking hoofdzakelijk ten hunnen nutte geschapen is. Het Regeerings-reglement (art. 69) heeft bepaald dat bij het openvallen der betrekking van regent zooveel doenlijk tot opvolger moet gekozen worden een der zonen of nabestaanden van den laatsten titularis. Wel worden daarbij de voorwaarden gesteld van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, maar bij eene eerlijke toepassing van dit artikel zal toch een minder bekwaam en minder geschikt hoofd de betrekking moeten verkrijgen, ofschoon een beter man, ook door de bevolking gewenscht, daarvoor beschikbaar is.

Het eigenaardige in het Inlandsche bestuur nu is dit, dat de regent niet alleen de onmiddellijke leiding der Inlandsche bevolking heeft, maar ook dat de resident verplicht is zijn raad in te winnen in alle gevallen, waarbij de belangen dier bevolking betrokken zijn. De regent is dus de vertrouwde raadsman van den resident, wien hij dan zelfstandig ter zijde moet staan, om hem met zijne kennis der Inlandsche toestanden in zijn regentschap voor te lichten. Maar wanneer de raad gegeven is en de resident beslist heeft, dan wordt de raadsman ondergeschikt ambtenaar en is verplicht de bevelen van den resident op te volgen, behoudens zijn bevoegdheid om ook in de uitvoering daarvan hem met zijn raad te dienen. De ambtelijke bevelen en voorschriften bereiken dan ook de lagere Inlandsche hoofden en de bevolking door tusschenkomst van den regent; deze is daarentegen verplicht, den resident of assistent-resident op de hoogte te houden van den gang van zaken in alle takken van bestuur en van gewichtige handelingen van Inlandsche hoofden of private personen in zijn regentschap. Hij moet hen opmerkzaam maken op de behoefte, die bestaat aan de regeling van verschillende onderwerpen en hun kennis geven van de werking van reeds gegeven regels, van de bezwaren, waarop hunne uitvoering stuit en zijn advies geven over de vraag, of die regels bestaanbaar zijn met de volksinstellingen. Zeer eigenaardig is deze verhouding uitgedrukt

als die van een jongeren broeder tegenover een ouderen. Deze omschrijving zou in onze maatschappij niet veel beteekenen, maar op Java heeft zij wel degelijk zin omdat daar de oudere broeder, bij ontstentenis van den vader, in den regel als het hoofd der familie beschouwd wordt en met eerbied en ontzag door zijne jongeren wordt ontzien en behandeld, maar voor hen toch altijd de broeder blijft en niet de ambtelijke chef is.

Om den werkkring van den regent in het kort te schetsen kan men in het algemeen zeggen dat hij de leidsman der bevolking is in alle zaken, waarmede het bestuur te maken heeft en dat hij als zoodanig zijne zorgen uitstrekt over dezelfde aangelegenheden als die, welke aan den resident of assistent-resident ter behartiging zijn aanbevolen. Wetgevende macht bezit hij echter niet; evenmin is hem de bevoegdheid gegeven over de militaire macht te beschikken, terwijl hij ook geen bemoeiingen met het beheer der financiën heeft en zich zelfs moet onthouden van inmenging in belastingzaken. Voor het overige komt alles, wat de Inlandsche bevolking betreft, door zijne tusschenkomst tot stand; hij is daartoe geplaatst naast den resident of assistent-resident, die onmiddellijk met hem handelen evenals het districtshoofd naast den controleur is geplaatst. Op dezen regel zijn enkele uizonderingen waar o. a. soms lagere Inlandsche hoofden, patihs, naast een assistent-resident geplaatst zijn. Onnoodig is het, hier verder de verschillende onderdeelen van het Inlandsche bestuur op te sommen, die aan de zorgen van den regent zijn toevertrouwd, ook daarom dewijl zij grootendeels dezelfde zijn als die, welken onder de leiding van het Europeesch bestuur geplaatst zijn, terwijl op enkelen dezer, zooals het toezicht over de uitoefening van den Moslemschen eeredienst, nader kan worden teruggekomen. Als rechter in het regentschapsgerecht heeft de regent rechtspraak over kleine civiele zaken en overtredingen; in den regel is hij ook lid van den landraad.

Verschillende lagere ambtenaren zijn aan den regent toegevoegd, die allen door den Gouverneur-Generaal worden benoemd. In de eerste plaats staat den regent, in den regel althans, een patih ter zijde, die zijne bevelen overbrengt, hem in alles vertegenwoordigt, bij ontstentenis van den regent zijne betrekking waarneemt, en overigens de werkzaamheden verricht die deze hem opdraagt. Voor de politie is den regent een djaksa of hoofddjaksa toegevoegd, een

soort van fiscaal die, — doch geheel onder de bevelen en de verantwoordelijkheid van den resident of assistent-resident en van den regent, — het voorloopig onderzoek bij gepleegde misdrijven leidt, wanneer geene Europeanen daarbij betrokken zijn, en als adviseur bij den landraad en rechtbank van omgang steeds moet gehoord worden. Voor het eigenlijk bestuur is het regentschap in districten verdeeld, die onder het toezicht staan van districts-hoofden, wedana's, wier werkkring eene afschaduwing is van de taak, aan den regent opgedragen, en die ook in kleine zaken, als rechter in het districtsgerecht, beslissingen kunnen nemen. Het district is weder verdeeld in onder-districten, geplaatst onder assistent-wedana's, die hoofdzakelijk ter verbetering der politie werden aangesteld. Het spreekt van zelf dat bovendien nog allerlei beambten als schrijvers, politieoppassers enz. bij het Europeesch en Inlandsch bestuur werkzaam zijn. Ofschoon dezen vaak een niet onbelangrijken, soms weinig heilzamen invloed op den minderen man uitoefenen, kunnen wij ons hier niet met hen bezig houden, evenmin als met het hoogst belangrijke dorpsbestuur, daar wij dit later, bij de beschrijving van den maatschappelijken toestand der Javaansche bevolking nader zullen leeren kennen. Alleen moge hier nog een enkel woord gewijd worden aan de wijze, waarop de aanzienlijke Inlanders geschikt worden gemaakt voor de taak, die hen wacht. Vroeger geschiedde dit in den regel door de opleiding bij de hoofden zelven bij wien de jonge aanzienlijke Inlander, meestal door familiebanden met hem verbonden, als magang (vrijwilliger) in dienst trad, en dan praktisch bekend gemaakt werd met de werkzaamheden bij het Inlandsch bestuur. Het kan niet ontkend worden, dat er veel goeds in die opleiding was, althans wanneer de magang geplaatst was bij een hoofd, dat zijn taak als bestuurder goed opvatte en den jongen bloedverwant inderdaad voor bestuurder opleidde en ook de Europeesche ambtenaren hunne medewerking verleenden. Maar al te vaak echter leerde de magang niet veel meer, dan de routine van het werk en maakte hij zich de beschouwing van vele hoofden eigen, dat de mindere man ten hunnen bate bestaat, terwijl met Europeesche beschaving en kennis geen rekening werd gehouden. Als eerste stap op den weg ter verbetering werden scholen voor zonen van Inlandsche hoofden opgericht, die te Bandong, Magelang, Probolinggo en Tondano (Minahasa) gevestigd zijn. Thans is het plan in overweging om aan een dier scholen onderwijs te



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

geven in sommige vakken, o. a. de beginselen der rechtswetenschap en zoodoende, zij het ook aanvankelijk op bescheiden voet, een soort van cursus voor de betrekking van Inlandsch hoofd in te richten. Op zich zelf verdient die stap zeker toejuiching; veel zal echter van de toepassing afhangen. Groote toewijding en zedelijk overwicht zal deze taak vorderen van hen, die met de opleiding belast worden en wel mogen zij zich rekenschap geven van het feit, dat men geene half-Europeesche hoofden verlangt die zich in hunne omgeving niet te huis zullen voelen, maar ontwikkelde Inlanders, vertrouwd met de zeden en gebruiken hunner onderhoorigen, doch bezield met de overtuiging, dat het uitoefenen van rechten ook plichten met zich medebrengt, zooals dit in de Europeesche maatschappij wordt begrepen. Wanneer die zienswijze gevolgd wordt dan kan de opleiding voor hoofden en bevolking gelijkelijk ten zegen zijn, en het zoo juiste beginsel worden gehandhaafd dat de Inlandsche bevolking moet worden gelaten onder de leiding van hare eigen hoofden, mits niet uit haren kring gerukt en daarvan vervreemd, maar met haar levende en medevoelende, en tevens toegerust met die beschaving en die rechtsbegrippen welken, naar ons inzien, den grondslag moeten uitmaken voor een billijk en rechtvaardig bestuur van den Inlander. Wordt dit verkregen dan zal de geschiedenis van Indië onder het Staatsbestuur weder op een feit te meer kunnen wijzen dat ons bestuur over den Inlander rechtvaardigt en dat, als de balans van ons bestuur wordt opgemaakt, gesteld zal kunnen worden tegenover de misslagen en misdrijven tegen den Inlander begaan, zooals die maar al te vaak in de geschiedenis van Nederlandsch Indië moesten worden opgeteekend.

DERDE BOEK.

DE BEVOLKING.

HOOFDSTUK I.

DE BESTANDDEELEN DER BEVOLKING VAN NEDERLANDSCH INDIË.

Wanneer wij ons in het uitgestrekt gebied van Insulinde op reis begaven en de verschillende eilanden doorkruisten, die de Indische archipel bevat, dan zouden wij een groot aantal stammen aantreffen welken, oppervlakkig beschouwd, hemelsbreed van elkander verschillen; ja zelfs zouden wij op één eiland een zoodanig onderscheid tusschen de bewoners der kust- en binnenlanden kunnen waarnemen, dat wij allicht geneigd zouden zijn, ze tot verschillende menschen-rassen te brengen die, door ons onbekende oorzaken, op deze eilanden-groep bijeengebracht zijn. Maar inderdaad is dit het geval niet, en ofschoon de bewoners van de Philippijnen, Borneo, Celebes, Nieuw-Guinea, Sumatra en Java voor den oppervlakkigen beschouwer onderling weinig gemeens schijnen te hebben, bestaat er toch groote waarschijnlijkheid, dat al die volkeren tot één ras behooren, het Maleisch-Polynesische genaamd, dat ook de eilanden in de Stille Zuidzee, met inbegrip van N. Zeeland bewoont en ook in de Hova's van Madagascar zijne vertegenwoordigers vindt. De onderzoekingen van Kern[1]) en anderen hebben de nauwe verwant-

[1]) Kern. De Fidji-taal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië. Verh. der Kon. Ak. v. Wetensch. Afd. Letterk. XVI. Amst. 1886.

schap der talen, gesproken door de bewoners dier verschillende eilanden, in een helder daglicht gesteld, terwijl het dienzelfden geleerde gelukt is, aan te toonen dat het stamland der Maleisch-Polynesische volkeren hoogst waarschijnlijk in Tsjampa, Cochin-China, Kambodja en aangrenzende streken langs de zee moet worden gezocht.[1]) Op scherpzinnige wijze werd dit door hem aangetoond uit enkele benamingen voor voedingsmiddelen en dieren, in de talen dier volkeren voorkomende en die uit het gemeenschappelijke stamland afkomstig moeten zijn, en onder welken vooral de benamingen, aan de rijst gegeven, zeer leerrijk zijn. Het blijkt toch uit die thans nog gebruikelijke namen van de rijstplant dat men dit gewas in het stamland vóór de verhuizing der Malaio-Polynesiërs kende en de rijst als voedsel gebruikte, terwijl ook de onderscheiding van rijst te velde, (padi enz.) en ontbolsterde rijst, (bĕras enz.) tot de grondtaal terug gebracht moet worden. Later, na de verhuizing, kunnen die benamingen niet overgenomen zijn, daar de vormen, waarin die woorden in Indonesische talen voorkomen, geheel in overeenstemming zijn met de eigenaardige ontwikkeling van haar klankstelsel, wat niet het geval is bij woorden, die later zijn overgenomen. Dit alles wijst op één stamland, waar de rijst als belangrijk voedingsmiddel diende, 't geen in Achter-Indië in hooge mate het geval is.

Mag men dus veilig tot de oorspronkelijke verwantschap van die volkeren besluiten, zoo laten zij zich echter, met het oog op zeden en gewoonten, uiterlijk voorkomen, — soms zelfs van nauwere taalverwantschap, — in groepen verdeelen, die echter niet altijd scherp van elkander gescheiden zijn. Zoo spreekt men van de Maleische of Indonesische groep, waartoe de overgroote meerderheid der bevolking van den Indischen archipel behoort, benevens die van Madagascar; en van de Polynesische, Mikronesische en Melanesische groepen, waartoe de bewoners der Stille Zuidzee-eilanden gerekend worden[2]). Tot de Melanesische groep rekenen sommige anthropologen ook de Papoea's, die o. a. Nieuw-Guinea en de naburige eilanden bewonen, en zoozeer van de Maleiers verschillen

[1]) Kern in Versl. en Med. Kon. Ak. v. Wet. Afd. Letterk. 3e. R. VI.

[2]) Over deze vraagstukken verg. men de werken over algemeene volkenkunde van Waitz-Gerland. Anthropologie der Naturvölker. Müller. Allgemeine Ethnographie. Peschel. Völkerkunde. Ratzel. Völkerkunde. de Quatrefages. Le genre humain enz.

dat men ze nog kort geleden tot een afzonderlijk ras meende te moeten brengen. Datzelfde werd een tijdlang, op het voetspoor van Junghuhn, ook voor de Bataks gedaan; thans wordt echter algemeen erkend dat het verschil, tusschen die bewoners van Sumatra en de overige Maleiers bestaande, hoofdzakelijk op hunnen maatschappelijken toestand betrekking heeft, en geenszins zóó groot is, dat er aan ras-verscheidenheid moet worden gedacht. Maar tusschen de Papoea's en de eigenlijke Maleiers is het verschil in vele opzichten zóó belangrijk, dat het voor de hand schijnt te liggen aan te nemen dat beiden tot geheel verschillende rassen behooren. Niet beter kan dit verschil worden geschetst dan met de woorden van Wallace. „Het Papoesche ras" zoo drukt hij zich uit, „is in vele opzichten het ware tegenbeeld van het Maleische. De kleur van het lichaam is een donker, roetachtig bruin, soms op zwart af, maar nooit geheel gelijk aan het gitzwart van enkele negerstammen. De afwisseling in tint is echter sterker dan bij de Maleiers; en dikwijls is de kleur niet meer dan bruin. Het haar heeft iets zeer bijzonders; het is stug, dor en kroezig, en groeit in kleine bundels of krullen [1]), die in de jeugd zeer kort en gedrongen zijn, maar op later leeftijd tot eene aanzienlijke lengte uitgroeien en den dichten, kroezigen raagbol vormen, die den trots en den roem van den Papoea uitmaakt. Onder hen zijn er, die deze krulletjes een voet lang laten groeien, waarna deze òf afgesneden worden om, op kapjes van matwerk vastgemaakt, als pruiken te dienen, òf met de hand losgerold en dan door het veelvuldig gebruik van een lange zestandige vork, die zij als kam bezigen, uit elkaar gehouden worden, zoodat deze wilden letterlijk hoofden als raagbollen hebben. Het gelaat prijkt met een baard van denzelfden kroezigen aard. De armen, beenen en borst zijn ook min of meer met soortgelijk haar bekleed. In gestalte overtreft de Papoea den Maleier en staat hij gelijk met de gemiddelde lengte der Europeanen, zoo hij die niet overtreft. De beenen zijn lang en dun, en de handen en voeten grooter, dan bij de Maleiers. Het aangezicht is eenigszins gerekt, het voorhoofd heeft eenen platten vorm, de wenkbrauwen steken sterk naar voren; de neus is groot, eenigszins gebogen en hoog, dik aan den wortel, met breede neusgaten, doch waarvan de opening door de overhan-

[1]) Dus niet, zooals bij de negers, gelijkmatig over den schedel verspreid.

gende spits van den neus bedekt is. Die groote neus geeft aan het geheele gelaat een veel meer Europeesch voorkomen, dan de Maleier bezit, en de bijzondere vorm van dat lichaamsdeel, gevoegd bij de uitstekende wenkbrauwen en den aard van het haar op het hoofd, gelaat en lichaam stellen ons in staat, de beide rassen met één oogopslag te onderkennen." De Maleier daarentegen is geel van huidkleur, veelal roodachtig bruin, met eene min of meer olijfkleurige tint. Zijn gestalte is vrij gelijkmatig, en altijd beneden het gemiddelde van die der Europeanen. Het lichaam is sterk gebouwd, de borst wel ontwikkeld, de voet klein, dik en kort, de handen zijn klein en mogen fijn genoemd worden. Het gelaat is eenigszins breed en helt over tot het platte; het voorhoofd is niet hoog en ietwat achteruit wijkende; de wangbeenderen zijn uitstekend; de oogen, met platte wenkbrauwen voorzien, zijn zwart of bruin en in zeer geringe mate schuin van stand; de neus is vrij klein, van boven plat, recht en wel gevormd, doch altijd met breede neusvleugels en wijde neusgaten; de mond is groot met dikke lippen, bij den eenen stam meer, bij den anderen minder, bij enkelen de bovenlip opgekruld. Het haar is zwart en sluik en van eenigszins grof weefsel. Volgens de bewering van Wallace, die echter niet altijd met de feiten overeenstemt, zou eene lichtere tint of eenig spoor van golving of krullen bij den Maleier als een bijna zeker bewijs van de bijmenging van vreemd bloed beschouwd moeten worden. Het gelaat is bijna geheel zonder baard, en de borst en ledematen zijn niet behaard. Ook wat karakter betreft bestaat er groot verschil tusschen den Papoea en den Maleier. De eerste is boud, onstuimig, prikkelbaar en luidruchtig; de Maleier schroomvallig, koel, ingetrokken, rustig. De Maleier is ernstig en lacht zelden; de Papoea is vroolijk en lacht veel; — de een verbergt zijne aandoeningen, de ander spreidt ze ten toon. [1]) Duidelijk komt dit verschil uit in de beschrijving, die Wallace geeft van zijne eerste ontmoeting met de bewoners der Kei-eilanden. „Dit was de eerste maal, dat ik Papoea's te zien kreeg in hun eigen land, en geen vijf minuten

[1]) Bij deze, overigens zóó juiste beschrijving, moet men niet uit het oog verliezen dat niet alle Indonesische volkstammen een zóó teruggetrokken karakter vertoonen; op de Bataks en vele anderen past die beschrijving niet. Het is zelfs moeilijk uit te maken of de door Wallace geschetste karaktertrekken van sommige Maleische stammen zich al dan niet onder vreemden invloed hebben ontwikkeld.

waren noodig om mij te overtuigen dat de lieden, die ik nu in de gelegenheid was persoonlijk tegenover elkander te stellen, behoorden tot twee der meest verschillende en scherpst geteekende menschenrassen, die op den aardbodem gevonden worden. Al ware ik blind geweest, dan nog kon ik geen oogenblik getwijfeld hebben, dat deze eilanders geene Maleiers zijn. In hunne luide, snelle, driftige spraak, hunne rustelooze bewegelijkheid, de krachtige levenswerkzaamheid, die zich in hunne woorden en daden openbaart, zijn zij de volkomen tegenvoeters van de kalme, vadzige en onverschillige Maleiers. De Kei-eilanders kwamen al zingende en juichende naar ons toe, plasten met hunne pagaaien diep in het water en wierpen wolken van schuim in de lucht. Naderbij komende stonden zij op in hunne kano's, onder steeds toenemend geraas en gebarenspel; en toen zij ons op zijde gekomen waren, klouterden de meesten, zonder verlof te vragen, en zonder een oogenblik te aarzelen, op ons dek, even alsof zij gekomen waren om van een veroverd vaartuig bezit te nemen. Daarop richtten zij een tooneel aan van onbeschrijfelijke verwarring. Die veertig of vijftig zwarte, naakte, kroesharige wilden waren als dronken van vreugde en opgewondenheid. Niemand hunner kon zich een oogenblik rustig houden. Onze manschappen werden ieder op hunne beurt omringd en gadegeslagen, om tabak of arak aangesproken, toegegrijnsd, en voor een ander verlaten. Allen kakelden te gelijk; en onze kapitein was geheel van zijn stuk gebracht door hunne hoofden, die hem hunne diensten opdrongen om ons te boegseeren, en met luid geschreeuw vroegen om vooraf betaald te worden. Eenige geschenken van tabak deden hunne oogen glinsteren, en door gegrijns of geschreeuw, door over het dek te rollen, en hals over kop van boord te springen, drukten zij hunne tevredenheid uit. Schoolknapen op een ongehoopten vacantiedag, Ieren op eene kermis, of adelborsten aan wal kunnen van de krachtige opbruising der levensgeesten, waarvoor dit volk vatbaar is, slechts een flauw denkbeeld geven. Zich onder soortgelijke omstandigheden zoo te gedragen, als deze Papoea's deden, zou den Maleiers *onmogelijk* zijn. Waren dezen aan boord van een schip, (wat zij niet zonder verlof zouden doen) dan zou er in het eerst niets gezegd worden, behalve eenige plichtplegingen, en niet dan na eenig tijdsverloop zouden ze met de grootste voorzichtigheid de eerste schreden doen, om tot de behandeling van zaken te komen. Zij zouden één voor één spreken,

met zachte stem en groote bedachtzaamheid, en de wijze van een koop te sluiten zou daarin bestaan, dat zij bedaard ieder aanbod verwierpen, of zich verwijderden, zonder een woord meer aan de zaak te verspillen, tenzij het bod werd verhoogd tot het bedrag, dat zij bereid waren aan te nemen. Ons volk, waarvan velen deze reis nooit te voren gemaakt hadden, scheen door de voorbeeldeloos slechte manieren der eilanders zeer geërgerd te zijn, en kon slechts langzamerhand tot de eerste schreden ter verbroedering met die zwarte kerels gebracht worden. Zij deden mij denken aan een gezelschap van heel zoete, ordentelijke kinderen, plotseling overvallen door een troep onstuimige en tierende knapen, wier gedrag ze erg buitensporig en ondeugend vonden. Deze trekken van geaardheid zijn treffender en bewijzen meer voor volstrekt verschil, dan zelfs de zóó uiteenloopende physische eigenaardigheden der beide rassen".

Maar terwijl er dus aan den eenen kant veel is, wat schijnbaar krachtig pleit voor het aannemen van een onderscheid in ras tusschen Maleiers en Papoea's, kan men echter een zeer gewichtig argument daar tegen aanvoeren, t. w. de groote overeenkomst die bestaat tusschen de talen, door Maleiers en Papoea's enz. gesproken. Het is weder Prof. Kern [1]), die door vergelijking tusschen het Mafoorsch en andere Papoesche talen van Nieuw-Guinea met talen van Indo- en Polynesië ten duidelijkste heeft aangetoond dat, ten opzichte van verreweg de meeste woorden, — en met name die welken de eenvoudigste begrippen aanduiden, zooals de termen voor eten, drinken, slapen, tel- en voornaamwoorden, vuur enz., — de overeenkomst uit eene oorspronkelijke taalverwantschap dier volkeren verklaard moet worden, zoodat die woorden reeds van den aanvang af aan de Malaio-Polynesiërs en Papoea's gemeen moeten zijn geweest. Daar dit nu bij alle onderzochte talen, uit ver van elkander verwijderde streken van Nieuw-Guinea het geval is, moet men, zegt Kern, „wel toegeven, dat de Papoesche talen met de Maleisch-Polynesische verwant zijn, tenzij men wil aannemen, dat de Papoea's hunne woorden voor eten en drinken, voor vuur en water en dergelijke allereenvoudigste begrippen meer, van elders ontleend hebben en wel na onderlinge afspraak, want anders zou er niet zulk eene eenstemmigheid onder de dialecten heerschen." Merkwaardig is het

[1]) Kern in de Actes du VIme Congr. intern. des Orientalistes. Sect. V. Leide 1885.

dat in de talen der eigenlijke Papoea's en die der meer oostelijke eilanden des Indischen archipels de wijze van samenstelling anders is dan én in de meer westelijke én in alle oostelijk van Nieuw-Guinea gesproken talen (Polynesische, Melanesische en Mikronesische). Zóó is „traan" in het Mafoorsch iyĕn mani, d. w. z. „visch olie," terwijl in het Maleisch enz. datzelfde begrip wordt uitgedrukt door minjak ikan „olie (van) visch." [1])

Met dat al blijven er, niettegenstaande de hooge waarschijnlijkheid eener rasverwantschap tusschen Maleiers enz. en Papoea's, zulke groote verschilpunten tusschen hen bestaan dat, zooals wij zagen, er geen oogenblik over getwijfeld kan worden tot welk van beiden het een of ander individu behoort, indien dit althans de gewone kenteekenen van zijnen landaard vertoont. Het spreekt echter van zelf dat vermenging met een ander volk die eigenaardige kenteekenen voor een deel kan doen verdwijnen; verscheidene Melanesische stammen vertoonen die trekken in veel mindere mate dan de bewoners van Nieuw-Guinea, de Aroe- en de Papoesche eilanden, die het zuivere type der Papoea's vertegenwoordigen. Zoo zijn de bewoners der Molukken, van Oost- en Midden-Flores, van Timor, Solor, Alor en Roti waarschijnlijk een gemengde bevolking en naderen de Timoreezen weder meer de oorspronkelijke type der Papoea's dan de Alfoeren van Boeroe. En terwijl, zooals wij weten, in den regel althans, de bevolking der oostelijke eilanden Papoea's zijn, vindt men echter ook elders volkeren, die in vele opzichten met de Papoea's overeenkomen, zooals de Negrito's der Philippijnen, de Semangs in de binnenlanden van Malakka (Kedah), en de Mincopies der Andaman-eilanden. Merkwaardig is het echter dat deze laatstgenoemde volken veel kleiner van gestalte zijn en dat de neus bij hen een geheel anderen vorm heeft dan dat lichaamsdeel bij de Papoea's vertoont [2]). Met deze Papoea's kunnen wij ons hier niet in

---

[1]) J. L. A. Brandes. Bijdr. t. d. vergelijkende klankleer der west. afd. der Mal. Polyn. taalfamilie. Utr. 1884 en in T. B. G. XXXI.

[2]) Vlgs Dr. A. B. Meyer zouden de Kalangs op Java met deze Negrito's verwant zijn. Die Kalangs vormen eene, over geheel Midden-Java verspreide klasse der bevolking, en leidden vroeger een zwervend leven, maar werden door Sultan Ageng gedwongen, vaste woonplaatsen te kiezen. Zij leefden voorheen afgezonderd van de Jav. bevolking, oefenden bij voorkeur zekere beroepen, o. a. het houthakken uit, onderscheidden zich door enkele gewoonten en gebruiken en zouden, volgens Jav. verhalen, van een hond afstammen. Zie Ketjen, T. B. G. XXIV. G. Winter,

het bijzonder bezighouden [1]); de beperktheid der ruimte, die ons overblijft, dwingt ons slechts de voor onze lezers belangrijkste stammen te bespreken, die grootendeels tot de Maleiers behooren, zooals de eigenlijke *Maleiers* van het schiereiland Malakka, den Riouw-Lingga-Archipel, Sumatra, de kusten van Borneo en de Molukken; de *Javanen*, die ook een deel van Sumatra en Borneo bewonen; de *Atjehers*; de *Boegineezen* en *Makassaren* van Zuid-Celebes; de *Bataks* van Sumatra; de *Dajaks* van Borneo; de *Redjangs*, *Pasoemahs* en *Korintji's* van Midden-Sumatra enz.

Vroeger (Dl I. p. 504) is reeds opgemerkt dat de eigenlijk gezegde Maleiers volgens de Inlandsche kronieken van Sumatra afkomstig zouden zijn, daar Sri Tri Boewana met een aantal kolonisten Palembang verliet, Singapoera (Singapore, Leeuwenstad) stichtte en er eene groote handelsplaats vestigde. Door Madjapahit bekampt en verdreven, vond de bevolking een toevluchtsoord op het Maleische schiereiland en stichtte er Malakka. Niet onwaarschijnlijk is het, dat dit verhaal in zooverre eenen historischen grondslag heeft, dat Hindoe-Sumatranen zich over Padang en de Padangsche bovenlanden verspreidden, daarna noordwaarts zich uitbreidden en langs de rivieren, die in het oosten van Sumatra uitmonden, afzakten en van daar den Riouw-Lingga-Archipel en het Maleische schiereiland bevolkten. Naar de meening van Dr. N. v. d. Tuuk zouden zij den naam Maleier door hunnen overgang tot den Islam hebben verworven, daar zij door hunne stamgenooten, die den ouden godsdienst bleven behouden, wong melajoe (overloopers) genaamd werden. Van uit het schiereiland en de omliggende eilanden stichtten hunne kolonisten handels-nederzettingen en volkplantingen, die er zeer veel toe bijbrachten om den Islam te verbreiden, en zich op de kusten van Borneo en elders vestigden, zoodat thans de naam Maleier bijna gelijkluidend met dien van Moslem is en althans voor de westkust van het laatstgenoemde eiland met kustbewoner gelijk staat.

Ind. Gids 1881. I. Prof. Veth (Java III 579) heeft reeds aangetoond, dat de bewering van Dr. Meyer, steunende op de photogr. afbeelding van één persoon, die misschien geen Kalang was, niet op afdoende gronden steunde. Ook vlgs Winter onderscheiden de Kalangs zich in uiterlijk voorkomen, thans ten minste, niet van de Javanen.

[1]) Voor bijzonderheden vgl. men, behalve de werken vroeger (Dl. I p. 373) aangehaald, F. S. A. de Clercq in T. aardr. Gen. Jaarg. 1893.

Het karakter dezer Maleiers wordt dikwijls als hoogst ongunstig voorgesteld. Wreed, trouweloos, wraakzuchtig, slechts geschikt om de wegen te volgen, door anderen geopend, maar voor eigen ontwikkeling ongeschikt, diplomatisch en hoofsch, zoodat gebrek aan vormen in hun oog onvergeeflijk is, bij den dag levend en onbezorgd voor de toekomst, aan spel, misbruik van opium en wellust overgegeven en in de hoogste mate lui, ziedaar het weinig aantrekkelijk beeld, dat menigmaal van hen is opgehangen. Maar indien deze schets, hoe overdreven ook, gedeeltelijk waar is, zou men toch onbillijk oordeelen, indien men dit als het aangeboren karakter van den Maleier beschouwde. Eeuwenlange onderdrukking en het despotisch bestuur hunner vorsten, van wier luim alles afhankelijk was, die alleen hun eigen belang op het oog hadden en als het voorbeeld van de meest ellendige regeering kunnen beschouwd worden; de aanraking met de Europeanen, tegen wier overmacht zij zich slechts door de wapenen van de zwakkeren, list en verraad, konden beschermen, en het belijden van eenen godsdienst, die, hoe veel beter ook dan de eeredienst der natuurvolkeren, toch vooruitgang, in Westerschen zin opgevat, niet bevordert, maakten hen tot wat zij thans zijn. En wanneer het al waar is, dat zij alle elementen van beschaving van anderen, Hindoe's, Arabieren en Europeanen ontvingen en daarop weinig voortbouwden, dan is het niet minder zeker, dat men hen ook bitter weinig in de gelegenheid stelde, om zich zelven te ontwikkelen, en hen van goed onderwijs verstoken hield. En toch ontbreekt het desniettemin bij hen niet aan voorbeelden van hoogere ontwikkeling en zucht naar kennis, wordt de landbouw door hen met voorliefde gedreven, en hadden de zèevaart en handel eenen vrij grooten trap van bloei bereikt, toen ons monopoliestelsel beiden belemmerde, ja dikwijls vernietigde, terwijl ook het Inlandsche recht hier en daar zich tot zekere hoogte zelfstandig bij hen ontwikkeld heeft, en sommige takken van Inlandsche industrie niet onverdienstelijk beoefend worden. En waar bijna geheel gemis aan rechtszekerheid bestond en alles aan de willekeur van den vorst was overgelaten, daar kan het ons niet verwonderen dat het leven bij den dag regel werd en men zich haastte om te genieten van hetgeen men had; — eene neiging, die door de voortdurende oorlogen, waarin de bevolking onderling gewikkeld was, maar altezeer bevorderd werd. En met dit al vinden wij toch hier en daar sporen

van spaarzaamheid en arbeidzaamheid, gepaard aan de algemeene matigheid en onthouding die den Maleier in den regel kenmerkt, en waardoor hij zich zóó gunstig van vele Europeanen onderscheidt. Mochten eenmaal deze ongunstige omstandigheden geheel worden verwijderd, en door Nederlandschen invloed rust en vrede hersteld, rechtszekerheid bevestigd en het onderwijs in practische richting bevorderd worden, dan vertrouwen wij dat ook de Maleier zal blijken voor hoogere beschaving en voortgaande ontwikkeling niet onvatbaar te zijn.

Het voertuig, waarvan de Maleier zich bedient om zijne gedachten uit te drukken, is de bekende Maleische taal, een tak van den grooten Maleischen taalstam, die zich over de meeste eilanden van den Indischen archipel uitstrekt. Woordvorming en taalbouw bewijzen, zooals wij weten, de onderlinge verwantschap dier tongvallen, ook met de talen van Polynesië en Melanesië. Het Maleisch, dat vroeger misschien rijker was dan thans, werd door den omgang met vreemde volken, onder welken in de eerste plaats de Hindoe's en Arabieren genoemd moeten worden, met vele vreemde, Sanskrit of Arabische woorden verrijkt. Vooral oefende het Arabisch grooten invloed uit, daar dit de taal was van het heilige boek, den Koran, dat als grondslag voor recht en voor godsdienstig en maatschappelijk onderricht strekte, zoodat zelfs het Arabische schrift (dat van de rechter- naar de linkerhand geschreven wordt) met enkele kleine wijzigingen door de Maleiers is overgenomen. Ook andere talen oefenden een zekeren invloed op het Maleisch uit, zooals het Javaansch, en zelfs werden verscheidene Europeesche woorden door de Maleiers overgenomen, waar zij met Portugeezen, Engelschen of Nederlanders in nauwere aanraking kwamen. Het zuiverst wordt het Maleisch in den Riouw-Lingga-archipel en op het Maleische schiereiland gesproken, terwijl in de Padangsche bovenlanden een in vele opzichten daarvan belangrijk afwijkende tongval gebruikt wordt.

Op een aantal eilanden is het Maleisch geenszins de volkstaal, en wordt het door de groote meerderheid der bevolking niet gesproken noch verstaan. Wil men met haar omgaan en haar kennen, dan moet men hare eigen taal aanleeren. Maar als van zelf vormde zich door den invloed der Europeanen een patois, dat den naam van Laag-Maleisch erlangde en door de ambtenaren, die de volks-

taal niet machtig zijn, in hunnen omgang met de hoofden gebruikt wordt, — (ofschoon niet overal, daar hier en daar, zooals in Celebes en onderhoorigheden, zelfs bij de vorsten geen sprake is van kennis der Maleische taal), — en ook door particulieren met bedienden enz. gesproken wordt, en in die plaatsen, waar veel Europeanen gevestigd zijn, zooals de groote handelscentra, de lingua franca van den archipel geworden is. Groote eenvoudigheid, ja zelfs slordigheid in stijl en woordvoeging, benevens verwaarloozing van de voorvoegsels en aanhangsels, die het karakteristieke der Maleische taal uitmaken, zijn hare hoofdkenmerken; allerlei woorden worden in haar opgenomen, die niet in het Maleisch te huis behooren, en zoodoende wordt een taal gevormd welke, wetenschappelijk van geene de minste waarde, althans dit praktische nut heeft, dat zij in Indië binnen uiterst korten tijd en als het ware van zelf kan worden aangeleerd, zoodat dan ook bijna ieder Europeaan in Indië zich van haar in meerdere of mindere mate weet te bedienen. Ofschoon hier en daar plaatselijk verschil valt op te merken, dat soms vrij aanzienlijk is, zoodat b. v. het Bataviaasch-Maleisch niet weinig verschilt van het Maleisch dat te Soerabaja of in de Molukken gesproken wordt, zoo zijn toch de hoofdtrekken van dit Laag-Maleisch ongeveer dezelfden. Men heeft dezen tongval wel eens de spreektaal genoemd, en de zuivere taal het literarisch Maleisch willen noemen, doch geheel ten onrechte, daar de laatstgenoemde taal in enkele deelen van den archipel en op het Maleische schiereiland wel degelijk de gewone taal van het volk is. Het spreekt nu wel van zelf dat de kennis van het Laag-Maleisch van zeer weinig nut is voor hem, die tot het eigenlijke volk moet doordringen, en dat bestuur of rechtspraak, uitgeoefend door ambtenaren welken slechts met die taal bekend zijn, op Java b. v. nimmer aan rechtmatige eischen voldoen kan en hen een speelbal maakt in de handen der hoofden, die van hunne onwetendheid partij trekken.

Dezelfde ongunstige schets, die men van den eigenlijken Maleier ophing, heeft men ook van de bewoners van Java gegeven. Zoo lezen wij bij Valentijn dat de mans doorgaans moorddadige, trouwlooze en wreede menschen zijn, op wie zeer weinig staat te maken is en die iemand om een schelling of wat zouden doodslaan, daar het anders de bloodste en lafhartigste guilen zijn, die de aardbodem draagt; — terwijl, zooals wij zagen, ook de Staatscommisie van

1803 eene weinig vleiende getuigenis van hen aflegt. Voorzeker, menigeen die met den goedaardigen Javaan heeft verkeerd en hem lief heeft gekregen, zal over dit oordeel verbaasd staan, want niet gering is het aantal dergenen, die hem hoog stellen, en in vele opzichten boven de lagere klassen in Europa verkiezen. Neemt men echter in aanmerking dat onze voorvaderen zich niet van een bekrompen standpunt konden losmaken en geneigd waren over den „Machometaenschen" Javaan een hard oordeel te vellen, hoofdzakelijk slechts met de hoofden in aanraking kwamen en den minderen man niet leerden kennen, daar zij zijne taal niet machtig waren, dan zullen wij niet aarzelen aan dit oordeel alle gezag te betwisten en in den Javaan een mensch zien die, evenals anderen, zijne groote gebreken heeft en door eeuwenlange onderdrukking en willekeur van energie beroofd en met slaafschen geest bezield is, maar wien een aantal goede eigenschappen niet ontzegd kunnen worden. En daarbij hebben wij wel te onderscheiden tusschen de verschillende stammen, die Java bewonen en zich in *Soendaneezen*, *eigenlijke Javanen* en *Madoereezen* laten verdeelen, welke in zeden en gewoonten, ja zelfs in algemeene karaktertrekken aanmerkelijk van elkander verschillen. De Soendaneezen, die zich als de djĕlma boemi, de oorspronkelijke bewoners van het land, beschouwen, komen het meest met het algemeene type van het Maleische ras overeen; de Hindoe-kolonisatie, die op den Javaan eenen zoo hoogst belangrijken invloed uitoefende, heeft bij hen, naar het schijnt, slechts een betrekkelijk geringen indruk achtergelaten. De Madoereezen bleven langen tijd binnen de grenzen van een klein en weinig vruchtbaar eiland beperkt, waar geene ruime gelegenheid tot den landbouw bestond, zoodat zij gedwongen werden hunnen toevlucht tot handel en visscherij te nemen, bezigheden die, naar men weet, op de bevolking, die er zich mede onledig houdt, eenen eigenaardigen stempel drukken. Ofschoon zij later in groote menigte naar Oost-Java verhuisden verloochende hun aard zich niet, ook toen zij zich later aan den landbouw wijdden. Naar de zoo juiste beschrijving door Prof. Veth in zijn „Java" gegeven, onderscheiden zij zich van de beide andere stammen door meerdere energie, grootere zelfstandigheid van karakter, onafhankelijkheid en zelfgevoel tegenover hunne meerderen. Zij zijn stoute visschers en zeevaarders; ook als landbouwers munten zij door ijver en bekwaamheid uit.

Ondernemingen, op het beginsel van vrijen arbeid berustende, slaagden aanvankelijk het best in de Madoereesche districten. Behalve in hun eigenlijk stamland, op het eiland Madoera, vindt men hen in aanzienlijken getale in de residentiën oostwaarts van Kediri en Madioen, waar zij verreweg het grootste gedeelte der bevolking uitmaken. De Soendanees mist een groot deel van de eigenaardige beschaving van den Javaan, — wij zouden bijna zeggen, hij is meer boersch dan deze, — en staat in het algemeen op eenen lageren trap van ontwikkeling. In hooge mate bijgeloovig leeft de Soendanees onder den invloed van de oude godsdienstige begrippen van de tijden vóór den Islam, niettegenstaande de uiterlijke plechtigheden van den godsdienst van den profeet in den regel nauwgezet door hem in acht worden genomen, en de Moslemsche geestelijkheid een groot gezag uitoefent. Naar men wel eens beweerd heeft zou de Soendanees in zedelijkheid boven den Javaan staan, terwijl hij ook in matigheid, eenvoud, hulpvaardigheid, eerlijkheid en werkzaamheid boven hem gesteld wordt. Ofschoon hij evenveel eerbied voor zijne meerderen heeft, als de Javaan, schijnt hij toch minder kruipend en slaafsch, een verschil, dat vooral ook in de taal uitkomt, waarvan beide volken zich bedienen. De Tji Losari en de Tji Tandoewi maken de grens uit tusschen de Soenda-landen en het eigenlijke Java, met dien verstande dat ook bewesten die beide rivieren zich hier en daar enkele Javaansche elementen hebben nedergezet. Dat ook op andere eilanden van den Indischen archipel Javaansche koloniën worden aangetroffen, zooals op de oostkust van Sumatra en de zuid- en oostkust van Borneo merkten wij reeds te voren op.

De Javaansche taal, die evenals verscheidene andere Inlandsche talen met karakters geschreven wordt, welke uit Voor-Indië afkomstig zijn, en van links naar rechts wordt geschreven, vertoont het voor den Europeaan zeer eigenaardige en lastige verschijnsel, dat de Javanen in vele gevallen woorden gebruiken, die verschillen naar mate van den rang van den persoon, tegen wien men het woord voert. Dit verschil openbaart zich niet slechts, zooals bij ons, door het gebruik van *enkele* verschillende woorden b. v. *u* en *jij*, maar vooral in de keuze van tal van woorden, ja zelfs in het aanwenden van onderscheidene vormen. Geen Javaan zal het wagen tegen een hoogere in rang of leeftijd eene andere taal dan het

beleefde, eerbiedige *krama* te gebruiken, terwijl daarentegen het *ngoko* door den hooggeplaatste tegenover den lagere gesproken wordt. Nauwkeurig wordt dit onderscheid in het oog gehouden, en het gebruik der zoogenaamde lage taalsoort, waar het krama te pas kwam, geldt als een bewijs van gebrekkige opvoeding, koerang adjar, of als eene poging tot zelfverheffing en onbeleefdheid, niet het minst tegenover hem, wiens kennis van de taal men gering schat. Ofschoon deze beide zoogenaamde taalsoorten het meest in gebruik zijn, hebben zich van lieverlede nog anderen in het Javaansch ontwikkeld, die echter weinig van de genoemden verschillen. Zij zijn het madija, dat gesproken wordt tusschen personen van gelijken rang, of door eenen meerdere tegenover eenen mindere, die wegens ouderdom of andere redenen aanspraak op bijzondere achting kan maken, en enkele bijzondere woorden en vormen heeft, doch overigens uit krama en ngoko bestaat; de basa kedaton of hoftaal, in tegenwoordigheid van den vorst gesproken, en die uit krama bestaat met enkele woorden gemengd, welk eene hooge mate van eerbied te kennen geven; het krama inggil of hoog krama, dat bij het spreken van ngoko of krama gebruikt wordt als men van, of over aanzienlijken handelt, en eindelijk het laag-ngoko, dat zich van het gewone ngoko slechts door enkele woorden onderscheidt, zooals kerel voor man enz.

Van waar dit verschil? Vrij algemeen werd nog onlangs aangenomen, dat het onderscheid tusschen ngoko en krama verklaard moest worden uit den invloed, door de Hindoe's uitgeoefend, die met verachting op de oorspronkelijke bewoners van het land zouden nedergezien hebben. Terwijl, zoo veronderstelde men, de Hindoe zich in den omgang met zijne stamgenooten van het edele Sanskrit bediende, moest hij tegen de oorspronkelijke bevolking in de volkstaal spreken, terwijl de onderworpen Javanen daarentegen, zooveel hun mogelijk was, gebruik maakten van de taal hunner overheerschers, waardoor het krama geboren werd, dat rijk aan Sanskritsche woorden is, terwijl het ngoko meer tot de oude volkstaal zou naderen. Ook de taal, door de vreemde kolonisten gesproken, werd in den loop der tijden verbasterd, en zoodoende zou de oude dichtertaal, het kawi, ontstaan zijn dat weldra slechts als schrijftaal voortleefde, zoodat het reeds bij de immigratie der Hindoe-Javanen naar Bali eene doode taal geworden was. Op het laatstgenoemde

eiland, dat den ouden godsdienst getrouw gebleven is, werden ook de kawi-gedichten bewaard, en ook daar vindt men een hooge taal, die uit ngoko- en krama-woorden zou bestaan, en eene lage taalsoort die, naar men beweert, tot het Soendaneesch zou naderen. — Maar nu heeft Prof. Kern [1]) aangetoond, dat ook in andere Polynesische talen, die den invloed der Hindoe's niet hebben ondergaan, iets dergelijks als eene hooge en lage taal kan worden opgemerkt. Het Javaansche gebruik" zoo zegt hij „komt daarop neder dat men sprekende over of tot meerderen zekere woorden vermijdt en wel deels door een synoniem te gebruiken, deels door het woord eenigszins te veranderen, deels door woorden aan een ander dialect of een andere taal te ontleenen." De Dajak nu neemt ook diezelfde hulpmiddelen te baat, maar alleen wanneer eene persoonlijke reden hem daartoe noopt; de hedendaagsche Javaan doet dit echter niet als bijzonder persoon, maar bezigt die hulpmiddelen ten einde, als lid van een bepaalden stand in de maatschappij, geen aanstoot aan anderen te geven. Ook bij andere stammen, die sedert onheugelijke tijden geen gemeenschap met de Javanen hebben gehad, o. a. bij de Samoanen bestaat verschil in taalsoort. Prof. Kern zoekt dan ook de aanleiding daartoe in het zoogen. pamali of taboe; — het later te bespreken verbod om in bepaalde omstandigheden bepaalde handelingen te verrichten of zekere uitdrukkingen te bezigen, zoodat men genoodzaakt werd tegenover hooge personen geheel andere woorden te gebruiken, dan tegenover minderen geoorloofd was.

Het Madoereesch komt in hoofdtrekken met het Javaansch overeen, waarmede het zijn alfabet gemeen heeft, en is wel is waar met het Javaansch verwant, doch kan niet als een dialect daarvan worden aangemerkt. Daar de Madoereezen reeds sedert eeuwen onder Javaanschen invloed gestaan hebben, bezit hun taal vele in het Javaansch verouderde woorden, en onderscheidt zij zich daarvan door eene geheel bijzondere uitspraak. Eene hooge taal heeft zich onder de Madoereezen niet gevormd, ofschoon hier en daar Javaansche krama-vormen worden gebruikt. Het Soendaneesch, dat misschien van het oorspronkelijk Javaansch weinig verschilde, geraakte minder dan dit onder den invloed der Hindoe-beschaving en bleef meer de taal der lagere volksklasse, daar aan de hoven en onder de

---

[1]) Kern in Bijdr. t. t. l. en vlk. 1893. p. 126.

grooten het Javaansch de meest gebruikelijke taal werd en ook als schrijftaal zich verspreidde. Meer en meer binnen enge grenzen teruggedrongen, wordt het zuivere Soendaneesch hoofdzakelijk slechts in de Preanger en aangrenzende districten gesproken, terwijl zelfs dáár door den invloed van Mataram, Javaansche elementen inslopen, zoodat de briefwisseling der hoofden onderling in het Javaansch gevoerd werd. Eene eigenlijke hooge taal werd dientengevolge niet gevormd. Wel zijn een aantal woorden uit het Javaansche krama in het Soendaneesch overgegaan, die men als basa *menak* aanduidt, maar zij zijn betrekkelijk gering in getal en hebben hoofdzakelijk op den mensch, zijne lichaamsdeelen, verrichtingen en toestanden betrekking, terwijl de zoogenaamde lage taal, als *koering* bekend, de gewone Soendaneesche spreektaal is, en een zóó groot verschil als dat tusschen ngoko en krama in het Soendaneesch niet wordt aangetroffen.

Onder de stammen van het Maleische ras, die tot den Islam zijn overgegaan, nemen de Makassaren en Boegineezen van Zuid-Celebes eene belangrijke plaats in. Nauw aan elkander verwant bezitten zij een eigen vorm van 't Indische letterschrift en spreken eene afzonderlijke taal die, hoewel vrij ontwikkeld en rijk aan woorden, toch voor het Javaansch moet onderdoen. De Boegineezen of Tâoe-Woegie, (menschen van Woegie, eene plaats in Wadjo), zijn veel talrijker dan de Makassaren, daar zij de Wadjoreezen, de Loewoereezen, Soppengers, Mandareezen, Sidenrengers en andere volkstammen van Adjatapparang, de bewoners van Barroe, Tanette en van een groot deel der noorder- en oosterdistricten bevatten. De Makassaren worden meerendeels in het rijk Makassar aangetroffen, ofschoon ook in de Zuiderdistricten en op Saleier eene nagenoeg geheel Makassaarsche bevolking wordt gevonden. Terwijl ook hier het despotisch vorstenbestuur, op Celebes misschien zelfs erger dan elders, zijnen storenden invloed heeft uitgeoefend, en beide volken als verslaafd aan het spel en achterlijk in den landbouw worden beschreven, is er echter een hoofdtrek in hun karakter, die gunstig op hen werkte; hunne liefde tot zeevaart en handel, die hen tot stoute ondernemingen en verre tochten verleidt, en waardoor zij in vele opzichten van den landbouwenden Javaan verschillen. Vooral onder de Boegineezen treedt deze neiging zeer sterk op den voorgrond en de bewoners van Wadjo zijn zelfs ware kolonisten, zoodat men slechts

weinige kustplaatsen in den archipel zal aantreffen, waar geen Boegineesche handelaren, voor het meerendeel uit Wadjo afkomstig, gevestigd zijn. Zij worden geschetst als ondernemend, schrander en met goeden aanleg begaafd, terwijl zij zelfs, in tegenstelling met de gewone voorstelling die men zich van de Maleiers maakt, als vroolijk, vriendelijk en wel te vertrouwen worden beschreven. Moed in den strijd, eene eigenschap die de Javaan slechts onder uitstekende leiding bezit, wordt hun vrij algemeen toegeschreven; reeds onder Daendels waren de Boegineesche soldaten wegens hunne dapperheid bekend, ofschoon het hoogst moeielijk viel hen aan tucht te gewennen.

Behalve de hier genoemde stammen vindt men in den Indischen archipel nog een aantal andere volkeren, die den Islam hebben aangenomen. Wanneer wij de mate van den invloed, dien de Islam op zijne belijders heeft uitgeoefend, als uitgangspunt aannemen, mogen wij zeker de Atjehers wel in de eerste plaats noemen. Hunne naburen, de orang Alas en Gajoe, ofschoon eveneens Moslemen, ondervonden, schijnt het, dien invloed in veel mindere mate, evenals de oorspronkelijke bevolking der Lampongs, de orang Lampong en de orang Abang, die overigens in veel opzichten den invloed der Soendaneezen hebben ondergaan. Onder de Bataks op Sumatra en de Alfoeren van Celebes en verscheidene andere oostelijke eilanden wint de Islam voortdurend veld; zooals later zal worden medegedeeld heeft het Christendom hier en daar gelukkig een dam daartegen opgeworpen. Ook elders in den archipel vindt men een aantal Moslemen verspreid, zooals de Sasaks op Lombok, de bewoners van Soembawa enz. Het spreekt van zelf dat de Islam niet bij al zijne belijders even diep is doorgedrongen; wij zullen in ruime mate gelegenheid hebben om aan te toonen dat in hunne zeden en gebruiken, rechtsinstellingen en zelfs in hunne godsdienstige begrippen de oude heidensche voorstellingen nog een groote rol spelen en nog niet uit het hart van verreweg de meeste Inlanders verbannen zijn. Maar dit is niet uitsluitend aan den bewoner van den Indischen archipel eigen [1]); ook elders vindt men voorbeelden te over van het feit dat een nieuwe, zuiverder

---

[1]) Dr. C. S. Hurgronje. De beteekenis v. d. Islam voor zijne belijders in O. I. Leiden 1883.

godsdienst de indrukken van den oorspronkelijken eeredienst niet geheel uit de harten zijner belijders kan verwijderen en soms zelfs na eeuwen lange heerschappij daartoe niet in staat was. Maar desniettegenstaande oefent de Islam, zelfs bij eene bevolking die de leer van den profeet schijnbaar zoo goed als niet heeft aangenomen, eenen niet onbelangrijken invloed uit, en neemt hij, eenmaal post gevat hebbende, steeds in kracht toe; een kracht die, uit den aard der leer zelve, vijandig tegen de belijders van het Christendom gekant is. In dit opzicht mogen onze staatslieden zich inderdaad wel afvragen, of algeheele onthouding zelfs staatkundig te verdedigen zij, en mogen vooral ook zij, die in eene uitbreiding van het Christendom een heilzamen maatregel zien, wel overwegen of aaneensluiting en medewerking van allen niet hoog noodig is tegenover de eenheid en kracht van den Islam.

Wanneer wij nu tot de stammen overgaan, die heidenen bleven, dan moeten wij, zonder vooreerst tot bijzonderheden af te dalen, toch reeds dadelijk opmerken, dat bij hen allen het zoogenaamde animisme [1]) de hoofdrol in de godsdienstige denkbeelden speelt. Onder dezen naam verstaat de nieuwere godsdienstwetenschap de voorstelling, die bij de natuurvolkeren algemeen heerscht, dat de beweging en werking, die de mensch in de natuur waarneemt, uitgaat van persoonlijke, denkende, willende wezens, zoodat o. a. alle natuurverschijnselen uitingen van dergelijke wezens zijn. Een tweetal leerstukken spelen daarbij, vaak onbewust, de hoofdrol. Volgens het eene heeft alles in de natuur, in dieren- en plantenwereld, in bewerktuigde of onbewerktuigde en levenlooze voorwerpen, een eigen ziel, terwijl volgens het tweede dogma de zielen of geesten, in die voorwerpen huizende, het vermogen hebben die te verlaten en vrij rond te gaan. Deze beide leerstukken leiden nu tot allerlei godsdienstige voorstellingen, zooals het fetisisme, of vereering van het een of ander vaak zeer eenvoudige voorwerp (steenen, dieren enz.) als bezield door hoogere wezens; het sjamanisme, of de bezieling van sommige personen door dergelijke wezens; de vereering van geesten, met name ook van de zielen van dierbare afgestorvenen, zooals voorouders enz. Op deze verschillende vormen van het animisme komen wij later terug; hier zij het vol-

---

[1]) Dr. G. A. Wilken in I. Gids 1884. 1885.

doende deze hoofdtrekken te hebben aangegeven, en mede te deelen dat ook in de godsdienstige voorstellingen van verreweg de meeste Inlanders, die den Islam belijden, de invloed dier oude geesten-vereering nog een groote rol speelt.

Onder de verschillende heidensche stammen noemen wij in de eerste plaats de Bataks van Sumatra. Zeer juist in vele opzichten werden zij door Junghuhn met de volgende trekken geschetst. „Zij zijn een volk, dat op een eigenaardigen trap van beschaving staat, dien men, ofschoon hij niet met den toestand der natiën van Europa kan vergeleken worden, niet laag zou kunnen noemen zonder aan de waarheid te kort te doen. Zij hebben een eigen schrift, zij vervaardigen boeken, zij hebben vaste, ten deele zeer doeltreffende wetten, die streng worden in acht genomen; zij zijn zacht van karakter, zeer goedaardig en dankbaar voor genoten weldaden, vatbaar voor vriendschap en onkreukbaar in hunne trouw; zij beminnen de muziek en hebben geneigdheid tot stille bezigheden en de kunsten des vredes; zij weven fraaie kleederen en bouwen groote, sterke huizen, met kunstig snijwerk aan de balken; zij verstaan de kunst om metaal te bearbeiden, verschillende metalen met elkander te versmelten, en om allerlei voorwerpen uit elpenbeen te draaien, zij zijn vrij gematigd in hunne hartstochten en handelen schier nimmer zonder voorafgaand overleg; zij laten elke gewichtige handeling door eene gepaste rede vergezeld gaan; zij beraadslagen over alle gemeenschappelijke belangen in openbare volksvergaderingen en — eten menschenvleesch!" Daar, waar ons gezag meer gevestigd is, en het Christendom of de Islam onder onze hoede toeneemt, verminderen deze eigenaardigheden in groote mate zoodat men, om hen goed te leeren kennen, de pas ingelijfde of de nog onafhankelijke Bataklanden moet bezoeken. Gewoonlijk verdeelt men de Bataks naar de hoofddialecten, die bij hen voorkomen, in Mandaïlingers, Toba's en Daïri's; er bestaan echter nog tal van onderverdeelingen, die o. a. door v. Brenner [1]) worden medegedeeld. Het verschil tusschen de genoemde dialecten schijnt vooral te bestaan in veranderingen, die de woorden volgens vaste regels ondergaan. Een eigenaardig verschijnsel, dat zich ook elders in den archipel voordoet, is het bestaan eener afzonderlijke taal bij godsdienstige

[1]) J. v. Brenner. Besuch bei den Kannibalen Sumatras. Würzburg 1893.

plechtigheden. Bij de Bataks onderscheidde v. d. Tuuk er niet minder dan vijf: de hata andoeng of taal der vrouwen die over een lijk weeklagen; de hata ni begoe sijar of de taal van geesten, die in sommige menschen gevaren zijn; de hata poda, gebruikt in boeken, die over wichelarij handelen; de hata tabas of de taal der gebeds- en tooverformulieren en de hata ni partodoeng of taal der kamferhalers. Deze taalsoorten onderscheiden zich door het gebruik van bijzondere woorden en overdrachtelijke spreekwijzen, en wijken dus in de toepassing aanmerkelijk van het ngoko en krama in het hedendaagsch gebruik af. Het alfabet der Bataks, dat met het letterschrift der Redjangers, Korintji's en Lampongers verwant is wordt, evenals in de Indische schriftsoorten steeds het geval is, van de linker- naar de rechterzijde geschreven, maar daar bamboestokken hun gewoon schrijfmateriaal zijn, en de letters dus het gemakkelijkst in de lengte geteekend worden, altijd van onderen naar boven.

De oorspronkelijke bevolking der uitgestrekte binnenlanden van Borneo wordt met den algemeenen naam van Dajaks aangeduid, die echter door hen zelven niet schijnt gebruikt te worden, daar zij zich noemen naar de streek, waar zij gevestigd zijn, zooals de oeloe ngadjoe, wat zou beteekenen menschen die stroomopwaarts of in de binnenlanden gevestigd zijn. Zij zijn weder in vele onderverdeelingen of stammen gesplitst, wier getal niet met juistheid op te geven is, doch die onderling trekken van nauwe verwantschap aanbieden. De talen, door hen gesproken, zijn onderling zeer verschillend, zóó zelfs dat leden van naburige stammen elkander vaak niet kunnen verstaan. Dat zij op lageren trap van ontwikkeling staan dan de Bataks bewijst het ontbreken van letterschrift, 't welk volgens de legende wel eenmaal aan de Dajaks geopenbaard was, maar door hen werd ingeslikt en in geheugen veranderde. Eigen letterkunde wordt dan ook onder hen niet gevonden. Ofschoon de algemeene trekken van het Maleische ras teruggevende, onderscheiden zich vele Dajaksche stammen door hunne lichtere kleur, die bij de vrouwen soms aan blankheid nabijkomt. Over het algemeen worden zij wegens hunne vatbaarheid voor ontwikkeling, eerlijkheid, matigheid, zachtheid en lijdzaamheid geroemd, maar ook zij zijn tengevolge der voortdurende bijna grenzenlooze onderdrukking, waaraan zij van den kant der Maleiers zijn blootgesteld, zorgeloos en traag, in de hoogste mate

zedeloos en staan meestal op een uiterst lagen trap van beschaving.

Onder den naam Alfoeren vat men een aantal stammen te samen, die de noordelijke schiereilanden van Celebes bewonen en bovendien op Ceram, Boeroe en eenigen der oostelijke eilanden gevonden worden, en in vele opzichten zeer van elkander verschillen, zoodat aan deze benaming geene ethnografische beteekenis kan worden gehecht, nog minder zelfs dan met de Dajaks het geval is. Bij eene zóó ongelijksoortige bevolking kan van kenmerkende eigenschappen wel geen sprake zijn; bovendien hebben de Alfoeren van de Minahasa, die ons het best bekend zijn, door de aanneming van het Christendom eene groote verandering in leefwijze enz. ondergaan. Ook hunne taal is in een uiterst groot getal van dialecten gesplitst; in de Minahasa alleen vindt men er zeker niet minder dan zeven, terwijl men op sommigen van de door hen bewoonde eilanden zelfs van dorp tot dorp een geheel ander dialect verneemt. Eigen letterschrift ontbreekt ook hun.

Dat ook de Balineezen tot de heidensche volkeren behooren bleek reeds vroeger. Als dragers van den ouden Hindoe-godsdienst nemen zij eene geheele bijzondere plaats in, maar kunnen overigens niet gezegd worden eenen afzonderlijken stam uit te maken. In de binnenlanden van het eiland vindt men de zoogen. Bali aga, die met de overige Balineezen noch taal, noch godsdienst gemeen hebben, maar het animisme belijden, met enkele Hindoesche bestanddeelen vermengd. Maar behalve de hier genoemde volkeren treft men nog een aantal verstrooide stammen aan, die zich hoofdzakelijk hierdoor onderscheiden, dat zij zelfs de geringe beschaving missen, welke den eerstgemelden eigen is. Tot hen behooren o. a. de Oeloe en Loeboe van Mandaïling op Sumatra, de orang Loeboe in Palembang, de orang Benoewa en orang Laut van den Riouw-archipel, de orang Laut en orang Goenoeng van Banka, en de Djakoens van het Maleische schiereiland. Andere stammen, zooals de Toradja's en Badjo's van Zuid-Celebes en de Bantiks van de Minahasa onderscheiden zich weder in andere opzichten van de hen omringende volkstammen. Wij zullen enkelen hunner later leeren kennen.

Eene opgave van het getal der Inlanders, die Insulinde bewonen heeft, naar wij weten, slechts zeer geringe waarde. Alleen dáár, waar ons gezag sinds langen tijd geheel gevestigd is, kunnen

de cijfers, die van Regeeringswege openbaar worden gemaakt, eenig vertrouwen inboezemen, terwijl zij in de meeste andere eilanden slechts op louter gissingen berusten, zoodat men hoogst omzichtig moet zijn in de gevolgtrekkingen, die men daaruit maakt. Volgens de officieele opgaven, in den Reg. almanak voor 1893 voorkomende, bestond de Inlandsche bevolking van Java bij het eind van het jaar 1891 uit 24.133.576 zielen, een getal, dat de waarheid wel nabij zal komen, en in doorsnede 10.178 zielen per v. g. mijl bedraagt. Voor het Gouvernement van Sumatra's westkust wordt het getal der inwoners gesteld op 1.275.951; Bengkoelen 157.952; de Lampongs 130.690; Palembang 664.295; Oostk. v. Sumatra 306.381; Atjeh en ond. 444.759; Riouw 97.878; Bangka 83.416; Blitong 40.430; Borneo's Wester-afdeeling 419.359; Borneo's Z. en O. afdeeling 763.097; Gouvernement van Celebes 387.444; Menado 588.460; Amboina 255.949; Ternate 108.459; Timor en ond. 37.175; Bali en Lombok 1.358.247. Waarschijnlijk kan dit totaal van ong. 31 millioen bewoners wel wat hooger genomen worden, daar in den regel de opgaven eerder te gering dan te hoog worden gesteld.

Maar behalve uit de Inlanders bestaat de bevolking van Insulinde ook nog uit andere bestanddeelen die, ofschoon betrekkelijk gering in aantal, toch groote beteekenis voor de Inlandsche huishouding hebben. Wanneer wij de Europeanen en met hen gelijkgestelden (Java en Madoera 46.619; Buitenbezittingen 11.636), tot welken alle vreemde Christenen gerekend worden, niet medetellen, dan spelen onder de vreemdelingen (261.203 op Java en Madoera, 238.396 op de Buitenbezittingen) de *Chineezen* (243.486 op Java en M. 207.347 op de BB.) en de *Arabieren* (J. en M. 14.806. BB. 7395) de hoofdrol. De invloed, door hen uitgeoefend, is dikwijls diepingrijpend, maar strekte zelden ten voordeele der Inlandsche bevolking.

Wij willen nu in de volgende bladzijden kennis maken met de volkeren, welken wij reeds oppervlakkig hebben geschetst. De godsdienst, dien zij belijden, oefende ook op hunne huishouding eenen gewichtigen invloed uit, welke eene verdeeling in een tweetal groepen mogelijk maakt. Zij toch, die het heidendom aankleven, bleven op een lagen trap van beschaving staan, en kunnen tot de natuurvolkeren gerekend worden, althans voor zooverre die heidensche godsdienst niet van een beschaafd ras afkomstig was, zooals

op Bali het geval is. De Islam, hoe slecht vaak begrepen en hoe weinig ook dikwijls tot het innerlijke leven van het volk doorgedrongen, vereenigde toch de Moslemsche stammen met eenen sterken band en drukte eenen eigenaardigen stempel op de bevolking, die Allah en den profeet vereerde. Het Christendom had tot heden toe eene minder krachtige uitwerking, behalve in enkele streken, zooals in de Minahasa, waar een groot deel der Inlandsche bevolking zich tot dien godsdienst bekeerde. Wij stellen ons nu voor in de beide volgende hoofdstukken de voornaamste Moslemsche en heidensche stammen te beschrijven en daarbij elk dier stammen in het bijzonder te behandelen.

HOOFDSTUK II.

SCHETSEN UIT DE HUISHOUDING DER MOSLEMSCHE BEVOLKING.

Wij zullen wel geen onjuist oordeel uitspreken wanneer wij aannemen, dat onder de bewoners van Insulinde de Javaan onzen lezers het meeste belang inboezemt. Willen wij hem goed leeren kennen, dan moeten wij ons naar de binnenlanden begeven en het volksleven in de desa — het dorp — gadeslaan, maar ons niet in de groote kustplaatsen ophouden, waar de invloed der Europeanen eene aanmerkelijke, doch zelden weldadige wijziging in de leefwijze der Inlanders tengevolge had. Zelfs moeten wij ons daartoe niet aan de hoven der Vorstenlanden ophouden, want al zullen wij bij een bezoek bij de vorsten aldaar een aantal eigenaardige Inlandsche gewoonten en gebruiken aantreffen, zoo vindt men toch het eigenlijke volksleven vooral in de rustige, eenzame dorpen, waar de Javaansche landbouwer in vrede en kalmte zijn leven slijt. Wij noodigen derhalve onze lezers uit, ons naar eene desa op Midden-Java te vergezellen. Vóór wij die echter betreden, mogen eenige mededeelingen voorafgaan omtrent de wijze, waarop nieuwe neder-

zettingen op Java ontstaan.[1]) Allerlei omstandigheden kunnen daartoe aanleiding geven; meestal is overbevolking in eene desa de voornaamste reden tot verhuizing, maar ook andere oorzaken kunnen daartoe bijdragen, zooals epidemiën, oneenigheden enz. Want ofschoon de Javaan in den regel zeer aan zijne geboorteplaats gehecht is, zijn verhuizingen op Java volstrekt niet zoo zeldzaam als meermalen beweerd werd. De bekwame kenner der Javaansche maatschappij, Prof. C. Poensen, verzekert ons dan ook dat betrekkelijk zeer weinig erven in grootere desa's nog door de nakomelingen der aanleggers van het dorp bewoond worden. De verhuizenden stellen zich in den regel onder den oudste of energiekste en gaan het gebaande pad op, totdat dit ophoudt en een weg in de wildernis moet worden gemaakt. Dicht bij de plaats gekomen, die voor de nederzetting werd uitgekozen, gaat de aanvoerder vooruit en roept Ilias, Salomo's zoon aan die over de bosschen heerscht, om zijn zegen af te smeeken, of hij richt een gebed tot Karoeng Kala, den vorst der jagers en jongeren broeder van Penoehoen, den Koning der landbouwers. Zoo veel mogelijk wordt voor de woonplaatsen een hoog gelegen terrein gekozen, dat het minst begroeid is, maar ook het best tegen wilde dieren verdedigd kan worden. Gemeenschappelijk wordt het werk der ontginning ter hand genomen; allereerst wordt voorloopig voor de woningen gezorgd en daarna tot de ontginning overgegaan, waarbij de sterkeren de boomen op stomp hakken, terwijl de ouderen en jongeren de struiken en grassen wegkappen. Daarna wordt het van hout bevrijde land onder de ontginners in der minne verdeeld; hij, die het slechtste stuk land ontvangt, krijgt daarentegen een grooter aandeel. In den regel gaat alles zonder twist en is de beslissing van den aanvoerder voldoende om aan alle oneenigheid een einde te maken. Aanvankelijk wordt slechts zooveel gronds ontgonnen, als groot genoeg is voor de behoefte van één jaar; het gevelde hout wordt verbrand, de takken opgestapeld voor eene omheining en het offermaal gehouden, waarbij de kinderen de bamboezen horden, die voor etenschalen dienen, moeten vullen om de boschgeesten te bevredigen. Dan moet aan het dorp een naam gegeven worden, waarbij vaak eene onbeduidende omstandigheid den doorslag geeft. Zoo werd langen tijd in Banjoe-

[1]) Sollewijn Gelpke in de Gids. 1874. I.

mas vruchteloos gezocht naar de beteekenis van den naam Tajem, aan een grensdesa gegeven, totdat een stokoud man verzekerde dat de stichter het eerste woord gekozen had, dat zijn kind op die plaats zou uitspreken. Dit had honger en vroeg om rijstemeel-pap, en „minta pajem" was in zijn gebroken taal tajem geworden! Met de beschreven werkzaamheden is de voorloopige ontginning afgeloopen; de huizen worden nu afgewerkt, de erven daar omheen worden afgeperkt en met gewassen beplant, die spoedig vruchten geven, en verder wordt zooveel grond ontgonnen, als voor de behoefte der bevolking noodig is. Gewoonlijk blijft er een nauwe band bestaan tusschen de moederdesa en het nieuwe gehucht, en vormen zij te samen een politieke eenheid, iets dat ook op de andere eilanden van den archipel bij de stichting van nieuwe nederzettingen het geval is. Soms echter scheidt het nieuwe dorp zich af en vormt een op zich zelf staand geheel.

Voor alle ontginningen van woeste gronden door Inlanders is thans vergunning van het bestuur noodig, die gegeven wordt volgens de regels in St. 1874.79 vermeld. Vóór dien tijd werd wel is waar ook eene dergelijke vergunning vereischt, maar daar er geene straffen gesteld waren op overtreding van die bepaling werd dit voorschrift maar al te vaak overtreden en op roekelooze wijze een ware roofbouw gedreven. Op de hellingen der bergen werd een stuk grond uitgekozen en met de minst mogelijke inspanning geschikt gemaakt om daaruit een of twee oogsten te trekken, waarna de plaats weder werd verlaten. Van duurzame ontginning was geen sprake; tegen de wegspoeling der kostbare teelaarde werd niet gewaakt, zoodat millioenen kubieke meters daarvan naar zee werden gespoeld en voor goed verloren gingen. En vaak werd eenvoudig een stuk woud in brand gestoken om op de vrij gekomen plek eenige oogsten te verkrijgen, waarna de uitgemergelde bodem verlaten werd en aan de wildernis prijs gegeven. Het spreekt van zelf dat op de Buitenbezittingen, waar wij geen toezicht uitoefenen, dit kwaad het ergste voortwoekert. Prof. Wichman verhaalt, dat hij den eersten dag na zijne aankomst te Loka (Celebes. Dl. I. p. 322) den Lompo Battang s'avonds als het ware in lichterlaaie vlammen zag opgaan, daar uitgestrekte wouden aan het vuur werden prijs gegeven, alleen om enkele oogsten van de maïsplant te verkrijgen. Maar ook op Java is dit kwaad niet geheel uitge-

roeid; in 1892 moesten niet minder dan 2785 personen wegens eigenmachtige ontginningen worden gestraft, terwijl het euvel in enkele desa's in Tjeribon zoo algemeen was, dat van eene strafrechtelijke vervolging daar moest worden afgezien. De kale wanden van menigen berg op Java en elders leggen welsprekende bewijzen af van de mishandeling die de hand des menschen hen deed ondergaan, — doch ook de Europeesche industrie heeft hier en daar krachtig medegewerkt om den oorspronkelijken plantentooi van Insulinde te vernietigen. De gemelde verordening tracht tegen dit misbruik te waken, althans voor zoover het door Inlanders wordt gepleegd, door bepalingen omtrent den tijd, binnen welken de ontginning moet zijn afgeloopen en door voorschriften omtrent duurzame afperking en behoorlijken aanleg der velden, ten einde de afspoeling der bouwkruin tegen te gaan. De ontginner, die aan deze voorwaarden voldoet, krijgt den grond in „erfelijk, individueel bezit". Wij stellen ons voor, spoedig medetedeelen wat onder die uitdrukking verstaan wordt, en willen ons nu haasten den weg in te slaan, die ons eene desa zal binnenleiden.

Ons pad, door de rijstvelden zich slingerende, brengt ons weldra in de nabijheid van de desa, die wij willen bezoeken, maar tien tegen één dat gij, indien ge op Java vreemd zijt, dit niet bemerkt en ongeloovig glimlacht, wanneer wij u verzekeren dat gij weldra een Javaansch dorp zult betreden. Want gij ziet te midden der rijstvelden niets vóór u dan een boschje, met eene levende heining van bamboe omringd, die eenen ondoordringbaren muur vormt, waarin slechts hier en daar openingen gemaakt zijn. En toch zijn wij hier bij het middenpunt van het Javaansche volksleven, want in die boschjes verbergen zich de hutten der Inlanders, al doet niets op eenigen afstand u vermoeden, dat gij eene bewoonde plaats nadert, vooral niet op het midden van den dag, als de hitte overal doodsche stilte veroorzaakt. Dringen wij nu verder door, dan zien wij dat deze hutten hoogst eenvoudig zijn, meestal van bamboe vervaardigd of slechts van houten latten samengesteld, welken door matten wanden van gevlochten nipah verbonden zijn, die een slechts weinig beteekenenden hinderpaal vormen voor boosdoeners, daar dezen gemakkelijk eene opening in de wanden kunnen maken en zoo binnensluipen. Dikwijls wordt de wand aan de binnenzijde bekleed met aan elkander geregen bladeren, die langwerpig, glad

en vrij stevig zijn, terwijl soms, bij gegoede personen, de wanden van binnen met de een of andere stof behangen zijn. Men onderscheidt de Javaansche huizen naar hunne bouworde in een vijftal soorten, [1]) waarvan het verschil in vormen bepaald wordt door het dak, dat eenigszins naar voren uitsteekt en met nipah-bladeren of alang-alang gedekt is, of ook somstijds uit gespleten bamboelatten bestaat, die in twee lagen boven elkander gestapeld worden, waarvan de onderste met de holle zijde en de andere met den bollen kant naar boven gelegd is. Meermalen rust het uitstekend gedeelte van het dak op palen en vormt een soort van gaanderij, die gewoonlijk voor huishoudelijke doeleinden gebruikt wordt en soms aan twee zijden ter halver hoogte van een gevlochten wand voorzien is. Vaak vindt men er de kooi, waarin eene tortelduif bewaard wordt, die van tijd tot tijd haar klagend gekir aanheft, en door menigen Javaan op hoogen prijs gesteld wordt, niet het minst dewijl hij gelooft dat de vogel, honderd jaar oud geworden, hem met een gouden ei zal verrassen! Zeer eenvoudige woningen bestaan uit slechts eene afdeeling; veelal echter is de woonplaats uit twee of drie samenhangende huizen samengesteld, waarvan de daken door een houten goot met elkander verbonden zijn. Soms, — en in de Soenda-landen is dit de regel, — is de vloer, uit uitgeslagen bamboe bestaande, een paar voeten boven den beganen grond verheven met de stijlen op riviersteenen bevestigd en dient de tusschenruimte dan voor verblijf van kippen en geiten. Een afzonderlijk bamboehuisje, zoo dicht mogelijk bij de woning geplaatst en dat er vaak smerig genoeg uitziet, wordt als keuken gebruikt; een van steenen met aarde en zemelen gemetseld fornuisje, een rustbank en eenige bamboe-toestellen om eetwaren en potten op te zetten of te bewaren vormt met het kookgereedschap den eenvoudigen inboedel van de keuken, die onze huisvrouwen zeker weinig zou aanstaan.

Maar ook als wij de woning zelve binnentreden zullen wij weinig aantreffen, wat ons aantrekkelijk voorkomt. Laten wij beginnen met de deur te openen, die van bamboe gemaakt is, en soms niet meer is dan een schuif in den voorwand, maar ook wel een soort van klapdeur is, die wij bij den onderrand moeten opnemen en

---

[1]) Poensen in Med. v. w. h. Ned. Zendeling gen. XIX.

neerlaten. Draaiende deuren worden echter ook aangetroffen. Wij treden nu het eerste huis, de saloe binnen, dat bestemd is om gasten te ontvangen, en dat soms een vierkant gat in den wand heeft, met een klapluik, en waardoor dus licht en lucht kunnen binnentreden; soms staat zelfs de wand slechts ter halver hoogte vast en is de bovenhelft als luik opgehangen, zoodat men die op en neer kan laten. Het eigenlijke voorhuis, dat achter aan ligt, ontvangt op geen andere wijze licht en lucht dan door de deur en de scheuren en gaten in den wand. In de saloe vindt men gewoonlijk een groote rustbank.

Wanneer wij deze ruimte zijn doorgegaan dan komen wij, althans in eene woning, uit drie huizen bestaande, in de kampong, een soort van doorgang, die meestal slechts gedeeltelijk door gevlochten wanden van de saloe is afgescheiden en waar bij aanzienlijken de wajang vertoond wordt. Wij houden ons hier niet op, maar gaan de kampong terstond door en komen door een deur in het eigenlijke woonhuis en bevinden ons in het grootste der zes vertrekken, waaruit dit gewoonlijk bestaat. Daar bevindt zich een rustbank, gewoonlijk de slaapplaats der ouders, terwijl de kinderen in een van het tweetal vertrekjes slapen, die zich aan onze rechterhand bevinden en waar ook de jonggehuwden den nacht doorbrengen wanneer zij bij de ouders der vrouw hun intrek nemen. Aan de achterzijde der woning zijn nog een drietal vertrekken, die door een doorloopenden wand van de genoemde kamers gescheiden zijn. Het middelste dier vertrekken dient bij beperkte ruimte tot slaapplaats, zoodat daar dan ook een rustbank geplaatst is. Bij rijkeren wordt die ruimte echter hoofdzakelijk gebruikt als staatsievertrek bij bruiloften. Aan weerszijden van deze kamer, en dus evenzeer aan den achterwand van het huis, vindt men twee vertrekken, dienende als bewaarplaatsen voor 't geen men dagelijks voor eten en drinken noodig heeft, — kopjes, borden enz.; — en voor de gereedschappen, als spinnewiel enz.

Al zijn deze woningen niet weelderig te noemen, zoo hebben zij toch het niet onbelangrijke voordeel, dat zij gemakkelijk verplaatst kunnen worden, immers, men behoeft het huis slechts af te breken, de verschillende vakken van de wanden in hun geheel over te dragen en de stijlen te verplaatsen, en 's avonds woont men vaak reeds in het nieuwe huis. Ook zijn zij goedkoop; soms worden

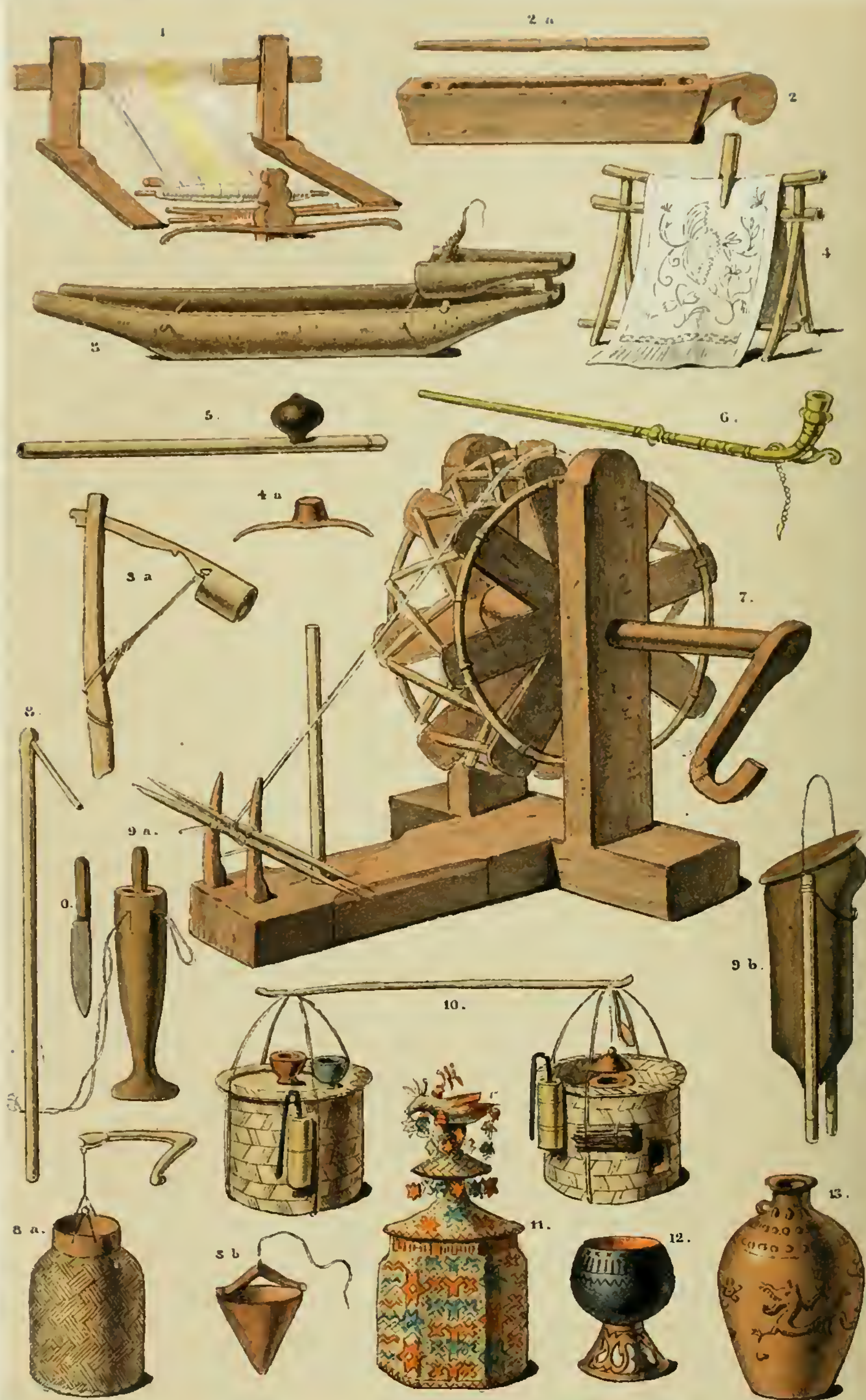
de, trouwens dan zeer armzalige hutjes voor f 10.— en f 15.—, maar ook wel voor f 80.— en meer verkocht, al naar mate van de hoedanigheid van het houten geraamte. Het verblijf daarbinnen zou ons zeker niet bevallen, vooral niet, wanneer de steenen pot met brandend stroo en kaf gevuld wordt om de muskieten en andere insecten door den rook te verdrijven, die zich door de half opengeschoven deur een uitweg baant, terwijl er ter nauwernood licht genoeg binnen komt om het een en ander in de woning te kunnen onderscheiden. Vooral bij oudere huizen kan het er echter vaak tochtig genoeg binnen's huis zijn; dit en de bij nat weder vochtige en kleverige vloer, die slechts uit de een weinig opgehoogde beganen grond bestaat, schijnen voor een deel de oorzaak te zijn van de koortsen en verkoudheden, aan welken de Javanen dikwijls lijden. s' Avonds vooral is de woning, naar onze begrippen althans, zeer ongezellig. Een enkel pitje in een oliebakje, dat op een houten standaard geplaatst is, of een petroleum-lampje verlicht te nauwernood de omgeving; bij nat weder wordt een vuurtje gestookt, dat het vertrek met rook vervult, terwijl de bewoners, om het vuur gehurkt den tijd met zalig nietsdoen doorbrengen of zich vermaken met op zangerigen toon uit een Javaansch geschrift hardop te lezen. Ook het huisraad, dat men in die hutten aantreft, is niet veel bijzonders en geheel in overeenstemming met de woning zelve. De hoofdplaats vervult de balé-balé of rustbank, van bamboe gevlochten, de geliefkoosde verblijfplaats van den heer des huizes, wanneer hij niet in het veld is, — tevens de plaats waar men eet. Het bed bestaat uit een mat en een kussen, met kapok gevuld; dikwijls wordt dit door een katoenen voorhangsel van het overige gedeelte van het vertrek gescheiden. In sommige streken wordt de slaapkamer bijna geheel door de rustbank ingenomen; jong en oud slaapt dan door elkander. Ook de overige meubelen, — als wij ze althans zóó mogen noemen, — zijn hoogst eenvoudig. In de eerste plaats noemen wij de grobok of groote kist op rollen ter berging van kleedingstukken, althans indien de bewoner zoo'n voorwerp bezit, daar hij gewoonlijk zijne bezittingen eenvoudig in een bonten zakdoek knoopt. Bij rijkeren vindt men ook de pethi, een kleinere, bont geschilderde en vergulde kist, voor kleederen, byouteriën en geld bestemd, en tevens als reisvalies dienende. Voorts vindt men er de kwispedoor, bij rijken van koper, bij geringen van aarde of slechts een bamboezen

koker, het lampje, mandjes van allerlei soort enz., die behalve het keukengereedschap en de werktuigen op den landbouw of nijverheid betrekking hebbende, de voornaamste voorwerpen zijn, welke in de woning van den Javaanschen landbouwer gevonden worden. Het spreekt van zelf dat dit alles verschilt naarmate van het meerder of minder aanzien en den rijkdom van den bewoner, ofschoon ook bij rijkeren dikwijls dezelfde voorwerpen, doch van kostbaarder stoffen worden aangetroffen. De woningen (dalem) der regenten en andere aanzienlijke hoofden, die hun door het Gouvernement verstrekt worden, bestaan uit eenige meest steenen gebouwen, waarbinnen ook de woonplaatsen van hun gevolg zich bevinden. De plaats der saloe wordt bij hen ingenomen door de ons reeds bekende pendapa, die geheel open is en uit een op palen rustend dak bestaat, en dat in stede van wanden, bamboezen jaloeziën heeft die tot den grond neerhangen. Daar houdt de regent zich over dag vaak op, wacht er bezoeken af en geeft er gehoor. Betreedt men de pendapa, en ook de woning van den regent, dan vindt men ze vaak rijkelijk met Europeesche meubelen versierd; vroeger vooral werd daarbij dikwijls te veel aan praalzucht toegegeven en maakte het geheel een zonderlingen indruk. „Opgepropt met Europeesche meubelen" zegt de hr. Ritter, „zijn deze gebouwen, in allerlei stijl van de vroegste tijden tot op heden, doch vaak in de grootste wanorde geschikt en oppervlakkig wel zindelijk, doch bij eene nauwkeurige opname niet veel over hebbende. In de pendapa prijken prachtige mahonie-houten tafels, stoelen en rustbanken, de schoonste schilderijen versieren de bijna geheel uit jaloeziën bestaande wanden en van de vergulde zoldering dalen de grootste bronzen lampen neder; maar alles, tot zelfs het draaiorgel, dat daar in een hoek staat en geen geluid meer geeft en het eens zoo sierlijke buffet, dat nu beduimeld, een tegenhanger daarvan uitmaakt; alles heeft een zweem van onoogelijkheid en wanorde, en draagt het kenmerk van veronachtzaming in de hoogste mate." Meer en meer begint dit echter uitzondering te worden en weten de regenten in dit opzicht met de Europeanen te wedijveren. Dat ook woningen van particulieren zich somtijds gunstig van de gewone hutten der Inlanders onderscheiden, hebben wij bij de beschrijving van Koedoes gezien (Dl. I. p. 132), terwijl ook elders in vele desa's de verblijven van meer gegoeden van het gegeven voorbeeld afwijken, door fraai snijwerk uitmunten en soms massief

houten deuren hebben, met fraaie omlijsting van snij- of beeldhouw werk, — maar dan ook vele honderden guldens kosten, soms zelfs *f* 2000 vorderden.

De woningen in de desa zijn in den regel door erven omgeven, die zorgvuldig door heggen van bamboe van elkander zijn gescheiden, terwijl smalle voetpaden de wegen zijn, welken er tusschen doorloopen. Grooter of kleiner, naarmate van de welvaart van den bewoner, zijn zij met vruchtboomen en andere gewassen beplant, terwijl zij bij vele meer gegoeden gedeeltelijk in gebruik aan anderen zijn afgestaan, die dan van den bezitter van het erf afhankelijk zijn. Niet overal echter is dit het geval. Zoo vindt men in Banjoewangi vaak de woonhuizen en rijstschuren van de geheele desa op een algemeen groot erf, dicht bij elkander, en onregelmatig, zonder eenige zichtbare afbakening van erfjes zoodat men langs de ruimte, die tusschen de huizen gelaten wordt en gewoonlijk niet met boomen beplant is, in alle richtingen vrij door het dorp kan gaan. Meestal bezitten de welgestelde ingezetenen aldaar stukken gronds buiten de desa, die zij met de gewassen beplanten, welke elders op de erven gevonden worden; vruchtboomen, en vooral pisangs, bamboe en aardvruchten. Zijn de erven, die wij buiten Banjoewangi aantreffen, ruim genoeg dan wordt er zelfs suikerriet en padi op geteeld; zooveel mogelijk tracht het bestuur den bezitter overtehalen langs de heining van het erf katoen, kokos- en andere boomen aan te planten, waarvan de vruchten ter zijner beschikking zijn. Gaat hij er echter toe over om op deze wijze zoogenaamde pagger-koffie op zijn erf te kweeken dan moet hij de vruchten daarvan aan het Gouvernement tegen betaling leveren. Dat ook de groote palmen niet ontbreken spreekt wel van zelf; vooral de kokos-palmen, die hunne kruinen verheffen boven alles wat hen omringt, maken een voorname bron van welvaart voor den Javaanschen landbouwer uit. Bloemen worden slechts zeer zelden gekweekt; de zorg voor het onderhoud van een en ander laat ook dikwijls veel te wenschen over.

Gewoonlijk vindt men eenige gebouwtjes op het erf en zonder uitzondering is dit het geval met de loemboeng of rijstschuur die door haren vreemden vorm in het oog valt. Meestal toch is het een langwerpig vierkant gebouwtje van bamboe vervaardigd, dat in de hoogte breeder is dan van onderen, en de deur in de hoogte, boven den verbindingsbalk heeft, zoodat de rijst er langs een ladder inge-



1. Weefgetouw om sarongs te weven. 2. 2*a*. Rijstblok met stamper. 3. 3*a*. 3*b*. Gereedschap voor het sago kloppen. 4. 4*a*. Gereedschap voor het batikken. 5. Opiumpijp. 6. Gendoet met pijpenkop (Bataks). 7. Javaansch spinnewiel. 8. 8*a*. Gereedschap voor het plukken van kruidnagelen. 9. 9*a*. 9*b*. Gereedschap voor het winnen van sagoweer. 10. Draagbare gaarkeuken. 11. Sirihdoos (Timor). 12. Drinkbeker (Timor). 13. Tampajan (Dajaks).

dragen moet worden of ook wel van beneden af er wordt ingeworpen. Zeer juist weet de eigenaar u optegeven, hoeveel rijst de schuur inhoudt en, vol zijnde, bevatten kan. Wanneer de desa geen gemeenschappelijke stalling voor buffels of koeien heeft, ontbreekt ook de buffelkraal niet, een met balken afgeschutte modderpoel, soms zóó diep dat de buffel er zich geheel in kan wentelen en over zijn geheele lichaam met een dikke modderlaag bedekt is wat, naar men beweert, een goed middel tegen de muskieten zou zijn. Voor de sapi's of koeien moet men echter een droge plek uitzoeken, daar de dieren anders wegkwijnen. Is de bezitter van het erf een paard rijk, dan vindt men er ook den zeer eenvoudigen stal, gedekt door een laag afhangend dak van alang-alang zonder wanden, maar met stevige houten latten omgeven. De ruif is gewoonlijk een gebogen bamboe-vlechtwerk en een uitgeholde balk of boom dient voor drinkbak. Wij mogen ook den put niet vergeten die, wanneer er geen rivier of beek in de buurt is, ook gebruikt wordt om op de Indische wijze te baden, d. w. z. door het water over het lichaam te gieten (siram). Wanneer er geen zware boomen op het erf staan vindt men meestal op het erf nog een alang-alang dakje op vier stijltjes, waaronder een boomstam ligt, met een rond gat aan het uiteinde, en dat dient om de rijst in te stampen. Hiermede hebben wij wel het voornaamste aanschouwd wat het erf ons te zien geeft. Ook wanneer wij verder het dorp ingaan trekt niets onze bijzondere aandacht, tenzij het de begraafplaats mocht zijn, die op hooge en droog gelegen gronden wordt aangelegd, en gewoonlijk, doch niet altijd, met zorg is onderhouden. Zij is gemakkelijk te herkennen aan den kambodja, een boom die eigenaardig op deze laatste rustplaats te huis behoort, daar zij gedurende den bloeitijd bladerloos is, maar dan met groote witte, sterk riekende bloesems prijkt, en dezen voortdurend over de graven strooit. Ook andere welriekende bloemen worden daar dikwijls geplant. Een viertal houten paaltjes en eene kleine verhevenheid wijzen de plaats aan, waar een lijk is begraven. In de desa's op West-Java treffen wij gewoonlijk eene open ruimte aan, de aloen-aloen, die met een waringin prijkt en waar vaak de langgar, het bedehuis, gelegen is. Dergelijke aloen-aloen's ziet men elders op Java alleen vóór de woningen der regenten. Tusschen de heggen der dorpen en de omliggende akkers vindt men de grasvelden, die tot weideplaats

voor den buffel dienen en met een aantal schoone en schitterende bloemen, hier en daar zelfs met een enkelen vruchtboom beplant zijn, maar die geen gras opleveren, dat tot voedsel voor paarden van Europeanen en hoofden geschikt wordt geoordeeld, zoodat men dit op vochtige, beschaduwde plaatsen zoeken en snijden moet. Behalve de rijstvelden, die de desa's omgeven, behooren tot het grondgebied van vele dorpen nog de bosschen, moerassen en de zoogenaamde woeste gronden, onder welke benaming men de niet ontgonnen landen verstaat of ook die gronden welken, vroeger bebouwd, daarna weder verlaten werden, en met alang-alang, glagah en laag struikgewas begroeid zijn. Ten opzichte nu van de rechten, welke de bevolking op deze verschillende gronden uitoefent, moeten wij hier het volgende in het midden brengen.

Niet enkel als een politiek lichaam heeft de desa een zelfstandig bestaan, evenals bij ons de gemeente, maar een aantal banden van zuiver burgerrechtelijken aard houden de bewoners der dorpen op Java te samen. Een groote, ofschoon niet de eenige rol speelt hierbij het communaal bezit, een uitdrukking die te kennen geeft dat de bebouwde gronden aan de geheele desa behooren, en niet aan bepaald aangewezen personen [1]). Dit wil nu niet zeggen, dat de gronden door de dorpsbewoners gemeenschappelijk gebruikt worden; integendeel, zij worden vaak jaarlijks, dikwijls ook met langere tusschenruimten, verdeeld onder de rechthebbenden, (want niet iedere dorpsbewoner heeft aanspraak op een aandeel in de gronden), die nu elk hun aandeel ontvangen, waarvan de uitgestrektheid door de volksgebruiken, niet zelden echter ook door de gunst der dorpshoofden geregeld wordt. De opbrengst van dat stuk land komt ten bate van hem, aan wien het is toegedeeld. Niet alle gronden echter verkeeren in denzelfden toestand. De gemeene weiden en bosschen strekken, evenals zulks in Nederland met de marken wel het geval is, ten algemeene nutte van de dorpsbewoners, die hun vee aldaar kunnen laten grazen, hout en bamboe vellen enz. De erven, welken wij vroeger beschreven, zijn daarentegen in den regel in handen van individueele bezitters, die met uitsluiting van ieder ander de eenige

[1]) Eindresumé v. h. onderzoek n. d. rechten v. d. Inl. op den grond op Java en M. Bat. 1876, 1880. Volgens het laatste kol. versl. bedraagt het aantal bouwgronden op Java, buiten de Vorstenlanden, in communaal bezit 1.901.844; in individueel bezit 1.918.219 bouws.

rechthebbenden op huis en erf zijn. Het zijn dus hoofdzakelijk de rijstvelden, die in communaal bezit zijn, maar zelfs dit is niet overal het geval. In Madoera, Besoeki, de Preanger, Krawang, Batavia en Bantam, waar Madoereezen en Soendaneezen de meerderheid der bevolking uitmaken, bestaat het individueele bezitsrecht bijna uitsluitend en behoort elk ontgonnen stuk land aan eenen afzonderlijken bezitter, die alleen meester over den grond is. Maar zelfs op Midden-Java, waar het communaal landbezit overheerschend is en bijna 66 % der bebouwde gronden bevat, vindt men een aantal rijstvelden (970.660 bouws), die niet tot de desagronden behooren, maar door bijzondere personen bezeten worden. Op vele plaatsen toch doet de ontginning van woeste gronden een recht op den ontgonnen bodem geboren worden, dat erfelijk individueel gebruiksrecht genoemd wordt en hierin bestaat, dat de grond in het uitsluitend bezit blijft van den ontginner en zijne rechtverkrijgenden door erfenis enz. Maar niet overal wordt dat recht, uit eerste ontginning voortspruitende, erkend; dikwijls komt ook de nieuw ontgonnen grond, na verloop van zekeren termijn, tot de gemeenschap. Hierbij heerscht veel plaatselijk verschil; in sommige dorpen b. v. blijft een gedeelte van den ontgonnen grond in het bezit van den ontginner en zijne rechtverkrijgenden en wordt een ander gedeelte communaal gemaakt. In het algemeen gesproken kan men wel aannemen dat dáár, waar communaal bezit heerscht, de gemeente ongaarne ziet dat er velden in individueel bezit worden gehouden, en dit wel omdat de dorpslasten, met name de heerendiensten, dan niet meer gelijkelijk over de bezitters der velden kunnen worden ingeslagen, en men dan niet meer het beginsel „gelijke lusten, gelijke lasten" kan toepassen, zoodat niet zelden hooggaande twisten ontstaan in desa's waar, tengevolge van de vroeger besproken ordonnantie van 1874 S. 79 individueel gebruiksrecht aan het ontginnen van gronden verbonden is[1]). Het is zeer moeilijk uittemaken, wat de oorsprong van het communaal bezit op Java is. Het is bekend dat men dat recht thans nog in Rusland aantreft, terwijl in verschillende deelen der aarde, Duitschland, Italië, Engeland en Indië de dorpseenheid de oorspronkelijke wijze van grondbezit was. Het lag dan ook voor de hand

[1]) H. E. B. Schmalhausen. Voorstel tot afschaffing der heerendiensten enz. Soerabaja. 1889.

om te meenen dat het communaal-bezit op Java uit Voor-Indië afkomstig was en door de Hindoe's op dat eiland was ingevoerd. Het aangehaald Resumé heeft echter aangetoond dat dit recht, zooals het thans bestaat, in verreweg de meeste streken van Java ontstond door de invoering van het cultuurstelsel en door den druk der heerendiensten, zoodat het daar het vroeger bestaande individueele recht heeft vervangen. Het moet echter vreemd genoemd worden dat door dergelijke uitwendige oorzaken een geheel nieuwe bezitsvorm op Java zou zijn ingevoerd; dit schijnt te pleiten voor de meening van Prof. Wilken [1]), dat men hier te doen heeft met eene herleving van vroeger bestaande rechtstoestanden.

Nu kan het zeker niet ontkend worden dat het communaal bezit van den grond eigenaardige bezwaren oplevert, zoodat du Bus den gebrekkigen oeconomischen toestand op Java grootendeels aan dit bezit toeschreef. Wel is waar waarborgt het, zoo niet aan alle, dan toch aan een groot deel der dorpsgenooten een aandeel in de velden en verhindert het de vereeniging van groote stukken land in één hand, en voorkomt aldus de gevaren aan een uitgebreid landbezit in handen van enkelen verbonden. Maar de machtige spoorslag van het eigenbelang wordt hier geheel gemist. Wanneer de gronden in handen van individueele bezitters zijn, hebben dezen belang bij de verbetering hunner akkers, maar die prikkel wordt weggenomen als zij de zekerheid missen, dat die verbeteringen ten hunnen voordeele zullen strekken en verwachten moeten dat bij eene aanstaande verdeeling hun stukje land in handen van een ander zal vallen. Bovendien is de verdeeling een ruime bron voor knevelarij en gunstbetoon, daar het meestal in de macht der dorpshoofden ligt min of meer goede stukken gronds aan dezen of genen dorpsgenoot toetewijzen. En bovendien geeft het communaal bezit maar al te vaak aanleiding tot opeenhooping van de bevolking in eene desa, omdat de deelgerechtigden zich tevreden stellen met de stukjes land, die zij verkrijgen, al wordt hun aandeel zóó klein, dat het ternauwernood toereikend is voor het onderhoud van hen en hun gezin. Het is zelfs in sommige desa's voorgekomen dat de deelgerechtigden beurtelings, met tusschenpoozen van één jaar of langer, aandeel in de velden verkregen, en dus een tijdlang van het grond-

[1]) Dr. G. A. Wilken. Handleiding uitg. door C. M. Pleijte. Leiden 1893.

bezit werden uitgesloten, terwijl men toch nog voortging te verdeelen, hoe klein het aandeel ook werd. Het zal ons dan ook niet bevreemden te vernemen, dat meermalen van regeeringswege pogingen zijn aangewend om aan dien toestand een eind te maken en het individueel grondbezit te bevorderen. In de vroeger (p. 51) genoemde cultuurwet van den Minister F. v. d. Putte werd aan de meerderheid van de bevolking der desa de vrijheid gegeven, het communaal bezit in individueel bezit te veranderen (converteeren). De agrarische wet bevatte in dit opzicht geene voorschriften, daar de Minister de Waal dit aan den tijd en de vrije verkiezing der gemeente wilde overlaten. Van tijd tot tijd kwamen nu conversies voor; in 1874 scheen het zelfs, dat de bevolking van een groot deel van Java overtuigd was van de voordeelen, die het individueel bezit boven communaal bezit aanbiedt. De Algemeene Secretaris, de Hr. Levysohn Norman, was door den Gouv. Generaal Loudon belast met het instellen van een onderzoek naar de werking der agrarische verordeningen, en overal waar hij zich vertoonde vond hij de bevolking geneigd haar communaal bezit prijs geven. Maar deze beweging werd plotseling gestuit toen het Opperbestuur telegraphisch last gaf, dat de reis van den Algemeene Secretaris zou gestaakt worden; nieuwe conversies op eenigszins belangrijke schaal bleven daarna uit en zelfs kwam de bevolking van verscheidene desa's, waar de conversie reeds had plaats gegrepen, op haar besluit terug en herstelde het communaal bezit.

Dit behoeft ons niet te verwonderen. De bevolking was toch plotseling verplaatst in een geheel nieuwen toestand, zonder dat er eenige voorschriften gegeven waren, welken dien toestand beheerschten. De geheele volkshuishouding in de desa, en met name de regeling der heerendiensten, was gevestigd op het communaal bezit, en toen dit had opgehouden te bestaan stond zij telkens voor vragen, die haar in verlegenheid brachten, daar het oude verband tusschen grondbezit en dienstprestatie, belastingplicht, familie- en erfrecht geheel verbroken was. De conversies waren dan ook klaarblijkelijk niet uit haar eigen initiatief voortgekomen; — wat natuurlijk niet zeggen wil dat zij niet vrijwillig hadden plaats gehad. Waar de bevolking aan haar zelve was overgelaten had het communaal bezit met periodieke verdeelingen meermalen plaats gemaakt voor communaal bezit met vaste aan-

deelen, waarbij de desa wel de bezitter bleef, maar hetzelfde aandeel in handen van denzelfden deelgerechtigde bleef, zoolang hij leefde en in de desa vertoefde, en soms zelfs op zijne erfgenamen overging.

In dezen staat van zaken zou het de taak der Regeering geweest zijn om regels te stellen volgens welken de conversie zou kunnen plaats hebben en de gevolgen dier conversie zouden bepaald worden. Eene circulaire, den 15den Aug. 1880 uitgevaardigd, ging echter uit van het beginsel dat de Staat daardoor op het gebied van het Inlandsch recht zou ingrijpen, en bepaalde de zorg der Regeering tot de taak om de hinderpalen, die tegen vrijwillige conversie mochten bestaan, zooveel mogelijk op te ruimen. Doch deze circulaire werd getroffen door een votum der Tweede Kamer (3 Mei 1882) waarbij verklaard werd dat zij belemmerend zou werken op de vrije uitoefening van het recht der Inlandsche bevolking op Java, om voor haar grondbezit den vorm te verkiezen dien zij zelve begeert en dat dus spoedig eene verordening moest worden uitgevaardigd, waarbij dat recht erkend werd en bevestigd en de uitoefening daarvan mogelijk gemaakt. Ter voldoening aan dat verlangen verscheen in 1885 (S. 102) een Kon. besluit, waarbij wel de wijze van conversie geregeld werd, maar waarin geene bepalingen voorkomen omtrent de gevolgen, aan de conversie verbonden. Voor eene conversie wordt thans de toestemming van minstens drie vierden der deelgerechtigden vereischt, die instemmen in de verandering en de wijze waarop zij zal plaats hebben. Er moet voor gezorgd worden dat elk deelgerechtigde een deel der velden in individueel bezit verkrijgt, en dat ook dáár, waar dit gebruikelijk is, gronden tot ambtsvelden voor de dorpsbestuurders gereserveerd worden. Het plan ter conversie moet aan den resident worden medegedeeld, die eene commissie, uit een Europeesch en een Inlandsch lid bestaande, benoemt om na te gaan of aan deze voorwaarden is voldaan. Is dit het geval, dan wordt de conversie goedgekeurd; het besluit daartoe en het procesverbaal van het onderzoek moeten in de Inlandsche taal worden overgebracht en aan het districts- of onderdistrictshoofd en aan het desahoofd worden uitgereikt. Dezen moeten dit afschrift bewaren, zoodat in dit geval althans een schriftelijk bewijs voor het individueel gebruiksrecht bestaat. Van de gelegenheid tot conversie in individueel gebruiks-

recht door dit Kon. besluit geopend, is slechts weinig gebruik gemaakt; in 1892 kwam geen enkel geval voor van eene dergelijke conversie. Zelfs werden in menige desa door onderlinge overeenkomsten der bevolking de gronden, ontgonnen volgens de voorschriften van S. 1874 n°. 79, weder in de gemeenschap gebracht.

De lezer zal hebben opgemerkt, dat wij bij het behandelen van de rechten op den grond van Java steeds van bezit spraken, en het woord *„eigendom"* niet bezigden. De reden daarvan ligt in de omstandigheid dat de Staat, als vervanger van den Inlandschen vorst, zich den eigendom van alle gronden op Java toekent, althans voor zooverre hij zelf dien niet aan anderen heeft afgestaan, zooals met de particuliere landerijen (p. 17) het geval was. Wij kunnen hier niet stilstaan bij de moeilijke en nog niet geheel opgeloste vraag hoe dit beweerde eigendomsrecht van den Javaanschen vorst zou zijn ontstaan [1]), en kunnen evenmin de vraag beantwoorden of de Javaan, die het Gouvernement den eigenaar van den grond noemt, inderdaad aan de Regeering een absoluut recht op den grond toekent. De thans gevolgde beschouwing, die Raffles na een onderzoek, door hem in de Vorstenlanden naar de rechten der bevolking ingesteld, meende te mogen aannemen, heeft in zooverre minder practische waarde omdat steeds tegenover dat eigendomsrecht van den Staat een recht der bevolking erkend werd, hierin bestaande dat zij gelaten moest worden in het genot harer velden, zoolang zij de opbrengsten, door den Staat gevorderd, behoorlijk uitkeert en de overige verplichtingen (heerendiensten enz.) nakomt, die op haar gelegd zijn. Die opbrengsten bestaan in de betaling der landrente welke dan ook oorspronkelijk als een huur beschouwd werd (p. 20); het hooge bedrag dier belasting kan dan ook uit die beschouwing worden verklaard. Misschien kan het absolute verbod aan den Inlander om zijne gronden aan niet-Inlanders te vervreemden of ten hunnen behoeve zakelijke rechten op zijne velden te vestigen als een uiting van dat eigendomsrecht van den Staat worden beschouwd. Maar voor het overige oefent de Staat daadwerkelijk geene andere rechten van eigenaar uit en is zelfs in de agrarische wet uitdrukkelijk bepaald dat over de gronden,

---

[1]) Een belangrijke bijdrage daartoe gaf Prof. Mr. L. W. C. v. d. Berg in B. t. t. l. e. vlk. Ve S. VI.

door Inlanders ontgonnen, op geene andere wijze mag worden beschikt dan volgens de regels voor onteigening ten algemeene nutte vastgesteld. In zooverre is echter het Inlandsch gebruiksrecht onderscheiden van het uitgebreide eigendomsrecht volgens westersche begrippen, dat het bepaald wordt door het Inlandsche gewoontereclt, dat plaatselijk zeer verschilt, en in verscheidene streken zelfs geen vervreemding van het gebruiksrecht zonder toestemming der desa toelaat; het recht aan allerlei beperkingen onderwerpt o. a. met het oog op de heerendiensten, en ook op den overgang van dat recht bij erfenis enz. vaak belemmerend optreedt.

De Inlander echter, die erfelijk individueele bezitsrechten op den grond uitoefent kan dezen in een beter omschreven recht converteeren, dat agrarisch eigendom genoemd wordt. De agrarische wet bevatte dit beginsel; de Kon. besl. van 1870 S. 118 en 1872 117 werkten dit nader uit en bepaalden dat daartoe noodig was een uitspraak van den landraad, waarbij het individueel erfelijk gebruiksrecht van den aanvrager werd geconstateerd. Die aanvrage moet vooraf in de betrokken desa tweemalen bekend worden gemaakt om de belanghebbenden in de gelegenheid te stellen, in verzet te komen tegen de beweering van den aanvrager, dat hij dit individueel gebruiksrecht bezit. Heeft er binnen den bepaalden tijd geen verzet plaats of wordt het verzet door den landraad ongegrond verklaard, dan draagt de Staat die, zooals wij weten, zich eigenaar van den grond noemt, zijn recht aan den aanvrager over, die nu agrarische eigenaar geworden is. Maar daardoor heeft hij geenszins de onbeperkte beschikking over zijn grond gekregen; hij blijft onderworpen aan dezelfde verplichtingen jegens den Staat en de gemeente als de gebruiker en mag, evenmin als deze, zijn grond aan niet-Inlanders vervreemden. Het verschil tusschen den individueelen bezitter en den agrarischen eigenaar bestaat hoofdzakelijk hierin, dat de laatste een schriftelijken titel voor zijn recht ontvangt, waardoor hij dit ten allen tijde kan bewijzen, en dat hij zijn grond voor langeren tijd aan niet-Inlanders kan verhuren. Ook kan hij, zelfs ten name van niet-Inlanders, hypotheek op zijn grond vestigen, en zoodoende, naar men hoopte, voor lagere rente geld op zijn grond krijgen dan anders het geval zou zijn, en dit ter verbetering van zijne velden aanwenden. Ware dit inderdaad het gevolg dier bepaling geweest,

dan zou men reden tot dankbaarheid hebben, daar thans woeker op groote schaal door Arabieren, Chineezen, helaas! vaak ook door Europeanen wordt gedreven, en gelden worden uitgeleend op uiterst bezwarende voorwaarden zoodat niet zelden eene rente van 6% 's maands, bij goede zakelijke zekerheid, bedongen wordt. Maar daar de grond, bij niet-betaling der verschuldigde aflossing en renten, slechts door Inlanders kan worden gekocht, geeft deze soort van hypotheek weinig zekerheid en wordt dus ook niet genomen. En waar nu het agrarisch eigendom zoo beperkte rechten geeft, en bovendien enkele onkosten aan de conversie verbonden zijn, spreekt het wel van zelf dat zulke aanvragen niet vaak voorkomen. In het geheel werden tot 1893 toe slechts 2220 aanvragen gedaan, die zich over 15.519 bouws uitstrekten, terwijl slechts 1181 aanvragen over 5.089 bouws zijn toegewezen. En van deze aanvragen is zeker nog een goed deel gedaan op aansporing van Europeesche ondernemers, die den grond voor langeren tijd wenschten te huren, dan bij individueel gebruik geoorloofd zou zijn geweest.

Na deze uitwijding keeren wij weder tot de desa terug ten einde kennis te maken met hen die haar bewonen. Spoedig zullen wij bemerken dat ook in een Javaansche desa verschillende standen voorkomen, die vrij scherp van elkander zijn afgescheiden. De kern der bevolking maken zij uit, die een huis met erf bezitten en aandeel in de rijstvelden hebben, en uit welken de bestuurders van het dorp gekozen worden. Tegenover deze lusten staan echter ook lasten; de landrente, die het dorp moet betalen, wordt door hen opgebracht en de verplichte arbeid, die in het belang van den Staat of de gemeente van den Javaan geëischt wordt, rust in de allereerste plaats op hen. Zij zijn onder verschillende namen bekend, van welken die van gogol of sikep de meest verspreide zijn; onder hen vindt men nog soms een min of meer groot verschil zooals in het Soerabajasche, waar de gogol ing ngarĕp tegenover den gogol ing boeri de voorkeur heeft bij het uitkiezen der gronden, maar daarentegen het zwaarste aandeel in de heerendiensten krijgt. Hier en daar vindt men ook de satengah gogol, die slechts de helft van een aandeel erlangen, met een evenredig aandeel in de heerendiensten, terwijl het ook wel voorkomt dat men slechts om het jaar gogol is, ten einde „van de diensten uit te rusten." De eerste plaats

bekleedt onder de dorpsbewoners het desabestuur, [1]) waarvan de samenstelling in de verscheidene deelen van Java zeer verschilt, maar toch vaak met het volgende type overeenkomt. Aan het hoofd staat de petinggi, loerah, běkěl, koewoe enz., die in het grootste gedeelte van Java door de bevolking gekozen wordt, en van wien de overige leden van het dorpsbestuur afhankelijk zijn en die als vertegenwoordiger der desa optreedt, maar tevens in vele opzichten verantwoordelijk is voor de nakoming der bevelen van de Regeering. Gewoonlijk is hem een plaatsvervanger toegevoegd, de kami-toewa, die echter in den regel weinig te doen heeft. Des te zwaarder is de taak van den kabajan, die de dienstplichtigen tot den arbeid oproept en hunne werkzaamheden bepaalt, hen tot het betalen der landrente aanmaant, en de bevelen van het hoofd aan de bevolking overbrengt, en dus dikwijls in haar oog de zondebok is, aan wien alle onaangename bevelen geweten worden; — ofschoon het ook voorkomt dat hij de vertrouweling van den kleinen man is. Geen sinecuur is, voorwaar! de betrekking van schrijver, tjarik of djoeroetoelis, — althans wanneer hij de schrijfkunst machtig is, wat niet altijd het geval schijnt te zijn. Hij is belast met het aanhouden van verschillende registers, en neemt vaak de werkzaamheden waar, die aan het dorpshoofd voor de landrente zijn opgedragen. Eindelijk wordt ook de dorpspriester tot het dorpsbestuur gerekend, en worden hem vaak politiediensten en andere werkzaamheden, zooals het toezicht op de vaccinatie opgedragen. Bestaat het dorp uit verschillende gehuchten dan staan dezen onder bestuurders, die aan het desahoofd ondergeschikt zijn. Ook wordt een kapetengan in sommige dorpen gevonden, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd. Eigenaardig is de werkkring van den djagabaja, die belast is met het opsporen van diefstallen, vooral van vee, en die vaak gekozen wordt juist omdat hij in geene goede reputatie staat, zoodat het spreekwoord dat men „dieven het best met dieven vangt", ook op Java bekend schijnt te zijn. Daarom moet hij dan ook door een vloekeed beloven niet in de desa zelve te zullen stelen, noch er gestolen goed te zullen helen!

---

[1]) Zie o. a. Bijl. N. van het Kol. verslag over 1877. Mr. S. C. H. Nederburgh in T. v. N.-I. 1877. I. S. Gelpke Ind. Gids. 1879. II. v. Oosterzee. Ind. Gids. 1882. II Esche. Ind. Gids. 1891. II.

Behalve deze hoofden, die het eigenlijke desabestuur uitmaken vindt men in vele dorpen nog andere, aan wien bepaalde werkzaamheden zijn opgedragen. Het komt ook vaak voor dat personen, die een zeker aanzien genieten dat zij door rijkdom, familiebetrekkingen, vroegere bedieningen bij het desabestuur enz. verworven hebben, eene bevoorrechte stelling innemen en in zooverre tot het desabestuur gerekend worden dat zij vrijgesteld zijn van heerendiensten en ambtelijk landbezit ontvangen. Groot zijn vaak de misbruiken die hierbij voorkomen; in sommige dorpen behooren meer dan één vierde, soms de helft der sawahbewerkers tot dat bestuur, en worden er wel 50 hoofden in eene desa gevonden; ja, het is in eene desa voorgekomen, dat het bestuur uit 19 leden bestond, terwijl er maar zes heerendienstplichtigen waren. In regeeringsbescheiden worden zij soms met den naam „oudsten en hoofden" aangeduid, ofschoon men in den regel daardoor het eigenlijke dorpsbestuur verstaat, terwijl in sommige streken aan de oudsten in jaren zekeren invloed wordt toegekend. Elders daarentegen kreeg men op vragen naar de oudsten ten antwoord „hier zijn geen oudsten", met de bedoeling: „de oudsten hebben hier niets meer te zeggen dan de overigen." Daar art. 71 R.-R. de gemeente in de regeling harer huishoudelijke aangelegenheden vrijlaat is het vaak moeilijk in dezen toestand verbetering aan te brengen; toch is het reeds hier en daar aan onze ambtenaren gelukt hunnen invloed aan te wenden om het getal der „honoraire bestuurders" te verminderen. Behalve de eigengeërfden vindt men in de desa nog een zeker aantal personen, die geen aandeel in de velden hebben en door handenarbeid den kost verdienen, maar in den regel ook van de lasten bevrijd zijn of althans in mindere mate daarin deelen. Vaak vat men hen onder den naam orang menoempang samen, maar ook onder dezen zijn weder verscheidene standen, die verschillende lasten dragen. Zoo vindt men in de residentie Soerabaja een onderscheid in anggoerans, eigenaren van een erf; menoempangs, eigenaren van een huis op het erf van een ander; koempoelans of rangkĕppans, gehuwden die bij anderen inwonen en sinomans, jongens ouder dan veertien jaar die nog niet gehuwd zijn. In grootere dorpen vindt men bovendien eenige personen, die een ambacht uitoefenen en als het de tijd van het jaar is evengoed als de anderen aan den veldarbeid meedoen. Wij willen nu trachten

in korte trekken het leven te schetsen van den Javaanschen landbouwer, zooals dat in den regel rustig en zonder groote schokken daarheenvloeit. Vangen wij daartoe met zijne geboorte aan.

Zoodra een vrouw zich 3 maanden in zwangeren toestand bevindt, wordt deze heugelijke gebeurtenis door een feest gevierd, uit een maal bestaande, waarbij gekookte rijst, van onderen geel en van boven wit, de hoofdrol speelt, terwijl het aan allerlei offers gedurende den geheelen loop der zwangerschap niet ontbreekt, want er zijn bij den Moslemschen Javaan nog een aantal oude heidensche begrippen overgebleven, die bij elke plechtige gelegenheid naast de gebruiken, aan den Islam ontleend, op den voorgrond treden. Met de zevende maand wordt op nieuw een feestmaal gegeven en de vrouw aan een aantal symbolische handelingen onderworpen, die wij hier moeilijk beschrijven kunnen, terwijl zij zich gedurende den geheelen tijd harer zwangerschap van allerlei zaken moet onthouden.[1]) De geboorte heeft onder veel vreugde en gejuich plaats; zoo spoedig mogelijk moet de kraamvrouw, die onder de uiterst primitieve geneeskundige behandeling der doekoen, gewoonlijk eene oude vrouw, veel heeft moeten lijden, een bad nemen en zich gedurende 40 dagen van allen arbeid, en eveneens van het bezoek van het bedehuis onthouden. Zoodra het kind geboren is wordt het gereinigd, terwijl de navelstreng wordt afgesneden of afgebeten (om het kind onkwetsbaar te maken) en de nageboorte begraven, waarna men zorgvuldig de plaats verlicht waar deze zich bevindt, althans zoolang de navel niet afgevallen is, want tot dien tijd is het kind onderhevig aan het plagen van booze geesten, en de brandende lamp moet nu dienen om hunnen invloed af te wenden. Is het kind 5 dagen oud, dan ontvangt het eenen naam.[2]) Dit is een hoogst gewichtige handeling; ook thans mag een feestmaal niet ontbreken, waarbij, als gewoonlijk, de vrouwen niet tegenwoordig zijn. De vader verklaart alsdan, welken naam hij aan zijn kind wil geven, en vraagt het oordeel der feestgenooten, die alleen dan, wanneer de naam als niet gepast beschouwd wordt, eenen anderen voorslaan. Want terwijl de namen, bij hooge standen in gebruik, in den regel eene verhevene beteekenis hebben, zou dat

---

[1]) J. Kreemer, Ind. Gids 1882. II. Med. N. Zend. XXXVI.
[2]) C. Poensen in Med. N. Zendelinggen. XIV.

bij de mindere klasse aanleiding tot bespotting geven. Allerlei omstandigheden bepalen de keus van den naam, die dikwijls eene zeer zonderlinge, soms zelfs eene vrij onkiesche beteekenis heeft. Zoo heeft het kind dan een naam, maar niet voor altijd. Het is toch de gewoonte dat de Javaan meermalen van naam verwisselt. Trouwt hij, dan krijgt hij in vele streken van zijne schoonouders eenen anderen naam. Bij de geboorte van het eerste kind verliezen de ouders hunne namen en worden nu naar den naam van hun kind genaamd, met bijvoeging van Pak (vader van) en Bok (moeder van) b. v. Pak Sidin, vader van Sidin en Bok Sidin, moeder van Sidin. Maar buitendien zijn er allerlei omstandigheden, die de Javanen tot naamsverandering bewegen, zooals ziekte, vertrek uit de desa, tegenspoeden, het sterven van de eerstgeborenen op jeugdigen leeftijd, huwelijk, enz. En bij rangsverhooging is het ongepast, den ouden naam te behouden, maar moet een nieuwe worden aangenomen, terwijl het ook wel gebeurt dat bij vermindering van rang een andere naam wordt verkregen. Wanneer men nu hierbij inachtneemt, dat de zoogenaamde „van" of familienaam bij den Javaan geheel ontbreekt, dan zal men kunnen begrijpen welke verwarring deze herhaalde verandering van namen doet geboren worden, en hoe moeilijk het is de identiteit van eenen Inlander vast te stellen. Hetzelfde kan van den ouderdom der Javanen gezegd worden, want ofschoon een kind onmiddellijk na de geboorte bij het hoofd van de desa wordt aangegeven, zoo geschiedt daarbij toch geene opgave van den naam van het kind of van dien der ouders, en in den regel leeft de gewone Javaan dan ook in algeheele onwetendheid van zijnen ouderdom, zoodat men meestal bij processtukken enz. deze naar gissing moet opgeven, daar hij hoogstens weet onder het bestuur van welken resident zijne geboorte heeft plaats gehad.

Van de opvoeding der kinderen wordt niet veel werk gemaakt. Tot hun 5de of 6de jaar loopen zij naakt door de desa rond, terwijl zij reeds spoedig hunne ouders de behulpzame hand moeten bieden, door hout te sprokkelen, water te halen, in huis of op het erf te helpen enz. Zoodra zij slechts eenigszins daartoe geschikt zijn, worden de jongens gebruikt als veehoeder, hetzij om de karbouwen van hunnen vader in de weide of het bosch te houden, hetzij om dergelijke diensten bij anderen te verrichten. Het is geene onaardige

tegenstelling welke deze lompe, logge dieren opleveren, die eene geweldige kracht bezitten, zelfs den tijger durven staan en bij het zien van eenen Europeaan van woede trillen en ontembaar schijnen, en toch door eenen kleinen jongen met gemak geleid worden, terwijl de houten klokken, die zij om den nek dragen, hunne verblijfplaats aanwijzen, of ook dienen om den tijger af te schrikken, indien deze zich in de buurt mocht ophouden. Jammer maar dat het eenzame leven van zulk eenen herdersjongen allerlei verkeerde neigingen in hem opwekt! Van geregeld onderricht kan bij hem wel geen sprake zijn, en ten hoogste bepaalt zich dit tot eenig onderwijs in de dorpsschool, waar weinig of niets geleerd wordt dat voor hart of hoofd nuttig is.

Gelijk het volksonderwijs bij den Javaan ten nauwste met den door hem beleden godsdienst samenhangt, en grootendeels in handen der zoogen. geestelijken is, zoo is ook de plaats waar de school gehouden wordt geene andere dan de langgar, het bedehuis, dat in de meeste desa's bijna niet van de gewone hutten verschilt, zoo als wij zullen bemerken wanneer wij de school binnentreden. Gewoonlijk is echter de vloer eenige voeten boven den grond en van bamboe. Een opgang, die het midden houdt tusschen een trap en ladder voert naar binnen. De ingang. dikwijls ook venster der school, wordt door een klapluik, naar binnen opengeslagen en aan het dak bevestigd, gesloten. De meeste langgars zijn echter van voren geheel open, en men treedt aanstonds onder het laag overhellend dak binnen. Ons hoofd reikt tot aan de afgaande zijde van het dak. Maar dit schaadt niet; de scholieren toch zijn gewoon in de beperkte ruimte van eenige vierkante voeten naar 's lands wijze met de beenen gekruist, op den vlakken grond te zitten. Wanneer wij rondzien ontdekken wij slechts het overtrokken zonnescherm met langen stok, dat boven de lijken wordt gedragen, welken de dorpspriester naar het kerkhof volgt; hier is nog een plankje, dat aan den wand hangt, waarop eenige beduimelde dunne boekjes, manuscriptfragmenten van den Koran, liggen en in het midden zien wij een keten van bamboeschakels, die uit den nok van het dak afdaalt, waaraan de aarden lamp, die op een voetstuk van bamboe rust, voor de avondschool wordt opgehangen. Ook de bedoek ontbreekt niet, een houten, holle, met karbouwen- of geitenvel overspannen trommel, waarop de dorpspriester op den voorgeschreven

tijd slaat, ten einde de desabewoners tot de deelneming aan het gebed opteroepen, althans wanneer dit gebeurt, daar de oproeping niet zelden verzuimd wordt en de langgar vaak uitsluitend voor school dient. Niet alle desa's hebben een langgar, maar dikwijls richten welgestelde Inlanders op hun erf een dergelijk bedehuis op, waar zij eenen eigen goeroe aanstellen, die met het onderwijs hunner kinderen belast is. Het onderricht wordt gewoonlijk 's morgens en in den namiddag gegeven en duurt dan telkens hoogstens een tweetal uren; maar zelfs die korte tijd wordt vaak slechts door de minsten benuttigd, daar vele scholieren willekeurig wegblijven of te laat komen; ja zelfs gebeurt het meermalen, dat de leermeester, de goeroe, eerst na verloop van den halven schooltijd en soms in het geheel niet verschijnt, daar hij vaak nog den landbouw of den eenen of anderen handel uitoefent, die winstgevender is dan zijne betrekking als onderwijzer. Het onderwijs, dat in die langgar gegeven wordt, bestaat hoofdzakelijk in het leeren lezen, of liever zingend opdreunen van gedeelten van den Koran, (ngadji) doch zonder die te verstaan, daar deze in het Arabisch geschreven is, en die taal vaak zoowel voor den onderwijzer als voor de leerlingen een gesloten boek is. Gewoonlijk dreunen de scholieren, — jongens van 7—9 jaar, dikwijls echter ook meisjes, — zoo luid mogelijk gezamenlijk hunne lessen op, terwijl de goeroe de kunst schijnt te verstaan om uit een twintigtal hem op te merken die, te midden van het algemeene gedruisch, zich aan de eene of andere fout schuldig maakt. In den regel is de tijd, gedurende welken dit onderricht genoten wordt, zeer beperkt; de meeste leerlingen bezoeken slechts voor eenige maanden, hoogstens voor een jaar de school. Zij echter die voor volleerd, tammat ngadji, willen doorgaan d. w. z. den Koran geheel hebben doorgelezen, moeten daaraan 2 tot 4 jaar besteden. Daartoe bezoeken zij scholen waar, in tegenstelling met het onderwijs in de gewone dorpsschool, de geheele Koran kan geleerd worden, en ook wel Arabische werkjes over de uiterlijke godsdienstplichten en de eerste beginselen der geloofsleer behandeld worden. Van maatschappelijk onderricht, zooals in schrijven en rekenen, is in de dorpsschool geen sprake.

Van zelf rijst thans de vraag op: welke zijn de vereischten om als goeroe optetreden, of met andere woorden: wat is er toe noodig, om als dorpsgeestelijke te worden aangesteld; want in den regel zijn

beide betrekkingen met elkander verbonden. Daar de dorpsgeestelijken tot de leden van het desabestuur behooren, worden zij op gelijke wijze als dezen benoemd, hetzij dat zij door de bevolking gekozen worden, hetzij dat zij door het dorpshoofd worden aangesteld. In enkele streken geschiedt de benoeming door hoogere geestelijken, in overleg met het dorpshoofd. Om als modin, lĕbé, amil, pĕkih, kaoem, merbot, — de meest gebruikelijke titels der dorpsgeestelijken, — op te treden is geen examen of diploma noodig; het is zelfs geen vereischte dat men eene bepaalde opleiding heeft genoten. Eigen wijsheid en heiligheid, door de faam uitgebazuind en het op een goeden voet staan met de hoofden of de oudsten der desa doen vaak iemand de achting en vereering zijner dorpsgenooten verkrijgen en bezorgen hem een standplaats als modin; waar de bevolking hem kiest wordt daarvan kennis gegeven aan het dorpshoofd en meestal ook aan den districts-geestelijke, aan wien hij ondergeschikt en verantwoordelijk is. Geen wonder dan ook dat soms personen gekozen worden, die geen de minste kennis bezitten, zelfs niet van de eerste voorschriften van den Islam. Maar meermalen kiest de bevolking iemand tot geestelijke die door het bezoeken van een pesantren een grooten roep van geleerdheid gekregen heeft, terwijl ook het verrichten der pelgrimstocht soms in de oogen der bevolking eene krachtige aanbeveling is.

De werkzaamheden, aan den modin opgedragen, zijn zeer verschillend [1]). Wanneer daartoe gelegenheid bestaat gaan zij vóór bij de dagelijksche gebeden, terwijl zij de partijen, die een huwelijk willen sluiten naar den hoogeren geestelijke vergezellen, om dezen in staat te stellen te beoordeelen of het huwelijk kan plaats hebben. Maar bovendien worden hun in tal van desa's verschillende werkzaamheden opgedragen: zoo hebben zij hier en daar de zorg voor de verdeeling van het water over de rijstvelden, geleiden de kinderen ter vaccinatie, helpen bij het besnijden of het vijlen van tanden, verleenen hunne hulp bij begrafenissen en bij het slachten van beesten op de door den Islam voorgeschreven wijze; soms zijn zij zelfs de schrijvers van het desabestuur en opzichters der timmerlieden bij werken in heeren- of gemeente-dienst verricht. Maar soms gaan zij ook vóór bij de godsdienstige feesten, waar zij de

[1]) Zie voor de geestelijken op Java Mr. L. W. C. v. d. Berg in T. B. G. XXVII.

dowa's uitspreken die, zooals wij weldra zullen zien, met heel wat heidensche bestanddeelen vermengd zijn. In vele gevallen echter zijn het de goeroe's of ouden van dagen, die grooten naam van vroomheid bezitten, welken hierbij voorgaan. Maar terwijl zij in vele opzichten één zijn met de bewoners der desa, in wier bijgeloof zij vaak deelen, schijnt het dat in den laatsten tijd de hoogere geestelijken meer invloed op hen uitoefenen, en dat zij vaak „van den sawabewerker even als andere desalieden, van den onschadelijken kippenslachter, van den naïeven voorganger bij Boeddhistische gebruiken eenen fanatieken opvolger van Moslemsche voorschriften gemaakt hebben die hij, zonder begrip van hare beteekenis, toch gebruikt om kwaad te doen." De voordeelen, aan hun ambt verbonden, zijn natuurlijk zeer verschillend. Daar, waar in de desa ambtelijk landbezit bestaat, deelt ook de modin in dat voorrecht; overigens bestaan zijn inkomsten in de geringe vergoeding, die hem verleend wordt voor de beschreven werkzaamheden en soms ook voor het onderwijs, door hem gegeven, en in het aandeel in de djakat en pitrah.

Verreweg het grootste gedeelte der Javaansche bevolking geniet geen ander onderwijs, dan dat, wat in de langgar wordt gegeven. Wel is waar vindt men hier en daar een djoeroe-toelis, een schrijver van een Inlandsch hoofd, die in zijne ledige uren aan de kinderen van zijnen meester en van andere hoofden onderwijs geeft, dat zich tot lezen en schrijven, de beginselen der rekenkunde en het schrijven van Maleisch met Arabische karakters uitstrekt, maar dit onderwijs wordt slechts bij uitzondering gegeven en is niet voor den minderen man bestemd. En toch, dezen ontbreekt het vaak niet aan de lust om zich met lezen bezig te houden. Dit bewijzen de roeterige, smerige en gehavende geschriften, die in de desa van hand tot hand gaan, en de sporen dragen dat zij in het bezit geweest zijn van hen, voor wie de praktische raad, daarin bevat, niet overtollig was: „dat men geen sirih moet kauwen gedurende het lezen, opdat het roode speeksel niet op het boek valle en het bederve, en ook geen opium rooken, want het mocht eens gebeuren, dat het opiumpitje er op viel!" Dikwijls vindt men in de desa den eenen of anderen landbouwer, die lezen kan, en dan anderen zijne geleerdheid mededeelt. De meesten dier boeken bevatten historiën van godsdienstigen of zedelijken aard, met allerlei wonderverhalen vermengd, die in

poëzie geschreven zijn, en niet gelezen, maar gezongen of liever met eenen eigenaardigen versklank opgedreund worden, meestal voor een kring van hoorders, die door het herhaalde voorzingen weldra in staat zijn geheele stukken te vertellen, zelfs zonder te kunnen lezen.

De leerling nu, die in de langgar geleerd heeft, wat de kjaï modin hem kon meedeelen, en die vlug den Koran kan lezen en eenige gebeden met de daarbij voorgeschreven verrichtingen zonder haperen kan opzeggen, voelt dikwijls de zucht in zich ontwaken om meerdere wetenschap in zich op te nemen, en nergens meent hij daartoe eene betere gelegenheid te vinden dan aan de pesantren, de school voor onderwijs in de vakken welken de Islam het hoogste stelt: de kennis der wet, met de daarmede verwante wetenschappen. Deze pesantren is dikwijls eene vrome stichting, door vorsten of aanzienlijken met de inkomsten van eenige dorpen begiftigd. Zoodanige dorpen worden vrije desa's genoemd [1]); d. w. z. vrijgesteld van belastingen en diensten voor het Gouvernement. Zij worden onderscheiden in perdikan-, midjin- en pakoentjen-desa's. De eerstgenoemde desa's zijn de zoodanigen, wier gronden geschonken zijn aan bepaald aangewezen personen met hunne afstammelingen, gewoonlijk onder de voorwaarde om eene school voor Moslemsch onderwijs te onderhouden of voor de bewaking van bepaalde graven te zorgen, waartegen zij de belastingen ontvangen en recht op de heerendiensten der bevolking hebben. Bij de midjin-desa's wordt geen grond afgestaan; de vruchten of inkomsten van het dorp komen ten bate van een bepaald persoon. De pakoentjen-desa's eindelijk zijn vrijgesteld van belastingen of diensten, onder de verplichting zorg te dragen voor het onderhoud van eene godsdienstige instelling, of voor het onderhoud en de bewaking der graven van heiligen, vorsten en grooten. Soms worden ook wel gronden daartoe afgezonderd en eenige personen tegen vrijdom van lasten aangewezen om die gronden te bewerken en uit de opbrengst daarvan de instelling of de graven te onderhouden. Afstand van grond aan een bepaald persoon heeft hierbij niet plaats. Vrije desa's, aan eene godsdienstige instelling verbonden, worden ook wel kepoetian-desa's genoemd, d. w. z. plaats voor het „witte volk", zooals de geestelijken

[1]) F. Fokkens in T. B. G. XXXI.

en zij die zich aan een godsdienstig leven wijden, vaak betiteld worden. Somtijds ontstaat een pesantren als het ware van zelf wanneer de een of andere goeroe door den roep van groote geleerdheid en schriftkennis een aantal personen om zich heen verzamelt. Meestal hebben deze onderwijzers geruimen tijd in Mekka vertoefd; vaak stichten zij geen bepaalde pesantren maar geven onderwijs in hun huis of in een der moskeeën. Volgens Prof. v. d. Berg[1]) is het onderwijs daar veel beter, dan aan de meeste inheemsche pesantrens, waar duidelijk sporen van achteruitgang vielen op te merken terwijl in sommigen dezer zelfs in het geheel geen onderwijs meer gegeven scheen te worden en de leeraars met hunne talrijke leerlingen er zich vooral bezig schenen te houden met het bestudeeren der zwarte kunst en allerlei andere ngelmoe's.

Wij willen thans een paar dier pesantrens bezoeken, en wel in de eerste plaats de beroemde school te Tegal sari in Probolinggo[2]), die door Pakoe Boewana II gesticht werd. Op zijne vlucht voor Mas Grendi (Dl I p. 492) bezocht deze vorst den daar wonenden kluizenaar Kjaï Agoeng ten einde van dezen voorbidding bij Allah af te smeeken. Na zijn herstel op den troon stond de vorst Tegal sari af aan Kjaï Agoeng en zijne nakomelingen, onder voorwaarde dat zij zich ten allen tijde zouden wijden aan het geven van onderwijs in den Islam. Een geruimen tijd was deze school. welke eenmaal meer dan 2000 leerlingen telde, zeer in verval; thans schijnt zij zich echter weder in meerderen bloei te verheugen. Behalve door de moskee, die den gewonen vorm dier bedehuizen vertoont, wordt onze aandacht vooral getrokken door eenige gebouwtjes van hout en bamboe en met sirappen gedekt, — de pondoks of verblijfplaatsen der leerlingen of santri's. De ruimte in zoo'n pondok is links en rechts verdeeld in een aantal aan elkander grenzende hokjes, waarvan elk ongeveer een oppervlakte van 8 voet in het vierkant beslaat bij eene hoogte van 10 voet; een voet boven den vloer bevindt zich aan den buitenwand een met houten tralies voorziene opening, die door luiken gesloten kan worden. Deze hokjes, — 10 in elken pondok, — zijn de studeercellen der leerlingen of santri's en dienen tot verblijfplaats van

---

[1]) Mr. L. W. C. v. d. Berg in T. B. G. XXXI.
[2]) Fokkens in T. B. G. XXIV.

3 of 4, soms zelfs van 10 hunner, die echter zelden te samen daar zijn en 's nachts elders slapen, 't zij in de moskee of in den gang, die de beide rijen der pondoks afscheidt. In die hokjes ziet het er niet aanlokkelijk uit; de meubels toch bestaan alleen uit een bamboezen tafeltje, dat onder het venster geplaatst en een halven voet boven den vloer verheven is, en waaraan de santri op den buik liggende leert of met de beenen onder het lijf zit te schrijven. Een bamboezen rek boven de tafel dient tot bergplaats voor boeken, papieren enz. In sommige pesantrens werden deze hokken, vroeger althans, tevens gebruikt als bergplaats voor de levensmiddelen der bewoners, zoodat daar provisiën van gezouten visch, gedroogd vleesch, klappers, gambier, zout enz. voorhanden waren, die een ondragelijken reuk van zich gaven, en het geheele gebouw verpestten, zoodat het verblijf aldaar hoogst ongezond was[1]. De heer v. Sevenhoven, die meer dan een halve eeuw geleden een dergelijke pesantren bezocht, vernam echter van den hoofdleeraar, dat dit het eenige middel was, waardoor jongelingen konden leeren en onderwezen worden, omdat het lichaam mager en verzwakt moet zijn, ten einde de ziel onbelemmerd te doen werken, terwijl de leerlingen, daar zij meestal tot geestelijken opgeleid werden, een gezond en sterk lichaam niet noodig hadden, omdat zij toch niet behoefden te arbeiden. Met de medegedeelde beschrijving komt in de hoofdzaak overeen het tafereel, door den heer Grashuis[2] van eene dergelijke school in de Preangerlanden opgehangen, die even als de pas vermelde tot de groote pesantrens behoort, welken in het bezit zijn van logeergebouwen voor de santri's, die aan de kleine ontbreken. „In de verte zou men denken, dat het een gehucht was, zooals velen in den omtrek. Want tusschen het geboomte vertoonen zich eenige huizen en al naderende ontdekt het oog eenige aanplantingen, zooals de Inlander die dikwerf heeft in de nabijheid zijner woning. In zekeren zin is het dan ook een gehucht, maar slechts van eenigszins bijzonderen aard. Dat blijkt reeds dadelijk nu wij er binnen gaan; er zijn eenige kleine woningen, die zich door niets onderscheiden van de gewone Soendaneesche huizen. Daar vóór ons echter is eene vierkante ruimte, gedeeltelijk

[1]) Brumund. Het volksonderwijs onder de Jav. Bat. 1857. Harthoorn. Toestand en behoeften van het onderwijs enz. Haarl. 1865.

[2]) Bat. Zendingblad. 1864.

ingenomen door een vijver, gedeeltelijk open grond. Aan de eene zijde staat een woonhuis, eenigszins ruimer dan dat van den kleinen man, en geen wonder; hier woont de leeraar, en tegenover zijn huis staat de tadjoeg of langgar, dienende tot school en bidkapel tevens. Tusschen het huis en de school ligt de vijver, welke dient voor de Islamitische wasschingen. Langs eene andere zijde der open ruimte staan eenige gebouwen, afgedeeld in vertrekjes, bestemd voor 3 of 4 bewoners, die er nooit rechtop kunnen staan, maar, nadat zij, letterlijk gesproken, door de vierkante opening gekropen zijn, steeds in eene liggende houding moeten verkeeren, hetzij op den buik en dat wel des daags, hetzij op den rug of op de zijde en dat des nachts."

Het onderwijs in de pesantren wordt gewoonlijk gegeven door het hoofd der school, die vaak tegelijkertijd het hoofd is der desa, welke voor de pesantren is afgezonderd, daarin bijgestaan door enkele helpers; te Tegal sari waren er twee, gekozen uit de oudste en knapste santri's, die geene bezoldiging genoten, maar 4 bouws sawah kregen, die door de bevolking bewerkt werden. Het onderwijs aan de pesantren is geheel vrij; men gaat en komt naar willekeur, vaak blijven de leerlingen dagen en weken weg, om dan weder terug te komen, zonder dat iemand naar hen vraagt. Die leerlingen komen uit allerlei klassen der maatschappij voort. Vaak vindt men onder hen zonen van aanzienlijken en hoofden; de bekende regent van Koedoes genoot een gedeelte zijner opleiding op de school te Sida srema bij Soerabaja. Maar de meerderheid der leerlingen bestaat uit geheel andere personen, en vaak uit behoeftigen die, daar de leerlingen zelven in hun onderhoud moeten voorzien, genoodzaakt zijn op allerlei wijze den kost te winnen en in den oogsttijd uit te gaan om rijst te snijden, koffie te plukken enz. Zoo vond de regent van Koedoes bij een bezoek te Sida srema, dat er van de 400 santri's slechts 150 aanwezig waren, dewijl de anderen zich op weg begeven hadden om snijloon te verdienen. Bij vele pesantrens gaan de santri's elken Donderdag rond bij de ingezetenen, waar zij een gebed aanheffen, en dan een gift van eenige centen ontvangen, die soms voor den goeroe bestemd is, om olie te koopen. De leeraar trekt dikwijls rijke inkomsten uit de opbrengst der akkers, die aan de pesantren geschonken zijn, zooals te Tegal sari, waar een vijftal gehuchten aan den kjaï goeroe behoort, zoodat het geen verwon-

dering baart, wanneer wij lezen, dat de hoofdpriester te Toeloeng agoeng zijne betrekking vaarwel zegde, om aan het hoofd van de pesantren te Tegal sari te staan. Elders laat hij zich door de santri's in geld, rijst of arbeid betalen voor de huisvesting, die hij hen verleent, terwijl het ook wel gebeurt, dat dezen een feestmaal bij sommige gelegenheden geven, b. v. wanneer zij den Koran geheel hebben doorgelezen. Over het algemeen genomen wordt er echter voor het onderwijs geene belooning verlangd; het is eene Allah welgevallige verrichting, die hiernamaals haar loon zal inbrengen. Daar velen der leerlingen geene voorbereidende opleiding ontvingen, zijn zij niet dadelijk in staat het eigenlijke onderwijs te volgen, dat bestaat in het voorlezen en uitleggen van Arabische geschriften, kitabs. Zij moeten vaak eerst nog Arabisch leeren lezen en schrijven; hiermede bemoeit de goeroe zich niet, en de leerlingen onderwijzen elkander en leeren schrijven hetzij door het copiëeren van stukken van den Koran, hetzij door het opstellen van kleine stukjes. Maar het eigenlijke onderwijs [1]) omvat, behalve het zingende lezen van den Koran, dat evenals in de langgar door de leerlingen gezamenlijk geschiedt, de pĕkih (de wet), de Arabische grammatica (nahoe), de scholastieke theologie (oeçoel), de mystieke theologie (tasaoep) en de uitlegging van den Koran (tapsir). Het onderwijs geschiedt door het voorlezen van het een of ander gezaghebbend Arabisch boek, zin voor zin, terwijl de goeroe het gelezene in de volkstaal verklaart; meestal eenvoudig door het voorlezen eener vertaling, soms echter met eene toelichting uit andere werken. Dit onderwijs, dat te Tegal sari althans nooit in de pondoks gegeven werd, heeft 's morgens van 7—12 en 's middags van 1—4 uren plaats; 's avonds komen de santri's gewoonlijk bij elkander, hetzij om inlichtingen aan den goeroe te vragen, die gedurende de les niet verstrekt worden, hetzij om met elkander te praten, waarbij vaak allerlei godsdienstige vraagstukken ter sprake komen, en ook de half-heidensche, half-Moslemsche ngelmoe's niet vergeten worden. De grootste beteekenis van de pesantren wordt vaak aan het bijeenzijn dier santris toegeschreven; men zou dan ook verkeerd doen om aan deze school geen invloed toetekennen zoowel voor de ontwikkeling der daar onderwezenen, als voor de verbreiding van Moslemsche be-

---

[1]) Mr. L. W. C. v. d. Berg in T. B. G. XXXI.

grippen en vooroordeelen. Voor dit laatste zijn vooral de particuliere nieuwere scholen van belang. Het onderwijs op de pesantrens omvat niet overal de vijf genoemde leervakken; vaak worden er maar enkelen van onderwezen, en gaat de santri, nadat hij daar het onderricht heeft bijgewoond, naar een andere school, om nieuwe wetenschap te bestudeeren. Maar vaak is het hem slechts te doen om wetenschap, ngelmoe, in hare beteekenis van de zwarte kunst en tracht hij vele wonderspreuken deelachtig te worden, waartoe hij dan van de eene naar de andere pesantren trekt. Om dit wel te begrijpen moeten wij een blik werpen op den godsdienstigen toestand der Javanen, waarbij ons de gewichtige opmerkingen te stade zullen komen, die de H. H. Harthoorn en Poensen in de zoo hoogst belangrijke „Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap" ten beste gaven.

Wandelen wij het pad, dat door de desa voert, een eindweegs op, dan zullen wij spoedig eenen grooten, schaduwrijken boom aantreffen, die van onderen eenen vreemden, berookten, vuilgeelen tint heeft en door den Javaan met opvallenden eerbied wordt beschouwd. Soms vindt men daarbij een soort van tafeltje, uit een drietal steenen bestaande, en door een hekwerk afgesloten. Niet lang behoeven wij te wachten, of wij zien een desabewoner den boom naderen, met reukwerk en bloemen voorzien, dezen als een offer op den steen leggen, den wierook ontsteken en een gebed prevelen: „O Danjang! mogt gij mij zegenen! Daarom, o Danjang, ontsteek ik u dit mijn offer van wierook!" Deze en tallooze andere offeranden, die de Javanen bij alle plechtige gelegenheden aan een groot aantal geesten brengen, bewijzen dat zij, ofschoon onder de belijders van den Islam geteld, in geenen deele de hoofdvoorschriften van dien godsdienst nauwgezet beoefenen. Wel is er bijna geen Javaan, die de hoofdbelijdenis van den Islam: „Er is geen God dan Allah en Mohammed is zijn gezant" niet kent, en telkenmale gebruikt; wel is de leer der voorbeschikking en volkomen onderwerping aan Gods wil ook bij hem doorgedrongen en ligt de uitdrukking: „Het zij zoo! God zal 't wel weten! Zijn wil alleen!" in zijnen mond bestorven, maar desniettegenstaande heeft hij een heir van andere goden niet uit zijn hart kunnen bannen, en nemen dezen zelfs de eerste plaats bij hem in. Zijne godsdienstige voorstellingen bevatten eene zonderlinge vermenging van het oud-heidensche animisme met

Moslemsche begrippen. Bijna elke desa toch heeft haren eigen beschermgeest, (danjang), die zijn verblijf in een boom, steenhoop, Hindoebeeldje, graf enz. kiest en door offeranden van rijst, eieren, bloemen en wierook vereerd wordt. Daarmede gaat eene vereering gepaard van de afgestorvenen, zoodat elke desa haren stichter, den akal bakal, hulde bewijst en ieder Javaan voor zich nog aan zijne eigen voorouders en beroemde personen offert. Merkwaardig is hierbij de omstandigheid, dat onder de overgroote menigte offers, die de Javaan brengt, er slechts weinigen voor Allah, den eenigen God, bestemd zijn en wel bij de sedekah kékah, een offer aan de geestelijken voor een kind, soms uit een stuk vee, maar meestal in rijst bestaande, opdat de geestelijke bij Allah om een lang en voorspoedig leven zou bidden. Zoo ook bij de eigenlijke sedekahs, (ook slamettan (heiloffer) genoemd en waaronder de Javaan in het algemeen elken godsdienstigen offermaaltijd verstaat), de offermalen op den 3den, 7den, 40sten, 100sten en 1000sten dag, en den 1sten en 8sten verjaardag na het overlijden van aanverwanten, die wel met de vereering van de geesten der afgestorvenen samenhangen, maar onder den invloed der Moslemsche geestelijkheid als offers *voor* de gestorvenen beschouwd worden, teneinde Allah genadig jegens hen te stemmen. Voor het overige zijn het de overledenen, de voorvaderen, de profeten, de wali's of eerste predikers van den Islam op Java, allerlei geesten of goden, onbestemde denkbeelden, zooals lucht, water enz., die met godsdienstigen eerbied beschouwd worden, ja zelfs valt deze eer aan oude godenbeelden, oude verroeste ijzeren wapenen, bekers en bellen enz. te beurt, zooals aan die welken te Kwali in Tjeribon en elders bewaard en niet dan met schroom vertoond worden. Zoodanige offeranden worden bij allerlei gelegenheden gebracht. Is eene dreigende ramp afgewend, een verlangen vervuld, dan gaat men met de uitgenoodigde vrienden en familieleden bij de verblijfplaats van den danjang een maaltijd houden, bloemen strooien, wierook branden, en als het vermogen van den feestgever het lijden kan, laat men den gamelan met de danseressen optreden. Overigens zijn die feesten elkander vrij gelijk. Vrienden en betrekkingen, veelal ook de desagenooten, soms ook de bewoners der 4 of 5 naastliggende dorpen, worden tot den maaltijd genoodigd, die altijd naar het vermogen des gastheers mild en ruim is. Vóór den aanvang

spreekt de gastheer of de oudste in zijnen naam de gasten toe, noemt het doel van het feest, en roept den zegen in van zoovelen als de dowa's, die hij kent, vermelden. Daarop geeft hij het woord aan den desageestelijke, of aan een door vroomheid enz. uitstekend persoon, die eene dowa uitspreekt, waarna men overgaat tot het nuttigen der spijzen.

Deze dowa's zijn niets anders dan formulieren, aan welken de Javaan eene geheimzinnige kracht toekent en die bij allerlei gelegenheden worden opgezegd. Sommigen strekken slechts ter bevrediging van aardsche behoeften en lusten, zooals die, welken bij het beploegen van het rijstveld, het opstapelen van de rijst in de schuur enz. worden opgezegd. Zoo gebruikt men het volgende formulier bij het lezen der eerstelingen van het rijstveld. „Onzichtbare pertijan siloemman (een ter kwader faam bekende geest), verijdelt het werk aan mijn rijstveld niet. Indien gij het verijdelt, zal ik u den kop doormidden hakken. Embok Sri Dana, Embok Sri Loeloet, Embok Sri Penganten (vrouwelijke rijstgeesten), hoort! verzamelt al uwe kinderen en kleinkinderen, groote en kleine! Ik ga de rijst snijden! Wat ik tot snijden gebruik, is gewet ijzer! Schrikt, huivert niet en slaat het oog niet op! Al mijne aanroepingen vragen gunst en voorspraak. Ik heb het voornemen eenen offermaaltijd aanterichten voor de beschermgeesten!" Andere dowa's hebben betrekking op het vermogen om te tooveren, wonderen te doen, zich onzichtbaar te maken, ja er zijn er zelfs, die voor de toekomende wereld nuttig zijn, om de zielen der afgestorvenen rust te verschaffen, of ook, om ze in het lichaam van den eenen of anderen hooggeplaatsten persoon haren intrek te doen nemen, want ook de leer der zielsverhuizing vindt op Java wijd verspreiden aanhang. In nauw verband met deze dowa's staat de leer der ngelmoe of ilmoe, die bijna door elken Javaan gehuldigd wordt. Dit Arabische woord, dat eigenlijk *weten* beteekent, heeft in den mond des Javaans eene hoogst vreemdsoortige beteekenis verkregen. „Zij is een warboel, een eindelooze doolhof, die het Javaansche verstand geen eer aandoet. Zij omvat allerlei: tooverformulen tot onderscheiden einden, bezweringen, dubbelzinnige gezegden, vernuftsspelingen met klankverwante woorden, gebrekkige vertalingen van kawi-woorden en Arabische wijsgeerig-godsdienstige uitdrukkingen en begripsbepalingen; de namen der letters van het Arabische alphabet met hare beteekenis; wonderspreuken, raadsel-

spreuken, wijsheidspreuken, wijsgeerige stellingen, godgeleerde stellingen, Brahmanistische, Boeddhistische, Sivaïtische, Moslemsche en andere waarheden, maar dat alles zóó dooreengemengd, saamgegroeid en ineengesmolten, dat men zich over dat bont allerlei, over dat alles en nietmetal, niet genoeg verbazen kan." „Ilmoe is het een en alles van den Javaan, zijn hoogste schat. Ilmoe bevrijdt hem van alle onheil, bereidt hem alle mogelijke geluk. Ilmoe regeert en bedwingt de geesten, — verzekert de gunst der Godheid, eene nieuwe, hooge geboorte. Een man van ilmoe, die vele ilmoe's bezit, zijn uitdrukkingen voor den Javaan van gelijke kracht als voor ons de woorden: „een godvruchtige, deugdzame." De ngelmoe is de band, die den mensch met God verbindt; haar aantal is onnoemelijk; een Javaan zonder ngelmoe bijna ondenkbaar. Ieder ngelmoe heeft hare eigen benaming in rapal of spreuk. — Zoo vindt men b. v. de ngelmoe, die de kracht geeft om te reizen snel als de wind, als in den droom; de ngelmoe, die de begeerde vrouw tot echtgenoote verschaft; de ngelmoe, die in den strijd doet overwinnen, die een voorgenomen diefstal doet gelukken; de ngelmoe, om op water te wandelen, en een aantal ngelmoe's meer, te veel om hier op te noemen, velen van zeer onzedelijke strekking. Een paar voorbeelden mogen tot opheldering dienen: „Het huis van A. brandt af, dat van B., zijn buurman, niet; C. die dit opmerkt denkt: „B. heeft de ilmoe des Heeren, want hij kan de vlammen afweren; ik zal zien ze van hem te leeren. A. en B. hebben twist, verwenschen en vervloeken elkander, en A. of iemand der zijnen treft eenig onheil; C. begrijpt daaruit, dat de ilmoe van B. de ilmoe van Allah is en wordt begeerig ze van hem te verstaan." In de ngelmoe's spreken zich de verschillende godsdienstige richtingen uit die, even als elders in Moslemsche landen, ook op Java wortel hebben geschoten. Ons bestek laat ons niet toe, hier te doen uitkomen, hoe de Moslemsche wereld zich in verschillende secten verdeelde en in hoeverre ook op Java daarmede overeenkomende verschijnselen zich vertoonen. Wij moeten ons hier vergenoegen met een enkele van de hoofdrichtingen te doen uitkomen, die de Javaan in zijne beschouwingen over hoogere zaken volgt.

Men onderscheidt onder de Javanen de ngelmoe's der ongodsdienstigen (tiang paseg) en de agami Islam (de rechtzinnige leer). Niet dat zij, die de eerstgenoemde ngelmoe volgen, zich

zelven tot de ongeloovigen zouden rekenen, integendeel, ook zij beweren, doch op hunne eigen manier, tot den Islam te behooren, maar zij wijken toch in de eene of andere richting van het grondbeginsel van den Islam af. Want ook bij den Javaan is het waar dat „het afgetrokken denkbeeld van een eenigen God, die zich met het doen en laten der menschheid niet bemoeit en door een onveranderlijk noodlot alle pogingen der menschen eens voor altijd doelloos gemaakt heeft, noodzakelijk eene leegte in het hart moet openlaten, zoodat het menschelijk hart zich zelven hulp en troost zoekt te verschaffen." Hoogst waarschijnlijk onder den invloed der oude godsdienstige begrippen, volgt een deel der Javanen eene beschouwing, die het bestaan van eenen God ontkent of weinig van een grof panthéisme verschilt en God in den mensch en den mensch in de godheid doet opgaan. „Wie kent Allah?" zoo zeggen zij. „Wie maakte den naam Allah? Deze mijne lippen hier zijn Allah. En de hemel, wat is dat? Er is geen hemel! De hemel is hier! De hel is hier! Het eeuwige leven, de opstanding is hier! Het is niet noodig die te zoeken! Nu goed — hiernamaals goed! Nu kwaad — hiernamaals kwaad!" Anderen ontkennen zelfs het bestaan van hetgeen zij zien. „Neen, er is geen berg, geen zee, geen rivier, geen water, dat alles is hier binnen in mij. Wat nut heeft het te onderzoeken, hetgeen zich aan de zinnen voordoet, de vormen der stof alleen. Met daaraan te denken, verlaagt de geest zich, en verwijdert zich van zijnen oorsprong. Weg met al dat denken, ik ben dood voor de stof. Hare vreugde en smart veracht ik. Het niet-zijn is mijn wezen." Hij, die het tot deze hoogte gebracht heeft, bezit de ngelmoe van het heldere water. Alles is hem onverschillig, geen der aardsche hartstochten beroert hem meer.

In eene andere richting beweegt zich het ascetisme, dat ook op Java zijne vertegenwoordigers vindt, en evenzeer eene afwijking van den zuiveren Islam uitmaakt en tot de ilmoe paseg gerekend wordt. Zij, die deze richting volgen, zoeken door onthouding en kastijding den zinnelijken mensch te dooden, hetzij door als tapa (kluizenaar) te leven, hetzij doordat zij, hoezeer in de wereld en te midden van hun huisgezin zich ophoudende, een streng leven leiden en vooral zich van vele spijzen onthouden, terwijl zij zich met weinig, soms met de walgelijkste dingen tot voedsel vergenoegen. Bij velen hunner maakt zich eveneens de Boeddhistische

voorstelling geldig, „dat het niet-zijn het ware wezen, God, is. Daartoe terug te keeren door den dood is het ware leven. Daarom moet men den zinnelijken mensch dooden." Anderen verwachten te kunnen worden nitis, d. w. z. in een ander lichaam overtegaan en het punt te bereiken, dat zij matang — het rijp zijn — noemen, waarop zij zich als het ware oplossen in God, de wereldziel, terwijl de geheimen van het leven en den dood hun geopenbaard zijn. Velen, die dit punt meenen bereikt te hebben, komen dan weder in de wereld terug als pandita, leeraar, — maar, zoo zegt de Javaan, „menigeen is als pandita opgetreden, vóór hij dat standpunt bereikt heeft, en dan is alles vergeefs, wat hij heeft uitgestaan. Hij doet zich dan voor als een ei, van buiten wit, maar van binnen niet onbesmet." Vroeger was het aantal tapa's, die zich geheel aan de samenleving onttrokken, zich in een rotsspleet of op eenen hoogen bergtop ophielden en van eenige planten, verdord hout enz. leefden, veel grooter dan nu, daar er scherp wordt toegezien, dat niemand zich aan het bestaan als tapa wijdt, ofschoon ook nu nog hier en daar zulke tapa's worden gevonden, zooals de vuurtjes bewijzen, die te midden van den nacht op de hooge bergen worden gezien. Niet altijd leven die tapa's in strenge afzondering. De zendeling Smeding zag op de markt te Toeloeng agoeng in Kediri een klein gedeelte afgescheiden van de drukte door een neteldoek bedgordijn. Op zijn vragen vernam hij: „Hier leeft een tapa, reeds oud, zeer geleerd en vroom. Hij leeft van aalmoezen, die hij echter nooit afbedelt. Allen, die zijn onderwijs aannemen, voorspelt hij niet alleen een goede toekomst, maar hij bepaalt zelfs, welke hooge personen zij zullen worden bij opvolging zijner voorschriften." Merkwaardig is het, dat somtijds ook vrouwelijke tapa's, endang genaamd, voorkomen, en dat enkele tapa's hunne vrouwen medenemen, terwijl zich het ook elders aangetroffen verschijnsel voordoet, dat de tapa, die zich aan mystieke overpeinzingen overgeeft, een hoogst ontuchtig leven leidt, zonder zich daarover in het minst te schamen. Dit laatste is ook aan de santri birahi eigen, die niet gehuwd zijn, maar zich in gezelschap van dansmeiden en publieke vrouwen aan allerlei vleeschelijke lusten, spel enz. overgeven. Eene zeer eigenaardige sekte vormden de tiang driah in het Panaragasche, die hunne velden bebouwden tot het oogsttijd was, doch dan hunne woningen verlieten en de

opbrengst hunner akkers aan anderen overlieten, terwijl zij zich met planten, wortelen enz. voedden en den tijd met bidden en vasten doorbrachten.

Dit weinige zij voldoende om den lezer een blik te gunnen in de godsdienstige beweging die op Java buiten den kring van de aanhangers der rechtzinnige leer gevonden wordt. Tegenover deze afwijkingen staat de agami Islam, die hoofdzakelijk in de pesantren wordt onderwezen en levendig gehouden, en ook wel de ngelmoe santrian genoemd wordt. Haar hoofdtrek is wel deze, dat zij vasthoudt aan de vier hoofdzuilen van den Islam (p. 61); eene ngelmoe, die dezen verlaat, leidt van zelf tot het verwaarloozen der godsdienstige plichten, door Allah zelf den geloovige opgelegd: de reiniging, de ritueele gebeden, de vasten, de gewijde gaven en de tocht naar Mekka. Wie zoodanige ngelmoe leert meent, dat hij niet meer noodig heeft dagelijks de 5 gebeden te doen en ten slotte zal hij geen der voorschriften van Allah meer opvolgen. Het „witte volk" volgt deze voorschriften dan ook zoo trouw mogelijk op, en verricht vooral de ritueele gebeden, die door den minder godsdienstigen Javaan in den regel veel minder vaak worden verricht. Doet hij echter in dit opzicht zijn plicht dan behoort hij vijfmaal daags de salát of sembajang waartenemen, die in bepaalde lichaamsbewegingen bestaat, welken met het reciteeren van koranverzen gepaard gaan. Deze gebeden moeten binnen een bepaalde tijdsruimte (waktoe) worden verricht; om de geloovigen aan hun plicht te herinneren wordt de gebedstijd door de menschelijke stem aangekondigd, terwijl op Java gewoonlijk daarna nog op de bedoeg geslagen wordt, om beter de aandacht op te wekken. Op Java stelt men den tijd voor de soeboeh van 4 uur 's morgens af, zoodra men de schemering in oostelijke richting heeft bespeurd, tot vóór zonsopgang; de thlohor vangt aan, nadat de zon haren hoogsten stand heeft bereikt en begint te dalen, tot ongeveer half drie, of tot dat de zonneschaduw even lang is, als de persoon; de ngasar begint omstreeks drie uur of op het tijdstip dat de schaduw langer is dan de persoon, en duurt tot even vóór zonsondergang, ongeveer zes uur; de magrib na zonsondergang totdat het laatste avondrood verdwenen is, terwijl de ngisa aanvangt, zoodra de laatste schemering niet meer zichtbaar is en tot ongeveer twee uur des nachts duurt. Deze gebeden mogen ook buiten een moskee worden verricht; de Vrijdags-

dienst moet daarentegen in het bedehuis worden gehouden en wel door minstens 40 personen, bewoners der plaats en voldoende aan bepaalde eischen door de wet gesteld. Deze dienst, welke dien dag de thlohor vervangt en na den middag plaats heeft, bestaat uit eene godsdienstige toespraak tot de gemeente, gevolgd door een gemeenschappelijk gebed. De Vrijdag behoort eigenlijk niet als een rustdag te worden gevierd; op Java echter wordt hij door velen als zoodanig beschouwd en zijn, althans in sommige streken, de meeste werkplaatsen, vooral van godsdienstige personen, op dien dag gesloten, terwijl terechtzittingen dan ook niet gehouden worden [1]). Ook bij andere gelegenheden worden nog gemeenschappelijke gebeden verricht; enkelen dezer zullen wij later bijwonen.

Terwijl nu in de pesantrens de kitabs, die de godsdienstige en andere plichten aan de geloovigen leeren, in de eerste plaats onderwezen worden, bevat de ilmoe santrian bovendien een aantal dowa's en is zij van de leer der tooverij niet geheel afkeerig, terwijl zelfs bij de behandeling der rechtzinnige leerstukken de speculatieve en haarklovende geest van de Javaansche wetenschap zich niet verloochent. Ook bij de santri's hebben vooral de ngelmoe koen, noer en ghaib een beduidenden invloed verworven; zij hebben betrekking op *hetgeen is*, het *licht Gods*, en het *verborgene*, begrippen die ook elders in de Moslemsche wereld aanleiding tot allerlei bespiegelingen hebben gegeven. Maar de Javaan, die daarvan niets begreep, heeft er allerlei zinledige formules van gemaakt. Zoo zegt hij „koen, koen, wat beteekent dat? Als je zult gaan schrijven dan is de inkt koen, als je een tafel gaat maken, dan is het hout koen, het materiaal is koen. De ilmoe koen luidt Koenwajakoen (het zij en het is er), keert terug tot koen, het keere terug wegens Allah; de wezenlijke koen is de wortel des levens!" Eene zeer diepzinnige ngelmoe is die, welke weet te zeggen, waarom nu eigenlijk de adem heet, zooals hij heet; die weet hoe de adem heet bij dag en bij nacht, bij het inademen en uitademen; die weet, waar de adem bij het sterven henengaat en waar hij zich blijvend ophoudt. Volgens den regent van Brebes beschouwen ingewijden deze ilmoe als de vrijzinnigste leer en als een samentrekking uit het Mohammedaansche geloof. die in den Koran in beeldspraken en zinnebeeldige

---

[1]) R. M. Adipati Aria T. Negara (regent v. Brebes) in Bijblad T. aardr. Gen. nº. 9.

verhalen zeer bedekt in kleine stukjes beschreven wordt, doch voor oningewijden onverstaanbaar is. Slechts aan zeer enkelen mag deze leer worden onderwezen, uit vrees dat er anders misverstand zou ontstaan, de tempels vervallen zouden en de macht van den vorst zeer zou verzwakken. Ofschoon deze ilmoe zich dus op Moslemschen bodem plaatst schijnt zij echter tot voor de rechtzinnige leer gevaarlijke gevolgen te leiden.

De santri's nu, die zich op de godsdienstwetenschap toeleggen, volgen niet allen dezelfde loopbaan. Een aantal hunner bezoeken de pesantren slechts één jaar of niet veel langer; velen trekken van den eenen leeraar naar den anderen, zoodra zij de ngelmoe's van den eersten machtig zijn. Dikwijls keeren zij in de desa terug en worden daar weder gewone landbouwers, terwijl zij zich slechts in enkele bijzonderheden van hunne buren onderscheiden, b. v. door het getrouw verrichten der voorgeschreven gebeden enz. Verscheidenen hunner worden echter santri lĕrĕs, d. w. z. dat zij zich geheel aan den godsdienst wijden, vaak als onderwijzers aan een pesantren, of als inwonende leerlingen bij een goeroe die santri's op zijn erf heeft. Zij behooren de voorschriften van den Islam stipt natekomen en vooral de gebeden te verrichten, maar velen hunner verwaarloozen dit geheel, voorgevende dat Allah niet op het uiterlijke, maar alleen op het innerlijke ziet. Bij een aantal plechtigheden worden zij uitgenoodigd om uit den Koran voor te lezen of de dowa's te verrichten, waarvoor zij gewoonlijk eenige vergoeding ontvangen, terwijl zij dikwijls handel drijven in djimats[1]), amuletten of talismans, die den bezitter tegen ziekte en allerlei kwaad beschermen en zelfs kunnen beletten, dat misdrijven ontdekt worden! Opdat echter zoo'n talisman, — vaak een onbeteekenend voorwerp, zooals een nagel of iets anders van een tijger of krokodil, — de gewenschte uitwerking zal hebben, moet de daarbij behoorende spreuk worden gekend, alsmede de bijzondere voorschriften, die moeten worden opgevolgd en het is natuurlijk de verkooper alleen, die dit alles den kooper kan leeren. Zoodanige santri's vertoonen zich zelden van een gunstigen kant. Op aardige wijze wordt met hen den spot gedreven in een Javaansch verhaal, de Gata-Lotja[2]), waar van hen

---

[1]) Poensen in Med. Ned. Zend. XXIII.
[2]) Med. Ned. Zend. XVII.

gezegd wordt dat hun kleeding helder wit is en dat zij bidden met al de voorgeschreven lichaamsbewegingen, — „maar hun witte tulband dient om anderer goed machtig te kunnen worden; terwijl zij bij de gebeden hun lichaam steeds in beweging hebben berekenen zij de waarde van anderer menschen goed, dat zij niet machtig konden worden! Zij zijn als de reiger die helder wit is in de lucht, maar 's morgens, als hij neerdaalt eet hij kikkers!" Het spreekt echter van zelf dat ook onder deze santri's werkelijk vrome lieden voorkomen. In hun uiterlijk onderscheiden de santri's zich vooral door hun geschoren kruin en door een van rotan gevlochten kapje. Niet zelden worden zij tot dorpsgeestelijken gekozen, althans wanneer zij zich bij de bevolking aangenaam weten te maken.

Vaak gebeurt het dat de een of ander Javaan hooger onderwijs verlangt, dan de pesantren hem geven kan. Daartoe zal hij thans bij voorkeur zich eenigen tijd te Mekka ophouden, waar hij het onderwijs bijwoont, dat in de heilige moskee ook door leeraren uit den Ind. archipel gegeven wordt en dat door Dr. Snouck Hurgronje zóó uitstekend geschetst is [1]). Gewoonlijk wordt dit verblijf te Mekka verbonden aan de hadj of bedevaart naar de heilige stad, die door elken Moslem, welke daartoe in staat is, minstens eenmaal gedurende zijn leven moet worden verricht, maar in landen, ver van Arabië verwijderd, slechts door een betrekkelijk klein getal geloovigen volbracht wordt. Het verrichten van zulk een pelgrimstocht, waar de Inlander met duizenden geloovigen samenkomt, zich in een echt Moslemsche omgeving ophoudt en de kracht van den Islam leert kennen, oefent vaak een voor ons gezag hoogst ongunstigen invloed uit en maakt dan den kalmen, half-heidenschen Javaan tot een fanatieken Moslem en hater van de kafirs of ongeloovigen. Vooral draagt de kennismaking met de tariqa's of de geestelijke broederschappen [2]) in hooge mate daartoe bij. Dezen zijn vereenigingen van geloovigen, die zich ten doel stellen om, onder leiding van een hoogeren leidsman of Sjech, door godsdienstige oefeningen hare leden tot nadere gemeenschap met Allah te brengen

---

1) Dr. C. S. Hurgronje. Mekka. Haag 1889 en vooral de beide laatste hoofdstukken van het 2de deel. Voor de bedevaart zie zijne Dissertatie: Het Mekkaansche feest. Leiden 1880.

2) Behalve „Mekka" zie Mr. L. W. C. v. d. Berg in T. B. G. XXVIII. Holle in T. B. G. XXXI. V. d. Wall in T. B. G. XXXV. S. Hurgronje. Med. N. Zend. XXXI.



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

en hun het eeuwige heil deelachtig te doen worden. Vooral spelen daarbij een groote rol de dsikir's: de ons reeds bekende vermelding van Allahs naam en eigenschappen, die voortdurend wordt opgezegd, totdat de geest in een soort van verrukking komt waardoor het lichaam ongevoelig wordt voor allerlei indrukken van buiten en de geloovigen geheel onder den invloed van den leidsman geraken. Verschillende graden worden in deze broederschappen aangetroffen; zij, die zich laten inwijden, leggen een eed van gehoorzaamheid aan den Sjech af dat zij in zijne handen zullen zijn „als lijken in de handen van den wasscher." De twee vereischten voor de devotie der Naqsjibendijah zijn dan ook, dat men het doen en laten van den profeet navolgt en zijn verheven wet behoorlijk nakomt; en niet minder dat men den meester, door wien men wordt ingewijd, bemint en eerbiedigt. Maar al te vaak worden deze broederschappen door de Sjechs gebruikt tot het verkrijgen van wereldlijke voordeelen; maar zelfs dan, wanneer de orde zich strikt tot het godsdienstige bepaalt, spreekt het wel van zelf dat de opwekking van het fanatisme, dat van eene toetreding tot die broederschappen het gevolg is, gevaarlijk voor het gezag eener ongeloovige Regeering worden kan, zooals o. a. de Franschen in Afrika ondervonden hebben[1]). Dat ook in Nederlandsch Indië dit gevaar dreigt, is in de laatste jaren herhaaldelijk gebleken; de broederschappen, die door zendelingen uit Mekka krachtig ontwikkeld zijn, waren niet vreemd o. a. aan den opstand die in 1888 Bantam geteisterd heeft. En maar al te vaak slepen zij anderen mede, bij wien de Islam schijnbaar niet is doorgedrongen. Want het zou zeer weinig kennis van den werkelijken toestand verraden indien men beweerde, dat de Islam op Java krachteloos is, en verkeerd zou men handelen door te zeggen dat de Javaan, op grond van de heidensche begrippen, die hij nevens den Islam aankleeft, niet tot fanatisme kan worden opgewonden en tot den heiligen krijg tegen de ongeloovigen worden overgehaald. Geenszins toch is het zuiver begrip van de leerstellingen van een godsdienst de juiste maatstaf voor de inspanning die zijne belijders zullen aanwenden om dezen te verdedigen. En te minder is het raadzaam, zich aan zoete rust overtegeven, waar het blijkt dat in de laatste jaren de Islam krachtiger op Java optreedt

---

[1]) L. Rinn. Marabouts et Khouan. Alger. 1884.

en tot kringen doordringt, welken vroeger daarvoor weinig toegankelijk schenen. De in den Indischen archipel meest bekende tariqa is die der Naqsjibendijah; anderen zijn de Kedarijah, Sjadilijah, Satarijah enz.

De Javanen, die na den volbrachten tocht naar Mekka recht op den titel van hadji hebben en de Arabische kleeding mogen dragen, in tulband en tabbaard bestaande, vestigen zich thans in den regel als gewone Inlanders; sommigen hunner brengen het tot dorpsgeestelijke, of trachten door het geven van onderwijs inkomsten te verwerven, terwijl anderen handel drijven en enkelen ook door het verkoopen van djimats en het genezen van zieken door toovermiddelen ten koste der bevolking trachten te leven. Vroeger stonden de hadji's in groot aanzien bij de bevolking, die vaak in hunne plaats de heerendiensten verrichtte en hunne velden bebouwde, terwijl het thans in vele streken geen ongewoon schouwspel is dat een getulbande hadji te midden der andere heerendienstplichtigen aan wegen enz. werkt. Naar men zegt is deze vermindering in aanzien het gevolg van de toeneming van hun getal, die in de hand werd gewerkt door de wijziging in de politiek, welke de Regeering tegenover den hadji volgt. Vroeger toch trachtte zij de bedevaart zooveel mogelijk te bemoeilijken en vorderde sedert 1825 van elken bedevaartganger een pas, waarvoor *f* 110 moest betaald worden. In 1852 werd deze heffing echter afgeschaft, daar zij in strijd scheen met de godsdienstvrijheid, die het Reg.-Reglement (art. 119) aan ieder in Indië toekent. Eene groote toename van het getal hadji's volgde daarop, gedeeltelijk zeker wel tengevolge dier vrijgevige bepalingen, maar voor een ander deel ook onder den invloed van den opgewekten Moslemschen geloofsijver, die zich sedert 1854 bijna overal vertoonde en van de zoozeer verbeterde middelen van vervoer. Ten einde althans een zeker toezicht te kunnen uitoefenen werd daarom in 1859 (St. 42) bepaald, dat alleen zij de bedevaart mochten ondernemen, die passen hadden erlangd, welken slechts werden gegeven indien de aanvragers op voldoende wijze voor hunne achtergebleven betrekkingen hadden gezorgd, terwijl zij bij hunne terugkomst een examen moesten afleggen ten overstaan van den regent. Alleen zij, die zoodoende bewezen, dat zij werkelijk Mekka bezocht hadden, kregen een certificaat, dat hun tot het dragen der hadji-kleeding recht gaf en

op de voordeelen daaraan verbonden. Dit examen was noodig, omdat het gebleken was dat verscheidene zoogenaamde pelgrims niet verder waren geweest dan Singapore; de oprichting van een Nederlandsch consulaat te Djeddah in Arabië (1872), waar de passen moeten worden afgeteekend, maakt dit echter thans overbodig. Een groote afwisseling valt optemerken in het getal dergenen die jaarlijks naar Mekka vertrekken. Terwijl dit getal in 1880 voor Java en M. 7327 en voor de Buitenbez. 2852 bedroeg, daalde het totaal in 1886 en 1887 tot 2600 à 2700, doch steeg daarna tot 4431, 3406, 5785 en 6547, terwijl het in 1892 weder 7466 bedroeg, van welken 3160 uit Java en M. vertrokken waren. Allerlei omstandigheden oefenen hierop invloed uit; het grootste getal bedevaartgangers vertrekt echter in de jaren waarin de voornaamste plechtigheid van den hadj, het verblijf te Arafat, op een Vrijdag valt. Een niet gering aantal hunner keert niet dadelijk of zelfs in het geheel niet terug; zoo werden in 1892 ruim 1300 bij het consulaat gedeponeerde passen niet teruggehaald, waarschijnlijk omdat de hadji's overleden waren of hun verblijf in Arabië verlengden. Wanneer men de bovenstaande cijfers vergelijkt met het aantal hadji's, dat in 1852 volgens officieele opgaven Java verliet, toen dit slechts 70 bedroeg, dan is de toename beduidend te noemen, al neemt men dan ook aan, dat er vóór dat jaar alle aanleiding bestond om op eene slinksche wijze aan de bedevaart deeltenemen, ten einde de zware belasting te vermijden. Terwijl sommigen meenen, dat deze vermeerdering toejuiching verdient, daar zij het aanzien van den hadji breekt, die nu niet meer zóó zeldzaam is als vroeger, gelooven wij, dat de toename veel beduidender zou moeten zijn, om dat gevolg te hebben, en dat in zulk een geval er door vermeerdering van fanatisme onder de bevolking veel meer verloren zou worden, dan er aan den anderen kant zou worden gewonnen.

Niet zelden komt het voor dat onder de hoogere geestelijkheid zich personen bevinden, die de bedevaart hebben gedaan, dan Arabische namen aannemen en de Arabische kleeding dragen, iets dat aanleiding heeft gegeven tot de meening, dat zij Arabieren waren, ofschoon zij doorgaans Javanen zijn. Onder deze hoogere geestelijken staat de pengoeloe bovenaan. De Islam kent geen priesters of geestelijken; zij, die daarvoor soms werden aangezien, zijn gewone moskee-beambten, zooals de Imam of voorganger in het

gebed, en de Chatib, die de toespraak bij den Vrijdagsdienst houdt. Op Java, en ook elders in den Indischen archipel, worden echter aan de personen, aan een moskee verbonden, nog verscheidene andere functiën opgedragen, die volgens het theoretische Moslemsche recht tot den werkkring van den rechter behooren, terwijl zij ook nog andere werkzaamheden verrichten zooals bij het sluiten van huwelijken en het administreeren van sommige fondsen. De organisatie dezer geestelijkheid hangt samen met de territoriale indeeling, door ons bestuur ingevoerd. In de hoofdplaatsen der afdeelingen en districten, — hoogst zelden daarbuiten, — vindt men moskeeën, in den regel logge vierkante gebouwen, die slechts door den vorm van het dak in het oog vallen, daar dit met een punt eindigt of wel uit drie, naar omhoog kleiner wordende daken bestaat. Bij zulk een moskee is nu op de hoofdplaats eener afdeeling een pengoeloe aangesteld, die op de hoofdplaats der residentie den titel van hoofdpengoeloe draagt. Op Midden-Java vindt men vaak twee pengoeloe's, van welken een als adviseur van de Inlandsche rechtbanken dienst doet en daarom ook wel pengoeloe-landraad genoemd wordt, en dan door het Europeesche bestuur wordt aangesteld en een bezoldiging ontvangt. De andere pengoeloe, — die op de hoofdplaats der residentie ook adviseur is van het regentschapsgerecht, en dan door den resident benoemd wordt, — treedt op bij het sluiten van huwelijken enz. terwijl hij ook dáár, waar geen afzonderlijke Imam is aangesteld, in het gebed voorgaat. De voornaamste geestelijke bij eene moskee in eene districtshoofdplaats draagt gewoonlijk den titel van naïb of wakil, als vervanger van den pengoeloe. Verscheidene lagere moskee-beambten zijn den hoogeren geestelijke toegevoegd, zooals ketibs, die soms de toespraak houden, maar vaak met het voorgaan bij één of meer der dagelijksche gebeden belast zijn, of de adan afroepen; modins die gewoonlijk, maar niet altijd belast zijn met het afroepen der adan enz. Gewoonlijk wonen deze personen met hunne gezinnen te samen in een wijk, kaoeman genaamd, die in de buurt der moskee gelegen is, en waar zich vaak ook andere personen nederzetten die zich min of meer aan een godsdienstig leven wijden en ook soms wel eene kleine tegemoetkoming ontvangen, waartegen zij zorgen moeten ter Vrijdagdienst optekomen opdat het vereischte getal deelnemers aanwezig zij.

De inkomsten van welken deze personen leven vloeien uit verschillende bronnen voort. Meermalen hebben de moskeeën hunne eigen kassen, althans wanneer er ambtelijke velden aan verbonden zijn en wanneer er gelden voor het onderhoud der moskee worden gereserveerd. Voor het overige bestaan de inkomsten der geestelijken, behalve uit de traktementen hun als adviseurs toegelegd, uit beloo-ningen voor de werkzaamheden bij huwelijken, echtscheidingen, boedelscheidingen enz. en in de liefdegaven die zij ontvangen en met name de djakat en pitrah[1]). De djakat is eene belasting, die de Islam op de geloovigen legde, welken in het bezit van zekere bezittingen zijn, en voor bepaalde categorieën van personen bestemd is, met name voor behoeftigen en armen. Onder het Nederlandsche bestuur heeft zij den vorm eener vrijwillige gave aangenomen, daar sedert de opheffing van het Preangerstelsel (blz. 85) bij de invordering der djakat in geen gewest op Java van de tusschenkomst der wereldlijke macht gebruik mag worden gemaakt. De djakat wordt gewoonlijk door den dorpsgeestelijke geïnd; de hoogere geestelijkheid tracht hoe langer hoe meer de opbrengst der djakat aan zich te trekken en de verdeeling, na aftrek van het aandeel voor den inner, aan zich voortebehouden. Grootendeels komt die opbrengst thans ten goede aan de moskee-geestelijkheid, die aan hadji's en santri's, welken als armen om Godswil beschouwd worden, een gedeelte uitkeert en ook soms een gedeelte voor andere, Gode welgevallige doeleinden gebruikt. Zelfs daar, waar de gave onmiddellijk door den dorpsgeestelijke wordt uitgekeerd ('t geen niet altijd het geval is), weet de Javaan de spreuk toe te passen: „avec le ciel il y a des accommodements", want de slechtste en duurste schoof heeft op vele plaatsen den naam van priesterschoof erlangd, omdat zij in den regel aan den modin werd uitgekeerd. Maar in de Preanger, waar de geestelijken ontvangers der belastingen, ook voor de regenten waren, zorgden zij wel niet te kort te komen en zoodoende werd deze residentie het beloofde land voor geestelijken en santri's, zoodat men er zelfs reizende geestelijken vond, die een verplaatsbaar bedehuis met zich voerden. In sommige Moslemsche werkjes kon men dan ook lezen, dat onder de wachthuizen op den weg naar den hemel de djakat het 3de was; die goed gaf kwam

[1]) Poensen in Med. Ned. Zend. XVIII.

er stellig door, maar de anderen rolden in de hel! De pitrah is eene opbrengst na het einde der vasten in geld en rijst opgebracht, die ten goede behoort te komen aan dezelfde personen als die voor welken de djakat bestemd is. Op Java wordt zij getrouwer dan deze uitgekeerd; bij hare verdeeling schijnt men zich nog minder aan vaste regels te houden dan bij de djakat het geval is.

Met al deze zaken en met nog zoovele anderen, den godsdienst betreffende, laat de Ned. Regeering zich niet in, daar zij zooveel mogelijk eene onzijdige houding tegenover den Islam inneemt, die echter niet zelden groote bezwaren oplevert voor Inlandsche Christenen, welke te midden eener Moslemsche bevolking leven [1]). Zij heeft het toezicht over de Moslemsche geestelijkheid aan den regent opgedragen en bemoeit zich slechts in zooverre met de geestelijkheid dat het bestuur, zooals wij weten, eenige pengoeloe's aanstelt en bezoldigt, die als adviseurs den rechters ter zijde staan welken over Inlanders rechtspreken. Want het Reg. reglement (art. 75) eischt, dat in de rechtspraak over de Inlandsche bevolking zooveel mogelijk hare godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken moeten gevolgd worden, althans voor zooverre dit met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid kan worden overeengebracht. Voor het burgerlijk en handelsrecht geldt deze regel nog in zijnen vollen omvang. De rechtbanken, die deze gebruiken enz. moeten toepassen, en grootendeels uit Inlandsche hoofden zijn samengesteld, worden voorgelicht door het advies van eenen geestelijke, door het Gouvernement aangesteld en die, op straf van nietigheid, in elk geval moet worden gehoord, waarin Moslemen zijn betrokken. Maar deze waarborg is der Regeering niet voldoende voorgekomen. Een gedeelte van het recht staat in zulk een nauw verband met de godsdienstige begrippen van den Moslem, dat men de beslissing over zaken, die daarmede in verband staan, niet aan wereldlijke hoofden, maar aan de geestelijken heeft willen overlaten. Het zijn geschillen omtrent het familie-recht, en met name in huwelijkszaken en nalatenschappen, die diep ingrijpen in het volksleven en derhalve door de zoogen. priesterraden moeten worden berecht. Groote misbruiken zijn echter, vaak niet ten onrechte, aan deze rechtspraak verweten. Om dezen tegentegaan werd o. a. bepaald,

[1]) Mr. L. W. C. v. d. Berg in de Gids 1890.

dat geen vonnis van een priesterraad tegen den wil van partijen mag worden ten uitvoergelegd dan op last van den landraad, terwijl in S., 1882 n°. 152 enkele bepalingen tot het tegengaan dier misbruiken zijn opgenomen. Nieuwe maatregelen in dien geest zijn bij de Regeering in overweging.

Alvorens van het onderwijs voor den Inlander aftestappen willen wij nog een oogenblik stilstaan bij de maatregelen, door de Regeering ten dien opzichte genomen. De bemoeiing van harentwege met dit onderwerp dagteekent eerst van ongeveer een halve eeuw geleden, toen de Gouverneur Generaal in 1849 vergunning kreeg om *f* 25.000 voor het onderwijs onder de Javanen te besteden. De genoemde som, bespottelijk klein voor zooveel millioenen Javanen, werd telkens verhoogd, zoodat op de begrooting voor 1894 eene som van *f* 1.330.159 voor het Inlandsch onderwijs is uitgetrokken. Vooral werd sedert 1871 krachtig de hand aan het werk geslagen toen bij Kon. besluit van 3 Mei van dat jaar eene regeling voor het Inlandsch onderwijs werd ingevoerd. Naast de reeds bestaande school te Bandong werden verscheidene kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers opgericht; tal van volksscholen kwamen tot stand, en voor het onderwijs, daar gegeven, en voor het toezicht op dat onderwijs werden allerlei regels gesteld en op onbekrompen wijze daarvoor gelden toegestaan. In dit opzicht kon men dus de Regeering niet langer van verzuim beschuldigen; jammer maar dat, zooals van verschillende zijden werd aangetoond [1]), nu weder juist in tegenovergestelde richting werd gezondigd, daar de gelegenheden tot het ontvangen van onderwijs te veel werden uitgebreid, zonder met de beschikbare krachten te rade te gaan, en voorts aan dat onderwijs een richting werd gegeven die weinig rekening hield met het praktische nut, dat het onderwijs voor Inlanders behoort opteleveren. Er werd dan ook vaak over geklaagd dat van dat onderwijs hoofdzakelijk gebruik werd gemaakt door Inlanders, die eene aanstelling bij het bestuur verlangden, maar dat dit niet tot het eigenlijke volk doordrong, dat daarvan dan ook weinig nut trok, en de behoefte daaraan niet gevoelde. Niet het minst werd daarbij gestreden

---

[1]) N. Graafland in Med. Ned. Zend. XXIV. XXXIV en in Verg. Ind. Gen. 19 Maart 1889. J. C. Neurdenburg in Verg. Ind. Gen. 11 Maart 1879. De Clercq in Verg. Ind. gen. 12 Febr. 1883.

over het nut van het Nederlandsch, als vak van onderwijs aan de kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers, en over de vraag of het onderwijs in de volksscholen in sommige streken, b. v. in de Minahasa, in de landstaal, het Maleisch of het Nederlandsch moest worden gegeven [1]). Sedert 1886 is de Nederlandsche taal uit het leerplan der kweekscholen verwijderd, hoofdzakelijk wel omdat het doel, aan de kweekelingen de gelegenheid te verschaffen om zich later verder te ontwikkelen, toch niet bereikt werd, daar zij het in die taal niet ver genoeg brachten en zelfs vele overigens geschikte kweekelingen het onderwijs in de klassen, waar het Nederlandsch gebezigd moest worden, toch niet konden volgen. Eene geheele reorganisatie van het Inlandsch onderwijs zal het gevolg zijn van het Kon. Besluit van 28 Sept. 1892 (S. 1893 n°. 125) waarbij gebroken werd met het verkeerde stelsel, dat voor alle personen, die een kweekschool verlaten met bevoegdheid om tot onderwijzer te worden benoemd, een nieuwe school moest opgericht worden, zonder rekening te houden met de geneigdheid van de bevolking om van het openbare onderwijs gebruik te maken. Bovendien worden thans de Inlandsche openbare scholen in twee soorten verdeeld; die der eerste klasse zullen gevestigd worden op de hoofdplaatsen der afdeelingen en in de centra van handel en verkeer. Het onderwijs, daar gegeven, omvat het lezen en schrijven der landstaal, waar die bruikbaar is voor het onderwijs, en de Maleische taal; het rekenen, de aardrijkskunde van Ned. Indië, de geschiedenis van het gewest of eiland, de beginselen der kennis der natuur, het handteekenen en de beginselen van het landmeten. Op de scholen der tweede klasse, die op zeer eenvoudigen voet zullen worden ingericht, zal het onderwijs worden gegeven door personen, die niet aan eene kweekschool behoeven te zijn gevormd en zich tot de meest elementaire vakken bepalen. Zoodoende hoopt men de gebreken te vermijden der vorige regeling, die slechts één school kende, welke te weinig gaf voor de zonen van aanzienlijken en te hoog stond voor de eigenlijke bevolking, wier kinderen grootendeels niet verder kwamen dan de laagste klasse. Een nieuwe kweekschool zal thans

---

[1]) J. H. J. Laats in Ind. Gids 1892 I. II. Prof. Kern in de Verg. v. h. Ind. Gen. 18 Nov. 1890 en de Nota's gewisseld tusschen hem en v. d. Kemp (Verslagen Ind. Gen. 1891, 1893).

voor Midden-Java te Djokjakarta worden opgericht; daarentegen is de kweekschool te Padang Sidempoean (Tapanoeli) opgeheven, in verband met het gering aantal Gouvernements-scholen in de Bataklanden en het getal beschikbare onderwijzers.

Wij zijn echter ver afgedwaald van den Javaanschen jongen, dien wij in de langgar bij zijnen goeroe verlieten en dien wij nu op zijnen loopbaan willen vergezellen, waar hij als man en vader optreedt. Voor hij echter in het huwelijk kan treden heeft hij van zijne eerste kinderjaren af verscheidene handelingen ondergaan, die een min of meer godsdienstig karakter vertoonen en waarbij het dan ook gewoonlijk aan sedekahs en slamettans niet ontbreekt. Zoo wordt hier en daar een offer gebracht als het kind 35 dagen, elders als het 7 maanden oud is, bij gelegenheid van den oedoen siti, de nederdaling op den grond, omdat eerst dan het kind met de voeten op den grond mag worden gezet om te leeren loopen. Soms wordt het kind daarbij in de kooi van den vechthaan opgesloten en laat men het een soort van ladder bestijgen, van suikerriet vervaardigd. Op den 35sten of 40sten dag na de geboorte knipt men het hoofd kaal en dit wordt bij de jongens voordurend herhaald, tot zij 15 à 16 jaar oud zijn geworden[1]). Gewoonlijk laat men enkele vlokjes haar staan, waarbij veel plaatselijk verschil voorkomt. Zoo worden de kinderen van voorname Inlanders meestal geschoren, bij anderen laat men vaak een staartje aan het achterhoofd groeien, of een ronde plek boven op het hoofd, bestaande uit ietwat langere haren in het midden, door een kring van korteren omgeven. Dit laatste wordt ook bij meisjes gedaan; niet zelden echter laat men bij haar slechts vóór op het hoofd een weinig haar staan. Van meer belang echter is de besnijdenis, die bij jongens tusschen het 12de en 14de jaar plaats heeft en waardoor zij als het ware in den Islam worden ingewijd, daar deze handeling, ofschoon geenzins door de Moslemsche wet als verplichting aan de geloovigen opgelegd, maar veeleer als verdienstelijk (sonnat) beschouwd, in de meeste oostersche landen als een der hoofdvereischten voor den Moslem wordt aangemerkt en bij niet weinigen in den Indischen archipel, nevens den afkeer tegen het gebruik van varkensvleesch,

[1]) Over de beteekenis van het haarsnijden Dr. G. A. Wilken in Rev. Col. intern. II.

den hoofdinhoud hunner geloofs-artikelen uitmaakt. De wijze waarop de besnijdenis, die ook bij heidensche stammen in den archipel voorkomt, verricht wordt, behoeven wij hier niet te beschrijven [1]); natuurlijk ontbreekt het dan weder niet aan offermalen, 't geen ook wel het geval is bij het vijlen der tanden [2]) dat gewoonlijk bij jongens tusschen de besnijdenis en het huwelijk verricht wordt, en soms eenige malen gedurende het leven herhaald wordt. Deze bewerking geldt voor den jongeling als teeken van manbaarheid of meerderjarigheid, en in 't algemeen als een bewijs dat de betrokken persoon een eerzaam en vroom Inlander is. Ook meisjes ondergaan soms de besnijdenis, terwijl het vijlen der tanden bij haar in den regel reeds op het 12de of 13de jaar plaats heeft.

Het wordt nu hoog tijd dat de jonge man zich voor goed vestigt. Vaak is het de vader alleen die rondziet of er een meisje te vinden is, dat *hij* voor zijnen zoon geschikt acht; naar het oordeel van den jongeling wordt dan vooreerst niet gevraagd, en bijna alles, wat het huwelijk voorafgaat, wordt buiten de aanstaande echtgenooten behandeld, die elkander soms nimmer gezien hebben. Toch komt het weder vaak voor, dat zij met elkander op de rijstvelden gedurende den oogsttijd kennis hebben gemaakt, en daar teedere banden hebben aangeknoopt; soms wordt zelfs wel een huwelijk gesloten tegen den wensch van den vader van den jongen, doch bijna nooit tegen den wil van den vader van het meisje, daar zij geheel onder de macht van haren vader staat. Men zegt echter dat hier en daar in zoo'n geval de toevlucht genomen wordt tot het vragen van de toestemming van een anderen bloedverwant. Heeft de vader het meisje ontdekt, dat naar zijne meening eene goede vrouw voor zijn zoon kan worden, dan vraagt hij aan een zijner vrienden om eens te gaan polsen, hoe hare ouders daarover zouden denken, en toonen dezen zich daartoe niet ongeneigd, dan wordt er op nieuw een tusschenpersoon gezonden om de hand van het meisje te vragen. Is het antwoord toestemmend, dan gaan vader en zoon, dikwijls van eenige bloedverwanten vergezeld, eens een kijkje nemen, maar de aanstaande bruidegom mag met de reden van het bezoek niet bekend zijn,

---

[1]) Dr. G. A. Wilken in de B. t. d. t. l. en vlk. IVe Volgr. X.

[2]) J. Kreemer in Med. Ned. Zend. XXV. Wilken in Bijdr. t. d. t. l. en volk. Ve Volgr. III.

althans geen blijken geven, dat hij dit weet. Alles gaat daarbij zeer in den vorm toe. Over allerlei wordt gesproken, behalve over het ware doel van de komst der gasten, maar de gastheer laat onder het een of ander voorwendsel zijne dochter komen, b. v. om zijn kris te halen of sirih te brengen. Te huis teruggekeerd maakt de vader zijnen zoon met het doel van het bezoek bekend. Mocht de jongen geen zin in het meisje hebben, dan gaat het huwelijk niet door; om den smaak der aanstaande vrouw bekommert zich niemand. Doch zelden is het eerste het geval, want het is terecht opgemerkt: de Javaan trouwt in den regel niet omdat hij dit of dat meisje wil huwen, maar omdat hij eene vrouw wil hebben. Onze vriend neemt dan in het voorgeslagen huwelijk genoegen en zoo spoedig mogelijk worden nu de noodige geschenken, vruchten, ringen, kleederen enz. als huwelijksgave door den vader van den bruidegom gezonden. Maar dit is niet voldoende. De dochter moet als het ware van haren vader gekocht worden; dit althans schijnt de beteekenis te zijn van den toembassan, die in eene som gelds bestaat, waarvan het bedrag bij schikking wordt vastgesteld. Inderdaad is het koopen der vrouw van hare ouders eene oud-polynesisch gebruik, dat vóór de invoering van den Islam ook op Java bekend was, maar thans op dat eiland hier en daar in onbruik schijnt te geraken. Eenige dagen later worden er op nieuw geschenken gezonden, en vaak brengt de gewoonte mede, dat de bloedverwanten en kennisen rijst, vleesch en lekkernijen van de aanstaande echtgenooten ontvangen, ja zelfs bestaat op vele plaatsen de verplichting dat zij aan het hoofd, dat onmiddellijk boven hen geplaatst is, geschenken zenden, die zeer verschillend zijn naar den rang en het vermogen der betrokken personen, en somtijds in buffels, groote hoeveelheden rijst enz., maar bij minderen gewoonlijk in een haan, een weinig rijst en andere minder kostbare zaken bestaan. Doch nu moet de dag van het huwelijk bepaald worden en dit is lang geen gemakkelijke zaak, want de Javaan gelooft aan goede en kwade dagen voor allerlei handelingen, — niet het minst voor het huwelijk — en eene vrij omslachtige berekening is daarbij noodig. De verschillende dagen der week hebben elk hun eigen cijfer. Maar behalve de week, die wij kennen, heeft de Javaan nog de zoogenaamde passer-week, die uit 5 dagen bestaat, welken elk weder hun eigen cijfer hebben. Deze beide getallen telt hij samen. Voor elke

onderneming heeft hij nu eenige woorden, die eene bijzondere beteekenis hebben, en nu herhaalt hij die woorden achter elkander, totdat hij zooveel malen geteld heeft, als door het verkregen cijfer wordt uitgedrukt. Heeft het woord, waarbij hij nu stil houdt, eene gunstige beteekenis, dan is alles goed, anders moet de onderneming worden uitgesteld. B. v.: hij wil een paar koeien naar eene andere plaats drijven en op den maandag daar komen, welke dag met legi der passerweek samenvalt. Maandag heeft 4 en legi 5, dus te samen 9. Nu begint hij de volgende benamingen te tellen: soekoe (pooten), boeta (hoofd), gadjah (lichaam) en watoe (staart), en op dezelfde wijze gaat hij voort tot hij 9 maal geteld heeft en dus op soekoe stil houdt. Dit is echter een ongunstig woord, want onfeilbaar breekt het beest dan zijn pooten. Maar gadjah en boeta zijn al even erg, want dan sterft het beest spoedig of het wordt dol; hij moet dus de reis zoo aanleggen dat hij op eenen dag aankomt, die op watoe valt, b. v. dinsdag of pahing, die het getal 12 vertegenwoordigt. Maar behalve deze berekeningen zijn er nog meer kunstgrepen in gebruik, om een gelukkig huwelijk te verzekeren. Zoo heeft men in 't Solosche eene berekening uit den geboortedag en de voor- en achterletters van de namen der aanstaande echtgenooten, die omtrent hunne toekomst beslissend is en, zoo zij ongunstig luidt, menig huwelijk verijdelt.

Maar alle voorteekenen waren gunstig en het huwelijk kan dus voortgaan. Den dag vóór het huwelijk, bij rijken zelfs 2 of 3 achtereenvolgende dagen te voren, wordt ten huize der ouders een feest gegeven. Bruigom en bruid brengen den laatsten nacht van hun ongehuwd leven wakende door; deden zij 't niet, zij zouden door 't een of ander onheil getroffen worden. Om den tijd te korten waken eenige vrouwen dien nacht zoowel bij den jongeling als bij het meisje. Eindelijk is de groote dag daar, en de bruigom maakt zich gereed zijne taak bij de plechtigheid naar behooren te vervullen, want de bruid heeft met de voltrekking van het huwelijk niets te maken; zij blijft stilletjes tehuis om haren man aftewachten, terwijl hare plaats door haren wali of voogd wordt ingenomen, wiens toestemming tot een huwelijk noodig is; in de eerste plaats de vader, daarna de grootvader of de verdere mannelijke bloedverwanten in de mannelijke lijn; de eerstvolgende bij ontstentenis van den naaste. De beide eerstgenoemden hebben zelfs het recht eene maagd tegen

haren wil uittehuwen. Volgens het Moslemsche recht is het huwelijk voltrokken door de wederzijdsche toestemming der partijen, — waarbij de vrouw door haren wali wordt vertegenwoordigd, — uitgesproken in tegenwoordigheid van twee getuigen. Op Java wordt de taak van den wali gewoonlijk vervuld door den districts-naïb, soms door den pengoeloe dan wel door hunne vervangers. Zij moeten daarbij ook zorgen, dat de voorschriften der wet worden in acht genomen, en dat b. v. geene personen in den echt verbonden worden, die elkander in den verboden graad van bloedverwantschap, zwagerschap of zelfs zoogverwantschap bestaan; welke laatste ontstaat tusschen het kind en zijne min en hare naaste bloedverwanten. Eigenaardig is het dat in het oog van vele Javanen ook de betrekking, waarin de aanstaande schoonouders tegenover elkander zouden komen te staan, een hinderpaal voor een huwelijk kan uitmaken [1]). In plechtigen optocht gaat men naar de moskee, waar het huwelijk gewoonlijk gesloten wordt; bij regenten en grooten geschiedt dit echter in hunne pendapa's. De hoofdpersoon is de bruigom die, in de later te beschrijven hofkleeding getooid, zich te paard, te voet of in een versierd rijtuig derwaarts begeeft, terwijl een zonnescherm boven hem gehouden wordt en zijne bloedverwanten hem vergezellen en vaak ook muziek den stoet opluistert. Ook de desa-geestelijke gaat met den bruigom, om den naïb enz. intelichten over datgene, wat deze van het echtpaar weten moet om het huwelijk te kunnen voltrekken [2]). Duidelijk moet de wali, hierbij gewoonlijk door den naïb vervangen, aangeven, welke vrouw hij in het huwelijk met den bruidegom wil verbinden, terwijl daarbij tevens het bedrag der huwelijksgift genoemd wordt, die door den man aan de vrouw gegeven wordt, en gewoonlijk in een stuk zilver of goud bestaat. De bruigom zegt van zijn kant, dat hij in het huwelijk wil treden met de genoemde vrouw en de huwelijksgift tot het aangegeven bedrag hetzij geeft, hetzij als schuld erkent. Gewoonlijk houdt de naïb een der duimen van den bruigom vast om hem, door daaraan te trekken, het teeken te geven dat het zijne beurt is om te spreken. Hiermede is het huwelijk gesloten, maar in den regel wordt op Java door den bruigom nog de verklaring

---

[1]) C. Poensen in Med. Ned. Zend. XXXI.

[2]) Arminius in Ind. Gids 1889. II. — Mr. L. W. C. v. d. Berg in Bijdr. t. d. t. l. en volk. Ve volgr. VII.

afgelegd, dat hij toestemt in eene scheiding van zijne vrouw wanneer hij haar verlaat, een jaar over zee of zeven maanden over land, of zijne echtelijke verplichtingen niet nakomt. Bovendien worden ook door den naïb en een der getuigen stichtelijke toespraken gehouden. De vervanging van den wali door den naïb heeft ten doel te voorkomen, dat eerstgenoemde door onkunde met de wettelijke bepalingen fouten bij de voltrekking van het huwelijk maakt; zij is echter geen vereischte voor de wettigheid daarvan. Nu volgen nog een aantal feesten; niet licht zal de Javaan, door godsdienstig gevoel gedreven, verzuimen ze zoo luisterrijk mogelijk te vieren en velen zijn er die zich diep in schulden steken en alles verpanden wat zij bezitten, om bij eene dergelijke gelegenheid niet achter te blijven. Maar al te dikwijls wordt daarvan door Chineezen en anderen misbruik gemaakt om hun tegen hooge renten geld voorteschieten of geld te leenen op den oogst van een volgend jaar, die dan voor een spotprijs in hunne handen valt. Een dergelijk feest is de sedekah walimah, na het sluiten van het huwelijk, wanneer de bruidegom van de moskee te huis komt. Gewoonlijk wordt de jonge man, nog fraaier uitgedost dan te voren, en het naakte bovenlijf thans met een geel kleursel, boréh, ingesmeerd, in den achtermiddag in plechtigen optocht naar het huis van de bruid gebracht, die ondertusschen eveneens prachtig is opgeschikt. In Soerakarta draagt zij een zijden kleedje, met een verguld overkleed, en een gelen zijden sjerp als buikband. Het haar is op eene bijzondere wijze opgemaakt en met bloemen versierd, die aan een draad geregen zijn. Haar voorhoofd wordt beschilderd, terwijl haar aangezicht met blanketsel en het bloote bovenlijf met boréh geverfd is. Een aantal symbolische handelingen worden nu door beiden verricht, die op een gelukkig huwelijk doelen en op den eerbied, dien de vrouw aan den man verschuldigd is. Tengevolge van het groote aantal feesten duurt het gewoonlijk 2 of meer dagen voordat de jonggehuwden bij elkander gebracht worden. Naarmate van den rang der jongelieden worden de beschreven plechtigheden uitgebreid of ingekort en met meer of minder staatsie gevierd. In de Soendalanden hebben enkele afwijkingen plaats; zoo vergezelt daar de bruid somtijds den bruigom bij den optocht naar de moskee, en verschilt ook de kleeding der jonggehuwden van den staatsie-dos in Oost-Java.

Ofschoon de Islam hem het huwelijk met 4 vrouwen veroorlooft, stelt de Javaan uit de mindere klasse zich gewoonlijk met één echtgenoote tevreden, maar vindt daarvoor eene ruime vergoeding in de gemakkelijke echtscheiding. Ten allen tijde toch kan de man, zonder opgave van redenen, zijne vrouw verstooten; hij behoeft daartoe slechts eene formule uittespreken waarin hij dit verklaart en beide partijen zijn gescheiden. Hij heeft echter het recht haar binnen zekeren termijn terug te nemen; maar is die tijd verstreken of heeft de man driemaal de verstootingsformule uitgesproken, dan is het huwelijk voor goed ontbonden. Tusschen de gescheiden echtgenooten kan echter weder een nieuw huwelijk worden gesloten mits, na de drievoudige verstooting, de vrouw een huwelijk aangaat met een tusschenpersoon, lĕt genaamd, die alle rechten van een echtgenoot verkrijgt en dezen zelfs behoort uitteoefenen, maar van wien men op Java aanneemt dat hij daarvan geen gebruik zal maken. Zoo spoedig mogelijk laat de vrouw zich van hem scheiden en huwt dan weder met haren eersten man. Eene vrouw kan slechts wegens bepaalde redenen echtscheiding verkrijgen. Na het bovenstaande zal het wel geen verwondering baren wanneer wij vernemen dat er op Java mannen gevonden worden, die in korten tijd 20 en meer vrouwen huwden en weder verlieten, en dat er vrouwen van middelbaren leeftijd zijn, die met 10 en meer mannen verbonden zijn geweest. De onkosten voor het huishouden behooren volgens de Moslemsche wet door den man te worden gedragen, die aan de vrouw onderhoud verschuldigd is, dat uit voeding, kleeding, huisvesting en soms uit bediening bestaan moet, volgens de plaatselijke gebruiken. In werkelijkheid draagt echter, vooral in de lagere standen, de vrouw even goed in het onderhoud van het huisgezin bij en wordt door haar vaak het zwaarste werk verricht, en laat de man zich door zijne vrouwen onderhouden. Toch brengt het huwelijk met meer dan eene vrouw vaak zijne bezwaren en onkosten mede; stijgt de landbouwer tot een hoogeren trap van welvaart dan gebeurt het desniettegenstaande niet zelden dat de man, — soms zelfs op verlangen van zijne vrouw die voor verstooting vreest, — eene tweede echtgenoote neemt en zelfs het geoorloofde maximum van 4 vrouwen bereikt, die dan vaak in afzonderlijke huisjes wonen. Hooger geplaatsten, zooals regenten, hebben ieder dikwijls een zeker getal vrouwen, die men

gewoonlijk bijzitten noemt, ofschoon deze naam haren werkelijken toestand niet geheel juist uitdrukt. Behalve met de padmi, die meest van hooge geboorte is, en als de echte vrouw beschouwd wordt, overal waar de regent enz. officieel optreedt, is hij dan nog met eenige vrouwen van lageren rang gehuwd, selir of goendik genaamd, die door hem verstooten worden wanneer hij weder eene andere vrouw wil huwen en daardoor het wettig getal echtgenooten overschreden zou worden, terwijl hij later, zoo hij dat wenscht, de verstootene weder terug neemt. Gewoonlijk wacht de man echter, in geval van zwangerschap, met de verstooting totdat de bevalling heeft plaats gehad; terwijl het ook wel gebeurt dat het huwelijk eerst gesloten wordt als de bijzit zwanger wordt. Het lot dier selirs is vaak niet zeer benijdenswaardig. Terwijl de padmi in den regel den rang en stand van haren echtgenoot deelt, is dit niet het geval met de selirs, die bij plechtige gelegenheden ook niet met hem in het openbaar verschijnen en in den regel min of meer aan de padmi ondergeschikt zijn. Zelfs na de verstooting blijven zij in de woning van den echtgenoot; vaak worden zij streng afgezonderd gehouden en hebben haar verblijf in het achtergedeelte van den dalem, waar zij ieder een afzonderlijk vertrek bewonen. Hare kinderen staan niet gelijk met die, welken bij padmi's verwekt zijn, voeren lagere titels dan dezen, en zijn meestal van de opvolging in de waardigheden van den vader uitgesloten. Het huwelijk met zulk eene selir wordt vaak niet door den bruigom in persoon gesloten, daar deze soms slechts zijn kris of hoofddeksel als vertegenwoordiger zendt.

Eenmaal gehuwd zijnde, zoekt onze Javaan, die in den regel aanvankelijk met zijne vrouw bij zijne schoonouders inwoont en met hen en voor hen werkt, zoo spoedig mogelijk de voordeelen, aan den stand van gogol verbonden, te verkrijgen. Dikwijls gaat dit als van zelf, wanneer zijne ouders door ouderdom of gebreken tot den arbeid ongeschikt geworden zijn en zij hunne rechten aan hem overdragen, maar daarentegen ook de verplichtingen van den gogol verliezen. Deze erfelijkheid strekt zich ook wel op schoonzoons en aangenomen kinderen uit, zelfs al zijn zij minderjarig, mits er voor eenen plaatsvervanger in de heerendiensten gezorgd wordt; verdere aanverwanten behoeven eene erkenning door de gemeente. Maar ook dan, wanneer de ouders hunne akkers blijven bebouwen,

kunnen jonggehuwden, die bij hen inwonen, aandeel in de velden krijgen, vooral wanneer zij door den invloed hunner betrekkingen gesteund worden, en in den regel worden hunne aanspraken alleen dan ter zijde geschoven, wanneer de uitgestrektheid bebouwde grond te gering is om een behoorlijk aandeel aan elk der ingezetenen te verschaffen. Dat dit aandeel soms zeer klein is, merkten wij reeds vroeger op; één bouw, hoogstens anderhalf, is in vele streken de gemiddelde hoeveelheid die aan den gewonen landbouwer behoort, 't geen ter nauwernood voldoende is om in de eerste levensbehoeften voor een gezin te voorzien, terwijl in sommige streken slechts $^1/_2$ of $^1/_8$ bouw voor elken gogol overblijft. Wanneer het aandeel al te klein zou worden, moeten onze jonggehuwden wachten, totdat er velden beschikbaar zijn of elders heentrekken, waar zij akkers kunnen huren. Zulke vreemdelingen worden in vele dorpen gevonden. In den regel begint de vreemdeling, die zich in de eene of andere desa wil vestigen, zijne diensten aan te bieden voor inwoning, voeding en kleeding. Daarvoor bewerkt hij de akkers en verricht de verplichte diensten van zijnen meester, en wanneer hij zich daarbij als een bruikbaar man heeft doen kennen, dan verkrijgt hij gemakkelijk de vergunning om op het erf van zijnen heer een hut neêr te zetten, en een deel van diens velden te huren of het verlof om dezen met de zoogenaamde tweede gewassen te beplanten. Voor menigeen is dit het toppunt waartoe zijne eerzucht klimt. Hij is dan in den regel vrij van heerendiensten en kan in zijn ledigen tijd de velden van andere landbouwers bewerken tegen een deel der opbrengst, 't zij als memaro, waarbij de eigenaar en de bewerker elk een gelijk deel van den oogst verkrijgen, 't zij als neloe, waarbij de eerstgenoemde een dubbel aandeel erlangt. Wil hij echter hooger op, en ook een aandeel in de velden verwerven, dan moet de toestemming der gemeente, — soms slechts van het dorpshoofd, — verkregen worden, en deze wordt in den regel gegeven, wanneer de vreemdeling door huwelijk als 't ware burger der desa geworden is, al is het dat de nieuwe gogol soms met de helft van het gewone aandeel tevreden moet zijn. Daarbij worden echter altijd de vereischten gesteld, dat men in staat en bereid is, de heeren- en cultuurdiensten te verrichten en dat men gehuwd is en bezitter van erf en woning. Vroeger trachtte de gemeente in den regel vreemdelingen te weren, zelfs wanneer de

desa uitgebreide velden en weinig aandeelhouders had. Thans echter is, vooral in Midden-Java, door den druk der heerendiensten daarin groote verandering gebracht; in bijna elke desa met gemeenschappelijk bezit kan elk van buiten komend individu als aandeelhebber optreden en wordt men rechthebbende op den grond in de hoedanigheid van dienstplichtig ingezeten der gemeente.

De druk der verplichte persoonlijke of heerendiensten welke, zooals wij weten, hoofdzakelijk op de gebruikers der gronden rust, was inderdaad zeer groot. Tot het verrichten van allerlei werkheden werd de hulp der bevolking ingeroepen, die groote wegen moest aanleggen, bruggen bouwen enz., en bovendien werd opgeroepen voor het onderhouden dier werken, het bewaken van gebouwen en andere wachtdiensten, het overbrengen van brieven en gevangenen enz., en zonder eenige vergoeding tot een maximum van 52 dagen in het jaar aan het werk kon worden gesteld. Het Reg.-Reglement (art. 57), schrijft voor dat de verordeningen, de persoonlijke diensten betreffende, om de 5 jaren zouden worden herzien met het doel daarin trapsgewijze de vermindering te brengen met het algemeen belang bestaanbaar. Vooral in de latere jaren werd dit voorschrift getrouw nagekomen[1]); de achtereenvolgens uitgevaardigde voorschriften verminderden in niet geringe mate den bestaanden druk. Vooral kan dit gezegd worden van de zoogen. pantjensdiensten, die verricht moesten worden voor de Inlandsche hoofden en op zich zelven wel niet zwaar waren, maar voortdurend vele dienstplichtigen vereischten. Nadat eerst in 1867 het onbeperkte recht dier hoofden was ingekort en aan elk hunner een maximum van dienstplichtigen was toegelegd, werd in 1882 een eind gemaakt aan de bevoegdheid dier hoofden om persoonlijke diensten van de bevolking te vragen, maar aan deze een hoofdgeld van *f* 1 voor elken dienstplichtige opgelegd, dat strekken moest om de verhooging van bezoldiging te bestrijden, aan de hoofden als schadevergoeding toegelegd. Er bleef echter in vele gewesten een aanzienlijk overschot over, dat na eenigen tijd werd aangewend om de bevolking van verschillende diensten te bevrijden. Hierdoor is het mogelijk geworden om bij de laatste algemeene regeling (1890 S. 248) de diensten te beperken tot het aanleggen, herstellen

[1]) C. F. Schoch. De heerendiensten op Java en M. 's Grav. 1891.

en onderhouden van groote post- en binnenwegen, bruggen en duikers, dammen enz.; het bezetten van wachthuizen; het bewaken van waterwerken en het vervoeren van personen en troepen, terwijl het maximum aantal dagen, waarop diensten kunnen worden gevorderd, tot 42 in het jaar is teruggebracht. Maar bovendien zijn voor verscheidene gewesten afzonderlijke regelingen gemaakt, en wel het eerst voor Kedoe [1]), en mocht het gelukken het maximum der dagen, gedurende welken de dienstplichtige verplichten arbeid moet verrichten, in de meesten dier residentiën tot 24 in het jaar te beperken. De duur van één dag arbeid bedraagt hoogstens 12 uren, daaronder begrepen den tijd, noodig voor het afleggen van den afstand tusschen de woning van den dienstplichtige en het werk, waarvoor hij is opgeroepen, heen en terug, benevens den noodigen rusttijd. Geene levering, betaald of onbetaald, mag daarbij van de bevolking worden gevorderd, behoudens het geval van onteigening ten algemeene nutte, terwijl bij rampen van hooger hand of ter afwending van algemeen gevaar van de gestelde regels kan worden afgeweken. Men heeft wel eens het plan geopperd, de heerendiensten hier en daar geheel afteschaffen tegen verhooging van het hoofdgeld; tot nu toe is men tot dezen, op zich zelf zeker aanbevelenswaardigen maatregel nog niet overgegaan omdat de economische toestand der bevolking dit niet toeliet; zóó zoude in dat geval in Kedoe een hoofdgeld van *f* 2.49 moeten worden geëischt dat men voor haar te drukkend oordeelde. Bij de laatste regeling echter van den aanslag enz. in dat hoofdgeld (1893 S. 68) is de gelegenheid opengesteld om dit te verhoogen, wanneer de tijd gekomen is om de bevolking geheel of gedeeltelijk van de nog overgebleven diensten te verlossen, wat voor Pasoeroean het geval schijnt te zijn. Ook heeft men wel eens aanbevolen van Regeeringswege aan ieder Inlander, die het wilde, de vrijheid te geven de verplichting tot het verrichten der diensten af te koopen; dit stuit echter af op de vrees, dat de hoofden de gelden zouden ontvangen maar dezen voor zich zelven zouden behouden en aan de andere grondbezitters het werk zouden opleggen. Onderlinge schikkingen komen echter vaak bij de bevolking eener desa voor; zoo koopen hier en daar heerendienstplichtigen alle of sommige diensten van de desa af,

---

[1]) L. Norman in Ind. Gids 1890. I.

of huurt deze werklieden om bepaalde diensten te verrichten. Vaak komt het ook voor dat men plaatsvervangers stelt; in dit geval wordt dan *f* 0.10— *f* 0.40 voor het verrichten van een dagdienst, en *f* 0.15—*f* 0.50 voor eene nachtdienst betaald, terwijl voor het verrichten van alle verplichte diensten voor den Staat *f* 5—*f* 40 's jaars wordt betaald.

Deze diensten voor den Staat zijn echter, thans vooral, op vele plaatsen niet de meest drukkende, daar in vele gevallen de diensten, door de gemeente gevraagd, buitenmate velen zijn. De controleur Schmalhausen verhaalt ons dat een energiek, spaarzaam Inlander zich tot hem vervoegde en hem mededeelde dat de diensten, welke de desa in verband met zijn individueel grondbezit van hem eischte, zóó drukkend waren dat, werd dit niet veranderd, hij van zijne bezitting ten behoeve der desa afstand wilde doen. Dit gaf de controleur aanleiding in zijne afdeeling Djombang (Soerabaja) onderzoekingen intestellen, die weldra de overtuiging gaven dat de gemeentelijke diensten een der ergste kwellingen voor de bevolking waren. Zij bestaan hoofdzakelijk in patrouillediensten in de desa zelve en tusschen de desa en de nabijgelegen dorpen, in het onderhoud der desawegen en vooral in de pantjensdiensten ten behoeve der dorpshoofden. In de 3 districten der afdeeling kon het getal dier dagdiensten op 134, 98 en 113 's jaars worden gesteld; in sommige desa's zelfs op 190 en 224 's jaars. Voor een deel was dit het gevolg van eene slechte regeling der diensten; bij eene betere organisatie konden, naar berekend werd, 1.300.000 dagdiensten worden uitgespaard, zonder dat de veiligheid er iets onder leed en kon het getal dagen, gedurende welken een gogol gemiddeld jaarlijks moest „uitkomen" van 111½ tot 54½ worden teruggebracht. Maar tevens was dit te wijten aan de vroeger (p. 234) besproken inrichting van het desabestuur, en met het oog op art. 71 Reg.-Reglement, dat aan de gemeenten de regeling harer huishoudelijke belangen overlaat, scheen ingrijpen hier niet zonder bezwaar. Gelukkig liet de resident van Soerabaja zich niet door deze overweging terughouden; in een tweetal besluiten, door den heer Schmalhausen in zijn vroeger aangehaald werk medegedeeld, werd o. a. het maximum vastgesteld van het getal hoofden in eene desa, in verhouding tot het aantal gogols daar aanwezig, terwijl ook het getal pantjens, aan de dorpsbestuurders toekomende, beperkt werd.

Ook elders werd dit voorbeeld gevolgd en dus zonder veel omslag en bezwaar aan de bevolking een der grootste weldaden bewezen, die men haar verschaffen kon.

Komt de desagemeenschap door het communale landbezit en door de heerendiensten in aanraking met allerlei belangen, aan welken de gemeente bij ons vreemd blijft, zoo is ditzelfde het geval bij sommige aangelegenheden die bij ons tot de sfeer van het particulier belang behooren. In gewone omstandigheden heeft iedere familie in de desa wel niet te veel, maar toch genoeg om van te leven, doch bij buitengewone omstandigheden, zooals huwelijken en sterfgevallen, schieten de middelen vaak te kort om de feesten te vieren of plechtigheden te verrichten, die door den adat gevorderd worden. Ten einde elkander te hulp te komen dient op vele plaatsen de „atoeran sinoman" [1]), elders ook arisan genaamd; eene vereeniging van ingezetenen, waaraan gewoonlijk de gogols en hunne vrouwen moeten deelnemen, terwijl de anggoeran's vrij zijn. De huwbare meisjes moeten ook mededoen bij het stampen van de rijst en het bereiden der spijzen, terwijl de sinomans behulpzaam zijn bij den voorbereidenden arbeid en het aanbrengen van het brandhout. Het werk bestaat in het maken van toebereidselen voor de huwelijksfeesten, het begeleiden van den bruigom, het bedienen der feestgenooten enz.; bij het afleggen en begraven der lijken maken zij de lijkbaar. De vereeniging is in het bezit van de voorwerpen, die bij plechtigheden en feesten noodig zijn, zooals de groote serviezen, zitmatjes enz. De gelden, daarvoor noodig, verkrijgen zij uit de boeten van hen die, opgeroepen, niet komen of hunne taak maar half verrichten en uit heffingen van den bruigom, wanneer deze uit een andere desa afkomstig is. Waar zelfs bij dergelijke particuliere feesten de verplichting tot deelname bestaat, daar geldt dit in nog hoogere mate van algemeene desafeesten, zooals de feesten voor de afgestorvenen; die welken na afloop van de beplanting der velden worden gehouden; de feesten in den vastenmaand en na afloop van de vergadering der desabewoners, waarin het dorpsbestuur gekozen wordt enz. Het geval heeft zich zelfs voorgedaan dat aan een Christen-Inlander, die aan dergelijke feesten niet wilde mededoen, zijn gogolschap ontnomen werd; zelfs zou

---

[1]) Ind. Gids 1891. II p. 1905 vlgde.

hij van zijn erf zijn beroofd indien het bestuur dit niet belet had.
Ook in een ander opzicht bestaat er groote solidariteit tusschen de bewoners eener desa. Volgens de Javaansche wetten is de gemeente aansprakelijk voor de veiligheid van vreemdelingen en gehouden de van hen gestolen goederen te vergoeden, mits zij zekere bepalingen nakomen en o. a. bij het desa-hoofd hunnen intrek nemen. Niet zelden worden in eene desa straffen opgelegd, onafhankelijk van die welken door den rechter worden uitgesproken. Bij nalatigheid in het vervullen van den dienstplicht wordt dan dikwijls een dubbele taak aan den nalatige opgelegd; soms wordt hij zelfs van zijn gogolschap vervallen verklaard. Bewoners der desa, die zich aan eene onrechtmatige daad schuldig maken, ontvangen dikwijls, behalve de straf bij rechterlijk vonnis uitgesproken, nog eene straf in de desa; zoo wordt overspel soms met eene boete van *f* 5 bestraft, en wordt hem, die zich aan kleine diefstallen schuldig maakt, eene dubbele taak in de dienstplicht toegewezen en plaatst men hem, bij wijze van onteerende straf, onderaan op den rooster der gogols, iets waarvoor de Javaan zeer gevoelig is. Na een straf, door den politie-rechter uitgesproken, volgt vaak nog eene straf in de desa, aan welke de overtreder zich gewoonlijk gewillig onderwerpt. Toen men echter in eene desa, na vrijspraak voor den rechter, de betrokken desabewoner toch nog in het dorp straf wilde opleggen, ontstond daartegen verzet. Naar men zegt bestaat er thans wel eenig gevaar dat dit gevoel van gemeenschap dreigt af te stompen tengevolge van de vele bemoeiingen van politie en rechter met allerlei zaken, die vroeger huishoudelijk in de desa werden afgedaan.

Wanneer wij den gehuwden Javaan in zijn huiselijk leven gade slaan, dan zal ons de bijzondere eenvoud treffen, die daarvan het hoofdkenmerk uitmaakt. Uiterst zindelijk op zijn lijf, begeeft hij zich zoo spoedig mogelijk na zijn ontwaken, dat in den regel met zonsopgang samenvalt, naar de naaste beek om daar te baden, 't geen hij niet zelden ook later op den dag herhaalt. Op hunne kleeding en woning zijn de Javanen minder net; de wijze, waarop zij elkander in het reinigen van hunne hoofdharen helpen, heeft voor ons zelfs iets terugstootends. Het ontbijt bestaat gewoonlijk uit een kop warm water met een koekje van kleefrijst; begeeft hij zich op weg dan verschaft hij het zich soms op eenvoudige wijs

door zich in een warong van het noodige te voorzien. Zulk een warong is niets anders dan eene soort van gaarkeuken, die in allerlei verscheidenheden op Java langs de wegen en in de dorpen gevonden worden. Er zijn warongs, die in gewone woonhuizen gehouden worden, waarvan het voorste gedeelte voor den verkoop is ingericht, maar men heeft ook draagbare warongs, 2 ronde of vierkante kastjes, waar in tal van mandjes eenige spijzen worden bewaard en zelfs vuur gevonden wordt om dezen warm te houden. Soms bieden vrouwen of kinderen de eetwaren eenvoudig op een bak of mand ter verkoop aan. Maar de gewone warongs bestaan uit eenige stijlen van bamboe, van boven met een dak bedekt en somtijds aan een der zijden van een ouden doek voorzien; terwijl een paar banken aan de bezoekers de gelegenheid geven de spijzen op hun gemak te nuttigen. Men vindt in een goed voorzienen warong bijna alles wat de Javaan voor zijn dagelijksch gebruik noodig heeft: rijst, gebraden visch, gebraden kippenvleesch met tamarinden toebereid, gebraden uien, soep van allerlei groenten, gezouten vischjes, spaansche peper, kerri, komkommers, toespijs bij de rijst, zooals lalap, peté en jenkol, verder gekookte rijst, gedroogd vleesch, kwee-kwee of Inlandsch gebak, bijzonder bij den snoepzieken Javaan in tel, allerlei vruchten, koffie met Javaansche suiker, sirih, Inlandsche sigaren enz. te veel om op te noemen. Ook dranken kan men in de warongs bekomen zooals het verfrisschende water van half rijpe kokosnoten; een verwarmenden drank getrokken op gember en andere kruiden; citroenwater met suiker; versche palmwijn, ook koffie en het aftreksel van de bladeren der koffieboom. Zulke warongs spelen een groote rol in het Javaansche volksleven; zij vormen een vereenigingspunt voor allerlei soort van Inlanders, en zelfs de Europeaan versmaadt het niet op reis zulk een warong te bezoeken en zich met een versche klappernoot of wat hem anders aanstaat te verfrisschen. Nadat hij zich aldus ontnuchterd heeft, begeeft de landbouwer zich ten arbeid naar de rijstvelden, werwaarts wij hem later zullen vergezellen. Zijne vrouw is hem hierbij dikwijls behulpzaam, vooral als het oogsttijd is, wanneer allen, vrouwen zoowel als kinderen, naar de akkers trekken, om te zorgen dat de rijst gesneden wordt, vóórdat zij te rijp is geworden. Over het algemeen genomen heeft de vrouw op Java een drukker en werkzamer leven, dan de man. Want terwijl deze na het werk op de velden den avond ge-

woonlijk in ledigheid of met allerlei vermaken doorbrengt, heeft de vrouw voor den pot te zorgen, de rijst in het blok te stampen, om die van het stroo te ontdoen, en op de jonge kinderen te passen. Dit laatste vereischt vaak heel wat zorg, want overal, waar de moeder gaat neemt zij haar jongste kind mede, liefst in den slendang gedragen, zelfs nadat het reeds kruipen en loopen kan. Zoolang mogelijk krijgt het kind de borst, daarna, vaak tegelijkertijd, wordt het met rijst en pisang gevoed waarbij het kind zooveel rijst, als het kan inslikken, in den mond wordt gestopt, ja letterlijk ingeduwd, of het wil of niet, 't geen aan de arme schepsels de dikke buikjes verschaft, die de Javaansche kinderen zoozeer ontsieren. Den avond brengt zij dikwijls door met huiselijken arbeid, hetzij door het weven van katoenen stoffen voor eigen gebruik geschikt, hetzij door het beteekenen en verven van kleedjes op de omslachtige wijze, die onder den naam van batikken bekend is. Slaan wij haar daarbij gade. Het kleedje, dat geheel ongeverfd geweven is, hangt zij aan het daartoe bestemde rek op, en bevestigt dit met een bamboezen knijper. Daarna neemt zij eenige was, dat zij in een pannetje heeft gesmolten, en doet dit in een koperen dopje met fijne tuitjes. De figuren, die zij volgens een onder het dunne doek liggend model op het kleedje wil aanbrengen, bedekt zij aan beide zijden van het doek met het was, en verft nu de stof met de kleur, die zij aan den grond wil geven. De met was bedekte figuren blijven dus ongekleurd. Daarna verwijdert zij het was door middel van heet water, en verft nu de uitgespaarde figuren met een andere kleur, terwijl zij het overige gedeelte met was bedekt. Telkens wanneer met eene andere kleur moet worden gewerkt, hoe klein de figuur ook zij die men daarmede wil betinten, moet zij diezelfde handelwijze herhalen, zoodat er geruimen tijd verloopt, vóórdat een kleedje geheel gebatikt is. Vroeger was deze tak van industrie eene zeer bloeiende, maar de Europeesche nijverheid, die goedkooper gekleurde kleedjes kàn leveren, is als eene gevaarlijke mededingster opgetreden, vooral sedert zij er zich op toelegt om den smaak der Javanen te volgen; ja zelfs is in sommige streken van Java het drukken van katoenen stoffen eene zelfstandige industrie geworden. Toch zijn de gebatikte kleedjes meer in trek, dan die welken de Europeesche fabrieken leveren, terwijl het niet moeilijk is ze van elkander te onderscheiden, en de gebatikte stoffen bij de

gedrukte dit voor hebben, dat de individueele smaak en kunstzin van den teekenaar zich vrij kan ontwikkelen, terwijl bij de fabriekmatige vervaardiging der kleedingstukken meestal hetzelfde type, — en dit niet altijd bijzonder fraai, — terugkeert. Zelfs hooggeplaatste Javaansche vrouwen houden zich met dit werk bezig, terwijl ook hier en daar batiksters gevonden worden, die tegen loon, dat gemiddeld op *f* 4 's maands voor 8 uur arbeid per dag gesteld wordt, bij anderen werkzaam zijn. Zij, die recepten hebben tot bereiding van gewilde kleuren en dezen geheim weten te houden, kunnen een eenigszins hooger loon krijgen. Sommige modellen van gebatikte goederen mogen alleen door vorstelijke personen gedragen worden.

Na den veldarbeid, tegen 11 uur gewoonlijk, wordt de maaltijd door het huisgezin gebruikt, die in den regel hoogst eenvoudig is en hoofdzakelijk uit rijst bestaat, dikwijls met eenige toespijzen gekruid, zooals een stukje gedroogd vleesch, een kruimel van een half vergaan vischje, wat spaansche peper en zout, benevens sajoran of groenten; ziedaar de gewone bestanddeelen van den dagelijkschen pot van den Javaanschen landbouwer. De rijst wordt daarbij niet zooals bij ons gekookt, maar gaar gestoomd. Een koperen waterketel wordt daartoe tot zekere hoogte met water gevuld, dat gekookt wordt, waarna de koekoesan, een kegelvormig gevlochten mandje, met rijst gevuld, er op gezet en met een deksel toegedekt wordt. Veel gereedschap wordt bij den maaltijd niet gebruikt. Met gekruiste beenen op een matje gezeten, bedient de Javaan zich van zijne vingers, om de spijzen naar den mond te brengen; lepels en messen bezit hij, maar vorken zijn hem overbodig en slechts zelden gebruikt hij thans een pisang of ander boomblad voor bord, daar borden, kopjes en schoteltjes in bijna iedere desa aanwezig zijn. Bij rijkeren zijn natuurlijk meerdere keukengereedschappen aanwezig; wij noemen slechts de sambalwrijvers om spaansche peper en andere kruiderijen fijn te wrijven, rijstscheppers, waterkannen, het raam van gevlochten bamboe, waarop de gekookte rijst gespreid en koel gewaaid wordt, de specerijmand enz. Na den eten, en dus op het heetste van den dag, houdt het huisgezin de middagrust, om daarna weder tot den arbeid terug te keeren, terwijl de avond, zooals wij zagen, door den man in ledigheid of vermaak wordt doorgebracht, tenzij hij van een leergierigen aard is en bij het zwakke licht van het lampje over het een of ander manuscript gebogen zit, om zich met de

wonderverhalen uit den ouden tijd te verlustigen. 's Avonds tegen zonsondergang wordt de tweede maaltijd gebruikt. De gewone drank is water; bedwelmende dranken worden gelukkig in de desa nog niet genoten. Koffie kan de desa-man voor zich zelven bereiden, daar het hem geoorloofd is dit product in den vorm van poeder voor eigen gebruik te behouden.

Een der voornaamste afwisselingen in het beschreven eentonige leven van den Javaan is het bezoeken der passers (bazars) of markten, die op een bepaalden dag in de week in bijna elke desa gehouden worden en waar de huisvrouw de benoodigdheden voor de huishouding opdoet [1]). Nergens kan men den Inlander beter in zijn doen en laten gadeslaan, dan daar te midden der marktdrukte, soms van duizenden menschen. Behalve de vaste kooplieden, die hunne waren in kramen en winkels te koop hebben opgeslagen, vindt men er allerlei andere personen, die eenig geld noodig hebben, waarvoor zij een kip, wat rijst of iets dergelijks verkoopen. „Men loopt rond, of zet zich eenvoudig langs den weg neer. Om een kwartje of dubbeltje, ook wel minder, te verdienen, blijft men den geheelen morgen met wat rijst, turksche tarwe, pisang of andere vruchten, Javaansche sigaartjes, dranken enz. zitten. Ook kleeren en gereedschappen, wapenen, bloemen, benoodigdheden voor het sirih-kauwen enz. biedt men te koop aan, evenals tegen den namiddag en avond gras voor paarden en vee ten behoeve van karrevoerders, reizigers en Europeanen." Allerhande groepjes vormen zich. Hier is het een Chinees, die lijnwaad en gekleurde sarongs uitvent; daar staan eenige vrouwen die met veel misbaar de een of andere huiselijke benoodigdheid voor een minderen prijs willen verkrijgen, dan de verkooper vraagt; ginds vindt men een warong, waar de Javaan zijne kleine winst zoo spoedig mogelijk versnoept, elders eene koopvrouw, die in gouden voorwerpen en goedkoope edelgesteenten handelt en meestal de handlangster van een Chineesch koopman is, of de openbare dansers en muziekanten, die hunne kunsten voor de verzamelde menigte ten toon spreiden. Deze en zoovele andere handelaren en winstzoekenden maken eenen Javaanschen passer tot een levendig en aantrekkelijk tooneel, waar ook de gelegenheden tot vermaak niet ontbreken. De passers, die bijna den geheelen

---

[1]) C. Poensen in Med. Ned. Zend. XXVI.

binnenlandschen handel van Java vertegenwoordigen en als het ware den polsslag van de welvaart der bevolking zijn, hebben vooral sedert 1852 eene groote ontwikkeling gekregen, ten gevolge van de afschaffing der passer-belasting, die door den Gouverneur Generaal Duymaer van Twist werd bevolen. Dit recht, dat verpacht werd, bestond in de heffing van eene zekere belasting van alles, wat op de markten en in warongs ten verkoop werd aangeboden. Reeds op zich zelve was deze belasting zeer drukkend en belemmerend voor den binnenlandschen handel, maar dat bezwaar werd aanmerkelijk verhoogd door de omstandigheid, dat de pachters bijna altijd Chineezen waren, die zich weinig om het belang der bevolking bekreunden en zich zelden of nooit aan de tarieven hielden, die de Regeering had vastgesteld. Tot in de kleinste dorpen drongen zij door, om de belasting te heffen, en zelfs bij eene goede politie, die echter gewoonlijk ontbrak, was het onmogelijk te midden van de drukte een scherp toezicht uitteoefenen, terwijl de Javaan, die in den handlanger van den pachter een Gouvernementsdienaar zag, het niet waagde zich tegen zijne eischen te verzetten. „zich gedwee liet uitkleeden, ja zelfs in den waren zin des woords, zich naakt nog belasten liet." Reeds lang waren de oogen der Regeering, zoowel in Nederland als te Batavia, voor de ongerechtigheden dezer passer-pacht geopend, maar men deinsde er voor terug om ongeveer 2 millioen gulden zonder vergoeding opteofferen, ofschoon men wel mocht aannemen dat minstens het dubbele dier som door de bevolking werd opgebracht. De G. G. Duymaer van Twist zette zich echter over deze bedenking heen, en bij publicatie van 16 December 1851 werd de belasting over het grootste gedeelte van Java afgeschaft, terwijl in 1853 en 1855 de afschaffing ook tot de andere streken van het eiland werd uitgestrekt, behalve op de particuliere landerijen, waar de landeigenaars de passerbelasting hieven, en in de Preanger, waar de opbrengst ten bate der regenten kwam, en het Gouvernement dus niet bevoegd was haar in te trekken. Bij de reorganisatie van de Preangerlanden werd ook daar de passer-pacht ingetrokken, en zoo bestaat deze hatelijke belasting nu slechts op sommige particuliere landerijen, waar zij vóór 1851 geheven werd, want het oprichten van nieuwe markten is ook daar alleen geoorloofd, wanneer er geene belastingen geheven worden. Zelden is een maatregel genomen, waarvan de gevolgen zoo heilzaam waren

voor de geheele Javaansche bevolking als deze publicatie, en al mocht het den G. G. niet gelukken in eene verhooging van andere belastingen eene afdoende vergoeding te vinden voor het gemis der baten van de passer-pacht, zoo werd toch in de vermeerderde welvaart en in de bevrijding van tallooze knevelarijen een tegenwicht gevonden, dat wel opwoog tegen het verlies, door de schatkist geleden.

Zonderling is het schouwspel in de oogen van den westerling, als hij de Javanen gadeslaat wanneer zij zich in grooten getale, 't zij naar de markten, 't zij naar andere plaatsen op weg begeven. Niet in groepjes, die met elkander redekavelen, over allerlei wat zij opmerken van gedachten wisselen, en zich haasten om ter bestemder plaats te komen, maar ernstig, met langzamen, gelijken stap zich voortbewegende en in lange rijen, de vrouwen voorop en de mannen achter haar gaan zij voort. Al is de afstand nog zoo ver en de tijd nog zoo kort, niemand denkt er aan om zich eenigszins te haasten, niemand toont eenige drukte of gejaagdheid; integendeel, zij doen alles op hun gemak af, zitten onderweg nog eens neder om zich bij een warong wat te versterken, en zetten daarna in kalmte en stilte hunnen weg voort. Komt een Europeaan hun te gemoet, dan hurken zij aan den kant van den weg neder, ja op vele plaatsen wenden zij hun gelaat van hem af, als teeken van diepen eerbied ('t geen op hen, die met die gewoonte onbekend zijn, soms den tegenovergestelden indruk maakt), en wanneer zij te paard gezeten zijn, stijgen zij af en blijven in eene houding van diepen eerbied wachten tot dat de blanke voorbij getrokken is. Zoo althans was het vroeger; in vele streken van Java wordt dit eerbetoon niet meer aan ambtelooze Europeanen gegeven, en ter nauwernood aan ambtenaren betoond. Te midden van deze kalme menigte hebben wij de gelegenheid ons met de kleeding van den Javaan bekend te maken [1]). Hier merken wij den koeli op, den lastdrager, die met een langen bamboe en een touw gewapend, slechts een doek om de lendenen slaat, ten einde zijne naaktheid te bedekken, terwijl zijn hoofd beschut wordt door een soort van ronden bak, van bamboe gevlochten en zwart geverfd. Een weinig verder zien wij den gewonen landbouwer, zooals hij zich buiten zijn huis uitdost. Zijn voornaamste kleedingstuk bestaat uit den badjoe (baatje), — eigenlijk koelambi, —

---

[1]) C. Poensen in Med. N. Zend. XX. XXI.

een wijd buis van sits, of bij rijkeren van laken en fluweel met wijde mouwen, van voren open en tot aan de heupen reikende, en meestal met gouden, zilveren of glazen knoopen bezet, benevens de bĕbĕd, een stuk doek, gebatikt of gedrukt, dat om de lendenen en beenen geslagen wordt, en boven de heup wordt vastgehecht, 't zij met een breeden buikband, 't zij door het uiteinde eenvoudig intesteken. De sarong, die ook wel gedragen wordt, is aan de beide einden tot een rok toegenaaid, zoodat men er de beenen in moet steken. Schoeisel of kousen zijn den minderen Javaan onbekend; zijne breede voeten, die nimmer door een onnatuurlijk windsel bekleed zijn geworden, zijn zoo lenig en buigzaam dat het hem gemakkelijk valt kleine voorwerpen van den grond optenemen en die door eene kniebuiging naar de hand te brengen. Slechts bij buitengewone gelegenheden steekt hij zijne voeten in muilen of sandalen, die anders alleen door aanzienlijken of priesters gedragen worden; zelfs de Javaansche soldaten bij ons leger zijn ongeschoeid. Eene soort van borstrok van wit linnen of gekleurd sits wordt gewoonlijk onder de badjoe gedragen; ook verbergt de bĕbĕd een korten, wijden broek, die tot aan de knieën komt. De lange haren worden met een hoofddoek bedekt, dien de drager zwierig zonder knoop om het hoofd weet te bevestigen. Tegen de zonnehitte beschermt hij zijn gelaat door eene breede, meestal van laken vervaardigde klep, die met een band om het hoofd wordt vastgemaakt, of ook wel door een breedgeranden hoed van gevlochten stroo. Sommigen dragen korte buisjes met knoopen aan den kraag, anderen hebben, — en vooral in de Soendalanden is dit het geval, — als eenig kleedingstuk een tot aan de knieën reikenden broek, of slechts de bĕbĕd zonder badjoe. Den Madoerees herkent gij allicht aan het zeer eigenaardig model van broek, dat hij draagt; van onderen af tot boven de knie zeer nauw, wordt deze hooger op wijder en vastgehouden door een lang wit of groen koord met kwasten, dat door eene ruime schuif gaat. Bij weinigen ontbreekt de kris, meestal van slangvormig maaksel, en in eene schede bevat, welke bij rijken somtijds in pracht uitmunt, van goud of zilver vervaardigd en met diamanten versierd is, en meer waarde heeft, dan de geheele verdere uitrusting van den drager. De kris wordt in den gordel gestoken; wanneer dit aan de rechterzijde geschiedt dan staat het handvat achter den rechterarm in schuinsafloopende richting met het einde aan den linkerrug;

draagt men den kris links, dan staat het handvat tegen den rug zoodanig, dat het einde eenigszins onder den linkerarm uitsteekt. Het is niet beleefd een kris te dragen met het handvat links voornit of onder den arm. Als reis- of oorlogsdracht wordt een tweede kris wel gestoken in een riem aan de linkerzijde. Met één kris in een riem mag men niet voor zijn meerdere verschijnen. Gemakshalve dragen thans vele regenten den kris in een riem. Sommigen dier wapenen zijn van groote waarde omdat zij als erfstukken in eene familie tehuis behooren en daaruit niet vervreemd mogen worden. Deftig en statig beweegt zich de geestelijke te midden der bonte menigte. Zijne rozenkrans, die aan een doek over den schouder hangt, wijst hem terstond als zoodanig aan; ook zijne kleeding onderscheidt hem van de overige Inlanders. Een tulband bedekt zijn meestal kaalgeschoren hoofd, althans wanneer hij hadji is; een lang wit onderkleed, zonder mouwen, daalt van den hals tot aan de enkels af en wordt gedeeltelijk door een even lang bovenkleed verborgen, dat van voren open is en uit gekleurd of wit laken of katoen bestaat. Een paar zware muilen voltooit zijn kleeding, welke grootendeels eene nabootsing is van die der Arabieren. De dorpsgeestelijke draagt vaak slechts een eenigszins langer baadje, dan dat der overige dorpsbewoners; sik en knevel ontbreken, zoo dit mogelijk is, niet bij hen die zich aan den geestelijken stand wijden.

Doch ziet, daar opent zich de menigte; alles hurkt eerbiedig neder en maakt plaats voor een persoon, door een talrijk gevolg vergezeld, wien een prachtig zonnescherm (pajong) wordt nagedragen. Het moet een voornaam hoofd zijn, zooals wij aan dien pajong kunnen zien, want de kleuren van het zonnescherm wijzen nauwkeurig de waardigheid van den persoon aan, die gerechtigd is dit te voeren, evenals bij de Europeesche ambtenaren de breedte van het galon. Enkelen der laatstgenoemden hebben ook het recht zich door een pajong te laten beschutten. De half witte, half groene kleur van het zonnescherm, de drie vergulde randen en de vergulde knop wijzen aan, dat wij hier met een regent te doen hebben. Bij den half op Europeesche wijze, half op Inlandsche manier uitgedosten regent wordt het baatje vervangen door een soort van buis van blauw of zwart laken of fluweel, met nauwe mouwen en slippen van voren, en rijk met gouddraad of galon afgezet; de bĕbĕd, die van de fijnste soort is, wordt door eenen prachtigen

buikband opgenomen en vertoont den broek, van Europeesch maaksel, terwijl de voeten met fijne stoffen laarzen geschoeid zijn.

Maar het wordt tijd dat wij ook met het schoone geslacht kennis maken, waarvan zich een aantal leden onder de menigte bevinden. Misschien glimlacht ge bij deze uitdrukking, die u zoo weinig passend toeschijnt voor eene Javaansche vrouw! Maar inderdaad, ofschoon vrouwen van rijperen leeftijd op Java alle aantrekkelijkheid verliezen en reeds op haar dertigste jaar geheel verouderd zijn, is een Javaansch meisje, klein van gestalte maar meestal van geëvenredigde lichaamsbouw, zelfs in de oogen van vele Europeanen een schouwspel, dat niet zonder bekoorlijkheid is. Ook bij haar bestaat de kleeding hoofdzakelijk uit de badjoe, meest van donkerblauwe stof, die tot aan de knieën reikt, aan den hals open en met lange mouwen voorzien is, alsmede uit de tapih, eveneens gewoonlijk donkerblauw gekleurd en tot aan de voeten afhangende, en die in vorm met den bĕbĕd overeenkomt. Eene strook lijnwaad, onder de armen om het bovenlijf gewikkeld, bedekt vaak de borst. Een lange smalle doek, de slendang. die over een der schouders geslagen wordt en aan de tegenovergestelde zijde afhangt, voltooit hare kleeding; wanneer zij een jeugdig kind heeft wordt dit gewoonlijk in den slendang gedragen; is dit wat ouder dan draagt zij het daarin op de heup, zoodat de voeten van het kind vrij hangen aan weerszijden van het lichaam der moeder. Niet altijd is de Javaansche vrouw aldus opgetooid; soms treft men haar aan, terwijl de sarong of tapih het eenige kleedingstuk uitmaakt en het bovenlijf geheel ontbloot is. Vooral in de Soendalanden is dit het geval; daar worden overigens vroolijker kleuren voor de kleeding der vrouw gebruikt, dan de sombere tinten, op Midden-Java in zwang [1]). Doch ook in vele streken van Midden-Java verkiezen jongeren van dagen vaak roode, groene en geele kleuren voor de kleeding. Het hoofd wordt gewoonlijk onbedekt gelaten, maar het haar wordt op allerlei wijze opgemaakt, meest in een knoopvormige vlecht of breed in den hals opgeslagen en met bloemen versierd, onder welken vooral de melatti, een liefelijk geurende, kleine witte jasmijn, en de geele, sterk riekende tjampaka bijzonder geliefd zijn. Gouden oorknoppen en

[1]) S. Coolsma. West-Java. Rott. 1881. Het dragen der Arabische kleederdracht neemt ook onder vrouwen toe; vrouwelijke hadji's kleeden zich thans vaak in Arabisch-Javaansch kostuum terwijl gegoede vrouwen op reis niet zelden gesluierd zijn.

andere sieraden worden gebruikt; ook bij kinderen ontbreken zulke versierselen niet. Jammer maar dat veel van het aantrekkelijke van den aanblik dien eene Javaansche vrouw oplevert, voor ons verloren gaat zoodra zij haren mond opent. Afgebrokkelde, onregelmatige, zwarte tanden vertoonen zich in het meer dan bloedroode tandvleesch, dat omgeven wordt door nog breeder donkerroode lippen, naar de zijden meer donker, tot zij zich in de zwarte hoeken vereenigen. Dit voor den westerling zoo weinig aantrekkelijk schouwspel brengt den Inlander in verrukking. Zijne dichters vergelijken zulk een mond bij een opengebarsten granaatappel, waaruit de zwarte pitten tusschen het bloedroode vleesch der schil afsteken. Onze witte, glinsterende tanden noemen zij een hondenmuil! Grootendeels is deze ontsiering van den mond een gevolg van het afvijlen der tanden; ten onrechte schijnt het, wordt zij vaak geweten aan het gebruik van de sirih-pruim, waaraan bijna alle Javanen, mannen zoowel als vrouwen, zich overgeven. Deze pruim bestaat uit de bladeren van de sirih of betel, een peperplant, die over den gantschen archipel verspreid is en ook op Java in de tuintjes der Inlanders gekweekt wordt, uit een stuk van de noot van den pinangpalm en zuivere kalk. In den regel worden daarbij nog gambierkoekjes gevoegd, vervaardigd uit het sap dat door koking verkregen wordt uit de bladeren en takken van de gambier-plant, en soms nog een weinig fijn gesneden tabak, die echter dikwijls als toegift genoten wordt. De sirihpruimer neemt een stuk van de noot, legt daarop een beetje kalk, ongeveer ter grootte van een erwt en rolt dit te samen in een sirih-blad. Het rolletje wordt nu met duim en voorvinger vastgehouden en tegen het tandvleesch gewreven, terwijl de tanden gesloten en de lippen wijd open gehouden worden, dan een oogenblik gekauwd en daarna tusschen de tanden en lippen gehouden zoodat het gedeeltelijk buiten den mond uitsteekt. Een rood steenkleurig speeksel vloeit weldra uit den mond, en wanneer er tabak bij gebruikt wordt, hangen de lange, draderige einden evenzoo bij den mond neer, 't geen een vrij vies gezicht oplevert. De geurige en scherpe smaak van de pruim is bij den Inlander in den geheelen archipel bijzonder geliefd; geen gezelschap komt bij elkander of de sirihdoos wordt te voorschijn gehaald, die alle bestanddeelen voor de pruim bevat, en het eerste is wat den vreemdeling wordt aangeboden. Een groot voordeel van het gebruik van de betel is, dat



BEDAJA'S.

het den mond zuiver houdt; betelpruimers hebben, zoo zegt men, nimmer een slecht riekenden adem.

Wij willen ons thans met de menigte op weg begeven en met haar eenige plaatsen van vermaak bezoeken, waar wij zeker kunnen zijn eene talrijke massa menschen aan te treffen. Reeds uit de verte vernemen wij de klanken eener eentonige, droefgeestige, maar niet onwelluidende muziek. Het is de gamelan [1]), het Javaansche orkest, dat zelden ontbreekt waar het eene openbare vermakelijkheid geldt, voor den Inlander groote aantrekkelijkheid bezit en, hoewel in geenen deele overeenkomende met Europeesche muziekinstrumenten en in den aanvang voor onze ooren vreemd klinkende, somtijds ook westerlingen kan boeien. Door de uitdrukking „gamelan" verstaat men een stel instrumenten, die bij elkaar behooren. Men kent een groot aantal zoodanige gamelans, zoodat de heer Poensen [2]) er niet minder dan 20 opgeeft, die wel is waar de voornaamste instrumenten gemeen hebben, maar waarvan sommigen uit veel meer instrumenten bestaan dan andere gamelans. Bovendien heeft men nog een onderscheiding der gamelans, die zich gedeeltelijk op het verschil in timbre der instrumenten en gedeeltelijk op een verschil in toonschaal grondt. De gamelan salendra, met heldere en hooge tonen, wordt door den Javaan somtijds met den klank van glas; de gamelan pelog, die lagere tonen heeft, met dien van metaal vergeleken. Daarbij komt nog een 3de toonsoort, de miring, d. i. overhellende toonsoort; de gelegenheid bepaalt, welke soort en welk aantal instrumenten het orkest bevatten moet. Een volledige gamelan vereischt ongeveer 24 spelers, die alles uit het geheugen spelen zonder noten te gebruiken.

Tot de gamelan behooren zoowel blaas- en strijk-, als schud- en slaginstrumenten, welke afzonderlijke namen dragen. Gewoonlijk bespeelt de orkestmeester de *rebab*, eene soort van viool, die slechts 2 snaren heeft, welke onderling een kwint verschillen. In de desa gebruikt men voor de rebab de pompoenen van nangkahout; de beste rebabs echter worden gemaakt van een zeer grooten doorgesneden klapperdop. Dit instrument wordt met een zeer breeden strijkstok aangestreken en als de violoncel bespeeld, met dien ver-

[1]) Dr. J. Groneman en Dr. J. P. N. Land in Verh. Kon. Ak. v. Wet. Afd. Lett. XIX (1890).

[2]) C. Poensen. De wajang in Med. Ned. Zend. XVI. XVII.

stande, dat de vingers de snaren aanraken maar niet tegen den hals drukken. Op de rebab wordt de eigenlijke melodie gespeeld, die de andere instrumenten navolgen De *tjalempoeng* bestaat uit een raam, dat met snaren bespannen wordt, die door sleutels aan de laagste zijde gespannen en met de beide duimnagels bespeeld worden, terwijl de wijs- en middelste vinger den toon, zoo noodig, dempen. Onze fluit wordt door de *soeling* vervangen, die uit een lid van fijne bamboe bestaat. Het mondstuk is een weinig schuins bijgesneden, met een stukje hout er in, dat niet aan de bamboe sluit maar een kleine ruimte vrij laat. Een ring sluit om het mondstuk, dicht daarbij is in de bamboe een gaatje gemaakt. Over de lengte der soeling, die niet als dwarsfluit maar als klarinet bespeeld wordt, zijn 4 of 6 gaatjes ingesneden, al naar mate van de soort van muziek, waarbij ze gebruikt wordt. De *selompret*, een speeltuig, dat naar onzen trompet zijnen naam verkreeg, doch van hout gemaakt is, heeft een mondstuk, 't welk met dat van onze instrumenten vergeleken kan worden; aan de onderzijde is eene opening, waarop de duim gehouden wordt, terwijl een zestal gaatjes hoogerop zijn aangebracht. Het ondereinde loopt wijd uit.

Belangrijker zijn de slaginstrumenten en wel in de eerste plaats de *bonang*. Dit speeltuig bestaat uit een langwerpig vierkant rak op pooten, waarin tien tot veertien ketels in 2 rijën op twee slap gespannen koorden rusten. Het wordt met zware houten stokken bespeeld, die aan het dikste einde met een lederen of garen omkleedsel voorzien zijn. De *kenong* is een soort van bonang, die slechts uit één ketel bestaat, welke in een raam op touwen rust. De *gong* bestaat uit 2 klankbekkens van gelijken vorm als de ketel der bonang, maar veel grooter en platter, die aan een staand rak zijn opgehangen, evenals de *kompoel* die kleiner dan de gong is. De trommel of *kendang* wordt van een uitgehold blok van den nangkaboom gemaakt, dat met bokken- of schapenvel bespannen is en met de losse hand en vinger bespeeld wordt. Gewoonlijk rust hij op een voetstukje of ligt op de knieën van den trommelslager. De *kentjer* of ketjer bestaat uit twee paar bekkens; het eene paar is in een uitgehold stuk hout geplaatst, terwijl het tweede paar, die met elkander verbonden zijn, dienen om de beide anderen te treffen. Merkwaardig is de *gender*, misschien het beste der Javaansche instrumenten. Het is een langwerpig vierkanten houten bak, waarin

naast elkander twaalf tot veertien bamboezen kokers recht overeind staan. Ieder dier kokers, welke omstreeks 2 voet lang zijn, is bij het boven- en benedeneinde van eene ingekerfde opening voorzien, terwijl een koperen plaatje boven elken koker hangt, dat van boven vlak is, doch met eene kleine inbuiging en naar de beide zijden afhelt. Ieder dezer plaatjes of toetsen heeft aan de beide einden een gaatje, waardoor een sterk koord gaat, dat die toetsen spant en ze juist boven de kokers doet hangen. De bak staat op den grond; de muziekant hurkt er nevens en bespeelt de toetsen in het midden met 2 hamertjes, terwijl hij den neventoets naar beneden drukt om het doorklinken te voorkomen. Opmerkelijk zijn ook een viertal instrumenten, die onderling veel overeenkomst hebben; de *gambang kajoe*, de *gambang gangsa* ook wel *saron* genaamd, de *demong* en de *selantam*. De eerstgenoemde gelijkt in vorm op onze glasharmonica's en bestaat uit een langwerpig vierkanten houten bak, die aan de bovenzijde geheel open is en naar den rechterkant smaller toeloopt. Een zeker aantal langwerpige blokjes of toetsen van djatihout rusten in dien bak op koorden, van stroo gemaakt en met doek omwonden, die in de lengte gespannen worden. De blokjes worden met 2 hamertjes bespeeld. De gambang gangsa is geheel gelijkvormig aan de gambang kajoe, maar de toetsen zijn bij dit speeltuig van metaal. De eigenlijke naam van dat instrument is de saron, maar meermalen wordt onder die benaming de saron peneroes verstaan, die niets anders is dan een kleiner soort van gambang gangsa. Ook de demong bestaat uit een dergelijken bak; op de lange zijde zijn pennen vastgehecht, waarop grootere uitgebogen metalen toetsen zijn aangebracht, die zóó los liggen, dat de trilling niet belemmerd wordt. De selantam komt in de hoofdzaak met den demong overeen.

Van zelf brengt de gamelan ons op het geliefkoosde volksvermaak der Javanen, de wajang of tooneel-voorstelling[1]), waarbij het orkest nooit ontbreekt. Ten einde daarmede kennis te maken begeven wij ons naar dezen of genen desabewoner, ten wiens huize de wajang gespeeld zal worden, want schouwburgen bezit de Javaan niet, en het is in den regel de een of ander particulier die het tooneel bij zich laat spelen en de kosten van het feest draagt. Dikwijls komt

[1]) Behalve het opstel van Poensen zie te Mechelen in T. B. G. XXV.

eene godsdienstige drijfveer daarbij in het spel: 't zij om eene gevaarlijke ziekte af te weren, 't zij om zegen op een aangevangen onderneming. Bij huwelijken, besnijdenissen en dergelijke plechtigheden mag de wajang niet ontbreken, niet alleen omdat die voorstelling de vreugde verhoogt, maar ook *omdat het zoo hoort*. De heer Poensen deelt ons mede dat een huwelijk weldra door eene echtscheiding gevolgd werd, omdat de wajang niet gespeeld was en de jongelieden dus van den beginne niets van elkander wilden weten! Hij, die de wajangpartij geeft, moet zorgen dat de èen of andere geschikte plaats afgezonderd gehouden wordt. Gewoonlijk wordt daartoe de ons bekende kampong gebruikt of ook wel een schuurtje opgetrokken vóór het huis van den gastheer en onmiddellijk daarmede verbonden, en dit 's avonds verlicht door eenige lichtjes in glazen of bakken met olie gevuld. In het midden is een zeil (kelir) gespannen, wit van kleur met rooden rand; aan den eenen kant scharen zich de vrouwen, aan de andere zijde van de kelir nemen de mannen en kinderen plaats, benevens de muziekanten en de vertooner, de dalang, want bij de wajang treedt in den regel slechts één persoon op, die zelf niet acteert, daar de rol van de tooneelspelers door poppen vervuld wordt. Deze poppen worden uit bereid buffelleer gesneden, althans wanneer men met de wajang-poerwa te doen heeft. Want de wajang draagt een afzonderlijken naam en wordt met andere poppen en een andere gamelan gespeeld, naarmate van den tijd, dien zij voorstellen. De wajang-poerwa behandelt onderwerpen uit de Hindoesche overleveringen zooals de Râmâjana en de Mahâbhârata; de wajang-gedog heeft meestal betrekking op de echt Javaansche overleveringen uit den tijd van Pandji tot aan het tijdvak van Madjapahit en speelt dus in een later tijdperk. De wajang-karoetjil, die op Madjapahit, Padjadjaran en Mataram betrekking heeft, en zonder kelir gespeeld wordt, zoodat men niet de schaduwen maar de poppen zelven ziet, behoort alleen over dag gespeeld te worden; tegenwoordig wordt dit voorschrift niet meer opgevolgd. De poppen van de wajang-gedog worden van hout, met handen van buffelleer vervaardigd, zooals ook die van de wajang-karoetjil, maar terwijl de poppen van de beide eerstgenoemde wajangs plat zijn, hebben de koppen der poppen van de wajang-karoetjil een ronden vorm. Gewoonlijk zijn de poppen der wajang met allerlei kleuren beschilderd, soms zijn zij zelfs verguld

en met beweegbare gewrichten voorzien, maar zij munten in geenen deele door schoonheid uit, en zijn gewoonlijk gedrochtelijke figuren. Sommigen hunner hebben een buitengewoon langen hals, anderen een leelijken dikken buik, of misvormden rug. De gezichten loopen allen spits uit, met langwerpige nauwe of zeer groote ronde oogen, òf wel afgerond met vervaarlijk groote neuzen en leelijke slagtanden. De poppen zijn met pennen voorzien, waarmede zij in een paar latten of stammen gestoken worden, die onder aan het zeil zijn aangebracht, zoodat de vrouwen, die aan den anderen kant van dat zeil zitten, niets dan de schaduw der poppen te zien krijgen. Een lamp hangt boven den vertooner, om het geheel te verlichten, terwijl een peervormig stuk leer voor hem geplaatst is, waarin boomen en dieren uitgebeiteld zijn, en dat een tuin of begroeiden berg moet verbeelden. Bovendien heeft de dalang nog een soort van triangel bij zich, waarop hij slaat als het verhaal tot een gevecht is gekomen, en houdt hij in de hand een soort van hamer, om het spel der gamelan-spelers en van de zangers, zoo die er zijn, te leiden. Nog valt onze aandacht op een soort van platte kom, en op een geel koperen bakje, die beiden bij den dalang op den grond staan. In het eerste wordt het reukoffer ontstoken, dat als godsdienstige voorbereiding voor het spel dient, het tweede bevat ook een offer, maar uit spijzen bestaande, die eveneens voor de hoogere machten bestemd zijn, maar dewijl dezen zich slechts met den geest der spijzen vergenoegen, zorgt de dalang of de muziekant, die daarna op het offer recht heeft, wel, dit bij het einde der voorstelling mede te nemen, al meent de gewone Javaan dat de kracht en de smaak er af zijn. In West-Java heeft men nog de wajang beber, zonder poppen of gamelan; de dalang ontrolt daarbij slechts rollen papier, waarop de geschiedenis staat afgeteekend, die op het tijdperk der wajang-gedog betrekking heeft. Hij begeleidt zijn verhaal met de rebab.

De hoofdpersoon, op wien de geheele voorstelling rust, is de dalang, die bij de bevolking in hoog aanzien staat en zelfs hier en daar het voorwerp van zeker bijgeloof is. Verschillend is de opleiding, die de dalangs genoten hebben. Sommigen hunner hebben zich zelven gevormd, eenige wajangverhalen van buiten geleerd door de voorstellingen van andere dalangs trouw bij te wonen en treden nu in de desa als dalang op, zoodra zij in het bezit van

een stel poppen zijn. Dit valt hun echter niet gemakkelijk, daar een goed stel van 200 poppen, naar mate van de mindere of meerdere versiering, *f* 180—*f* 700 kost; de Soesoehoenan van Solo bezit zelfs een stel, dat op *f* 3000 geschat wordt. Zulk een beginner weet vaak weinig van het verhaal af en moet, wanneer zijn geheugen te kort schiet, door aardigheden, en soms door zeer onkiesche zinspelingen, het gebrek aan voldoend onderricht goed maken. Anderen hebben eene betere opleiding gehad, daar zij als tjantrik in dienst van eenen dalang treden en van hem onderricht genieten; deze maakt hen bekend met de verhalen, de gezangen, de muziek en alles wat tot het beroep van eenen dalang behoort, en leert hun de boeken kennen, waarin de wajangverhalen bevat zijn. Maar ook dezen ontbreekt het dikwijls aan de noodige kennis, vooral van de kawi-woorden, die menigmaal voorkomen, en dan nemen zij tot allerlei vreemde uitleggingen hun toevlucht, terwijl ook zij het aan vuile en platte aardigheden niet laten ontbreken. Trouwens, de inhoud dier wajangverhalen is voor onzen Europeeschen smaak buitengemeen plastisch en moeielijk zou het vallen, de meesten voor een eenigszins kiesch oor te vertolken. Er worden echter ook dalangs gevonden, die van de gelegenheid gebruik maken om wijze lessen en raadgevingen te midden van den gang van het verhaal op te disschen. De taak van den dalang is dikwijls uiterst zwaar. Geheele nachten moet hij opzitten om zijne geschiedenis voor te dragen en met gezang af te wisselen, ja er zijn wajangverhalen die 7 tot 9 nachten vereischen. In dien tijd blijft de aandacht van het publiek even gespannen, met geheel zijn ziel volgt de toeschouwer het voor ons zóó eentonige verhaal, dat voor den Javaanschen toeschouwer de geschiedenis der oudste tijden bevat, toen Java nog een vrij land was en de goden met de menschen verkeerden. Ten einde de aandacht levendig te houden weet de dalang, die zijn taak goed verstaat, van tijd tot tijd een gevecht in het verhaal te vlechten; bovendien behoort elke goede wajang met een flinken strijd besloten te worden. In den regel blijven de toeschouwers stil en bedaard; tusschenbeiden barst echter de opgewondenheid uit, of verwekt de een of andere geestige, d. i. vaak hoogst onkiesche zet, een geweldig gelach. De verdiensten van den dalang zijn zeer verschillend. Speelt hij in zijne eigen desa, dan vordert hij geene belooning, maar daarentegen is hij van andere diensten vrijgesteld,

terwijl hij ook geene landrente betaalt, maar in de belasting op het bedrijf wordt aangeslagen. Elders krijgt hij een vaste som gelds; vóór 1867 werd zijne werkzaamheid door de hoofden soms als heerendienst zonder belooning gevorderd, en slechts met vrij eten, drinken en opium beloond. Het oordeel over de meeste wajangspelen kan, 't blijkt reeds uit 't geen boven gezegd is, niet gunstig zijn. Volkomen waar is de volgende uitspraak over de wajang: „Zij verheft niet de ziel, veredelt niet het hart, zij stort geene reine gevoelens van vaderlandsliefde, heldenmoed, huiselijke en familiedeugd, burgerdeugd en waren zielenadel in; zij verlicht het verstand noch loutert de verbeelding. Alles blijft zich in het platte proza der zinnelijke genietingen vermeien, zonder schroom in de meest plompe en naakte bewoordingen voorgedragen. Van het volk wordt niet gesproken. De helden behalen hunne overwinningen niet door dapperheid of beleid, maar door een pijl of zwaard van bovennatuurlijk vermogen, of door den schrik hunner vijanden. Hun hoofdstreven is het vermeerderen der bewoonsters hunner harems. Zelfs de goden en geesten zijn niet beter dan de menschen; „alles eindigt in 't slaapsalet." [1])

Wanneer de wajang in de desa speelt is de dalang vaak de eenige persoon, die optreedt. Maar niet zelden vergezelt hem eene zangeres, die in den regel tot de diepstgevallenen harer sekse behoort, en door hem, bij wien zij haren intrek neemt, in zang en dans geoefend wordt, en bij de wajangpartijen verhuurd wordt, om den dalang te begeleiden of te vervangen, en in de korte pauze het publiek bezig te houden. Daarbij heeft zij alleen op de zangwijze te letten, die de dalang aangeeft; op de woorden komt het niet aan, ja dikwijls zingt zij slechts de melodie zonder woorden te gebruiken. Tot dezelfde klasse van vrouwen behooren de taledeks, beter onder den Soendaneeschen naam ronggengs bekend die, meestal op eigen hand, door een paar muzikanten begeleid, op wegen en straten haar beroep van zangster en danseres uitoefenen, en de pest der Javaansche maatschappij zijn, en toch niet geminacht worden, ja zelfs even goed als andere vrouwen een huwelijk doen kunnen. Den slendang vóór den mond met beide handen uitbrei-

---

[1]) Een overzicht van een wajang-verhaal vindt men in de Abiasa, met Hollandsche vertaling uitgeg. door H. C. Humme. 's Grav. 1878.

dende, stoot of schreeuwt zij hare liederen, die meestal van zeer dubbelzinnigen aard zijn, uit, soms niet of bijna niet verstaanbaar door den doek, die haren mond bedekt; eene gewoonte, welke in de Gouvernements-landen door de welvoegelijkheid geboden wordt, doch in de Vorstenlanden niet bestaat. Uiterst moeielijk is hare dans of tandak. Het is de kunst der verwrikkingen van alle leden, waarbij het lichaam steeds de meest hoekige standen moet aannemen. „De knieën staan gebogen als doorgezakt, terwijl de armen, als langzaam voortgedreven molenwieken, nu eens ter zijde uit, dan weder naar boven of beneden hunne hoeken beschrijven en de hand even als kramptrekkende vingers op hare gewrichten draait. De armen en het lichaam buigen door; de voet wordt binnenwaarts gezet. Zie, langzaam schuivende, terwijl het hoofd op de halswervels en het gansche lichaam op de beengewrichten zich wringt, wrikt, draait, dringt zij ter zijde uit!" Hoe hoekiger, des te schooner in de oogen van den Javaan. Allerlei figuren zijn bij dit tandakken gebruikelijk, waarbij sommige zaken zeer plastisch worden voorgesteld, zooals een kip, die eieren legt enz. Soms vereenigen de omstanders zich met haar tot den dans, en niet zelden ziet men Europeanen zich met deze ronggengs in den rei begeven. Vrouwen, die haren man moede zijn, en zich willen laten scheiden, behoeven daartoe slechts het beroep van ronggeng uit te oefenen. Geheel andere danseressen zijn de serimpi's, die alleen aan de vorstelijke hoven van Solo en Djokja gevonden worden en tot de hooggeplaatste vrouwen van het hof behooren, en de bedaja's die ook aan die hoven en bij sommige regenten worden aangetroffen. Wij zullen later met beiden kennis maken. Hier en daar in de Preanger, misschien ook elders, wordt de rol van danseres ook wel vervuld door vrouwen uit de desa, die daarvan geen beroep maken en een eerbaar leven leiden.

Behalve de wajang, kunnen wij op Java ook tooneelvoorstellingen bijwonen, die door menschen worden opgevoerd, de topeng [1], die door gemaskerde personen gespeeld wordt en vooral in de Soenda-landen te huis behoort, doch ook in het overige gedeelte van Java is doorgedrongen. Iets dergelijks is de wajang wong van het Oosten, die echter zelden wordt opgevoerd. Evenals bij de wajang

[1]) De Serière in T. v. N. I. 1873 II. 1874 I.

is het de dalang, die bij de topeng de hoofdrol speelt; hij reciteert het verhaal, terwijl de gemaskerden de rol van de poppen vervullen en zich even als dezen moeten bewegen. Gewoonlijk zijn er een paar potsenmakers bij, wien het vrij staat, zich in het verhaal van den dalang te mengen en er allerlei opmerkingen tusschen te werpen, die dikwijls niet vleiend voor de betrokkenen zijn, en soms zelfs hooggeplaatste personen aantasten. Vreemd ziet zulk een topengspeler er uit. De maskers, die uit fijn hout gesneden zijn en sterk sprekende trekken vertoonen, worden door middel van een pennetje met de tanden vastgehouden. De hoofd-acteur heeft een groote kopjah op, een hoofddeksel dat den vorm van een halven maan heeft en met het vel van een zwarten aap of geit overtrokken is, terwijl aan de benedenzijde rosetten van kleurige kralen vastgemaakt zijn, met lange snoeren met kwastjes of melati-bloemen, die tot op de borst afhangen. Een eigenaardig soort van straattooneel is de topeng babakan, die door twee of meer gemaskerden wordt uitgevoerd. Onder begeleiding van trom en bekkens dansen zij en zingen liedjes die zeer onbeduidend en dikwijls vrij onzedelijk zijn. Bestaat het gezelschap uit meer personen, dan wordt er vaak een tooneelvertooning opgevoerd, die menigmaal niet van geest ontbloot is, en waarbij Arabieren, Chineezen, ja zelfs geestelijken en Europeesche beambten niet gespaard worden. Hetzelfde kan gezegd worden van de loedroegs of badoets, eveneens straatkunstenaars, die geheel met de eerstgenoemden overeenkomen, dezelfde vrijheid van spreken genieten, maar daarbij goochelen, en inderdaad sterke toeren verrichten. Zoo bericht Poensen ons, dat enkelen hunner een kom of bak nemen, met rijst gevuld en daarin een kippenei leggen, omgeven van zekere noten, en daarna de plant uit het ei te voorschijn doen komen, die door een der toeschouwers wordt opgegeven, met takken en bladeren, juist zooals dat in de natuur plaats heeft.

De plaats van de gamelan wordt bij de Soendaneezen door een corps muziekanten ingenomen, die de angkloeng bespelen. Dit speeltuig is geheel van bamboe gemaakt. Een bamboekoker, die aan beide zijden gesloten is, en waarin van 5 tot 6 gaten geboord zijn, dient als bodem, en is aan de beide uiteinden met een lange rechtopstaande bamboezen lat voorzien, die dus 2 stijlen vormen met een boog aan de bovenzijde, welke met vederen kwastjes enz. versierd is. Aan de beide latten is een dwarslat vastgehecht, die

evenwijdig met den bodem loopt, en daaraan worden naast elkander 5 of 6 bamboekokers geregen, die allengskens in breedte en lengte verminderen. Deze kokers zijn in de gaten van den bodem vastgemaakt met dien verstande dat zij, wanneer het instrument geschud wordt, wel naar voren en naar achteren kunnen slingeren, maar zich niet zijwaarts kunnen bewegen. Het spelen van het instrument geschiedt door het in slingerende beweging te brengen, en nu komt het er vooral op aan dat de bamboezen kokers zoo gekozen zijn, dat zij bij de schudding een harmonisch geluid geven. Een corps angkloengers, gewoonlijk 15 à 20 man sterk, wordt voorafgegaan door eenige voordansers, van welken er een met een kleine trom gewapend is, terwijl de anderen kleine angkloengs in hunne handen hebben en al zingende allerlei bewegingen maken. De eigenlijke muziekanten, die de grootere angkloengs dragen, loopen zeer bedaard en onverschillig daarheen en hebben alleen te zorgen, dat zij de maat, door de voordansers aangegeven, nauwkeurig volgen. Ook in enkele Javaansche gamelans is de angkloeng opgenomen.

Wanneer wij nu de desa verlaten en een afgelegen, rustig plaatsje opzoeken, om na te denken over 't geen wij zagen, dan zal het misschien gebeuren dat wij gestoord worden door de komst van eenige mannen, met een draagstok voorzien, waaraan zij eenige kooien van klapperbladen dragen, die elk een prachtigen haan bevatten, terwijl anderen slechts een haan medebrengen, dien zij in de hand medevoeren en daarbij zorgen dat hij zoo gemakkelijk mogelijk geplaatst is. Allicht meent gij, dat ge hier bij de kippenmarkt der desa zijt gekomen, maar het schouwspel, dat gij gaat bijwonen, is een geheel ander en voor den Javaan van hoog belang. Het geldt hier niets minder dan het zoo geliefde hanengevecht. De Javaan is uiterst verzot op allerlei dierengevechten; zelfs aan de hoven der Vorstenlanden behoort de strijd van den tijger met een karbouw of met gewapende mannen tot de meest gezochte uitspanningen. Maar de eenvoudige desabewoner moet zich met minder kostbaar spel vergenoegen, en hanen, kwartels of andere dieren tegen elkander opzetten. En daar de hanengevechten door het Gouvernement verboden zijn, hoofdzakelijk wegens de weddingschappen, die daarbij worden aangegaan, moeten de liefhebbers wel een verscholen plekje uitkiezen om aan hunnen lust bot te vieren; want zoolang er vechthanen gevonden worden, zoolang zal

de Javaan zich er op toeleggen hen af te richten en te laten strijden, en eenmaal aan dat verleidelijk spel overgegeven, wordt het bij hem licht een alles overheerschende hartstocht, zoodat de fokkers van vechthanen dikwijls alleen voor de gevechten leven en slechts daarin hun geluk, eer en voordeel zoeken. Het africhten der hanen kost veel moeite en tijd. „De fokkers" zoo verhaalt ons de Hr. de Serière „hebben het grootste gedeelte van hunnen tijd een hunner kweekelingen onderhanden om hen door masseeren en strijken mak, lenig en sterk te maken. De noodige geneesmiddelen worden niet gespaard, zooals zalf voor de pooten, gehakt vleesch met verwarmende kruiden tot pillen gekneed enz. Als de fokker van amfioen gebruik maakt dan krijgen zijne kweekelingen inblazingen van den bedwelmenden rook. De kroon of kam wordt kort boven het hoofd afgesneden, om bij het gevecht zoo min mogelijk vat op den kop te geven. De natuurlijke sporen worden kort afgesneden om vrije beweging aan de pooten te laten en ook ruimte te laten voor een ijzeren spoor of mesje." Want niet tevreden met de aandoeningen, die het gevecht der hanen opwekt, wanneer zij van hunne natuurlijke verdedingsmiddelen gebruik maken, doen de eigenaars hen dikwijls ijzeren sporen aan, die den vorm van kleine krissen hebben, en naar de mate van de krachten der wederpartij hooger of lager aangebonden worden. Voor deze soort van gevechten, die naar het schijnt van vreemden oorsprong zijn, gebruikt men den djago; voor den strijd met de natuurlijke sporen wordt de poepoeh gebezigd, die veel hooger op de pooten en sterker dan de djago is, maar voor minder vlug gehouden wordt. Ademloos volgen de toeschouwers den strijd; in stilte bespieden zij hoe de beide strijdenden over elkander springen of vliegen, en zich pijlsnel omkeeren, om de slagen van de tegenpartij af te wachten. Weldra begint de eigenlijke strijd; de hanen vliegen tegen elkander op en brengen elkander hevige en snelle slagen toe, die zelden missen; meer en meer wordt de aandacht gespannen en elke slag, die raak is, wordt met luide aanmoediging en goedkeuring begroet, en eerst dan is het gevecht beslist, wanneer een der beide partijen stervende ter neder ligt; althans bij den gewapenden strijd, daar de poepoehs soms uren met elkander kunnen vechten, tot zij van afmatting schier bezwijken en door besproeiing met koud water moeten worden bijgebracht. Niet minder brengt het gevecht van den kwartel den hartstocht van

den Javaan in beweging. Deze dieren, die uiterst schuw zijn, worden met groote moeite in zooverre getemd, dat zij het gezicht van den mensch kunnen verdragen, en dan in een grooten bamboezen kooi met elkander willen strijden. Alleen de wijfjes worden daarvoor gebruikt. Zelfs de djangkrik, een soort van grooten krekel, wordt tot den strijd afgericht; daartoe wordt hij in eene bamboe-geleding geplaatst, waarin een klein gaatje is opengelaten en daarna zorgvuldig gevoed totdat hij een doordringend, trillend geluid met de vleugels laat hooren, waaruit men opmaakt dat hij strijdlustig is. Daarna wordt hij herhaalde malen in water gedompeld en weder aan de zon blootgesteld waardoor hij, naar men zegt, van zijnen lust tot vrijheid genezen, en voor het gevecht geschikt zou zijn. De kampplaats is een kuiltje zoo groot als een kopje, en van boven nauwer, om het wegspringen der diertjes te beletten. Zij worden op bijzondere wijze gevoed en vaak door het kriewelen met een kwastje aan den kop tot het gevecht aangevuurd; om hen woedend te maken worden zij wel eens kort vóór het gevecht heimelijk gevoed met de pitten van den datura of doornappel. Valsche spelers doopen het kwastje in trassi (gezouten vischjes) en raken daarmede ongemerkt den snuit van den anderen krekel aan, die daardoor buiten gevecht wordt gesteld. Is de strijd geeindigd, dan krijgt de krekel eenige jonge blaadjes onder zijn voedsel tegen de pijn in zijne tandjes.

Wanneer wij in den drogen moesson naar de desa terugkeeren over de sawahs, waar de oogst reeds binnengehaald is, dan treffen wij dikwijls een vreemd schouwspel aan. Een aantal liefhebbers zijn daar bezig hunne vliegers op te laten, maar het zijn niet, zooals bij ons, alleen jongens, die zich met dat spel bezighouden, maar volwassen personen, soms van vrij hoogen leeftijd, maken verreweg de meerderheid van de verzamelde menigte uit. Sommigen hunner hebben buitengewoon prachtige voorwerpen, van allerlei vormen, vogels, schepen enz. voorstellende en met een bamboeboog voorzien, waarop een band van dun bamboe gespannen is, die door de trilling van de lucht gestadig geluid geeft; ja er zijn vliegers, welke met een bamboezen fluitje voorzien zijn, zoodat de vlieger zingt en fluit. Maar ofschoon het voor den Javaan een groot genoegen is, om naar dit geluid te luisteren en den mooien vlieger te bekijken, zoo is dat toch nog niet het ware genot. Het meest aanlokkelijke van het spel bestaat in de weddingschappen, die men

aangaat, welke vlieger het in den strijd zal winnen, wanneer het touw, waaraan hij bevestigd is, tegen dat van eenen anderen worden gestreken. Ten einde aan het vliegerkoord de noodige vastheid te geven, bestrijkt men het met een soort van pap, die uit tot poeder gestampt glas, vuursteen of scherven van fijn aardewerk bestaat, met een stijfsel van gekookte rijst vermengd, waardoor het touw op het gevoel zoo stijf en hard als ijzerdraad wordt. Met groote behendigheid en volgens vaste regels, die niet overtreden mogen worden, weten de partijen, welken hunne vliegers tegen elkander beproeven, den strijd te leiden. Van weêrszijden worden weddingschappen aangegaan, soms van geen onaanzienlijk bedrag, totdat ten laatste het glastouw van den eenen vlieger door dat van den anderen is doorgesneden, waarmede de strijd beslist is. Ook andere spelen geven aanleiding tot weddingschappen: het werpen met dobbelsteenen en met geldstukken, het beproeven van de hardheid van kokosnoten en dergelijke meer. Andere spelen zijn een soort van kaatsspel, bestaande in het opvangen of afweeren van eenen uit bamboe of rotan gevlochten bal, het damspel, het knikkeren, het spelen met tollen enz. Ook het kaartspel is onder de Javanen niet onbekend; meestal zijn het echter Chineesche kaarten, die daarbij gebruikt worden. Een eigenaardig vermaak is het hardrijden met buffels, dat op Madoera in gebruik is.

Ofschoon deze hazardspelen onheil genoeg veroorzaken en menig Javaan er zijn geheele vermogen bij verliest, — dat nu juist niet veel zeggen wil, — zoo komt dit niet in aanmerking bij het kwaad, dat door het misbruik van amfioen of opium gesticht wordt[1]). Zooals men weet, verstaat men onder opium het verdikte sap van den papaver, dat verkregen wordt door de bollen van de plant te kerven. De voornaamste streken, waar het opium verkregen wordt, dat de bewoner van den Indischen archipel verbruikt, zijn Bengalen en de Levant, dat eerst tegen het einde der vorige eeuw een uitweg voor zijn opium op Java begon te vinden, maar thans niet minder dan Bengalen in de behoefte voorziet. Het opium wordt in bollen

1) J. L. Zegers. Het opium-vraagstuk in N. O. I. Nijmegen 1890, en de daar aangehaalde literatuur. Rapport v. het lid in d. Raad v. Indië W. P. Groeneveldt, opgenomen als Bijlage van de Mem. v. Beantw. v. d. Ind. begroot. voor 1892. Verslag. der vergad. v. h. Ind. Gen. 5 en 26 Nov. 1889 en 18 Febr. 1890. De opiumvloek. Tijdschr. v. d. anti-opium-bond.

verpakt en uitgevoerd, en is dan zacht en roodbruin van kleur, met een sterken, onaangenamen reuk en van eenen bitteren, walgelijken smaak. Op de plaats gekomen, waar het gebruikt wordt, ondergaat het eene zekere bereiding, die dienen moet om het van bladeren, houtdeelen enz. te reinigen. Daartoe breekt men de bollen in tweeën en neemt het binnenste gedeelte, dat zacht is, er uit. De hardere korst, die voor een groot deel uit de bladeren van de plant bestaat, waarin het opium gepakt was wordt, met uitzondering van het allerbuitenste bekleedsel, gebroken en in water geweekt, om daarna evenals het andere opium behandeld te worden. Alles gaat nu te samen in een grooten ijzeren pot en wordt dan tot een dikke stroop gekookt die, als zij vast genoeg is, in kleine stukken verdeeld op een bijna platten ijzeren pot gedaan wordt, en daarin over het vuur wordt gekookt, ten einde het opium te branden. Daarna wordt het weder in water opgelost, gekookt, somtijds met fijn gekorven tabak vermengd en tot kleine pillen gekneed en is dan onder den naam tjandoe voor het gebruik geschikt. De Nederlandsche Regeering heeft zich het uitsluitend recht tot den invoer en verkoop van opium op Java voorbehouden, maar stond tot voor korten tijd het recht tot den verkoop in het klein aan diegenen af, welke bereid zijn haar de hoogste som uit te betalen, die bij openbare veiling bedongen kan worden. Deze pachters verkrijgen daardoor het recht, om op aangewezen plaatsen localen voor den verkoop van opium te openen en daar, met uitsluiting van ieder ander, het opium, dat het Gouvernement invoerde en hun leverde, in kleine hoeveelheden te verkoopen. Groot zijn de bezwaren aan dat stelsel verbonden, dat niet alleen den bloei van 's lands finantiën doet afhangen van het minder of meerder debiet van het verderfelijk genotmiddel, maar ook tot handlangers bezigt personen, zonder uitzondering vreemdelingen (Chineezen), die er een direct belang bij hebben om de bevolking aantezetten tot het gebruik van een vergif, dat menigeen naar ziel en lichaam ten gronde doet gaan. Want al mogen misschien door sommigen het onheil, door het opium op Java veroorzaakt, met te schelle kleuren zijn geschilderd en zelfs toegegeven kunnen worden dat een gebruik in zeer geringe mate geen gevaar oplevert, ontkend kan het niet worden dat het misbruik van het opium onnoemelijke ellende heeft gesticht. Het Gouvernement is daarvoor niet blind maar heeft, tot

voor korten tijd, slechts getracht als het ware water en vuur te verzoenen door middelen te beramen om met behoud der pacht en van de voordeelen, die deze opleverde, toch het gebruik tegentegaan. En dit moest wel mislukken! Wij willen niet eens spreken van de donkere tijden vóór 1850, en zelfs eenigen tijd daarna, toen de ambtenaren de pachters naar de oogen moesten zien en de belangen der schatkist in de allereerste plaats in aanmerking kwamen. Maar ook later, toen de Regeering inderdaad wel degelijk wenschte het gebruik althans eenigszins te beperken, kon zij dat doel niet bereiken zelfs niet door verhooging der prijzen, omdat het bleek dat de pachters, in wien men vroeger de ijverigste bestrijders van den sluikhandel zag, vaak tot de grootste smokkelaars moesten gerekend worden. Geen wonder! Immers, daar zij de eenigen waren die opium in beduidende hoeveelheid in hun bezit mochten hebben, viel het hun gemakkelijker dan anderen, om ter sluiks opium intevoeren en dus óf meerder opium van de hand te zetten, dan het Gouvernement hun had toegestaan óf, als dit de prijs hoog stelde, tot lagere prijzen opium te verkoopen, ja zelfs op het gebied van een anderen pachter opium te verkoopen. Allerlei stelsels werden uitgedacht om dit te keer te gaan, of althans te maken dat de pachter alleen door het Gouvernement verschafte opium verkocht. Zoo had men vóór 1855 het zoogenaamde tiban- en siramstelsel; onder tiban verstond men de hoeveelheid opium, die de pachter nemen *moest*, gewoonlijk tegen hoogen prijs, en siram werd het opium genoemd, dat hij bovendien tegen lageren prijs nemen kon. Sedert dat jaar heeft men bij afwisseling een stelsel van beperkte en onbeperkte verstrekking gevolgd.

Bij het eerstgenoemde stelsel kon de pachter niets meer dan eene, door de Regeering vooraf vastgestelde hoeveelheid opium krijgen; het spreekt echter van zelf dat de pachter, die kans zag meerder opium te slijten en voor de ellende, die dit verspreidde, volkomen ongevoelig was, door den smokkelhandel aan grootere hoeveelheden zocht te komen. Het stelsel van onbeperkte verstrekking bestond hierin, dat de pachter van het Gouvernement zooveel opium kon krijgen, als hij noodig had, tegen lagen, vaak tegen niet veel meer dan den inkoopsprijs, om te voorkomen dat hij elders zich van opium voorzag; — terwijl de Regeering daarbij tevens het doel had, achter de werkelijke behoefte aan opium te komen, om

op dat resultaat latere regelingen te vestigen. Maar, — zooals trouwens ook van zelf sprak, — vermeerderde bij dat stelsel de hoeveelheid opium, die de pachters aanvroegen, in zeer beduidende, vaak verontrustende mate. Vooreerst wel, omdat zij nu niet meer tot den toch altijd gevaarlijken smokkelhandel de toevlucht behoefden te nemen, maar bovendien ook omdat zij, nu zij zoo gemakkelijk opium konden krijgen, het debiet daarvan op allerlei wijze zochten te vermeerderen en zelfs opium in de naburige pachtdistricten invoerden. Zoo steeg in het tijdperk der onbeperkte verstrekking van 1855—1862 de hoeveelheid verstrekte opium van 48.660 katti's (1854) tot 105.537 k. (1860), en dit niettegenstaande men den pachters de verplichting had opgelegd, ten genoege der hoofden van gew. bestuur, de behoefte aan opium aantetoonen. Van 1862 tot 1869 werd slechts eene vaste hoeveelheid opium verstrekt, die zelfs jaren achter elkander steeds verminderd werd (1861 77.110 k., 1865 67.762 k., 1869 70.478 k.), alsof de wensch der Regeering voldoende was om het gebruik in even groote mate te verminderen. Maar het tegendeel was het geval; het debiet bleek zich uittebreiden en de smokkelhandel nam toe. Toen werd weder tot het middel van onbeperkte verstrekking de toevlucht genomen, maar nu nam de verstrekte hoeveelheid zóó onrustbarend toe (in 1872 zelfs tot 266.489 k.) dat men op dien weg niet durfde voortgaan, te minder omdat het bedrag der pachtsom geweldig was afgenomen. Het stelsel van beperkte verstrekking of maximum-stelsel werd daarna weder ingevoerd (1873) en in hoofdzaak tot nu behouden, zij het dan ook dat enkele minder gewichtige wijzigingen werden ingevoerd, zooals de verandering der jaarlijksche verpachting in eene om de 3 jaren, ten einde den pachter de zekerheid van een langeren termijn te geven, 't geen ook op de pachtsom invloed kon uitoefenen. Onder de werking van het maximum-stelsel kon verlevendiging van den smokkelhandel niet uitblijven. Had men tot bestrijding daarvan in 1863 behalve boeten, ook gevangenisstraf op den sluikhandel gesteld, zoo nam men nu op nieuw krachtige maatregelen tegen den invoer en den clandestienen verkoop en stelde zelfs een hoofdinspecteur voor de opium-aangelegenheden aan die, met ruime middelen en groote macht toegerust, de te nemen maatregelen leiden zou. Maar dit alles heeft den smokkelhandel niet kunnen vernietigen: het opium toch vertegenwoordigt in eene kleine

hoeveelheid een betrekkelijk groote waarde, en kan gemakkelijk verborgen worden, zoodat men daartoe van de meest vreemdsoortige voorwerpen gebruik heeft gemaakt en opium binnenbracht in kisten, potten, vaten, flesschen bier, blikken sardijntjes, zolen van Chineesche muilen, afgodsbeelden, duiven, ja zelfs in het menschelijke lichaam verborgen. Om die reden zal, meenen wij, een algemeen verbod tegen het gebruik van opium, vooreerst althans, op een eiland als Java, dat van alle kanten toegankelijk is, onmogelijk kunnen gehandhaafd worden, zoodat men ter bestrijding van het kwaad wel tot minder krasse maatregelen de toevlucht moet nemen. Een dezer maatregelen is het verbod om opium te verkoopen buiten de van Regeeringswege daartoe aangewezen verkoopplaatsen, kitten genaamd, wier getal thans zooveel mogelijk wordt verminderd, zoodat dit van 2664 in 1851 tot 662 in 1869 werd teruggebracht, doch later weder werd vermeerderd en voor 1894 op 895 is gesteld. [1]) Jammer maar dat ook dit verbod zoo moeilijk te handhaven is zoodat ook buiten de kitten, tot zelfs in warongs, opium verkregen kan worden, en sommigen het getal der geheime kitten op wel 10.000 stellen. Vooral werkte het zoogenaamde patoengan-stelsel, dat thans echter wordt tegengegaan, daartoe mede. Er werd namelijk aan Inlanders, met toestemming van den resident, de vergunning gegeven gezamenlijk het door een hunner ingekochte opium te gebruiken, en zoodoende werden met medewerking van den pachter zoogenaamde „erkende geheime kitten” in het leven geroepen. Een meer afdoend middel om het verbruik tegentegaan is de invoering der zoogenaamde verboden kringen: streken, waar alle invoer en verbruik van opium op zware straffen verboden is. Deze bepalingen konden worden gehandhaafd dáár, waar de bevolking geene neiging tot gebruik van opium aan den dag legde en weinig of geene Chineezen te vinden waren zooals in de Preanger, waar sedert 1824 dit verbod bestaat en zeer goed gehandhaafd werd. Later werd dit verbod ook tot andere streken van Java uitgestrekt, doch de sluikhandel stak daar het hoofd op, zoodat de Regeering de meeste verboden kringen weder moest intrekken, met uitzondering van de Preanger en enkele weinig belangrijke distric-

[1]) Thans wordt de verkoop van opium weder voor één jaar verpacht; de hoeveelheid, die genomen kan worden, is voor 1894 op 175.980 k. gesteld.

ten, die sedert 1890 weder met eenige anderen vermeerderd zijn.

Een der meest gegronde beschuldigingen tegen het thans gevolgde stelsel is wel deze, dat het de Regeering voordeel doet genieten uit vermeerdering van debiet en dat het den verkoop in handen stelt van pachters, die een overwegend belang hebben bij de toeneming van het gebruik. Om dit laatste element uittesluiten wordt thans de regie aanbevolen, waarbij Gouvernements-ambtenaren met den verkoop belast zijn, zonder uit het debiet voor zich zelven eenig voordeel te trekken. Een groot bezwaar was daarbij de moeilijkheid om wel te controleeren of de verkochte opium door het Gouvernement verstrekt was, daar er natuurlijk gevaar bestaat, dat de verkoopers weder aan den smokkelhandel voor eigen rekening zullen deelnemen. Naar men hoopt is dit vraagstuk voor een groot deel opgelost door de vervaardiging van tubes, waarin de tjandoe gedaan wordt en die door het gebruik vernietigd worden, zoodat het niet mogelijk zal zijn ze opnieuw te vullen, terwijl door waarmerken tegen namaak zal worden gewaakt. Met de regie die ook door den Heer Groeneveldt, op grond van een onderzoek in Fransch Indo-China werd aanbevolen, zal thans een proef worden genomen in een der gewesten van Java. Ofschoon het zeker te hopen is dat zij goed gelukken zal, mag toch wel worden opgemerkt dat eene mislukking van een proef op kleine schaal, die zeker door de pachters zooveel mogelijk zal worden tegengewerkt, geene afdoende bewijzen zou opleveren tegen de wenschelijkheid van de invoering der regie over geheel Java, met algeheele afschaffing van het pachtstelsel, die ons althans verlossen zou van de beschuldiging baat te zoeken bij de toeneming van het debiet van een genotmiddel, dat groote rampen veroorzaakt.

Zij, die van het opium gebruik maken, kunnen zich, zooals wij weten, van dat heulsap voorzien in door de Regeering aangewezen verkoopplaatsen, kitten genaamd. In de groote kuststeden en hier en daar ook op andere plaatsen zijn dezen zoodanig ingericht, dat de klant zijn opium in het lokaal gebruiken kan; daartoe worden dan bamboezen hokjes afgeschoten en van een rustbank met eenige kussens voorzien, ten einde hem de gelegenheid te geven zijne neiging bot te vieren. Soms zijn deze kitten dan ook tempels, aan de ontucht gewijd. Maar in den regel is zulk een kit niets anders dan een gewone verkoopplaats van opium, waar de liefhebbers

zich van het noodige opium voorzien om dat tehuis te gebruiken. Soms ontmoet men langs de wegen kitten, als warongs ingericht, waar de voorbijgangers uitrusten en zich voor de vermoeienis van de reis met eenige trekken aan de opiumpijp schadeloos stellen. Want terwijl het opium in vele streken gekauwd wordt, is dit op Java niet gebruikelijk; dáár wordt het gerookt of, zooals men gewoonlijk zegt, geschoven. De opiumschuiver bedient zich daartoe van een pijp, die ongeveer een voet lang en een duim breed is, en aan het einde eenen breeden kop heeft, van eene kleine holte voorzien. Hij doet nu een der pillen, die de pachter hem levert, in die holte en brengt den kop van de pijp in de vlam van een lampje, dat in zijne nabijheid staat, en zuigt den rook met eenige trekken naar binnen, totdat het opium verteerd is, waarna hij deze beweging zoolang herhaalt, totdat hij in eene soort van bewusteloosheid neerzinkt. Allerlei aangename gewaarwordingen worden door het gebruik van het opium opgewekt, maar zij worden bij het ontwaken door eene geweldige afmatting en lusteloosheid opgevolgd en bijna zonder uitzondering grijpt hij, die zich eenmaal aan het gebruik van opium heeft overgegeven, zoo spoedig mogelijk weder naar de opiumpijp om zich in den staat van gelukzaligheid te verplaatsen, waaruit hij zoo droevig ontwaakte. En hierin ligt het gevaar van het opium. Terwijl een matig gebruik volgens het oordeel van vele deskundigen niet gevaarlijk is, wordt het den opiumschuiver weldra meestal onmogelijk eenige maat te houden. Ten einde het volle genot van het opium te verkrijgen heeft hij telkens grootere hoeveelheden noodig, totdat hij zich zelven vergiftigt, en zijn lichaam vermagerd en uitgeput is, en hij een geraamte gelijkt; de oogen verliezen hunnen glans, en de gang wordt wankelend, een onfeilbaar teeken, waaraan men den verstokten schuiver herkent. Al de vermogens van lichaam en geest gaan onder den verderfelijken invloed van het vergift ten gronde en eindelijk volgt de dood, meestal ten gevolge van longen- en hartlijden.

Maar niet alleen het lichaam gaat bij den opiumschuiver den ondergang te gemoet, ook de zedelijke eigenschappen van den mensch loopen bij misbruik van opium groot gevaar. Zij, die in staat zijn, zich uit eigen middelen het noodige opium aanteschaffen, verliezen alle geestkracht en opgewektheid tot inspanning van geest of lichaam, en leven alleen gedurende den tijd, dien zij onder den

invloed van het opium zijn, terwijl zij de overige oogenblikken ten prooi zijn aan allerlei kwalen en pijnen. Maar erger nog zijn zij er aan toe die, aan het opium verslaafd, te behoeftig zijn om zich op eene eerlijke wijze dat bedwelmend middel te verschaffen. Eenmaal onder den invloed van den opiumduivel achten zij geen middel te slecht, om zich het vurig begeerde genot te verschaffen, en aarzelen zij niet om alles, wat zij bezitten, te verkoopen of te verpanden, ja zelfs hunne dochters en vrouwen opteofferen ten einde aan hunne lusten te kunnen voldoen. En is dit niet meer voldoende, welnu zij zullen niet aarzelen tot misdrijf hun toevlucht te nemen, zoodat een niet gering deel van de aanslagen tegen het eigendomsrecht op Java aan het opium geweten moet worden. En niet klein is het aantal dier misdrijven, en vooral is de veediefstal een der voornaamste plagen van den landbouw op Java. Ten einde tegen deze en dergelijke misdaden te waken heeft men op Java de zoogenaamde gardoe's ingesteld. Op de bevolking des desa's rust namelijk de verplichting om des nachts, soms ook des daags, een zeker aantal mannen de wachthuisjes te laten betrekken, die langs de wegen geplaatst zijn, ten einde de voorbijgangers optenemen en verdachte personen aantehouden. Zij zijn daartoe met eene eigenaardige soort van dievenvanger gewapend, die uit een houten vork bestaat, aan de beide uiteinden met scherpe dorens voorzien, welken met hunne punten binnenwaarts steken, zoodat het gemakkelijk valt den hals van den verdachte in den vork te klemmen, terwijl de dorens dezen bij de minste beweging om zich te bevrijden in het vleesch dringen en allen tegenweer onmogelijk maken. Jammer maar dat de meesten dier wachters juist het tegendeel doen van hetgeen zij behoorden te verrichten en vaak den nacht slapend doorbrengen, terwijl eenigszins aanzienlijke benden in den regel ongemoeid de gardoe's voorbijtrekken. Zoodanige gewapende benden, die des nachts met openlijk geweld, dikwijls van fakkellicht voorzien, een huis, soms een geheel dorp overvallen, noemt men ketjoe's; zij zijn een der geduchtste plagen van Java, en verdwijnen weder even plotseling als zij gekomen zijn. Moord is zelden hun doel; met veel leven en geweld naderen zij in den regel het huis, dat zij berooven willen, ten einde den bewoners den tijd te laten, zich met de vlucht te redden, terwijl zij soms den grond in den omtrek met voetangels beplanten, om vervolging te voorkomen. Somtijds wordt hun doel

verijdeld en alarm gemaakt, 't geen in den regel geschiedt door het slaan in de rijstblokken, dat een teeken van onraad voor alle desabewoners is. Andere roovers gaan minder openlijk te werk; zij trachten eene opening in de bamboezen wanden der hutten te maken of een gat onder de deur te graven en zoo binnen te sluipen. Sommigen hunner gebruiken een eigenaardig soort van dïevenlantaarntjes, daar zij vuurvliegjes met lijm in een doosje vasthechten en bij het licht, dat dezen verschaffen, hun werk verrichten. Niet op het eigendom, maar op het leven hunner naasten leggen de amok-makers het toe. Door de eene of andere beleediging verwoed, en gewoonlijk door het gebruik van opium opgewonden, heeft een zoodanige alle heerschappij over zich zelven verloren; met de bloote kris gewapend werpt hij zich op allen, die hij ontmoet, onverschillig of zij vriend of vijand zijn en houdt niet op te moorden, vóór hij den doodsteek ontvangen heeft of op eene andere wijze onschadelijk gemaakt is. Iets dergelijks is het mata glap, een soort van zinsverbijstering, die den Javaan plotseling overvalt en hem soms zelfs zijne meest geliefde panden doet vermoorden, onder den invloed van visioenen, die hem dezen als schadelijke wezens doen beschouwen. De jaarboeken der rechtspraak op Java bevatten tal van voorbeelden dezer tijdelijke krankzinnigheid.

Maar onze Javaan ontwijkt gelukkig al de verzoekingen, waarmede zijn pad bezet is, en houdt zich aan zijnen dagelijkschen arbeid, die, naar wij willen aannemen, hem ruim het noodige verschaft, ja hem in betrekkelijke welvaart doet leven. Aan sparen zal hij echter niet licht denken. Zóó beschaafd is hij niet, dat hij zich met de kansen van het beursspel zal inlaten, en als hij geld overlegt, zal hij zich vergenoegen het metaal te bewaren en op eene veilige plaats te verbergen, of nog liever zal hij het in sieraden voor vrouw en kinderen omzetten, en vooral de laatsten worden zooveel mogelijk met zilveren ornamenten, zooals been- en armbanden, opgetooid. Waar communaal landbezit bestaat, kan hij geen bouwland aankoopen en wanneer hij de spannen karbouwen bezit, die hij voor het bebouwen van zijn land behoeft, dan zijn de voornaamste nuttige uitgaven opgenoemd, welken hij zich veroorlooft. Voor het overige streeft hij meer naar een lui en gemakkelijk leven; hij neemt het geoorloofde getal vrouwen en huurt een of meer menoempangs, ten einde dezen den veldarbeid en de heerendiensten voor

zich te laten verrichten. Het zijn echter maar weinige desabewoners die het tot zulk een trap van welvaart weten te brengen. Immers, de overgroote meerderheid zelfs der sawahbezitters leeft als het ware van den hand op den tand; de bouwgronden van den landbouwer leveren ternauwernood genoeg op voor voeding voor zich en zijn gezin; het overige, wat hij noodig heeft, hoe weinig dit ook zij, zooals voor kleeding, de gebruikelijke feesten, — vaak ook de landrente, — moet hij zich uit de opbrengst van zijn erf verschaffen, of uit nevenverdiensten; terwijl hij van geluk mag spreken indien geene slechte oogsten hem zoozeer achteruitzetten, dat hij zich genoodzaakt ziet geld tegen woekerrente optenemen [1]). Vaak geraakt hij ook zonder dergelijke buitengewone omstandigheden in de schuld bij den een of anderen waronghouder en bij dezen en genen voor een kleinigheid in geld of padi, vooral gedurende den tijd tusschen het planten en rijpen van de rijst; is de rijst geoogst dan volgt weder eene periode van betrekkelijken overvloed. Gelukkig de landbouwer die gelegenheid heeft om aan eene onderneming van nijverheid, bv. een suikerfabriek, geld te verdienen; groote sommen worden daardoor onder de bevolking verspreid, die niet alleen de zoogenaamde koelies ten goede komen, maar ook vaak aan gevestigde landbouwers de gelegenheid verschaffen de landrente te betalen. Voor het overige trachten sommigen hunner door het inzamelen van boschproducten, door vlechtwerk enz. een kleinigheid te verdienen. Ook moeder de vrouw helpt daarbij vaak een handje door spinnen en weven, soms ook door batikken, en niet het minst door het maken en verkoopen van zoetigheden en andere eetwaren. Tal van nevenbedrijven worden door verschillende landbouwers uitgeoefend; wij komen hierop nader terug bij de beschrijving van landbouw en nijverheid. Met ongeloofelijk kleine winsten stelt een Javaan zich vaak tevreden; in vele gevallen is het hem genoeg wanneer hij door den. trouwens niet zeer afmattenden dagelijkschen arbeid maar verzadigd wordt. Zoo verhaalt Arminius, dat de meeste eigenaars van kleine warongs langs de wegen niet meer verdienen dan dagelijks vrij gebruik van de daarin te koop gestelde artikelen benevens

---

[1]) Zeer belangrijke bijdragen omtrent den economischen toestand van den Javaanschen landbouwer zijn o.a. te vinden in: Sollewijn Gelpke. Gegevens voor eene nieuwe landrente-regeling Bat. 1885 en in Ind. Gids 1880 II. Arminius in Ind. Gids 1889 II en het aangehaalde werk van den heer Schmalhausen.

eenige duiten. „Zoo zal iemand, die palen ver van huis rauwe cassave opkoopt ter waarde van *f* 1 daarvan zekeren smakelijken koek bakken op brandhout, dat hij weer palen ver gehaald heeft, met 6 duiten suiker en 10 duiten klapper, en den volgenden dag, na voor ieder van zijn 5 kinderen daarvan 1 bol voor ontbijt afgehouden te hebben, de rest voor niet meer dan *f* 1.20 verkoopen." Het spreekt van zelf dat niet alle warong-houders zich met zulke sobere inkomsten tevreden stellen, maar zelfs dan wanneer meerdere winsten uit den een of anderen tak van nijverheid worden gemaakt moet men rekening houden met het bedrag dat de fiscus eischt, hoe gering de voordeelen ook zijn, die uit een of ander bedrijf verkregen werden. Welk een zwaren druk deze belasting op het bedrijf uitoefende, die voor Inlanders 2 percent van het inkomen bedraagt, blijkt wel hieruit dat, ofschoon men uitging van de veronderstelling, dat het geringste inkomen, uit de uitoefening van een bedrijf verkregen, op *f* 50 's jaars kon worden gesteld, het inderdaad gebleken is dat het minimum der belasting, één gulden 's jaars bedragende, geheven werd van inkomens niet hooger dan *f* 7.50, *f* 6, ja zelfs van *f* 1.50! Thans is deze onbillijkheid in zooverre opgeheven, dat inkomens beneden *f* 25 's jaars vrij zullen zijn en het minimum vervallen zal. Ofschoon deze maatregel zeker toejuiching verdient, wijst deze geheele zaak op de zwakke zijde van ons bestuur in Indië dat, hoewel zeker in menig opzicht veel weldadiger voor de Inlanders dan het gezag, door hunne eigen vorsten uitgeoefend, op Europeesche wijze geschoeid is en te duur is voor de geringe draagkracht der Inlandsche bevolking. Ook andere koloniale mogendheden hebben met dit bezwaar te worstelen en staan evenzeer voor het schijnbaar onoplosbaar raadsel, hoe aan de Inlanders de zegeningen te verschaffen van een rechtvaardig en verlicht bestuur, zonder dat de weldaden, die dit verschaft, een te grooten financieelen druk op de bevolking leggen!

Wij keeren weder tot onzen landbouwer terug, die zich langzamerhand grooter aanzien in de desa verwerft, zoodat er eene partij over begint te denken, hem tot dorpshoofd te kiezen, zoodra die betrekking openvalt. Wanneer dit het geval is moet, volgens de bepalingen van S. 1878.47, — waarin regels voor de verkiezingen der dorpshoofden op Java gesteld werden, — het districtshoofd, na overleg met den controleur, binnen een maand eene ver-

gadering beleggen, waartoe alle kiesgerechtigden worden opgeroepen. Het komt er nu voor de candidaten op aan in dien tusschentijd de gunst der kiezers te winnen [1]). Allerlei middelen worden daartoe aangewend, die ons overtuigen dat de menschen onder alle hemelstreken, bij veel verschil, toch veel overeenkomst met elkander hebben. Een der machtigste hefboomen is het gezag van hooggeplaatste Inlandsche ambtenaren, van den regent b. v., die soms al zijn invloed aanwendt om den een of anderen candidaat te doen zegevieren; niet altijd uit zuivere beweegredenen, maar vaak om een onderdanigen handlanger in het dorpsbestuur te hebben. Maar dit doorzien de dorpsbewoners ook en het gebeurt wel dat zij een candidaat niet kiezen, juist omdat de regent hem begunstigt. Anderen werken meer direct op de kiezers en zoeken hunne stemmen te winnen door het geven van feesten enz., waarbij de wajang en de gamelan niet mogen ontbreken, zoodat de tijd vóór de verkiezing tot de aangenaamste dagen van den desaman behoort en menigeen wel elk jaar zoo'n verkiezing zou willen hebben. Velen geven allerlei beloften ten beste, dat zij hunne begunstigers overal zullen voortrekken, hen vrijstellen van heerendiensten, hunne belastingen verminderen; ja er zijn er, die beloven, de belasting gedeeltelijk te zullen overnemen, alles onder voorbehoud dit later weder te vergeten, tenzij zij beseffen dat zij den steun hunner partij behoeven, want wanneer deze hun ontvalt zijn zij geen oogenblik van hunne plaats zeker. De tegenstanders vatten dan weer moed, en daar er weinige hoofden zijn die niet iets op hunne zondenregisters hebben, valt het der tegenpartij gemakkelijk hen, die door weinigen gesteund worden, bij het bestuur zwart te maken en te doen vallen. Merkwaardig is de neiging van niet weinige Javanen om minder bekwamen tot hoofd te kiezen, uit vrees dat de schranderen uit hun midden al te goed voor hun eigen belang zouden zorgen. Daartegenover staat het vroeger meermalen waargenomen feit, dat uit verbanning teruggekeerde misdadigers enz., door de bevolking tot hoofd gekozen werden „omdat zij veel van de wereld gezien hebben," terwijl het misdrijf door het ondergaan der straf geboet en de misdadiger dus weder gereinigd is. Thans is echter bepaald

[1]) Zie mijn opstel in de Volksalman. van de Maatsch. tot Nut van 't algemeen. 1876. A. P. Stoorvogel in Ind. Gids 1889. I. C. Poensen. Med. N. Zend. XXXVII.

dat de resident, die de keuze moet goedkeuren, dit niet doen mag wanneer de verkozene reeds wegens wangedrag als dorpshoofd of uit 's lands dienst ontslagen is of wanneer hij vroeger tot sommige, zelfs vrij lichte straffen was veroordeeld.

Eindelijk is de groote dag aangebroken, en de kiezers begeven zich nu naar de voor de verkiezing aangewezen plaats, die zooveel mogelijk binnen den kring der gemeente, en nooit buiten het onderdistrict gelegen moet zijn. Vroeger moesten zij dikwijls naar de hoofdplaats van het regentschap komen en werd de keuze in de woning van den regent of het districtshoofd uitgebracht, wat een ongunstigen invloed had op de opkomst der kiezers en allerlei kuiperijen bevorderde. De keuze moet worden uitgebracht ten overstaan eener commissie, uit den controleur en het districtshoofd of onderdistrictshoofd bestaande. Wanneer zij zitting heeft genomen heeft de stemming gewoonlijk op uiterst eenvoudige wijze plaats. Geen geheime stemming, geen stembus of stembriefjes, maar de menigte hurkt in eerbiedige houding neder, terwijl ieder kiezer plaats neemt achter den candidaat, wiens partij hij volgt Men weet toch te voren, wie zich candidaat zullen stellen en de verschillende mededingers nemen hunne plaatsen zooveel mogelijk vooraan, opdat zij goed in het oog zullen vallen. Allerlei dwaze tooneelen komen hierbij voor. Hier is het een landbouwer, die zijn stem aan een candidaat beloofd heeft, maar op het laatste oogenblik overloopt en zich achter een ander plaatst en koddig is de verontwaardiging die deze handeling bij de aanhangers van den eersten candidaat opwekt. Soms trachten de leden van de eene partij hunnen aanhang te vergrooten door kennissen of vrienden, die elders neêrhurken, toe te roepen zich bij hen te plaatsen of, zoo zij daarin verhinderd worden door den eerbied, dien de tegenwoordigheid der commissie inboezemt, werpen zij hen in het geniep met steentjes om hunne aandacht te trekken en hen dan te wenken, hunnen candidaat te verlaten. Soms zitten er tot tien candidaten, enkelen zonder één volgeling, die dan onder het gelach der anderen spoedig afdruipen. In den aanvang bemoeit de commissie zich niet met hetgeen onder de menigte omgaat en dikwijls komt de zaak van zelf terecht, wanneer een der candidaten zoovele kiezers op zijn hand heeft, dat hij de meerderheid op zich vereenigt. Maar wanneer dit het geval niet is en er zich een aantal partijen vormen dan raadt zij weleens

aan dat de candidaten, die slechts zeer weinige volgelingen hebben, zich zullen terugtrekken en dat al hunne aanhangers zich achter de overblijvenden zullen scharen. Bij staking van stemmen wordt hij als gekozen beschouwd, die in het oog der commissie de meeste waarborgen schijnt aan te bieden. De keuze moet nu nog door den resident worden goedgekeurd, die echter slechts in bepaald aangewezen gevallen die goedkeuring mag weigeren. Dit alles geldt natuurlijk alleen van die desa's, waar het recht van verkiezen der hoofden door de bevolking bestaat; waar de volksgebruiken dit niet medebrengen of het met verkregen rechten van anderen strijdt, zooals op de particuliere landen en in de vrije desa's, wordt het recht tot kiezen niet ingevoerd.

Ziedaar nu onze landbouwer hoofd van zijn dorp, soms met niet onaardige verdiensten. Want in de eerste plaats is het aandeel in de velden, dat hem wordt toegewezen, grooter dan dat van de overige desabewoners, (soms wel 10% der gezamenlijke sawahs), en bovendien worden zijne akkers door zijne ondergeschikten voor hem bebouwd en heeft hij het recht van hunne diensten ook voor andere, huishoudelijke doeleinden gebruik te maken. Waar de Gouvernementskoffiecultuur bestaat, is hij in het genot van cultuurprocenten terwijl hij voor de inning der landrenten en andere belastingen insgelijks zekere procenten van het Gouvernement krijgt, en soms ook een aandeel in de djakat en pitrah geniet, zoodat er desahoofden zijn, die meer dan *f* 300 's maands verdienen, ofschoon in den regel de inkomsten veel minder en soms zeer gering zijn. Eene eigenlijke bezoldiging ontvangen zij niet. Dat zij ook nog wel op andere wijze uit hun ambt voordeelen weten te verkrijgen, hebben wij reeds vernomen. Daarentegen zijn de werkzaamheden, welken zij te verrichten hebben, vaak niet gering. Zij behooren de belangen hunner gemeenten te behartigen, maar tevens die van den Staat niet uit het oog te verliezen; zij zorgen voor de billijke verdeeling der velden en zijn verantwoordelijk voor de betaling der landrente en voor den juisten omslag dezer belasting over de desabewoners; zij waken voor de orde en rust in hun dorp, houden allerlei registers bij, en zijn met de handhaving eener goede politie belast, terwijl zij ten slotte de bevelen ten uitvoer moeten leggen, die hun door het hoogere gezag, zooveel mogelijk door tusschenkomst van het Inlandsch bestuur, worden overgebracht en welken

op tal van bestuursaangelegenheden, heerendiensten, cultures en wat niet al betrekking hebben; in één woord zij vertegenwoordigen hun dorp in alle gevallen, waarin dit betrokken is. Het valt dan ook vaak moeilijk geschikte personen voor die betrekking te vinden, vooral daar, waar het loon zeer gering is. Zwaar is ook de verzoeking, waarin het desahoofd geplaatst is door de inning der landrente enz., hem toevertrouwd, want ofschoon er bepalingen bestaan, die hem verplichten het geld te storten, zoodra hij *f* 50 heeft ontvangen, is zelfs dit bedrag eene groote verleiding voor hem, en menig desahoofd weet de verzoeking niet te weerstaan dat geld geheel of gedeeltelijk voor zich zelf te besteden.

Keeren wij thans weder tot onzen Javaan terug, wiens loopbaan ten einde spoedt. Door ouderdom overvallen legt hij zijne betrekking neder en staat zijne velden aan zijne kinderen af, om zijne laatste dagen in rust door te brengen. Doch eene zware ziekte overvalt hem, en de gewone geneesmiddelen, die elke Inlandsche huismoeder van eenigen stand in het medicijnkistje bewaart, baten niet, 't geen ons niet verwonderen zal wanneer wij vernemen dat de middelen uit de vakjes vaak maar op de gis genomen worden. De ziekte begint eenen ernstigen keer te nemen, en de doekoen of Javaansche geneeskundige, meestal eene oude vrouw, die nimmer eenige bepaalde opleiding genoten heeft, maar volgens oude gewoonten de geneeskunst uitoefent, wordt geroepen om genezing aantebrengen. Maar al hare middelen, zooals het toedienen van sommige kruiden en het wrijven der ledematen baten niet; zelfs kunnen de bezweringen, waarmede zij niet spaarzaam is en de djimats, die zij uitdeelt, geen herstel te weeg brengen, en de lijder sterft, dikwijls ten gevolge der behandeling. [1]) Het geheele huisgezin en de bloedverwanten zijn reeds te samen gekomen, ten einde het oogenblik aftewachten, waarop de zieke den geest geeft en zijne aandacht door aanroepingen tot Allah en Mohammed bij de hoogere belangen te bepalen. Dikwijls worden eenige vromen, santri's enz. geroepen, ten einde een gedeelte van den Koran voortelezen. Zoodra de zieke gestorven is heffen de vrouwen een geweldig gejammer aan, zoodat men den indruk krijgt van eene hopelooze smart, die haar vervult; doch in den regel duurt de droefheid niet langer, dan tot de be-

---

[1]) Zie J. Kreemer. Med. N. Zend. XXXVI. Zie ook id XXXIV. p. 335.

grafenis en alles keert dan weder tot het oude terug. Onmiddellijk na het overlijden wordt het lijk herhaalde malen gewasschen, voor welke dienst zij, die dit werk verricht hebben, met wat sirih en eenig geld beloond worden. Daarna wordt het lijk in het doodskleed gehuld, uit lijnwaad bestaande, dat om het lichaam gewikkeld wordt soms tot zevenmaal toe, en op een draagbank gelegd, met het hoofd naar het Noorden gewend, terwijl de geestelijken voortgaan hunne gebeden te prevelen. Gewoonlijk heeft de begrafenis binnen 24 uur na den dood plaats; zij is meer of minder plechtig, naar mate van het aanzien van den overledene. Het lijk wordt op de lijkbaar gelegd, in de lijkkleederen gewikkeld, en daarover worden op gebogen bamboezen een paar sarongs gespreid. Aan bloemen, die over de lijkbaar gestrooid worden, ontbreekt het hoogst zelden; boven het hoofdeinde van het lijk wordt het zonnescherm gehouden. De priesters, familie-leden en bekenden loopen aan de zijden en om de lijkbaar, terwijl ook wel een rij personen met witte vlaggetjes zich daarbij voegt. Doodkisten schijnen in de Vorstenlanden wel in gebruik te zijn, doch elders niet, tenzij het lijk over verre afstanden vervoerd moet worden. Wanneer de stoet bij het graf gekomen is wordt het lijk in den kuil nedergelaten en op de rechterzijde gelegd met het gelaat naar de qibla, d. w. z. de richting van den Kaaba te Mekka, werwaarts men zich ook bij het gebed moet wenden. Daarna wordt door de priesters de adsân, — de oproeping tot het gebed, — uitgesproken, en de kuil dicht gemaakt, doch zoodanig dat er een vrije ruimte overblijft, 't geen vaak geschiedt door bamboezen in den grond van den kuil te steken, die men dan met gevlochten bamboe bedekt. De Islam leert toch dat elke doode door een tweetal engelen zal bezocht worden, die hem over zijn geloof zullen ondervragen, en daartoe behoort hij zich in zijn graf te kunnen oprichten. Om hem op dit bezoek voortebereiden wordt na het sluiten van den kuil eene formule, talqîm genaamd, aan het lijk voorgezegd, waarna de geestelijke het gebed voor de dooden uitspreekt. Hiermede is de plechtigheid afgeloopen. Het graf wordt meestal slechts door een kleine verhevenheid van aarde aangewezen, waar paaltjes aan het hoofd en voeteneind van het lijk uitsteken. Bij aanzienlijken is het echter wel gebruikelijk, grafteekenen oprichten. Dat op zekere tijden na het overlijden sedekahs of offermaaltijden ter eere van de afgestorvenen gegeven worden deelden wij vroeger (p. 248) mede;

bovendien is de 8ste maand van het Moslemsche jaar op vele plaatsen van Java voor de hulde aan de overledenen bestemd, die deels in het schoonmaken, met bloemen versieren en met een welriekend smeersel bestrijken der graven, deels in offermalen bestaat. Naar het schijnt meent men dat de geesten na den 15den dier maand hunne graven mogen bezoeken, zoodat het dan de geschikte tijd is hunne hulp aftesmeeken. Volgens den Heer Poensen [1]) worden op een van de dagen dier maand offermalen bij het desahoofd gehouden, bij wien de desabewoners de offerspijzen brengen, die zij in portiën verdeelen van welken er vier voor Adam en Eva, en even zoovelen aan den beschermgeest der desa gewijd zijn. Voor het overige is de avond aan allerlei feestelijkheden gewijd, waarbij ook de noodige dowa's niet ontbreken. Algemeen schijnt dit gebruik echter niet op Java te zijn; vaak worden de graven den dag vóór het einde der poewasa of vasten schoongemaakt, waarna men den volgenden dag in feestgewaad de graven gaat bezoeken.

De vasten, waarvan wij zooeven spraken, is eene verplichting door de wet opgelegd aan alle Moslemen die daartoe in staat zijn en niet bepaaldelijk zijn vrijgesteld. Zij bestaat hierin, dat de vastende geen eten of drinken op welke wijze ook in het liebaam mag brengen, en zich van alle zingenot, zelfs van het rooken van tabak en het gebruik van reukwerk moet onthouden, terwijl hij zooveel mogelijk in godsdienstige stemming moet verkeeren. Die verplichting bestaat gedurende de geheele negende maand, Ramelan geheeten, en moet dan elken dag worden in acht genomen van zonsopgang tot zonsondergang. Zij vangt aan zoodra de nieuwe maan der maand Ramelan zichtbaar is of, zoo deze niet kan worden waargenomen, 30 dagen nadat de maan der vorige maand was gezien. Daar voor de Moslemen het maanjaar geldt, waarbij elke maand op 30 dagen gesteld wordt, spreekt het van zelf dat de vasten op elke maand van ons jaar, en dus in de verschillende moesons kan vallen. Op Java bereidt men zich reeds in de 8ste maand door allerlei sedekah's op de vasten voor [2]); den 29sten dier maand viert men o. a. de sedekah poenggahan, waarmede men de geesten der veroordeelden bij hun opvaren uit de hel tegemoetgaat en waarbij de

[1]) Med. Ned. Zend. X. 31.
[2]) W. Hoezoo. Med. Ned. Zend. XXXI.

maaltijd hoofdzakelijk uit een soort pannekoeken van rijstmeel bestaat. Na het eindigen dier sedekah wordt eene algemeene reiniging gehouden, terwijl de geloovigen ten half vier uur in den middag door het slaan op de bedoeg, hier en daar ook door kanonschoten, gewaarschuwd worden dat de vastenmaand op handen is. Dit slaan op de bedoeg wordt gedurende de geheele maand van middernacht tot half drie uur 's morgens herhaald als teeken dat het etens-tijd is, want even goed als het eene verplichting is om gedurende den dag te vasten, even zoo is het voorgeschreven dat men na zonsondergang die vasten door een maaltijd breken moet en nog vóór zonsopgang zich door het nemen van voedsel voor de komende onthouding moet versterken. In niet weinige streken van Java wordt de verplichting tot vasten vrij getrouw nagekomen, godsdienstige bijeenkomsten hebben allerwege plaats, terwijl ook door de vromen het doen van belangrijke zaken liefst buiten de maand Ramelan wordt uitgesteld en ook door de Inlandsche rechtbanken in die maand geene zittingen gehouden worden. Op de avonden van de 5 laatste oneven dagen der maand [1]) worden de zoogen. sedekah-malem gegeven, offermalen voor welken het noodige door de desabewoners beurtelings bij hunne hoofden moet worden geleverd, evenals de mindere hoofden dit bij hunne meerderen moeten doen. Oorspronkelijk was het maal ten behoeve der armen bestemd; tegenwoordig wordt het echter door de familie enz. genuttigd.

Na het einde der vasten heeft een der beide groote feesten plaats, die volgens de voorschriften van den Islam op godsdienstige wijze moeten worden gevierd en wel door het houden van een gemeenschappelijk gebed, evenals op den Vrijdag, thans gevolgd door eene preek. Maar bovendien wordt dit feest, de hari raja of bakda poewasa, nog op luisterrijke wijze gevierd en aldus de vreugde te kennen gegeven dat men gelukkig de vasten ten einde heeft gebracht. Op dien dag gaan de jongeren aan de ouderen, de minderen aan de meerderen en de Inlandsche hoofden in groot kostuum aan de regenten den knie- of voetkus brengen ten einde vergiffenis voor begane fouten te vragen, terwijl personen van gelijken rang, geen familie zijnde, elkaar de hand geven. Ook Europeesche ambtenaren

---

[1]) In den Ind. arch. wordt het begin van den dag bij zonsondergang gerekend, zoodat de avond tot den, naar onze begrippen daarop volgenden dag behoort.

en ingezetenen komen den regent hunne opwachting maken om hem geluk te wenschen met het einde van de vasten. Zooveel mogelijk steekt men zich in de beste plunje; vuurwerk wordt afgestoken, en hier en daar wordt er geïllumineerd; de graven worden bezocht; de gamelan wordt weder bespeeld, op den aloen-aloen van den regent worden soms dierengevechten of tornooi-spelen gegeven; kortom er heerscht een algemeene vreugde en opgewektheid, die vele Europeanen in den waan heeft gebracht dat men hier met iets als ons nieuwjaarsfeest te doen heeft, zoodat deze dag ook wel het Inlandsche nieuwe jaar genoemd wordt, niettegenstaande deze maand eerst de 10de van het Moslemsche jaar is. Ook wordt op dezen dag de vroeger vermelde pitrah gegeven. Vromen vieren dit feest door het bijwonen van het gebed in de mesdjid en door godsdienstige sedekahs ten hunnen huize; zij vasten ook nog wel van den 2den tot 8sten dag der maand, evenals zij, die verzuimde vasten-dagen hebben intehalen. Daarna wordt dan op nieuw een feest, de bakda sawal gevierd.

Het tweede der door den Islam voorgeschreven feesten is dat, 't geen gevierd wordt op den 10den dag der maand waarin de hadj gehouden wordt en wanneer de pelgrims een offerdier behooren te slachten. Ook buiten het heilig gebied wordt die dag gevierd met een feest, op Java de bakda besar genoemd, waarbij ook, behalve het voorgeschreven gemeenschappelijke gebed, enkele feestelijkheden plaats hebben en ook hier en daar offers gebracht worden. Deze dag wordt echter met veel minder opgewektheid gevierd dan het eerstgenoemde feest. Maar behalve deze beide groote feesten worden in verschillende Moslemsche landen nog verschillende herinneringsdagen gevierd, vaak zelfs met meer luister dan de beide officieele feesten, terwijl daarbij vaak allerlei plaatselijke gebruiken bewaard zijn die soms van den tijd vóór den Islam afkomstig zijn. Een dezer feesten is het Hasan- en Hosein-feest, gevierd ter eere van Hosein, den kleinzoon van Mohammed, dat vooral bij de Sjiïten zeer in eere is, maar op Java weinig meer wordt gevierd. Des te meer hecht men ook daar aan de viering van den Moeloed, het feest ter eere van de geboorte van den profeet, die op den 12den dag der 3de maand gesteld wordt. Bij dit feest worden echter geen gemeenschappelijke gebeden gehouden, doch overal op Java in de mesdjids, soms zelfs in particuliere woningen, gemeenschappelijke dsikirs ver-

richt. Ook hierbij hebben verschillende feestelijkheden plaats die vaak zelfs zes dagen te voren aanvangen. Willen wij echter eene bijzonder luisterrijke viering van dezen dag bijwonen, dan moeten wij ons naar de Vorstenlanden begeven. Voordat wij ons echter daartoe opmaken, willen wij een enkel woord in het midden brengen om de bijzondere toestanden te beschrijven, die daar bestaan en enkelen der voornaamste personen te leeren kennen, welken wij daar zullen aantreffen.

Zooals van zelf spreekt wordt onze aandacht het eerst getrokken door zijne Hoogheid den Soesoehoenan Pakoe Boewana, Senapati Ingalaga, Ngabdoerrahman, Sajidin, Panatagama d. i. voorwerp van eerbiedige hulde, spil der wereld, opperbevelhebber in den oorlog, dienaar van den Barmhartige, heer van den godsdienst, regelaar van den godsdienst. Afstammeling van de oude vorsten van Mataram staat hij hoog in de achting der Javanen aangeschreven en ofschoon van bijna alle macht beroofd wordt hij met koninklijke pracht en luister omgeven, en door alle Inlanders, die hem naderen, met bijna godsdienstigen eerbied behandeld. Te midden van een uitgelezen en talrijk serail slijt hij zijne dagen binnen den Kraton; vorstelijke inkomsten zijn hem toegelegd, om daaruit de uitgaven voor zijne schitterende hofhouding te bestrijden en zijne dienaren te beloonen. Zij bestaan hoofdzakelijk uit de opbrengsten zijner landen, uit de belastingen, die hij onder Nederlandsch toezicht van zijne onderdanen heft en uit eene jaarlijksche uitkeering, die onze Regeering hem uitbetaalt, als vergoeding voor het gemis van sommige inkomsten, die bij verschillende tractaten aan ons bestuur zijn afgestaan. Zijn gezag strekt zich uit over alle Inlanders, die zijn gebied bewonen; de Europeanen en oostersche vreemdelingen zijn echter onmiddellijk aan het Europeesche bestuur ondergeschikt. Maar zelfs over zijne eigen onderdanen regeert hij niet onbeperkt; zijne machtige bondgenoot en Souverein, de Nederlandsche Regeering, voegt hem eenen raadsman en gids toe, die onder de meest hoffelijke vormen te zorgen heeft, dat de gesloten tractaten worden nagekomen en dat het bestuur over den Inlander gevoerd wordt zooveel mogelijk overeenkomstig onze begrippen van eene goede regeering. Deze vertrouwde gevolmachtigde, de resident, heeft een geheel andere stelling als zijne ambtgenooten in de Gouvernements-residentiën. Een direct gezag bezit hij niet, en alleen door



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

zijne raadgevingen, aan welken hij echter, zoo noodig, gepasten klem kan bijzetten, oefent hij eenen invloed uit, die weinig van eene werkelijke machtsoefening verschilt, vooral sedert 1873, toen in de binnenlanden Europeesche assistent-residenten werden aangesteld, die ook met het toezicht op de politie zijn belast. Deze laat echter veel te wenschen over, daar de politie-hoofden door den vorst, den rijksbestierder of de regenten benoemd worden en vaak uit het uitschot hunner omgeving gekozen worden. Zonder toestemming van den resident mag de vorst de hoofdplaats niet verlaten, of briefwisseling met andere vorsten voeren, die daarenboven altijd door zijne bemiddeling plaats moet hebben. Het is vooral door tusschenkomst van eenen hooggeplaatsten Inlandschen ambtenaar, dat de resident invloed op het bestuur uitoefent, want zelden bemoeit de Soesoehoenan zich met de onmiddellijke leiding der zaken, en bijna altijd laat hij deze aan zijne rechterhand, den Raden Adipati over. Deze vizier of rijksbestierder, die door den Gouverneur Generaal aangesteld en ontslagen wordt, ontvangt behalve zijne, hem door den vorst toegelegde apanages, ook een bezoldiging van het Gouvernement waardoor hij zoo goed als geheel afhankelijk van het Nederlandsche gezag is. Hij kan als de spil beschouwd worden, waarom het bestuur in Soerakarta zich beweegt. In rang op den Soesoehoenan volgt de oudste echte zoon van den vorst, als hij meerderjarig geworden is en door het Gouvernement tot Pangéran Adipati Anom of troonsopvolger is verklaard; hij ontvangt dan hooge titels en aanzienlijke inkomsten in land en geld. De oudste der zonen, uit selirs gesproten, draagt den titel van Pangéran Ngabéhi; de overige zonen voeren na hunne meerderjarigheid den titel Pangéran Aria. Daar de adel op Midden-Java op de afstamming van den vorst berust, spreekt het van zelf dat de rang hooger is, naarmate de drager daarvan nader met den regeerenden Soesoehoenan verwant is en dat hij ook een hoogeren titel voert dan de verder verwijderden. Zulke titels zijn voor mannen, behalve de reeds genoemde titel Pangéran, die van Raden, Mas en Bagoes, die ook vaak gecombineerd gevoerd worden; de afstamming uit padmi's of selirs is eveneens van invloed op den titel, die eenen adellijke toekomt. Ook aan de vrouwen worden adellijke titels toegekend; de padmi's dragen den naam van Ratoe, evenals de echte dochters na haar huwelijk. Vóór dien tijd worden zij Raden ajoe genaamd, terwijl de

dochters van selirs den titel van Raden ajoe en vóór haar huwelijk dien van Raden adjeng voeren. De selirs zelven behouden hare eigen adellijke titels indien zij dezen bezitten; anders worden zij gewoonlijk Raden of Raden ajoe genaamd. Eene verdere uiteenzetting van de adellijke titels in de Vorstenlanden en elders op Java gedragen, zou ons te ver voeren [1]; alleen merken wij op dat titels ook vaak in de vrouwelijke lijn overgaan; dat de vorsten ook adellijke titels verleenen aan hen, die niet van hooge geboorte zijn, b. v. wanneer een zoodanige met een prinses huwt, en dat het ook niet zelden voorkomt dat adellijke familiën na eenigen tijd geheel in het volk opgaan en hunne afstammelingen zelfs den adellijken titel verliezen. Ook het Gouvernement verleent soms adellijke titels aan personen van mindere geboorte, die tot regenten worden benoemd.

De Javaansche maatschappij is verdeeld in afdeelingen, golongans, van welken één alle mannelijke leden der vorstelijke familie van echte geboorte omvat en onder den Pangeran Adipati staat. De mannen, die uit selirs afstammen, zijn gesteld onder den Pangeran Kamisepoeh, gewoonlijk de oudste broeder van den Soesoehoenan, uit eene padmi geboren. De vrouwen in den Kraton, die niet tot de vorstelijke familie behooren, staan onder eene vrouw met den titel van Njaï Mas Adipati. Aan het hoofd der geestelijkheid staat de Mas pengoeloe; de militairen met hunne huisgezinnen vormen een andere golongan, geplaatst onder het hoofd der lijfwacht, en dienen hoofdzakelijk voor vertoon bij feestelijke gelegenheden. Een hoogst belangrijke afdeeling eindelijk is de Kapatian, die onder den Rijksbestierder staat en de burgerlijke ambtenaren omvat. De hoogsten dier ambtenaren voeren den titel van Boepati's, die weder in verschillende categoriën verdeeld zijn, en tot welken in de eerste plaats de Boepati's najaka behooren, die een soort van staatsraad vormen en leden zijn van de Pradata of Inlandsche rechtbank ter hoofdplaats. De helft hunner hebben hunne bezigheden binnen den Kraton; de andere helft daarbuiten. Een vijftal andere Boepati's staan aan het hoofd van verschillende departementen, zooals de „Onder-Majoor" of thesaurier van den Soesoehoenan, tevens chef van diens huis, de chef van het huis van den Kroonprins, het hoofd der kalangs (p. 200), de inspecteur der transportmiddelen en eindelijk

---

[1]) Zie Mr L. W. C. v. d. Berg. De Inl. rangen en titels op Java en M. Bat. 1887.

de Boepati-djeksa of hoofdfiskaal. Van veel belang zijn de Boepati's-politie of regenten der hoofdplaats en der afdeelingen, die onder den rijksbestierder met het voeren van het bestuur belast zijn, in overleg met den resident benoemd en ontslagen worden, en hierdoor, alsmede door eene bezoldiging, die zij van Gouvernementswege ontvangen, onder den invloed van het Europeesche gezag staan. Ofschoon ook in het rechtswezen die invloed zich eenigszins heeft weten te doen gelden, wordt de rechtspraak over Inlanders in Soerakarta nog geheel door 's vorsten rechtbanken uitgeoefend, en voornamelijk door de Pradata gedé ter hoofdplaats, en de Pradata's kaboepaten in de binnenlanden, die geheel uit Inlandsche leden zijn samengesteld, terwijl zoowel te Solo als te Djokja een Soerambi wordt aangetroffen, een priesterraad, aan welke de berechting van geschillen, voortvloeiende uit de godsdienstige wetten en bepalingen is opgedragen. De Kadipaten eindelijk spreekt recht over alle burgerlijke vorderingen, tegen familie-leden van den Soesoehoenan ingesteld. De inrichting van het bestuur te Djokja, waar de bovengenoemde titels eenigszins gewijzigd gedragen worden, komt met de beschrevene in hoofdtrekken vrijwel overeen; de vorst, Sultan Amangkoe Boewana (die de wereld in zijn schoot draagt), voert behalve de titels, ook aan den Soesoehoenan toekomende, nog dien van Kalipatoellah of stedehouder van God. Wat het rechtswezen betreft, is de macht van den vorst er meer beperkt, daar de strafzaken zoo goed als geheel aan zijne rechtbanken onttrokken zijn en beslist worden door de crimineele rechtbank, waarin de resident voorzitter is. Ook de beide ons reeds bekende zoogen. onafhankelijke prinsen (I. p. 495. II. p. 15) hebben, ofschoon leenmannen van het Gouvernement, toch hunne eigen ambtenaren en rechtbanken, en ontvangen een subsidie van de Regeering, waarvoor zij verplicht zijn eene kleine krijgsmacht te onderhouden. Zij voeren den titel van Pangéran Adipati Aria; de Solosche vorst heeft den naam van Praboe Prang Wedana (de vorst die opperbevelhebber is in den oorlog), welke op zijn 40ste jaar door het Gouvernement in Mangkoe Negara (die het rijk op zijn schoot heeft) veranderd wordt. Zijn collega draagt den naam Praboe Soerja di laga (de vorst die zon is van den oorlog), welke eveneens later verwisseld wordt in dien van Pakoe Alam (spil der wereld). Beide prinsen ontvangen militaire rangen van de Regeering, evenals de Soesoehoenan en de Sultan,

die den rang van generaal-officier verkrijgen, terwijl ook nog verscheidene andere Inlandsche grooten als officier à la suite bij het Nederlandsch Indische leger worden gevoerd.

Wij hebben ons tot nog toe hoofdzakelijk bezig gehouden met de grooten en aanzienlijken in de Vorstenlanden; het wordt tijd ook een woord te wijden aan den minderen man, die daar in de binnenlanden gevestigd is, en wiens toestand grootendeels bepaald wordt door den eigenaardigen, vroeger (p. 30) reeds met een enkel woord besproken vorm van grondbezit, in die residentiën bestaande [1]). In de Vorstenlanden wordt aangenomen dat de vorst, behoudens enkele, weinig beteekenende uitzonderingen, den vollen eigendom der gronden heeft, en daarover volgens vaste regels mag beschikken. De inkomsten van een deel dier gronden behoudt hij voor zichzelven. Een ander deel is bestemd tot onderhoud van de leden der vorstelijke familie, met dien verstande dat dit genot in het 3de geslacht reeds vermindert en in het 5de geheel ophoudt. De overige gronden worden afgestaan als bezoldiging aan hen, die bij den vorst in dienst zijn, van den hoogsten staatsdienaar tot den vasten ambachtsman toe, en wel naar de mate van de waardigheid van het ambt en van den staat, dien de titularis moet voeren. Sommigen dezer apanage-houders exploiteeren nu zelven die landen; dit is echter de uitzondering, daar de meesten hunner de exploitatie hunner landen aan pachters (bekel) afstaan, die daarvoor een zekere huursom betalen benevens een bekti of huldebewijs, dat in eens bij het sluiten van het contract voldaan wordt en ook daarna, wanneer de pacht verlengd wordt. De bekel laat nu weder vaak door anderen den grond bebouwen, dikwijls bij wijze van het maron-stelsel, waarbij de verhuurder de helft en de bebouwer de andere helft van den oogst verkrijgt. Eene dergelijke overeenkomst wordt ook wel door den apanage-houder met zijn bekel aangegaan. Op deze wijze van grondbezit werd nu door de Europeesche nijverheid een stelsel van cultures gevestigd. Industriëelen sloten nl. met de apanage-houders enz. overeenkomsten, waarbij zij hunne rechten op den grond overnamen. Maar daar het hen te doen was om producten voor de Europeesche markt te teelen volgden zij niet

[1]) R. M. C. v. Alphen in Ind. Gids 1882. II. Ind. Weekbl. v. h. Regt. n°. 1331. Versl. Ind. Genootsch. 26 Oct. 1886. 8 Mt. 1887. 12 Jan. 1892. 24 Jan. 1893.

het maron-stelsel, maar het zoogen. glebaggan-stelsel, waarbij niet de opbrengst van den grond, maar de grond zelf verdeeld werd. Met de bevolking werd toch overeengekomen dat deze twee vijfden van den grond ter harer beschikking zou verkrijgen; één vijfde wordt gewoonlijk aan het hoofd van het dorp afgestaan, als belooning voor de moeite aan het toezicht enz. verbonden [1]). Het overblijvende deel behoort nu geheel aan den industriëel, gewoonlijk landhuurder genaamd, welke nu dien grond met gewassen, voor de Europeesche markt geschikt, door de bevolking laat bebouwen en daarbij gebruik maakt van de diensten die hij, als plaatsvervanger van den apanage-houder, van haar mag vorderen. Die bevolking heeft dus niet, zooals in de Gouvernements-landen het geval is, rechten op den grond, maar is niet anders dan eene verzameling van dagblooners, die wel is waar sommige rechten tegenover den landhuurder bezit, maar toch veel minder rechtszekerheid heeft dan in de meeste streken op Java en ook grootere opbrengsten heeft aftegeven, dan daar gevorderd worden, terwijl het ook niet te ontkennen valt dat de groote macht van den landhuurder tegenover de bevolking hare bedenkelijke zijde heeft. Aan den anderen kant heeft de geschetste toestand voor den landhuurder weder dit bezwaar, dat hij slechts tijdelijk, — gewoonlijk voor twintig jaar, — over den grond kan beschikken en daarna aan de willekeur van den geapanageerde is prijsgegeven, tenzij, zooals wel gebeurd is, door den vorst de aangegane contracten opnieuw, en even willekeurig, worden verlengd. Een reglement, in 1884 (S. 9) en 1891 (S. 255) herzien, geeft voorschriften omtrent deze landverhuur, die overigens door de Inlandsche wetten wordt beheerscht.

Na ons aldus eenigszins in de Vorstenlanden te hebben georiënteerd, willen wij een der garebegs bijwonen, zooals de 3 feesten aldaar genoemd worden en wel de garebeg moeloed in Djokjakarta [2]). Reeds zeer vroeg in den morgen stroomen de desabewoners te samen; weldra zenden de voornaamste dienaren van den vorst hunne gamelans naar den Kraton, waar dezen ten toongesteld worden, terwijl ook de krijgslieden, — voor een deel eenvoudige desa-menschen, —

[1]) Het spreekt van zelf dat deze overeenkomsten naar mate van de behoeften der verschillende cultures gewijzigd worden; hier wordt slechts een type uitgekozen.

[2]) Eene uitvoerige beschrijving der feesten geeft v. Delden Laërne in Ind. Gids 1887. I.

zich met hunne vlaggetjes, lansen en pieken opstellen en aan het geheel een vroolijk aanzien geven. Allen, die den vorst, in welke hoedanigheid ook dienen, komen hem hulde bewijzen. Intusschen begeven zich de ambtenaren, officieren en voornaamste Europeesche ingezetenen naar de woning van den resident, waarheen zich ook de onafhankelijke prins met zijn gevolg begeeft. Tegen tien uur zendt de Sultan een tweetal zijner hofbeambten naar den resident, om hem uittenoodigen met zijn gevolg in den Kraton te komen en in plechtigen optocht trekt men naar den vorst, die zich in groote staatsie in de receptiezaal, een vierkanten open pendapa, ophoudt. Gezeten op een gouden dampar, — een stoel met vier pooten, doch zonder leuning, — wordt hij omstuwd door talrijke volgelingen, die thans allen in de hofkleeding gedost zijn, daar alleen bij Europeesche feesten door de grooten, die een officiersrang bekleeden, de uniform mag worden aangelegd. Zij, die de hofkleeding dragen, bedekken hun hoofd met een zwarte muts, die van onder en boven even wijd is en waaronder het haar, alleen in den nek samengebonden, verder geheel los over den rug hangt. Hun bovenlijf is naakt; een tot boven den enkel reikende, aan de pijpen eenigszins met galon versierde nauw sluitende broek bedekt het benedenlijf dat ook door een bijzondere soort van sarong bekleed is, die om het lijf met een gordel wordt vastgemaakt, waarin de kris steekt. Ook de vrouwen bedekken het bovenlijf niet en dragen slechts de sarong, boven de borst vastgemaakt, die de armen en schouders geheel bloot laat.

De vorst treedt den resident tot bij den ingang van de pendapa te gemoet, en noodigt hem uit op een stoel plaats te nemen, die aan zijne linkerzijde staat en met geele zijde bedekt is, terwijl het gevolg zich naar rang en stand ordent. Nadat de resident eenige oogenblikken gezeten heeft, en daarna met den Sultan en enkele Europeanen een bezoek aan de Ratoe's gebracht heeft, gaat de vorst, met den resident gearmd, naar den Siti inggil; zijn geheel gevolg, mannelijk en vrouwelijk, volgt hem, terwijl de rijkssieraden, uit gouden voorwerpen bestaande, hem door dochters der meest aanzienlijken achterna worden gedragen. Nadat de gamelans zich hebben doen hooren, heeft er parade plaats van de troepen van den vorst; dezen, voor een deel allerpotsierlijkst in uniformen van de vorige eeuw uitgedost en met ruikers en groen versierd, trekken al tandakkende of dansende den vorst voorbij; de gamelans worden

bespeeld en de rijkssieraden voorbij gedragen en iets later komen een tweetal hoofden der dansmeiden, wier bovenlijf met boréh is ingesmeerd, en die een allerzonderlingsten dans voor den vorst uitvoeren. Een aantal dienaren van den vorst zijn reeds te voren genaderd, en dragen groote ramen van ruwbekapte djatihouten balken, opgestapeld met allerlei eetwaren; bergen (goenoengans) van gebak, rijst, vruchten enz, welken voor de bevolking zijn bestemd. Zoodra de last om ze uittedeelen uitgevoerd is, wijdt de Sultan een dronk aan het heil van den garebeg, die door een aantal andere toasten gevolgd wordt, welke in eene volgorde worden uitgebracht die sinds jaren dezelfde is, zooals trouwens alles, wat deze feesten betreft, met de meest mogelijke nauwkeurigheid volgens de gewoonte geregeld is. Hierna gaat de stoet in optocht, waarbij zelfs olifanten, albino's en dwergen niet ontbreken, naar het residentie-huis, waar een groot feestmaal wordt aangerecht; ook hierbij worden een aantal vastgestelde dronken uitgebracht, waarna de Sultan, door den assistent-resident begeleid, weder naar den Kraton terugkeert. Eens in de 8 jaren wordt dit feit met buitengewone plechtigheid gevierd; dan worden alle rijks-erfstukken aan de bevolking vertoond en begeeft de resident met zijn gevolg zich naar de moskee waar de Sultan uit een kleinen aarden pot rijst aan de prinsen en aanzienlijken uitdeelt, op hetzelfde oogenblik dat de goenoengans op den aloen-aloen onder het volk worden verdeeld.

Zijn deze plechtigheden door den invloed der Europeanen gewijzigd, een echt Javaansch feest mag het tijgergevecht genoemd worden. Op allerlei wijzen zoekt de Inlander zich van het roofdier te ontdoen, dat zijn kudden belaagt; daar de tijger gewoonlijk eerst den volgenden dag, nadat hij een dier gedood heeft, terug komt om zijn prooi te verslinden, plaatst men vaak in de nabijheid water met rattenkruid of verbindt een geweer zoodanig aan het gedoode beest, dat het wapen van zelf afgaat, als de tijger het aas aanraakt. Maar vaak is het er om te doen den vijand levend te vangen; dit geschiedt op verschillende wijzen, o. a. door het graven van een gat, met dunne takken en graszoden bedekt of door het stellen van vallen. Een soort van val is bijzonder vernuftig bedacht. Een gesloten kooi wordt geplaatst in het midden van een dubbele rij palisaden, die van boven bedekt zijn, en een cirkel om de kooi vormen, terwijl in de buitenste palisade een deur is aangebracht,

die alleen van buiten kan geopend worden. Een geit of ander dier wordt in de kooi geplaatst; de tijger, die haar geblaat hoort, sluipt door de openstaande deur binnen de ruimte, door de palisaden omgeven, en die juist breed genoeg is om hem doortelaten. Hij gaat nu in die ruimte door en aan de plaats gekomen, waar de deur naar binnen gevallen is, duwt hij die voort maar sluit juist daardoor de eenige opening af waardoor hij zou kunnen ontsnappen. Gelukt het nu den tijger levend te vangen, dan brengt men hem naar de tijgerhokken in den Kraton en zoodra er een zeker getal van deze dieren bij elkander is, neemt het spel een aanvang. Wij begeven ons daartoe naar den aloen-aloen, en nemen de zitplaatsen in, die ons de gelegenheid geven het strijdperk te overzien, waar de tegenpartij van den tijger, de buffel, reeds heen en weer stapt. Het geweldige roofdier bevindt zich in een hok, door een schuifdeur van het perk gescheiden; op eenen wenk van den vorst wordt de schuif geopend en de tijger in de gelegenheid gesteld zich met den buffel te meten. Zeer dikwijls gebeurt het echter, dat geen van beide partijen lust heeft, den doodelijken kamp aantevangen; ten einde hen daartoe aantevuren, prikkelt men dan de huid van den buffel met eene stekelige plant, of men begiet hem met een aftreksel van Spaansche peper; den tijger bedekt men met stroo, dat men daarna in brand steekt. Gewoonlijk is de buffel de overwinnaar, vooral omdat de tijger in de beperkte ruimte de gelegenheid mist, behoorlijk zijn sprong te nemen. De overwinning van den buffel is zeer ten genoege van de toeschouwende volksmassa, die in hem haren kampvechter ziet. Een andere wijze om den gevangen tijger te bestrijden, is het zoogenaamde rampok. Een aantal Javanen, in twee of meer rijën geschaard en met pieken gewapend, vormt een vierkant om het hok, waarin de tijger zich bevindt, dat met brandbare stoffen bedekt is. Op een wenk van den vorst nadert een tweetal mannen het hok, opent de schuif en steekt het hok in den brand, alles op eene langzame en eerbiedige wijze, terwijl zij het niet zullen wagen de nabijheid van den tijger te verlaten, vóór de vorst hun daartoe de vergunning verleent, waarna zij zich even langzaam en statig verwijderen als zij gekomen zijn. De tijger, door den rook en de vlammen bedwelmd, heeft in den aanvang gewoonlijk geen besef van den toestand, waarin hij verkeert; zijn eenig streven is om zoo spoedig mogelijk zich te verwijderen, maar weldra bemerkt hij,

dat een levende heining hem den uitweg verspert. Overal blikt hij rond, of hij geene opening vindt om te ontsnappen, maar waar hij komt worden hem de gestrekte pieken tegengehouden. „Hij laat" zoo beschrijft v. Hoëvell[1]) een dergelijk schouwspel, „een kort en schor gebrul hooren, en loopt in galop, dwars door 't carré naar den tegenovergestelden kant. Maar overal dalen een dozijn lansen als een ijzeren heg hem tegen . . . Zijn galop wordt nog sneller en gejaagder, — al langs de rijen, — met fonkelende oogen — daar valt hij in woede en vertwijfeling op de speerlieden aan! Maar 't is zijn laatste sprong. Op de lansen opgevangen, tuimelt hij achteruit, rolt een paar malen, hals over kop, over den grond, springt weêr op de beenen, doet nog eenige stappen verder, werpt zich nog eens, maar flauw en wankelend op zijne vijanden — tot hij nieuwe wonden ontvangt, en zich omwentelende en den grond met zijn bloed vervende, als een onverschrokken held voor de overmacht is gevallen." Vroeger liet men ook wel, bij wijze van Godsoordeel, beschuldigden met stompe krissen tegen tijgers vechten; overwonnen zij in den strijd dan werden zij voor onschuldig gehouden. Een geheel ander soort van dierengevecht is de op Java wel gebruikelijke strijd van een bok tegen een wild zwijn, waarbij de toeschouwers zich vermaken met de vlugge sprongen van den bok en de logge bewegingen, die het wilde zwijn maakt.

Liefelijker is het tooneel, dat de serimpi's en bedaja's aan de Vorstenhoven ons aanbieden[2]). Deze namen duiden bepaalde dansen aan, maar worden vaak ook aan hen gegeven, die de dansen opvoeren. De serimpi-dans wordt slechts door 4, in een enkel geval door 5 danseressen verricht, nooit door mannen; de bedaja-dansen kunnen ook door als vrouwen verkleede mannen worden opgevoerd, terwijl danseressen of dansers ten getale van negen optreden, die evenzoovele nimfen der Godin van het Zuiden, de Ratoe kidoel (bl. 36), voorstellen. Deze danseressen, die uit de aanzienlijkste vrouwen van den Kraton, met uitzondering van de dochters van den vorst, gekozen worden, behooren tot het „corps de ballet" van den vorst, dat te Djokja uit 30 à 40 adellijke meisjes bestaat, die zelden ouder dan 17 jaar zijn en in den regel eerst op haar 13de à 14de jaar kunnen

---

[1]) Uit het Ind. leven 2e dr. Amst. 1865 p. 115.

[2]) J. Groneman. In den Kedaton te Jogjakarta. Leiden 1888 en in Tijdschr. Ind. aardr. Gen. 1882.

optreden; ook knapen van hooge geboorte behooren daartoe. Sommige regenten bezitten ook zulk een corps danseressen en dansers, maar mogen slechts zeven hunner laten optreden. De dans bestaat in bewegingen van alle lichaamsdeelen, zelfs van vingers en teenen, naar vaste regels, die het karakter der handeling, welke de danseressen voorstellen, moeten uitdrukken; zij spreken zelven niet maar worden begeleid door den gamelan en een koor van zangeressen en zangers, terwijl een dalang de inleiding tot het optevoeren stuk voorleest. Prachtig is de dos dezer edelvrouwen, die verandert naar mate van het verhaal, dat zij aanschouwelijk voorstellen. Een denkbeeld daarvan kan ons de volgende beschrijving geven, aan het werk van Dr. Groneman ontleend. De bedaja's, die den dans Praboe déwa opvoeren, dragen een sarong met bepaalde batikfiguren die, in strijd met de dagelijksche gewoonte, aan de linkerzijde afhangt om het rechterbeen meer vrijheid van beweging te geven. Het kapsel is met tal van bloemen versierd, bovendien rijzen langgesteelde trilbloemen van edel metaal boven den juweelen kam omhoog. De ooren zijn met zilveren bladeren getooid die, even als de bloemen van metaal met juweelen bezet zijn, terwijl juweelen de ooren versieren. Een zwartfluweelen, met goud geboorde krijgsrok omsluit het bovenlijf en dekt de schouders, de armen bloot latend die, evenals al wat onbedekt is, met boréh zijn ingesmeerd; een zijden sjerp, door een gordel van gouden of zilveren platen gesteund, omgordt het midden. De beide vóór de beenen afhangende slippen worden onder het dansen beurtelings en naar vaste regels opgenomen en weder losgelaten of over armen of schouder geslingerd; de beide voeten behandelen den sleep op ongeveer dezelfde wijze. Een dolk met gouden scheede, de greep met melati-bloemen omkranst, steekt links in den gordel; tal van gouden en zilveren en met juweelen bezette sieraden, waaronder de driedubbele halvemaanvormige borstplaten uitblinken, tooien hals en boezem, bovenarm, pols en vingers. De hoogstgeboren danseressen dragen nog een diamanten vlinder achter op de haarwrong. Een viertal vrouwelijke beambten begeleiden de danseressen om onmiddellijk alle schade te herstellen, die gedurende den dans aan het toilet mocht worden toegebracht. Langzaam en statig bewegen de danseressen zich op de maat van den gamelan; hare dans bestaat niet in eene luchtige en losse rythmus, maar in het aannemen van plastische en sierlijke standen, die er op berekend

zijn om hare lenigheid en de schoonheid der lichaamsvormen te doen uitkomen. Hare dans stelt steeds het een of ander gedeelte van een heldendicht voor; dan weder eens dagen zij elkander ten strijde uit, grijpen naar den gouden boog en schieten hare lichte vederen pijlen af; een oogenblik later vallen zij op de knieën, om de genade van den overwinnaar aftesmeeken, of zij vertoonen zich in al hare schoonheid, terwijl zij zich fier verheffen, en met hare pauwenveeren schilden elkander uittartend toewenken! Een zeldzaam schouwspel, dat vooral aan het hof te Djokja in zijn grootste pracht kan worden aanschouwd, is de vroeger genoemde wajang-orang, aan welke aldaar vaak 100—150 mannen en vrouwen deelnemen. Die groote opvoeringen, welke echter niet dikwijls, soms slechts om de 10 à 15 jaren voorkomen, duren van 3 tot 5 dagen en vorderen 3 à 4 maanden voorbereiding. Minder zeldzaam zijn de beksan-dansen, die slechts stukken uit dichtwerken of krijgsdansen voorstellen en in den regel door zeer fraai gekostumeerde jonge mannen of knapen van goeden huize worden vertoond.

Een mannelijker vermaak is het tornooi-spel of senenan, dat alleen door de hoofden of grooten wordt gehouden, bij de vorsten op Saterdag plaats heeft en bij de regenten alleen op Maandag werd vertoond. Een aantal dier grooten verzamelt zich daartoe te paard en in staatsiekleeding op den aloen-aloen, met lange speren gewapend, die van de scherpe punten ontdaan zijn, en rijden paarsgewijze het plein in het rond, terwijl de gamelan hare toonen doet hooren. Op een gegeven teeken verlaten de beide voorste ruiters den stoet en snellen in scherpen draf op elkander toe, terwijl elk hunner zijn tegenpartij uit het zadel tracht te lichten of zijne lans te breken; daarna voegen zij zich weder bij den stoet en worden door een tweetal der andere ruiters gevolgd, totdat allen hunne krachten gemeten hebben. Potsenmakers vergezellen den optocht en brengen door hunne kluchten en sprongen eenige afwisseling in den ernst van het spel. Somtijds wordt het spel besloten door eene belachelijke nabootsing van het tornooi. Een aantal op dwaze wijze uitgedoste poppen, die van binnen met vuurwerk zijn opgevuld, worden op paarden vastgebonden, welken men den aloen-aloen opjaagt; daarna ontsteekt men het vuurwerk en groot is het vermaak van de verzamelde menigte, wanneer de paarden, door het rumoer verschrikt, door elkander loopen en de poppen de zotste houdingen aannemen.

Een bij uitstek geliefd vermaak levert de jacht aan de Javaansche hoofden op. Daarop komen wij later terug. Thans willen wij ons elders begeven, om ook met andere volkeren van den Indischen archipel kennis te maken.

Vóór dat wij ons bezighouden met de eigenaardigheden van de volkshuishouding der Maleiers in de Padangsche bovenlanden [1]) moeten wij de aandacht van onze lezers vestigen op enkele instellingen en gebruiken, die bij verscheidene minder ontwikkelde volkeren ook buiten den Indischen archipel zijn opgemerkt, en welken bij die Maleiers nog worden aangetroffen [2]). Allereerst noemen wij de, bij verscheidene Polynesische volkeren nog bestaande verdeeling in stammen, die oorspronkelijk waarschijnlijk streng van elkander gescheiden leefden, doch later door elkander in dezelfde plaatsen gingen wonen, met dien verstande dat ieder weet tot welken stam hij behoort en zich daarmede nauw verbonden gevoelt. Vaak gaat daarmede gepaard de zoogen. exogamie, d. w. z. het verbod om eene vrouw uit denzelfden stam te huwen, — waartegenover de endogamie staat, waarbij integendeel het huwelijk buiten den stam is verboden. Een andere instelling, die ook buiten den Indischen archipel bestaat, doch in Ned. Indië thans alleen bij de Menangkabausche Maleiers wordt aangetroffen [3]), is het zoogen. matriarchaat, waaronder men het geheel der instellingen verstaat, die medebrengen dat de man en vrouw geene afzonderlijke familie vormen, maar krachtens welken de echtgenoot niet uit zijne familie treedt, terwijl de vrouw met hare kinderen in hare familie blijft en de laatsten dus ook tot den stam der moeder behooren, zoodat de familie uitsluitend in de vrouwelijke linie wordt voortgezet.

Waarschijnlijk waren nu de Menangkabausche Maleiers oorspronkelijk verdeeld in vier stammen of soekoe's, die de namen Kota, Piliang, Bodi en Tjeniago dragen. Hun getal vermeerderde echter later, zoodat er thans 40 worden aangetroffen. Twee aan twee waren deze 4 soekoe's weder tot een laras verbonden, welker geschiedenis

---

1) A. L. v. Hasselt. Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, in het werk der Sumatra-expeditie. Verkerk Pistorius. Studiën over de Inl. huish. in de Pad. bovenl. Zalt-Bommel 1871. v. d. Toorn. T. B. G. XXVI.

2) Dr. G. A. Wilken. Ind. Gids 1880. II. 1881. II. 1883. I.

3) Voor Indragiri zie Graafland in Bijdr. t. t. l. en vlk. V. 5.

door de Maleische legenden op fantastische wijze wordt beschreven. Een tweetal wetgevers, Datoe Katoemenggoengan en Perpatih Sabatang, zouden de bevolking in de twee hoofdstammen hebben verdeeld en daarna aan het hoofd van hunnen stam elkander een tijd lang bestreden hebben. Na hunne verzoening wilden zij naar Atjeh varen, maar hunne vaartuigen werden op het strand geworpen, en om dezen weder vlot te krijgen verlangden zij van hunne kinderen, dat zij zich als rollen zouden laten gebruiken. Dezen bedankten echter voor de eer, maar de zusters-kinderen boden zich vrijwillig daartoe aan en tot belooning werd bepaald dat het erfrecht niet in de rechte lijn maar in de zijlinie zou overgaan. Eene andere legende verhaalt dat Perpatih, het hoofd der laras Bodi tjeniago, verreweg de ijverigste der beide broeders was, zóó zelfs, dat hij des nachts zijn hoofd op een klapperdop nederlegde om niet te vast in te slapen. Zijn ijver bleef niet onbeloond. Bij het verdeelen der velden zorgde hij er voor, dat de beste gronden, die in de vlakte lagen, voor zijn aandeel kwamen, terwijl zijn broeder met diens laras Kota piliang zich met de minder vruchtbare landen in het gebergte moest vergenoegen. Iedere Maleier weet, tot welke soekoe en laras hij behoort, ofschoon de leden der verschillende soekoe's thans in hetzelfde dorp door elkander wonen [1]). Voor het overige onderscheiden de leden van de eene laras zich niet van die der andere. Volgens de resultaten van het onderzoek naar de rechten door de Inlandsche bevolking op de onbebouwde gronden in de Buitenbezittingen uitgeoefend [2]), zou de verdeeling in twee larassen slechts steunen op de omstandigheid, dat Katoemenggoengan met zijne soekoe's de conservatieve richting volgde, terwijl de beide andere soekoe's zich minder slaafs aan de oude gewoonten hielden en meer gewicht hechtten aan onderlinge beraadslaging. Waarschijnlijker is echter de gissing van prof. Wilken, dat men hier te doen heeft met een verband van 2 stammen, tusschen welker leden eene vriendschappelijke verhouding bestond, zoodat zij onderling huwden en er vaak over en weder verhuizingen plaats hadden. En terwijl de leden eener soekoe oorspronkelijk in

[1]) In de zuidelijke Bovenlanden schijnt dit echter niet het geval te zijn; dáár weten de meesten der dorpelingen niet tot welke laras zij behooren. (v. Hasselt pag. 143).

[2]) De belangrijke Resumés daarvan zijn afzonderlijk uitgegeven; voor Sumatra in 1872. Zie echter J. T. A. de Rooy. Ind. Gids 1890 I.

hetzelfde gebied gevestigd waren, en zulks met uitsluiting van leden eener andere soekoe, zouden die omstandigheden dus ook eene verklaring geven van het thans algemeen waargenomen feit dat lieden, tot verschillende soekoe's behoorende, door elkander in dezelfde negari wonen. Het geschetste stamverband en de daarmede gepaard gaande exogamie bestaat nog, zooals wij zien zullen, bij andere volkeren van den Indischen archipel; het matriarchaat schijnt echter alleen bij de Menangkabausche Maleiers te bestaan.

Een op zich zelf staand gebied vormt in de Padangsche bovenlanden de negari, die door een of meer dorpen, kota's, gevormd wordt, welken weder bij gebrek aan bouwland in de buurt, hunne gehuchten, tarataq's, uitzenden, evenals wij dit op Java hebben zien geschieden. Wanneer wij zulk een dorp bezoeken dan schijnt het ons uit de verte toe als een Javaansche desa, een woud van palmen, in groepen verdeeld en door eene zee van sawahs omgeven. Maar naderen wij de woningen, die zich onder het gebladerte van boomen en struiken verbergen en soms door een haag van koffieheesters van den smallen weg gescheiden worden, dan wacht ons, althans in de welvarende streken der noordelijke Bovenlanden, een bevalliger en vroolijker schouwspel dan de hut van den Javaanschen landbouwer oplevert. Vóór ons verrijst eene lange woning, of liever een reeks van gebouwen onder één dak vereenigd, die 4 à 5 voet boven den grond op palen rusten, zoodat men de woning op een trap moet binnen klimmen. Helder en vroolijk ziet zulk een gebouw er dan vaak uit, althans van buiten gezien. De geheele wand, die bij aanzienlijken geheel van hout is, bij minderen aan 3 zijden van bamboe, is met heldere tinten gekleurd; rood, zwart en wit zijn de meest voorkomende verven, die ook het snijwerk opluisteren, dat vaak rijkelijk aan de woning is aangebracht, terwijl hier en daar spiegeltjes glinsteren die aan den buitenkant van het huis zijn bevestigd. Onze bijzondere aandacht trekt het dak, dat bedekt is met idjoek, d. w. z. de donkergrauwe, dradige vezels van den anau-palm, aan de kanten niet zelden met randen en bloemen van blik beslagen is en aan het uiteinde, en soms ook in het midden met spitse hoorns uitloopt. Laten wij wel op het getal palen letten, dat de woning draagt; hoe meer palen zij in de diepte heeft, — d. w. z. niet in het front langs den weg, maar wat wij den zijgevel zouden noemen, — des te aanzienlijker is zij in de oogen van den Inlander.

Een ander teeken van aanzien is het getal andjoengs dat het huis telt, en waaronder men een soort van uitbouwsel verstaat, waarvan de vloer iets hooger is dan die der woning zelve, terwijl het dak daarentegen iets lager is, zoodat zulk een woning de gedaante van een huis heeft waartegen aan weerszijden kleinere woningen zijn aangebracht. Deze andjoengs, van welken er niet meer dan zes bij elke woning mogen gebouwd worden, zijn de eereplaatsen voor gasten van aanzien.

In zulk een huis woont nu vaak eene talrijke familie, die soms wel 50 tot 75 leden telt. Om aan deze allen plaats te geven is het achterste gedeelte der woning in kleine vertrekjes verdeeld, die van het overige gedeelte der woning en van elkander afgescheiden zijn door een omwanding van planken, bamboe, boomschors of zelfs maar door wit of gekleurd katoen. Deze kamertjes heeten biliq en dienen tot slaapplaats voor gehuwden en huwbare meisjes; de kinderen en andere ongehuwden slapen in de tangah roemah, zooals het gedeelte van het huis genoemd wordt, dat niet door de biliq's en andjoeng's wordt ingenomen, en dat tevens als gemeenschappelijke huiskamer voor de bewoners gebruikt wordt. Jongelingen en ongetrouwde mannen slapen echter veelal buiten's huis, in de soerau enz. Terzijde van de deur is de stookplaats, een raam van planken, opgevuld met aarde, waarop in driehoeken eenige steenen geplaatst zijn; in groote woningen vindt men meerdere dergelijke stookplaatsen binnen's huis. Zij maken het verblijf in het huis niet aangenamer daar de rook gewoonlijk de geheele woning vervult om door deur, luiken en reten der omwanding te ontsnappen. De ruimte onder den vloer, — die dikwijls ook door de omwanding is omgeven, — dient voor een deel tot stalling van het vee, en voor een ander deel als bergplaats en werkplaats voor het malen van suikerriet enz. Op de erven vinden wij ook hier de rijstschuren, die van verschillenden vorm zijn, en soms evenals de woningen beschilderd en met snijwerk versierd worden.

Wij willen thans kennis maken met de bewoners dier huizen, en daarbij vooral de aandacht vestigen op het eigenaardige familieleven, het gevolg van het matriarchaat. De opvoeding der kinderen is al even weinig beteekenend als op Java; hierbij komt nog de losheid van den band tusschen den vader en zijne kinderen, zoodat de mamaq, — de oom van moederszijde, — het gewoonlijk kwalijk

neemt als de vader zijn kind straft of maar beknort. Ook in de Padangsche bovenlanden is het gebruikelijk om van de jongens zoo spoedig mogelijk nut te trekken door hen op het veld of als herdersjongen te gebruiken, althans zoo zij niet tot eene min of meer gegoede familie behooren, daar het dan licht gebeurt dat zij na de besnijdenis de wereld intrekken, om op de een of andere school onderricht te ontvangen. Zoodra de jongen huwbaar is, meest op zijn 14de of 15de jaar, behoort hij zich in het huwelijk te begeven, en het is ook hier weder in den regel niet hij zelf, die de keus doet, maar een andere, en wel zijne moeder, tenzij het huwelijksaanzoek van den kant van de familie der aanstaande vrouw komt; iets dat bij meer vermogenden meermalen gebeurt. De moeder van onzen jongen, die in den regel reeds lang te voren heeft rondgekeken, begint nu ernstig eene vrouw voor haren zoon te zoeken; de vader wordt buiten de zaak gehouden, of hoogstens slechts voor den vorm gehoord, om redenen, die later zullen blijken. Als eerste stap legt een der bloedverwanten, oom of tante b. v., een bezoek af bij de moeder van het meisje, dat tot vrouw voor den jongen bestemd is, en wanneer deze hare toestemming verleent, dan wordt het verlovingsgeschenk gegeven, in een voorwerp van waarde bestaande, dat aan de moeder der bruid wordt overgereikt ten bewijze, dat het aanzoek ernstig gemeend is; wordt het huwelijk daarna verbroken, dan is schadeloosstelling verschuldigd. Soms wordt deze tanda gegeven kort na de geboorte van den zoon, en deze dus tot echtgenoot bestemd van de dochter der vrouw, die dit teeken ontvangt! Het uitreiken van de tanda geschiedt in eene plechtige bijeenkomst van vrienden van den bruigom en van de familie van de bruid, en er wordt scherp op gelet of het onderpand wel geheel in orde is, want na het huwelijk moet dit weder worden teruggegeven. De dag van het huwelijk wordt nu bepaald en een aantal feesten worden gevierd, die hoofdzakelijk in optochten bestaan, waarbij men den hoofden lekkernijen aanbiedt, terwijl dezen op hunne beurt de feestvierenden op koffie en rijst onthalen. Soms duren deze feesten dagen lang, naarmate van de vrijgevigheid van de gastheeren en van de waarde van het dier, dat door hen geslacht wordt, zoodat de optocht slechts twee dagen duurt als een geit wordt gegeven, maar 7 dagen als een karbouw wordt aangeboden. Wanneer de dag van het huwelijk daar is, wordt de bruigom naar de woning van de bruid geleid;

haar woonvertrek is met matten enz. behangen en de grond met matten en kussens bedekt. De fraai opgetooide bruid zit ongeveer in het midden, door hare vrouwelijke bloedverwanten omringd, terwijl de mannelijke bloedverwanten bij den bruigom plaats nemen, die zich niet ver van de bruid nederzet. Elders neemt de bruigom aan het hooger eind der woning plaats, terwijl de bruid aan het lager eind zit. De Imam of moskee-priester verricht hier dezelfde functiën als de naïb op Java (p. 269) en treedt als gevolmachtigde van den wali op, wanneer deze althans niet zelf het formulier uitspreekt, waarbij de bruid, onder beding van een huwelijksgift (isi kawin), aan den bruigom wordt aangeboden. Daarna spreekt de bruigom, wiens duim door den Imam wordt vastgehouden, het formulier uit waarbij hij de bruid als echtgenoote aanneemt en de huwelijksgift belooft te geven, en hiermede is het huwelijk voltrokken. Daarna wordt de maaltijd gehouden, terwijl het geheel besloten wordt door een gebed der geestelijken, die tegenwoordig zijn, en waaraan al de feestgenooten deelnemen. In sommige streken worden de jonge echtgenooten nog enkele dagen van elkander verwijderd gehouden, bij rijken worden soms nog maanden na het huwelijk feesten gevierd en aan de jonggehuwden geschenken in vee of in geld gegeven. Maar al te vaak wordt ook hier dit eerste huwelijk verbroken door echtscheiding, die plaats kan hebben op verzoek der echtgenooten of door verstooting van den kant des echtsgenoots, doch steeds in tegenwoordigheid der familie, die gewoonlijk nog pogingen aanwendt om de partijen te verzoenen. Veelwijverij komt ook in de Bovenlanden niet zelden voor, ook onder minder gegoeden, die voor hun handel moeten reizen en dan op verschillende plaatsen vrouwen hebben.

Men meene nu niet dat de vrouw bij haren man intrekt, en dat zij gezamenlijk een nieuw gezin vormen; integendeel de vrouw blijft in het huis, door hare familie bewoond, waar ook de man, als hij althans een goed echtgenoot is, den nacht doorbrengt en haar ook overdag wel eens komt bezoeken, maar zonder voor goed daar zijn intrek te nemen, dewijl hij in zijn eigen huis gevestigd blijft. Want de vrouw treedt niet in de familie van den echtgenoot, of deze in die van zijne vrouw, maar ieder blijft in zijne eigene familie. De man staat in nauwere betrekking tot zijne broeders dan tot zijne vrouw en ook met deze is het eveneens gesteld. „Men moet" zoo zegt Verkerk Pistorius „zich voorstellen dat de mannen

in het dorp „stuivertje verwisselen" spelen, en elk (ik spreek in het algemeen) in eene andere familie dan de zijne, de moeder, de zuster of het nichtje van den ander in hare woning gaat opzoeken. De huizen worden des nachts niet door hunne mannelijke eigenaars bewoond." De vrouw, die huwt, betrekt dus geene nieuwe woning; zij blijft waar zij is, maar krijgt zij kinderen, zoodat het huis te klein wordt, welnu, dan bouwt men eenvoudig een nieuw vertrek aan de woning waarin zij met hare kinderen haren intrek neemt. Elk dezer afzonderlijke woonplaatsen is met een oven of keuken voorzien en zij, voor wie daar gekookt wordt, vormen een gezin, uit moeder en kinderen bestaande. De bewoners van het gemeenschappelijke huis maken eene familie uit, allen afstammelingen in de vrouwelijke lijn van één zelfde stammoeder, zoodat in de woning bijeen zijn kinderen met hunne moeder, ooms, tantes, grootmoeders, oud-ooms en oud-tantes enz. Ongehuwde, volwassen meisjes vormen met de moeder één gezin, maar zijn alle dochters getrouwd dan nemen de ouders hunnen intrek bij de verschillende gezinnen in het huis. De gezinnen staan onder een hoofd, oorspronkelijk de oudste oom van moeders zijde; thans wordt ook wel hij, die men er het meest geschikt voor acht, tot hoofd verkozen, zonder dat men op den leeftijd let, terwijl zelfs eene vrouw als hoofd kan optreden. Na het overlijden van alle broeders wordt het gezin ontbonden; elke zuster vormt met hare kinderen dan een nieuw gezin, terwijl de kinderen na den dood der moeder met den oudsten zoon aan het hoofd weder een gezin uitmaken. Het toezicht over de gezinnen, die hetzelfde huis bewonen, wordt door een der gezinshoofden uitgeoefend; het hoofd of de toengganei van de oudste familie, soms echter de meest ontwikkelde, staat als panghoeloe aan het hoofd der kampoeëng, waaronder men hier de bij elkander hoorende huizen in de kota moet verstaan, die door familieleden bewoond worden, terwijl hetzelfde woord ook gebruikt wordt om den band tusschen de leden derzelfde familie aan te duiden. Niet alleen bestaat zoodoende het eigenlijk huiselijke familieleven niet in de Padangsche bovenlanden, maar ook de eenheid in materieele belangen, die bij ons in den regel het gevolg is van een huwelijk, ontbreekt dáár bijna geheel. Het vermogen van de vrouw en van den man wordt niet vereenigd; hetgeen beiden bezitten, behoort grootendeels althans aan hunne familiën, zoodat de nalatenschap van den Maleier op zijne broeders en zusters overgaat en op de

kinderen van dezen, maar niet op zijne vrouw en eigen kinderen, terwijl de kinderen van de moeder erven of, zoo dezen er niet zijn, de broeders en zusters. Het vermogen wordt verdeeld in harta poesaka, de eigenlijke familie-goederen of het erfgoed, en de harta pentjarian, de goederen die men zelf verworven heeft, en van welken de soearang, of het door man en vrouw gemeenschappelijk verworven vermogen een onderdeel uitmaakt. Over deze harta pentjarian kan de eigenaar bij zijn leven beschikken en nu gebeurt het wel eens dat hij zijne kinderen daarmede bevoordeelt, maar dit moet op eene wettige wijze geschieden, wil de schenking van kracht zijn, daar er anders veel kans is dat de broers en zusters, na het overlijden van hunnen broeder, bij diens vrouw en kinderen komen en het geschonkene terughalen. Maar desniettemin heeft slechts zeer zelden eene schenking op de wettige wijze plaats, daar zij in het bijzijn der nabestaanden moet plaats hebben en dezen er zooveel mogelijk tegen waken, dat de vader iets aan zijne kinderen geeft, evenals bij ons de kinderen er tegen op zouden komen, als deze zijne goederen aan neven en nichten schonk. Heeft er geene wettige schenking aan anderen plaats, dan vervallen ook de harta pentjarian aan de broers, zusters en zusterskinderen; gewoonlijk bepaalt zich dan ook datgene, wat de kinderen van hunnen vader bij diens leven ontvangen, tot een wapen of de een of andere kostbaarheid. In den regel echter blijven de goederen onverdeeld in de familie en staan zij onder het toezicht van het hoofd van het gezin; deze kan met voorkennis der andere rechthebbenden een deel der poesaka-goederen aan een familie-lid afstaan om handel te drijven enz., die dit dan schuldig blijft en de helft der gemaakte winst moet uitkeeren. Soms krijgt ook wel een familielid, dat in het huwelijk treedt, een stuk grond voor het onderhoud van vrouw en kinderen doch alleen dan, wanneer de vrouwelijke leden van zijn familie land genoeg overhouden voor het onderhoud van hare gezinnen, want de poesaka-goederen moeten vooral dienen om de vrouwelijke familie-leden met hare kinderen tegen armoede te behoeden. Tusschen de leden der familie bestaat nauwe solidariteit, zoodat ook de poesaka-goederen binnen zekere grenzen kunnen worden aangesproken voor schulden van een der leden, mits de schulden zijn ontstaan tengevolge van transacties, aangegaan met medeweten van het hoofd van het gezin. Ook voor het betalen van boeten wegens misdrijven en overtredin-

gen, — de gewone straf volgens de vroeger heerschende Maleische instellingen, — konden de poesaka-goederen worden aangesproken; onverbeterlijke misdadigers mochten echter, na vonnis der hoofden en afbetaling hunner schulden, uit de familie, soekoe of negari worden gestooten, waardoor alle aansprakelijkheid ten opzichte van den aldus uitgeworpene verviel, die daardoor vaak zoo goed als rechteloos werd. Onder de leden van de semandei, — de moeder met hare kinderen. — heeft nooit verdeeling der goederen plaats; de sawahs, tot één huis behoorende, worden zelden onder de gezinnen verdeeld, doch gewoonlijk blijven zij in het bezit van alle huisgenooten, die ieder een aandeel voor levensonderhoud verkrijgen. Van de roerende poesaka-goederen heeft ieder gezin zijn eigen aandeel, behalve van de kostbaarheden, die onverdeeld in algemeen gebruik blijven en door den toengganei of door de oudste vrouwelijke bloedverwante bewaard worden. Alleen dan, wanneer iemand overblijft als de laatste van zijne geheele familie (kampoeëng), is er dus sprake van persoonlijk eigendom; sterft ook deze dan erft de soekoe of ten slotte, als ook de soekoe uitgestorven is, de negari; de nalatenschap wordt dan onder de verschillende kampoeëngs verdeeld, die aan elk huis een gedeelte toewijzen.

Het bestuur eener negari staat nu in nauw verband met de geschetste splitsing der bevolking in familiën en soekoe's. Zooals wij weten staat aan het hoofd van elke familie een panghoeloe, waarschijnlijk aanvankelijk de oudste stamvader, doch die thans door keuze wordt aangewezen. Deze familiehoofden zijn allen gelijk in rang, doch de vertegenwoordiger der oudste familie, panghoeloe poetjoeq genaamd, neemt eene eenigszins hoogere stelling in, daar hij in de vergadering (rapat) der familiehoofden de eereplaats bekleedt, en vaak een niet onbelangrijken invloed op de leden der soekoe uitoefent. Een drietal personen waren hem van oudsher toegevoegd: de malim, de manti en de doebalang. De eerste gaf raad in godsdienstige aangelegenheden en bij sommige rechtszaken, terwijl hij ook met de inning der djakat belast was, die in de Padangsche bovenlanden evenmin als op Java met gestrengheid wordt ingevorderd en meerendeels voor de behoeftige geestelijken en fakirs wordt aangewend. De manti was met het voorloopig onderzoek in sommige misdrijven belast, terwijl de doebalang verantwoordelijk was voor de uitvoering der besluiten van de rapat der

panghoeloe's, en in oorlogstijd tevens de voorvechter was. Eigenaardig is de uitdrukking waarmede de Maleiers den werkkring dier bestuurders omschrijven. „De panghoeloe's" zeggen zij, „zijn de ziel, de malims de fakkel, en de manti's en doebalangs de beenderen der negari." Al deze waardigheden waren erfelijk in de geslachten, waaruit vroeger de eerste titularis gekozen was. Waar het zaken gold waarbij de geheele negari betrokken was, kwamen de panghoeloe's poetjoeq bij elkander, en vereenigden zich tot een raad, die voorgezeten werd door den panghoeloe van de soekoe waartoe de eerste bewoners van de plaats behoorden. Vaak kwam het voor dat geschillen niet door deze hoofden konden worden beslist, vooral als zij tusschen personen van verschillende soekoe's bestonden; zooveel mogelijk werd de zaak dan slepende gehouden, en zocht men naar een middel om haar ten algemeene genoegen te beslissen. Maar vreesde men voor ongenoegen in de negari dan werd de toevlucht genomen tot een soort van godsoordeel, de prang batoe (het gevecht met steenen), waarbij de partijen wel gewapend uittrokken, maar er zich toe bepaalden elkander met steenen te werpen. Als ook daardoor het geschil niet beslist werd dan ging men over tot den prang bedil (vechten met geweren); wanneer daarbij eenige dooden waren gevallen volgde gewoonlijk de verzoening, maar het gebeurde ook wel dat daaruit bloedige oorlogen ontstonden, die ook meermalen tusschen verschillende negari's werden gevoerd [1]). Het bestuur in de negari bleef zelfstandig, ook dan wanneer sommige negari's zich met elkander verbonden, zooals allengskens in vele streken het geval was, en waardoor de ons reeds bekende namen L kota's enz. ontstaan zijn, die ontleend werden aan het aantal negari's, die tot het bondgenootschap toetraden.

Al deze hoofden staan buiten de bestuurs-organisatie, door het Gouvernement ingevoerd; zij ontvangen derhalve geene bezoldiging, maar hebben enkele toevallige inkomsten, zooals het geld, dat bij het overlijden of de aanstelling van eenen panghoeloe betaald moet worden, de nalatenschap van eenen vreemdeling, zonder bloedverwanten stervende, soms ook van een uitgestorven soekoe, enz., 't geen alles door de gezamenlijke panghoeloe's genoten wordt, en

---

[1]) Mr. T. H. der Kinderen. De alg. verord. tot regeling van het rechtswezen in het Gouvt. v. Sum. Westk. II. 22.

andere inkomsten die aan de bestuurders in de soekoe behooren, zooals eene kleine som bij het sluiten van een huwelijk, aandeel in boeten enz. Zeer opvallend blijkt het verschil van volksaard tusschen den Javaan en den Maleier der Pad. bovenlanden uit den graad van eerbied, dien zij aan hunne hoofden betoonen. In de Bovenlanden heeft men alleen dan ontzag voor den panghoeloe, wanneer hij zich waardig gedraagt. Is hij niet in zijn ambtsgewaad gekleed, — dat uit een blauw katoenen hoofddoek of destar bestaat, tweemaal om het hoofd geslagen, alsmede uit een baadje van blauw katoen met wijde mouwen, een korte broek, een sarong met een punt over het linkerbeen tot op den voet afhangende en een kris, — of loopt hij 's nachts zonder licht of stok, dan behoeft men hem niet als panghoeloe te erkennen; klimt hij in een boom, dan mag men zijn kleeren of het geplukte meënemen en de vruchten stelen die hij draagt, behalve de rijst van zijn eigen veld. Toch wordt aan het bekleeden van de betrekking van panghoeloe vaak hooge waarde gehecht; de bevestiging van een nieuwen panghoeloe wordt met groote feesten gevierd, waarbij aan de gave van welbespraaktheid, die menig Maleier in hooge mate bezit, ruimschoots gelegenheid gegeven wordt zich te uiten [1]. Aan de betrekking van panghoeloe is ook een galar verbonden, een soort van titel of bijnaam die van geslacht tot geslacht overgaat. Elke familie heeft namelijk een zoodanige galar-poesakà, die door den panghoeloe gevoerd wordt, op straffe van boete door niemand anders in de negari mag worden aangenomen en sedert onheugelijke tijden dezelfde blijft. Wanneer, tengevolge van het ontstaan van nieuwe families, het getal panghoeloe's zich uitbreidt, dan wordt door de gezamenlijke hoofden een nieuwe galar gemaakt. Ook voor den panghoeloe poetjoeq in iedere soekoe is een vaste galar-poesaka vastgesteld. In de meeste streken der Bovenlanden hebben ook de manti's, doebalangs en malims een eigen galar-poesaka, maar bovendien heeft daar nog elke volwassen Maleier zijn galar, die bij de naaste familie-leden van den bezitter van den galar-poesaka slechts weinig van dien titel verschilt, maar overigens bij vaders bestaat in den naam van het kind, met bijvoeging van Pa, bij ooms in den naam van den neef en bij grootvaders

[1]) Voor eene beschrijving van een dergelijk feest zie S. Stibbe. T. N. I. 1869. I. Eene vertaling van een pidato of toespraak bij eene feestelijke gelegenheid vindt men Feestnummer Kon. Inst. 1883.

in den naam van den kleinzoon met bijvoeging van Maq en Njiëq; b. v. Pa-, Maq-, of Njiëq Oemboeï. Allerlei hooge titels worden in verscheidene galars opgenomen, zooals baginda, radja, soetan enz. Zij bewijzen echter volstrekt niet den hoogen stand van den betrokkene; alleen de titel van datoeq duidt den rang van panghoeloe aan. Eigenaardig is het gebruik, algemeen in de Bovenlanden verspreid, dat men zich den rang van panghoeloe, — met bijvoeging van limbago, — kan verschaffen, door aan de panghoeloes een zekere som uittekeeren en een feest in de negari te geven, waardoor men aanspraak heeft op den titel van datoeq. Aan het bestuur heeft zoo'n titulair hoofd geen deel; hij wordt echter van heerendiensten vrijgesteld, wat een rijke bron voor misbruiken oplevert. Ten slotte moeten wij nog vermelden dat hier en daar in de zuidelijke Bovenlanden dit bestuur van familie-hoofden door een meer autocratisch gezag verdrongen is, en dat daar een radja met rijksgrooten nevens zich boven de hoofden der gezinnen gesteld is, wiens macht zich vaak over meerdere negari's uitstrekt.

Met deze talrijke hoofden, die door de adat gebonden zijn, kon het Nederlandsche Gouvernement aan geen geregeld bestuur denken. Daarom riep het een nieuw soort hoofden in het leven; over elke soekoe in de negari werd een hoofd onder den titel panghoeloe-soekoe gesteld, die door de bevolking gekozen werd en spoedig den naam van panghoeloe rodi (omzetting van ordi, order, bevel) verkreeg, met het oog op de heerendiensten, waarop hij het toezicht moet uitoefenen. Over elke negari werd een panghoeloe kapala aangesteld, terwijl de negari's tot lara's of districten werden vereenigd, — gewoonlijk door de oude bondgenootschappen gevormd, — en aan het hoofd van elk dezer een toeangkoe lara geplaatst werd. Naar het schijnt nam men daarbij Java als voorbeeld, en trachtte een soort van Inlandsche aristocratie in het leven te roepen, maar gezwegen dat de aard van den Maleier zich weinig leent tot den slaafschen eerbied van den Javaan, en dat eene aristocratie uit het volk ontstaan moet en niet plotseling geschapen kan worden, beging men daarbij nog den misslag, dat men de nieuwe hoofden door de bevolking liet kiezen, 't geen allerlei kuiperijen tengevolge had, zoodat personen van lagen rang zich van die posten meester wisten te maken, soms onder belofte dat de bevolking, zoo zij hen kiest, van heerendiensten bevrijd zal zijn. Deze hoofden hebben dan ook

weinig invloed; de bevolking beschouwt hen als personen, die uitsluitend het toezicht hebben op verplichte diensten, maar die zich overigens met de aangelegenheden der soekoe's niet mogen inlaten, terwijl de familie-hoofden veel hooger in de achting der bevolking zijn aangeschreven.

Van bepaalde standen, zooals wij die op Java in de desa aantreffen, is in de negari geen sprake. Het spreekt van zelf dat zich ook daar, buiten de reeds genoemde hoofden, personen bevinden welken zich in meerder of minder aanzien verheugen; de neven en kinderen der panghoeloe's b. v. die hier en daar bij feestelijke gelegenheden eenige voorrechten hebben, de geestelijken, met wie wij later zullen kennismaken, benevens de oude lieden en zij, die met de gewoonten bekend zijn en soms niet geringen invloed uitoefenen, daar zij menigmaal door de panghoeloe's worden geraadpleegd. De vroeger scherp afgescheiden klasse der slaven bestaat gelukkig sedert 1876 niet meer in die streken. De slavernij in den Indischen archipel, ofschoon, zooals onvermijdelijk was, tot allerlei gruwelen, menschenjacht en zeeroof aanleiding gevende, was nimmer zoo drukkend als die, welke de Europeanen in West-Indië en Amerika invoerden, daar men er de slaven slechts voor huiselijken arbeid gebruikte, en hen dikwijls als leden in het gezin opnam, ja niet zelden gebeurde het dat slaven tot hooge betrekkingen in de Inlandsche maatschappij geraakten. Ook bij de Europeanen in Indië was het lot van den slaaf betrekkelijk zacht te noemen; allerlei bepalingen waakten voor eene goede behandeling en verboden b. v. den verkoop van kinderen zonder hunne ouders. Maar met dat al was misbruik en ruw geweld niet te weren, en daar bovendien de oeconomische toestand onzer Oost-Indische bezittingen niet bij het behoud der slavernij betrokken was, vond de bepaling van het Reg.-Reglement (art. 115), dat de slavernij uiterlijk op 1 Januari 1860 zou zijn afgeschaft, althans op Java algemeenen bijval, te meer, daar de eigenaars behoorlijk schadeloos gesteld werden. Maar op de Buitenbezittingen ging dit niet zoo gemakkelijk; in verscheidene landen toch, waar de bevolking het recht behouden had hare eigen huishouding te regelen, bezat het Gouvernement het recht niet, dwingend optetreden en moest het zich bepalen tot het doen van pogingen om de eigenaars overtehalen, hunne slaven uit eigen beweging tegen vergoeding vrijtelaten. Op Sumatra's Westkust werden die pogingen

met gunstigen uitslag bekroond. In de Padangsche bovenlanden was de slavernij grootendeels het gevolg der Padri-beweging (p. 60); vóór dien tijd waren er slechts weinige slaven aanwezig, die door rooftochten in naburige landen verkregen werden, terwijl ook van tijd tot tijd enkele vrije lieden bij wijze van straf tot dien staat gebracht werden of door het niet-betalen van schulden allengskens tot den staat van slavernij afdaalden. Doch met het optreden der Padri's vermeerderde het getal der Slaven aanmerkelijk, want ofschoon de Islam verbiedt, geloovigen tot slaven te maken, bekommerden de Padri's zich niet over dat verbod, terwijl zij beweerden dat hunne tegenstanders, die niet alle voorschriften van de wet nakwamen, daardoor kafirs geworden waren. Duizenden Maleiers werden gedood of tot slaven gemaakt en hunne vrouwen en dochters als slavinnen door de Padri's tot bijzitten genomen. Zelfs werden de bewoners der IV Angkat, die niet alleen de besnijdenis getrouw toepasten en den godsdienst onderhielden, maar zich zelfs de „zuiveren bij uitnemendheid" noemden, tot slavernij gedoemd. In 1874 waren er in de Bovenlanden nog 3 klassen van slaven: de boedaq's, over welken de meester de volle beschikking had, de boedaq's poesaka, die niet verkocht mochten worden en de kamanakan di bawah loetoeï (zusters-kinderen onder de knie), wier schuld, koopprijs of losprijs reeds was afbetaald, maar die nog niet de door de adat geëischte belasting hadden gestort of het feest voor de vrijlating niet gegeven hadden. In overleg met de hoofden werd tot de vrijlating der slaven besloten; de bevolking verleende vrijwillig hare medewerking zoodat de schadeloosstelling, die het Gouvernement betaalde, slechts *f* 34.350 bedroeg, welke som bijna geheel besteed werd voor het betalen der belasting aan de panghoeloe's en voor de feesten bij de vrijlating. Ook in Tapanoeli werden in 1876 de slaven vrij verklaard; dáár had men echter met tegenwerking der meesters te kampen, terwijl ook de geldelijke opoffering van het Gouvernement belangrijk hooger was en *f* 359.614 bedroeg. Ongeveer 20.000 slaven verkregen op deze wijze hunne vrijheid; zij werden terstond met de overige bewoners gelijkgesteld, wat bij vroegere vrijlatingen niet altijd het geval is geweest. Ook later in 1880 en 1883 werden de slaven in pas ingelijfde streken van het Gouvernement van Sumatra's Westkust in vrijheid gesteld; in de afdeelingen Padang lawas en Toba en Silindong worden echter nog slaven aan-

getroffen, wier getal evenwel afneemt. Een andere instelling, die soms weinig van slavernij verschilt is het pandelingschap. Een pandeling is iemand, die zich voor een schuld persoonlijk verbindt en daarvoor moet werken bij den schuldeischer of bij hem, aan wien deze dat recht heeft overgedaan. Deze instelling, die in de zeden der Inlanders over den ganschen Indischen archipel geworteld is, leidde tot grove misbruiken, vooral dáár, waar men de oorspronkelijke bepaling verwaarloosde, dat het verrichte werk in mindering van de schuld moest strekken en de betrekking van pandeling van den vader op de kinderen overging. zoodat geheele huisgezinnen in eenen staat van afhankelijkheid geraakten, die nimmer ophield, daar de schuld niet afbetaald kon worden. Zoolang de pandeling in het land bleef, waar hij tehuis behoorde, was zijn toestand in den regel vrij dragelijk, maar toen de gewoonte ontstond, om de pandelingen ook elders heen te vervoeren, en zij zelfs over zee naar een ander eiland werden vervoerd, leidde dit tot feitelijke slavernij, die vooral op het eiland Nias bij Sumatra, waar de vrouwen door schoonheid uitmunten, door hebzuchtige Atjehers gedreven werd. Het Nederlandsche Gouvernement ging daarom het pandelingschap zooveel mogelijk te keer, door het eerst op Java en Madoera te verbieden (1822) en elders alleen onder beperkende voorwaarden toe te laten, waaronder bijzondere vermelding verdienen het verbod van vervoer der pandelingen over zee, het aanleggen van een register voor pandelingen, en de bepaling dat het pandelingschap niet op de kinderen overgaat. Doch in 1872 (S. 114) ging de Regeering nog een stap verder en bepaalde, in overeenstemming met art. 118 Reg.-Regl., dat het pandelingschap zou zijn afgeschaft in alle streken, waar het Ned. Gouvernement onmiddellijk gezag uitoefent. Elders bestaan slavernij en pandelingschap nog op den ouden voet. In de onafhankelijke streken van Midden-Sumatra is de machtigste radja degene, die de meeste slaven heeft om zijn velden te bebouwen en voor hem in den krijg dienst te doen; de „zusterskinderen onder de knie", onder welke benaming hier de pandelingen verstaan worden, zijn na het betalen hunner schuld „zoo vrij als een vogel", terwijl de slaven, die door hunne meesters zijn vrijverklaard, slechts „zoo vrij zijn als een kip", bij hunnen meester moeten inwonen, hem bij den arbeid behulpzaam zijn, en in een ondergeschikte stelling verkeeren, zoodat zij zich niet als

vrije Maleiers mogen kleeden, noch met dezen aanzitten, terwijl zij in hunne tegenwoordigheid eerbiedig moeten nederhurken. Hunne huizen mogen geen hoorns hebben, en ook in hunnen rechtstoestand zijn zij niet met de vrijen gelijkgesteld.

Keeren wij thans tot de negari terug, waar wij reeds het gewone model eener Inlandsche woning hebben leeren kennen. Klimmen wij het huis binnen dan vinden wij in de afgeschoten ruimte, die tot slaapvertrek dient, gewoonlijk niet veel meer dan een katoenen matras, met een bont gordijn behangen, soms nog de kist waarin de harta poesaka bewaard worden. Heeft het gezin nog een ander vertrek ter zijner beschikking, dan vinden wij ook daar niet veel dat ons zou aantrekken. Een paar kisten bevatten de kleedingstukken der bewoners; een groote rijstkorf, die tot de zoldering reikt, matjes, kussens, kleedingstukken door elkander opgehangen, een paar schotels en borden, ziedaar in hoofdzaak den rijkdom aan huisraad, dien de Maleier bezit. Ook zijne tafelgereedschappen zijn zeer eenvoudig en verschillen niet veel van die des Javaans; wij merken echter het koperen voetstuk op, dat de rijstschotel draagt en den bak of schaal van hetzelfde metaal, waarin de schoteltjes met toespijs bij de rijst gezet worden. Rijst is ook hier het hoofdvoedsel, met gedroogde vischjes en zout benevens spaansche peper en vaak allerlei toespijzen; om zich te ontnuchteren is den Maleier een handvol rijst voldoende, terwijl tegen den middag en omstreeks zeven ure de genoemde spijzen genuttigd worden, en tusschenbeiden nog eenige keeren kawah, of aftreksel van koffiebladeren, met gebak of vruchten gebruikt wordt. Het dagelijksch leven van den Maleier verschilt niet veel van dat van den Javaan. De man moet den veldarbeid verrichten voor de familie, waartoe hij behoort; is hij echter een goed echtgenoot dan werkt hij ook op de velden zijner vrouw of keert, als hij een handwerk uitoefent, de verdiensten daarvan voor een deel aan zijne vrouw, voor een ander deel aan zijne familie uit. Allerlei andere werkzaamheden, zooals het herstellen der woning en werktuigen, het zoeken van boschproducten enz. vallen hem ten deel. Maar de vrouw heeft een niet minder zware taak; zij bereidt niet alleen de spijzen voor het gezin, maar moet ook vaak de producten naar de markt dragen, en het onverkochte weder terugbrengen, terwijl zij de padi moet stampen, en de koffie voor het Gouvernement bereiden, en bij den veldarbeid de

behulpzame hand bieden. Daarbij heeft zij voor de kinderen te zorgen en wanneer, zooals niet zelden gebeurt, de man haar verstoot of verlaat om heen en weer te zwerven, dan valt de geheele last van het onderhoud des gezins op de vrouw. Geen wonder, dat deze zooveel mogelijk dien last van zich tracht afteschuiven en de vermeerdering van het gezin zoekt te voorkomen, waartoe talrijke middelen haar ten dienste staan. Dit schandelijk misbruik wordt ook vaak door de mannen in de hand gewerkt, die eene vrouw met veel kinderen belachelijk maken. De avond wordt dikwijls met lange gesprekken of verhalen doorgebracht, die soms tot in den nacht duren; olie-lampjes of damarkaarsen, in kandelaars gestoken, — althans dáár, waar dezen nog niet door petroleum zijn verdrongen, — verlichten met haar walmend schijnsel de aanwezigen. Voor het overige zijn er maar weinige vermaken die bij den Maleier in de Bovenlanden den tijd korten. Jacht en visscherij en vooral de hartstochtelijk geliefde hanengevechten komen daarbij in de eerste plaats in aanmerking; duiven en kwartels laat men ook met elkander strijden, even als de jongens dit krekels laten doen, terwijl ook in sommige streken karbouwen-gevechten worden gehouden. Spiegelgevechten met of zonder wapens zijn evenzeer een geliefd vermaak; de doebalangs spelen daarbij een groote rol en winden zich daartoe op door een drank, bereid uit het gegiste sap van den anau- of areng-palm en velerlei kruiden, dien zij uit een buffelhoorn drinken. 's Avonds amuseeren de jongelieden zich ook wel door het voordragen van pantoens, vierregelige versjes, die vaak voor de vuist worden vervaardigd en waarvan de beide eerste regels gewoonlijk geen beteekenis hebben en slechts dienen om de eindrijmen aan te geven. Gewoonlijk zijn de versjes van verliefden aard, doch bevatten soms toespelingen op de wederpartij, want die pantoens worden door de jonge mannen en meisjes elkander toegezongen, zoolang totdat de een den ander tot zwijgen heeft gebracht. Het wajangspel is in de Bovenlanden niet bekend; hier en daar worden soms pantomine's opgevoerd die dikwijls niet onaardig zijn, maar vaak weder in ergerlijke onkieschheden vervallen. Het dansen — menari, — vervult een groote rol onder de volksvermaken; het komt grootendeels overeen met de bewegingen der ronggengs, doch wordt niet door danseressen van beroep verricht, maar door jongelingen en meisjes; — in vele streken van Midden-Sumatra uitslui-

tend door mannen, die soms als vrouwen verkleed zijn. Allerlei instrumenten worden ter begeleiding der dansenden bespeeld, voor een deel overeenkomende met die, welken op Java in gebruik zijn, zonder dat er echter van een bepaald orchest, zooals de Javaansche gamelan, sprake is.

Hoogst eigenaardig is de kleederdracht, welke op verschillende plaatsen der Bovenlanden door de bevolking en vooral door de schoone sekse is aangenomen. Tehuis en bij den veldarbeid draagt de man in den regel slechts een korte broek en eenen hoofddoek; tegen de stralen der zon bedient hij zich bovendien van een toedoeng. Een donkerblauwe badjoe, die van voren bij den hals opengesneden en voorzien is van korte, wijde mouwen, tot de ellebogen reikende, bedekt het bovenlijf; de sarong, die over den broek gedragen wordt, is in den regel opgehaald en om de lendenen geslagen. Zooveel mogelijk zijn deze kleedingstukken en vooral ook de broekband, die gewoonlijk met een kris prijkt, met goud en zilver gestikt. Niet zelden wordt de breede Atjehsche broek gedragen, die bij de bewoners van Sumatra's noordkust in gebruik is en in het kruis wijd en laag afhangt. Zelfs onder de mannen is er verschil in kleederdracht, naar mate van de verschillende streken, waar zij thuis behooren, maar bij de vrouwen is dit nog veel meer het geval, ja zelfs wordt op sommige plaatsen door haar een bijzonder kostuum onder verschillende omstandigheden gedragen. In het district Pajakombo draagt de vrouw van hoogeren stand, die geene kinderen heeft gekregen, een viertal met goud galon afgezette sarongs boven elkander, benevens een slendang van gouddraad, bloedkoralen halsband en een hoofdtooisel van bladgoud en koraal; wordt zij moeder, dan wordt het aangezicht nauw door een doek omsloten, en draagt zij een tweeden doek, als tulband gevouwen, op het hoofd; een tweetal sarongs bedekken het benedenlijf. Wordt zij weduwe, dan draagt zij eenen witten doek, die aan de randen geborduurd is. De vrouwen, die de bergstreken van den Singkalang bewonen, dragen eenen met goud- of zilver-galon versierden sarong, die op de eene zijde tot aan de lendenen open is, en bij elken stap de beenen bloot laat; eene gewoonte, die verklaard kan worden uit de noodzakelijkheid, dat deze lichaamsdeelen zich bij het klimmen vrij kunnen bewegen, maar die te recht door de Padri's als onzedelijk bestreden werd. Kolossale versierselen ter grootte van 5 à 6 duim

tooien de ooren, of liever misvormen dezen, daar zij vaak tot eene buitengewone lengte worden uitgerekt, en soms tot bijna op de schouders komen. Wanneer deze vrouwen koopwaren vervoeren dragen zij dikwijls op het hoofd een hoog en zeer licht scherm, dat met de wind ronddraait en de goederen, die er onder geplaatst worden, tegen regen beveiligt. Schoon beschrijft de hr. Verkerk Pistorius de gewone dracht der Maleische vrouwen: „Op de donkere, nauwsluitende badjoe, die veel langer dan het buis der mannen, op den fraai gekleurden sarong hangt, teekenen zich de kleine, in den regel schoon gevormde borsten; de sierlijke slendang, vooral de donkerroode, met goud gestikte kasoemba, die zij nu eens als een bandelier omgeslagen, dan weer met afhangende tippen om het hoofd heeft gevouwen, verhoogt den glans der blauwzwarte haarvlechten of den gloed van het donkere oog.” De kinderen kunnen zich ook hier niet op eene fraaie kleeding verheffen, daar zij tot hun 5de of 6de jaar naakt gaan, ofschoon ook bij hen versierselen niet ontbreken, onder welken vooral de halssnoeren van aan een touwtje geregen muntstukken vermelding verdienen. Met hunne geschoren hoofdjes, waarop eenige plekken zijn uitgespaard en in vlechtjes vereenigd, en hunne dikke buikjes, — bij de meisjes vaak met eenig bedeksel om het midden, — maken de kleine schepseltjes op ons een komischen indruk. Ook in de Bovenlanden geven de passers de geschikste gelegenheid om eene groote menigte bij elkander te zien, met uitzondering van jonge vrouwen en meisjes, wien het op vele plaatsen niet voegt ter markt te gaan. Wij kunnen daar ook opmerken dat vele ouderen aan kropgezwellen lijden, die hun vaak een afzichtelijk voorkomen geven.

Doch het wordt tijd dat wij verder gaan en de negari eens opwandelen. Bij de woning van den panghoeloe of een der door het bestuur aangestelde hoofden zien wij een klein gebouwtje, van snijwerk voorzien en met heldere kleuren beschilderd, waar de taboe bewaard wordt, die bestaat uit een gedeelte van een uitgeholden boomstam, aan de eene zijde met een stuk van een koehuid bespannen, en als trom dient om de bevolking bij elkander te roepen. Ongeveer in het midden der negari betreden wij een open plek, door zwaar geboomte beschaduwd, — de padamaian, — waar de balai staat, het eveneens fraai beschilderde en van snijwerk versierde raadhuis of rapatzaal, die in vorm met de gewone Malei-

sche woningen overeenkomt, maar aan de lengtezijden geheel open is. Volgens de mededeelingen van den Heer V. Pistorius zou er verschil bestaan tusschen de balai's der negari's, die tot de verschillende lara's behooren; die van Kota piliang zouden toch van een zoogen. olifanten-pad voorzien zijn d. w. z. in den vloer zouden eenige planken ontbreken zoodat, naar de Maleier zegt, een olifant er door heen kan loopen. Volgens den Heer v. Hasselt heeft deze eigenaardigheid in de bouworde der balai niets met de verdeeling der bevolking in lara's te maken. In de balai komen de hoofden bijeen, wanneer de belangen der negari besproken moeten worden en werd ook vroeger door de hoofden recht gesproken volgens de Inlandsche rechtsinstellingen, die voor een deel in de oendang-oendang (verzameling van overleveringen en wetten) zijn opgeteekend. Volgens deze instellingen werd doodslag gestraft met de bangoen of bloedprijs, die in 1842 op *f* 960 gesteld werd, en voor twee derden aan de familie van den gedoode, en voor de rest aan de hoofden toekwam. Ook hier bestond het solidariteits-stelsel, zoodat de familie, en bij onvermogen van deze de soekoe, het bloedgeld moest betalen; geschiedde dit niet dan werd de doodslager ter dood gebracht of als slaaf aan een hoofd toegewezen. Verwonding werd met pampas of smartegeld en diefstal met boete gestraft; het bedrag der boete kwam aan de hoofden toe. Die Inlandsche rechtspraak leidde tot beslissingen, die met ons rechtsgevoel in volkomen strijd waren. Zoo vermoordde in Tanah datar een Maleier zijne moeder, en hij werd slechts met een derde der bangoen gestraft omdat de vermoorde maar eene vrouw was, terwijl in diezelfde afdeeling 3 Maleiers, die een meisje hadden mishandeld en vermoord, er eveneens ieder met een derde der bangoen afkwamen. Elders werd een krankzinnige ter dood veroordeeld, die in zijn waanzin iemand gedood had. Zoolang nu de rechtspraak uitsluitend in handen der hoofden berustte moest dit wel geduld worden, maar toen ook onze ambtenaren daarbij betrokken werden, konden botsingen niet uitblijven. Oorspronkelijk toch waren het gewoonlijk de hoofden van den verweerder, gewoonlijk door andere hoofden bijgestaan, die geschillen beslisten bestaande tusschen de leden derzelfde soekoe of der negari; konden zij het niet eens worden, of wilden de partijen zich niet aan hunne uitspraak onderwerpen, dan nam men de toevlucht tot de vroeger beschreven gevechten. Maar toen door ons

bestuur nieuwe hoofden werden aangesteld, kwam de proceslievende Maleier vaak zich bij hen beklagen, wanneer hij met de uitspraak der volkshoofden niet te vreden was, ja hij wendde zich eindelijk tot onze ambtenaren, die dan de laras-hoofden bijeen riepen, welken onder zijne leiding einduitspraak deden. Van zelf ontstond hieruit de gewoonte, dat men zich terstond richtte tot den door den Europeeschen ambtenaar voorgezeten rapat der laras-hoofden, zoodat weldra vele burgerlijke gedingen en de meest belangrijke strafzaken onmiddellijk voor die rechtbank kwamen. Maar deze sprak volgens de volksinstellingen recht en de voorzitter, die geen stem uitbracht, zag zich vaak genoodzaakt medetewerken tot uitspraken die, van ons standpunt gezien, hoogst onrechtvaardig waren. In zulke gevallen werd dan de toevlucht genomen tot het recht van gratie, den Gouverneur-Generaal toekomende, terwijl het ook niet zelden voorkwam dat de Gouverneur der Westkust het vonnis eigenmachtig veranderde. Doch dit waren slechts hulpmiddelen, terwijl bovendien de geheele rechtspraak op geene wettelijke voorschriften steunde. Ten einde hierin verbeteringen aan te brengen werd reeds in 1865 de Heer der Kinderen als Regeerings-Commissaris naar Sumatra gezonden, om met medewerking der hoofden en bevolking een onderzoek in te stellen, welke hervormingen konden worden ingevoerd. De vrucht daarvan was het invoeren eener rechtelijke organisatie (1875), die voor een deel op Javaansche leest geschoeid werd, maar toch in verscheidene punten van dat model afwijkt. De rechtspraak over Inlanders wordt nu hoofdzakelijk uitgeoefend door Inlandsche rechtbanken, in de Bovenlanden rapats genoemd, die uit Inlandsche hoofden bestaan, welke onder voorzitterschap van den betrokken ambtenaar bij het binnenl. bestuur, — vaak den controleur, — vergaderen en in strafzaken het strafwetboek voor Inlanders moeten toepassen. Kleine zaken worden beslist door het laras-hoofd, door eenige adviseurs bijgestaan, terwijl de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur als magistraten in politiezaken recht spreken. De Raad van justitie te Padang en het residentie-gerecht oordeelen ook in sommige zaken, waarin Inlanders betrokken zijn.

Op of in de nabijheid van dezelfde padamaian, die ook als passer dienst doet, vindt men een of meer lapau's, — winkel, restauratie en herberg, — kenbaar aan den pisangtros, die in het breede luik is opgehangen, en aan den hoogen bank, die vóór het huis

LANDBOUW-GEREEDSCHAPPEN EN HUISRAAD.



1. Bijl om boomen te vellen (Borneo). 2. Patjol (houweel). 3. Ploeg (Java). 4. Chineesche ploeg (Java). 5. Handploeg. 6. Mesje voor de besnijdenis. 7. Pedatti (kar) Java. 8. Ani-ani (rijstmes). 9. Lijkenhuis (Dajaks). 10. Kintjir (waterrad) Sumatra. 11. Koekoesan (mandje) Java. 12. Bord om rijst te bekoelen. 13. Koperen waterketel om rijst gaar te stoomen. 14. Wakoel (mandje om rijst op te disschen).

geplaatst is. Ook de masdjid is daar gelegen, een eenvoudig houten gebouw met 3, soms echter met 4 of 5 steeds kleiner wordende daken, zoodat het bovenste gedeelte van het bedehuis uit een aantal boven elkander geplaatste daken schijnt te bestaan. Bij de masdjids der lara Bodi tjeniago loopt het bovenste dak niet spits toe, maar is het aan den top afgeknot, met een vierkant vlak bovenaan, waarop een verlengsel gemaakt is in den vorm van een kegel, die op een bol rust.[1]) Van binnen is er in het vierkante gebouwtje niets bijzonders te zien, behalve de ons reeds bekende mimbar en mikrab; vaak hebben de masdjids een of twee verdiepingen, van welken de laagste wel gebruikt wordt om de soeloeq of godsdienstige afzondering te verrichten, die echter ook te huis achter een gordijn of in de soerau kan plaats hebben, en waaraan ook vrouwen wel deelnemen, 't geen, naar men zegt, niet altijd bevorderlijk is voor de goede zeden. De bovenste verdieping was vroeger voor het afroepen van het gebed bestemd; thans dient daartoe een klein, maar vrij hoog gebouwtje, in den vorm van een cilinder, dat vlak bij de masdjid staat. De personen, aan de moskee verbonden, zijn de Imam, de Katib en de Bilâl; de eerste, ook kapala sambajang genaamd, gaat voor in het gebed, terwijl de Bilâl de gebedstijden afroept. Het schoonhouden van het gebouwtje is aan een garim opgedragen, die in zekeren zin tot de geestelijken gerekend wordt, evenals zij, die door kennis der schriften uitmunten en den naam van orang siaq, pikie of labaï dragen. De waardigheid van moskee-beambte is wel is waar niet erfelijk, maar de titularissen worden toch altijd uit bepaalde soekoe's gekozen; hunne installatie gaat weder met groote feestelijkheden gepaard. Vaste bezoldiging ontvangen zij niet, zoodat zij grootendeels hun onderhoud uit de opbrengst hunner landen moeten verkrijgen, 't geen echter door liefdegaven en een aandeel in de zakat wordt aangevuld. Sommige personen, uit bepaalde soekoe's afkomstig, kunnen door het geven van feesten[2]) en het betalen eener som gelds de titels van imam- en katib-adat bekomen, die slechts eershalve gevoerd worden.

Evenals op Java in de pesantren en langgar wordt de kennis van het Koran-lezen, soms ook die der kitabs, in de Padangsche

---

[1]) Ind. Gids 1888. I. p. 315.

[2]) Een beschrijving daarvan gaf J. L. v. d. Toorn T. B. G. XXV. 466.

bovenlanden in de soerau opgedaan. Allerlei soorten van leerlingen of moerids bezoeken deze scholen; men vindt er zoowel jongelingen op huwbaren leeftijd als jongere knapen. Onder hen zijn vele fakirs of rondzwervende scholieren, die buiten de negari tehuis behooren, want nog veel meer dan op Java is op Sumatra's westkust, waar het eigenlijk huiselijke leven onbekend is, het zwerven buiten het geboortedorp gebruikelijk, ten einde verschillende scholen te bezoeken. Zij, die hier les geven, behoeven geene bewijzen hunner kunde afteleggen. Verschillende soerau's zijn door de soekoe's opgericht; vaak worden zij echter gesticht door vrome geestelijken of andere personen die, na eenige soerau's bezocht te hebben, er zelven een opzetten en door hunne kennis der godsdienstige voorschriften, soms ook door den titel van hadji, een grooter of kleiner getal leerlingen weten te trekken. Sommige hoofden laten ook soerau's bouwen, bestemd voor hunne dagelijksche gebeden en tevens voor het geven van onderwijs. Een bepaald loon ontvangt de meester niet; zijne inkomsten bestaan in geschenken, die de ouders zijner leerlingen hem uitreiken, en die zeer verschillend zijn, naar mate van zijne geleerdheid en van de vrijgevigheid dier ouders. Als tegenhanger van het tafereel der langgars en pesantrens moge hier de beschrijving eener grootere en kleinere soerau dienen, beiden aan Verkerk Pistorius ontleend. „'t Is een woning van de eenvoudigste soort, uit een enkel vertrek bestaande. De stookplaats naast de deur, daarboven de bamboezen stellaadje, waarop eenige aarden pannen en kopjes van ruw Europeesch maaksel, de geroosterde koffiebladeren, die aan stokjes geregen boven de deur hangen, de potten, die ordeloos over den vloer liggen en met zakjes gevuld zijn, waarin waarschijnlijk wat rijst en kruiderijen bewaard worden, en eindelijk de matten en kleedingstukken, die dwars over het vertrek aan een paar bamboezen hangen, dit alles duidt aan dat de school tevens tot woning dient. Een goede 20 jongens zitten neergehurkt op den vloer. De les begint. Van een plank aan den wand neemt de fakir een dikken foliant, in een menigte vellen en banden gewikkeld en legt dien voor zich. Na lang talmen dreunt hij eenige zinsneden voor, die telkens door een der knapen om beurten herhaald worden. Nadat dit een poosje geduurd heeft, deelt de fakir een twintigtal boekjes uit, die door hem zelven geschreven zijn en uittreksels uit den Koran bevatten. Nu beginnen al de leerlingen

tegelijk hardop te dreunen. Op de vraag of de jongens verstaan wat ze lezen antwoordt de fakir door eenvoudig zijn hoofd te schudden. Zelfs rijst de twijfel op of de meester zijn eigen schrift begrijpt." Beter is het in een grootere soerau gesteld, zooals blijken kan uit de beschrijving van de school te Siloengkang, die na den dood van den hoofdleeraar zeer in verval geraakte, doch als model eener soerau kan dienen. Evenals de andere soerau's is deze van een pontjaq voorzien, die in het midden van het dak als een torentje oprijst. Aan het hoofdgebouw sluiten zich een zevental nette houten woningen aan, waarvan 2 voor de soeloeq der vrouwen bestemd zijn en de overigen voor de fakirs, in den regel 20 of 30, die zooveel mogelijk naar de plaats hunner geboorte in groepen onder een opziener of goeroe-toea vereenigd zijn en zelven in hun onderhoud moeten voorzien, niet zelden evenals de santri's door bedelen. Treedt men op een van de uren dat de Sjech, het hoofd der school, onderwijs geeft, het ruime en hooge vertrek binnen, dat het gansche hoofdgebouw inneemt en uitsluitend tot het geven van onderricht of het vieren van eene plechtigheid, dsikir of sedekah, dient, dan treft men hem aan, omringd van eenige goeroe-toea's, leerlingen en soms een paar ingezetenen uit het dorp. „Zij zitten op een matje neergehurkt, in een halven cirkel om den Sjech, die soms met zijn tulband getooid op een bontgekleurd kleedje troont. Met de eene hand op het handschrift, dat in eene menigte geitenvellen gewikkeld op een lessenaartje vóór hem ligt, verklaart hij, soms wel wat zalvend, de zoo even gelezen woorden, of heldert ze op met een menigte voorbeelden en voegt er dan soms een wenk bij, die vruchten draagt voor het praktische leven. De lessen van den Sjech stekken de goeroe-toea's weêr over onder hunne leerlingen. Maar bij het formeele onderwijs wordt de gewone leerwijze gevolgd; eerst leeren de kinderen van buiten, wat hun na jaren zal worden verklaard." Het onderricht omvat, buiten het min of meer werktuigelijk lezen van den Koran, ook het onderwijs in de kitabs, ons van Java reeds bekend; [1]) in de soerau te Siloengkang werd ook schrijven en soms ook de kennis van het land onderwezen.

Ofschoon de Maleier in zijne rechtsbegrippen aan zijn adat een

---

[1]) Een overzicht dier kitabs gaf Dr. S. Hurgronje. Feestnummer van het Klk. Inst. 1883.

veel hoogere plaats geeft, dan de Islam daaraan toekent, en vele bepalingen van het Moslemsche recht voor de gewoonten moeten onderdoen, zou men verkeerd handelen door te meenen dat hij geen Moslem is. Integendeel worden in verscheidene streken der Bovenlanden niet alleen door de mannen, maar ook door vrouwen de gebeden nauwgezet verricht, worden ook de overige verplichtingen meer of min nauwkeurig opgevolgd en de ons van Java bekende feesten eveneens met opgewektheid gevierd. Met dat al bekleeden, nevens de hoofdwaarheden van den Islam, de oud-Polynesische denkbeelden een groote plaats in de godsdienstige voorstellingen van den Maleier, en speelt het animisme daarin een groote rol. De ons toegestane ruimte verbiedt ons, daarover in bijzonderheden uittewijden; daarvoor moeten wij, behalve naar het werk van den heer v. Hasselt, naar een belangrijk opstel van den heer v. d. Toorn [1]) verwijzen. Wij kunnen hier nog slechts enkele regels wijden aan enkele gebruiken, in de Bovenlanden gevolgd. Omtrent de geboorte is niet veel optemerken; de zwangere vrouw moet ook hier zich voor allerlei zaken in acht nemen, aan welken eene bijgeloovige beteekenis gehecht wordt. Evenals op Java is het eene vrouwelijke geneeskundige, de doekoen, die de hoofdrol speelt. Zij moet beginnen met den Koran, zoo die er is, uit het huis te brengen, om hem niet te verontreinigen en kisten en ramen te openen, daar de nabijheid van een gesloten voorwerp de verlossing bemoeilijkt, terwijl ook de mannen zich moeten verwijderen om niet beschaamd te worden. Van belang is de eerste gang met het kind om het te baden, wat met eenige formaliteiten door de doekoen en de vrouwelijke bloedverwanten gedaan wordt, terwijl een maaltijd, waaraan ook eenige orang siaq deelnemen, de plechtigheid besluit. Over het haarsnijden, de besnijdenis en het tandenvijlen behoeven wij, na datgene wat wij ten dien opzichte vroeger met het oog op de Javanen gezegd hebben, niet uittewijden. Bij het overlijden van een Maleier hebben natuurlijk allerlei plechtigheden plaats. Nadat het lijk gewasschen is wordt het op een praalbed in feestgewaad ten toon gesteld. Bloedverwanten en vrienden komen van alle kanten te samen en brengen het een en ander mede om de kosten der begrafenis te bestrijden. De vrouwen heffen de gewone weeklachten

[1]) Bijdr. t. t. l. en vlk. V. 5.

aan; eenige orang siaq, soms zelfs de Imam, komen om de lijkkleeden te scheuren ten einde den doode daarin te wikkelen, tenzij deze eene vrouw is, daar dan eene roebiah, — eene vrouw, in den godsdienst ervaren, — hunne plaats inneemt. Bij de begrafenis zelve worden in het algemeen dezelfde gebruiken in acht genomen als die, welken wij op Java leerden kennen. De 3 eerste dagen na het overlijden zijn gewijd aan de herinnering aan de overledenen; ook later, de 7de, 14de en 40ste dag worden de gestorvenen op nieuw herdacht, maar het grootste doodenfeest wordt op den 100sten dag gevierd. De weduwe legt dan een afscheidsbezoek af bij de familie van haren overleden man en gaat dan met haar naar zijn graf; daarna is het der weduwe weder geoorloofd te huwen, althans wanneer zij niet zwanger is, daar de iddah, de door den Islam voorgeschreven tijd van afzondering, dan geëindigd is.

Bij het overgroot aantal Maleische volkeren, die elders in den Indischen archipel verspreid leven, laat ons bestek niet toe langen tijd stil te staan; wij moeten er ons toe bepalen om enkele hoofdpunten van verschil aantegeven tusschen hen en hunne stambroeders in de Padangsche bovenlanden bestaande. Een voorname reden van verschil is het gevolg van het ontbreken van een vorstenbestuur in de Bovenlanden, — iets wat ook in Bengkoelen, de Lampongs en Palembang het geval is. In bijna alle andere Maleische staatjes wordt het bestuur door vorsten uitgeoefend die, hoewel in hun gezag beperkt, toch nog genoeg macht bezitten om op den toestand der bevolking grooten invloed uitteoefenen. Merkwaardig is daarbij de omstandigheid dat, ofschoon deze vorsten hunne minderen vaak op despotische wijze regeeren, hun bestuur toch den vorm eener getemperde monarchie vertoont, daar zij in den regel door rijksraden worden terzijde gestaan, die volgens de aloude instellingen grooten invloed kunnen uitoefenen, en waarbij de eigenlijke volkshoofden vaak een niet onbelangrijke rol spelen. Met enkelen dezer vorsten willen wij nader kennis maken. In Siak b. v. staat aan het hoofd een Sultan of Jang di pertoean besar, wien, zooals wij weten (p. 86), een rijksbestierder, Mangkoe boemi of Jang di pertoean moeda, is toegevoegd. De rijksraad bestaat daar uit de 4 orang besar dalem t. w. de Datoe laksamana of vlootvoogd, de Datoe djaja pahlawan mentara kiri en de Datoe mentara kanan, chefs der

vorstelijke huishouding tevens wapenherauten, en de Datoe bandar of bandahara, schatbewaarder of beheerder van den handel. Een viertal soekoe-hoofden maken ook deel uit van den rijksraad, dien de Sultan moet raadplegen over alles, wat hij wil ondernemen en zonder wiens toestemming hij geene zaken van gewicht kan behandelen. In Riouw bestaat, tengevolge van vroeger (Deel I p. 508) beschreven gebeurtenissen, een zeer eigenaardige organisatie van het bestuur. De Sultan wordt daar ter zijde gestaan door een rijksbestierder, Jang di pertoean moeda Riouw, of Radja moeda Riouw, uit een Boegineesch vorstengeslacht afkomstig, die bovendien het onmiddellijk gezag uitoefent over een deel der eilanden, welken het rijk van Riouw bevat. De verschillende eilanden worden onder het toezicht van den Sultan of den rijksbestierder door hoofden bestuurd. Het vasalstaatje Indragiri staat onder een Soetan of Jang di pertoean besar, wiens waardigheid in zijn geslacht erfelijk is, maar die gewoonlijk door de bevolking onder goedkeuring van den Sultan van Riouw gekozen wordt; de rijksbestierder, Soetan moeda of Jang di pertoean moeda, heeft daar de macht hoofdzakelijk in handen. Op Borneo is het gezag van den Sultan van Pontianak zoo goed als onbeperkt; zooals wij weten (Deel I p. 512) is hij van Arabische afkomst en maakt er, blijkens zijn titel van Sjerief, aanspraak op van den profeet Mohammed aftestammen. In Sambas zijn aan den Sultan zes Mantri radja's toegevoegd t. w. de Pangeran bandhara, schatmeester en rijksbestierder, de Pangeran pakoe negara, tweede rijksbestierder, de P. toemenggoeng of veldheer, de P. soema laga en de P. soema di laga, beide onderbevelhebbers, en de P. laksamana of vlootvoogd. Met deze grootwaardigheidbekleeders nemen een viertal volkshoofden, Kjahi's of Atsal negari, en even zooveel Orangkaja's of Mantri's hoeloebalang met den Imam of hoofd der geestelijken zitting in den rijksraad, die over alle zaken van belang beslist, terwijl de vorst niet veel meer dan voorzitter is. De Kjahi's hebben zelfs het recht, den troonsopvolger aantewijzen. In Ternate wordt de Sultan of Kolano bijgestaan door een Djogoegoe of rijksbestierder, voorzitter van den rijksraad of raad van achttien, waarin zitting nemen de Kapitein laoet of bevelhebber ter zee, en 16 volkshoofden; zonder den Raad, die tevens de hoogste rechtsmacht uitoefent, mogen geene belangrijke beslissingen worden genomen. Merkwaardig zijn de zoogenaamde kabe-

saran of rijkssieraden, die de meeste Maleische vorsten en vele hoofden bezitten en welken met de vereering der voorouders schijnen samen te hangen. Zij bestaan uit allerlei, vaak zeer kostbare voorwerpen, maar menigmaal zijn het in onze oogen onbeteekenende zaken zooals de kabesaran van hoofden der Redjangers, een oude, roestige kris, een gebroken loop van een geweer en andere oude vodden, die bij eedsaflegging dienst doen. Aan de vorstenhoven te Solo en Djokja vindt men zeer kostbare rijkssieraden en vorstelijke erfstukken, die men in oepatjara's en ampilans verdeelt [1]). De eersten zijn de eigenlijke rijkssieraden; in Djokja zijn het 5 gouden doozen, in den vorm van dieren vervaardigd, 2 eenvoudiger bewerkte gouden doozen en één uit goud en zilver gemaakte lantaarn. De ampilans zijn waardigheidsteekenen, voorvaderlijke erfstukken, die den vorst bij plechtige gelegenheden achterna gedragen worden; zij zijn veel grooter in getal en bevatten allerlei voorwerpen, zooals een groote ronde zilveren trommel, die het kinderspeelgoed van den Sultan bevat, een gouden theepot, verscheidene wapenen enz. Ook de regenten en hoofden op Java hebben het recht soortgelijke voorwerpen, die in S. 1820. 22 en 1824. 13 zijn aangewezen, achter zich te laten nadragen. In sommige streken wordt de uitoefening der vorstelijke waardigheid onafscheidelijk verbonden geacht aan het bezit der rijkssieraden, zoodat de vorst, die van dezen afstand doet, daarmede zijn troon verbeurt. Vooral bij de Makassaren en Boegineezen spelen deze rijkssieraden een groote rol; wij komen daarop later terug.

Ofschoon nu het gezag der volkshoofden den vorst binnen zekere perken houdt, strekt hunne tusschenkomst zelden of niet ten voordeele der lagere volksklasse, daar deze aan de willekeur van den vorst en der grooten en vaak ook van den adel is blootgesteld. De laatste bestaat in die staten hoofdzakelijk uit de leden der vorstelijke geslachten en uit de afstammelingen van hen, die als staatsbeambten of volkshoofden met een erfelijk gezag bekleed zijn, mits zij in geene te ver verwijderde betrekking tot dezen staan, daar zij zich dan vaak onder de mindere volksklassen verliezen [2]). Soms

[1]) Voor Djokja zie Groneman. In den Kraton enz. p. 15; voor Solo Bijdr. t. t. l. en vlk. N. V. II. p. 358, waar ook afbeeldingen gegeven zijn.

[2]) Een andere soort van adel, de eenige welke door den Islam wordt erkend, is die welke op de afstamming van den profeet berust; zij, die daarop aanspraak

worden zij door de bevolking met grooten eerbied behandeld; elders hebben zij minder invloed, zoodat zelfs de personen, in betrekkelijk lagen rang bij den vorst geplaatst, zooals zijne lijfeigenen die een soort van lijfwacht uitmaken, door haar meer worden ontzien. Merkwaardig zijn de eerbetooningen in de Lampongs aan hen toegekend, die het recht daartoe hebben gekocht; eerbewijzen, die uit den tijd der Bantamsche overheersching schijnen af te stammen. Zulke personen verkrijgen nl. het recht een soort van tafel te beklimmen, die soms met dunne gouden of zilveren plaatjes overtrokken is. Een enkel hoofd, dat van vorstelijke afkomst is, heeft zelfs het recht zich onder een soort van troonhemel te laten ronddragen. Met deze eerbewijzen hangt de pangkat samen, de titel dien elk Lamponger kan verkrijgen wanneer hij de karbouwen, stukken wit linnen, goudwerken of rijksdaalders maar geven kan, die voor elken titel moeten betaald worden, en welken aan de overige adellijken worden uitgekeerd [1]). De Lamponger is bijzonder op dergelijke pangkats gesteld, niet alleen om de eer maar ook om de inkomsten, die hij daarvan hoopt te trekken door zijn aandeel in de voordeelen, die het verkoopen der pangkats verschaft, maar vooral ook omdat zij hem het recht geven een grooten bruidschat voor zijne dochter te vragen. Want dit is eene eigenaardigheid in het leven der Maleiers van Zuid-Sumatra [2]), die echter ook elders wordt aangetroffen, dat de huwelijken er onder voorwaarden gesloten worden, die verschillen naarmate van den stand van bruid en bruigom. Algemeen in den Indischen archipel gebruikelijk is het huwelijk, waarbij de aanstaande echtgenoot een meer of minder aanzienlijken prijs aan den vader van het meisje uitkeert, en dat in Midden- en Zuid-Sumatra djoedjoer genoemd wordt en elders

---

maken, dragen de titels van Sjerief of Sayid, en wel in vele gevallen naarmate zij van een der beide beroemde kleinzonen van den profeet, Hasan of Hoesein, afstammen. Niet altijd echter wordt die regel in acht genomen, en evenmin wordt tegenwoordig overal het dragen van den groenen tulband als een recht beschouwd, uitsluitend aan die adellijken toekomende.

[1]) D. W. Horst Ind. Gids 1880. I. Vooral bij de Aboengers, een volkstam in de Lampongs, zijn deze eerbewijzen zeer gezocht, en hebben daar meerdere hoofden het recht zich op een troon te laten dragen. Andere eerbewijzen zijn het recht bij feesten tegen een gebeeldhouwd rugsteunsel te mogen leunen, met hunne familie eene eerepoort doortegaan enz. De Aboengers zijn tot den Islam overgegaan, doch nog in vele opzichten getrouw gebleven aan de voorvaderlijke begrippen. Veth T. aardr. Gen. II.

[2]) Dr. G. A. Wilken in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve. vlgr. 6.

andere namen draagt. Daardoor treedt de vrouw geheel uit hare familie en wordt als het ware het eigendom van den man, die later in den koopprijs zijner dochters een vergoeding tracht te vinden voor de som, die hij voor zijne vrouw heeft betaald. De vrouw komt geheel in de macht van den man; eigenaardig wordt dit in Rawas uitgedrukt door de benaming, dáár aan het djoedjoer-huwelijk gegeven: „de sprong van het witgevlekte hert". Dit hert toch houdt gewoonlijk verblijf in de bergen, maar daalt het bij uitzondering naar de vlakte af, dan blijft het daar tot het sterft. Dit is ook het geval met de vrouw, die voor goed hare familie verlaat, zóó zelfs, dat haar vader geen gezag meer over haar uitoefent, ja zelfs als zij door haren echtgenoot slecht wordt behandeld, niet tusschen beiden mag komen. Om die tusschenkomst nog mogelijk te maken wordt vaak dit huwelijk gesloten bij wijze van tali-koelo, waarbij een gedeelte van den huwelijksprijs niet betaald wordt; daardoor wordt de band tusschen vader en dochter niet geheel verbroken. Maar bij de volkomen djoedjoer is de vrouw als het ware de slavin van den man, en wordt zij zelfs na zijn dood het eigendom van zijne familie, zoodat zijne verwanten haar òf zelven kunnen huwen òf aan anderen ten huwelijk geven. Dit leidt dus in vele gevallen tot het bekende leviraatshuwelijk, d. w. z. het overgaan van de weduwe krachtens recht van erfgenaamschap op den broeder van haren overleden man, dat ook op Zuid-Sumatra wordt aangetroffen en daar „van mat verwisselen" genoemd wordt. Soms krijgt zelfs de stiefzoon zijne stiefmoeder ten huwelijk. Hier en daar kan de weduwe echter deze huwelijken afkoopen. Het huwelijk bij wijze van djoedjoer heeft ook nog andere gevolgen. Dáár waar, zooals in de Lampongs en in Bengkoelen, de huwelijksprijs zeer hoog is, — soms *f* 1000 tot *f* 2000 voor de dochter van een aanzienlijk hoofd, — wordt het huwelijk vaak gesloten, zonder dat de bruigom in staat is die som te betalen. In dat geval neemt hij aan bij zijne schoonouders te werken en bij hen te blijven, totdat de schuld is afgedaan; hij en zijne kinderen komen dan in pandelingschap bij de ouders zijner vrouw en blijven daarin, totdat de schuld is afgedaan, — niet zelden eerst uit den koopprijs der dochters, geboren uit het gesloten huwelijk. Wanneer zulke hooge koopprijzen gevorderd worden, werkt de djoedjoer het sluiten van huwelijken tegen en daarom hebben de Nederlandsche ambtenaren vaak getracht, dit tegentegaan. Bij het djoedjoer-huwelijk

zijn de kinderen uitsluitend in de macht van den man en behooren tot zijne familie.

Een tweede vorm van huwelijk, ook op Sumatra bekend, is het semendo-ambil-anak, waarbij juist het tegenovergestelde plaats heeft. De man betaalt daarbij niets voor de vrouw, maar daarentegen verlaat hij dan ook zijne familie en komt bij zijne vrouw inwonen, terwijl de kinderen uit het huwelijk tot de familie der vrouw behooren. Soms wordt deze wijze van huwelijk gevolgd als de man niet in staat is den bruidsprijs te voldoen; betaalt hij dezen, dan volgt zijne vrouw hem naar zijne familie. Maar vaak is dit ambil-anak het gevolg van de omstandigheid, dat er slechts vrouwelijke afstammelingen in een gezin zijn. Wanneer het djoedjoer-huwelijk gesloten werd zou het gezin uitsterven en daarmede de erfelijke waardigheden vervallen, aan dat gezin toekomende. Bij het huwelijk ambil-anak is dit niet het geval en wordt het gezin door de vrouw in stand gehouden die zoodoende „het gezin stut of overeind houdt." De echtgenoot bekleedt dan een geheel ondergeschikte stelling: de kinderen behooren in den regel aan de moeder. Hier en daar, o. a. bij de Makassaren en Boegineezen, is de zoogen. kinderverdeeling in zwang en worden de kinderen gelijkelijk onder de ouders verdeeld. Een ander soort van huwelijk is dat, wat wel semendo beradat genoemd wordt, en waarbij de echtgenooten ongeveer gelijke rechten verkrijgen, de kinderen aan beiden behooren en slechts een kleine huwelijksgift, antaran, gegeven wordt, die naar den stand van het meisje geregeld wordt.

Eindelijk moeten wij nog de aandacht vestigen op een bijzonderen vorm van huwelijksvoltrekking, de schaking [1]). Hiermede bedoelen wij niet zoozeer het rooven der vrouw, — hetzij met, hetzij zonder hare toestemming, — als middel om tegen den zin der ouders het meisje, dat men begeert, tot vrouw te nemen. Dit komt ook vrij veelvuldig in den Indischen archipel voor. Maar wij hebben hier het oog op de voorgewende schaking, die slechts een gedeelte der huwelijksplechtigheden uitmaakt, zooals in de Lampongs, waar vaak, nadat de ouders der jongelieden in het huwelijk hebben toegestemd, de bruigom het meisje rooft en in zijn huis verbergt; daarna komen de ouders van de bruid met eene

[1]) Dr. G. A. Wilken. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve volgr. I.

gewapende bende hunne dochter opvorderen, doch worden door de ingezetenen van het dorp van den bruigom eveneens gewapend ontvangen en eerst na een hanengevecht en tornooi, — dat echter steeds ten gunste van den bruigom afloopt, — mag het huwelijk doorgaan. Dat men hierin een overblijfsel heeft te zien van de zoogen. exogamie is wel waarschijnlijk; over dit punt en voor meerdere bijzonderheden moeten wij naar de geschriften van prof. Wilken verwijzen, daar ons bestek ons niet veroorlooft, langer bij dit onderwerp stil te staan.

Aan twee der meest belangrijke volkeren van den Indischen archipel, de Boegineezen en Makassaren, moeten wij echter nog eenige woorden wijden [1]). Vroeger merkten wij reeds op, dat het despotisch vorstenbestuur, 't geen daar gevonden wordt, eenen hoogst ongunstigen invloed op de bevolking uitoefent. Niet dat de vorst geheel onafhankelijk in zijn bestuur zou zijn; integendeel, ook in de meeste staten van Celebes is hij door een meer of min groot getal rijksgrooten in zijne macht beperkt, maar deze breidel strekt in den regel niet in het belang der bevolking. Het leenstelsel heerscht er op uitgebreide schaal; maar even als dit in Europa in de middeleeuwen geruimen tijd het geval was, is ook op Celebes de invloed van den leenheer gewoonlijk vrij gering en genieten de leenmannen, paseadjingangs of palili's [2]), eene vrij groote onafhankelijkheid, zoodat zij slechts verplicht zijn hunnen leenheer in den strijd bij te staan, hem bij plechtige gelegenheden hunne opwachting te maken en enkele opbrengsten uit te keeren bij het bouwen eener vorstelijke woning. Valt het leenroerige rijk in handen eener vrouw, — iets dat niet zelden voorkomt, — dan moet de leenvorst zijne toestemming tot haar huwelijk verleenen. Voor het overige is de vasal heer en meester in zijn rijk, en kan hij zelfs zonder toestemming van den vorst oorlog verklaren. Dikwijls zijn deze leenen weder in achterleenen gesplitst, en zoodoende ontstaat eene overgroote menigte vorsten, die een geweldig bezwaar voor de bevolking zijn, welke op allerlei wijze wordt uitgezogen, zoodat zij zelfs niet zeker is te oogsten, wat zij zaait en daardoor zich

[1]) Dr. B. F. Matthes. Bijdr. t. d. ethnologie v. Zuid-Celebes. 's Grav. 1875.

[2]) De eerstgenoemden zijn bloedverwanten van den vorst; de palili's zijn bestuurders van vroeger onafhankelijke rijken, die bij het hoofdrijk werden ingelijfd.

weinig op den landbouw toelegt. Als een staaltje van de willekeur der vorsten deelen wij mede, dat het een Boeginees van geringe geboorte niet geoorloofd is om een zeker symbool, uit een omgekeerd rijstpotje met witte strepen van kalk bestaande, voor zijne woning te hangen; deed hij het toch, 't zou hem vooral in Boni allicht het leven kosten! Aan het leven van een mensch wordt bij die volkeren trouwens niet veel gehecht. Een der weinige uitzonderingen op den regel, dat in de Buitenbezittingen geene danseressen van beroep, zooals de ronggengs op Java, worden aangetroffen, vindt men bij de Makassaren en Boegineezen. Ieder man mag met de danseressen tegen betaling dansen; loopt nu een Inlander door de dansenden heen dan is dit een schending van den adat en mag de danser hem met een kris afmaken. Niet alleen aan de willekeur der vorsten is de mindere man overgegeven; ook de leden der vorstelijke familie, anakaraengs, en de adellijken met hunne volgelingen wedijveren hierin met de vorsten, zoodat de mindere man wel genoodzaakt is zich onder de bescherming der aanzienlijken te plaatsen om althans tegen aanslagen van anderen beschermd te worden.

Als voorbeeld van den gewonen vorm van bestuur moge Boni dienen, waar een vorst of vorstin aan het hoofd staat, die den titel van Aroe draagt, welke door de Boegineezen ook aan niet regeerende vorsten gegeven wordt, terwijl de regeerende vorst Aroe of Paetta mangkau genoemd wordt, en de titels in het Makassaarsch, met dezelfde onderscheiding, Karaëng en Karaëng magau zijn. De vorst wordt in Boni door eenen To-marilalang (de persoon die in de binnenkamer is) of rijksbestierder bijgestaan en door een raad van Aroe pitoe, zeven vorsten of erfelijke kiesheeren, die den rijksraad vormen, in zijne macht beperkt. Een zeker aantal soero's of zendelingen, onder eenen djematongaeng geplaatst, brengen de bevelen van den vorst naar de verwijderde districten over. Een honderdtal administrateurs waken voor de belangen van den vorst; onder hen bekleedt de Sjahbandar een voorname plaats. De leden van den rijksraad kiezen den vorst en den rijksbestierder; de keuze moet echter door het Gouvernement worden bekrachtigd, dat ook het recht heeft beide personen af te zetten op voordracht van den rijksraad. Een dergelijke bestuursvorm bestaat ook in de vijf staatjes, die het bondgenootschap van Adja tapparang

uitmaken [1]). Hier regeeren devorsten eveneens met een rijksraad die uit verschillende hoofden is samengesteld. Zeer eigenaardig is het, dat somwijlen een der genoemde vorsten zijn eigen rijk bestuurt en tegelijkertijd in een ander land de een of andere betrekking bekleedt. Zoo was de vorst van Sidenreng in 1824 kiesheer te Soppeng en wel een der groote kiesheeren, die altijd van vorstelijken bloede moeten zijn en recht op de troonsopvolging hebben. In 1869 bekleedde de rijksbestierder van Sidenreng de betrekking van Aroe matowa of voorzittend vorst in het aristocratische gemeenebest Wadjo, ofschoon hij zich weinig aan die betrekking liet gelegen liggen en zoodoende zijnen broeder, den vorst van Sidenreng, gelegenheid gaf, onbehoorlijken invloed in Wadjo uit te oefenen. Dit bondgenootschap wordt door eenen Raad van 40 vorsten bestuurd, die echter slechts bij gewichtige zaken te samen komen, zooals bij het verklaren van oorlog, het kiezen van den voorzitter enz. De Aroe Matowa oefent met een zestal dier vorsten de uitvoerende macht uit. De groote mate van onafhankelijkheid, die het Nederlandsche Gouvernement aan deze vorsten laat, strekt geenszins ter bevordering van een rechtvaardig en goed bestuur en van een ruime ontwikkeling der bronnen van welvaart, die op Celebes aanwezig zijn. Dit zal ons niet verwonderen, wanneer wij vernemen dat de opvoeding der grooten en aanzienlijken zich bepaalt tot het onderricht in den Koran of in de Arabische gebeden, terwijl het daarbij nog hoogst zelden gebeurt dat de leerling lang genoeg ter school gegaan is, om hierin volleerd te zijn. Wat het lezen der moedertaal betreft, daarin wordt zelfs bij de vorsten geen geregeld onderricht gegeven, zoodat men dit, zegt Matthes, zoowat spelenderwijze aanleert; vandaar dat velen er letterlijk niets van verstaan. En buiten hunne eigen taal kennen zij ook geene andere, zoodat het gewone hulpmiddel in den omgang met de hoofden, het Maleisch, aan onze ambtenaren zoo goed als geen dienst bewijst. Hetzelfde vindt men in de Gouvernementslanden op Zuid-Celebes terug, waar trouwens de oude bondgenootschappen en het vorstenbestuur, zij het ook met andere namen en onder de, uit den aard der zaak weinig krachtige leiding van ons bestuur, nog in hoofdzaak bestaan [2]).

---

[1]) v. Braam Morris. T. B. G. XXXVI.

[2]) P. J. Kooreman in Ind. Gids 1883.

Een eigenaardige rol spelen bij deze vorsten de rijkssieraden, gewoonlijk ornamenten genoemd, die het voorwerp eener bijgeloovige hulde der bevolking uitmaken, terwijl afzonderlijke priesteressen, pinati's, den dienst daarbij waarnemen. [1]) Zij worden bewaard in de woningen der vorsten, regenten of hoofden, die dan ook gewoonlijk ornaments-huizen genoemd worden, en wel op den zolder in een afzonderlijk kamertje of miniatuur-huisje, behangen met een gordijn van verschillend gekleurd katoen. Aan die ornamenten worden in geval van rampen enz. offers gebracht en feesten gegeven [2]), geloften worden daarbij afgelegd, ja zelfs hebben die ornamenten hunne eigen gronden, die niet mogen worden vervreemd, terwijl het vruchtgebruik daarvan aan de vorsten en hoofden volgens de bestaande gebruiken toekomt. Het spreekt dan ook wel van zelf dat de hoofden er naar streven die ornaments-velden, die ook hen verrijken, zooveel mogelijk uittebreiden, waarbij aan willekeur ruim spel is gelaten. Want terwijl gronden, waarvan de gebruikers niet aan hunne verplichtingen voldoen, dan wel voortvluchtig zijn of zonder erfgenamen overlijden, aan een lid van het district, en bij voorkeur aan een familielid van die gebruikers, moeten worden uitgegeven, zijn zij thans dikwijls het middel om het ornament, en dus ook de hoofden te verrijken. Zij, die zich tegen bevelen der hoofden verzetten, verloren op dezelfde wijze hunne gronden, ja zij werden zelfs ornamentsslaven, althans vóór de invoering van het Gouvernementsbestuur. De slavernij bestaat overigens nog in Zuid-Celebes en zelfs in de Gouvernementslanden; de daarop betrekking hebbende algemeene verordeningen (S. 1875. 140. 287) hebben echter de strekking haar door het aanleggen van registers en door de bepaling, dat overgang van slaven alleen door erfopvolging geschiedt, te beperken als voorbereiding tot eene geheele afschaffing dezer mensch-onteerende instelling.

---

[1]) De heer Kooreman onderscheidt onder de gewone ornamenten den gankang, een of ander vreemdsoortig voorwerp, een steen, stuk hout enz., dat op eene geheimzinnige wijze gevonden zou zijn op de plek, die de bakermat van het rijkje zou zijn geweest, en oorspronkelijk het vereerde voorwerp was. De vereering ging van dat voorwerp over op de andere ornamenten, die het vroeger slechts waren toegevoegd, wat noodig was daar men aan den gankang menschelijke behoeften toekende. Onder de meest bekende ornamenten behoort de Karaëng lowe van Gantarang keke, in welks vereering men wel eens een overblijfsel van den Siwa-dienst heeft gezien. Zie Med. N. Zend. IX p. 75 vlg. 289 vgl.

[2]) Een beschrijving van een dergelijk feest is te vinden Med. N. Zend. XIX.

Moet de vereering der ornamenten waarschijnlijk wel in verband gebracht worden met het fetisisme, — een der vormen waarin de vereering der geesten zich openbaart, — ook in vele andere opzichten vindt men de sporen dier vereering bij Makassaren en Boegineezen terug, welke trouwens, zooals wij weten, in dit opzicht niet veel van andere Moslemsche stammen in den archipel verschillen. Maar wel is het opmerkelijk dat die Moslemsche Makassaren en Boegineezen een college van priesters erkennen en eerbiedigen, dat aan de vereering der geesten gewijd is en hunnen eeredienst met medewerking van de groote meerderheid der bevolking uitoefent. Het zijn de Bissoe's [1]), priesters en priesteressen aan den dienst van Batara goeroe en zijne gemalin We-njili-timo gewijd en meestal uit het Boegineesche rijk Loewoe afkomstig, en die tot de zoogen. Sjamanen behooren. Onder dezen verstaat men personen welken door den een of anderen geest, die hen tot woning heeft uitgekozen, bezield zijn, en door deze over de toekomst worden ingelicht, voorlichting krijgen omtrent de genezing van ziekten enz. Niet voortdurend huist de geest in zulk een persoon; om deze tot dien staat te brengen en dus ook te maken dat de geest door den bezetene spreekt, worden allerlei middelen aangewend: branden van wierook, gezang, muziek en dans; soms ook bedwelmende middelen. De Bissoe's, mannen zoowel als vrouwen, genieten het grootste vertrouwen van de bevolking en worden zelfs tot de binnenvertrekken der jonge prinsessen toegelaten; de mannelijke priesters hebben dan ook de vrouwelijke kleeding aangenomen en bootsen vrouwelijke manieren na, zoodat zij, volgens de uitdrukking van den heer Matthes, iets walgelijks over zich hebben, vooral ook door eene soort van gemeenzaamheid, die men ongaarne bij mannen aantreft. Behalve de uitoefening der geneeskunst bepalen hunne werkzaamheden zich hoofdzakelijk tot het aanleggen en regelen van feesten, natuurlijk op kosten van anderen, die zij op allerlei wijzen daartoe weten over te halen, vooral ook door partij te trekken van het bijgeloof

---

[1]) Dr. B. F. Matthes. Letterk. verh. der Kon. Akademie van wetensch. VII. Ook elders vindt men in den Ind. archipel sporen van Sjamanisme, zonder echter zulk een geordend priestercollege aantetreffen. Merkwaardig is het dat de eeredienst der Bissoe's onder de talrijke Boegineezen te Samarinda (Koetei) door den invloed van den streng-Moslemschen Pangeran Bandahara geheel in onbruik geraakt is. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve volgr. 2. p. 193.

van den Boeginees en door bedreigingen met den goddelijken toorn. Zijn zij in grooten getale in een plaats aanwezig, dan vereenigen zij zich tot een college, aan welks hoofd de poewa-matowa of oude heer staat, die soms door den poewa-lolo wordt vervangen. Een aantal gereedschappen, en vooral duivelbanners van allerlei gedaanten, zijn bij de feesten tot het inwijden van een Bissoe noodig, terwijl ook de woning van hem, die het feest geeft, daartoe geheel moet worden ingericht. Behalve een afgeschutte plaats voor het orkest, dat meestal slechts uit trommen en een gong bestaat, vindt men er een trap, uit weversspoelen gemaakt, voor de geesten om naar beneden te klimmen, een slaapkamer eveneens voor de geesten bestemd en een kamertje, uit bamboe bestaande, van onderen met doek overspannen en van boven met een wit linnen behangsel voorzien. Een aantal voorwerpen, te veel om op te noemen, zijn in dit gebouwtje nedergezet of worden aan de stijlen gehangen; merkwaardig is het zoogenaamde bosch, dat uit een aantal bladeren en takken, soms ook dunne stammen van zekere boomen en planten bestaat en om den middelpaal is vastgebonden. Een viertal potten met gewijd water treft men bovendien in het kamertje aan. Het feest vangt gewoonlijk hiermede aan, dat men zich netjes aangekleed aan den ingang van de slaapkamers der geesten plaatst en een tweetal zangen opdreunt. Daarna begeeft de poewa-matowa zich in het heiligdom om het te bewierooken en door het slingeren van de armbanden, die in het midden der kamer hangen, de geesten wakker te schudden, terwijl de andere Bissoe's allerlei dansen uitvoeren en zingen. Eene herhaling van den zang heeft bij het beschreven kamertje plaats; daarbij wordt hulde gebracht aan de onderscheidene boomsoorten, het badwater en de muziekinstrumenten. Hij of zij, die tot Bissoe gewijd zal worden, ondergaat een soort van bad, waardoor de nieuweling, zegt men, op eens nederstort en als een lijk blijft liggen. Aan neus, navel en voeten worden dan vischhaken vast gehecht, om te voorkomen dat de levengeest de aarde ontvliede en het lichaam wordt met fijn lijnwaad bedekt. Dagen lang blijft hij in dien toestand; naar 't heet vertoeft hij in hooge sfeeren. Maar om hem het aardsche niet te doen vergeten, wordt hij ten slotte voor 3 dagen en nachten, in een soort van mat gewikkeld, te water gelaten, waarin hij onder oorverdoovende muziek op zee bij het strand blijft ronddrijven.

Het feest eindigt met een maal om den nieuwen bissoe weder krachten te geven, maar, zooals wel te begrijpen is, laten ook de vroeger ingewijden zich daarbij niet onbetuigd. Het zou ons te ver voeren, indien wij de andere godsdienstige feesten der bissoe's beschreven; het zij dus voldoende hier mede te deelen, dat dergelijke plechtigheden gevierd worden zoowel bij het vervullen van eene belofte, als om een vorst te huldigen, ja zelfs om den beschermgeest op te sporen van hem, die het feest geeft.

Een Boegineesche of Makassaarsche kampong maakt geen aangenamen indruk. De huizen, die er meestal smerig en verwaarloosd uitzien, zijn op palen hoog boven den grond gebouwd; de ruimte daaronder dient deels voor bergplaats en paardenstal, gedeeltelijk echter voor mesthoop, zoodat het verblijf binnen de daarboven gelegen woning niet zeer aangenaam is, en evenmin zonder gevaar daar het niet zelden gebeurt dat de een of andere vijand van een der huisgenooten 's nachts onder den vloer sluipt om, na te hebben onderzocht waar deze slaapt, hem met zijn piek een doodelijke wonde toetebrengen. Hier en daar vindt men tusschen de woningen de karbouwen-kralen, niet veel meer dan modderpoelen door eene ruwe omheining afgesloten. Boomen, die aan verschillende eigenaars behooren, maar ordeloos door elkaar geplant zijn, beschaduwen de woningen; onkruid en struikgewas groeit overigens overal welig. Wegens den weinig veiligen toestand die in velen der Makassaarsche en Boegineesche landen heerscht, zijn de meeste huizen met omheiningen van levende en doode takken, oude gespleten bamboe enz. omgeven, welke als versperringen dienst doen, doch als dezen niet noodig zijn, — dat is als de controleur of regent de kampong bezoekt, — worden uitgekapt, maar weder hersteld worden als die periode van rust voorbij is.

In hunne kleeding onderscheiden de besproken volkeren zich eenigszins van de Maleiers. Zij bestaat hoofdzakelijk uit een openhangend katoenen buis, een korte broek, die tot boven de knie reikt en een sarong, die men los om het lijf slingert en waarmede men in het bijzijn zijner meerderen den knop van de kris omwoelt. Aan den buikband hangt een rood zakje, waarin de Makassaar zijne duiten, sirih enz. bewaart. Bij aanzienlijken wordt deze kleeding dikwijls door een lange zijden broek vervangen en door een zijden badjoe, een gordel met gouden borduursel en een sarong, die

schittert van den glans, welke men er op heeft aangebracht. De vrouwen dragen sarong en badjoe; de laatste is bij huwbare meisjes soms van een doorzichtige stof. Meer aanzienlijke vrouwen dragen lange kabaaien met mannenmouwen, die boven de polsen met gouden knoopjes worden vastgemaakt, terwijl de sarong met een gouden of zilveren gordel wordt opgehouden. De kinderen loopen in den regel naakt, maar zijn met gouden of andere muntstukken en bij rijkeren met ringen opgesmukt.

Reeds vroeger (Dl I 328, II 209) vestigden wij de aandacht onzer lezers op de groote neiging, die de Boegineezen voor de zeevaart aan den dag leggen. In dit opzicht is vooral merkwaardig het bovengenoemde wetboek van 1676, dat door Dr. Matthes vertaald is en waarin met groote zorgvuldigheid allerlei voorschriften gegeven worden omtrent gevallen, die in den handel en zeevaart voorkomen, en o. a. omtrent de verhouding tusschen reeders, schippers, bemanning en passagiers zeer eigenaardige bepalingen voorkomen, welken bewijzen dat reeds toen ter tijde de scheepvaart der Boegineezen groote ontwikkeling had verkregen. Op tal van plaatsen in den archipel zijn Boegineesche kolonisten gevestigd.

Waar wij thans nog het een en ander omtrent de Atjehers in het midden brengen, moeten wij ons bepalen tot de mededeeling van enkele eigenaardigheden in hun volksleven, terwijl wij voor verdere bijzonderheden naar het standaardwerk van Dr. S. Hurgronje verwijzen [1]). Wij vangen daartoe aan met de mededeeling van een en ander, dat betrekking heeft op het huwelijk bij de Atjehers; de gebruiken bij de geboorte en tijdens de eerste levensjaren van de Atjehers vertoonen niet zulke belangrijke afwijkingen van datgene, wat wij elders bij de Moslemen in den archipel waarnamen, dat het noodig zou zijn daarop de bijzondere aandacht van onze lezers te vestigen. Een eigenaardigheid, bij de bevalling voorkomende, mag echter niet onvermeld blijven; zoo spoedig mogelijk na de verlossing wordt de moeder gedurende 44 dagen op een bank boven

---

[1]) Dr. C. Snouck Hurgronje. De Atjehers. Bat. Leiden 1893, welk werk de hoofdbron is voor de boven medegedeelde bijzonderheden. Tot heden verscheen slechts het eerste deel. Het werk van Dr. J. Jacobs »Het familie- en kampongleven op groot Atjeh" Leiden 1894, dat belangrijke bijzonderheden bevat, zag even vóór het afdrukken der volgende bladzijden het licht en kon dus nog geraadpleegd worden.

een oven gelegd waarin gestadig vuur wordt onderhouden. Naar het schijnt dient dit gebruik, — dat voor de vrouw, die haren dorst zelfs niet met water mag stillen, een zwaar lijden tengevolge heeft, — om de opeenhooping van vochten in haar lichaam te voorkomen; een dergelijke gewoonte bestaat ook in het vermoedelijke stamland der Maleiers, Achter-Indië [1]). De hakikah, het offer voor het kind, door den Islam aanbevolen, dat liefst op den zevenden dag na de geboorte moet worden gebracht en op Java onder den naam kékah bekend is (p. 248), is ook in Atjeh gebruikelijk; de besnijdenis, ook der meisjes, heeft gewoonlijk zonder plechtigheid plaats, terwijl het vijlen der tanden bij de Atjehers veel minder voorkomt dan bij de volken, die wij reeds leerden kennen. De eerste aanraking van het kind met den grond wordt ook in Atjeh op feestelijke wijze gevierd.

Het huwelijk der Atjehsche meisjes valt in den regel met de kinderjaren samen. Terwijl het ook elders, b.v. op Java, geene zeldzaamheid is, dat kinderen op jeugdigen leeftijd aan elkander worden uitgehuwelijkt, maar de feitelijke voltrekking dan tot later wordt uitgesteld, huwen in Atjeh de meisjes niet zelden reeds als zij 8 à 10 jaar oud zijn en worden dan aan hare echtgenooten overgegeven. De mannen huwen eerst als zij 16 jaar of ouder zijn; de aanvrage tot het huwelijk gaat van den aanstaanden echtgenoot uit, doch in den regel niet dan nadat er te voren vertrouwelijke besprekingen tusschen de wederzijdsche ouders hebben plaats gehad. Ook in Atjeh wordt gewoonlijk een tusschenpersoon met het aanzoek belast; berekeningen of het huwelijk tusschen bepaalde personen gelukkig zal zijn en welke dagen voor de handelingen, daarop betrekkelijk, moeten worden uitgekozen, ontbreken ook onder de Atjehers niet. Evenals in de Padangsche bovenlanden wordt in Atjeh een verlovingsgeschenk gegeven, dat de bruid behouden mag wanneer het huwelijk buiten hare schuld niet doorgaat. De vader der bruid, die zonder geldige reden zijn woord breekt, moet een zware boete betalen, terwijl de tanda steeds moet worden teruggegeven wanneer het voorgenomen huwelijk tengevolge van de schuld der bruid niet wordt voltrokken. Behalve de naaste familieleden, die hier even goed als elders bij het huwelijk betrokken zijn,

[1]) G. K. Niemann. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve vlgr. VI p. 36.

oefenen in Atjeh daarenboven de dorpshoofden vaak een grooten invloed uit op het al of niet tot stand komen van een huwelijk. Dit hangt samen met eene eigenaardigheid in het Atjehsche volksleven, waarin nog de sporen van een vroeger matriarchaat zichtbaar zijn. In stede dat de vrouw haren man volgt, blijft zij ook na haar huwelijk in de kampong, waar zij te voren tehuis behoorde; in de woning harer moeder wordt een vertrek ter harer beschikking gesteld of des noods aangebouwd; soms wordt wel een afzonderlijke woning in de kampong aan haar gegeven. Hier komt haar echtgenoot haar meer of minder getrouw bezoeken; hij blijft echter behooren tot de kampong zijner moeder, en wanneer hij daar vertoeft, houdt hij er met de ongehuwde mannen verblijf in het bedehuis, de minasah of binasah. Slechts zelden wordt van dien regel afgeweken; dit komt nog het meest voor bij Oeleebalangs of ketjiks, die hunne vrouwen naar hunne kampong brengen, daar zij deze niet voor langen tijd kunnen verlaten.

Terwijl dus in dit opzicht groote overeenkomst heerscht met datgene, wat wij onder de Maleiers in de Padangsche bovenlanden waarnamen, is echter in Atjeh de familie in den meest uitgebreiden zin, de Kaoem [1]), samengesteld uit de afstammelingen van één man in de mannelijke lijn, en berust zij niet, zooals in die Bovenlanden, op de afstamming van eene gemeenschappelijke moeder. Maar de adat brengt niet alleen mede, dat de Atjehsche vrouw in de kampong harer moeder blijft, — ook het onderhoud van het jonge huisgezin is voor rekening van de ouders der vrouw, en dat wel voor langer of korter tijd naarmate van het bedrag der bruidschat, door den echtgenoot uitgekeerd. De echtgenoot is wel verplicht in dien tijd zekere geschenken aan zijne vrouw te geven, die voor een deel bijna kunnen beschouwd worden als kostgeld voor de 10 à 15

---

[1]) De mededeeling omtrent het ontstaan der 4 Kaoems, vroeger (p. 91) gegeven, schijnt minder juist (S. Hurgronje p. 51). De vroeger gevolgde adat, dat huwelijken tusschen leden der Kaoem Imam pet en van de 3 overige Kaoems verboden waren, wordt thans niet meer gebandhaafd, 't geen soms tot groote bezwaren aanleiding geeft als deze Kaoem vijandelijk tegen een der anderen optreedt. Dit laatste kan licht voorkomen, omdat in zaken van bloedwraak de leden eener Kaoem solidair met elkander verbonden zijn en daardoor 2 stammen soms geruimen tijd op voet van oorlog met elkander geraken. Zooals bekend is wonen thans de leden eener Kaoem door elkander in dezelfde kampong; volgens Dr. Jacobs zouden verscheidene Atjehers niet meer weten tot welke Kaoem zij behooren.

dagen in de maand, die hij bij haar doorbrengt, maar overigens is hij van alle bijdragen in de onkosten van zijn gezin ontslagen, totdat die periode voorbij is. Daarna wordt de vrouw aan zijne zorgen overgedragen; zonder veel formaliteiten als zij wees is, doch met groote plechtigheid als zij haren vader of moeder nog bezit. Gedurende die periode heeft de man noch de vrouw bij overlijden van hunne wederhelft aanspraak op een aandeel in de nalatenschap. De weduwnaar krijgt in dat geval slechts de helft van den gegeven bruidschat terug, tenzij hij met een zuster of zeer na bestaande bloedverwante van de overledene huwt; de weduwe ontvangt eene geldsom, gelijkstaande aan de helft van haren bruidschat. Waar nu de kosten van het huisgezin door de ouders der vrouw gedragen worden, zou men allicht denken dat tusschen hen en hunnen schoonzoon een vertrouwelijke verhouding zou bestaan. Het tegendeel is echter het geval. Reeds tijdens de verloving mogen noch de bruidegom, noch zijne ouders de woning der bruid betreden; ook daarna geldt alle verkeer tusschen schoonzoon en schoonouders als onbetamelijk. „Schoonzoon en schoonvader vermijden elkaars tegenwoordigheid als de pest, en waar het noodlot hen op dezelfde plaats brengt wenden zij de blikken van elkander af. Mocht eenig gesprek tusschen hen onvermijdelijk worden dan geschiedt dit door tusschenkomst van een derde, tot wien beiden het woord richten. Wanneer de schoonzoon zijn vrouw bezoekt, bemerkt hij van hare familie niets, ook al blijft hij maanden, ja jaren in hetzelfde huis. Na elke afwezigheid kondigt hij zijn terugkeer door luid en langdurig kuchen aan, opdat men tijd hebbe, zich uit de voeten te maken. In een goed gezin is dit gekuch de eenige hoorbare gedachtenwisseling tusschen de ouders der vrouw en haren man!" Bij de beide groote Moslemsche feesten ontvangt de man geschenken van zijne vrouw; dan zorgen zijne schoonouders in den gang te zijn als hij uitgaat, om hem gelegenheid te geven hun in der ijl zijnen eerbiedigen groet te brengen. Terwijl dus de verplichting tot onderhoud geenszins bijdraagt tot eene vertrouwelijke verhouding tusschen schoonouders en schoonzoon, heeft zij echter dit goede gevolg, dat verstooting van de vrouw betrekkelijk zelden in Atjeh voorkomt, en dat ook de echtgenoot daardoor vaak weerhouden wordt om eene tweede vrouw te nemen. Voor het feit dat vele Atjehers zich met één wettige vrouw tevreden stellen, worden echter ook andere,

afkeurenswaardige redenen opgegeven: de gemakkelijkheid om ook buiten huwelijk betrekkingen aanteknoopen en eene vrij algemeen verspreide volkszonde bij de Atjehers, waarbij de sedati's of dansjongens een hoofdrol spelen [1]). Omgang buiten den echt met slavinnen komt nog hier en daar, vooral bij hoofden voor, terwijl ook wel bijzitten boven het geoorloofde getal vrouwen worden onderhouden. Over het algemeen genomen is echter de stelling der vrouw in Atjeh eene betrekkelijk vrij hooge; vrouwen-regeeringen kwamen ook in onze dagen in de onderhoorigheden wel voor, en ook bij vrouwen, die niet tot de voorname familiën behooren, treft men, volgens het getuigenis van Dr. S. Hurgronje meestal groote vrijmoedigheid en, voor zoover de Atjehsche gezichtskring reikt, zaakkennis en gezond verstand aan.

In datgene, wat hier in het midden is gebracht, ligt de reden van de gewoonte, dat het dorpshoofd invloed uitoefent op het al of niet tot stand komen van een huwelijk. Ongaarne toch ziet men dat een jongen uit een weinig bevolkte kampong buiten zijne woonplaats huwt, terwijl men het daarentegen goedkeurt als een meisje een man van elders krijgt, omdat dan de kinderen uit zulk een huwelijk „beschouwd kunnen worden als boomen, door vreemden geplant, maar waarvan men zelf het uitsluitend genot en voordeel heeft." Het dorpshoofd, de ketjihik of ketjik, tracht dan ook het huwelijk van zijne mannelijke onderhoorigen buiten de kampong zooveel mogelijk te keeren; zijn raad heeft daarbij grooten invloed, evenals bij echtscheiding, opvoeding van vader- of moederlooze kinderen enz., en niet licht zal men zich tegen zijne meening verzetten omdat men in hem den „vader der kampong" ziet, die geacht wordt slechts het belang der kampong te betrachten en die, zoolang hij zich aan de gewoonten houdt, door de meerderheid van de bevolking gesteund wordt, ook omdat hij in den regel het meest op de hoogte der volksinstellingen is. Dit moet wel voor een goed deel worden toegeschreven aan de omstandigheid dat zijne betrekking, evenals de meeste anderen in Atjeh, erfelijk geworden is. Toch kan de Oeleebalang hem ten allen tijde uit zijn ambt ontzetten dat, behalve de enkele inkomsten die hij volgens de adat trekt, vaak

[1]) Verzwegen mag het niet worden dat, volgens de meening van Dr. Jacobs, de bedoelde zonde veel minder verspreid zou zijn, dan gewoonlijk wordt aangenomen, terwijl hij ook mededeelt dat verstootingen van de vrouw volstrekt niet zeldzaam zijn.

niet onaardige bijverdiensten oplevert en in groot aanzien staat. De ketjik wordt in zijn bestuur bijgestaan door den teungkoe, „de moeder der kampong", die met het dorpshoofd vooral voor de handhaving der godsdienstige wet heeft te zorgen. Hem is opgedrongen te waken dat de binasah aan hare bestemming voldoet; in de salát gaat hij min of meer regelmatig voor; bij godsdienstige feesten mag hij niet ontbreken, en wanneer hij op de hoogte van zijn taak is geeft hij ook onderwijs en wordt hij bij ziekte en rampen geroepen, om gebeden en bezweringsformules optezeggen enz. Bij het huwelijk bekleedt de teungkoe ongeveer dezelfde plaats als, naar wij vroeger (p. 269) mededeelden, op Java door den naïb wordt ingenomen. Voor al deze bemoeïngen wordt hij schadeloos gesteld door zijn aandeel in de pitrah en zakát en door geschenken bij huwelijken en begrafenissen en andere gelegenheden, waarbij hij optreedt. Eindelijk zijn aan de beide bestuurders der kampong nog eenige oudsten ter zijde gesteld, mannen van kennis en ervaring in de adat, wier getal onbepaald is en die als het ware door de openbare meening worden aangewezen en bij de beraadslagingen, welken aan het nemen van gewichtige maatregelen gewoonlijk voorafgaan, een belangrijk aandeel hebben. Kan men den invloed, welke door deze dorpshoofden wordt uitgeoefend, over het algemeen heilzaam noemen, zoo is dit zeker niet het geval met de meer algemeene hoofden, de Oelecbalangs en de Imams die, door hunne talrijke volgelingen gesteund, maar al te vaak tegenover minderen van hunne macht misbruik maken. Ofschoon de Atjehers in het algemeen tot de minst fijngemanierde bewoners van den archipel behooren, zorgen zij wel tegenover hunne hoofden de vereischte vormen in acht te nemen; de gewone Atjeher, die gewend is tegenover zijne gelijken bij de minste beleediging van leer te trekken, laat zich deemoedig zelfs mishandelingen van die hoofden welgevallen; „hij vreest hen," zoo zegt Dr. S. Hurgronje, en dezen wenk mogen ook onze bestuurders ter harte nemen „wijl zijne natuur medebrengt zich voor overmacht, maar voor deze dan ook zonder voorwaarden, te buigen."

Om een echt-Atjehsche kampong, geheel in het groen verscholen en zelfs van dichtbij ternauwernood als bewoonde plaats herkenbaar, te beschouwen, moet men niet uitsluitend in het door ons bezette gedeelte van Groot-Atjeh vertoeven. De zorg voor de openbare veiligheid heeft daar groote verandering teweeggebracht; de meeste

kampongs zijn eerst na onze vestiging aangelegd of herbouwd, zoodat nog slechts enkele dorpen daar het oorspronkelijke type vertoonen. Een echt-Atjehsche kampong is zonder uitzondering omgeven door een natuurlijke versterking, een bijna ondoordringbare, levende heg, vaak aan de binnenzijde door een vrij breede sloot begrensd, en slechts hier en daar met smalle openingen voorzien die afgesloten kunnen worden. Binnen deze omtuining bevinden zich de onregelmatig door elkander gelegen woningen, die met hunne erven eveneens door eene heining van elkander gescheiden zijn en ook van het smalle pad, dat door de kampong voert. De woning, — of ingeval er voor de gehuwde dochters afzonderlijke huizen gebouwd zijn, de woningen, die zich op het erf bevinden, zijn op palen gebouwd; ook te Atjeh wordt de ruimte onder het huis gebruikt als bewaarplaats voor allerlei, en als stalling van het vee, — met uitzondering van koeien en buffels, die in eene afzonderlijke stal worden gehuist en van de weinige paarden, die slechts aan een boom worden vastgebonden. Bovendien wordt allerlei vuil er neergeworpen, en toch vertoeven daar ook vaak de vrouwen om het een of ander werk te verrichten, en worden er soms gasten ontvangen, terwijl de ruimte onder het huis van een hoofd wel eens gebruikt wordt als bewaarplaats voor gevangenen, die de hun opgelegde boeten niet betalen. Voor het overige dient de voorgalerij van het huis als plaats waar vreemden worden toegelaten; de achtergalerij, die vaak ook als keuken wordt gebruikt, is als het ware de huiskamer. Van de achtergalerij komt men door een deur in het binnenvertrek, dat als slaapvertrek der ouders dient, tenzij dezen bij een huwelijk hunner dochter aan haar dat vertrek afstaan en zelven een andjong of bijvertrek betrekken, dat aan de oost- of westzijde van het huis wordt aangebouwd, wanneer de ruimte daarbinnen voor de bewoners niet meer toereikt. Grootere woningen hebben meer dan één binnenvertrek. Een Atjehsch huis is gemakkelijk te verplaatsen en wordt dan ook als roerend goed beschouwd; de pennen, die de stijlen en planken verbinden, zijn in den regel te klein voor de gaten en worden slechts met groote keggen vastgeslagen. Geen wonder dan ook dat zelfs het meest soliede huis schudt, wanneer men aan een stijl rukt; dieven trachten op die wijs wel eens gewaar te worden of de bewoners vast genoeg slapen, vóór dat zij hun slag slaan, en evenzoo doen mannen die

tot de bewoonsters van het huis in ongeoorloofde verhouding staan. Behalve dergelijke particuliere woningen, — die ook in Atjeh vaak slechts uit primitieve hutten bestaan, — vindt men in of bij de kampong een gebouwtje, dat uiterlijk het aanzien eener gewone woning heeft, doch zonder kamers of inwendige verdeeling. Het is de minasah, de verblijfplaats voor huwbare en gehuwde mannen, voor zoover de laatsten niet bij hunne vrouwen in de kampong vertoeven. De balei, een overdekte, op stijlen staande vierkante loods, die aan alle zijden open is, doet in vele kampongs als hulpgebouw voor de minasah dienst. De minasah is ook bestemd voor het gemeenschappelijk gebed, dat echter zelden gehouden wordt; ook andere godsdienstige bijeenkomsten hebben daar wel plaats. Meer aanzienlijke dorps-bedehuizen zijn de diahs, die niet op stijlen gebouwd zijn, maar op een verhoogd steenen fundament rusten, dat van boven gepleisterd is. De Vrijdagdienst wordt in geen van beide gebouwtjes verricht, maar uitsluitend in de missigits, van welken er minstens één in elke moekim wordt aangetroffen. Zij schijnen thans vaak zeer in verval te zijn; veel wordt daarover door de vromen geklaagd en ook over de verwaarloozing der verschillende godsdienstige plichten, die de Islam aan de geloovigen oplegt. Dat ook onder de Atjehers het bijgeloof welig voortwoekert zal ons niet verwonderen; het geloof aan geesten, die den mensch schaden, is onder hen algemeen verspreid, terwijl zij ook aan sommige menschen het vermogen toekennen om op geheimzinnige wijze rampen te veroorzaken, zoodat bezweringsformulen bij hen een groote rol spelen. Toch zou men zeer verkeerd doen door te meenen dat de Islam te Atjeh in kracht afneemt. Het tegendeel is misschien het geval en de invloed der oelema's of wetgeleerden, wier belang bij het voortduren van den oorlog met de ongeloovigen nauw betrokken is, vormt een overwegend element in het verzet der bevolking tegen ons gezag. Bij de opvoeding der kinderen bekleedt het leeren lezen van den Koran nog steeds de voornaamste plaats; verscheidene andere oorzaken dragen er verder toe bij om het besef van de groote kloof, die de Moslemen van de ongeloovigen scheidt, ook bij de Atjehers voortdurend levendig te houden.

In het dagelijksch leven van den Atjeher, dat in hoofdzaken overeenkomt met dat zijner stamgenooten op Sumatra, brengen de kandoeri's nog de meeste afwisseling. Deze feesten bestaan, evenals

de Javaansche sedekahs of slamettans, uit maaltijden met een godsdienstig doel, die bij allerlei gelegenheden worden gegeven, ook om geluk te verkrijgen of om onheil afteweren. Merkwaardig is daarbij de zoogenaamde „verkoeling", een middel om, nadat men aan de aanval eener „heete" d. w. z. verderfelijke macht gelukkig is ontkomen, het herkregen welzijn te behouden of ook zulke aanvallen te bezweren, b. v. na den bouw van een huis, bij het uitplanten der padi enz. Zulke middelen zijn o. a. het besprenkelen van den persoon of de zaak die „verkoeld" moet worden met water, met een weinig rijstmeel vermengd enz. Bepaalde deskundigen, vooral oude vrouwen, moeten zulke middelen toepassen, willen deze werkzaam zijn. Godsdienstige bijeenkomsten hebben veelal gedurende de vasten plaats, die in den regel trouw wordt gehouden en door niemand in het openbaar wordt geschonden. Zij bestaan vooral uit de trawih's, het verrichten van een zeker aantal saláts, waaraan alle aanwezigen moeten deelnemen; in Atjeh geschiedt dit slechts door enkelen, de anderen vallen van tijd tot tijd in bij het reciteeren van sommige formules, die zij vaak geweldig radbraken en waarbij zij zulk een leven maken dat oelema's en andere vromen bij deze oefeningen slechts zelden verschijnen. Gedurende de vastenmaand wordt het lezen van den Koran in de Moslemsche wereld als een dubbel verdienstelijk werk beschouwd. In Atjeh wordt nu vaak door een gezelschap van lezers de rateb tsaman gevierd, ter eere van het feit dat men den Koran doorgelezen heeft. Deze bestaat uit eene zeer luidruchtige litanie, waarbij eenige, Allah verheerlijkende formules steeds sneller worden opgezegd, totdat de deelnemers in een staat van overgroote opwinding verkeeren en eindelijk dikwijls zelfs in zwijm vallen. Ook ter eere van de Moeloed wordt te Atjeh luisterrijk feest gevierd, al is het niet altijd op den dag, die voor de geboorte van den profeet wordt aangenomen; tot de kandoeri's, die daarbij in de kampong worden gevierd, moeten alle moekimgenooten worden uitgenoodigd. Spiegel- en dierengevechten hebben ook te Atjeh plaats, ofschoon thans minder dan vroeger; geliefd zijn vooral de dansen der vroeger genoemde sedati's, knapen die meestal op jeugdigen leeftijd van elders komen en niet zelden gestolen zijn, en dan onderricht worden in al de lichaamsbewegingen, welke bij Inlandsche dansen vereischt worden en tevens maar al te dikwijls de slachtoffers eener te Atjeh vaak schaamteloos

bedreven zonde zijn. In vele gevallen behooren zij aan eene vereeniging in de kampong; totdat zij volwassen zijn blijven zij in haar bezit, maar zijn daarna vrij om te gaan of in de kampong te blijven, waar zij menigmaal nog een huwelijk sluiten.

Bij de kleeding der Atjehers valt vooral de reeds vroeger vermelde „reusachtig wijde” broek in het oog, die zij zelfs beschouwen als een onderscheidingsteeken tegenover de ongeloovigen, evenals het lendenkleed, dat zij gewoon zijn te dragen, „daar alleen kafirs zich niet schamen, zich in nauw gesloten broeken te vertoonen.” Baadjes met lange of korte mouwen en met groote gouden knop worden door de benedenlanders gebruikt; in stede daarvan dragen de bergbewoners meest een kleed, dat soms over de schouders geslagen wordt, doch soms, als men iets draagt, op het hoofd gelegd wordt, en ook wel om het middel wordt vastgebonden. Het hoofd wordt gewoonlijk door een hooge muts, de kopiah, gedekt, — in de benedenlanden meer dan elders door een hoofddoek. Een saamgevouwen doek, aan de 4 punten bijeengehouden, bevat benoodigdheden voor het sirihkauwen, toilet-behoeften enz.; hij ontbreekt nimmer, wanneer de Atjeher uitgaat, evenmin als de rintjong, de aan één kant scherpe, puntige dolk. De vrouwen dragen eveneens de Atjehsche broek en het lendenkleed, en algemeen de badjoe en de slendang; de vrouwen der Benedenlanden bedekken, als zij uitgaan, het hoofd nog met een doek. Gouden en zilveren versiersels ontbreken gewoonlijk niet; zoolang eene vrouw nog geen 2 kinderen heeft gekregen, draagt zij arm- en voetbanden. Bij huwelijken zijn bruid en bruigom sierlijk opgetooid; wij kunnen echter daarbij niet langer stilstaan, evenmin als bij de gebruiken bij huwelijken en sterfgevallen voorkomende, die trouwens in hoofdzaken overeenkomen met dat, wat wij vroeger opmerkten. Wij moeten thans de Atjehers verlaten om kennis te maken met de volkeren, die den Islam nog niet hebben aangenomen.

HOOFDSTUK III.

TAFEREELEN UIT HET VOLKSLEVEN ONDER DE HEIDENSCHE STAMMEN.

Konden wij ons onmiddellijk uit een Javaansche desa in een dorp verplaatsen, dat door Bataks bewoond wordt, dan zouden wij getroffen worden door de groote tegenstelling, welke zij aanbieden [1]). Een aantal hutten, uit bamboe of hout bestaande en meestal van wanden voorzien, die uit boomschors vervaardigd worden, zijn in sommige streken door elkander verspreid, meestal echter in twee lange rijen geschaard, welken door een breed pad gescheiden zijn. Geen enkele boom of plant, ja zelfs geen grashalmpje verlevendigt het tooneel en behalve de woningen bespeuren wij slechts den opgewoelden, met allerlei vuil bedekten bodem. Komen wij van buiten in het dorp, dan is het of wij eene vesting naderen; eene omheining van palissaden, die ongeveer 6 tot 7 voet hoog zijn, omringt het geheele dorp; gewoonlijk vindt men daarachter nog een gracht en een haag van stekelachtige bamboe, die eene hoogte van 30 tot 40 vt. bereikt, een ondoordringbare wildernis vormt en met de pallisaden dient om eenen aanval van vijandelijke naburen te keer te gaan. Dáár, waar het Ned. Gouvt. rust en vrede waarborgt, laat men deze verschansingen in den regel vervallen. Eene smalle opening, aan de beide zijden der omheining aangebracht, verleent den toegang tot het dorp; in geval van nood kan zij door balken

---

1) Bij de beschrijving der heidensche stammen is er slechts naar gestreefd een algemeenen indruk van de besproken volkeren te geven. Bij de groote verscheidenheid van gewoonten, bestaande bij stammen die onder één naam worden samengevat, kon in een beperkte ruimte niet meer worden gegeven. Zóó zijn bij de Bataks, onder ons bestuur staande, door vereenigden invloed van godsdienst (Christendom en Islam) en beschaving verscheidene echt-Bataksche gebruiken niet meer in zwang en onderscheiden de Karo-Bataks zich in vele opzichten van de Toba's enz. Voor bijzonderheden vgl. v. Brenner. Besuch bei den Kannibalen Sumatra's. Würzburg. 1893 en de daar opgegeven literatuur; vooral de werken van Junghuhn, v. d. Tuuk en Neumann.

gesloten worden. De huizen, die binnen deze omheining gelegen zijn, uit een langwerpig vierkant bestaan en met de smalle zijde naar het pad gekeerd zijn, staan op palen 4 tot 8 vt. boven den grond verheven, zoodat men met een ladder naar boven moet klimmen; de ruimte onder den vloer wordt als stalling voor runderen, paarden en vooral ook van zwijnen gebruikt, want terwijl de Moslemen eene diepe verachting voor het laatstgemelde dier koesteren, staat het bij den Batak, die gaarne varkensvleesch eet, in hoog aanzien; niet zonder reden, daar het de dorpen van de onreinheden bevrijdt, die de niet zeer zindelijke Batak nimmer opruimt. Het dak der woning, van idjoek vervaardigd, is van eene zeer eigenaardige bouworde. Even als in de Padangsche bovenlanden eindigt het in een tweetal horens, vaak met karbouwenkoppen versierd, maar de bovenzijde van het dak is langer, dan de benedenkanten, zoodat de uiteinden van het dak in een scherpen punt buiten het huis uitsteken. Kamers vindt men in de woning niet; zij bestaat uit één vertrek, dat tot aan het dak reikt; de grond is in den regel vlak en slechts hier en daar bevindt zich aan de beide zijden een soort van bank, die langs de wanden loopt en tot rustplaats dient. Des nachts worden de slaapplaatsen wel door het neerlaten van matten van de overige ruimte afgescheiden. Naarmate van het getal gezinnen, dat een huis bewoont, en soms tot 4 of meer stijgt, bevinden zich eenige kookplaatsen — ruw opeengestapelde steenen — aan de hoeken der woning; de rook verspreidt zich door het geheele huis en bedekt de balken en het overige houtwerk spoedig met eene dikke laag roet. Veel bijzonders vindt men in de huizen niet; eenige potten, bamboezen kokers, om water in te bewaren, en die tevens als drinkvaten dienen, spinrad en weefgestoel en dergelijk eenvoudig huisraad is al zoo het voornaamste wat men er ziet; bedden, kussens en tafelgereedschap zal men er gewoonlijk te vergeefs zoeken. In het Tobasche onderscheiden de woningen der hoofden zich door hare bouworde; zij zijn geheel van hout vervaardigd en met snijwerk versierd en bestaan als het ware uit 2 verdiepingen, daar een gedeelte van het dak afgeschut en tot zolder en voorraadschuur ingericht is. Een soort van balkon is ter hoogte van dien zolder aangebracht; het dient dikwijls als logeerkamer voor vreemde gasten en is door het vooruitstekende dak en door een balustrade genoegzaam tegen wind en weder

beschut. Behalve deze woonhuizen vindt men in een Bataksch dorp nog andere gebouwen; de voorraadschuren of magazijnen, waarin de rijst bewaard wordt en die den vorm der huizen nabootsen en de sopo of het raadhuis, dat gewoonlijk midden in het dorp staat. Dit gebouw, dat gewoonlijk met snijwerk versierd wordt, is aan alle kanten open, en slechts met eene borstwering voorzien, die ongev. 3 vt. hoog boven den vloer verheven is, zoodat men eenen vrijen blik naar buiten heeft [1]). De sopo's zijn als het ware het middenpunt van het openbare leven der Bataks; zij dienen tot het herbergen van vreemdelingen, — althans wanneer het dorp meer dan één raadhuis telt, — tot het bewaren van de heiligdommen van het dorp en tot het houden van bijeenkomsten van allerlei aard. Soms is een der sopo's buiten het dorp gelegen; het wordt dan voor het ontvangen van gezanten van vreemde dorpen gebruikt, welken men niet vertrouwt of die zich niet binnen het dorp willen wagen. De verzamelplaats voor de vrouwen is de aan alle kanten open loods, waar zij te samen komen om de rijst te stampen in een boomstam die met ronde gaten voorzien is.

Laten wij thans nagaan, hoe de bewoners dezer dorpen hunnen tijd doorbrengen. Natuurlijk is hun leven vrij eentonig; hunne werkkring is geheel en al bepaald binnen het dorp, dat zij bewonen en waaraan zij bijna onafscheidelijk verbonden zijn, en binnen de gronden, die zij bebouwen en die zij niet mogen vervreemden, en alleen de krijg is in staat hierin eenige afwisseling te brengen. Het zijn ook weder de vrouwen op wie de grootste last der dagelijksche werkzaamheden nederkomt. Reeds vóór zonsondergang zijn zij in de weêr om buiten het dorp het noodige water te halen en zich te baden; daarna wacht haar de taak om de rijst, voor den dag benoodigd, te stampen en in gereedheid te brengen. Ondertusschen verlaten hare wederhelften de matten, die hun tot rustplaats hebben verstrekt, gaan zich op hunne beurt baden en loopen daarna in het dorp heen en weder, houden een praatje, waarvan zij groote liefhebbers zijn en ontnuchteren zich met een handvol rijst of djagong (Turksche tarwe), om tegen 9 ure den eigenlijken maaltijd te nemen, die s'avonds door een tweede gevolgd wordt. welken beiden gewoonlijk uit rijst, gedroogde visch en toespijzen bestaan, met water of koffie

---

[1]) Op de plaat »Bataksch dorp" (Dl p. 216) is de sopo in het midden afgebeeld.

doorgespoeld en waarbij vaak het vleesch niet ontbreekt, al zou dat aan onzen smaak niet voldoen, daar de Batak er niet tegen opziet om vleesch te eten, dat reeds in staat van ontbinding verkeert, en zelfs vleesch van olifanten, beeren, tijgers, apen, slangen, en ook vleermuizen, sprinkhanen, kikkers enz. nuttigt. Zelfs bij Bataks, die den Islam hebben aangenomen, komt deze afwijking van de spijswetten niet zelden voor. Na den eersten maaltijd trekken de mannen naar de akkers, terwijl de vrouwen het huiselijk werk bezorgen, kleedingstukken weven en verven, het vee voederen enz. en de velden wieden, een arbeid dien de man niet in staat schijnt te verrichten. In Toba, en elders b. v. bij de nog grootendeels onafhankelijke Karo-Bataks, valt alle veldarbeid aan de vrouwen ten deel; de mannen doen daar niet veel meer dan met de kinderen spelen, en te rooken; vroeger rookten de voornamen uit groote pijpen (gendoet) van koper of messing, wier lengte en zwaarte den rang hunner eigenaars aanduidden, maar die thans, naar het schijnt, meer en meer zeldzaam worden. Alleen dan, wanneer een huis gebouwd moet worden, steken de mannen hunne handen uit. De talrijke arbeiders, welken bij dien bouw gebruikt worden, ontvangen geen loon; zij worden slechts van tijd tot tijd op een feestmaal onthaald, waarbij zwijns- of rundvleesch de hoofdrol speelt. Over dag wordt de veldarbeid door tijden van rust onderbroken; na vier uur houden alle werkzaamheden op en geniet althans de mannelijke bevolking van een genoegelijk niets-doen. Om het knappende vuur verzameld — want de Bataks bewonen grootendeels het hooge gebergte, waar de avonden vrij koel en vaak regenachtig zijn — en door het gewone pitje in een kokosschaal of door den harsfakkel verlicht, houden zij zich, onder het genot van den smakelijken palmwijn, bezig met praten, met het opgeven van allerlei raadsels en het verhalen van geschiedenissen, die, ofschoon meestal hoogst onkiesch, toch niet onaardig zijn en bij voorkeur over hoogere wezens handelen. Een aantal dier verhalen zijn op schrift gesteld, want ofschoon de Bataks geen geregeld onderricht in nuttige zaken of in de kennis hunner godsdienst ontvangen, zoo is dit althans voor de kinderen der hoofden wel met lezen en schrijven het geval. Wanneer dezen den ouderdom van 8 jaren bereikt hebben, worden zij ter school gestuurd bij iemand, die den roep heeft, in de kennis van lezen en schrijven bijzonder uit te munten; gewoonlijk is de cursus binnen een maand

afgeloopen en de volleerde scholier keert weder naar het ouderlijke huis terug, en het eerste gebruik, dat hij van zijne verworven kennis maakt, bestaat gewoonlijk in het schrijven van minnebrieven aan 't een of ander meisje, dat hem bijzonder getroffen heeft, en met wie hij spoedig op zeer vertrouwelijken voet geraakt [1]). Bij sommige stammen schijnt de kennis van lezen en schrijven meer algemeen bekend te zijn; de Hr. v. Brenner berekende dat bij de Karo-Bataks ongeveer de helft der mannen die kunst verstaan. Meestal zijn de verhalen, die onder de Bataks van mond tot mond gaan, geheel oorspronkelijk, en zelfs dan, als zij aan andere talen ontleend zijn, krijgen zij door den verhaler een zóó inheemsche kleur, dat slechts een hier of daar voorkomende eigennaam de afkomst uit den vreemde verraadt. Sommige algemeene feesten brengen afwisseling in dit eentonig bestaan; maaltijden, voor welken kippen, varkens, honden en runderen geslacht worden, vormen daarvan het hoofdbestanddeel. Bij de geboorte van een kind, die zonder geneeskundige hulp geschiedt, hebben geene bijzondere plechtigheden plaats; met meerder luister wordt de dag gevierd waarop het kind zijn naam ontvangt, die met behulp van wichelarij gekozen wordt. Vooral is dit het geval als het een kind van een hoofd geldt; dan wordt een groot feest gegeven, een varken of buffel geslacht om de dorpsbewoners te onthalen en de muziekanten ontboden ten einde de menigte gelegenheid te geven zich met het vroeger beschreven tandakken te vermaken. Vroeger namen, schijnt het, alleen mannen aan den dans deel; thans treden, althans bij de Karo-Bataks, ook wel vrouwen bij het dansen op. Het orkest bestaat in hoofdzaak uit de rebab, pauken, koperen ketels en de sordan, een soort van klarinet, die een scherp en oorverscheurend geluid geeft. De galar der Maleiers uit de Padangsche bovenlanden is in eenigszins gewijzigden vorm ook bij de Bataks bekend; deze naam blijft in den regel in het geslacht bewaard, met dien verstande, dat hij van grootvader op kleinzoon overgaat en zóó eeuwen lang in dezelfde familie gedragen wordt. Niet alleen de adellijken, maar ook velen uit het volk nemen een dergelijken galar aan.

Over de eerste levensjaren van den Bataks behoeven wij niet

---

[1]) Over deze »galante" briefwisseling, waarbij gebruik wordt gemaakt van bladeren en andere voorwerpen, die een eigen beteekenis hebben, zie C. A. v. Ophuysen in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve. vlgr. I.



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

uittewijden; veel zorg wordt er niet aan de opvoeding der kinderen besteed, die in den arbeid van hunne ouders deelen, als zij daartoe in staat zijn. Het vijlen der tanden ontsiert ook de ouderen onder hen; zelfs bij de heidensche Bataks bestaat de gewoonte zich te laten besnijden. Vóór het huwelijk is de omgang tusschen beide geslachten volkomen vrij; het Bataksch meisje, dat na haar huwelijk in den regel eene zeer getrouwe echtgenoote is, mag zich te voren ongestraft aan de grootste losbandigheid overgeven. De gewoonte, in sommige streken heerschende, dat de huwbare meisjes niet in het ouderlijke huis slapen, maar eenigen te samen den nacht doorbrengen in de woning van eene weduwe of van haar man gescheiden levende vrouw, waar zij bezoeken van jongelieden ontvangen, schijnt deze losheid van zeden zeer in de hand te werken.

Gewoonlijk treedt de Batak eerst op zijn 17de jaar in het huwelijk; de meisjes, die zelden tegen haren zin worden uitgehuwelijkt, trouwen meestal op haar 15de jaar. Voor het huwelijk onder de Bataks is ook weder de verdeeling in stammen (marga's) van belang. In het district (koeria) — uit het moederdorp (hoeta) met zijne nederzettingen bestaande, — komen gewoonlijk twee stammen voor, waarvan de een, de marga namora-mora, de overheerschende is, aan wien de andere, de marga bajo-bajo, dus ondergeschikt is. Het hoofd van de koeria, — de radja, — behoort steeds tot den eerstgenoemden stam; hem is de natobang bajo-bajo, het hoofd der andere marga, als onderhoorige toegevoegd. Het huwelijk tusschen leden derzelfde marga is nu verboden; man en vrouw behooren dus tot verschillende marga's, en de kinderen volgen den stam van hunnen vader, die uitsluitend in de mannelijke lijn wordt voortgezet. Maar bovendien huwt de Batak nog bij voorkeur de dochter van een oom van moederszijde [1]); zelfs dan, wanneer hij dit niet doet, noemt hij zijne vrouw toch vaak „dochter van moeders-broeder". Het gebeurt nu niet zelden, dat een huwbaar meisje op deze wijze uitgehuwelijkt wordt aan een nog zeer jongen knaap, en dan trekt zij bij hare schoonouders in en blijft daar, totdat haar echtgenoot volwassen is. Zij wordt dan „schoondochter bij het rijstblok" genoemd;

---

[1]) J. H. Meerwaldt in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve vlgr. 7 komt op tegen de meening van Prof. Wilken, dat dit gebruik, evenals verscheidene andere Bataksche gewoonten, een overblijfsel van het matriarchaat zou zijn.

naar men veronderstelt omdat zij gedurende dien tijd slechts met huiselijk werk, o. a. rijststampen, belast mag worden.

De voorwaarden, waaronder het huwelijk bij de Bataks gesloten wordt en de gevolgen, die dit voor de echtgenooten heeft, komen in vele opzichten overeen met datgene, wat wij elders hebben leeren kennen. De gewone wijze van huwen is die, welke mangoli genoemd wordt, en in hoofdzaken met het djoedjoer-huwelijk overeenkomt. De koopsom, die voor de vrouw betaald wordt, is verschillend naar mate van den stand der vrouw; bij de Karo-Bataks bedraagt zij van 40 tot 120 Spaansche dollars. De vrouw komt daardoor geheel in de macht van den man en is zoo goed als rechteloos; zij bezit niets, en alles wat zij verwerft, zelfs hare bruidsieraden, komt den man toe. De namen, die de man gewoonlijk aan zijne echtgenoote geeft: „koopsel", „middel om aan spijs te komen", „spijsopschepster" e. a. geven deze verhouding duidelijk weder. Daar de vrouw slechts eene gekochte waar is kan zij zich niet eigenmachtig aan den huwelijksband onttrekken; echtscheiding schijnt zelfs volgens den adat bij de Bataks niet geoorloofd te zijn, ofschoon zij thans, — deels ook onder den invloed van den Islam, — in sommige streken in gebruik schijnt te komen. De vrouw neemt haren intrek bij den man in de ouderlijke woning, waar een der vroeger beschreven slaapsteden aan het nieuwe gezin wordt toegewezen. Zij behoort voortaan, evenals de kinderen die zij krijgt, tot de marga van den man; blijft zij na zijn dood zonder mannelijk kroost over dan is het de regel dat zij trouwt met een jongeren broeder van haren overleden echtgenoot. Een huwelijk met zijn ouderen broeder zou echter als bloedschande beschouwd en met den dood gestraft worden. Bij ontstentenis van dien jongeren broeder gaat de weduwe op andere bloedverwanten over en kan zelfs aan eenen vreemde in de marga worden uitgehuwelijkt; soms wordt zij dan, als zij reeds bedaagd is, eenvoudig met het slechtste kleedingstuk aan het lijf weggezonden, om hare eigen bloedverwanten op te zoeken. Gelukkiger is zij er aan toe wanneer zij één of meer zonen heeft; zij wordt dan wel het eigendom harer kinderen, maar het gezin blijft voortbestaan en zelfs na het huwelijk van dezen gaat het mannelijk gezin niet uit elkander, en oefent de moeder niet zelden een vrij belangrijken invloed uit. Ofschoon de stelling van de vrouw tegenover den man bij dit huwelijk eene zeer ondergeschikte is wordt zij echter in

den regel met zachtheid behandeld; veelwijverij komt zelden voor, en alleen de hoofden veroorloven zich de vrij kostbare weelde meer vrouwen te koopen. Een andere vorm van huwelijk is het mandingding, dat in vele opzichten met het semindo-huwelijk overeenkomt, maar waarbij de kinderen toch den marga-naam van den vader dragen en dat vaak in het mangoli-huwelijk overgaat, wanneer de man in staat is den koopprijs te betalen. Schaking der vrouw, ook tegen den zin harer ouders, komt niet zelden voor en wordt dan bijna altijd door een huwelijk met toestemming dier ouders gevolgd. Hoewel natuurlijk bij het huwelijk feesten niet ontbreken, hebben geene bijzondere plechtigheden daarbij plaats. Hier en daar worden een tweetal oudsten geroepen om bij het huwelijk te assisteeren; algemeen schijnt het gebruikelijk te zijn dat de bruid vóór dat het huwelijk gesloten wordt, in het dorp en ook elders rond gaat om weeklachten te uiten over het feit, dat zij weldra den kring der maagden zal moeten verlaten.

De macht der hoofden, van welken wij hierboven melding maakten is, ofschoon erfelijk, toch gewoonlijk uiterst gering. Elk dorp maakt met zijne nederzettingen een onafhankelijk staatje uit, door een Radja bestuurd, die echter niets anders is dan de uitvoerder van den wil van de meerderheid der bevolking. Wanneer het een of ander gemeenschappelijk belang eene bijeenkomst der bevolking noodig maakt, verzamelen alle dorpsbewoners, die de kinderjaren ontwassen zijn, zich in de sopo. Allen hebben stemrecht, ja zelfs gebeurt het wel, dat ook de vrouwen zich doen hooren en soms eenen beslissenden invloed uitoefenen, en dat ook kinderen de bijeenkomst bijwonen. Gewoonlijk voert de Radja het eerst het woord; in eene lange rede, — want de Batak is een geboren redenaar, — die soms een paar uren duurt, zet hij de gronden uiteen voor de meening, die hij voorstaat; daarna volgen de anderen en zoo ontwikkelt zich eene redetwist, die soms met groote heftigheid en gebarenspel gevoerd wordt. De menigte hoort zwijgend toe, totdat ook zij eindelijk invalt; van alle kanten uiten de omstanders hunne meening, zoodat alles in een geweldig tumult en geschreeuw eindigt. Daarna brengen de Radja en de voornaamste dorpelingen nogmaals hun advies uit, totdat alles naar algemeen genoegen beslist is, dat soms niet gemakkelijk gaat, en wel eens verscheidene bijeenkomsten vordert. Even als bij westersche vergaderingen heeft

men onder de Bataks bet-weters, die altijd het laatste woord willen hebben; in plaats van de schel des voorzitters brengen het geschreeuw en de verwijtingen der menigte hen tot zwijgen. Dat bij eene zoo redeneerende bevolking het gezag der hoofden gering moet zijn, spreekt wel van zelf; het kost hun dan ook groote moeite, iets van hunne onderhoorigen gedaan te krijgen en dikwijls gelukt het hun zelfs met de grootste inspanning niet om dezen over te halen vreemden als gidsen of dragers te vergezellen. Sommige Radja's hebben zich echter eene grootere macht weten te verwerven, waarvan zij soms met groote willekeur gebruik maken; de eenige uitweg, die den minderen man dan overblijft, is naar een ander dorp te verhuizen, waar hij gewoonlijk door het hoofd met open armen ontvangen wordt. In geval van oorlog kiezen de dorpen, die tot een verbond behooren, zich een gemeenschappelijk opperhoofd, die in vredestijd wel een zeker aanzien geniet maar weinig invloed heeft. Met dat al wijzen de overleveringen der Bataks toch op eene oorspronkelijk monarchale regeering. Het plateau van Toba zou de zetel geweest zijn van een eenhoofdig bestuur, maar na den dood van een der vorsten verdeelden zijne 9 zonen het rijk onder zich, zoodat elk hunner een dorp verkreeg, en dezen stelden op hunne beurt hunne afstammelingen tot Radja's aan over de nieuwe dorpen, die gesticht werden. Want ofschoon bij de Bataks als beginsel wordt aangenomen, dat elk vrij man onafscheidelijk verbonden is aan de gemeente, waarin hij geboren is, zoo wordt toch daarop een uitzondering toegelaten, wanneer de gronden, aan het dorp behoorende, niet toereikende zijn, en dan wordt eene nieuwe gemeente gesticht te midden der bosschen, die geveld en tot rijstakkers ingericht worden. In den ons reeds bekenden Si Singa Maharadja (p. 75) heeft men wel eens het overblijfsel willen zien van het eenhoofdig bestuur, dat vroeger bij de Bataks zou hebben bestaan.

In den godsdienst der Bataks [1]) speelt het animisme een groote rol. De geesten of goden (debata), die deels de boven- of onderwereld, deels de aarde bewonen, en onder welken Batara Goeroe in de eerste plaats genoemd moet worden, schijnen weinig in tel te zijn; daarentegen bekleedt de vereering der afgestorvenen in

---

[1]) C. J. Westenberg in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve vlgs. VII; G. K. Niemann, T. v. N. I. 1870. I.; Dr. B. Hagen in T. B. G. XXVIII.

dien godsdienst eene overwegende plaats en hangt zij ten nauwste met de godsdienstige opvattingen der Bataks samen. Naar hunne meening kunnen de zielen de lichamen, door hen bewoond, zelfs gedurende het leven verlaten en allerlei goed of kwaad berokkenen. Deze zielen voeren, na den dood van het lichaam waarin zij huisden, als geesten, Begoe's, een afzonderlijk bestaan, en hebben dan stoffelijke behoeften, die bevredigd moeten worden door het brengen van offers; zij straffen hunne bloedverwanten, wanneer dezen dien plicht niet vervullen, en ook anderen, die hen op de een of andere wijze beleedigen, door ziekten en rampen en kunnen dan alleen door het geven van een welvoorzienen maaltijd worden verzoend. De fetisjen, die door hen worden vereerd, zooals de pengoeloebalangs (steenen menschenfiguren), tooverstokken, amuletten enz. hebben bij de Bataks vooral kracht door de vulling met een tooverbrij, die door een goeroe of datoe — een soort van geestenbezweerder, — wordt vervaardigd en waarvan enkele deelen van het menschelijke lichaam het hoofdbestanddeel uitmaken. Om dezen te verkrijgen wordt soms niet tegen moord opgezien; enkele malen gaat dit zelfs met groote wreedheden gepaard. Deze goeroe's verstaan de kunst om met behulp der tooverstokken en door tooverformulen, tabas, datgene van de geesten en zelfs van de menschen te verkrijgen wat men hebben wil, en o. a. regen te verwekken; zij kunnen de toekomst uit zekere voorteekenen, o. a. uit droomen voorspellen en treden ook als geneesmeesters op, waarbij hunne hoofdwerkzaamheden bestaan in het uitbannen der geesten, die de ziekte veroorzaakten. Hunne wetenschap putten zij uit de wichelboeken, overgeleverde geschriften in eene geheimzinnige taal geschreven en van vreemde teekens voorzien, zoodat zij voor den niet-ingewijden Batak onverstaanbaar zijn[1]). Nevens hen treden ook Sjamanen op, Si Basso genoemd, meestal vrouwen, die door een Begoe heeten bezield te zijn en op de vroeger (p. 367) beschreven wijze als medium tusschen de levenden en de

[1]) Zij behooren tot de zoogen. poestaka's, boeken, geschreven op gladgemaakte en met rijstwater geprepareerde stukken boombast die, nadat zij met pennen van idjoek beschreven zijn, op elkaar gelegd worden en zoo een bundel vormen, aan den boven- en benedenkant beschut door een houten deksel, dat soms niet onaardig is uitgesneden. Zij handelen hoofdzakelijk over godsdienstige onderwerpen; ook geneeskunde en andere zaken worden er wel in behandeld. Zie o. a. G. K. Niemann. Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe vlgs I.

geesten fungeeren, en als wier hoofd Si Singa Maharadja werd beschouwd. Een eigenlijke priesterstand vindt men echter bij de Bataks niet, en evenmin gebouwen, aan de Godsvereering gewijd. Voor zoover het streken geldt, waar het Ned. Gouvt de macht in handen heeft, is door het meer en meer veldwinnen van den Islam veel van dit alles, althans voor het uiterlijke, veranderd. Gelukkig werkt de Christelijke zending thans de uitbreiding van de leer van den profeet tegen, en begint zij ook bij de Regeering den steun te vinden, dien zij, al ware het slechts uit staatkundig oogpunt, in heidensche landen tegenover den Islam ten volle verdient.

De oorspronkelijke rechtsbegrippen der Bataks staan op eenen zeer lagen trap. Het stelsel van afkooping der straffen wordt op bijna alle misdrijven toegepast. Geldboeten zijn de meest gebruikelijke straffen; kan de veroordeelde ze niet betalen, dan moet hij daartoe hulp bij zijn hoofd zoeken; deze schiet hem het geld voor, maar bedraagt de som meer dan de waarde van eenen slaaf dan wordt hij dadelijk het eigendom van den Radja. Is dit bedrag echter minder groot, dan moet hij bij zijnen schuldeischer werken maar intusschen wordt de schuld elk jaar verdubbeld, totdat zij ten laatste zóó groot wordt, dat zij de waarde van eenen slaaf vertegenwoordigt en dan geraakt de schuldenaar in de macht van het hoofd. Hetzelfde is het geval wanneer een Batak wegens andere redenen geld van zijnen Radja leent, b. v. om in het huwelijk te treden en den koopprijs zijner vrouw te betalen. Het hoofd is verplicht zijne slaven te kleeden en te voeden; daarentegen moeten zij hem volgen en zijne velden bearbeiden, iets dat beneden de waardigheid van de aanzienlijken is. Eene maar al te vaak voorkomende aanleiding tot het aangaan van schulden is de lust tot spelen, die den Batak aangeboren schijnt. Bij de onafhankelijke Bataks komt het voor, dat een speler naar de speelplaats gaat met een touw om zijn hoofd; verliest hij, zonder te kunnen betalen, dan wordt hij daarmede gebonden en door den winner medegevoerd en, tenzij zijne verwanten de schuld betalen, tot slaaf gemaakt. Schuldeischers hebben zelfs het recht om bij gebreke van den schuldenaar een zijner dorpsgenooten aan te houden tot dat de schuld betaald of de gevangene met geweld verlost wordt, want zulke schulden geven niet zelden aanleiding tot oorlogen tusschen de dorpen; zij

worden aangekondigd door pocla's, brandbrieven[1]) waarin met moord en brand gedreigd wordt, als de schuld niet betaald wordt.

De rechtsbedeeling geschiedt door de geheele bevolking van het dorp, volgens de oude gebruiken, die echter willekeur geenszins buitensluiten. Op eenige misdrijven staat de doodstraf, maar ook deze kan in den regel worden afgekocht. In sommige gevallen kan deze straf nog worden verscherpt, door de bepaling dat de veroordeelde zal worden opgegeten. Want het menscheneten, dat reeds van oudsher op Sumatra bekend was[2]), is bij de Bataks aan vaste regels onderworpen en maakt een onderdeel van hun strafstelsel uit. Wettig kan deze straf in drie gevallen worden toegepast. In de eerste plaats wanneer iemand van geringere afkomst echtbreuk pleegt met de vrouw van een hoofd. Deze straf kan nooit worden losgekocht, doch met dien verstande dat een overspelige Radja zich van de straf door eene boete kan vrijmaken. Landverraders, spionnen en overloopers worden eveneens ter dood gebracht en opgegeten, doch kunnen door de betaling van een zekere geldsom het leven behouden. Maar aan de krijgsgevangenen, die met de wapenen in de hand gegrepen zijn, valt het zwaarste lot te beurt; zij worden *levend* opgegeten. Wanneer een dergelijk slachtoffer moet vallen worden naar alle kanten boden gezonden om bevriende hoofden tot het feest op te roepen; de veroordeelde wordt aan een paal gebonden, en onder het geluid der muziekinstrumenten treedt een uit de omstanders te voorschijn, trekt het mes en houdt een aanspraak, waarin hij den ongelukkige als den vreeselijksten misdadiger beschrijft, dien men zoo spoedig mogelijk moet dooden. Onder deze redevoering, zegt Junghuhn, komt aan de omstanders het water in den mond, een onwederstaanbaar verlangen vervult hen om hunne wraak aan den booswicht te koelen en een stuk van zijn vleesch te eten, daar zij dan zeker zijn, dat hij hen niet meer schaden kan. De Radja of de beleedigde heeft het recht, het eerste stuk vleesch af te snijden; doorgaans kiest hij daartoe een stuk van den bovenarm of van den wang en ijlt daarmede naar een der vuren, die aangestoken zijn, om het vleesch een weinig te roosteren voordat hij het

---

[1]) G. W. W. C. v. Hoëvell in T. v. N. I. 1878. II.; G. K. Niemann in Feestnommer Klk. Inst. Zelfs aan ons Gouvt. werden dergelijke brandbrieven gericht voor schulden, door Bataks aangegaan.

[2]) Zie mijne Merveilles de l'Inde p. 235.

verslindt. Allen volgen nu zijn voorbeeld en het ongelukkige slachtoffer ziet te midden van onbeschrijfelijke smarten, hoe de stukken van zijn lichaam gebraden en verslonden worden. Gewoonlijk duurt zijn lijden een kwartier uurs, daarna wordt zijn lichaam van alle vleesch ontdaan en zijn gebeente buiten het dorp begraven. Behalve in de bovenvermelde gevallen mag eigenlijk geen mensch geslacht worden, maar, naar men zegt, worden er soms hoofden gevonden die slaven opkoopen en aan hunnen onnatuurlijken lust opofferen. Hun gedrag wordt echter door de andere Bataks ten sterkste afgekeurd. De Karo-Bataks schijnen zich niet aan kannibalisme schuldig te maken; het spreekt van zelf dat dáár, waar ons gezag gevestigd is, het menscheneten ten strengste wordt tegengegaan, ofschoon het niet geheel is uitgeroeid.

Hoewel de kleeding der Bataks in verschillende streken uiteenloopt, kan men in het algemeen zeggen dat zij bij de Karo's en Toba's hoofdzakelijk uit een soort van sarong bestaat, hapit genaamd, die tot op de voeten reikt, en waarbij vaak een doek gedragen wordt, die om de schouders wordt geslagen, doch ook wel door een baadje vervangen wordt. Een hoofddoek, die bij de Toba-Bataks op eene bijzondere wijze om het hoofd geslagen wordt, voltooit het toilet. De vrouwen dragen slechts de hapit; zoolang zij ongetrouwd zijn of nog geene kinderen hebben, bedekken zij daarmede ook de borst, maar laten, moeder geworden, dit kleedingstuk tot op de heupen neervallen, en bezigen dan vaak een doek, om hare kinderen op den rug te dragen. Een hoofddoek, die bij de Karo-vrouwen zoo wordt aangelegd dat hij van voren een soort van scherm vormt, wordt buiten's huis ook door de vrouwen gebezigd. Dochters van een Radja dragen soms wel een tweetal sarongs, die boven elkander omgeslagen worden en een buisje, met glaskralen versierd, dat van achteren met koperen klokjes bezet is. Koperen of gouden halsbanden en een muts, met kralen bezet, voltooien haar gewaad. In het algemeen zijn de ongehuwde meisjes met dergelijke ringen om hals, armen en enkels getooid, terwijl bovendien nog koralen, koperen of tinnen oorsieraden bij haar gevonden worden; zoodra zij echter gehuwd zijn ontdoen zij zich van deze sieraden. Ook de hoofden dragen ivoren armringen. De slaven en slavinnen zijn in den regel slechts door een sarong gedekt, die onder de armen wordt vastgemaakt; niet zelden zijn ook zij met koperen

armbanden versierd en dragen zij een tweetal helderklinkende klokjes, die in het haar vastgemaakt zijn.

Laten wij ten slotte, vóórdat wij onze Bataks verlaten, het feest bijwonen dat ter eere van de uitvaart van een aanzienlijk hoofd gegeven wordt. Bij de begrafenis van gewone dorpelingen hebben er bijna geene plechtigheden plaats en wordt er slechts een feestmaal gegeven aan hen, die aan de begrafenis deel namen. Maar bijaldien een Radja ter aarde besteld wordt, en vooral wanneer hij groot aanzien genoot, is het geheele dorp er mede gemoeid en talrijk zijn de ceremoniën die opgevolgd moeten worden. Zoodra de zieke overleden is heffen zijne vrouwen haar gejammer aan, en van alle kanten beijveren de vrienden en verwanten zich om een rouwbezoek te brengen en deel te nemen aan het maal, waartoe een karbouw geslacht wordt. De naaste bloedverwant begeeft zich intusschen buiten het dorp en bezaait een stuk land met rijst; want het lijk moet zoolang in het huis blijven, totdat de rijst, die op den sterfdag geplant is, tot rijpheid komt. Ondertusschen houden anderen zich bezig met het vervaardigen van de doodkist, waartoe een groote boomstam wordt uitgezocht, dien men dan uitholt. Zoolang de kist nog bewerkt wordt, 't geen 14 dagen duurt, laat men het lijk op een laag van turksch koorn en rijst open liggen, maar bestrooit het van tijd tot tijd met kamfer, die de lucht verdrijft en de uitdrooging van het lijk bevordert. Is de kist klaar dan wordt het lijk, in staatsiekleeding gedost, er in gelegd en met kamfer bestrooid; het deksel wordt daarna gesloten en de spleten met hars gestopt en het lijk in dien toestand in huis bewaard, totdat de rijst rijp is. Even te voren wordt een buffel geslacht, en de beenderen naar alle vrienden en verwanten gestuurd, als eene uitnoodiging om de begrafenis bijtewonen en, want daartoe is elk hunner verplicht, een karbouw medetebrengen. Het lijk wordt nu naar buiten gebracht en op een stellaadje geplaatst, die met doeken omspannen en met hoogst onkiesch beeldwerk versierd is; inmiddels worden de aangevoerde karbouwen aan palen gebonden, en nu vangt een geweldig weeklaag van al de familieleden des gestorvenen aan, die zevenmaal achtereen om de buffels loopen en daarbij door muziek in de sopo met vreeselijk geraas begeleid worden, waarna een der vrouwen een pot met rijst op den kop van een der dieren in stukken slaat, 't geen het teeken is om zoo mogelijk nog meer leven

dan te voren te maken. Eindelijk kunnen de weeklagenden het gejammer niet meer volhouden, en nu begeven de vrouwen zich naar het bad om zich gereed te maken het vleesch der karbouwen voor het feestmaal te bereiden. Elk der vreemde gasten volgt nu het gegeven voorbeeld en loopt zevenmaal om zijnen buffel, om dien ten slotte met een lanssteek af te maken. Weldra stelt zich de stoet in beweging; de stellaadje, door een 50tal mannen gedragen en door de verzamelde menigte gevolgd, wordt naar het graf gebracht. Daar wordt het deksel van de kist opgelicht en de naaste bloedverwant van den overledene zegt, met de hand ten hemel geheven: „Nu ziet gij ten laatsten male de zon, dien ge nooit weder zien zult." Daarna wordt de kist in het graf geplaatst en met aarde bedekt, terwijl dezelfde figuren, die de stellaadje tooiden, thans bij het graf worden gezet, en de hoornen en schedels der geslachte buffels, later aan houten stokken bevestigd, daarbij gevoegd worden. Vroolijk en tevreden keert nu de stoet naar het dorp terug, waar haar een overvloedige maaltijd wacht, die hoofdzakelijk uit het vleesch der geslachte karbouwen bestaat. Voor de graven wordt verder weinig zorg gedragen; wel is waar zet men nog tweemalen eten op het graf neer, maar verder bekommert men zich er niet over. In den regel zijn de begraafplaatsen in de nabijheid der dorpen aangelegd en met eene heining omgeven, maar niet zelden treft men te midden der bosschen eenzame grafsteden aan, waar de een of ander uit den minderen stand de laatste rust geniet. Bij sommige stammen is de verbranding der lijken gebruikelijk, terwijl o. a. bij de Karo-Bataks de lijken in een daarvoor bestemd huisje, — soms ook wel in het woonhuis bewaard worden, totdat zij vergaan zijn en de beenderen dan in een miniatuur-huisje op een hoogen paal bijgezet worden.

In vele opzichten zijn de Dajaks niet minder belangrijk dan de bevolking, die wij zoo even verlieten. Dat zij uit een aantal stammen bestaan, die in vele opzichten van elkander verschillen, merkten wij reeds vroeger op. Wij moeten ons hier tevreden stellen met eene beschrijving van enkelen der voornaamste Dajakstammen, welken het Nederlandsche gebied van Borneo bewonen [1]), en willen daartoe

---

[1]) Over de Dajaks in Britsch-Borneo bevatten belangrijke bijzonderheden o. a. H. Löw.

met de bewoners van de Westerafdeeling van het eiland aanvangen[1]), en in vluchtige trekken een beeld van hunne levenswijze ophangen, onder voorbehoud op enkele stammen, die zich door bijzondere eigenaardigheden onderscheiden, nader terug te komen.

Wanneer wij van een Dajaksch dorp spreken, dan geeft deze uitdrukking slechts zeer onvolkomen den indruk terug, dien de woonplaatsen der Dajaks maken. Want in den regel bestaat het dorp slechts uit één zeer lange, op vaak 18 voet hooge palen gebouwde woning, — soms echter uit 2, 3 en meer — waarin zich tal van gezinnen ophouden[2]). Even als bij de Bataks is de slijkerige en met vuil bedekte ruimte onder de huizen de verblijfplaats der varkens, wier vleesch een geliefdkoosd gerecht voor den Dajak oplevert, ofschoon hij zich ook niet ontziet honden, katten, desnoods ook kaaimans en slangen te nuttigen, want hij eet bijna alles wat leven ontvangen heeft, terwijl ook niet zelden eetbare aarde door hem wordt genuttigd. Dit laatste is trouwens ook in andere landen van den archipel niet zeldzaam. De woning die gewoonlijk van hout vervaardigd wordt, is aan de achterzijde in een aantal vertrekken verdeeld, welken ieder een eigen haard hebben en op eenen gemeenschappelijken gang uitkomen. Een soort van valluik verleent aan lucht en licht den toegang; van den gemeenschappelijken gang zijn de kamers door een soort van schut gescheiden, dat tegen de binnenzijde van den wand geplaatst is. De afscheiding tusschen elk vertrek bestaat uit een wand, van boomschors vervaardigd en gewoonlijk van een kijkgaatje voorzien, terwijl de vloer uit latten bestaat, die niet samengevoegd zijn, zoodat men in de

---

Serawak, its inhabitants etc. London 1848. H. Brooke Low in Journal of the anthrop. Inst. XXI. 1892. p. 110 en C. Hose id. XXIII. 1893 p. 156.

[1]) Schwaner, Borneo. P. J. Veth, Borneo's Westerafdeeling. — Med. N. Zend. Gen. XIII. De heer Tromp (T. Aardr. Gen. 2e Ser. VII. 757) geeft eene uitstekende beschrijving van het verschil tusschen de Taman-Dajaks van de Kapoeas, die »ons tegemoet komen gekleed met Chineesche broek, Maleisch buis en hoofddoek van Europeesch fabriekaat; geen kapmes of wapen op zij", en den Bahan aan de Mendalam met het pantervel over de schouders, de krijgsmuts op het hoofd, de schaamgordel om de lendenen, de mandau om den middel." Vraagt men beiden of zij nog snellen, dan zal de eerste antwoorden: »dat doen wij reeds lang niet meer", en de laatste »als het mag, liever van daag dan morgen".

[2]) Zoo spreekt de heer Tromp van een dorp uit één huis bestaande met 92 kamers en 559 bewoners.

laagte op den grond ziet en het genot heeft van den rook, die door het vuur wordt veroorzaakt, dat 's avonds onder de woning wordt aangelegd om de millioenen muskieten te verjagen, welken zich daar ophouden. Aan den anderen kant van het gebouw bevinden zich de openbare haarden, waar de ongetrouwde mannen verblijf houden, welken niet binnen de vertrekken mogen slapen, en die ook voor vreemdelingen bestemd is, tenzij een afzonderlijk gebouwtje, de ponggo, voor beide doeleinden en tevens als raadhuis dient, even als de sopo bij de Bataks. Eene gaanderij loopt voor deze haarden, terwijl eene niet overdekte buitengaanderij voor de woning aangebracht is, waar allerlei huiselijke werkzaamheden verricht worden. Een paar trappen verleenen den toegang tot het gebouw; zij komen onmiddellijk in de gemeenschappelijke gang uit, die niet gesloten is, zoodat het ook in verband met de later te beschrijven verraderlijke aanvallen van buiten, geene ijdele voorzorg is, dat elk der ongehuwde mannen beurt om beurt wacht moet houden. Van de meubels, die in de vertrekken te vinden zijn, kan de lezer zich gemakkelijk een denkbeeld vormen; zij bestaan uit de mat met een houten blok, dat 's nachts als hoofdkussen en over dag als zitplaats dient; uit de wapenen en muziekinstrumenten van den bewoner, eenige manden en schenkbladen, maar vooral ook uit een soort van verglaasde geelbruine potten, tempajans of balanga's genaamd, die veel op onze keulsche potten gelijken en met draken en andere „en relief” gewerkte beelden versierd zijn. Deze potten, die van oude afkomst zijn en misschien uit Pegoe in Achter-Indië werden ingevoerd, staan in hoog aanzien bij de bevolking; soms wordt eene som van *f* 4000 en meer daarvoor betaald. Het is hoofdzakelijk om de bovennatuurlijke eigenschappen, die de bevolking aan deze potten als het werk van geesten toekent, dat de tempajans zoo gezocht zijn, en merkwaardig is het, dat het slechts hoogst zelden gelukt om eenen nagemaakten pot, hoe kunstig ook vervaardigd, aan den Dajak tegen een hooge prijs in de handen te stoppen. Zij worden in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden en jaarlijks met het bloed van geslachte hoenders bestreken. Gewoonlijk staan zij tegen de wanden, met kostbare kleeden bedekt; het water, dat er in bewaard wordt, heeft naar de meening der bevolking een heilzame kracht; vaak wordt na den aankoop van zulk een pot een feest gegeven, naar het schijnt om van de daarin huizende ziel bescher-

ming te vragen [1]). Eene andere afschuwelijke versiering van deze vertrekken zullen wij later leeren kennen.

Het dagelijksch leven der Dajaks verschilt niet van dat der reeds beschreven stammen. Bij het aanbreken van den dag staan zij op en baden zich in de rivier, terwijl de vrouwen het water scheppen voor de behoeften van den dag. Daarna gebruiken allen eenen eersten soberen maaltijd, waarna het grootste gedeelte der bevolking van het gemeenschappelijke huis, zoo vrouwen als mannen, zich tot den veldarbeid begeeft of, op andere tijden, in de bosschen de middelen tot levensonderhoud gaat opzoeken, waarbij zij gewoonlijk voorzien zijn van een mand, van rotan gevlochten en aan een over de schouders geworpen band op den rug gedragen. Tegen den middag keeren zij terug tot een tweeden maaltijd en hervatten daarna den arbeid op het veld. De tehuis gebleven mannen houden zich bezig met het maken van vaartuigen, wapenen of vlechtwerk; de vrouwen met het stampen van rijst of sago en het weven en maken van kleedingstukken. Des avonds komen talrijke gezelschappen bij elkander om te praten en verzamelen zich bij het licht van fijn gestampte en in een blad gerolde hars om de publieke haarden, waar zij zich met vertellingen en raadsels onderhouden.

Het uitwendig voorkomen van de Dajaks heeft in de oogen van den Europeaan vaak grooter aantrekkelijkheid dan gewoonlijk met de leden van het Maleische ras het geval is. In den regel zijn zij welgemaakt, vooral de vrouwen munten door fijnheid van gelaatstrekken en door zekere rankheid van gestalte uit, ofschoon de magerheid van armen en beenen, die zoowel bij haar als bij de mannen wordt waargenomen, en aan gebrekkige voeding wordt toegeschreven, niet bij allen even sterk uitkomt, zoodat sommige schrijvers met eene zekere opgewondenheid van de bevallige vormen der Dajaksche vrouwen gewag maken. Ofschoon de kleur der Dajaks bruin genoemd wordt, is zij gewoonlijk lichter dan bij de eigenlijke Maleiers; de vrouwen, zegt men, zijn soms zelfs zoo licht gekleurd, dat zij de geele tint der Chineezen nabijkomen. Jammer maar dat kropgezwellen onder de Dajaks niet zeldzaam zijn en dat verreweg het grootste deel der mannelijke bevolking, — en ook een goed deel der vrouwen — met eenen walgelijken huiduitslag bedekt is, die

---

[1]) T. B. G. XXVIII p. 26.

hun het aanzien geeft, alsof zij met schubben van eene vale aschgrauwe kleur bedekt zijn en geweldige jeukte veroorzaakt. Naar men beweert is deze ziekte aanstekelijk. Het voornaamste, dikwijls het eenige kleedingstuk van den Dajak is de tjawat, een lap van blauw katoen, dien hij als een gordel boven de heupen slaat en van achteren met een knoop bevestigt. Het overblijvende einde haalt hij tusschen de beenen door en trekt het van voren nog eens door den gordel, zoodat het met een slip neerhangt. Zeer dikwijls bestaat deze gordel uit geklopten boombast. Wanneer er een boom geveld is wordt de schors in het rond geklopt en dan afgeschild; daarna wordt de binnenbast afgehaald en weggeworpen en het overblijvende aan de zonnestralen blootgesteld en, na genoegzaam gedroogd te zijn, nogmaals geklopt, in den vorm gebracht, waarin men het verlangt en dan met het sap van een bes op verschillende wijze geteekend. Bij ruw weder wordt het bovenlijf dikwijls met een soort van katoenen buis bedekt. Het hoofd wordt gewoonlijk met een stuk katoen of boombast omwonden, dat echter de kruin bloot laat. Een paar kokertjes, die de Dajak aan het lijf draagt, dienen om de ingrediënten voor de sirihpruim, een mesje om rotan te snijden en meer dergelijke zaken te bergen; op reis draagt hij een mandje op den rug om zijn voorraad rijst en zout medetevoeren. Maar zijne uitrusting is niet volmaakt, zoo er de parang of houwer aan ontbreekt, die gewoonlijk den vorm van een scheermes heeft, breed van rug is en van voren stomp uitloopt; het gevest is dikwijls met menschenhaar voorzien. De eigenlijke oorlogsdos van den Dajak bevat meerdere wapenen; wij komen daar aanstonds op terug. De uitrusting der vrouwen bepaalt zich tot een korte sarong, die boven de heupen vastgemaakt is en boven de knieën eindigt en zoo nauw om de dijen sluit, dat zij slechts korte schreden kunnen doen, 't geen haar eenen trippelenden gang doet aannemen, die voor bijzonder sierlijk gehouden wordt. Gewoonlijk blijft het bovenlijf onbedekt; maar soms trekken zij een buisje aan, dat dan niet zelden fraai bestikt is. Het hoofd wordt door een grooten hoed van gevlochten rotan tegen de zon beschermd; dikwijls echter wordt hetzelfde hoofddeksel door haar gebezigd dat ook de mannen gebruiken. Koperen en ivoren been- en armringen, koralen halssnoeren, banden van koperdraad of roodgeverwde rotan om de heupen en koperen ringen aan de vingers maken de voornaamste versierselen uit, waarmede de schoone

sekse op Borneo zich tooit. De kinderen dragen in den regel geene kleeding, tenzij men snoeren tanden of dergelijke versierselen zoo noemen wil.

Van bijzondere plechtigheden, welken elders bij de geboorte of naamgeving van een kind plaats hebben, vindt men bij de Dajaks geene melding gemaakt. Maar het bijgeloof, dat den Dajak in hooge mate eigen is, speelt ook hier soms een groote rol. De droomen, die de vader na de geboorte van het kind heeft, zijn dikwijls voor het lot van het pasgeboren wicht beslissend, want zijn zij ongunstig dan gebeurt het meermalen dat het kind wordt weggegeven of te vondeling gelegd, vooral wanneer het eene dochter is. Aan de opvoeding der kinderen wordt niet veel moeite besteed en aan onderwijs in het geheel niet gedacht. Gewoonlijk worden zij op jeugdigen leeftijd verloofd, ofschoon het huwelijk in den regel later wordt gesloten, dan bij de Maleiers het geval is; mochten de ouders geene zorg voor de verloving gedragen hebben, dan roept de jongeling de hulp in van het hoofd van het huis en door diens tusschenkomst hebben de onderhandelingen tusschen de ouders der aanstaande echtgenooten plaats, die hoofdzakelijk over den bruidschat loopen, want het huwelijk bij wijze van djoedjoer is ook onder de Dajaks gebruikelijk. Gewoonlijk is de bruidschat of antaran gering en soms wordt zij zelfs in het geheel niet betaald; doch bij rijkeren worden meestal eenige tempajans gevorderd. De Dajaks huwen in hunnen stam; de bruidschat heeft bij hen ook niet het zuiver karakter. van een koopprijs, en in den regel neemt de man zijn intrek in het huis, bewoond door de ouders der vrouw, waar aan het jonge gezin een eigen vertrek wordt toegewezen. De stelling der vrouw bij de Dajaks is dan ook geene ondergeschikte; in vele opzichten wordt zij als de gelijke van den man beschouwd; niet zelden vindt men zelfs vrouwelijke hoofden. Eigenaardig zijn de ceremoniën, die bij het huwelijk in acht worden genomen: de bruid en bruigom zitten buiten het huis naast elkander op een gong met het gezicht naar de opkomende zon gericht. Zij worden daarna bij vele stammen met het bloed van een kip besprenkeld en een ei wordt tegen hunne tanden gekneusd en onder den neus geduwd om er aan te ruiken. Vervolgens kauwen bruid en bruigom te samen sirih, — eene handelwijze, die bijna overal in den archipel op minnehandel duidt, — en dan verklaren de ouders dat het huwelijk voltrokken is. De huwelijks-

feesten bestaan hoofdzakelijk in feestmalen, waarbij het varkensvleesch de hoofdrol speelt.

Maar dikwijls gaat, althans bij de stammen die meer in het binnenland zich ophouden, eene andere handeling aan het huwelijk vooraf — het gruwelijke koppensnellen, dat trouwens niet alleen op Borneo in gebruik is of was.[1]) Geen jongeling onder de Dajaks kan op den roem van dapperheid en krijgskunst aanspraak maken, tenzij hij een hoofd kunne vertoonen, dat hij zelf van den romp eens verslagene heeft gescheiden, doch zonder dat het er op aankomt, of de gedoode een vijand of onbekende was, ja zelfs zonder dat de roem in het minst vermindert, wanneer de gesnelde kop van een vrouw of kind is. Want het geldt hier niet het streven om in den eerlijken strijd zijnen tegenstander te bekampen en te overwinnen; neen, de kunst van den koppensneller bestaat hoofdzakelijk hierin, dat hij van uit een hinderlaag het op geen aanval verdachte slachtoffer plotseling bespringt zonder gevaar voor zich zelven, en het met één slag den kop van het lichaam houwt. Vergezellen wij eenige Dajaks, die zich tot eenen dergelijken sneltocht opmaken. In den regel vereenigen zich niet meer dan 3 tot 10 personen tot zulk een onderneming, want een aanzienlijker getal zou grooter kans hebben opgemerkt te worden. Alleen bij eenen bepaalden krijgstocht, die echter altijd met koppensnellen gepaard gaat, en waarbij men de vijandelijke dorpen zooveel mogelijk plotseling overvalt en uitmoordt, nemen de Dajaks in grooten getale aan zulke tochten deel. Nadat de voorteekenen geraadpleegd zijn tooien zij zich met het oorlogsgewaad, dat gewoonlijk uit een buis zonder mouwen bestaat, met watten van kapok gevuld of van touwwerk gevlochten en dus tegen sabelhouwen bestand. Soms wordt dit buis gedeeltelijk door den badjoe soelan bedekt, een strook boombast, rondom met rood linnen geboord, aan de beide einden met bundels menschenhaar versierd en op de bovenzijde dicht bezet met witte, knoopvormige schijfjes, geslepen uit de stompe punten van een soort van zeehoorn. In het midden is een langwerpig gat, waar het hoofd wordt doorgestoken, zoodat rug en borst gedekt en tegen vergiftige pijlen beschermd zijn. Minder kostbaar zijn dergelijke bekleedsels van geiten of beerenvellen vervaardigd; soms worden zij vervangen door een buis

[1]) C. M. Pleyte in T. Aardr. Gen. 2e. Ser. VIII. 908.

met visschubben of schubben van den miereneter bekleed. Het achterdeel wordt beschut door een vierkant matje of een stuk dierenvel, dat tevens tot zitmat dient, terwijl het hoofd met een ronde muts van vellen of rotan getooid is, die met vederen, soms ook met schelpen en koperen platen bezet is. Een nabootsing van een menschelijk gelaat is dikwijls in het midden van de muts aangebracht. Behalve met den parang is de koppensneller nog met andere wapenen uitgerust; lansen en werpspiesen van allerlei vorm zijn in gebruik, terwijl een houten schild zijn naakte armen en beenen beveiligt. In plaats van den parang wordt veelal de mandau of eigenlijke koppensneller gebruikt, een recht zwaard, dat in een scherpen punt eindigt, en van buitengewoon hard staal vervaardigd is. Aan de binnenzijde van de scheede, die met reepjes roode rotan versierd wordt wanneer iemand door het zwaard geveld is, wordt een kleinere scheede aangebracht, waarin een spits driehoekig mesje op langen steel geborgen is. Dit mesje, poeai of pisau raut, dient om hout te kappen enz., volgens sommigen ook om den gesnelden kop van het vleesch te ontdoen. Het belangrijkste wapen is het blaasroer, dat tevens tot lans dient, en uit eenen doorboorden ijzerhouten stok bestaat, aan welks boveneinde een lansijzer is aangebracht. Een klein krom, als een zwanenhals gebogen ijzertje dient als vizierkorrel om de richting te berekenen, die aan de pijl gegeven moet worden. De pijlen, in een pijlkoker bewaard, zijn van hout vervaardigd en aan het uiteinde van een trechtervormig kokertje voorzien, dat zich bij het blazen uitzet en de pijl in het roer doet sluiten, en zoodoende eene grootere zekerheid bij het mikken geeft. Ofschoon de pijltjes van punten met weerhaken voorzien zijn, zouden zij weinig beteekenende wapenen zijn, doch de Dajak weet hun eene doodelijke kracht te geven door ze met vergift te bestrijken. Aldus uitgerust[1]) begeven de koppensnellers zich op weg; meestal verwijderen zij zich op grooten afstand van hun dorp, ten einde hunne aanslagen te kunnen plegen zonder hunnen dorpsgenooten de bloedwraak op den hals te halen. Slechts zelden wagen zij zich in grootere dorpen; meestal trachten zij de bewoners van eenzame woningen te overvallen of den eenen of anderen voorbijganger te besluipen en

[1]) Een beschrijving van de uitrusting van een koppensneller vindt men T. B. G. XXIV. p. 234, en van den mandau bij Tromp. Int. Archiv f. ethn. I.

met een slag met den houwer den nek van hun slachtoffer te doorklieven. Voor list en verraad deinzen zij daarbij niet terug. Waar wederstand geboden wordt laten zij hun plan varen en wanneer men hen nazet, trachten zij den aftocht te dekken door scherp gepunte bamboe-stokjes in den grond te planten, die zeer gevaarlijk voor de bloote voeten hunner vervolgers zijn. De gesnelde hoofden worden onder de deelgenooten aan den tocht verdeeld; is er geene voldoende hoeveelheid om elk hunner een kop te verschaffen, dan zaagt men de hoofden eenvoudig door. Bij de terugkomst in het dorp worden de helden, — want als zoodanig worden de koppensnellers door hunne dorpsgenooten beschouwd, — met groote plechtigheid ontvangen. „De hoofden der slachtoffers," zoo beschrijft Veth een dergelijk feest, „worden op lange stokken tentoongesteld, en een groot deel der bevolking voert daarom heen, onder het aanhoudend slaan der gendangs, hare woeste dansen uit. Mannen en vrouwen plaatsen zich in wijde kringen, terwijl de eersten in hun krijgsgewaad, soms met koperen schellen aan de enkels gebonden, de listen en lagen van den vijand nabootsen en de laatsten hen al gillende of in de handen klappende aanmoedigen. Anderen stellen in het midden van den kring een tempajan of de tjandong, waardoor men staken verstaat van 30 á 40 vt. hoogte, op welken het gesneden en gekleurde afbeeldsel van een rhinocerosvogel geplaatst is. Zij houden dan onder het dansen de afgeslagen koppen in de hand. Somtijds volgt daarop eene walgelijke plechtigheid, daarin bestaande dat de gesnelde hoofden door de gelukkige overwinnaars op een schotel naar de rivier worden gebracht, waarop allen zich te water begeven. De koppen worden dan ondergedompeld en de hersenen er uit geschud, terwijl mannen en vrouwen, zich in het bloedige water badende, die benedenstrooms trachten op te vangen en om strijd verslinden. Daarna wordt de kop weer aan den staak gehecht en daarmede rondgeslingerd, terwijl allen zich verdringen om door het afspringende water bevochtigd te worden, 't geen zij meenen dat hun zegen zal aanbrengen. Dan worden de koppen afgedroogd en plechtig naar het dorp teruggedragen. Een maaltijd volgt. Onder lange, vluchtig opgerichte loodsen worden grove matten uitgespreid en met pisangbladeren overdekt, op welken hoopen rookende rijst worden uitgestort. Het anders zoo schaarsche zout is in overvloed voorhanden. Gepofte

varkens, hoenders en eenden vervangen nu de wilde wortelen die anders tot toespijs gebruikt worden, terwijl de palmwijn in ruime mate gedronken wordt. Onder het drinken zingt een deel der vrouwen ter eere van de helden beurtzangen, die voor de vuist gedicht worden, iets dat niet moeilijk is, daar zij zich slechts om de maat en weinig om den zin bekommeren. Zoo raken de hoofden al meer en meer verhit en onder begunstiging der duisternis hebben meermalen zedelooze tooneelen plaats die, trots de gewone kuischheid der Dajaks, bij zulke feesten door het gebruik eenigszins gewettigd schijnen; men beweert zelfs dat de helden van het feest zich voor dien nacht elke vrouw, gehuwd of ongehuwd, mogen kiezen. Jonge meisjes en vrouwen nemen daarom dikwijls aan deze feesten geen deel." De gesnelde koppen worden zorgvuldig bewaard en in den rook der publieke haarden gehangen om te drogen; later worden zij ter versiering van de vertrekken gebruikt en maken een der voornaamste schatten van den eigenaar uit.

Het zal ons wel niet verwonderen, dat deze plechtige feesten ter eere der koppensnellers gegeven en de groote roem, dien zij daardoor verwerven, ook op het vrouwelijke hart invloed hebben, zoodat een Dajaksch meisje hare hand liever aan een krijger geeft, die zijne dapperheid door het vermeesteren van eenige koppen heeft bewezen, dan aan hem, die zulke zegeteekenen niet kan vertoonen. Vandaar waarschijnlijk de meening, dat geen huwelijk onder de Dajaks voltrokken kan worden, zonder dat de bruigom eenige gesnelde koppen aan zijne bruid ten geschenke geeft. Bij sommige stammen is dit echter inderdaad het gebruik. Waar het Ned. Gouvt. genoegzamen invloed uitoefent, is van zulk een gewoonte geen sprake meer[1]), maar het koppensnellen kan niet dan met groote moeite worden tegengegaan, want behalve de wensch, om de liefde eener Dajaksche schoone te verkrijgen, en de eerzucht om als held onder de dorpsgenooten bekend te staan, zijn er nog een paar machtige drijfveeren, die deze wreede gewoonte maar al te zeer begunstigen. De eerste is de wraakzucht, die den Dajak bezielt,

---

[1]) In het Gouvtsgebied wordt het koppensnellen thans wel door symbolische handelingen vervangen; de krijgers trekken dan uit, alsof zij de beschreven handelingen gaan verrichten; maar plegen geene moorden meer. S. W. Tromp. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve. volgr. 5.

wanneer een zijner stamgenooten door iemand uit een ander dorp gedood is. Bij vele stammen wordt rekening gehouden van de koppen, die door leden van andere stammen bij hen gesneld zijn, — althans zoo zij dit te weten komen — en elke verslagene eischt het hoofd van een lid der tegenpartij. Er is slechts één middel om zonder verder bloedvergieten aan dien twist een einde te maken, wanneer de stam, die het grootste aantal koppen gesneld heeft, het verschil in goederen voldoet volgens eene prijs-courant, waarbij een man op 25 Spaansche matten en eene vrouw op 15 gesteld wordt. Een stam, de Zee-Dajaks, die door bloedgierigheid uitmuntte en door Brooke grootendeels vernietigd werd, was zoozeer in de schuld, dat zij bij betaling zeker bankroet zou zijn gegaan. Een andere, niet minder sterke drijfveer, is het bijgeloof, dat bij de Dajaks zoo sterk is, en hen doet gelooven dat de geesten der slachtoffers afgestorven bloedverwanten in een volgend leven zullen dienen, terwijl ook het bezit van den schedel den aan dezen verbonden ziel als schutsgeest doet verwerven [2]). Soms worden gekochte slaven bij de begrafenis van voorname opperhoofden geofferd; ja zelfs komt het voor, dat het koppensnellen als een soort van godsgericht wordt aangemerkt, en de zaak van hem als rechtvaardig beschouwd wordt, die de meeste koppen medebrengt. Het koppensnellen is dan ook hoofdzakelijk een uitvloeisel van den lagen trap, waarop de Dajaks in godsdienstige ontwikkeling staan en geenszins een bewijs voor een bloeddorstig karakter, daar het tegendeel in al hunne handelingen uitkomt en zij als zeer zachtaardig beschouwd worden. Minder goed kan men de gewoonte verklaren, die bij zeer enkele stammen voorkomt, om de gedoode vijanden op te eten, ja zelfs zich, bij gebrek aan leeftocht, met hunne ziekelijke of vermoeide medestrijders te voeden. Ten slotte maken wij melding van een gebruik, dat in 1846 door een groot deel der Dajaksche hoofden is afgeschaft en dat in de gewoonte bestond om bij het sluiten van eenen vrede tusschen twee stammen een mensch te slachten en de aanwezigen met zijn bloed te besprenkelen. Zoodanige menschenoffers, waarschijnlijk gebracht met het doel om een beschermgeest te verkrijgen of misschien ook om aan de geesten, die den offeraar vervolgden, een plaatsvervanger aantebieden, waren vroeger

---

[2]) Dr. G. A. Wilken. Bijdr. t. t. l. en vlk Ve. volgr. 4.

onder de Dajaks ook in het Nederlandsch gebied niet zeldzaam.

Ofschoon de Dajaks der westkust geene priesters bezitten en evenmin gebouwen voor den openbaren eeredienst bestemd, en er bij hen zelfs geen gewag wordt gemaakt van godsdienstige plechtigheden, zijn zij daarom toch niet van alle godsdienstige begrippen ontbloot. Voor zooverre men kan nagaan bestaan dezen vooral in de vereering van verschillende natuurkrachten, die zij onder den invloed stellen van weldadige geesten, djewata's genaamd. Maar tegenover dezen staan de kwade geesten of hantoes, die de voornaamste bewerkers van ziekte en onheil zijn, zoodat dan ook de geneeskunst voornamelijk bestaat in het bezigen van middelen om ze te verdrijven, door b. v. geweldig geraas op een trom te maken of door de zieken met steenen te bestrijken, die, naar zij beweren, den bezweerders door de geesten worden toegeworpen. Maar vooral openbaart hun bijgeloof zich in de groote waarde, die zij aan allerlei voorteekenen hechten. Dat droomen soms het lot van een pasgeboren kind beslissen, zagen wij boven. Ook in andere gevallen geven droomen den regel aan hoe te handelen; ja er is bijna geene enkele verrichting bij den Dajak denkbaar, die niet onder den invloed van gunstige voorteekenen ondernomen of van ongunstige gestaakt wordt. Het vliegen van vogels komt in de eerste plaats in aanmerking. Bovenal is het de lang, een soort van kiekendief, die een groote rol daarin speelt. Bij gebrek aan priesters moet elke Dajak wel zijn eigen wichelaar zijn. Hebben Dajaks een reis of strooptocht op het oog, dan wordt het als bijzonder gunstig beschouwd, wanneer de vogel zijne vlucht rechtstreeks neemt naar de streek, waarheen zij zich denken te begeven; minder goed is het reeds, wanneer hij te voren eenige cirkels in de lucht beschrijft. In andere gevallen worden vooraf 2 tegen elkander overstaande richtingen bepaald en de uitspraak als gunstig of ongunstig beschouwd, naarmate de vogel meer de eene of andere volgt. Ook het gefluit van sommige vogels heeft zijne beteekenis; het beteekent geluk wanneer men het geluid aan de linker- of rechterzijde hoort, maar ongeluk als het gefluit van voren of van achteren komt. Zelfs touwtjes worden door de Dajaks gebezigd, om de toekomst te voorspellen. Een zevental dier touwtjes worden op een hoop gegooid en naarmate zij in een kring of min of meer verward komen te liggen, is het voorteeken gunstiger of noodlottiger.

Een bijzondere vorm van bijgeloof is het pamali, de meest verbreide naam voor zekere verbodsbepalingen, die ook onder de benaming taboe in de Stille Zuidzee-eilanden bekend zijn en in meerdere of mindere mate in den geheelen Indischen archipel worden aangetroffen. Zoodanige verbodsbepalingen kunnen zaken betreffen die verboden zijn hetzij op alle tijden en alle plaatsen, hetzij op bepaalde tijden en bij bepaalde gelegenheden, dan wel alleen op bepaalde plaatsen. Sommigen dezer gelden dan voor een geheel volk, anderen slechts voor bepaalde families of personen. Zoo is bij vele volken het eten van zekere dieren pamali, vaak ook omdat zij beweren, van dezen aftestammen zooals de Kajans van den buffel. Sommige namen mogen niet genoemd worden, vooral niet de naam dien men zelf draagt, zoodat het ongepast is iemand naar zijn naam te vragen. Zooals wij weten zijn vooral bij zwangerschap vele zaken pamali; zoo ook bij geboorte en ziekte. Eindelijk worden ook wel bepaalde plaatsen als het ware gewijd en pamali, omdat, naar men gelooft, de geesten daar verblijf houden; somtijds is dit pamali slechts van tijdelijken aard. Onder de Dajaks wordt dit gebruik bij tal van gelegenheden toegepast [1]). Wanneer iemand overleden is wordt zijne woning pamali, gedurende een zeker aantal dagen mag geen vreemdeling het huis betreden en niets mag er uit verwijderd worden. Een offer van een kip of varken heft na dien tijd het pamali op. Bij gevaarlijke ziekte sluiten alle bewoners van een dorp zich in hunne vertrekken op en alle arbeid wordt gedurende eenigen tijd gestaakt. Wanneer het zaad in den akker gelegd is, mag geen der stamgenooten in de 4 eerste dagen over het veld loopen. Maar ook sommige voorwerpen kunnen bij hen pamali zijn: zoo zijn hier en daar aan eene zwangere vrouw en haren man een aantal zaken verboden. Handelen zij tegen dit verbod dan is er kans dat het kind misvormd ter wereld komt. Zoo verhaalt de zendeling Hardeland, die in het Zuiden van Borneo geruimen tijd vertoefde, dat een zijner buurvrouwen visch op een kolenvuur braadde; intusschen ging de bek van de visch open en

[1]) Een eigenaardig pamali-voorschrift is het verbod bij sommige Dajaks in de Sampit-streken om het hoofd met de hand te krabben, zoodat zij, wanneer dit noodig zou zijn, zich vergenoegen met de vlakke hand daarop te slaan, waardoor Schwaner meende dat zij dit deden om als het ware de gedachten uit het hoofd te kloppen. T. B. G. XVIII p. 75.

nu eerst bedacht zij zich dat het verboden was om iets, aan een stok gestoken, op kolen te braden. Maar het was te laat, en toen het kind ter wereld kwam had het werkelijk eenen mond van eenen zonderlingen, vooruitstekenden vorm die altijd open staat. Ofschoon de verklaring van dit verschijnsel niet moeilijk is, en vele dergelijke gevallen ook in Europa voorkomen, kenschetst het de waarde, die de Dajaks aan het pamali hechten. Voor het overige zijn hunne godsdienstige begrippen vrij verward en vooral omtrent het toekomende leven zeer onbestemd. De Dajaks der Westerafdeeling spreken van eenen hemel, gelijk aan de aarde; bergen en stroomen, akkers en bosschen zal men daar wedervinden, zoowel als hoofden en onderdanen, heeren en slaven; maar gebrek en lijden zullen er onbekend wezen, daar de varkens er steeds moddervet zullen zijn en de velden eene aanhoudende opvolging van rijke oogsten zullen leveren. De geesten spreken er dezelfde taal als op de aarde gebruikt wordt, maar de woorden hebben er eene tegenovergestelde beteekenis, zoodat zoet bitter en bitter zoet beteekent. In het geestenland leeft men wel langer dan hier beneden, maar men sterft toch en dan komt de ziel in een paddestoel of eene boomvrucht terug, ja wanneer deze genuttigd wordt, kan zij weder in een kind overgaan.

Doch het wordt tijd weder tot het leven op aarde van den Dajak terug te keeren, dat in den regel niet aangenaam genoeg is, om hem den overgang naar eenen hemel, zooals wij hierboven beschreven, moeilijk te maken. Vooral is dit het geval met de stammen, die onder den invloed of het bestuur van Maleische hoofden staan, en zich niet diep in de binnenlanden van het eiland teruggetrokken hebben. Vreeselijk is de willekeur, die de Maleische hoofden en vorsten zich tegenover hen veroorloven. Met het inwendig bestuur van een Dajaksch dorp laten zij zich niet in. Dit staat onder een hoofd, dat door de bevolking gekozen wordt en den titel van pengarah of orang-kaja draagt, en die van den samba onderscheiden is, onder welke benaming men het erfelijk hoofd van den stam verstaat, die het oppertoezicht in de gemeenschappelijke woning heeft en gewoonlijk de geschillen beslist, onder de bewoners van hetzelfde huis gerezen. Het dorpshoofd wordt eerst dan als rechter geroepen, wanneer men zich met de uitspraak van den samba niet vereenigt. Bij zoodanige geschillen lichten de partijen hunne zaak uitvoerig toe; zij zijn geboren advokaten en nemen de

meeste deftigheid en betamelijkheid bij de beraadslagingen in acht, maar ook hier is het maar al te zeer waar, dat niet altijd de meest juiste argumenten den doorslag geven, zoodat dikwijls diegene gelijk krijgt, die het meeste praats heeft. In zijne rechtspraak wordt het hoofd door eenen raad van oudsten bijgestaan en dikwijls duurt de terechtzitting eenen ganschen dag, vóórdat de minderheid het opgeeft. Bij strafprocessen beslist vaak een Gods-oordeel — 't zij dat dit in een strijd met lansen bestaat of in eenen snel-tocht, of dat daartoe minder wreede middelen gebruikt worden. Zoo worden een tweetal koperen, met was bedekte geldstukken in een vat met asch en water geworpen; beide partijen tasten nu te samen naar de munten en hij, die het geldstuk grijpt, dat blank geschuurd is, wordt als overwinnaar beschouwd. Wie van tooverij beschuldigd wordt moet zich de handen aan elkander laten binden en de vingers zóó houden, dat zij als een mandje uiteen staan. Daarin worden dan 7 sirihbladeren en in het midden een klein gloeiend aambeeld geplaatst. Wie dit houden kan zonder zich te branden is onschuldig. Behalve andere vuurproeven wordt ook tot eene waterproef de toevlucht genomen, waarbij de twistende partijen moeten onderduiken en hij overwint, die het langst onder water blijft, tenzij een krokodil hem intusschen verslindt, want dan is hij zeker door de Godheid zelve veroordeeld. Vreemd klinkt het, dat men bij deze proeven plaatsvervangers kan stellen, zoodat men zeer ervaren duikers vindt, die gaarne voor een klein loon de waterproef ondergaan. Zoodanige Godsoordeelen worden overigens bij verschillende volkeren van den archipel aangetroffen; voor de bijzonderheden moeten wij verwijzen naar het belangrijke opstel van Prof. Wilken over het strafrecht bij de volken van het Maleische ras [1]).

Met deze geschillen bemoeien de Maleische vorsten en hoofden zich niet, en alleen als er wat van de Dajaks te halen is, laten zij zich met hen in, of ook wanneer zij als scheidsrechters tusschen 2 stammen worden ingeroepen, 't geen meestal in het nadeel der inboorlingen uitloopt, daar de Maleiers, in plaats van verzoenend optetreden, de twistenden zooveel mogelijk opzetten om hen te verzwakken. Maar de voornaamste bron van knevelarij bestaat in de gewoonten der Maleische vorsten, om de streken, door Dajaks

---

[1]) Feestnummer van het Kon. Instituut.

bewoond, voor zich zelven te houden of onder hunne gunstelingen te verdeelen, ten einde die in den waren zin des woords te plunderen. Behalve een aantal heerendiensten, die van de inboorlingen geëischt worden, heffen deze vorsten een hoofdgeld, hassil genaamd[1]), en bovendien een recht, die zeker wel de vreemdste vorm van belastingheffing is. Het bestaat hierin, dat de overheerschers hunne onderhoorigen dwingen eene zekere hoeveelheid goederen, zooals ijzer, koperdraad, tabak, zout, zwart katoen en soms hoofddoeken tegen eenen veel te hoogen, vaak twintigvoudigen prijs van hen overtenemen. Deze belasting, serah genaamd, is geweldig drukkend; niet het minst omdat zij nimmer vast bepaald is en dus de deur voor knevelarij wijd openzet. Allerlei andere heffingen hebben bij feesten en dergelijke plechtigheden plaats, zonder dat het bij de vorsten opkomt, dat zij in ruil daarvoor verplicht zijn iets ten behoeve der Dajaks te verrichten. De voordeelen uit deze heffingen getrokken, zijn zoo groot dat niet weinige Maleische, d. i. Moslemsche vorsten, de bekeering hunner Dajaksche heidensche onderdanen tegengaan, omdat dezen dan niet meer zoozeer kunnen onderdrukt worden; ja, er wordt in sommige gevallen door hen eene boete of schadeloosstelling voor den overgang tot den Islam geëischt. Waar het Gouvt dit vermag, gaat het de willekeur der vorsten tegen, maar de weinige machtsontwikkeling, die het op Borneo ontplooit en het verwaarloozings-systeem, dat ook nu nog niet geheel tot het verleden behoort, zijn de oorzaken dat men daarin niet met de noodige klem te werk gaat.

Allerlei gebruiken worden bij de behandeling der overledenen gevolgd. Sommige stammen verbranden hunne dooden; andere plaatsen de lijken in de takken van hooge boomen, ten prooi aan het gevogelte, of maken eene diepe uitholling in eenen zeer dikken ijzerboom, waarin zij de overblijfselen neêrleggen, om daarna het gat zorgvuldig met hars te stoppen; na eenigen tijd herstelt de boom zich van de wonde, hem toegebracht, en wordt de opening met mos en schors bedekt, zoodat niemand zien kan dat zijn binnenste het graf van eenen natuurgenoot is, tenzij dit blijkt uit de koppen van dieren, gesnelde hoofden enz. die men dikwijls aan zulk een boom hangt. De meest gewone manier echter is de ter

---

[1]) Bijzonderheden geeft o. a. Senn v. Basel T. N. I. 1874. I.

aarde bestelling. Zoo spoedig mogelijk heeft deze plaats; het lijk wordt in boomschors gewikkeld en met een wit kleed bedekt op den rug van eenen man naar het graf gedragen. Zoodra de begrafenis heeft plaats gehad scheuren de bijstanders een boen vaneen, en werpen de stukken naar alle kanten om de booze geesten te verjagen. Dat een feestmaal niet ontbreekt, waarop zoo mogelijk een varken geslacht wordt, spreekt wel van zelf. Was de overledene iemand van hoog aanzien dan wordt het lichaam op een stellaadje geplaatst, met kurkema besmeerd en met de schoonste kleederen uitgedost; daarna wordt in hout het afbeeldsel uitgesneden van den doode en dit beeld met de kleederen getooid, en boven op het graf geplaatst, waar het staan blijft, totdat de feesten zijn afgeloopen, en eenige koppen gesneld zijn. Ten slotte wordt het naar een plek in het bosch gebracht, waar een aantal andere beelden van de vroeger gestorven hoofden in een kring geplaatst zijn, en die in groote eer gehouden wordt.

Terwijl wij in het bovenstaande getracht hebben in groote trekken eene schets te leveren van merkwaardige gebruiken, die bij de Dajaks ter Westkust voorkomen, moeten wij toch doen opmerken, dat er onder de talrijke stammen dikwijls zulk een groot verschil van instellingen is optemerken, dat deze beschrijving slechts als een algemeen beeld kan gelden en tallooze afwijkingen daarbij voorkomen. Met name is dit het geval met de Dajaks, die de binnenlanden bewonen en niet onder den invloed der Maleische vorsten staan. Het zijn vooral de Kajans, die zich door vele eigenaardige gewoonten van alle andere Dajaks onderscheiden. Een enkele daarvan vinde hier eene plaats. Reeds door hun uiterlijk zijn zij gemakkelijk van de stammen ter Westkust te onderkennen, die dichter aan zee wonen, daar het tatoeëeren bij hen in zwang is, iets dat zij met de Dajaks van de Zuiderafdeeling gemeen hebben [1]). Nu eens zijn het de mannen, dan weder de vrouwen, dikwijls ook beide seksen die deze versieringen op het lichaam aanbrengen; reeds op 4 of 5 jarigen leeftijd wordt daarmede een aanvang gemaakt, en wel meestal aan handen en voeten, terwijl de overige lichaamsdeelen volgen, naarmate het kind ouder wordt. Zoowel naalden worden voor het tatoeëeren gebruikt, als een geel koperen staafje dat aan

[1]) Over het tatoeëeren bij de Beadjoe's zie den Hamer in T. B. G. XXX.

de eene zijde in een scherp, omgebogen puntje eindigt, en waarop met een stukje hout zachtjes geklopt wordt, totdat een weinig bloed uit de wonde komt. Wanneer het figuur geteekend is, dat men wil aanbrengen, wrijft men de huid in met het roet van boomhars, dat in water tot eene zwarte verf is opgelost; gewoonlijk volgt eene lichte ontsteking, maar eene ernstige ziekte kan ook het gevolg der kunstbewerking zijn. De ooren worden bij de Kajans soms met groote en zware ringen versierd, die de oorlellen zóó uitrekken, dat zij niet zelden tot aan de borst reiken. Zooals ons later blijken zal bezitten deze stammen, die ook door een forscher uiterlijk boven andere Dajaks uitsteken, eene bijzondere vaardigheid in het vervaardigen van ijzerwerk. Overigens verschillen ook de plechtigheden bij huwelijk en overlijden van die welken wij beschreven, doch zonder al te uitvoerig te worden is het niet mogelijk al deze afwijkingen te beschrijven, en moeten wij ons nu eenige oogenblikken met de Dajaks bezig houden, welken de zuidkust van Borneo bewonen, en die onder den naam van Ngadjoe's of Beadjoe's bekend staan [1]).

Vooral op zedelijk gebied onderscheiden deze Dajaks zich in ongunstigen zin van hunne stambroeders der Westerafdeeling. Want ofschoon een te vrije omgang tusschen beide seksen vóór het huwelijk ook daar maar al te zeer voorkomt, en ook later overtreding van de bezworen trouw niet zelden is, zoo is het er echter ver van af, dat hunne zeden zóó diep bedorven zijn, als die der Beadjoe's. Dit zal ons terstond blijken, als wij hunne godsdienstige gebruiken behandelen. Ofschoon den Beadjoe het denkbeeld van een eenig Opperwezen, Maharata, niet onbekend is, vinden toch ook eene menigte ondergeschikte en goedaardige geesten in zijne voorstellingen plaats, die sanggiangs genoemd worden, en meer nog dan de voornaamste Godheid met offers vereerd worden. Ook de booze geesten, antoeën, ontbreken niet en hun wordt het ontstaan der ziekten en de doodelijke afloop daarvan geweten. Maar terwijl

---

[1]) M. T. H. Perelaer. Ethn. beschrijv. der Dajaks. Zalt-Bommel 1870. Zie ook zijn Borneo van Zuid naar Noord. Rott. 1881. Korte mededeelingen gaf o. a. Grabowsky T. B. G. 25. 26 en Int. Arch. f. ethnogr. I Over de Dajaks in Koetei vindt men bijzonderheden bij Bock. Reis in O. en Z. Borneo. en The head hunters. London 1881. Zie over de kleederdracht van een vrouwelijk Dajaksch hoofd Tromp Int. Arch. f. ethnogr. III.

in zooverre tusschen de Beadjoe's en de Dajaks der Westerafdeeling groote overeenkomst bestaat, is de wijze, waarop de godsdienstige plechtigheden gevierd worden, zeer verschillend, want bij de eerstgenoemde stammen zijn er bepaalde personen aangewezen, om die feesten te regelen en te besturen. Ook onder hen vindt men Sjamanen, de Balians of priesteressen, tevens geneesvrouwen, die eene beduidende en zeer verderfelijke rol onder de inboorlingen spelen. Bij groote feestelijkheden treedt bovendien nog de Bassir op, die een mannelijke Balian en de eigenlijke opperpriester is. „De Balians," zegt Perelaer, „in de beneden-landen zijn tevens publieke vrouwen en de Bassirs maken, de geheele Dajaklanden door, een beroep van de gruwelen die het vuur des Hemels op Sodom deden nederdalen. Ja er zijn Bassirs in de Midden-Kahajan, welke geheel volgens den adat met een man gehuwd zijn en zijne sponde deelen. Gewoonlijk worden mooie meisjes en slanke jongens van 10 tot 12 jaren opgekocht en hun wordt dan het zingen en trommelen geleerd. Zoodra zij hierin eenigszins geoefend zijn, begeleiden zij de Balians op het eerste feest, maar van dit oogenblik zijn zij ook aan iedere ontucht, aan iederen gruwel prijs gegeven." En met dat al staan zij bij de bevolking in zeker aanzien, zoodat eene beleediging, haar aangedaan, met dubbele boete gestraft wordt. Hare kleeding bestaat uit een hoofddoek, die achter over het hoofd is uitgespreid, een lang baadje van rood katoen met halve mouwen, een lichtblauwen sarong en een soort van tournure, uit rotan gevlochten, die zij op dezelfde wijze dragen als dit vroeger bij onze dames het geval was. Zware armbanden bedekken hare armen tot aan den schouder toe. Met uitzondering van de hoofddoek is de Bassir op dezelfde wijze opgetooid. Geen feest wordt er gevierd, waarbij de Balians ontbreken; zij moeten offers brengen en gezangen aanheffen om de booze geesten te bezweren. Dit is al dadelijk het geval met het feest, dat na de geboorte van het kind wordt gegeven en waarbij dit zijnen naam ontvangt. Deze naam hangt eenigszins van het toeval af, want een zevental der oudste ongehuwde bloedverwanten snijden elk een stokje af, die in een kom rijst geplaatst worden en eenen naam onvangen; de moeder kiest, op goed geluk, een der stokjes en nu krijgt het kind den naam, die daardoor vertegenwoordigd werd. Ook bij het huwelijk ontbreken de Balians niet; ook hier is het huwelijk bij djoedjoer gebruikelijk, maar,

althans naar de berichten van den Hr. Perelaar, met dien verstande dat de koopprijs eerst dan aan de vrouw vervalt, wanneer de man haar ontrouw wordt, iets dat niet zoo heel zelden het geval is, terwijl ook ontrouw der vrouw maar al te vaak voorkomt, 't geen ons niet verwonderen zal wanneer wij weten dat de Beadjoe vaak eerst op gevorderden leeftijd huwt, krachteloos en afgemat, ja zelfs door onnatuurlijken wellust uitgeput. Een sterk bewijs voor de lage trap van zedelijkheid, waarop de Dajaks der Zuidkust staan, is het welgevallen dat vele mannen in het schenden der huwelijkstrouw door hunne vrouwen hebben, zoodat zij haar zelfs daartoe aanzetten, alleen om de boete te verdienen, die de vreemde echtbreker betalen moet. De volgende plechtigheden worden bij het sluiten van het huwelijk in acht genomen. Wanneer de voorteekenen niet ongunstig zijn en het huwelijk op den bepaalden dag kan voltrokken worden, geleiden een drietal bloedverwanten van de bruid den bruigom naar het huis zijner aanstaande; de aanzienlijkste van het gezelschap, dat daar in grooten getale vereenigd is, neemt nu het woord en bezweert onder allerlei formaliteiten de sanggiangs het jonge paar te beschermen, waarbij hij tevens hunne bezittingen optelt; maar daarbij draagt hij zorg, die veel hooger op te geven, dan werkelijk het geval is, want de geesten stellen meer belang in eenen rijken bruigom, dan in een arm paar. De Balians volgen dit voorbeeld, en eindelijk herhalen nog eenigen uit het gezelschap de bezweringen, waarvoor zij recht op eene zekere betaling hebben. Onmiddellijk daarna worden bruid en bruigom op zeven plaatsen van het lichaam met het bloed van een karbouw, een kip, een woudduif en een varken ingesmeerd; de feestvierenden gelooven dat de sanggiangs daaronder het bloed gemengd hebben van dergelijke dieren, die den geesten toebehooren. Evenals op Java mogen de jonggehuwden den eersten nacht geen slaap genieten; den volgenden dag heeft er nog eene roeipartij plaats, die altijd in een zwempartij van de jonggehuwden moet eindigen, daar men het vaartuig, waarin zij zich bevinden, laat omslaan, als een teeken dat ook zoo alle dreigende onheilen mochten worden weggenomen.

Wonen wij ten slotte, voordat wij van onze Beadjoe's afstappen, het doodenfeest bij, dat eenigen tijd na de begrafenis gegeven wordt, ten einde eene vereeniging daar te stellen van de beide deelen der ziel, die na het overlijden gescheiden zijn. Want de Beadjoe gelooft

even als vele bewoners van den archipel, dat de ziel een dubbel bestaan heeft, en wel de levensadem, liau genaamd en de karabang of de ziel der stoffen, zooals de beenderen, nagels enz. De laatste blijft bij het lijk, totdat het doodenfeest gegeven is, terwijl de liau reeds dadelijk de betere gewesten opzoekt. Soms duurt het eenige jaren, vóórdat de bloedverwanten in staat zijn dit feest te bekostigen en dan moeten beide helften het zoolang zonder elkander doen, tenzij de liau even een uitstapje maakt om de karabang te bezoeken. Intusschen wordt het lijk in het bosch bewaard en in een stellaadje of lijkenhuisje neergezet, dat de kist bevat, die met een licht dakwerk van nipah-bladeren overdekt wordt. Gewoonlijk wordt de bodem der kist doorboord en een buis van bamboe of een aarden pot daaronder geplaatst, om de afvloeiende vochten op te vangen. Maar zoodra het geld voor het feest bij elkaar is, wordt de stellaadje, die de kist bevat, uit het bosch gehaald, waar men het lijk voorloopig geplaatst heeft en naar een loods gebracht, die voor het feest gebouwd en zoo fraai mogelijk versierd is. Alle gemeenschap te water wordt bij het dorp gestremd, want de rivier is pamali geworden, zoolang het feest duurt, d. w. z. zeven dagen. De eerste dag wordt meestal besteed aan het bereiden der versnaperingen, die later zullen worden opgedischt, terwijl de Balians bij het vallen van den avond hare bezweringen aanheffen. De 2de dag wordt met gruwzame plechtigheden doorgebracht, althans wanneer het Gouvernement niet tusschenbeiden komt, want dan worden eenige menschen, pandelingen of slaven, ter eere van den overledene geslacht. Zij worden daartoe reeds eenigen tijd te voren in houten kooien geplaatst en behoorlijk gevoed; op den dag van het offer bindt men ze aan palen, die door een menschenhoofd met uitstekende tong bekroond worden, en onder het gezang der priesteressen worden zij langzaam door de lansen der aanwezenden afgemaakt, en hun het hoofd van den romp gescheiden. De lijken worden dan op een brandstapel verbrand. Waar de Ned. regeering macht genoeg bezit, neemt een karbouw de plaats van de slachtoffers in. Het groote feest wordt echter op den 3den dag gevierd. Nadat men zich te goed gedaan heeft aan het eten, dat eigenlijk voor den doode bestemd was, worden de beenderen uit de stellaadje gehaald en met de asch der gedoode pandelingen vermengd in eene andere kist gelegd, die nu met groote staatsie en onder het slaan van

metalen bekkens naar het familiegraf gebracht wordt, waar zij onder een dak van bladeren op 12—18 voet hooge palen staat, aan welken men den vorm van menschenbeelden gegeven heeft. Terwijl de tocht naar het graf onder diep rouwbetoon geschiedt, is het tegendeel bij de terugkomst het geval; zelfs is het een gewoon verschijnsel dat de aanwezenden een ruim gebruik van den rijstwijn maken, zoodat zij smoordronken in hun dorp terugkeeren. De volgende dagen worden aan allerlei feestelijkheden gewijd, waaronder het feestmaal van den 5den dag vermelding verdient, een maal dat soms door een duizendtal genoodigden wordt bijgewoond, en waartoe geen gast wordt toegelaten dan nadat hij eenen boomstam, die den toegang tot de feestloods afsluit, met zijnen koppensneller doorkliefd heeft, terwijl hij daarbij opgave van al zijne bezittingen en van de door hem gedoode vijanden moet doen. Dit laatste is noodig om den overledene tot een rijk man te maken, want de helft dier goederen en gedooden behoort hem toe, — doch alleen in de hoogere sfeeren, waarin hij verkeert. De laatste dag is bestemd, om de naaste familie van den overledene te reinigen en booze geesten te verdrijven; zij wordt daartoe in een prauw de rivier opgeroeid en daarna in het water geworpen, 't geen tot driemaal toe herhaald wordt. 's Avonds worden de sangiangs geraadpleegd, of het feest aan alle vereischten voldeed; is dit het geval niet, dan moeten nog eenige kippen geslacht worden, maar zijn de geesten tevreden, dan wordt het doodenfeest zonder verdere plechtigheid besloten.

Aan eene nauwkeurige beschrijving van de verschillende, ons dikwijls slechts zeer gebrekkig bekende gebruiken en zeden, welken bij de ontelbare stammen in zwang zijn, die onder den naam van Alfoeren worden te saamgevat, valt binnen het ons gestelde bestek niet te denken [1]). Wij moeten ons dus vergenoegen slechts één dier volkeren meer in bijzonderheden te behandelen, en hier en daar enkele merkwaardige gewoonten van andere Alfoersche stammen in te lasschen. En ofschoon eene dergelijke keuze altijd eenigszins willekeurig moet zijn, meenen wij toch geen misgreep te doen wanneer wij de bewoners van de Minahasa, vóór dat de Europeanen

---

[1]) Te minder omdat zelfs bewoners van Alfoersche dorpen andere Alfoeren, op een afstand van slechts weinige uren wonende, ternauwernood kunnen verstaan.

met hen in onmiddellijke aanraking kwamen, als een der hoofdtypen onder de Alfoeren aan den lezer voorstellen, — eene voorkeur, die zich ook hierdoor laat verdedigen, dat zij ons de gelegenheid geeft te doen opmerken, hoe velen dier gebruiken, welke maar al te vaak misbruiken waren, onder den invloed van het Christendom verdwenen en allengskens voor eenen toestand plaats maakten, die eene belangrijke bladzijde in onze koloniale geschiedenis beslaat.

Merkwaardig is de overeenkomst welke vroeger tusschen de Alfoeren der Minahasa en de Dajaks bestond, 't geen zich gemakkelijk laat verklaren uit den lagen trap van beschaving en godsdienstige ontwikkeling, dien beiden innamen. Ook bij de eerstgenoemden werden een aantal geesten vereerd, die den naam van empongs dragen, en wier vereering waarschijnlijk met de hulde samenhangt, aan gestorven voorouders betoond. Boven hen allen verheven is het Opperwezen, eveneens empoeng genaamd, doch door den bijnaam de oudere (toewah) onderscheiden, die door sommigen voor den Schepper gehouden wordt. De verblijfplaats der goden is in de lucht, op de bergen, onder den grond, bij groote boomen of steenen, waar de feesten ter hunner eer gegeven, — de fosso's, — gehouden worden [1]). Eene dergelijke offerplaats, paposanan genaamd, bestaat uit een viertal bamboe-paaltjes, ongeveer 3 voet hoog, welke door latjes verbonden worden, en met kransen van bladeren versierd zijn. Ten einde de empongs in de gelegenheid te stellen de offers te gebruiken wordt een touw van gevlochten rotan aan den tak van den heiligen boom gehangen en aan de offerplaats bevestigd, zoodat de goden daar langs kunnen nederdalen, waartoe zij soms op weinig beleefde wijze door den priester worden uitgenoodigd. Zeer talrijk zijn de verschillende fosso's, die gegeven worden, zoodat men ze zelfs in tweeërlei soort verdeeld heeft: de familie- en de dorps-fosso's, welke laatsten ten algemeene nutte zijn en door allen bekostigd worden. De eigenlijke offerpriesters zijn Sjamanen, walians genaamd; elk dorp bezit eenigen dier mannen — want alleen in het Zuiden der Minahasa bekleedden vrouwen deze betrekking, — in afdeelingen verdeeld die elk onder 2 of 3 hoofdpriesters staan. Andere priesters, die niet tot de walians behooren, mogen slechts kleine offers brengen zooals

[1]) Een beschrijving eener fosso, nog in 1881 gevierd, geeft Boddé. Med. Ned. Zend. XXVI.



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

SUIKERRIET IN EEN INLANDSCHEN KAMPONG.
(Lampongsche districten).

de masawal, of priester voor de dooden, de menanalingga of vogelhoorder, de toemoetoengep die voor het openen van de rijstvelden zorgt en de leleen, die de eigenlijke priester der rijstakkers is. De fosso's, die met behulp der genoemde walians gegeven worden, hebben hoofdzakelijk ten doel afwending van ziekte en rampen, bede om voorspoed en het verdrijven van booze geesten, want ook bij den Alfoer ontbreekt het niet aan voorstellingen van booze geesten, die op allerlei wijze moeten geweerd worden. Dat deze feesten, die in den regel tot groote uitspattingen, dronkenschap en onzedelijkheid leiden, onderling zeer verschillen, spreekt wel van zelf. Het is echter onmogelijk ze hier allen te beschrijven, zoodat wij ons tot het bijwonen van het negendaagsche mawalian of groote offerfeest moeten bepalen, ten einde een denkbeeld te krijgen van de wijze waarop de Alfoer zijnen goden eer bewijst. Daartoe maken wij hoofdzakelijk gebruik van de beschrijving door de HH. Wilken en Graafland gegeven [1]).

Het feest begint met een plechtigen omgang van den offeraar en zijne naaste familie, benevens een groot aantal priesters (20 tot 30, soms meer). Allen zijn feestelijk uitgedost; de groote priester draagt het offer, terwijl de overigen prevelend om den zegen smeeken. Bij het huis van den offeraar gekomen, waar reeds de paposanan gereed gemaakt en met bloemen en bladeren versierd is, legt de priester het offer op de bepaalde plaats. Voorloopig bestaat het uit een weinig sirih, pinang, kalk en tabak; op den laatsten dag echter wordt het met rijst, palmwijn en een klein stukje van het hart van een der geslachte varkens aangevuld en eerst daarna worden de goden verzocht het te willen nuttigen. Vervolgens gaan allen naar het huis van den offeraar; de hoofdpriester deelt een kokosnoot in tweeën, en zegent de geheele familie, waarop de overige priesters eenige onverstaanbare gebeden prevelen en dan den empoeng Lembej uitnoodigen in hun midden te willen komen, terwijl de hoofdpriester al bevende en sidderende de oogen in verschillende richtingen schuw en angstig naar boven slaat, waarmede hij de komst van de godheid wil te kennen geven die daarop bij hem zijn intrek neemt. Dit ge-

[1]) Graafland. De Minahasa, en in Med. Ned. Zendingg. XXV. P. N. Wilken. Med. Ned. Zend. VII.

wichtig oogenblik duidt hij aan door eenige vreeselijke en afschuwelijke trekkingen en door een paar sprongen, die hij op een daarvoor bestemde plank doet, terwijl hij een bundel blaren heen en weer zwaait. Al dansende doet hij de geheele woning daveren en vertelt zingende de geschiedenis van een der goden, doch na korten tijd wordt hij door een anderen walian vervangen en dit gaat zoo nacht en dag door. Op den 5en of 7en dag wordt de tong van den offerpriester, zooals de priesters voorgeven, besneden; deze valt dan onmiddellijk neêr en geeft in schijn den geest. Opdat men niet zou zien dat hij nog ademt, bedekken de andere walians hem met een laken; volgens hunne bewering geschiedt dit echter om de tong voor vliegen te beschutten. Als een bewijs dat er werkelijk stukjes van de tong afgesneden zijn, vertoonen zij brokjes van een hanekam, die met benzoïn berookt worden, om ze tegen bederf te bewaren. Hierna wordt de priester weder in 't leven teruggeroepen, 't geen door het zwaaien van een rookvat en door fluiten geschiedt, maar zoolang hij zijn tong niet geheel teruggekregen heeft, houdt hij zich stom, doch nadat hij een weinig sirih ontvangen heeft, kan hij weder spreken als te voren. Op den 9en dag worden er 9 varkens geslacht en uit de harten der gedoode dieren wordt de toekomst van den offeraar voorspeld, die altijd gelukkig is; „jammer maar," zegt Graafland, „was ik eens getuige dat de fossomaker den geest gaf gedurende de schoonste voorspelling van een tal van levensjaren." Sommigen dier fosso's eindigen in een zoogenaamd pelsier (pleizier), dat in het werpen van geld en andere voorwerpen onder de verzamelde menigte bestaat, waarbij vooral eene in olie gekookte en daardoor zeer gladde kokosnoot een hoofdrol speelt. De gelukkige, die deze weet te grijpen en te behouden heeft aanspraak op een vrij groote belooning. Na deze beschrijving zal het den lezer wel niet vreemd voorkomen dat de Alfoeren, niet minder dan de Dajaks, zich door allerlei voorteekens zelfs in hunne dagelijksche bezigheden laten leiden. Gaat een Alfoer op reis en ontmoet hij een slang, dan is dit voldoende om hem te doen terugkeeren, zelfs dan wanneer de tocht bijna volbracht was; vertoont er zich veel schuim op het water bij het koken van varkensvleesch dan is dit een slecht voorteeken; uit het gefluit van allerlei vogels meent hij de toekomst met zekerheid te kunnen opmaken, ja zelfs is er een afzonderlijke fosso ingesteld om den vogel mangoeni te hooren fluiten, wanneer

groote onheilen de negorij hebben getroffen. Zullen dezen worden afgewend, dan is het noodzakelijk dat een tweetal priesters met 9 helpers dien vogel hooren fluiten, en bijzonder gelukkig is het voorteeken, wanneer de mangoeni op een palmboom 107 maal achtereenvolgens zich laat hooren. Om dit doel te bereiken laten de priesters het aan geene kunstmiddelen ontbreken, zooals het nabootsen van zijn gefluit om hem op dien boom te lokken enz. Tegen het onheilspellend geroep van vogels meent de Alfoer zich echter te kunnen dekken door zijne ooren met boomwol toe te stoppen. En evenals bij de Dajaks door het pamali sommige zaken in een bijzonderen toestand verkeeren, zoo treft bij de Alfoeren het posan enkele handelingen en doet ze als ongeoorloofd beschouwen. Zoo mag de Alfoer de namen zijner schoonouders niet noemen, en moet zich vergenoegen de eerste lettergreep daarvan uit te spreken; overtreedt hij dit gebod dan spuwt hij zeggende; „Ik heb verkeerd gedaan," en herhaalt hij de overtreding, dan wordt hij door zijn vrouw streng berispt. Brengt hij vuur in de hut, die op zijn akker gebouwd is, dan mag hij op weg derwaarts met niemand spreken, en moet links uitwijken; legt hij eenen nieuwen tuin aan dan mag hij met niemand, zelfs niet met zijne vrouw, gedurende 3 dagen spreken; hij moet zich in zijn vertrek opsluiten en al zijne behoeften daar verrichten. Geen gekapt hout mag langs rijstakkers na den zaaitijd worden vervoerd, omdat de muizen dan het gezaaide zouden vernielen enz. En om nog op een andere overeenkomst met de Dajaks te wijzen, zoo was ook het koppensnellen onder hen zeer in zwang (even als bij de bewoners van het eiland Nias), en werden er zelfs fosso's gegeven, om krijgers daartoe aan te moedigen, doch in de Minahasa is de kracht der beschaving genoegzaam doorgedrongen en oefent het Gouvernement bovendien voldoenden invloed uit, om daaraan voor goed een einde te maken. Maar dáár, waar de Alfoer aan zich zelven is overgelaten, behoort het koppensnellen tot de nationale gebruiken. Menschenoffers bij den bouw van een huis en bij de ter aarde bestelling van aanzienlijken waren ook onder de Alfoeren niet zeldzaam.

Bijna onmiddellijk na zijn geboorte is de Alfoer door allerlei symbolische handelingen omringd. Als een kind 2 of 3 dagen oud is moet het worden gebaad en daartoe moet het uit de woning naar beneden gebracht worden, want ook in de Minahasa zijn de huizen

op hooge palen gebouwd, terwijl oorspronkelijk op de meeste plaatsen één huis aan vele huisgezinnen ten verblijfplaats strekte. De afzonderlijke vertrekken bevinden zich in het achtergedeelte, terwijl een voorgalerij tot gemeenschappelijken gang dient. Gedurende den tocht van het kind moet er zorgvuldig tegen gewaakt worden, dat niemand niest, want dat spelt onheil; maar gelukkig munten de goden in de Minahasa niet door groote slimheid uit, want gebeurt dat toch, dan gaat men weêr naar boven, en nu eten de walian en de moeder zamen een stuk pinang en zeggen dan: „wij hebben eenen anderen dag" en de goden zijn gefopt en het onheil is afgewend. De moeder vergezelt het kind naar de rivier, ofschoon zij zich wel niet „lekker" zal gevoelen, tengevolge van de zeer eigenaardige behandeling die men haar na de bevalling doet ondergaan, daar men haar, evenals de Atjehsche kraamvrouwen, op een rustplaats van bamboe aan de hitte van een groot vuur bloot stelt, zoodat het soms weinig scheelt of zij wordt geroosterd. Iets dergelijks vindt men o. a. ook bij sommige Bataks en Timoreezen terug. Bij het baden hebben allerlei symbolische plechtigheden plaats, die op het verdrijven van booze geesten door middel van vuur doelen, en waarbij de walian den wensch uitspreekt, dat ziekten, die het kind mochten bedreigen, op het water zullen wegdrijven. Bij de terugkomst wordt een varken geslacht en uit zijn hart de toekomst voorspeld, die altijd gunstig is. De naamgeving heeft gewoonlijk onmiddellijk na de geboorte plaats, maar eenigen tijd later wordt dit herhaald en een fosso, waarbij varkens geslacht worden enz. mag ook dan weder niet ontbreken. Aan de opvoeding van het kind wordt bitter weinig zorg besteed, maar voor een groote zaak wordt gewaakt, dat de jongen de voorbeschiktheid heeft om met der tijd den palmwijn of sagoweer te verkrijgen, die helaas! in het leven van den Alfoer zulk een groote rol speelt. Tot dat einde wordt hij, ofschoon ter nauwernood een jaar oud, als een volwassen Alfoer met al de voorwerpen uitgerust, die tot het tappen van den sagoweer noodig zijn, en nu moet een walian door eenige symbolische handelingen hem als het ware in het beroep inwijden. Aan het meisje wordt op een dergelijke wijze de voorbeschikking gegeven om te koken en varkens te verzorgen. De besnijdenis is ook den heidenschen Alfoer niet onbekend, ofschoon zij bij hem geen godsdienstig karakter heeft en slechts voor het huwelijk moet voorbestemmen. Want hoewel de ouders

zooveel mogelijk van de krachten hunner kinderen op het veld en in huis gebruik maken, zoo beijveren zij zich echter ook om hen in het huwelijk te doen treden. En dit werd zeer bevorderd door de vrije manier, waarop het den jongelieden ook in de Minahasa geoorloofd was met elkander om te gaan, — eene gewoonte, die de onzedelijkheid maar al te zeer in de hand werkte. Op allerlei wijzen zijn zij in de gelegenheid met elkander kennis te maken; de gemeenschappelijke arbeid op de velden, de groote feesten, die in de negorij gevierd worden, deze en zoovele andere vermaken bieden den jongeling gelegenheid te over, om zijne keus onder de meisjes van het dorp te doen. De aangevangen kennismaking wordt nu op eene hoogst eigenaardige wijze voortgezet. „Een jongman," zoo verhaalde eene Alfoersche aan Graafland, „heeft het voornemen kennis met een meisje te maken. Hij gaat 's avonds naar huis, en zij maakt hem daar eene slaapplaats gereed. De ouders weten het en stellen er een eer in, dat er meerderen komen bij afwisseling, maar waarschuwen hunne dochter, voorzichtig te zijn. Tegen den morgen verwijdert hij zich, omdat er nog geen verkeer bestaat, en het zonder kennisgave van verkeer opspraak zou geven, dat hij daar geslapen heeft. Dat herhaalt zich meer en meer; men wordt in huis daaraan gewoon. Het meisje moet hem gedurig wekken vòòr het dag wordt; eindelijk blijft hij tot de dag aanbreekt en men zijn aanwezigheid bemerkt. Dat is zijn wensch — en nu krijgt de zaak haar beslag. Teruggaan zou schandelijke ontrouw zijn! Maar soms laat zij den een of den ander van hare vrijers er in loopen, door hem niet te wekken, niettegenstaande hij volstrekt geen plan had met haar in den echt te treden."

Het huwelijk bij wijze van djoedjoer is ook bij de heidensche Alfoeren de meest gebruikelijke wijze; hooge prijzen worden soms voor eene vrouw besteed, 't geen natuurlijk een hinderpaal tegen veelwijverij op grooten schaal is, ofschoon het veelvuldig voorkomen van echtscheidingen daardoor niet belet kan worden. Dat het ook bij den Alfoer niet aan feesten bij gelegenheid van het huwelijk ontbreekt, spreekt wel van zelf; zij bestaan hoofdzakelijk in het aanrichten van eenen grooten maaltijd en in eenen optocht naar het huis van den bruidegom, waarbij de bruid door geschenken bewogen moet worden om bruggen over te trekken of den trap van het huis van haren echtgenoot op te klimmen. Den volgenden morgen wordt de

muis gezocht, d. w. z. beide echtgenooten gaan met een walian naar de grenzen van het dorp, en daar steekt de laatstgenoemde een stukje bamboe in den grond zeggende: „Hier is eene muis, even ontelbaar als de haren op de huid der muis, zoo zullen ook uwe rijkdommen zijn." Het geheel wordt door een groote fosso besloten. Het huwelijk tusschen leden van denzelfden stam (endogamie) is onder de Alfoeren der Minahasa gebruikelijk; vroeger kwamen huwelijken tusschen naverwante personen voor, zelfs van vader en dochter. De stelling der vrouw is ongeveer gelijk aan die van den man[1]); hij noemt haar behalve „kookster", „stampster" ook „leunster" „opkweekende" en „eetgenoot." De vrouw neemt bij den man haren intrek; aanvankelijk vaak in de woning van zijne ouders, waar hun een vertrek wordt afgestaan, doch tegenwoordig betrekken de echtgenooten al zeer spoedig, zoo dit eenigszins mogelijk is, eene eigene woning.

Ofschoon in den regel het leven van den Alfoer al even eentoonig voorbijgaat, als dit bij de meesten der door ons beschreven stammen het geval is, bestaat er echter bij hen eenige afwisseling door de mapaloes of gemeenschappelijke bearbeiding der velden, die wij in een volgend hoofdstuk zullen beschrijven. Bovendien brengen allerlei vermaken de bewoners derzelfde negorij veelvuldig met elkander in aanraking, zooals de verschillende dansen, die door mannen en vrouwen gemeenschappelijk op de open plaatsen der dorpen worden uitgevoerd, en die soms door improvisatie van de deelnemers worden vervroolijkt, waarbij het ieder vrijstaat door spot en scherpe hatelijkheden den ander te smaden, — maar op zijn beurt heeft hij hetzelfde te wachten. Onder deze dansen is vooral geliefd de meramba, een rondedans, waarbij de deelnemers in lange rijen achter elkander op een bepaalde maat in een kring rondloopen, steeds met den rechtervoet stampend, en waarbij elk der deelnemers zijn rechterhand op den schouder van zijn voorganger laat rusten. Een beurtzang, waarbij één voorzingt en de anderen het gezang in koor herhalen, begeleidt den dans. Maar al te vaak eindigt dit vermaak in vuile en schaamtelooze aardigheden; dikwijls nemen de vrouwen dan de vlucht, maar in sommige districten doen zij daaraan mede en overtreffen dan nog de

---

[1]) Med. Ned. Zendingg. XVII.

mannen in onzedelijke praatjes. Een ander, zeer geliefkoosd vermaak is het doen van verhalen en het opgeven van raadsels, dikwijls zeer onkiesch, waartoe de mannen, onder het genot van sirih en sagoweer, althans wanneer het gezelschap groot is, onder een afdak op den grond zitten, en de vrouwen eerst boven blijven, doch weldra zich met de anderen vermengen. Bij bezoeken van hooge ambtenaren heeft er een bijzondere plechtigheid plaats: de kabesaran, die in een soort van parade bestaat waarbij een aantal Alfoeren, in den alouden wapendos getooid, militaire bewegingen of krijgsdansen uitvoeren, en krijgsliederen opdreunen. Dat bij dergelijke gelegenheden de hoofden niet ontbreken spreekt wel van zelf. Zij bestaan uit de districtshoofden of hoekoembesar, die somtijds den hoogeren titel van majoor ontvangen en als onderscheidingsteeken een stok met gouden of zilveren knop en een zonnescherm voeren. Gewoonlijk worden zij uit de aanzienlijke geslachten gekozen en gaat de betrekking van vader op zoon over. Op hen volgt de hoekoem-toewa en de negorij-hoofden, die weder mindere hoofden tot hunnen dienst hebben.

Ofschoon de beoefening der geneeskunde niet geheel bij de Alfoeren ontbreekt, bestaat zij hoofdzakelijk slechts in het toedienen van eenige bladeren, wortels of kruiden, zonder eenig leidend beginsel, en waarbij vooral op de goede of kwade voorteekens moet worden gelet. Is de zieke zoover, dat men aan zijn herstel begint te wanhopen, dan is slechts één middel dat baten kan; men moet de ziel terugvoeren, die zich uit het lichaam verwijderd heeft. Dit geschiedt door de hulp der walians, die zich buiten het dorp begeven, en dan de ziel tot zich roepen, evenals men jonge honden lokt. Na langer of korter wachten verklaart de walian dat de ziel, die zich slechts eventjes verwijderd heeft, terugkeert; een sarong, die hij daartoe medenam, wordt geopend en de ziel daarin gevangen en goed opgesloten en zoo bij den lijder teruggebracht. Maar dikwijls helpt ook dit middel niet, en de zieke bezwijkt. Onder een vervaarlijk geschreeuw der aanwezenden wordt de stervende in een zittende houding geplaatst, met de armen over de borst gekruist, en zoodra hij overleden is wordt het lijk op een stoel gezet en met doeken versierd. Nu komen de masawal en de meeres te pas. De eerste maakt een klein offer voor den afgestorvene, geeft hem een halve pinang en werpt de andere helft onverschillig weg, spreekt over de voorouders,

beveelt den doode zich te baden, te kammen en te kleeden en jaagt zijn ziel weg, dreigende haar met zijn zwaard te zullen dooden! De meeres vertelt in den laatsten nacht van rouwbeklag de geschiedenissen der voorouders, waarbij hij echter zorgen moet geene fouten te maken, wil hij niet onbarmhartig worden uitgelachen. Soms springt men op een vreemde wijze met den doode om, daar men in den mond van het lijk een rookend biesje met tabak gevuld steekt, totdat hij in zijne laatste rustplaats is bijgezet. Deze is niets anders dan een groote steenen pot met een zwaar deksel, en daarin worden de lijken achtereenvolgens gestopt, totdat de pot vol is en er, niettegenstaande de zwaarte van het deksel, geen lijk meer bij geplaatst kan worden. Aan fosso's ontbreekt het niet, maar het geheele lijkfeest wordt door een zeer vreemde ceremonie besloten, waarbij de deelnemers elkander, onder vroolijk gejoel, met houtskool zwart maken en dan zich gezamenlijk te water begeven, om de droefheid te laten afdrijven.

Veel van het bovenstaande is thans niet meer van toepassing op de overgroote meerderheid der Alfoeren, die de Minahasa bewonen. Dit is hoofdzakelijk te danken aan den invloed der zendelingen, die nevens de verspreiding van het Christendom ook de bevordering van beschaving door middel van onderwijs beoogden, en een geheele verandering in de levenswijze en zeden der Inlanders tot stand brachten. Waar het Christendom heerscht heeft de oorspronkelijke kleederdracht, de tjidako of schaamgordel, voor een behoorlijke kleeding plaats gemaakt, worden de huizen beter gebouwd en wordt vooral het vaak zoo onzedelijk samenwonen van vele huisgezinnen tegengegaan, terwijl het bijgeloof en de barbaarsche plechtigheden verdwijnen. „De Alfoeren," zoo zegt Dr. Bleeker, wiens getuigenis niet verdacht is, „voor zooverre zij tot het Christendom zijn bekeerd of in het Christendom zijn opgevoed, en zelfs de nog heidensche Alfoeren zijn blijkbaar andere menschen geworden van meerdere beschaving en zachtere zeden; zij wonen beter, zij voeden zich beter, zij kleeden zich beter." En Wallace voegt er bij: „de Inlanders zijn nu het vlijtigste, vreedzaamste en meest beschaafde volk in den geheelen archipel. Ze zijn het best gekleed, gehuisd, gevoed en ontvangen de beste opleiding en zij hebben eenige vorderingen gemaakt op den weg naar een hoogeren maatschappelijken toestand. Ik geloof dat nergens elders een voorbeeld

bestaat van zulke treffende resultaten in een zoo korten tijd." Want de invloed van het Christendom dagteekent eigenlijk eerst van 1830. Ofschoon de Compagnie het werk der bekeering ook in Menado niet uit het oog verloor en op het pad voortging, dat reeds Roomsch Katholieke geestelijken, zooals de beroemde Franciscus Xaverius, hadden ingeslagen, waren de resultaten toch zeer gering, zoodat in het begin dezer eeuw het Christendom geheel in verval was; iets dat er in de eerste jaren niet op verbeterde, daar Menado slechts van tijd tot tijd door predikanten bezocht werd en de gemeenten overigens aan zichzelven werden overgelaten. Eerst met de komst van den zendeling Hellendoorn, en vooral van Riedel en Schwarz brak een betere tijd voor de Minahasa aan. Jaar op jaar namen de bekeeringen onder de heidensche bevolking toe[1], — (de Moslemen, die trouwens zeer gering in aantal zijn (5749) en meest van vreemden oorsprong, blijven bijna zonder uitzondering hunnen godsdienst getrouw), — zoodat op ultimo 1892 van de 155.147 Inlanders en met dezen gelijkgestelden, die de Minahasa bewonen, 138.359 het Christendom hadden aangenomen.[2]) Terecht begrepen zij, die daar het Christendom predikten, dat het noodzakelijk was het onderwijs gelijken tred met de verkondiging van het Evangelie te doen houden. Tal van scholen werden in de verschillende

---

[1]) De Bantiks, een kleine stam, in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaats wonende, krachtig van lichaamsbouw en zich gunstig onderscheidende door groote energie, bleven lang de oorspronkelijke zeden getrouw, en zijn eerst onlangs tot het Christendom overgegaan. Zie een eigenaardige beschrijving van dien overgang, in dichtmaat opgesteld door den Hoekoem besar der Bantiks in Med. Ned. Zend. XXXVI.

[2]) Deze cijfers, ontleend aan Med. Ned. Zendinggen XXXVII p. 392 verschillen eenigszins van die, welken in het Regeeringsverslag voorkomen. Tot de Protestantsche kerk behooren 134.277 Christenen die verdeeld zijn over 237 gemeenten met 1 predikant te Menado, 10 hulppredikers en 67 Inl. leeraars. Deze gemeenten, die door zendelingen werden gesticht, behooren thans allen tot de gevestigde kerk, daar zij sedert 1875 geleidelijk aan het Gouvt. werden overgedragen. Hare leeraren worden uit 's lands kas bezoldigd, in tegenstelling met de zendinggemeenten, wier zendelingen in dienst van de zendinggenootschappen staan. De hulppredikers worden benoemd uit zendelingen, van wie blijkt dat zij door de Commissie tot de zaken der Prot. kerken in N. O. en W. Indië of door het bestuur der Prot. kerken in N. I. tot het leeraarsambt bekwaam en gerechtigd zijn verklaard. De R. Katholieke kerkelijke afdeeling (statie) Menado omvat de residentiën Menado, Amboina en Ternate met 4.619 Inl. Christenen, wier kerkelijke belangen door een pastoor en een hulpgeestelijke worden behartigd. De nog aanwezige heidenen bewonen meest Menado (Chineezen) en de afdeelingen Belang en Amoerang, doch komen bovendien nog hier en daar in kleinen getale verstrooid voor.

negorijen opgericht, en zelfs werd te Tanahwangko een kweekschool voor Inlandsche onderwijzers gesticht die, zooals wij weten (Dl I. p. 342), later naar Toerangan werd overgebracht en van groot nut was voor de vorming van Inlandsche onderwijzers. Aanvankelijk was het onderwijs geheel in handen der zendelingen; tengevolge van de beperkte middelen kon het onderwijs niet op het peil worden gebracht, waarop het behoorde te staan. De aangewezen weg voor de Regeering zou zeker wel geweest zijn om het goede, dat reeds tot stand gebracht was, te helpen schragen, en door het verleenen van subsidiën aan die scholen, verbonden aan nauwlettend toezicht, der zending de gelegenheid te verschaffen aan de bevolking, die tot het Christendom was overgegaan, goed onderwijs te geven met behoud van datgene, wat reeds tot stand was gebracht. Maar de regeling van het Inlandsche onderwijs in 1871 ging uit van het beginsel van volstrekte neutraliteit, dat zeker in vele opzichten aanbevelenswaardig is in een land, door belijders van verschillende richtingen bewoond, maar niet wenschelijk schijnt in eene streek als de Minahasa, door pas bekeerde Inlanders bewoond, die gelukkig nog niet door verschillen omtrent geloofspunten werden verdeeld en geen gemoedsbezwaren hadden tegen den geest, die voorzat bij het onderwijs, zooals het reeds gegeven werd. In stede van dien weg volgde het Gouvernement een stelsel, dat eerder naar tegenwerking der Evangelisatie zweemde; sedert 1874 werden eene menigte Gouvts. scholen opgericht, vaak op weelderigen voet geschoeid, die aan de zendingscholen eene zware concurrentie aandeden en de beste onderwijzers tot zich trokken. Aan de laatstgenoemde inrichtingen van onderwijs kon, volgens de bepalingen van S. 1874.99 geen subsidie verleend worden, daar dit alleen uitgereikt werd wanneer geen godsdienstig onderwijs op school werd gegeven. Geen wonder dan ook dat de genootschapsscholen voor een groot deel in gebrekkigen toestand verkeeren; zij moeten grootendeels worden onderhouden door het Ned. zendelinggenootschap, dat eene vaste som beschikbaar stelt, die ongeveer voor de helft toereikende is voor de bezoldiging van het onderwijzend personeel, terwijl de bevolking in het overige moest voorzien. Thans is echter door de bepaling van S. 1890.224 het geven van subsidiën aan scholen, ook op Christelijk-godsdienstigen grondslag gevestigd, mogelijk gemaakt; het is zeer te wenschen dat daarvan gebruik zal worden gemaakt

om de genootschapsscholen, die thans maar al te zeer tegenover de Gouvts. scholen afsteken, in staat te stellen de noodige verbeteringen in personeel en hulpmiddelen aantebrengen.[1]) In de Minahasa waren op ult. 1892 aanwezig 128 genootschapsscholen, bezocht door 7735 kinderen. Het onderwijs is er, in den regel althans, zeer elementair, — van daar ook wel de naam volksscholen aan hen gegeven, — en wordt niet zelden als voorbereidend onderwijs voor de Gouvts. scholen benuttigd.

Niet alleen in de Minahasa heeft het Christendom een grooten zegepraal behaald; ook in andere gedeelten van Ned. Indië kan het in de laatste jaren óp belangrijken vooruitgang bogen. Vooral is dit het geval waar de zending onder heidenen werkzaam is; onder de Moslemsche volkeren zijn de resultaten veel minder bevredigend. Misschien ware het dan ook wenschelijk geweest dat alle krachten zich hadden vereenigd op een gebied, dat zulke goede vruchten beloofde, waardoor ook de uitbreiding van den Islam krachtig zou zijn tegengegaan, die nu maar al te zeer zich doet voelen in de streken, aan ons bestuur onderworpen. Vroeger vooral ging de uitbreiding van ons gezag op Sumatra gepaard met het veldwinnen van den Islam; onze Regeering kan, dunkt mij, geen beteren bondgenoot begeeren dan de Christelijke zending, die een der krachtigste middelen is om den Europeaan en den Inlander te vereenigen, althans wanneer men onder „vereeniging” der beide elementen niet wil verstaan, volstrekte overheersching der Europeanen, slaafsche onderwerping der Inlanders. In 1893 waren 12 Protestantsche zendinggenootschappen in Ned. Indië werkzaam, die volgens de regeeringsverslagen ongev. 90 zendelingen in hunnen dienst hadden, met 243 zendingsgemeenten en 30.356 tot lidmaat aangenomen Inlanders.[2]) Bovendien behooren 202.825 Inlandsche Christenen tot

[1]) Daarbij mag zeker wel worden overwogen het denkbeeld van den Gouvts. Comm. Gallois, om de zorg voor het gewoon lager onderwijs in de Minahasa, tegen verhooging van het subsidie, geheel over te dragen aan het genootschap en van Gouvts. wege slechts enkele scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs te bekostigen, waaraan op sommige plaatsen groote behoefte is.

[2]) Volgens den Reg. almanak. 1894 is het getal der zendelingen, in N. I. gevestigd, iets grooter. Het boven opgegeven getal Christen-Inlanders, tot een zendingsgemeente behoorende, is verspreid als volgt: Java 9232; Padang. benedenl. 41; Tapanoeli 14.956; Z. en O. afd. v. Borneo 1.270; Menado 3.757; Amboina 855; Ternate (N. Guinea) 144; Timor 101. Deze cijfers zijn echter ver van volledig. Volgens opgave

gemeenten die deel uitmaken van de gevestigde kerk; behalve de reeds besproken Christenen in de Minahasa zijn zij hoofdzakelijk op Amboina en omliggende eilanden gevestigd. Daar heeft de invoering van het Christendom niet dien heilzamen invloed uitgeoefend, welke in de Minahasa en onder de Bataks in onze dagen daarvan het gevolg was. Vooral is dit het geval in de residentie Amboina waar de uitdrukking „Inlandsche Christen," maar al te vaak dient om iemand aan te duiden, die aan allerlei ondeugden overgegeven, te lui is om te werken, in de meening dat zijn staat als Christen hem daarboven verheft.[1]) Maar onbillijk zou het zijn dit aan het Christendom te wijten, daar het grootendeels wel het gevolg is van de vreemde wijze, waarop men dien godsdienst invoerde en van de ongelukkige politiek der Compagnie en het monopoliestelsel in de Molukken gevolgd. Bij de verovering door de onzen van Leitimor, waar de Portugeezen het Christendom gepredikt hadden, gingen de Inlanders van de R. Katholieke belijdenis tot het Protestantisme over, zonder dat zij de beteekenis van dien stap in het minst begrepen. Maar terwijl elders de Compagnie de Inlanders in het genot van godsdienstige vrijheid liet, werd in Amboina met strengheid de rechtzinnige leer gehandhaafd, zoo zelfs, dat in 1647 iemand wegens verzaking van 't Christendom en godslastering verbrand werd, terwijl eenige jaren later enkele hoofden streng gestraft werden omdat zij, Christenen zijnde, desniettegenstaande hunne oude goden hadden vereerd. En later liet men hen zoo goed als aan hen zelven over, en werd voor hunne geestelijke belangen zeer gebrekkig of in het geheel niet gezorgd. Dit verzuim is niet zoo spoedig uit te wisschen, en jaren zullen nog wel voorbij gaan voordat daar een

van particuliere zijde zou het aantal gedoopte Inl., tot de Prot. zendinggemeenten behoorende, en dus met inbegrip der kinderen, gesteld kunnen worden op ongev. 72.000, en het totaal getal Christenen dier gemeenten tot 85.000 klimmen, wanneer daarbij de doops-candidaten worden geteld die zich, hoewel nog niet formeel, bij de Christenen hebben aangesloten. Van de 72000 gedoopten zouden er in de Bataklanden ongev. 22.800 zijn; in de Sangi- en Talaut-eilanden wordt het getal Christenen op 29000 en 4000 gesteld; ongev. 8000 zielen meer dan het getal, dat ten grondslag werd gelegd voor de berekening op 72000 zielen, dat dus tot ongev. 80.000 klimt. Het getal zendingscholen in geheel N. I. wordt op 250 gesteld.

[1]) De res. van Amboina, v. Hoëvell, legt nog in het verslag omtrent den toestand der bevolking in Amboina (Bijl. C. Kol. verslag 1892) een zeer ongunstige getuigenis omtrent de Christen-Inlanders af, maar voegt er toch een groote loftuiting bij omtrent de eerlijkheid van den Ambonees.

eenigszins bevredigende toestand zal bereikt worden. De R. Katholieke zending werkt vooral op de Key-eilanden en in de residentie Timor, en bovendien in Benkoelen, de W. afdeeling van Borneo en Oost-Ceram, terwijl onlangs het uitzenden eener missie naar Nieuw-Guinea en op Bali in overweging genomen is. Het getal harer zending-posten bedraagt 9, met 18 zendingscholen; met inbegrip van de Inlanders, tot gevestigde Inlandsche gemeenten gerekend (23.591), behoorden 25.736 Inl. Christenen op ult. 1892 tot de R. Katholieke kerk, benevens enkele honderden, over andere gemeenten verspreid. Het grootste gedeelte dier Christenen is op Timor, Flores en omliggende eilanden gevestigd. Zeer wenschelijk schijnt het dat beide kerkgenootschappen er niet naar streven elkander afbreuk te doen, maar dat ieder hunner op eigen gebied tracht mede te werken tot de uitbreiding van het Christendom; de heidensche bevolking van Insulinde is groot genoeg om nog langen tijd aan de zending van Katholieke zoowel als van Protestantsche zijde ruimschoots arbeid te verschaffen. De Protestantsche zending wordt krachtig gesteund door het Ned. Bijbelgenootschap, dat ook aan de wetenschappelijke beoefening der Inlandsche talen groote diensten bewees, niet in de laatste plaats ook door het aanstellen van bekwame taalkundigen, belast met de studie dier tongvallen ter voorbereiding eener bijbelvertaling. Een seminarie voor de opleiding van Protestantsche Inlandsche zendelingen, opgericht door een centraal comité te Amsterdam, dat voor de instandhouding daarvan waakt, is sedert 1878 te Depok gevestig en staat onder beheer van het genootschap van in- en uitwendige zending te Batavia.

Dat onder de benaming Alfoeren een overgroote groep Inlanders wordt samengevat, die overigens onderling weinig teekenen van verwantschap vertoonen, deelden wij boven mede. Zoo verschillen de bewoners van Halmaheira [1]), Ternate en Tidore aanmerkelijk van de andere Indonesiërs en nog veel meer van de Papoea's, en naderen zij uiterlijk zoowel in kleur als in gelaatstrekken meer tot het zoogenaamd Kaukasische ras; met het Ternataansch, Tidoreesch, Tobelasch en de overige dialekten van Halmaheira vormt het Galelareesch een zeer eigenaardige groep, welke zich scherp onderscheidt van

[1]) Over de Alfoeren van Halmaheira zie C. T. H. Campen. Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe. vlgr. dl 8. en T. B. G. XXVII, XXVIII. XXX.

alle andere Maleisch-Polynesische talen, met inbegrip der ons bekende Papoesche tongvallen [1]). De bewoners van het eiland Ceram naderen reeds tot de Papoea's, zooals ook uit de volgende beschrijving van Wallace blijkt. De mannen dragen hun kroezig haar in een platten, ronden knoop samengebonden over den linkerslaap, wat hun het voorkomen van doortraptheid geeft. In de ooren dragen zij houten cylinders, zoo dik als een vinger, en aan de einden roodgekleurd. Arm- en enkelbanden, van gevlochten gras of van zilver en halsketens van kralen of kleine vruchten voltooien hunne uitrusting. De vrouwen dragen dergelijke sieraden, maar laten het haar los hangen. Allen zijn lang, donkerbruin en hebben scherp geteekende Papoesche trekken. Eigenaardig is de splitsing dezer bevolking in een tweetal, elkander vijandige stammen; de Oeli of Pata-lima (broederschap van vijf) die te Elpapoetih en op het oostelijk gedeelte van Ceram gevonden worden, en veel minder ruw schijnen te zijn dan de Oeli- of Pata-siwa (broederschap van zeven), die het Westen van het eiland bewonen en echte koppensnellers zijn. Vroeger vond men deze bondgenootschappen ook op Ambon en de Oeliassers; daar hebben zij echter allen invloed verloren ofschoon elk dorp nog weet tot welken van beiden het vroeger behoorde [2]). Een uiterlijk verschil tusschen de Oeli-lima en Oeli-siwa is de plaatsing van den offersteen bij het raadhuis, de baileo; bij de eerstgenoemden ligt deze aan de landzijde, bij de Oeli-siwa aan den kant van het raadhuis, dat naar zee gekeerd is. Van meer belang echter is het feit dat de Pata-siwa tot een geheim verbond, het kakian-verbond (bond der getatoeëerden), behooren, waartoe ieder jongeling boven de 18 jaar moet toetreden; doet hij het niet, dan loopt zijn leven groot gevaar, daar de ingewijden hem trachten te dooden. Ofschoon het verbond zoowel een godsdienstig als een staatkundig karakter heeft zijn ook Christenen en Moslemen onder de Pata-siwa leden daarvan; aan het hoofd van elk der 3 afdeelingen, waarin het verdeeld is, staat een raad, die niet alleen geschillen tusschen de negorijen beslist maar ook rechtspraak uitoefent over hen, die tegen de instellingen van het verbond handelen en zelfs over daden die den in-

[1]) Prof. Kern. Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve vlg. dl. 6 bl. 494.

[2]) G. W. C. Bn v. Hoëvell. Ambon bl. 153. Ludeking Schets v. d. res^tie Amboina. bl. 67. v. Ekris in Med. Ned. Zendingg. IX.

vloed van het kakian-verbond zouden kunnen benadeelen. Naar het schijnt beoogt het kakian-verbond, thans ten minste, het weren van vreemden invloed, vroeger van de Ternatanen, nu vooral ook van den kant der Europeanen, en zou het verbod om kalk te branden en huizen op te metselen, — evenals het verbod om zout te zieden door het verbond uitgevaardigd, — het oprichten van forten op Ceram tegen moeten gaan. Zoo werd ook het hoofd eener negorij ter dood gebracht omdat hij op last van het Europeesch bestuur de vaccine had ingevoerd zonder den raad te kennen. De straffen, door den raad opgelegd, zijn boeten of doodstraf; een geheime vierschaar wordt over den overtreder gespannen en de doodstraf uitgesproken, zonder dat hem van het vonnis kennis wordt gegeven. Iedere eedgenoot, wien dit wordt opgedragen, is verplicht voor de uitvoering van het vonnis te zorgen; zelfs de naaste familie-leden kunnen zich daaraan niet onttrekken en de zoon zal het niet wagen zijnen vader te waarschuwen, zelfs al weet hij dat over dezen het doodvonnis is geveld. Uiterst vreemd zijn, naar men verhaalt, de ceremoniën welke bij de inwijding van nieuwe leden plaats hebben. De nieuwelingen begeven zich naar het kakian- of duivelshuis dat gewoonlijk midden in het bosch staat en voor de bijeenkomsten van het bondgenootschap dient. Zij worden er als het ware binnengeschoven door een opening, die de gedaante van een kaaimans-bek heeft, en aan de vrouwen wordt wijs gemaakt dat de binnengetredenen door eenen boozen geest gedood zijn, waartoe het bloed van een gedood varken getoond wordt. Nadat zij eenigen tijd daar vertoefd hebben en met het merk van het verbond, een of twee kruizen op de borst, — soms op den arm, — getatoeëerd zijn, keeren de nieuwe leden, die naar hun voorgeven op voorspraak der priesters weder levend gemaakt zijn, naar het huis van den opperpriester terug [1]). Vreemd zien zij er dan uit. Hun hoofd werd dagelijks in het kakian-huis met olie en kurkema besmeerd, om hun het aanzien te geven als had de duivel hen verslonden, en in de hand houden zij een stok met kippen- of kasuarisveeren versierd, een geschenk der geesten en dien zij

[1]) Vlgs. den Hr. v. Ekris keeren de uit het kakian-huis ontslagenen niet dadelijk terug, maar blijven zij maanden lang weg; naar sommigen meenen om een kop te gaan snellen, volgens anderen om in vreemde dorpen feest te vieren.

dus bevend vast moeten houden, terwijl zij het niet wagen om het hoofd op te heffen, uit vrees van door de priesters gedood te worden. Wanneer zij daarna naar hun huis teruggaan gedragen zij zich zeer zonderling. Zij treden achterwaarts het huis in, als wisten zij niet wat zij doen, en worden door een ander lid binnengebracht dat hen doet neêrzitten. Gedurende 4 dagen mogen zij niet spreken of eten; geeft men hun toch eten, dan keeren zij hunne borden om, die een der voornaamste bezittingen zijn van den Alfoer op Cèram, zoodat zelfs de opgelegde boeten meestal in die voorwerpen voldaan worden. Al deze grimassen dienen om de omstanders te doen gelooven dat de geesten hen stom hebben gemaakt en voeden. Eene andere grove priesterlist is het verbod gedurende een 30 tal dagen hun haar te knippen; na dien tijd brengt de opperpriester hen naar eene eenzame plek en knipt midden op het hoofd wat haar weg, en 't is al weder een hooger wezen, dat dit gedaan heeft.

De Balineezen [1]) zijn een hoogst merkwaardig volk. Ofschoon het heidendom belijdende, kunnen zij geenszins op eene lijn gesteld worden met de bovengenoemde stammen, daar men bij hen, zij het dan ook grootendeels verbasterd, verscheidene godsdienstige begrippen terugvindt, welken in Hindostan hunnen oorsprong namen en ook eertijds op Java heerschten zoodat men, niet geheel ten onrechte, wel eens beweerd heeft dat het tegenwoordige Bali ons het Java van 1300 in groote trekken wedergeeft. Het Brahmanisme is in zekeren zin de hoofdgodsdienst; wel worden er op Bali Boeddhisten aangetroffen, maar hun getal is gering en de dienst van Çiwah speelt de hoofdrol in den officieelen godsdienst. Dit wil echter niet zeggen dat deze dienst in zijne volle zuiverheid door de mindere klassen wordt gevolgd; dezen zijn in diep bijgeloof verzonken, 't geen ons niet zal verwonderen wanneer wij vernemen dat de priesters de kennis der heilige boeken geheim houden en aan het volk niets overlaten dan de goden, die zijne verbeelding schept. De eeredienst der bevolking kan in drie onderdeelen gesplitst worden t. w.: de verzoening van booze geesten, die in de gedachten der Inlanders de grootste plaats bekleeden, de vereering van de plaats

[1]) Literatuur-opgave bij Tonkes. Volkskunde van Bali, — waarbij nog vermeld moet worden F. A. Liefrinck in T. B. G. XXXIII.

van herkomst der familie en de vereering der goden, die macht voeren over de aarde, en onder welken Batara Soeria, de Zonnegod, de voornaamste is, terwijl bovendien, naar de voorstellingen der bevolking, tal van godheden zich op hooge bergen, in boomen en valleien, in huizen en kerkhoven en zelfs op de zee ophouden. In de eerste plaats worden deze hoogere wezens vereerd in den huistempel, waarvoor een gedeelte van het erf, bij de woning behoorende, wordt afgezonderd en waar rijen van houten offerhuisjes of steenen offernissen staan, ieder aan een afzonderlijke godheid gewijd en waar de vrouwen dagelijks, — de mannen minder vaak, offeranden van bloemen en vruchten brengen, en bij groote gelegenheden wierook gebrand en allerlei ceremoniën verricht worden. Terwijl hier met de goden alles verhandeld wordt wat uitsluitend op de familie betrekking heeft, zijn de dorpstempels bestemd om datgene te bevorderen, wat voor de geheele gemeenschap van belang is; de offeranden worden daar dan ook zeldzamer gebracht, en in den regel alleen bij volle en nieuwe maan, wanneer de gunstigste gelegenheid bestaat met de goden in aanraking te komen. Daartoe wordt de tusschenkomst ingeroepen van den djĕro taksoe, een onzichtbaar wezen, dat in de buurt der tempels in een houten nis, meestal aan een boom aangebracht, zijn verblijf houdt. Wanneer nu een der goden zal geraadpleegd worden, tracht men den djĕro over te halen in een der aanwezigen aftedalen, en wanneer dit gelukt, — 't geen blijkt uit het verlies van het bewustzijn en het maken van krampachtige bewegingen door den bezielde,[1]) — dan wordt bij den aldus geïnspireerde nagevraagd of het oogenblik geschikt is om het offer te brengen. Is zulks het geval, dan geschiedt dit door tusschenkomst van den pamangkoe of tempelwachter, die rechtstreeks door de goden uit de dorpsbewoners gekozen wordt en ofschoon zijn rol eigenlijk eene zeer bescheidene is, toch bij de bevolking groot aanzien geniet, haar nader staat dan de Brahmanen, en zelfs in het dorpsbestuur een niet onbelangrijken invloed uitoefent. Behalve de eigenlijke dorpstempel, waarin deze offeranden gebracht worden, vindt men nog in bijna elk dorp een dooden-

---

[1]) Eigenlijke Sjamanen, die voorbeschiktheid hebben den goden als tijdelijke verblijfplaats te dienen, vindt men ook, doch in geringen getale, op Bali. Zij zijn bekend onder den naam permas.

tempel, waar het Hindoeïsme meer op den voorgrond treedt en Doerga, de gemalin van Çiwa, de voornaamste godheid is, die vereerd wordt. Daar worden offeranden gebracht om beterschap voor zieken te verkrijgen, maar ook zij, die willen leeren tooveren en beheksen, brengen daar vele nachten door, — want het geloof aan tooverij speelt bij den Balinees een groote rol; vele ziekten worden daaraan geweten en hij, die door een tiental personen van tooverij beschuldigd werd, kon door de hoofden naar het zeestrand verbannen worden, en als hij dan nog niet van den lust tot tooveren genezen was, als slaaf verkocht, ja zelfs gedood worden. Andere tempels zijn die welken aan den zeegod gewijd en aan het strand opgetrokken zijn en anderen, voor den berggod bestemd, welken in een bosch of op een bergtop gebouwd zijn. In de Oesana Bali, — een oud geschrift, dat een blik geeft op de instellingen van den Hindoeschen godsdienst op Bali, — wordt gewag gemaakt van zes groote tempels, aan Çiwah gewijd; op sommige dezer plaatsen wordt ook nu nog geofferd, vooral door vorsten en aanzienlijken, maar zij zijn thans niet meer plaatsen van algemeene vereering. De kennis der heilige boeken of veda's, waaruit de Hindoe-godsdienst wordt geleerd, bepaalt zich tot enkele personen, die tot de hoogste kaste behooren. Want vooral in dit opzicht heeft de Hindoe-invloed sterk op Bali gewerkt, dat men daar de kasten terugvindt, die zulk een groote rol spelen in het leven der Hindoe's, en door een nimmer te dempen kloof worden gescheiden. Ook de onderverdeelingen in sommige kasten, in Hindostan van oudsher bekend, zijn hier en daar op Bali in zwang gekomen. De Brahmanen vormen de hoogste klasse; zij staan hoog boven allen verheven, zoodat het hun geoorloofd is, met vrouwen uit elke kaste te huwen, terwijl het daarentegen streng verboden is dat eene vrouw, tot de Brahmanen behoorende, met iemand uit een lagere kaste in het huwelijk treedt. Minder juist is de benaming priesterkaste, die hun gegeven wordt, want ofschoon de padanda's of priesters, die eene volmaakte kennis van de godsdienstige voorschriften en letterkunde moeten bezitten, bij uitsluiting uit hun midden gekozen worden, zijn er een aantal hunner, die zich niet aan een geestelijken werkkring wijden, — ja velen hunner hebben het zeer armoedig en moeten in allerlei bedrijven, de vischvangst enz. hun dagelijksch voedsel zoeken, terwijl anderen in de een of andere betrekking den vorst dienen. Maar altijd blijven

zij bij de mindere klassen hoog geëerd, en behouden het recht op den titel van Ida, waardoor zij zich van de andere kasten onderscheiden. De padanda's oefenen in geestelijke zaken een zeer grooten invloed op de bevolking uit, en zijn het voorwerp van een bijgeloovige vereering, zoodat b. v. het water, waarvan de priester zich tijdens het lezen der veda's bediende, als heilig beschouwd, en door het volk gretig gekocht wordt. Bovendien vallen hun nog een aantal andere voordeelen toe; daarentegen zijn zij verplicht zoowel een huiselijken dienst te verrichten als de algemeene godsdienstoefeningen bij de verbranding van overledenen te leiden, zich met de veda's en kawi-litteratuur bezig te houden, degenen te onderwijzen die tot hen komen, de tijdregeling te regelen en de wapens te heiligen door ze met geheimzinnige teekens te merken. Een aantal werken, in het kawi geschreven, en meestal op lontorbladeren gegrift, worden door de geletterden ijverig gelezen; zelfs werden in deze eeuw nog dergelijke geschriften vervaardigd, onder welken een spotschrift, dat de vermeende bovennatuurlijke macht der priesters op een humoristische wijze aantastte en zeer in den smaak der Balineezen scheen te vallen, ofschoon het geen afbreuk deed aan den eerbied, dien zij jegens de Brahmanen koesteren. Over het algemeen schijnen de Balineezen, wat vatbaarheid voor hoogere ontwikkeling betreft, geenszins op lagen trap te staan; de meerderheid der mannelijke bevolking en een deel der vrouwen kan lezen en schrijven, terwijl de meeste personen uit de hoogere klassen en zelfs gegoede leden der laagste klasse eenige kennis van de kawi-literatuur bezitten.

De 2de kaste is die der Ksatria's, of der krijgslieden, die zich door den titel Déwa onderscheiden. Zij zijn thans betrekkelijk weinigen in getal en van hun hoog standpunt afgedaald want ofschoon de vorsten eigenlijk uit hen moesten gekozen worden, zijn de meeste bestuurders op Bali uit eene lagere kaste afkomstig. De Dewa-Agong van Kloengkoeng is echter een zuivere Déwa. Het is er tegenwoordig verre van af, dat de verdediging van het land aan hen bij uitsluiting is toevertrouwd; het geheele volk neemt er thans deel aan. Evenmin beantwoordt de 3de klasse, die der Wesja's, tegenwoordig aan hare oorspronkelijke beteekenis. Tot haar toch behooren eigenlijk zij, die den handel, den landbouw, kunsten en ambachten beoefenen, maar tegenwoordig nemen alle kasten aan den handel deel, en de

voornaamsten onder de Goesti's, zooals de Wesja's genaamd worden, verachten de genoemde bezigheden, met uitzondering van eenen voordeeligen handel. Daarenboven worden thans een aantal der hoofden en ambtenaren uit deze kaste gekozen, terwijl de meeste vorsten tot hen behooren. Op den laagsten trap staan de Soedra's, die geen onderscheidende benaming hebben, maar met de uitdrukking „dienaar" of „mensch", — hoffelijker ook als „vader" en „moeder", worden aangesproken. Toch dient hier wel uitdrukkelijk te worden vermeld dat niettegenstaande deze afscheiding in kasten, de verdraagzaamheid op Bali groot is; bepaalde klassen die, zooals de paria's in Hindostan, een verachte stelling innemen worden er niet gevonden. De leden der verschillende kasten onderscheiden zich niet door kleeding of andere uiterlijke kenteekenen van elkander noch dezen van de Soedra's. Wanneer men met een onbekende wil spreken moet men dan ook wel vooraf navragen, in welke taal hij moet worden aangesproken. En ofschoon, zooals wij weten, de vorsten niet uit de hoogere kasten voortgekomen zijn, staan allen aan hun willekeur bloot; de lagere volksklasse natuurlijk wel in de hoogste mate. De vorsten staan toch als het ware boven de wet en behoeven zich niet te storen aan datgene, wat de dorpsregelingen hebben vastgesteld. „De desalieden bouwen voor hem een paleis en onderhouden het in onbetaalden arbeid. Een gedeelte hunner betrekt dag en nacht de wacht om over den vorst en zijne eigendommen te waken; de schoonste meisjes uit de desa staan ter zijner beschikking. Van alles, wat het land voortbrengt, wordt hem het beste gegeven, ruimschoots voldoende voor hem zelf en zijne omgeving." Maar hiermede hebben de vorsten zich vaak niet tevreden gesteld en steeds meer en meer macht aan zich getrokken, die zij vooral misbruiken om rijkdommen te verwerven, en waarbij minderen geheel aan de willekeur der vorsten en hoofden zijn overgegeven, waaraan zij zich niet kunnen onttrekken dan door verhuizing naar een ander rijk. Wanneer men hierbij nog denkt aan de veelvuldige oorlogen, die tusschen de rijkjes gevoerd worden, dan kan het wel geen bevreemding baren als wij vernemen dat in de streken van Bali, onder ons onmiddellijk gezag staande, een elders ongekende mate van rust en welvaart heerscht. Daar wordt ook het kastenwezen minder scherp gevoeld dan in de vorstenlanden, ook omdat vele zware straffen, gesteld op overtredingen, de kasten

rakende, gewijzigd en verzacht zijn. Door de afschaffing der slavernij eindelijk (S. 1877. nº. 90. 1884. 162), die in de zelfstandige rijkjes nog bestaat, is in de Gouvernementslanden aan allerlei willekeur een eind gemaakt.

't Geen wij bij het bezoeken van een Balineesch dorp opmerken, zal ons zeker niet tot een langer verblijf verleiden. Wanneer wij de hooge heiningen of steenen muren achter ons hebben, die de dorpen omringen, zien wij een aantal vierkanten, die vrij regelmatig zijn aangelegd en door hooge muren van gedroogde klei of gebakken steen van de wegen gescheiden zijn. Uiterst voorzichtig moeten wij onzen weg door het dorp voortzetten, want daar de materialen voor de muren enz. uit de paden genomen worden, zijn zij vol met gaten en kuilen, waarin de varkens zich rondwentelen. Dringen wij een der vierkanten binnen dan bemerken wij dat dit het erf uitmaakt, waarop de lage en kleine huizen gebouwd zijn, die van klei of steen opgetrokken en met atap gedekt zich onder het groen van het geboomte verbergen. Een klein venster, soms alleen de deur verleent daar binnen het noodige licht. Deze hutten, die soms ten getale van 20 à 25 op het erf geplaatst zijn, dienen tot slaapplaats voor de gehuwden en de vrouwen; de jonge mannen brengen den nacht in een soort van pendapa door, die ook op het erf staat. Alles wat leven heeft, menschen, honden, katten, varkens en kippen beweegt er zich op en onder elkander. Ofschoon nu deze bouworde niet zeer geschikt is om eenen vroolijken indruk op den bezoeker te maken, heeft zij echter dit voordeel, dat het dorp gemakkelijk te verdedigen is, daar èn de ringmuren èn de beschreven vierkanten als het ware zoo vele verschansingen uitmaken, die het voortdringen eener vijandelijke macht zeer bemoeilijken. Hoewel dus de woonplaatsen der verschillende families nauwkeurig van elkander zijn afgescheiden, bestaat echter in vele desa's van Bali een zeer sterke band tusschen de leden der desa-vereeniging, die zekere voordeelen genieten, gewoonlijk bestaande in het gebruik van een zekere uitgestrektheid bouwgronden. Het aantal leden, die allen gelijk zijn, is hier beperkt; te samen regelen zij de desa-aangelegenheden onder leiding van een raad der oudsten. Een kenmerk dier desa's is het bezit eener balé-agoeng, een lange loods, waarin de vergaderingen der leden gehouden worden, en ook de gemeenschappelijke maaltijden, die een deel uitmaken van de

groote nachtelijke godsdienstige feesten, terwijl ook de gasten van het dorp daar een onderkomen vinden. In een ander soort desa's, die waarschijnlijk van jongere dagteekening zijn, is de gelijkheid niet beperkt tot de oorspronkelijk daar gevestigde families maar strekt zij zich ook uit tot later toetredenden; daar is het de regel dat elk mannelijk ingezeten der desa lid wordt, wanneer hij in het huwelijk treedt. Daar zijn aan het lidmaatschap weinig voordeelen verbonden; er heerscht bijna uitsluitend individueel grondbezit, terwijl wel is waar allen beslissen mogen over zaken, voor de desa van belang, maar toch gewoonlijk de regeling der meeste zaken wordt overgelaten aan hen, die met het dagelijksch bestuur belast zijn.

De ons toegestane ruimte belet ons in nadere bijzonderheden omtrent het huiselijk leven der Balineezen te treden. Alleen zij hier nog gewezen op een vrij veelvuldig voorkomenden vorm van huwelijk: de schaking. De gewone wijze van huwen op Bali is het mepadik, de koop van het meisje met toestemming van de ouders der wederzijdsche partijen, maar daarnevens komt ook het merangkat voor, de schaking met toestemming der aanstaande echtgenoote en het melegandang, het rooven der aanstaande vrouw met geweld en tegen haren zin. Hij, die zich op zoodanige wijze van eene gade meester maakt, moet zoo lang zich in een veilige schuilplaats ophouden, totdat de verschuldigde boete voldaan is, en zonder verdere vormen is de echt dan voltrokken; doch het staat den schaker vrij om het meisje na eenigen tijd terug te zenden tegen betaling van een veel geringere som, 't geen zeker niet strekt om de zedelijkheid te bevorderen. De aanzienlijken maken van deze bevoegdheid dikwijls een grof misbruik, zoodat de ouders zich daartegen moeten beveiligen door hunne dochters reeds op teederen leeftijd met een knaap een huwelijk in schijn te doen sluiten. Evenals elders, waar een kooprijs betaald moet worden, vergenoegt de mindere Balinees zich gewoonlijk met één vrouw; de aanzienlijken nemen een aantal echtgenoten, doch de Brahmanen moeten zich met een viertal tevreden stellen. De rechtstoestand der vrouw verschilt weinig van die eener slavin; wanneer iemand sterft, zonder mannelijke bloedverwanten natelaten, vallen zijne vrouw en dochters in de macht van den vorst, tenzij de overledene gezorgd heeft iemand te adopteeren, die geheel in de rechten van een echten zoon treedt.

Wanneer een gewone Soedra sterft, 't zij met, 't zij zonder

behulp van den geneesheer, die ongeveer op denzelfden rang als de Javaansche doekoen staat en hoofdzakelijk tot bezweringen zijne toevlucht neemt, dan wordt hij begraven en zijn ziel verhuist in eenig dier. Maar is het iemand uit de hoogere kaste, die het leven verliest, dan is het noodzakelijk dat het lijk verbrand worde, opdat hem de hoogste gelukzaligheid niet ontgaan zal. Maar daar het verbranden veel geld kost duurt het soms maanden, voordat men daartoe kan overgaan; intusschen wordt het lijk gebalsemd, dat echter slechts gebrekkig schijnt te geschieden. Is de groote dag daar, dan wordt een pyramide van houtwerk of bamboe opgericht, die min of meer prachtig versierd is, en naar mate van de kaste, waartoe de overledene behoorde, een verschillenden vorm heeft en badé of wadak genoemd wordt. Ook de plaats, waar het lijk verbrand wordt, is dikwijls rijk versierd; de stellaadje der vorsten van Gianjar bestond uit 2 verdiepingen, waarboven een zolder en dak op pilaren gebouwd was, met klatergoud en spiegels bedekt. De doodkist, welke bij eenen vorst den vorm van eenen leeuw en bij anderen dien van een koebeest heeft, is op dien zolder geplaatst. Wanneer de overledene een Ksatria was, wordt het figuur van een slang aan de badé bevestigd en een der priesters schiet, vóórdat de verbranding plaats heeft, met bloemenpijlen op het hoofd der slang wier invloed daardoor vernietigd wordt. Daarna begeven zij, die aan de verbranding deel zullen nemen, zich in plechtigen optocht met de badé naar de plaats der verbranding; daar aangekomen wordt het lijk langs een trap van de badé naar beneden gedragen en in de doodkist gelegd. Het lijk, dat slechts in een bamboezen omhulsel gewikkeld is, wordt nu door den priester, onder het mompelen van de veda's, met allerlei soort van heilig water besprenkeld, en daarna wordt het vuur onder de doodkist ontstoken en na eenigen tijd is het lichaam verteerd. De badé wordt daarna aan het volk prijs gegeven, dat haar geheel plundert. Na de verbranding worden de beenderen vergaderd en den volgenden dag in zee geworpen. Veertien dagen later en ook na den tijd van een jaar hebben er nog eenige feesten plaats, maar daarmede is in den regel de plechtigheid afgeloopen.

Waar de hand van het Gouvernement zich niet deed gevoelen, was de verbranding der weduwen te gelijkertijd met den overledene, althans zoo deze een vorst was, niet ongewoon. In de Gouvernements

landen is zij verboden; ook contracten met de vorsten gesloten behelzen een dergelijk verbod. Op tweeërlei wijze kan deze zelfopoffering plaats hebben, 't zij dat de vrouw zich in het vuur nederstort terwijl zij zich met den kris om het leven brengt (satia), 't zij dat zij zich levend in den vuurpoel werpt (bela). In Lombok, waar de overheerschende klassen tot de Balineezen behooren, maar de groote meerderheid der bevolking den Moslemschen godsdienst belijdt, en de gebruiken van den ouden godsdienst stipter dan op Bali worden opgevolgd, moet het wel voorkomen dat slavinnen door anderen omgebracht en daarna in het vuur geworpen worden; op Bali is het beklimmen van den brandstapel een vrijwillige daad, waartoe de weduwe door de priesters en de familieleden wordt aangemaand, want de laatstgenoemden hebben daarvan eer en voordeelen te wachten. Binnen 8 dagen na het overlijden moet zij zich verklaren; later wordt zij niet meer tot de verbranding toegelaten, die haar toch in hoogere sfeeren groote gelukzaligheid zou verschaffen. Enkele malen werden dergelijke plechtigheden door Europeanen bijgewoond, o. a. door den Heer Friederich, die daarvan een uitvoerige beschrijving heeft gegeven[1]); thans komen zij zoo al, dan toch uiterst zelden voor.

Allerlei heidensche stammen, onder welken sommigen op den laagsten trap van ontwikkeling staande, zijn over de verschillende eilanden van den archipel verspreid. Zelfs op Java wordt in het Kendangsche gebergte (Zuiden van Lebak) een kleine volkstam aangetroffen, Badoej's[2]) of djelma Knekes genaamd, die behalve een hoofdgodheid, Batara Toenggel, nog verscheidene andere goden kennen, onder welken ook Allah en Mohammed een plaats hebben hebben gevonden. Volgens Dr. Jacobs genieten dezen echter geene bijzondere vereering en kennen de meeste Badoej's zelfs hunne namen niet. Het eigenlijk gebied der Badoej's is zeer klein en omvat slechts drie gehuchten, die gezamenlijk door niet meer dan 40 huisgezinnen bewoond mogen worden; dezen houden zich dan ook zeer afgezonderd van de overige bevolking, zoodat de vrouwen en kinderen nooit, en de mannen alleen in geval van noodzakelijkheid bui-

---

[1]) In Voorloopig verslag v. h. eil. Bali. Verh. B. G. XXIII.
[2]) Dr. J. Jacobs en J. J. Meyer. De Badoej's. 's Grav. 1891.

ten dat gebied komen. Wordt dit getal door een huwelijk overschreden, dan wordt door het hoofd aangewezen welk gezin naar andere gehuchten moet verhuizen, want ook buiten de drie gehuchten, die het heilig gebied vormen, wonen Badoej's. Een plek is bijzonder heilig: het is de plaats waar de goden rondzwerven, en werwaarts de geloovigen eenmaal 's jaars in hurkende houding opgaan, om die plek en het pad, dat er heenvoert, te reinigen. Aan het hoofd van elk gehucht staat de girang poe-oen, een geestelijk en wereldlijk opperhoofd, die grooten invloed uitoefent, maar ook aan allerlei bepalingen onderworpen is, en voor wien o. a. veel meer zaken verboden zijn, dan voor de overige bewoners, aan wien overigens het gebruik van sommige spijzen, het dragen van bijzondere kleuren, schrijven, slapen op bedden enz. ontzegd is. Moreel schijnen de Badoej's op hoogen trap te staan en zich door reinheid van zeden en onbesproken bedrag te onderscheiden zoodat o. a. diefstal sedert menschengeheugenis niet bij hen is voorgekomen, en de Badoej's dan ook geen zorg voor de veiligheid van hun eigendom kennen. Een andere heidensche stam op Java, de heidenen van het Tenggersche gebergte, die vroeger jaarlijks een feest vierden, waartoe zij zich naar de Zandzee begaven en aan den berg Brama offers brachten is thans, in naam ten minste, tot den Islam overgegaan [1]).

Op den laagsten trap van beschaving staan sommige zwervende volkstammen zooals de Orang Koeboe op Sumatra, die in de wildernissen tusschen de Moesi en Djambi rondzwerven, en vaak geene vaste woonplaatsen bezitten, maar den nacht in holle boomen of onder een hoop takken en bladeren doorbrengen. Het komt bij hen voor dat elke familie op zich zelve leeft, door groote honden vergezeld, welke haar beschermen en voor het naderen van wilde dieren of menschen waarschuwen, die zij beiden evenzeer schijnen te vreezen. Angstig vermijden zij met de buitenwereld in aanraking te komen, zoodat zij zelfs bij den ruilhandel, dien zij in

[1]) J. J. Kreemer in Med. Ned. Zendinggen. XXIX. De Heer Mr. A. D. W. de Vries, die in 1885 en 1888 den Tengger bezocht, mocht nog tijdens zijn eerste bezoek een en ander zien, wat bij den eeredienst gebruikt werd; bij zijn tweede bezoek wilde men er niets van weten en werd er beweerd dat dit alles „uit den ouden tijd" was. Naar het schijnt waren het vooral hadji's, die bij deze bekeering de hand in het spel hadden.

boschproducten drijven, niet met vreemden onderhandelen, maar hunne waren op een vaste plaats nederleggen, waar ook de handelaren de rijst of het zout, dat zij in ruil daarvoor geven, moeten nederzetten. Hier en daar hebben zich echter reeds enkele Koeboe's aan een gevestigd leven gewend. Op gelijke lijn met hen staan de oorspronkelijke bewoners van den Riouw-Lingga archipel, de Orang Benoea, die echter woningen betrekken welken uit boomtakken bestaan, die op eenigen afstand van elkander in den grond zijn gestoken en waarover andere takken vastgebonden en met bladeren bedekt zijn [1]). Onder die afdaken vindt men de slaapplaatsen, bestaande uit eenige takken, die naast elkander liggen met een kleine helling, waarop de bewoners liggen met het hoofd aan het benedeneinde op een dwarsstok rustende. Ook zij voeden zich met alles wat de wildernis oplevert. Wanneer een jongen groot genoeg is om het blaasroer te gebruiken, dat even als bij de Dajaks hun voornaamste wapen is, dan verlaat hij zijne ouders; ontmoet hij een meisje, dat hem bevalt, dan geeft hij daarvan kennis aan zijne ouders, als hij ze vinden kan, en ontvangt als huwelijksgift het blaasroer van zijnen vader terwijl de bruid een aarden pot krijgt; de eenige rijkdom, dien zij bezitten. Meer is voor de echtvereeniging niet noodig. Zieken laten zij in de wildernis aan hun lot over; dezen moeten zichzelven helpen of anders van gebrek omkomen. Ook de Oeloe Ot, die in de binnenlanden van West- en Noord-Borneo en aan de boven-Mahakkam voorkomen, en onder de namen van Poenans en Ketans bekend zijn, kunnen in vele opzichten met de Orang Koeboe vergeleken worden. De Orang Oeloe en Loeboe in het Mandaïlingsche levende staan in zooverre hooger, dat zij in hutten bijeenwonen; de Loeboe's passen echter de liefde geheel vrij toe en trouwen onverschillig wie en zoo maar naar de ingevingen van het oogenblik, zoodat men vaak ziet dat zij hunne zusters en moeders tot levensgezellinnen nemen. Bij de bewoners der Pageheilanden, ten westen van Sumatra gelegen, is het sluiten van huwelijken onbekend: de gezamenlijke vrouwen zijn, als het ware, het eigendom der mannen en de mannen wederkeerig dat der vrouwen. De Orang Lom of Belom van Bangka, die vroeger een zwervend

[1]) De Hr. v. Hasselt geeft in het bekende werk over Sumatra eene afbeelding van een woning der Koeboe's die in hoofdzaken met deze beschrijving overeenkomt.

leven leidden, zijn thans op bevel van het bestuur in kleine dorpen vereenigd en leggen daardoor, zegt men, van zelf hunne oude ruwheid eenigszins af. Eigenaardig zijn de Orang Laut van Bangka en Riouw, en de Orang Sekah van Blitong, die niet op den vasten wal, maar in prauwen woonden en hoofdzakelijk in de vischvangst en van tijd tot tijd in den zeeroof hun voornaamste bestaansmiddel vonden. Het is aan de onzen gelukt, velen der laatstgenoemden over te halen zich in woningen te vestigen, die nabij de kust boven water gebouwd zijn en daardoor de veiligheid ter zee aanmerkelijk te vermeerderen. De huizen der Enganeezen, die een klein eilandje ten westen van Sumatra bewonen, en in den regel, met uitzondering van eene hoofdbedekking, geheel naakt gaan, onderscheiden zich door hunnen vreemden vorm. Zij zijn van bamboe op 10 tot 20 vt. hooge palen gebouwd en bootsen de gedaante van eenen bijenkorf na, terwijl een ovaal gat, groot genoeg om er even door te kruipen, den toegang verleent. Een vijftal voeten daar beneden bevindt zich de stookplaats, die tot keuken- en kinderkamer dient, want in de eigenlijke woning is ter nauwernood voor de ouders plaats.

Ons bestek laat niet toe, dat wij langer bij de bewoners van Ned. Indië stil staan. Trouwens, wilden wij de bevolking beschrijven der verschillende min belangrijke eilanden, die in den archipel verstrooid zijn, dan zouden wij genoodzaakt wezen in tal van bijzonderheden af te dalen, die niet in het plan van dit werk liggen, gezwegen van de moeilijkheden, welke eene beschrijving dier grootendeels nog zeer slecht bekende Inlanders zou aanbieden. Maar vóór dat wij dit hoofdstuk besluiten willen wij den lezer een kort overzicht verschaffen van de wijze, waarop de bewoners van Insulinde gewoon zijn den krijg te voeren.

Op den voorgrond meenen wij te moeten stellen, dat de beteekenis, die wij aan het woord „moed" hechten, niet juist uitdrukt 't geen bij den Indischen krijgsman het meest geacht wordt. Slechts zelden weêrstaat hij den vijand in het open veld, en meestal is het door lagen en listen, dat hij hem afbreuk zoekt te doen, maar daarom zijn wij toch niet gerechtigd hem, zooals dikwijls geschiedt, van lafhartigheid te beschuldigen. Dezelfde krijgers toch, die in den regel slechts op een slinksche wijze strijd voeren, zullen,

wanneer zij goed aangevoerd en door den eenen of anderen hartstocht bezield zijn, niet aarzelen zich zelfs op den goed uitgerusten Europeeschen tegenstander te werpen. Talrijk zijn de middelen, die zij aanwenden, om den vijand schade te berokkenen. Trekt eene kolonne door het vijandelijke land, dan moet zij zich in acht nemen voor elken boom, dien zij voorbij gaat, want zeer dikwijls verbergt deze eenen Inlander, die door takken en bladeren bedekt, bijna onzichtbaar is, en als hij de kans schoon ziet zijn geweer lost en met wonderbare snelheid de vlucht neemt. Zij hoede zich voor den grond, dien zij moet overtrekken, want niet zelden is deze vol kuilen, die van binnen met scherpe, soms vergiftige bamboe-punten zijn beplant, welken met takken, bladeren en zand bedekt worden, of er zijn duizenden voetangels (rantjau) op den weg verspreid, die uit 5 smalle stukjes bamboe gemaakt worden, en zoodanig bewerkt zijn dat er bij het op den grond werpen altijd 3 punten naar boven steken; ja soms verbergt men dunne buigbare boompjes in het lange gras ter zijde van den weg, die dan kromgebogen en met een koord gespannen worden, zoodat zij, die de lijn maar even aanraken, groot gevaar loopen dat hunne beenen aan stukken worden geslagen. En wil men een rivier overtrekken, dan lette men er wel op, of de bruggen, die men zal betreden, niet maar van losse bamboe of takken gemaakt zijn, zoodat hij, die er zich op waagt, kans heeft er door te vallen, en op scherpe bamboezen, in het water geplaatst, zijnen dood te vinden. En wanneer men in het geheim den vijand overvallen wil, dan bewege men zich uiterst voorzichtig uit vrees dat men de verklikkers van den vijand in beweging brenge. Dezen bestaan uit een aantal stukken van dikken bamboe, die de Inlanders halverwege opensplijten en op den grond in het lange gras vast maken; daarna spannen zij het opengespleten gedeelte met een dwarshoutje voorzichtig uit en verbinden dit met een lang touw, dat zij met het uiteinde aan een paaltje vasthechten. Zoodra nu de een of ander tegen die lijn stoot, springt het dwarshoutje van den bamboe los, zoodat de gespleten einden van den bamboe met een geweldigen slag tegen elkander slaan en voor de komst van den vijand waarschuwen. Gevaarlijk ook zijn de touwen, die des nachts over de wegen gespannen worden, waarop men de kolonne verwacht; de beweging van het koord, als men er tegen stoot, verraadt de plaats, waar de troepen marcheeren, en nu valt

het gemakkelijk door het lossen van de geweren in de aangegeven richting den vijand grooten afbreuk te doen.

Ziedaar eenige der voornaamste listen, door den Inlandschen vijand gebezigd. Wanneer hij echter besluit, den aanval in het open veld af te wachten, of zelf daartoe over te gaan, dan zijn een aantal toebereidselen daarbij noodig. De voornaamste rol spelen bij een aantal Inlandsche stammen de voorvechters, die op de wijze van de helden van Homerus eenige schreden voor den hoofdtroep uitgaande, al dansende den vijand tarten en door fanatisme of door 't gebruik van opium verhit gewoonlijk het eerst den wanhopigen aanval wagen. Soms is de schok voldoende om den vijand in verwarring te brengen, maar wanneer deze den eersten stoot doorstaat en eenige voorvechters in het zand doet bijten maakt dit dikwijls aan alle verdere aanvallen een einde. Gewoonlijk behooren zij tot de aanzienlijksten van hunnen stam en onderscheiden zij zich door hunne kleeding van de overige strijders. Meermalen bestaat deze uit een geheel wit gewaad, zooals bij de Balineezen, waar het niet zelden voorkomt, dat een hoofd zich met eenige volgelingen aan den dood wijdt, kinderen en vrouwen om het leven brengt en met een korte lans gewapend blindelings op den vijand inloopt zoodat hij en de zijnen tot den laatsten man sneuvelen. Bij andere half barbaarsche volksstammen tooien de voorvechters zich vaak op een bespottelijke wijze met allerlei sieraden. Als voorbeeld deelen wij de volgende beschrijving van den dos van eenen méo op Timor mede, aan de Verhandelingen der Natuurkundige Commissie in Indië ontleend. „Het zwaard, dat in bijna horizontale richting onder de linkerarmholte hangt, prijkt doorgaans aan het gevest met een bundel roodgeverwd bokkenhaar, terwijl aan de achterzijde der scheede een lange buigzame rotan bevestigd is, die een pluim draagt uit bokkenhaar bestaande, doormengd met bontkleurige papegaai-vederen, en aan den top met lange zilveren punten versierd. Aan de voor- en onderzijde der scheede hangen veelal 4 tot 6 koperen belletjes, terwijl aan de achterzijde nog eene menigte lange banden van witte en roode kleur zwieren. Het hoofd is nu eens omwonden met een fraai bontkleurigen doek, aan den kant met gouden lovertjes bezet, dan eens gehuld in eene hooge muts, uit palmbladen gevlochten en in witte doeken gewikkeld, van welken ter wederzijde eenige linten neerhangen. De ooren zijn versierd met pennen, en de armen met

zilveren of ivoren ringen behangen; soms is een deel der tanden met dunne plaatjes van goud of zilver belegd als onderscheiding voor betoonde dapperheid. Lange, met was gestijfde en in verschillende bochten uitgestrekte knevels ontbreken zelden. De gewone kleedingstukken zijn een sitsen of rood-lakensch baadje zonder mouwen en de doek, die de beenen tot de knieën bedekt. Dikwijls dragen zij groote gouden platen op borst en rug, aan muts en zwaard, en zij, die reeds een kop gesneld hebben, omwinden de enkels met een reep bokkenvacht. Talrijke koperen klokjes zijn aan hals en toom van het paard bevestigd dat hen in den strijd voert; soms zijn ook de knieën van den ruiter daarmede omsnoerd." Voorvechters op het eiland Nias bij Sumatra zijn soms zeer zonderling uitgerust. Men heeft er aangetroffen, die een vechtbuis van blik aan hadden; anderen waren met een strijdmuts van rotan gedekt, die met idjoe bekleed, en van een valschen baard en knevel voorzien was, terwijl stukjes rood katoen en laken als versiering dienden. Halsbanden, uit schijfjes van buffelhoorn vervaardigd, onderscheiden hen die door dapperheid uitmunten en eenen kop gesneld hadden. Merkwaardig is de uitrusting der Bonische ruiters. Gewapend met een tweetal lansen, waarvan een met een strik voorzien om den vijand over het hoofd te slaan, en hem dan verder af te maken, zijn zij tegen de houwen van eenen tegenstander door een soort van maliënkolder van ijzeren of koperen ringetjes beschut, of ook wel door een kuras, vervaardigd uit koperen of stalen schubben. Een dergelijk harnas, uit touw gevlochten of van de huid van een dier gemaakt is elders, b. v. bij sommige Alfoeren in gebruik, terwijl andere Inlanders zich van houten schilden bedienen.

Een aantal wapenen, te veel om hier op te noemen, zijn bij verschillende volkstammen in gebruik. Knodsen worden slechts bij geheel barbaarsche stammen aangewend, terwijl pijl en boog in den regel door vuurwapenen vervangen zijn, welken de Inlanders gewoonlijk van Europeanen door ruilhandel verkrijgen, en die meestal weinig gevaarlijke wapenen zijn, daar de eigenaars niet weten hoe daarmede om te gaan, en ook niet de noodige zorg voor het onderhoud daarvan dragen, terwijl het bovendien meest oude en afgekeurde wapenen, soms zelfs lont-geweren zijn, die zij op deze wijze machtig worden. Ook het kruit, dat zij meestal zelven vervaardigen, is van een zeer slechte hoedanigheid. Dat dit alles echter niet overal het geval is,

bewees de oorlog met Atjeh. Sommige Inlanders verstaan echter de kunst geweren met zeer eenvoudige werktuigen te maken. Ook grof geschut, zooals lilla's of kleine kanonnen, is bij hen niet onbekend; zij bedienen er zich in den regel slechts van om hunne verschansingen te verdedigen en gebruiken het zelden in het open veld. Lansen, speeren en zwaarden van allerlei vorm ontbreken bij weinige Inlandsche strijders; onder dezen zijn vooral merkwaardig de mandau en het blaasroer der Dajaks, de koppensneller der Niassers, met een korfje voor medicijnen aan de scheede bevestigd en ter bescherming van afgodsbeeldjes voorzien; de pedang, de gewone sabel; de golok, een klein zwaard, kapmes of houwer; de lameng of klewang, een kort breed zwaard enz. Voor deze en andere blanke wapenen, zooals krissen en dolken, dragen zij goede zorg; van tijd tot tijd wrijven zij ze tegen het roesten met rottekruid en citroensap of lemmetjes in. Dikwijls zijn deze wapenen en de pijlen, die zij gebruiken, met vergif bestreken. Vaak gebruikt men daartoe het dikke en kleverige sap van den bekenden oepas- of vergiftboom, dat door eene insnijding in den bast gewonnen, en met eenige andere op zich zelve minder schadelijke bestanddeelen vermengd wordt. Allerlei dwaze verhalen zijn over dezen oepas-boom verspreid; zoo verhaalde men dat ieder, die den boom naderde en onder zijne schaduw rustte, onherroepelijk verloren was en dat de oepas alleen stond op een akelige eenzame plaats, midden op eene kale verschroeide vlakte, door een kring van bergen omgeven, terwijl in dien verpestenden dampkring geen spoor van plantenleven te zien was, ja dat zelfs de visschen in het water stierven. Volgens de verhalen der Inlanders was de boom zonder takken of bladeren en met vuurrooden bast. Inderdaad onderscheidt de oepas zich weinig of niet van andere boomen; zijn zuilvormige stam, aan den voet van straalvormige lijsten voorzien, wordt door eene kroon van kleine en eironde bladeren bedekt; de vruchten zijn klein en roodachtig van schil. En niettegenstaande het vergif, uit dezen boom bereid, verlammend werkt en doodelijk is, zijn er nog een aantal andere gewassen, die scherper en vergiftiger melksap afscheiden, zooals de Tjetjek, eene slingerplant die soms vijftig voet hoog tegen zware boomen opklimt, en in den wortelbast een zwaar vergif bevat, dat koningsvergif heet en den doodelijken tetanus of stijfkramp veroorzaakt. Volgens den Hr. Perelaer maken de Dajaks bovendien nog

gebruik van het sap van een gewas, door hem batang-siren genaamd en als een prachtige boom geschilderd, met fraaie zilverwitte stam en witte bloemen, die den vorm van eene lelie hebben. Naar zijne mededeeling moet de inzameling van het vocht met de grootste voorzorgen geschieden, daar de inademing der gassen asthma, oogziekten, ijlende koortsen, ja zelfs den dood tengevolge heeft! Met een tal van bestanddeelen vermengd werkt het even als het koningsvergif, doch zij, die door de pijlen met dat mengsel bestreken gewond waren, werden allen door het indruppelen van ammonia liquida genezen.

HOOFDSTUK IV.

LANDBOUW EN NIJVERHEID.

Veel meer nog dan bij ons te lande is de akkerbouw in den Indischen archipel de hoofdbron voor de welvaart der bevolking. In den regel toch kan de grond als de voornaamste bezitting van den Inlander beschouwd worden en komen alle andere bestaansmiddelen eerst in de tweede plaats in aanmerking. De landbouw speelt er dientengevolge een groote rol in het volksleven en bij de beschrijving der producten, in Insulinde geteeld, zal ons van zelf de gelegenheid gegeven worden de schetsen aan te vullen, die in de beide vorige hoofdstukken eene plaats vonden. Vooral is dit het geval bij die gewassen, welken door de bevolking worden aangekweekt om in eigen behoeften te voorzien, ofschoon ook de teelt der producten, waarvan de Europeesche industrie zich heeft meester gemaakt, belangrijken invloed op de Inlandsche huishouding uitoefende. Wij willen nu vooreerst eene schets geven van den akkerbouw, zooals die gedreven wordt door den Inlander op de velden, ter zijner beschikking gelaten, terwijl wij daarna een enkel woord zullen wijden aan de teelt der stapelproducten voor de Europeesche markt.[1])

[1]) K. W. v. Gorkom. De O. I. cultures. Amst. 1881 met suppl. 1890.



CACAO-BOOM, 2 $^{1}/_{2}$ JAAR OUD.



LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

LIBERIA-KOFFIEBOOM, 2 $^{1}/_{2}$ JAAR OUD.

Onder de voedingsmiddelen van den Inlander staat de rijst bovenaan. Verreweg het grootste gedeelte der bevolking van Insulinde gebruikt haar als hoofdvoedsel; in de Molukken echter wordt zij in dit opzicht door een ander gewas vervangen. Op allerlei manier wordt zij voor het gebruik gereed gemaakt. De gewone bereiding is boven (pag. 281) beschreven; hier verdient nog vermelding hoe de Javaan zijn rijst kookt, die hij op reis met zich voert. Eenige versche bamboe-geledingen, die overal voor het kappen te vinden zijn, vult hij met rijst en plaatst die in onderscheiden lagen boven het vuur, totdat de bamboe door het uitzetten van de rijst knapt en breekt, wanneer de spijs gaar is. Op verschillende wijzen wordt de rijst-plant aangekweekt, deels naar mate van de gesteldheid van den bodem, maar deels ook naar gelang van de ontwikkeling der landbouwers, zoodat men den rijstbouw in zeker opzicht de meter van de beschaving in Insulinde zou kunnen noemen. Dit zal ons duidelijk worden wanneer wij de rijstteelt in hare verschillende phasen leeren kennen. Vergezellen wij daartoe den Inlander, die zich opmaakt om den nog maagdelijken boschgrond te dwingen, hem het noodige levensonderhoud te verschaffen.

Zwaar is de taak, die hem daarbij wacht. De geweldige woudreuzen moeten geveld worden om aan de teedere plantjes lucht en licht te verschaffen; de gewone bijl van den Inlander is hem daarbij slechts een gebrekkig hulpmiddel, en niet zelden moet tot het vuur de toevlucht genomen worden, waarbij de ontginner ook nog dit voordeel heeft dat de asch als mest kan worden gebruikt. Zooveel mogelijk hakken zij, die met de meeste krachten zijn toegerust, de boomen op stomp, de anderen kappen het alang-alang en de struikgewassen weg, die vergaderd en in brand gestoken worden. Een aantal der boomen biedt eenen hardnekkigen wederstand aan het vuur; de ontginner laat ze dan eenvoudig tot later staan en tracht met het hakmes (parang) en den houweel (patjol) den grond eenigszins te effenen, althans zoo hij die werktuigen bezit, 't geen o. a. bij de Dajaks der Westerafdeeling niet altijd het geval is. Met het invallen der regens steekt hij met een puntigen stok eenige gaten in de aarde, en de vrouwen of meisjes, die hem vergezellen, werpen eenige korrels in ieder gat, die vier of vijf maanden later hem de niet geringe moeite schaars vergoeden. Na verloop van weinige jaren worden de gronden verlaten, en zetten de ontginners elders

dezelfde wijze van bebouwing voort, en reeds na een paar jaren is de akker weder tot wildernis geworden en niets is er meer zichtbaar van de vorige ontginning, terwijl de alang-alang en andere snelgroeiende planten de plaats van het rijstgewas innemen. Deze roofbouw (gaga- of oema-bouw) wordt op bijna alle eilanden van den archipel teruggevonden, en is zelfs, min of meer gewijzigd, bij vele halfwilde stammen de eenige gebruikelijke manier om de rijst aan te kweeken. Zij is echter aan groote bezwaren onderhevig; gezwegen van de aanhoudende zwerftochten, die onafscheidelijk aan deze oorspronkelijke cultuur verbonden zijn en van de roekelooze ontwouding, die tot het vernielen leidt van de schoonste boomen, alleen om een schrale opbrengst te verkrijgen, is bovendien de oogst uiterst wisselvallig en zijn zij, die slechts den gaga-bouw uitoefenen, telkens aan hongersnood blootgesteld. Want de rijst heeft aanhoudende vochtigheid noodig; wanneer nu de regen het water niet in voldoende hoeveelheid aanvoeren kan, dan mislukt de oogst en staat gebrek aan voedsel voor de deur. En vallen de regens te vroeg in, dan kan het hout niet in brand gestoken en de grond niet voor het ontvangen der zaden in orde gemaakt worden. Gelukkig wanneer de gesteldheid van den grond den landbouwer veroorlooft steeds op voldoenden toevoer van water te rekenen, zooals bij de Beadjoe's het geval is, die de lage en waterrijke zuidkust van Borneo bewonen. Ziehier de wijze waarop zij te werk gaan. Nadat het gekozen stuk grond op de boven beschreven wijze schoon gekapt is worden kleine vlotten vervaardigd, die men met goede aarde bedekt waarin de landbouwer de rijstkorrels nederwerpt, die voor bibit bestemd zijn. Want bij de natte rijstcultuur worden de zaadkorrels niet, zooals op de droge velden, onmiddellijk in den akker nedergelegd maar eerst op een bijzonder daarvoor bestemd stuk land uitgezaaid en de plantjes, die daar opkomen (bibit), worden dan later op de velden overgepoot. De vlotten worden nu in het water gebracht en zoodoende blijft de aarde, die door een wand van bamboe tegen 't wegvloeien beschut is, behoorlijk gedrenkt. Schoon is de aanblik, dien deze vlottende tuintjes weldra opleveren. De zaden ontkiemen en bedekken die vlotten met een fraai fluweelachtig lichtgroen, zoodat dezen als bekoorlijke miniatuur-eilandjes de rivier-oevers bij de dorpen omzoomen, en niet weinig bijdragen om alsdan aan de landschappen een allerbekoorlijkst aanzien te geven.

Zoodra de tijd, daarvoor bestemd, is aangebroken, worden de plantjes op een afgezonderd gedeelte van den akker overgepoot, en wanneer zij genoegzame kracht hebben om aan het stroomende water van de rivier tegenstand te bieden, worden de plantjes op nieuw op de velden overgebracht, totdat de geheele akker bepoot is. Ten einde het gewas zooveel mogelijk tegen wild gedierte en vogels te beveiligen, worden een aantal planken op eene zeer vernuftige wijze op het veld geplaatst. Een stuk hout is door een touw aan de hut verbonden, die in de buurt van het veld is opgeslagen en door den Beadjoe bewoond wordt, zoodat deze slechts aan het koord behoeft te trekken, om het hout op de planken te doen neerkomen, en zoodoende dag en nacht een geweldig geraas te veroorzaken, dat voldoende is om de onwelkome gasten te verjagen.

Het groote belang van een geregelden watertoevoer wordt overal erkend, waar de bevolking ook maar eenigszins ontwikkeld is en heeft op Bali, Java en Sumatra, benevens op een aantal andere kleine eilanden eenen landbouw doen ontstaan op velden, die op een kunstmatige wijze onder water gezet worden (sawahs). Niet dat de cultuur op droge velden geheel is uitgesloten; integendeel, in vele streken die te hoog gelegen zijn, om het water derwaarts op te voeren, worden zoogenaamde tegals aangelegd, die van den regen afhankelijk zijn, maar overigens behoorlijk bewerkt en soms ook bemest worden, doch die door hunnen minder overvloedigen oogst en wisselvalliger productie bij de sawahs moeten achterstaan. En ook gebeurt het weleens, dat een jonggehuwd landbouwer, die spoedig oogsten wil, zich met een tegal vergenoegt, daar het inrichten van eene sawah geruimen tijd kost en de bezitter niet zoo lang kan wachten. Zoo spoedig de omstandigheden het hem toelaten verruilt de boer zijn tegal voor een sawah of, zoo dit mogelijk is, tracht hij zijn land kunstmatig onder water te zetten. En zelfs de gaga-bouw wordt ook op Java gedreven; zwervers zonder vaste verblijfplaats trekken van het eene bosch naar het andere, om hier en daar lichtingen te maken en eenen schralen oogst te verkrijgen, wat echter, zooals wij weten (p. 218), door het Gouvernement zooveel mogelijk wordt tegengegaan. In den regel is de gaga-bouw op Java dan ook slechts de voorbereiding om een stuk woesten grond in eene sawah te herscheppen, tenzij het terrein

slechts het aanleggen van tegals toelaat. Laten wij zien welke de werkzaamheden zijn die daartoe gevorderd worden, waarbij men gelieve op te merken, dat de meeste der vereischte bezigheden op gelukkige dagen moeten plaats hebben, die op zeer ingewikkelde wijze berekend worden en dat telkens allerlei offers (sidekah-boemi enz.) gebracht worden (vgl. p. 249), welken wij kortheidshalve stilzwijgend voorbijgaan. Talloos zijn de legenden, die met de rijstteelt in verband staan, en waarbij op Java Dewi Sri, de echtgenoote van Vishnoe, de hoofdrol speelt, en even ontelbaar de bijgeloovige voorschriften, die de bewerker der velden in acht te nemen heeft [1]).

De voornaamste vraag, die al dadelijk moet worden opgelost is deze: of het mogelijk is stroomend water op het veld te brengen. Vroeg men ons oordeel, wij zouden het misschien voor onmogelijk verklaren, wanneer wij het eenige beekje, dat in de buurt is, daar in de laagte ver beneden de akkers zagen voortkabbelen. Maar de Javaan, die „de kruinen der bergen met zijnen handen-arbeid versiert en de wateren over heuvels en dalen leidt" deinst voor die zwarigheid niet terug. De wateren, die van het gebergte naar beneden ijlen, en door hun snel verloop en geringe diepte voor de scheepvaart van geen nut zijn, worden door stevige dammen gedwongen eenen anderen koers te nemen en in een kanaal of slokkan te vloeien, dat de landbouwer naar zijne rijstvelden gegraven heeft, en mocht het noodig zijn, dan wordt ook deze slokkan weder afgedamd en het water zoodoende tot op eene verbazende hoogte (want de rijst kan op eene hoogte van 2000 vt., ja soms op 3000—3500 vt. nog gedijen) verder afgeleid, om andere velden vruchtbaar te maken. Maar ofschoon de Javaan daarbij tegen geen moeite en arbeid opziet, en de beschuldiging van luiheid op hem zoo dikwijls toegepast, ook in dit opzicht geheel onverdiend is, kan niet ontkend worden dat daarbij niet altijd de noodige zorg en overleg door hem aan den dag worden gelegd [2]). Een goed stelsel van bevloeiing, gepaard aan verstandigen aanleg van Gouvernementswege van groote en kleine irrigatie-werken kan een groote zegen voor Java worden; reeds zijn, zooals wij vroeger zagen, belangrijke stappen in die richting gedaan. Eigenaardig is eene instelling die op Bali bestaat, de zoogen.

---

[1]) Zie o. a. S. Gelpke in Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe volgr. dl. 9.

[2]) J. L. Pierson in Vergad. Ind. Gen. 14 Nov. 1893.

soebak[1]), waaronder men een irrigatie-eenheid verstaat; een vereeniging van velden die hun water uit dezelfde hoofdleiding hebben en dus dezelfde waterbelangen hebben, ongeveer zooals bij onze waterschappen, met dien verstande dat bij dezen het afleiden van het water hoofdzaak is en bij de soebaks de irrigatie. De soebaks hebben hun eigen bestuur, dat onafhankelijk is van het districts- en dorpsbestuur.

Tegen den tijd, dat de akkers bezaaid moeten worden, draagt de landbouwer er zorg voor dat de leidingen in goede orde zijn; de dammen, die dikwijls slechts uit staken en takken bestaan, door bladeren en graszoden aangevuld, worden nagezien en opgeknapt en wanneer het noodig is de slokkans uitgediept, en zoodoende kan het water op de velden gebracht worden. Maar dit is niet voldoende, en men moet zorgen dat het er op blijve en dat de planten, althans in den aanvang, als het ware onder water staan zonder dat de goede grond wegspoele. Daartoe dient de eigenaardige terrasvormige aanleg der sawahs in de hooge streken. De grond wordt in een aantal langwerpige vakken (pettaks) verdeeld, die als het ware aan de bergen hangen, door dijkjes omringd worden en bijna geheel waterpas gemaakt zijn; daartoe wordt in het hooger gelegen gedeelte van elk vak de aarde met scherpe bamboezen losgestooten en het water op het veld gelaten, dat de losse aarde medevoert tot deze door het dijkje (galangan) gestuit wordt en bezinkt, en zoodoende den grond ophoogt. Door eene kleine opening in de dijkjes stroomt het water verder op de lager gelegen velden en bewijst daar dezelfde diensten. Hoe hooger de sawahs liggen, hoe meer de dijkjes slingerende worden aangelegd, om aan het water eene zoo groot mogelijke lengte ter overstrooming te geven. In de lager gelegen valleien, waar het afstroomende water meertjes gevormd heeft, behoeft men natuurlijk niet zooveel werk aan het afdammen te besteden, maar des te moeilijker zijn de werkzaamheden voor het waterpas maken over een veel grootere oppervlakte en het opwerpen der dijkjes in den meestal niet zeer stevigen bodem. Gronden, die op den hoogen oever van een bevaarbare rivier gelegen zijn en die de landbouwer dus niet door afdamming van water kan voorzien, worden ook op Sumatra door middel van een hoogst eenvoudig, doch zeer doel-

[1]) F. A. Liefrinck in Ind. Gids 1886 II. 1887. I.

matig werktuig bevochtigd. De kintjir, — zoo heet dit instrument, — bestaat uit een bamboezen scheprad, dat in de rivier opgesteld en door het water in beweging gebracht wordt, terwijl bamboezen kokers, aan het rad vastgehecht, het water naar boven brengen en in een bak uitstorten, die op den oever geplaatst is.

Wanneer het water lang genoeg op de velden gestaan heeft, zoodat de grond doorweekt is, gaat de landman over tot het bereiden der zaadbeddingen, die niet te dicht bij boomen of beschaduwde plaatsen gezet moeten worden, want hoe meer de rijstplant licht en lucht geniet, des te beter groeit zij op. Het vak, dat daartoe wordt afgezonderd, moet behoorlijk zijn omgeploegd, en de klompen, die anders licht nesten voor insecten zouden worden, door de egge fijn worden gemaakt. Nadat de grond eenige dagen heeft uitgezuurd wordt het laatste herhaald, en dan wordt het water, dat altijd is blijven doorstroomen, gedurende een tiental dagen tegengehouden en egt men op nieuw in den modder. De werktuigen, waarvan de Javaan zich bedient, zijn uiterst eenvoudig en in den loop der eeuwen zoo goed als onveranderd gebleven. De ploeg (wloekoe) die zeer licht is, zoodat de boer ze gemakkelijk torschen kan, bestaat slechts uit drie stukken hout; een boom, een roer en een omwoeler aan welks punt een ijzeren schoen is bevestigd. De karbouwen, die hem voorttrekken, worden er zóó aangespannen dat elke beweging van den ploeg zich aan hen mededeelt. Een strik, die langer of korter gemaakt kan worden, verbindt het juk met den ploeg en nu heeft de menner het in zijne macht om door het vieren van den strik ten koste van het trekvee het kouter dieper in den grond te doen dringen, zoodat de eigenaar ongaarne zijne karbouwen verhuren zal wanneer hij zelf den ploeg niet besturen mag. Voor droge rijstvelden gebruikt men den broedjoel, die veel overeenkomst heeft met den wloekoe, met dit onderscheid dat de schoen glad afloopt en den vorm van een voet heeft. De wloekoe tjina of Chineesche ploeg snijdt minder diep in. De egge, (garoe) die ook door karbouwen wordt voorgetrokken, is niets anders dan een groote hark; de landbouwer, die dit werktuig bestuurt, zet zich op de zitbank, op den dissel aangebracht, en houdt zijne voeten op het eghout om de tanden in den grond te drukken. Kleine sawahs, welken niet beploegd kunnen worden, bewerkt men met den patjol, die op Java vrij gebrekkig is, daar het ijzer met een scherpen hoek aan den steel

zit, zoodat de boer, die den grond behoorlijk wil omwerken, zich veel te diep moet bukken. Het gras en onkruid wordt door middel van het grasmesje (arit) verwijderd; vooral zorgt de Javaan voor het schoonmaken van de kruin der dijken.

Nu kan men tot het bezaaien der kweekbeddingen (bibitan) overgaan. Dit geschiedt op tweeërlei wijze, 't zij dat men de afzonderlijke korrels uitzaait, die men met den voet van de aar trapt (sebaran), 't zij dat men de aren naast elkander op den grond legt (oeritan). In het eerste geval loopt men kans, dat het water de korrels medesleept en ze te dicht bij elkander voert; maar de uitzaaiing in aren lokt groote roofvogels en zwijnen aan, die de enkele korrels laten liggen. Nadat de noodige tijd verloopen is en de zaden zich tot plantjes hebben gevormd, rukt men ze uit en bindt ze tot bossen samen, om tot het verpooten overtegaan. Intusschen zijn de overige vakken op de beschreven wijze in orde gebracht en nu gaat de landbouwer, van mannelijke en vrouwelijke helpers vergezeld, aan het beplanten der sawahs. De mannen binden de bossen los en de vrouwen pooten de plantjes op eenen vasten afstand van elkander in den grond. Buitengewoon is de bedrevenheid, die zij daarbij aan den dag leggen; trouwens reeds in hare prille jeugd oefenen zij zich als het ware spelender wijze. Hierna heeft de planter vooreerst niets te doen, dan het veld door wieden schoon te houden, en den watertoevoer te regelen, door om de 3 of 4 dagen de slokkans af te sluiten en de sawahs eenen dag droog te houden. Zoodra de groene halmen boven het water uitschieten en beginnen te bloeien, moet er tegen de tallooze vijanden gewaakt worden, die het gewas belagen, tegen de wilde zwijnen en de vogels, onder welken de terecht zoo genaamde rijstdiefjes bijzonder gevreesd zijn, die soms bij duizenden over de akkers vliegen en in korten tijd de vooruitzichten van den landman geheel en al kunnen vernietigen. Om dezen af te weren maakt hij in het midden van de velden huisjes van bamboe op stijlen geplaatst, die soms 10 vt. boven den grond uitsteken en juist zoo lang zijn dat de wachter, meestal de een of andere jongen, er op zijn buik in kan liggen. Een geheel net van touwen over veerkrachtige takken of staken gespannen en met lappen, klappers, poppen enz. behangen, overdekt den akker, en nu is het de taak van den wachter om van tijd tot tijd aan een der touwen te trekken en den geheelen toestel in beweging te brengen, 't geen voldoende

is om de roovers af te schrikken. Weldra rijpt de rijst; de groene halmen nemen een geelachtige tint aan en het water wordt nu voor goed van het veld verbannen. Eindelijk is de oogsttijd daar; de goudgeele aren bedekken de velden en buigen zich neder onder het gewicht van haren kostbaren last. De bezitter der velden geeft kennis van dit heugelijke feit aan allen, die bij het verplanten werkzaam geweest zijn, want zij hebben recht om bij den oogst te komen helpen en de vastgestelde belooning, — het vijfde deel van 't geen zij snijden, soms ook minder, — te ontvangen, mits zij te voren geene betaling gekregen hebben. In vele streken is de oogsttijd een waar feest; de geheele bevolking begeeft zich naar de velden, in hare schoonste kleedij gedost en voorzien van den breeden van stroo gevlochten en meestal bruin met goud gelakten zonnehoed of toedong; eene uitstekende beschutting tegen de felle zonnestralen. Het eenige werktuig waarvan de landlieden zich nu bedienen, is de ané-ané of het rijstmesje, dat uit een stukje hout bestaat in den vorm van eenen halven cirkel gesneden, waardoor een dun rond stokje gestoken is, van een klein stalen lemmet met een flauw bolle snede voorzien. Slaan wij hen gade, dan zullen wij ons verbazen over de omslachtige en tijdroovende wijze, waarop zij te werk gaan. Halm voor halm nemen zij voorzichtig met de beide vingers en drukken die tegen het mesje aan, zoodat elke aar afzonderlijk zoodanig gesneden wordt, dat ongeveer een span van het stroo aan de aren blijft zitten; ja wanneer er een tweetal aren in elkander verwikkeld zijn, zullen zij die eerst van elkander scheiden en daarna het mesje gebruiken. In de Minahasa was het vroeger nog erger; daar plukte men elke aar afzonderlijk met de vingers en slechts weinigen gebruikten het rijstmes. Geweldig is het tijdverlies, dat hiermede gepaard gaat, en groot het aantal handen, dat voor het oogsten gevorderd wordt, maar in dit laatste ziet de Javaan geen bezwaar, daar zoodoende een aantal lieden tegen een deel der opbrengst medewerken, die anders van een gemakkelijke kostwinning zouden beroofd zijn. En ook in een ander opzicht zou het moeilijk zijn thans reeds het rijstmesje door een beter werktuig, de sikkel te vervangen. Tengevolge van de weinige zorg bij het uitzaaien worden niet alle planten op denzelfden akker tegelijktijdig rijp; hier zijn ze reeds met het goudgeel waas overtrokken, terwijl de plantjes, waar zij te dicht op elkander gepoot zijn en dus gebrek

aan ruimte en licht hadden, nog bij lange na zoover niet gevorderd zijn. Nam men nu de sikkel ter hand, dan zou men rijp en groen gelijktijdig afmaaien of telkens het werktuig moeten nederleggen. Het overblijvende stroo blijft op het veld om verbrand of ondergeploegd te worden. Zoodra de rijst gesneden is wordt zij, na aftrek van het snijloon, op het veld te droogen gelegd en na eenigen tijd in bossen gebonden naar de rijstschuren gebracht. Hier en daar geschiedt dit in plechtigen optocht; gewoonlijk laadt men de rijst op den rug van den karbouw, wiens hoorns niet zelden met bloemen zijn opgetooid. Somtijds maakt men daartoe van den pedatti of buffelkar gebruik. Dit lompe voertuig, grootendeels uit hout vervaardigd, bestaat uit een groote vierkante overdekte bak, ongeveer gelijk aan de huizen der Inlanders, doch kleiner en dikwijls netter bewerkt. Het dak, dat meestal met vederen of een kleine vlag versierd is, steekt eenigszins naar voren uit en vormt dan als het ware een gaanderij waar de voerman zich ophoudt, dikwijls in gezelschap van zijne vrouw, terwijl alles, wat hij voor eenen langen tocht noodig heeft, ook daar wordt nedergezet of opgehangen. De wielen bestaan uit zware houten schijven, die aan de as vastzitten en met deze onder een vreeselijk geknars en gepiep ronddraaien. Dikwijls slijten zij door het veelvuldig gebruik zoozeer af, dat zij bijna vierkant worden en den grooten weg binnen korten tijd geheel zouden bederven, indien het Gouvernement daarvoor niet zorgde en een zijpad daarnaast voor deze karren openstelde. De rijst wordt zooals zij gesneden is in de schuren opgestapeld. In sommige streken van Sumatra is dit het geval niet. Nadat de oogst gedurende twee tot drie dagen op het veld te drogen gelegen heeft, wordt zij daar in bossen naar eene loods of afdak gebracht, in de buurt van het rijstveld gelegd en mannen, vrouwen en kinderen loopen en stampen nu om het hardst op de opeengetaste schoven en scheiden zoodoende de korrels van de halmen. Maar op Java laat men de rijst in de schuur liggen en neemt men er telkens slechts zooveel van af, als voor de behoefte van den dag noodig is. Evenwel niet gedurende de eerste dagen na de opschuring. Want bij het oogsten heeft de doekoen sawah, ervaren in de geheimen der offers en goede dagen, een bruidspaar onder de halmen moeten zoeken, die even hoog van stengel zijn. Zij worden met boreh gekleurd en met bloemen versierd, evenals of zij werkelijk bruid en bruigom

zijn, en daarna op eene afzonderlijke plaats nedergezet met eenige bossen om hen gezelschap te houden. Eerst na veertig dagen mag men het nieuwe bruidspaar storen en de rijst naar beneden uit den loemboeng brengen. Het is nu de taak der vrouw om de rijst van het stroo en den bolster te ontdoen en daartoe maken zij van een houten uitgehold blok (loempang) gebruik, waarin zij de rijst werpen, die zij met eenen stok óf stamper zoolang beuken en stooten, totdat de korrels loslaten en door wannen en wasschen geheel voor het gebruik geschikt kunnen worden gemaakt. Dikwijls maken eenige vrouwen gezamenlijk gebruik van den lesoeng, een uitgehold blok in den vorm van een schuit, waarom zij zich scharen en dan op de maat de daarin geworpen rijst beuken. Dagelijks stampen zij niet meer, dan voor de behoefte van den dag toereikend is, want wanneer de korrel van den bolster ontdaan is, kan zij niet goed bewaard blijven, omdat allerlei insecten zich daarin vastzetten. Natuurlijk geschiedt deze ruwe handelwijze ten koste van een groot aantal korrels, die tot gruis gestooten worden en bij het wasschen verloren gaan. Voor dit wasschen maakt men zooveel mogelijk van stroomend water gebruik waarin een mandje, met de rijst gevuld, zoo lang wordt rondgedraaid totdat het geen witte kleur meer afgeeft, en waarbij dus het fijne rijstmeel in het water wegspoelt. Men heeft berekend dat daardoor niet minder dan 10 millioen gulden jaarlijks onnut werden weggeworpen!

De rijst behoeft niet den geheelen duur van het jaar om te rijpen; wanneer de oogst afgeloopen kan het veld nog gebruikt worden om de palawidja aan te kweeken die, daar zij dan na de rijst worden geplant gewoonlijk „tweede gewassen" worden genoemd, ofschoon de ware beteekenis van het woord geen andere dan „zaadvrucht" is en zij meermalen vooral op de tegals en gaga's als eerste gewas geteeld worden. En de groeitijd verschilt nog naarmate van de soort van rijst, die verbouwd wordt, zoodat het mogelijk is drie oogsten in één jaar te maken. Gewoonlijk plant de Javaan op zijne sawahs de pari of padi dalem, die een 20 tot 30-voudigen oogst kan afwerpen, en de padi gendja, die slechts eene 15 tot 18-voudige winst oplevert, en bovendien minder voedend is. Maar de laatstgenoemde soort wordt veel spoediger rijp en sedert de invoering van het cultuurstelsel en de onvoorzichtige gelijktijdige opdrijving der heerendiensten is menig Javaan, die vroeger de padi dalem ver-

bouwde, uit gebrek aan tijd er toe overgegaan de mindere soort aan te kweeken, zoodat een gelijke hoeveelheid bebouwde gronden veel minder opleverde dan vroeger het geval was. Op de tegals teelt men de padi tegal, die veel minder behoefte aan vochtigheid heeft, terwijl ook nog eene 4de soort wordt aangekweekt, de ketan, die veel van de bergrijst heeft, maar wanneer zij gekookt is, iets kleverigs heeft, waardoor zij zeer geschikt is voor het bereiden van het Javaansche gebak. Zij komt zoowel in witte als zwarte korrels voor. Deze verschillende soorten van rijstbouw hebben eene groote afwisseling ten gevolge die een eigenaardige en onbeschrijfelijke schoonheid aan het Javaansche landschap bijzet. Hier overdekt eene reeks van kleine meeren, die slechts door dammen van elkander gescheiden zijn, een groot gedeelte van de vallei; ginds aan den horizon waait de wind over den met goudgeele aren bedekten akker en buigt de gevulde pluimen bevallig neder; iets verder is de plant in het tijdperk der bevruchting, en verheffen de halmen zich fier omhoog, naarmate van de soort met zilverwitte, roode, geele en zwarte verven prijkend, of bedekt nog slechts een groen waas den bodem; en overal tot hoog op de bergen, waar terras boven terras zich verheft, herhaalt zich hetzelfde schouwspel, terwijl het water, dat door de openingen in de dammen naar beneden stroomt, tallooze watervallen vormt en zich in beekjes vereenigt om ten slotte de naastbijzijnde rivier op te zoeken. Somtijds beplant de Javaan zijne sawahs na den rijstoogst in het geheel niet, maar gebruikt hij ze tijdelijk voor een zeer eigenaardig doel — om visch te teelen. Zoodra de rijst van het veld is, hoogt hij de dijkjes op, en laat het water op nieuw over den akker loopen en brengt er kleine vischjes in, die hij tegen den tijd, dat de sawahs bewerkt moeten worden, weder vangt en daar zij veel grooter geworden zijn, met eene niet onbelangrijke winst verkoopt, terwijl, naar men beweert, de velden in vruchtbaarheid toenemen.

Geeft de gemeenschappelijke arbeid bij het overpooten en oogsten op Java eene zekere aantrekkelijkheid aan de rijstcultuur, nog meer is dit in de Minahasa het geval, waar onderling hulpbetoon regel is, — vroeger echter meer dan thans, — zoowel bij het ontginnen, schoonmaken, verplanten en oogsten in de rijsttuinen, als bij andere werkzaamheden, die vele handen vereischen, zooals bij het bouwen van huizen enz. Men noemt een zoodanige vereeni-

ging van meerdere huisgezinnen, soms van 50 tot 100, de mapaloes. Volgens vaste regels werkt zij beurtelings in de tuinen der leden; is de vereening klein, dan bepaalt men gewoonlijk in iederen tuin één dag te werken, maar is zij grooter, dan stelt men de uitgestrektheid gronds vast, die bewerkt zal worden en eerst daarna gaat men naar den tuin van een ander. De tifa of trom geeft het teeken, dat allen zich moeten opmaken, om ten arbeid te gaan; bij een groote mapaloes trekken de leden in optocht naar het veld en voeren een Nederlandsche vlag mede, die zij in den akker planten. De eigenaar van den tuin, waarin gearbeid wordt, moet voor het eten zorgen; wordt hij later ziek, zonder in de tuinen gewerkt te hebben van allen, die hem hielpen, dan moet hij eenen plaatsvervanger stellen of anders in een volgend jaar het tekortkomende bijwerken. Onder luid gezang wordt de arbeid begonnen en voortgezet; maar al te dikwijls gaat dat in ontuchtige liederen over en naar men zegt is deze samenwerking, die overigens bij de weinige ontwikkeling van den vrijen arbeid wel is aan te bevelen, niet zeer bevorderlijk voor de zedelijkheid. Ditzelfde schijnt ook in de Padangsche bovenlanden het geval, waar een dergelijke samenwerking onder den naam van toba bestaat; althans de geestelijken trachten ook daar zooveel mogelijk het deelnemen der vrouwen aan den gemeenschappelijken arbeid tegen te gaan.

Bij eene mededeeling van statistieke gegevens over de rijstcultuur moeten wij ons tot weinige cijfers bepalen, die op Java en Madoera betrekking hebben [1]). Want terwijl het op die eilanden reeds moeilijk is om gegevens te verkrijgen, waarop men eenig vertrouwen stellen kan en men in den regel de opbrengst hooger moet nemen, om der waarheid nabij te komen, zijn de opgaven uit de Buitenbezittingen uiterst gebrekkig en zoo goed als zonder waarde, terwijl zij voor vele streken geheel ontbreken. Op Java en Madoera, met uitzondering der Vorstenlanden en van de particuliere landerijen, waren in 1892 2.694.012 bouws beplant met rijst voor eerste gewas, en 218.882 voor tweede gewas, die een oogst van 69.138.750 pikols padi opleverden, 't geen ongeveer 23.73 pikols per bouw als gemiddelde opbrengst aangeeft, eene productie die vrij

[1]) Zeer belangrijke mededeelingen over de voordeelen, die de rijstcultuur afwerpt enz. vindt men bij S. Gelpke. Gegevens voor een nieuwe landrente-regeling. Bat. 1885.

gelijkmatig over de verschillende deelen van Java verdeeld is (West-Java 23.13, Midden-Java (Noordel. deel) 21.95, M.-Java (Zuidel. deel) 23.08, O. Java en Madoera 27.64). Zij schijnt echter bij rationeelen landbouw en grootere zorg voor niet onbelangrijke vermeerdering vatbaar[1]). Volgens de „Gegevens" van S. Gelpke, die op langdurige onderzoekingen steunen, is de gemiddelde opbrengst van een bouw sawah, beplant met 1ste en 2de gewassen, ongev. *f* 74. (Pasoeroean *f* 159. Rembang *f* 39) en van tegalvelden *f* 35 (Batavia *f* 76. Madioen *f* 64. Madoera *f* 19). De prijzen der witte rijst, waarvan de waarde ongev. $2^1/_3$ maal zoo groot is als die van padi of rijst in den bolster, is zeer verschillend naar mate van den tijd van het jaar. Zij stegen in 1893 een enkele maal tot *f* 12 (Kedoe), maar daalden ook wel tot *f* 2. (Madioen). De Heer S. Gelpke geeft de middenprijs op als van *f* 3.50. — *f* 1.25. per pikol padi; onmiddellijk na den oogst is de padi-prijs het minst, niet zelden *f* 1. en minder per pikol. Verreweg het grootste gedeelte van den oogst wordt op Java gebruikt; de van daar uitgevoerde rijst wordt hoofdzakelijk uit de particuliere landerijen verkregen. Daarentegen wordt eene niet onbelangrijke hoeveelheid rijst op Java van elders aangevoerd. Ook de meeste Buitenbezittingen behoeven in meerdere of mindere mate rijst van elders; slechts uit enkelen daarvan wordt dit product uitgevoerd.

De plaats van de rijst wordt in de Molukken door de veel minder voedende sago ingenomen, die van een palmsoort op Java gewonnen wordt, welke hoofdzakelijk in de Molukken voorkomt. Elders in den archipel en ook op Java treft men den sagopalm aan en zelfs den echten sago-boom der Molukken, doch zonder doornen aan bladeren en bloemscheeden, 't geen waarschijnlijk door cultuur verkregen is. Op dat eiland wordt weinig werk van de exploitatie van den sagopalm gemaakt; willen wij deze nader leeren kennen, dan moeten wij ons naar een der Molukken begeven, waar een groot gedeelte der bevolking zich bijna uitsluitend met sagomeel voedt, zoodat de Compagnie geen beter middel wist om haar te onderwerpen, dan de sagobosschen op de eilanden te vernielen, wier bevolking haar gezag niet onvoorwaardelijk erkende. Zeer

---

[1]) Ook in dit opzicht heeft de Hr. K. Holle zich zeer verdienstelijk gemaakt, zoowel door tal van geschriften als door zijne proeven met het ijl uitzaaien van padi.

gering zijn de zorgen, die een aanplanting van sagopalmen vereischt, daar zij zich, in tegenstelling van andere palmen, door uitloopers voortplanten, en het dus strikt genomen voldoende is om bij het omhouwen van een boom zijne uitspruitsels te sparen, ofschoon natuurlijk een geregelde aanplant verre daarboven te verkiezen is. Daarna heeft men alleen te zorgen, dat de boom van slingerplanten gezuiverd en het onkruid verwijderd worde, en na verloop van 10 — 20 jaren heeft de palm zijnen vollen wasdom bereikt en is de sago, die hij bevat, voor het gebruik geschikt. Maar om de sago te winnen moet het leven van den boom worden opgeofferd, want de sago is niets anders dan het zetmeel of de merg, die in den stam van den palm bevat is, zoodat de boom moet worden omgehakt ten einde deze te verkrijgen. Wanneer het tijdstip voor het vellen daar is, 't geen men door de zwelling van de bloemkolf kan bemerken, beproeft men door boring de hoedanigheid van het meel; blijkt deze goed te zijn, dan wordt de boom omgehouwen, van bladeren en doornen bevrijd en in tweeën gezaagd, zoodat men twee halve cylinders verkrijgt die met merg gevuld zijn, dat van onderen rosachtig maar meer naar boven zuiver wit van kleur is. Nu is het noodig dit merg er uit te halen en te bereiden, 't geen men kloppen noemt. Dit geschiedt niet overal op dezelfde wijze. Hoogst eenvoudig gaat men b. v. op Ceram (met Halmaheira het sago-eiland bij uitnemendheid) te werk. Het merg wordt er gekneusd, en tot een grof poeder geklopt, door middel van een houten knuppel, in welks stompe einde een stuk kwarts is vastgemaakt, dat er ongeveer een halven duim uitsteekt. De stukken worden nu in manden gedragen naar het waschwerktuig, dat uit een groote bladscheede van den boom bestaat, die als bak gebruikt wordt, terwijl aan het einde een perszak of zeef geplaatst is, die uit het vezelachtige bekleedsel der bladsteelen van eenen jongen kokospalm gemaakt is. Het merg wordt nu in den bak gedaan en daarop water gegoten en dat mengsel geperst en tegen de zeef gedrukt, tot het meel in het water is opgelost en door de zeef heenvloeit, terwijl de vezelachtige en dradige bestanddeelen voor varkensvoeder achterblijven. Het water stroomt nu weder door den bak, die in het midden een groote diepte heeft, waarin het meel bezinkt; het overtollige water loopt door een nauwen hals uit den trog weg. Op Amboina haalt men de sago uit den boom door middel van een

dissel of nanni, een scherp stuk bamboe, dat in een steel is vastgemaakt en waarmede de sago-klopper het merg in lagen van ongeveer een duim dikte losmaakt. Dan wordt dit merg met houten hamers of steenen geklopt, met water aangelengd en in het waschwerktuig gedaan, dat hier uit 2 goten bestaat, die boven elkander geplaatst worden. Aan het onderste gedeelte wordt de boven beschreven zeef geplaatst, die aan eenen veerkrachtigen stok is vastgemaakt. In deze goot giet men het deeg en terwijl een man er gedurig versch water op giet, drukt zijn helper de sago met de eene hand, terwijl hij met de andere de zeef schudt. Het met sago vermengde water loopt door de zeef in de onderste goot, waarin een gat gemaakt is, dat men opent, als het meel zich heeft afgescheiden en bezonken is. Daarna wordt het meel nog eens gezeefd en dan in manden bewaard, die van sagobladeren vervaardigd worden, en doorgaans allen van denzelfden vorm en grootte zijn, zoodat zij ongev. 15 kilo kunnen bevatten. Gewoonlijk wordt de sago door den Inlander in den vorm van brei of pap (papeda) genuttigd. Zij wordt daartoe eenvoudig met kokend water aangemengd en met vischwater of citroen-sap gegeten of nog liever uit het blad opgeslorpt, waarin zij werd opgedischt. Maar niet zelden maakt men er broodjes van of platte koeken, die gebakken worden in kleine ovens of vormen, welken boven een vuur van gloeiende asch heet gemaakt en dan met sagomeel gevuld worden, waarna men de vormen met een pisang-blaadje en een dun plankje dekt. In 5 minuten zijn zij gaar; zij zijn zeer zacht en worden vooral zoolang zij nog warm zijn als lekkernij genuttigd. Maar wil men ze langer bewaren, dan droogt men ze eenige dagen in de zon en bindt ze tot bundels van 20 stuks te zamen. In dien toestand zijn de broodjes zeer hard, grof en droog, maar zij kunnen daarentegen jaren lang goed blijven. Op de Mentawei-eilanden bij de Westkust van Sumatra, is sago met geraspte kokos in zeewater gekookt een hoofdvoedsel van de bevolking. Behalve op de genoemde wijzen, die de voornaamsten zijn om de sago als voedsel te bereiden, zijn er nog een aantal voorschriften om haar voor versnapering te gebruiken. Ten einde voor den handel geschikt te zijn moet het sagomeel, dat geklopt is, nog eene bewerking ondergaan, waardoor de parel-sago verkregen wordt; de vorm waarin de sago meestal in Europa ter markt gebracht wordt. Zelden heeft deze bereiding

in den archipel plaats; zij is grootendeels in handen van Chineezen, die te Singapore wonen. Nadat de sago op nieuw zorgvuldig gewasschen is om alle vreemde bestanddeelen te verwijderen wordt het saamgepakte meel in groote stukken aan de zon blootgesteld om te verharden en daarna klein gebroken en gezift. De eigenlijke korreling geschiedt door de sago in een grooten zak te doen, die aanhoudend in horizontale slingerende beweging gebracht wordt, zoodat al de sago-deeltjes langs de zijden van den zak schuren. Door zifting worden de te groote en te kleine korrels verwijderd en daarna de sago geroosterd, om de korrels hard en glinsterend te maken. Een rij van ijzeren pannen wordt daartoe op een soort van gemetselde fornuizen aan een zorgvuldig getemperde hitte blootgesteld en met een geolieden doek gewreven. In die pannen wordt de sago geworpen; nadat zij lang genoeg geroosterd is, worden zij weder gezift, om de samengekleefde korrels af te scheiden. Een 2de roostering geeft aan de korrels den vereischten graad van hardheid; daarna zijn zij voor de verzending geschikt.

Slechts een betrekkelijk geringe hoeveelheid van de sago, die in den handel gebracht wordt, komt uit Nederl. Indië en wel hoofdzakelijk uit Sumatra's Oostkust. In de Molukken wordt zij vooral voor eigen gebruik aangewend. Volgens een berekening van Wallace zou een goed opgegroeide boom ongeveer 30 manden sago afwerpen, die elk 60 broodjes kunnen opleveren. Indien men nu met hem aanneemt, dat 5 dier broodjes dagelijks voor het onderhoud van eenen man voldoende zijn, dan behoeft de bewoner der Molukken slechts eens in het jaar een boom te vellen, om zeker te zijn van zijn onderhoud voor een geheel jaar, terwijl de gemakkelijke vischvangst hem nog 't een en ander oplevert, om daarbij als toespijs te gebruiken. De Heer Willer, die langen tijd in de Molukken heeft doorgebracht, kwam tot een dergelijk resultaat, ofschoon hij de dagelijksche behoefte aan sago iets hooger stelde dan Wallace. Natuurlijk is deze gemakkelijke manier om aan het dagelijksch voedsel te komen niet zeer bevorderlijk aan energie en arbeidszin. Merkwaardig is hierbij echter de omstandigheid dat de bevolking van de Moluksche eilanden, die zich hoofdzakelijk van dit voedsel bedient, in sommige opzichten en ook in lichamelijke ontwikkeling vrij hoog staat, niettegenstaande de sago slechts zeer weinig stikstof bevat. Zoo zegt Bleeker: „Men moet een tocht dwars

door Amboina gemaakt hebben, om de eigenlijke Amboneezen te kunnen bewonderen in hunne lichaamssterkte, onvermoeidheid en vaardigheid in het torschen van lasten over bergpaden en schrikbarende steilten" en verklaart Willer van de Christenen op Boeroe dat zij een krachtige en gezonde lichaamsgesteldheid bezitten. Misschien kan het gebruik van visch, dat echter niet zeer beduidend schijnt te zijn, hiervan eene verklaring geven. Behalve door het voedsel, dat de boom verschaft, trekt de Inlander nog op andere wijzen voordeel uit den sagopalm. De gedroogde, 6 tot 10 voet lange bladstelen, leveren de zoogenaamde gaba-gaba, die als wandbekleeding der huizen gebruikt wordt, hetzij dat de wanden geheel daaruit bestaan, hetzij dat de woning van latwerk samengesteld is en met gaba-gaba bekleed wordt. De bladeren worden als atap aangewend om de woningen te dekken, terwijl van de bladstelen de emmers gemaakt worden, die tot inzameling van de sagoweer dienen. Daarenboven worden uit de zij-nerven van de bladstelen dezer plant, evenals van die der kokos- en areng-palmen, schuiers, vegers enz. vervaardigd [1]).

Een aantal andere palmen strekken tot groot nut van den Inlander. Bovenaan staat in dit opzicht de kokospalm of klapperboom. In de eerste plaats leveren de noten, rijp zijnde, ongeveer een flesch van de bekende kokosmelk, een aangenaam zoete, verfrisschende drank, terwijl de pit op allerlei wijze gegeten en, wanneer de vrucht onrijp is, als geneesmiddel gebruikt wordt. Ook de bekende kokos-olie, voor keuken, toilet en verlichting gebezigd, wordt uit de geheel rijpe pit verkregen, welke geraspt en geperst wordt, en dan een soort van smeer oplevert, dat vooral op Java door den Inlander in plaats van boter wordt gebruikt, want ofschoon de Javaan zeer veel van boter schijnt te houden, en die voor feesten enz. vrij duur betaalt, komt het slechts zelden voor, dat hij deze van zijn rundvee wint, zooals b. v. te Palembang wel het geval is. Door koken en schuimen wordt verder het water verdampt en de onreinheden verwijderd en daarmede is de fabricatie afgeloopen, die echter nergens op groote schaal gedreven wordt. Daar de boom elke $1\frac{1}{2}$ maand ongev. 9—12 rijpe vruchten

---

[1]) Vgl. de uitgave van de Ned. Maatsch. ter bevordering van nijverheid. De voortbrengselen uit h. plantenrijk in N. O. I. Haarlem.

afwerpt, die te samen 2 flesschen leveren, is de verdienste niet onaardig, en toch, ofschoon de teelt van kokospalmen naar men beweert een winst van 100% zou kunnen opleveren, wordt er op Java weinig werk van een geregelde cultuur gemaakt en de boom hoofdzakelijk in de erven om de woningen geplant. Elders, zooals in de Padangsche benedenlanden, de Lampongs, Pontianak, de Minahasa, de residentie Amboina en de Sangi-eilanden vindt men uitgestrekte klappertuinen. Een plantaadje, in 1857 in Banjoewangi onder leiding van den bekenden natuurkundige Zöllinger aangelegd, verviel na zijnen dood geheel. Evenzoo mislukte een poging, in hetzelfde jaar in de Padangsche bovenlanden ondernomen, om door het invoeren van een perstoestel de vervaardiging der kokos-olie te verbeteren; de ondernemer, een Europeaan, kon de mededinging met de Inlanders niet volhouden. De gedroogde kern der noten levert de bekende copra, die o. a. als veevoeder en voor zeepfabricage en bij de bereiding van margarine dient; daar de prijs van de kokos-olie door de mededinging van de petroleum zeer gedrukt is, geeft men er vaak de voorkeur aan om plaatselijk geen kokos-olie te vervaardigen, maar de copra uit te voeren. Van de schaal der noten wordt op allerlei wijze gebruik gemaakt om lepels, drinkvaten enz. te vervaardigen; de bast der rijpe vruchten wordt uitgeplukt en dient voor matten, touwwerk, fakkels, voor het kalefateren van schepen enz.; uit de bladeren worden mandjes gemaakt, of zij worden als atap voor het dekken van huizen gebezigd; de pitten der onrijpe vruchten worden rauw of gekookt gegeten en zelfs de jonge knoppen als palmkool genuttigd of als tafelzuur ingemaakt. Men geeft echter de voorkeur aan de palmkool van den niboeng, een boom die onder de houtpalmen een eerste plaats inneemt. Zelfs de bloemkolf van den klapper wordt benuttigd om toewak of palmwijn te vervaardigen, maar in dit opzicht wordt hij door den areng- of anau-palm overtroffen, die de bekende, in het Oosten van den archipel zoo geliefde sagoweer oplevert. Van tijd tot tijd ontwikkelt zich aan dien boom eene bloemscheede (majang) die den zoo begeerden drank bevat. Zoodra de bloesem afvalt is dit een teeken dat de boom zijn vocht zal afscheiden en dat men tot het winnen van de sagoweer, tijferen genaamd, kan overgaan. Een zeer eenvoudige ladder, — een bamboe met uitwassende takjes of ingehakte treden, — is voor den tijferaar voldoende om

naar boven te klouteren, ten einde door het kloppen met eenen houten hamer den majang zacht te maken en het sap derwaarts te leiden. Met hetzelfde doel schudt men den majang bijna een half uur achtereen, en nadat men hem nu een drietal dagen in rust gelaten heeft zet men het kloppen dagelijks voort, totdat het sap een helderwitte kleur heeft verkregen. Dan maakt men een paar insnijdingen in den majang en hangt daaraan een bamboe met 2 geledingen, zoodat al het sap daarin vloeit. Den volgenden dag ledigt men den bamboe in een garoeroe, een soort van emmer, en bevestigt op nieuw den bamboe aan den majang na te voren een schijfje te hebben afgesneden met een mes, dat bepaaldelijk daarvoor bestemd is. Gedurende eenige maanden herhaalt men dagelijks deze werkzaamheden; een goede boom geeft 19 tot 20 wijnflesschen in 24 uren. Van natuur is de drank zoet, maar gewoonlijk laat men het sap gisten, waardoor het een zuren smaak krijgt, of men geeft het eenen bitteren geur door er een soort van bitterhout in te doen. Zooals wij vroeger opmerkten gaat het gebruik van de sagoweer maar al te dikwijls in misbruik over; dicht bij den palmboom heeft de Alfoer meestal een eeleppan of drinkplaats, waar de vrienden onder een gezellig praatje de sagoweer geducht aanspreken, dikwijls ten koste van roode oogen, en met de kans dat de gevreesde soepit, eene soort van podagra, hen zal overvallen. Echte liefhebbers van het vocht herkent men spoedig aan hun waterzuchtig uiterlijk. Ofschoon de boom ook een soort van sago bevat, wordt deze veel minder geacht dan die van den echten sagopalm, maar daarentegen wordt door den Inlander een soort van zwarte of bruine suiker, Javaansche suiker genaamd, uit het sap van dezen palm getrokken. Een oven van gewone aarde, met een drietal gaten voorzien, waarin evenveel pannen nauwkeurig passen, is alles, wat men voor deze industrie behoeft. In de grootste pan wordt het sap uit den boom opgevangen, gekookt en naarmate het uitgedampt is van de eene pan in de andere overgeschept[1]). Wanneer de suiker uitgedampt is wordt zij in ronde bamboe-vormen gegoten, en daarin gedroogd en ten slotte in het blad van den areng verpakt en verkocht, want op vele eilanden van den archipel wordt een levendige binnenlandsche handel in die suiker gedreven.

---

[1]) Zie o. a. Med. Ned. Zendinggen. XXVI bl. 122.

Ook de zwartachtige vezelstof, die tusschen den stam en de bladstelen groeit, wordt onder den naam van idjoek als dakbekleeding aangewend en vormt de grondstof voor het vervaardigen van een grof en sterk soort van touw, gemoeti genaamd. De dikkere vezels worden voor Inlandsche pennen gebezigd; een soort van zwam, kawoel, groeit op de bloemscheede en eindelijk maakt men confituren van de vruchten en gebruikt de jonge bladknoppen als palmkool. Ook de nipahpalm levert palmwijn, die echter buiten de Molukken zelden in den archipel gewonnen wordt; de geweldig groote bladeren kunnen zeer goed voor het dekken van woningen worden aangewend. Ook van den gebang-palm wordt op vele wijzen nut getrokken. Uit den harden bast wordt allerlei huisraad en ook de bedoek of trom vervaardigd. De stam bevat een soort van sago van minder goede hoedanigheid; uit de jonge bladeren wordt grof garen gemaakt, terwijl de jonge vruchten aangewend worden om visschen te bedwelmen en de kralen van den rozenkrans der geestelijken enz. uit de rijpe pitten bestaan. Niet minder belangrijk is de lontar-palm die een groote hoeveelheid palmwijn of toewak oplevert, waaruit suiker en stroop-koeken of brooden gemaakt worden, welken nevens een soort van gierst op sommige eilanden, en vooral op Rotti, der bevolking tot hoofdvoedsel strekken. De bladen van den boom worden op Bali en Celebes, en vroeger ook op Java, tot schrijfmateriaal aangewend; tegenwoordig wordt de bast van den witten moerbeziën-boom als grondstof voor het Javaansche papier gebruikt. Ten slotte vermelden wij nog den pinang-palm; het gebruik, dat men van zijne noten maakt, hebben wij boven (bl. 288) reeds behandeld. De gambir, (terra japonica, die een groote menigte looizuur bevat, zoodat men haar gehalte op 8 maal dat van goeden eikenbast schat) welke met den pinangnoot tot de voornaamste bestanddeelen der betelpruim behoort, is een klimmende heesterplant, die vroeger uitsluitend — en ook nu nog hoofdzakelijk — in den Riouw-Lingga-archipel werd aangekweekt, maar thans ook te Malakka, Singapore, Sumatra, Bangka, Westerafdeeling van Borneo en Java geteeld wordt. Op dit laatstgenoemde eiland wilde du Bus de cultuur der gambir bevorderen en legde een hoog recht op den invoer van dit artikel, maar deze belasting klom weldra tot een hoog bedrag en ten einde dit voordeel te behouden bepaalde de Regeering in sommige contracten van land-

verhuur, dat op de verhuurde landen de teelt van gambir niet werd toegelaten, 't geen tot de meening aanleiding gaf dat deze cultuur op het geheele eiland verboden was. Thans is uitdrukkelijk vastgesteld dat de teelt vrij is, zelfs al is het in die contracten anders bepaald (S. 1862 n°. 145). De gambir-cultuur is in Riouw en Lingga bijna geheel in handen van Chineezen, die groote sommen aan den Onder-koning van Riouw moeten opbrengen, vóór zij den noodigen boschgrond kunnen verkrijgen. De plant wordt zooveel mogelijk op eenen vochtigen en lagen grond gezaaid en na een paar maanden overgeplant. Zoodra de heester een maand of zes oud is wordt de weeke en buigzame stam naar beneden gebogen, om de heesters te beletten te zeer in de hoogte te groeien en met het doel om zoodoende veel bladeren te verkrijgen, want de looistof wordt uit de bladeren vervaardigd, waartoe alleen de niet volkomen rijpe en dus harde bladeren worden uitgekozen. Met een klein krom mesje gewapend snijden de arbeiders de takjes af, en klemmen telkens een handvol tusschen de beenen, totdat die ruimte vol geladen is; daarna wordt het afgesnedene in manden naar het kookhuis gebracht, waar eenige fornuizen en pannen gereed staan. Nadat de bladeren afgestroopt zijn, — 't geen herhaalde malen in 't jaar, gedurende acht maanden geschieden kan, — worden zij in een grooten ijzeren pot gedaan en met water gekookt. Van deze werkzaamheid hangt de meer of min goede hoedanigheid van de gambir af; ongeveer een uur blijven de bladeren in de pan, maar het lijmachtige vocht, dat zich heeft afgescheiden, blijft nog een uur of 3 voortkoken. Dan roert de arbeider het sap met een stok of met een lepel om, giet het in kleine tobbetjes over en laat het bekoelen, terwijl hij met een klein rond stokje daarin omroert. Eindelijk wordt de gambir in vormen overgegoten, en verkrijgt zij de noodige hardheid om in kleine koekjes gesneden en in de open lucht verder gedroogd te worden. Hier en daar, vooral in het Zuiden der Padangsche bovenlanden, worden de bladeren eenvoudig aan het gisten gebracht, gepersd en gedroogd. Een groot gedeelte der productie wordt buiten den archipel gebruikt; op de hoofdplaats van Riouw zijn een aantal Chineesche handelaren gevestigd, die de gambir, uit de binnenlanden aangebracht, in 3 soorten verdeelen en ze naar Java, Borneo enz. vervoeren. Ofschoon de gambir-plant gedurende 20 à 25 jaren gesneden kan worden, verlaten de Chineezen gewoonlijk reeds na 10 à 12

jaar de ingenomen gronden, waarschijnlijk omdat het brandhout, dat in de buurt der pas ontgonnen velden gevonden werd, begint op te raken en het niet voordeelig zou zijn brandstof op verren afstand te halen of te koopen, daar de koking der gambir geweldige massa's hout verslindt. Na korten tijd nemen de alang-alang-velden de plaats der verlaten plantages in.

Onder de voedingsmiddelen, die als pala-widja worden aangekweekt, moet de turksche tarwe, (maïs, djagoeng, miloe) bovenaan geplaatst worden, die ook met goed gevolg geplant kan worden in streken waar de rijst niet aarden wil, daar de maïs nog op eene hoogte van 4000 voet vruchten voortbrengt, ofschoon zij dan 4 tot 9 maanden behoeft om rijp te worden, terwijl daarvoor in lagere streken slechts 3 maanden noodig zijn. Op Sumatra wordt zij soms tusschen de rijst geplaatst, doch alleen op droge gronden; in de Minahasa heeft de maïsteelt zich zeer ontwikkeld, en wordt een soort verkregen, die nergens in Indië grooter en beter is. In den regel wordt zij beneden de rijst gesteld, en aan de arme bevolking overgelaten of als veevoeder gebruikt. Op Java b. v. plukt men de korrels onrijp af, om ze geroosterd te gebruiken; de Tengereezen en vele Madoereezen verkiezen haar echter boven de rijst. Bij de Bataks wordt zij dikwijls als voedsel gebruikt, 't zij met, 't zij zonder rijst, maar steeds staat zij in de schatting der bevolking bij de rijst ten achter, niettegenstaande zij deze in voedende kracht overtreft en bij een behoorlijke verzorging een 400-voudige opbrengst geen uitzondering behoeft te zijn. Tarwe en gierst worden hier en daar verbouwd; zij spelen echter een ondergeschikte rol onder de gewassen, die de Inlander als voedsel gebruikt. Belangrijker zijn de aardvruchten (oebi's), waaronder de maniok of Javaansche cassave, die bijzonder gemakkelijk gekweekt kunnen worden en veel voedsel bevatten, doch niet bijzonder in trek zijn; de jams of bataten (oebi djawa of katela) eveneens een langwerpige, zeer voedende en zoetachtige knol, die soms eenen geweldigen omvang krijgt, zoodat b. v. in Bengkoelen een verscheidenheid voorkomt die tot 40 ponden weegt; de gewone oebi's of jams; eindelijk de keladi, de meelrijke en smakelijke knol van een plant, die zich door groote, breede bladeren onderscheidt, en de Javaansche aardaker of kentong, die allen thans hoofdzakelijk gebruikt worden om bij mislukking van den rijstoogst in de behoeften te voorzien, maar

nog niet lang geleden, zelfs op Java, het hoofdvoedsel der bevolking waren en ook nu nog bij vele zwervende en weinig beschaafde stammen die plaats innemen; ja er zijn zelfs op Sumatra kampongs, waar de bewoners zich schier uitsluitend met den keladi behelpen. Ook de gewone aardappels behooren tot deze aardvruchten. Zij worden echter alleen in het hooge gebergte gekweekt, waar ook veel werk gemaakt wordt van andere Europeesche groenten: kool, uien, rapen, salade en erwten, zooals te Tjipannas in het Buitenzorgsche. Dat de vruchten van de Europeesche ooftboomen op Java en ook velen der daar aangekweekte groenten den geurigen smaak missen, dien zij in Europa hebben, schijnt het gevolg te zijn van de omstandigheid, dat geen werk gemaakt wordt van de veredeling der ooftboomen die, eenmaal geplant, maar in het wilde voortgroeien zonder eenigen schijn van deskundige behandeling, en van het feit dat de groenten maar het geheele jaar door worden geplant, onverschillig of hun aard medebrengt dat zij veel of weinig water kunnen verdragen of noodig hebben. Aardbeien b. v. leveren op ongev. 5000 voet hoogte het geheele jaar door goede en eetbare vruchten, maar zij hebben alleen een geurigen smaak in de kenteringstijden, als er af en toe een flink buitje valt. Zoo hebben alle Europeesche groenten een tijd, dat zij een geurigen smaak hebben, wat verschilt naar mate zij veel of weinig water kunnen verdragen. De druiventeelt schijnt in vele streken van den archipel goed te slagen. Toespijzen bij de rijst leveren de peté, een peulvrucht, wier zaad sterk naar knoflook riekt en die gewonnen wordt van eenen boom, welke door zijn fraai loof tot de schoonste gewassen van den archipel behoort en de tjabé of Spaansche peper, die in tal van soorten voorkomt en nimmer bij den maaltijd ontbreekt, daar de Inlanders haar verre boven de gewone peper verkiezen. Als sajoran of groenten noemen wij slechts de komkommers en de tallooze verscheidenheden van meloenen, de semangka of watermeloen, die om haar sappig vleesch zeer in trek is. de lobak of radijs, de senggang, eene soort van spinazie, en de bladen, stelen of jonge vruchten van een aantal planten zooals de palmkool, de jonge scheuten van pompoenen en bamboeriet, de groote witte bloemen van den toeri-boom enz. Van groot belang zijn de peulvruchten of katjangs, die in verscheidene soorten genuttigd worden, onder welke de katjang tjina vooral onze aandacht ver-

dient, niet zoozeer om zijne smakelijke vruchten, de ook bij ons bekende aardamandels, maar in de eerste plaats om de olie, die er uit bereid wordt, eene industrie, die in sommige streken, zooals in Kedoe, veel tot de welvaart der bevolking bijbrengt. Daartoe slaat men de vruchten zoolang met lichte stokken totdat de schil loslaat; de boonen worden dan tot grof gruis gestampt en in de koekoesan half gaar gestoomd, zoodat zij een soort van koek vormen, die door een handpers uitgedrukt wordt, en daarna nog bijzonder geschikt is voor de bemesting van suikerrietvelden en tevens het hoofdbestanddeel van een lievelingsgerecht van den Javaan is. De olie, die door de persing verkregen is, doet men in een lederen bak om ze te laten bezinken, en daarna wordt zij in runderblazen bewaard.

Behalve de kokos en katjang zijn er nog een aantal gewassen, te veel om op te noemen, die olie en vetstoffen opleveren. Wij moeten ons vergenoegen slechts enkelen hunner op te sommen. Een bijzonder fijne olie, die veel voor het bereiden van spijzen gebruikt wordt, verkrijgt men uit de harde noten van den kanariboom, een plant met prachtig lommer, die daarom als schaduwboom in de notenperken van Banda gekweekt wordt en ook naar Java is overgebracht. De tangkalak levert een vet, waaruit kaarsen gemaakt worden; uit den kemiriboom verkrijgt men een olie, die met kapok vermengd op dunne bamboezen gesmeerd wordt en ter verlichting dient. De olie van den tengkawang kan zoowel gebruikt worden om te braden als om de boter te vervangen, terwijl zij ook zeer geschikt geoordeeld wordt voor het insmeren van werktuigen enz. Men laat de noten eenigen tijd liggen, stampt ze fijn en perst ze in een zak van boombast tusschen 2 blokken, die met keggen worden aangeslagen. Het vocht, dat in vaatjes wordt opgevangen, krijgt spoedig de kleur en hardheid van boter. Op Borneo verkrijgt men een zeer fijne, helderbrandende en welriekende olie, die den naam van minjak katiouw draagt; de sesam-olie, een product van den widjen, vervangt in de binnenlanden somtijds de kokos-olie. De minjak kroïn, die gewonnen wordt door een gat in den stam van den boom te snijden en daarin vuur te leggen, wordt met hars vermengd voor het breeuwen van vaartuigen aangewend. De vrucht van den larak kan bij het wasschen de zeep vervangen. De beroemde Makassar-olie wordt gemaakt uit de pit van de vrucht van de bado

of ading, die in de zon gedroogd en, al dan niet gebraden, fijn gestampt wordt. Deze massa wordt dan in een van bamboe gevlochten peperhuis gedaan en in den wasem gekookt en daarna door middel van 2 stukken hout uitgeperst. De aldus verkregen olie wordt met allerlei reukwerken (de hars van den rasamala, muskus, benzoïn, het uitschrapsel van de teeldeelklieren van de civet-kat, het vocht van dezelfde lichaamsdeelen van een dier, dat zich in Kaïli op 't gebergte zou ophouden en een gom, tenemalang genaamd) geparfumeerd en daarna met de bladeren van welriekende bloemen en houtsoorten berookt, 't geen men later met doepa en isstangi, een soort van wierook, herhaalt. Ten slotte vermelden wij nog den djarak, waarvan de zaden, van de bittere schil bevrijd, de wonder- of castor-olie opleveren en de pitten voor het doen van berekeningen gebruikt worden, benevens de kajoepoetih, die de bekende geneeskrachtige olie oplevert en in de Molukken en vooral op Boeroe te huis behoort, waar Kajeli de hoofdzetel is van de industrie, die er zich op toelegt om de olie uit de bladeren van den boom te stoken. De bereiding is daar zeer eenvoudig. Men stroopt de bladeren af, die men zooveel mogelijk van jonge boomen neemt, en werpt ze in een ketel, die van boven geheel gesloten en van een koperen helm voorzien is, totdat hij bijna geheel gevuld is, en doet er dan water bij; daarna begint men te stoken. De stoom condenseert zich eerst in den koperen helm, die men gedurig door begieten afkoelt en bovendien in een watervat, waardoor de stoom in een koperen pijp geleid wordt, en waaruit het vocht in een glazen flesch vloeit, die van onderen doorboord is en in een bak, met water gevuld, geplaatst wordt. Daar het vocht, dat uit de koperen pijp komt, zoowel water- als oliedeelen bevat en de laatsten lichter zijn, blijft de olie in de flesch, terwijl het water er gedeeltelijk uitloopt. Na 8 tot 10 uur stoken bevat de stoom geen olie meer; men laat het water, dat in de flesch zijn mocht, nu geheel wegloopen en de olie bezinken. Ten slotte zeeft men die door Chineesch papier en schenkt ze in gewone flesschen over. Soms werpt men koperen geldstukken in den kooktoestel, ten einde aan de olie een groenachtige kleur te geven. De kajoepoetih-olie wordt tegen rheumatisme enz. aangewend en ook gebruikt om opgezette dieren enz. tegen insecten te beschermen.

Een menigte woudboomen leveren harsen en gommen, waarvan

de industrie zich met voordeel bedient. Vooral zijn het de bosschen van Sumatra die deze producten in groote hoeveelheden aan den handel leveren. In de eerste plaats komt de damar in aanmerking, een naam, die aan een tal van harsen gegeven wordt, welken van eenige boomsoorten verkregen worden. Onder dezen staat de damarden bovenaan, die de witte damar oplevert, welke zonder eenige kunstbewerking van zelve uit den boom vloeit en zich tot vaste klompen vereenigt, die door de rivieren worden medegevoerd, in welker nabijheid de boomen veelal voorkomen. Een aangename geur geeft de benzoïn van zich af, die het product is van een boom, welke bijna uitsluitend op Sumatra en vooral in de Bataklanden voorkomt. Evenals bijna alle harssoorten wordt ook de benzoïn door insnijdingen op de schors van den stam tot bij het hout verkregen en daarna door lauw water van onreinheden gezuiverd. De inzameling van deze en andere harsen is meestal een gevaarlijk en moeilijk werk. De Inlander moet den boom beklimmen om de insnijdingen te maken, waaruit de hars vloeit; maar op de gewone wijze gaat dit niet, daar de boom dikwijls door 2 mannen ter nauwernood omspannen kan worden en er van onderen geen takken aan den boom zijn, die gewoonlijk eerst op een duizelingwekkende hoogte de loofkruin draagt. Met eenen hamer en eenige wiggen gewapend, nadert de inzamelaar den boom, dien hij heeft uitgekozen; een strop van rotan gevlochten is om zijn midden en om den boom losje bevestigd, zoodanig dat hij daardoor gesteund wordt, en toch tegelijkertijd den strik omhoog kan schuiven. Nu slaat hij de wiggen boven elkander in den stam op ongev. 3 vt. afstand en klimt daarop in den boom en telkens, wanneer hij hooger stijgt, herhaalt hij dit werk totdat hij den top bereikt heeft, waar hij een rotan aan een tak bevestigt en dien aan de wiggen vasthecht en zoodoende een trap maakt, langs welke de Inlanders zich met verbazende behendigheid bewegen, ofschoon het ook wel gebeurt dat de een of ander naar beneden tuimelt en zijn nek breekt. Deze gomsoort maakt een voornaam bestanddeel uit van den ruilhandel der Koeboe's; ook de Bataks kweeken den boom aan, ofschoon zij vroeger althans zelven er geen gebruik van maakten, en de meening koesterden dat de wierook bestemd zou zijn voor een volk zonder mond, dat zich door den neus met den vetten geur voedt. Van den prachtigen rasamala verkrijgt men een fijne harssoort, die door

haren geur de benzoïn nabijkomt, terwijl het agila-hout of lignum-aloës somtijds om den aangenamen reuk, dien het bij het verbranden van zich afgeeft, door den Inlander wordt aangeplant. Een aantal andere boomen leveren damar op; onder deze harsen wordt het zoogenaamde mata-koetjing of katoog voor het fijnste gehouden en ook wel bij het batikken in plaats van was gebruikt om de geteekende figuren te bedekken. Maar bekender dan deze allen is de beroemde kamferboom van het Noorden van Sumatra en Borneo, die de kapoer Baroes oplevert, welke voor de fijnste soort van kamfer gehouden wordt. Eigenaardig is het, dat deze soort bijna uitsluitend naar China en Japan wordt uitgevoerd, terwijl de kamfer, die in Europa gebruikt wordt, uit het laatstgenoemde land komt. Goed geëxploiteerd zouden de kamferboomen een bron van welvaart voor de bevolking kunnen worden, maar de inzameling heeft zonder eenig toezicht plaats, en daar de kamfer in gedegen staat binnen den stam gevonden wordt, en men van buiten niet zien kan of er veel of weinig in is, roeit de verzamelaar een aantal boomen uit, om een kleinen oogst te verkrijgen, zonder dat aan geregelde aanplant gedacht wordt. Voor de Europeesche industrie is de gom-elastiek belangrijker, die in groote menigte uit sommige planten en vooral uit den karet, een soort van vijgenboom verkregen wordt, en de getah pertjah, die in 1843 voor het eerst uit Singapore naar Europa verzonden werd. Ofschoon de boom, die dit sap levert, op dat eiland in overvloed voorkwam, was hij binnen korten tijd bijna geheel uitgeroeid, daar de Inlanders, ten einde een eenigszins beduidende hoeveelheid sap te verkrijgen, den boom eenvoudig omkapten. Korten tijd daarna werd de getah-pertja boom door Teijsmann op Sumatra ontdekt, en ook later de meening bevestigd, dat hij zelfs op Borneo voorkwam, maar even weinig als op Singapore wordt op die eilanden voor een geregelde bijplant zorg gedragen. Voor een geheele uitroeiing schijnt echter weinig vrees te bestaan, daar de boom, die 80 jaar oud moet zijn om eenigszins de moeite van het vellen te beloonen, reeds op zijn 5de jaar zich gemakkelijk voortplant.

Wij besluiten ons overzicht van de planten, die harsen bevatten, door de vermelding van het drakenbloed, die ons van zelf tot de kleurstoffen brengt, welken de Inlanders uit planten en gewassen trekken. De rijpe vruchten van de palmsoort, waaruit dit product

wordt verkregen, scheiden een bloedroode, harsachtige olie af, die door de vruchten te stampen of te schudden wordt losgemaakt en in warm water geweekt wordt, ten einde de harsachtige zelfstandigheid er uit te verwijderen en een onvermengde kleurstof te verkrijgen. Dit uitgedampte deeg, dat aan de oppervlakte zeer donker gekleurd, maar inwendig altijd prachtig rood is, wordt dan in bamboezen gedaan en daarna, meestal naar China, uitgevoerd, waar het niet alleen wegens de schoone karmozijne verfstof gezocht is, maar ook als geneesmiddel veel gebruikt wordt. Geele kleurstoffen worden vooral uit de wortels van den kurkema verkregen, die met klapperolie en reukwerken vermengd, het hoofdbestanddeel is van de boreh, en ook uit de wortels van den tjampedak en nangka; de henna, het uitgeperste roodgeele sap van de lawsonia inermis wordt door de vrouwen gebruikt om de nagels te kleuren, terwijl het guttegom afkomstig is van eene harssoort, die door den garcinia cambogia wordt uitgezweet. Een schoone rozeroode verfstof, de kasoemba djawa, wordt getrokken uit de bladeren van den saffloer, die vooral op Bali en Soembawa verbouwd wordt; een andere kleurstof, die gemaakt wordt uit het roodachtige meel, dat de zaden van de bixa orellana omgeeft, wordt ter onderscheiding kasoemba kling of galoega genaamd. Veel meer wordt echter van den patjé-boom gebruik gemaakt, waarvan de wortels de grondstof eener roode verf, de mengkoedoe, bevatten, die dikwijls met sapan-hout vermengd wordt. Dit hout is afkomstig van den sapan-heester, die over den geheelen archipel verspreid is, maar toch vooral op Soembawa en West-Flores gevonden wordt; wanneer het geschild, in stukken gesneden, en afgekookt is, trekt men er een bruinroode kleurstof uit. Op de meest gebruikelijke verfstof, de indigo, behouden wij ons voor nader terug te komen.

De stoffen, welken de Inlander draagt en met deze verven kleurt, althans wanneer hij niet, zooals thans vaak gebruikelijk is, anilineverven op den pasar koopt, zijn hoofdzakelijk afkomstig van de kapas- of katoen-plant, die overal waar de bevolking eenen zekeren graad van beschaving bereikt heeft, voor huiselijk gebruik wordt aangekweekt. Het mocht tot heden niet gelukken, die teelt ook voor de Europeesche industrie belangrijk te maken, en een maatschappij, die bepaaldelijk met dit doel op Java werd opgericht, ging weer spoedig te gronde. De Inlander geeft, althans op dat eiland, de voorkeur aan de teelt van de éénjarige katoensoorten, die binnen 4 maanden geoogst kunnen

worden en dus als 2de gewassen worden geteeld. De heestersoorten worden slechts bij uitzondering op Java verbouwd; op Sumatra schijnen zij meer voor te komen. Hoofdzetels der katoenteelt zijn de residentie Samarang op Java, benevens Palembang; uit deze streken wordt de katoen in niet onbelangrijke hoeveelheden door Chineezen opgekocht en uitgevoerd. Van Regeeringswege zijn pogingen aangewend om, in plaats van de Inlandsche, Amerikaansche soorten onder de bevolking in te voeren, maar in den regel is zij daarvan afkeerig bevonden, terwijl bovendien de teelt, over het algemeen gesproken, bij haar niet zeer geliefd is, omdat de oogst uiterst wisselvallig is en regenachtige jaren dikwijls een geheel misgewas tengevolge hebben. Deze tegenzin der bevolking is zeer te betreuren; in geen der groote eilanden ontbreekt het aan geschikte gronden, zoodat de katoenteelt voor de Europeesche markt een bron van ruime winsten zou kunnen worden; zelfs de aankweeking van de katoen als tweede gewas zou veel grooter voortdeelen kunnen afwerpen, indien de bevolking zich er meer aan gelegen liet liggen, dan thans het geval is. De wijze waarop het katoen door de vrouwen gezuiverd en gesponnen wordt, laat nog veel te wenschen over. Het ruwe katoen wordt gereinigd door een handmolentje, dat uit 2 gegroefde en tegen elkander in draaiende rollen bestaat, en waar tusschen het geplet wordt, zoodat de zuivere kapas aan den buitenkant neervalt en het vuil en de pitten, die niet door de rollen heen kunnen, achterblijven; daarna wordt zij met een scherp stukje bamboe uitgerafeld en op den grond plat geslagen. Een eigenaardig werktuig wordt nu gebruikt om het katoen te pluizen; men zondert een hoopje katoen af, en laat daarop de pees van een boog springen zoodat er telkens fijne vlokjes van den hoop afvliegen. Deze vlokjes worden dan bijeengevoegd en daarna op het spinnewiel gedaan dat niet met den voet in beweging gebracht, maar gedraaid wordt. Zeer langzaam gaat dit te werk, maar de Inlander heeft zelden haast en kent de waarde van den tijd niet, zoodat het tiental dagen, dat voor het spinnen van een katti garen noodig is, door hem niet als verloren beschouwd worden.

Ditzelfde is ook het geval bij het weven, dat uiterst langzaam gaat, zoodat er 5 dagen mede gemoeid zijn om een gewoon buisje te vervaardigen Wanneer men slechts witte goederen wil maken, kan het gesponnen garen onmiddellijk nadat het gesteven en gedroogd

is op het weefgetouw gebracht worden, maar bij gekleurde goederen moet het garen te voren geverfd worden. Daartoe wordt het garen opgehangen; om het blauw te verven wascht men de strengen eens met indigo, voor de zwarte kleur 2 maal met dezelfde stof, arengsuiker en een soort van pisang. Voor de roode verf wordt de mengkoedoe-wortel met katjang en djarak-olie gebruikt. Vóórdat het weven begint moet men de strengen afwinden en zuiveren, en daarna de garens in verschillende kleuren geverfd afzonderlijk leggen, naarmate zij elkander op het weefgetouw moeten opvolgen. De kettingdraden, die het eerst opgespannen worden, gaan beurtelings door een kam; de tanden van dien kam bestaan uit fijn gesneden takken van den wilden arengboom en worden door fijne latjes bekneld. De schietspoel bestaat uit een met lofwerk besneden bamboekokertje, met een stokje voorzien, waarom het inslaggaren gewonden is. Het afgeweven doek wordt niet opgerold of omgeslagen, maar de weefster laat het aan het boveneinde tusschen 2 latten doorschieten, tot het weefsel geheel voltooid is. Bedenkt men dat het weven van een stuk goed, 8 à 10 el lang en 1 el breed, 4 à 5 weken kost en dat met het batikken ook een geruime tijd verloren gaat, dan zal men begrijpen dat deze Inlandsche industrie moeielijk met de Europeesche kan mededingen, zoodat zij alleen door den bijzonderen smaak van den Inlander voor gebatikte goederen, waarbij de kleuren aan de randen samenvloeien, in stand kan gehouden worden.

Behalve de katoen noemen wij onder de vezelstoffen de schoone fijne kapok, die echter wegens de kortheid der vezels door de industrie niet gebruikt wordt en slechts als vulsel voor matrassen enz. wordt aangewend; de reusachtige randoe-alas of wilde kapokboom; de rameh, een netelplant, die tot het vervaardigen van touw, linnen enz. wordt aangewend en nu nog betrekkelijk weinig door de industrie gebruikt wordt, maar eene belangrijke toekomst te gemoet schijnt te gaan en het vlas in vele opzichten kan vervangen; het China-gras, dat met de rameh groote overeenkomst heeft; het jute-vlas, dat op Sumatra in 't wild groeit, en veel voor het maken van goeni-zakken gebezigd wordt, en de fijne, witte en sterke koffo of manilla-vlas, die thans minder dan voorheen in de Minahasa wordt gemaakt en van de bladeren en stam van een pisangsoort afkomstig is. Een aantal andere planten, die nu nog weinig benuttigd worden, zullen wellicht eenmaal van groot belang voor de industrie

worden. Hennep wordt hier en daar aangekweekt, doch niet voor touwwerk, maar hoofdzakelijk om uit de zaden den bedwelmenden bang of hasjiesj te bereiden, die door sommige Oostersche vreemdelingen in den archipel gebruikt wordt. Tallooze rotansoorten kunnen als bindtouw gebruikt worden, de dikkere, handrotans genoemd, worden als bouwmaterialen gebruikt. Nog meer dan van den rotan trekt de Inlander voordeel uit het sierlijke bamboe-riet; in de voorafgaande bladzijden is meer dan eens daarop gewezen en aangetoond hoe de woningen van de bevolking van Insulinde en een groot deel van 't geen zij voor hare dagelijksche behoeften noodig heeft, haar door dit schoone gewas verschaft worden.

Besluiten wij thans deze, zeker nog zeer onvolledige, opsomming der nuttige planten en gewassen, door eenige mededeelingen omtrent de meest gezochte vruchten en bloemen. De ook in Europa zoo bekende ananas, ofschoon uit Amerika afkomstig, wordt in groote hoeveelheden door den Inlander gekweekt. Liefhebbers stellen echter boven deze smakelijke vrucht de doerian, die den beginner door zijnen walgelijken, knoflookachtigen reuk afschrikt, en daarom zelden binnen's huis genuttigd wordt. De vrucht, die eenen ovalen vorm en de grootte van een kinderhoofd heeft, is met een eivormige massa van zacht, roomkleurig vleesch gevuld, waarvan de smaak, nadat men den eersten tegenzin overwonnen heeft, overheerlijk is. Een ware kenner, Wallace, beschrijft deze aldus: „Eene rijke boterachtige vlade, sterk gekruid met amandelen, kan er eenig denkbeeld van geven, maar tevens is het alsof er geuren worden toegewuifd, die u roomkaas, uiensaus, bruine sherry en andere geheel ongelijksoortige zaken voor den geest brengen. Bovendien heeft het vleesch een weergalooze, malsche en weelderige lijmerigheid, die den fijnen smaak nog verhoogt. De vrucht is noch zoet, noch zuur, noch sappig, maar men merkt niets van het gemis dezer hoedanigheid, want zij is in hare soort onverbeterlijk." Evenals de meeste andere O. I. vruchten moet zij door den pas aangekomene met groote voorzichtigheid gegeten worden, daar een onmatig gebruik hevige buikziekten ten gevolge heeft. Met groote doorns gewapend en van een harde schil voorzien, wordt de vrucht dikwijls zeer gevaarlijk, want wanneer zij van boven uit den hoogen boom nedervalt, die haar draagt, kan zij den dood geven of door hare scherpe punten vreeselijke wonden veroorzaken. Weinig minder in tel is de

manga, een soort van pruim die, rijp zijnde, goudgeel van kleur is, een bijzonder aangenamen rinschen smaak heeft, en dikwijls als moes in taarten enz. gebruikt wordt. Door velen wordt echter de manggis als de lekkerste vrucht beschouwd; de witte zaden zijn omgeven door een vleezig omhulsel, dat blank, saprijk, geurig en aangenaam zuurzoet van smaak is. Chinaasappelen en citroenen, die onder den algemeenen naam djeroek bekend zijn, komen in tal van verscheidenheden voor; wij noemen slechts de groote pompelmoes, de limoen en de Japanschen oranje die in hooge streken wordt aangekweekt. In de plaats van den citroen wordt ook gebruik gemaakt van de tamarinde, die hier te lande dikwijls geconfijt wordt ingevoerd; de boom, waarvan zij afkomstig is, onderscheidt zich door fijn en dicht gebladerte, zoodat hij de fraaiste lanen vormt, die in Indië gevonden worden. Een groote vrucht, lichtgroen van kleur en van buiten als het ware in ruitjes verdeeld, draagt den vreemden naam van zuurzak; in het midden der vrucht is een steel met vele pitten, door een kleverig doch aromatisch en verfrisschend vleesch omgeven, dat men er afzuigt. De goeave, welke met een aantal andere vruchten den naam van djamboe deelt, is weinig in trek en wordt vooral als gelei gebruikt; zijn naamgenoot, de djamboe welanda of advokaatvrucht, heeft een boterachtigen smaak en wordt met specerijen gekruid. De nangka en de tjampedak, die vaak een kolossalen omvang krijgen, staan door hunnen gekruiden smaak den Europeaan in den beginne tegen. Daarentegen nuttigen ook Europeanen gaarne de doekoe en de langsen, mits er zorg worde gedragen, dat de vrucht van de bittere schil ontdaan zij. De ramboetan, die de grootte van een duivenei heeft, in een rood bekleedsel met zachte vezels gewikkeld, bevat een kern, die met een kleine hoeveelheid vleesch van een aangenamen rinschen smaak omgeven is. De bananen of pisangs worden vooral om hare voedende eigenschappen gezocht en meestal geroosterd of gebraden genuttigd. Ten slotte vermelden wij de broodvruchten of soekoens, die in verscheidene Zuidzee-eilanden als hoofdvoedsel gebruikt worden, maar in den archipel een zeer ondergeschikte rol spelen; zij komen in twee verscheidenheden voort, waarvan de eene, die geene zaadpitten vormt, de echte eetbare broodvrucht oplevert. Van de tallooze bloemen vermelden wij hier, behalve de reeds genoemde melatti, tjampaka en kambodja, nog de boenga-

tandjong, wier geelachtig witte bloemen dikwijls voor het vlechten van kransen gebezigd worden, de boenga-raja of schoenbloem, die tot het poetsen en zwart maken van schoenen gebruikt wordt en de doelanali, die vooral om de bladeren gezocht is, welken in pisangbladeren gewikkeld en in rijst gestoomd worden en dan eenen sterken reuk van zich afgeven, en door den Inlander in de haren worden gedragen. Tal van andere bloemen zijn wegens hare geuren gezocht; hare bloote opsomming schijnt ons echter voor den lezer van weinig belang.

De producten, welken wij tot dusverre opnoemden, worden grootendeels geteeld op gronden, waarop de Inlanders rechten uitoefenen; in de Gouvernementslanden op Java, — buiten de particuliere landerijen (bl. 17) welken hier niet ter sprake komen, — in communaal of individueel bezit dan wel in agrarisch eigendom bestaande (bl. 226 vlg.). Vóór de invoering der Agrarische Wet (bl. 52) kon de Europeesche ondernemer, die producten voor de Europeesche markt wilde verbouwen en zich niet tot de Regeering wendde om woeste gronden van haar te huren, in de Gouvernementslanden op Java althans zijn doel niet anders bereiken dan door overeenkomsten op den voet van S. 1838.50 gesloten met Inlanders, waarbij dezen aannamen op hunne gronden de verlangde producten te teelen en ze aan den ondernemer tegen zekere betaling te leveren, die hen dan de vereischte bewerking deed ondergaan. Tegen ondernemingen, op dien voet geschoeid, werd vaak de beschuldiging ingebracht dat vele dergelijke overeenkomsten niet voortsproten uit de vrije wilsuiting der betrokken Inlanders, maar het gevolg waren van een min of meer vermomden dwang, door Inlandsche hoofden, zelfs wedana's en regenten, in het belang der ondernemers op de dorpsbewoners uitgeoefend. Dit misbruik werd in de hand gewerkt door de bepaling, dat de overeenkomsten voor een geheel dorp met de hoofden en oudsten moesten worden aangegaan, die gemakkelijk onder den invloed der hoogere hoofden konden gebracht worden en ook niet ongevoelig waren voor geldelijke voordeelen, door de ondernemers hun toegezegd of gegeven. Deze rijke bron van misbruiken is thans gesloten door de bepaling van S. 1863 n°. 152, dat de overeenkomsten met Inlanders individueel moeten worden aangegaan, zoodat ieder hunner, die zich tegenover den ondernemer verbindt, persoonlijk als con-

tractant moet optreden. Vooral zouden de vermelde misbruiken zijn voorgekomen bij de tabakscultuur in de residentie Rembang, waar zelfs Europeesche ambtenaren van onbehoorlijke inmenging beschuldigd werden. Wij wenschen ons hier van het uitbrengen van een oordeel te onthouden en vermelden alleen, dat herhaalde onderzoekingen, van Regeeringswege ingesteld (1859—1863), tot van elkander geheel verschillende resultaten leidden, zoodat aan de eene zijde beweerd werd, dat wel degelijk dwang was uitgeoefend, terwijl aan den anderen kant werd volgehouden, dat de hoofden zich bepaald hadden om de bevolking aan te toonen welk voordeel de vrije cultuur haar kon opleveren, en dat geen enkel bewijs van eenig rechtstreeksch bevel kon worden aangevoerd. Doch ook in andere opzichten waren groote bezwaren verbonden aan het vestigen eener landbouw-onderneming, die alleen rustte op overeenkomsten met de betrokken bevolking, zonder dat daaraan beschikking over den grond verbonden was. Het welslagen der onderneming hing toch geheel af van den goeden wil der Inlandsche landbouwers, die dikwijls te zorgeloos of te traag waren om de gewassen naar behooren te verzorgen en slechts door het verleenen van voorschotten tot het sluiten van overeenkomsten waren te bewegen, — een beding dat bijna zonder uitzondering door Inlandsche werklieden gemaakt wordt. In de hier besproken gevallen leverde dit een groot bezwaar op, daar de ondernemer kans liep zijne voorgeschoten gelden te verliezen, zonder door goed verzorgde producten te worden schadeloos gesteld, zoodat een eerste vereischte om te slagen de gaaf was om met den Inlander om te gaan en hem op verstandige wijze te leiden. In de dagen van overgroote concurrentie gebeurde het niet zelden, dat ondernemers overeenkomsten aangingen met Inlandsche landbouwers, die zich reeds aan anderen verbonden hadden, en nu dezelfde producten aan verschillende opkoopers moesten leveren, zoodat bij het rijpen van den oogst allerlei geschillen ontstonden en het zelfs is voorgekomen dat de ondernemers elkander met geweld den oogst betwistten. Dit werd in de hand gewerkt door de bepaling van S. 1838.50 dat zulke overeenkomsten, op straffe van nietigheid, bij den resident moesten worden geregistreerd; eene bepaling, in het belang van den Inlandschen contractant gemaakt, maar die in zeer vele gevallen, wegens de daarmede verbonden formaliteiten, niet werd opgevolgd, zoodat de ondernemer dan rech-

teloos tegenover den Inlander stond. Zeker pleit het voor de eerlijkheid en goede trouw van den Javaan, dat in vele streken van Java de overeenkomsten eenvoudig niet ter registratie werden aangeboden, omdat de ondernemers zeker waren, dat ook zonder deze sanctie het gegeven woord nauwgezet zou worden gehouden.

Een belangrijke stap vooruit was het voorschrift der Agrarische Wet, dat de Inlander zijn gronden ook aan niet-Inlanders (Europeanen en Oostersche vreemdelingen) mocht verhuren. Volgens S. 1871.163 mag de agrarische eigenaar zijn land aldus voor hoogstens 20 jaar verhuren; is de Inlander individueel bezitter, dan slechts voor hoogstens 5 jaren, terwijl deelgerechtigden in de gemeentevelden niet langer over hun aandeel kunnen beschikken, dan voor den tijd dat het recht op hun perceel duurt, d. w. z. tot de volgende verdeeling en nimmer voor langer dan voor 5 jaren. Deze bepaling was echter zeer belemmerend voor de ondernemers, die gewassen verbouwden, welken langer dan één jaar noodig hadden om te rijpen, zooals met het suikerriet het geval is. Dezen konden toch voor het geval staan, dat hun oogst nog niet kon worden binnengehaald binnen den termijn van het bezit van den Inlandschen verhuurder, en waren dan aan de willekeur van den nieuwen bezitter overgeleverd. Nu bepaalt S. 1879.209 dat die nieuwe bezitter gehouden is de huur gestand te doen, als er nog gewassen op den grond zijn, doch dat hij in dit geval aanspraak op schadeloosstelling heeft. Ofschoon het recht om grond van den Inlander te huren aan landbouw-ondernemingen een vasteren grondslag verschafte, dan vóór dien tijd bestond, is het onlangs gebleken dat misbruiken ook daarbij niet geheel zijn uitgesloten. In het Oosten van Java toch is ernstig geklaagd over misbruiken en onbehoorlijken invloed van hoofden bij het inhuren der gronden, waardoor de bevolking niet vrij werd gelaten in de beschikking over wat zij bezat, en zij geenszins die voordeelen van de teelt van suiker en tabak trok, die anders haar zouden zijn toegevallen. Overgroote concurrentie van Europeesche ondernemers wordt voor een deel als de oorzaak dier misbruiken beschouwd, die ook in de hand werden gewerkt door het niet-registreeren der huur-contracten, dat een zeer algemeen gebruik is geworden. Tegenover een aantal van 7526 bouws[1]), die

[1]) Een bouw is gelijk aan 500 Rijnl. roeden of ongeveer 7096 vierk. meter.

bij geregistreerd contract in 1892 in 19 restiën werden verhuurd, stonden in 14 restiën niet minder dan 99.833 bouws mondeling of bij niet-ingeschreven schriftelijk contract door Inlanders aan niet-Inlanders verhuurd, meerendeels ten behoeve van de suikercultuur.

Sedert de invoering der Agrarische Wet staat nog een andere weg voor de particuliere ondernemers open; het aanvragen van woeste gronden in recht van erfpacht van de Regeering voor hoogstens 75 jaren. Daardoor werd aan de industrie een zakelijk recht gegeven, dat voor hypotheek vatbaar is en dus den geldschieter vasten waarborg verschaft, terwijl de lange duur van het recht den ondernemer ruimschoots gelegenheid geeft de onkosten, aan de ontginning van den grond verbonden, met behoorlijke winst terug te erlangen. Het belang van den Staat wordt bevorderd door de ontginning van vroeger woest liggende gronden en door de welvaart, die de toenemende productie verspreidt, terwijl ook directe voordeelen hem toevloeien door de rechten, bij den uitvoer der verkregen producten geheven, door de belastingen die de erfpachter opbrengt en eindelijk ook door den canon of pachtsom, welke van dezen geëischt wordt. Om de rampen door de crisis, in den landbouw op Java eenige jaren geleden heerschende, veroorzaakt te lenigen zijn de lasten van den erfpachter eenigszins verminderd; met name is dit het geval geweest door de afschaffing van de belasting, die hij vroeger voor elken Inlandschen werkman, op zijn land gevestigd, moest betalen, die daarvoor echter van heerendiensten was vrijgesteld. De voornaamste bepalingen, de erfpacht op Java en Madoera regelende, zijn te vinden in S. 1870.118 en 1872.116, die later op verschillende punten gewijzigd zijn; zij behelzen o. a. voorschriften om te voorkomen dat de rechten van de Inlanders en van den Staat op den grond zouden geschonden worden. Welk een vlucht de uitgifte van grond in erfpacht genomen heeft blijkt uit het feit, dat in 1892 op Java en Madoera 317.068 bouws waren afgestaan, waarvoor in dat jaar een canon van *f* 1.081.791 verschuldigd was. Op de Buitenbezittingen waren die getallen 244.794 b. en *f* 23.511, waarbij in aanmerking genomen moet worden dat de canon eerst verschuldigd is met het zesde jaar nadat het recht van erfpacht verkregen is. Voor gronden, vroeger van het Gouvt. gehuurd (bl. 51), kon de huurder recht van erfpacht verkrijgen; van die bevoegdheid is ruimschoots gebruik gemaakt zoodat van de 42.126 bouws, die vroeger gehuurd waren,

op ult. 1892. niet minder dan 40.236 in recht van erfpacht gehouden worden.

Met inachtneming van het bovenstaande kunnen particulieren gronden voor de cultuur verkrijgen. Het spreekt wel van zelf dat het welslagen eener onderneming daarbij in hooge mate afhangt van de keuze der gronden, van de meerdere of mindere gemakkelijkheid om de verkregen producten te verwerken en te vervoeren en van een aantal andere omstandigheden meer, die haar winstgevend of nadeelig maken. Een groote rol speelt in dit opzicht de mogelijkheid om goede arbeiders te verkrijgen, waarbij geen dwang mag worden uitgeoefend maar alleen van vrijen arbeid sprake mag zijn, die steunt op overeenkomsten met den Inlandschen werkman, zoodat het vooral op een verstandige leiding en goede takt in den omgang met Inlanders aankomt. Ten einde zelfs allen schijn van dwang te voorkomen heeft de Regeering een voorschrift, dat het verbreken van werkcontracten door den Inlandschen werkman strafbaar maakte, ingetrokken en daarvoor in de plaats eene bepaling gesteld, volgens welke contract-breuk alleen in bepaalde gevallen strafbaar gesteld is, waarbij het bewijs vaak zoo moeilijk te leveren is, dat die bepaling dikwijls een doode letter is geworden.[1]) Voor werklieden in verschillende Buitenbezittingen van elders aangevoerd (voor een goed deel Chineezen, doch vaak ook Inlanders van andere gedeelten van den archipel) en op contracten gehuurd, zijn bijzondere voorschriften gegeven, die men gewoonlijk koelie-ordonnantiën noemt.[2]) Zij hebben ten doel de werklieden, die vaak weinig betrouwbaar zijn, tegen willekeur te beschermen en hun bepaalde rechten te waarborgen, maar er ook tevens tegen te waken dat zij zich onttrekken aan de taak die zij op zich hebben genomen en de industrie te waarborgen tegen willekeurig plichtverzuim der werklieden, dat de daarbij betrokken gewichtige belangen ten zeerste zou benadeelen. Nadat wij nu in het kort hebben kennis gemaakt met eenige der belangrijkste voorschriften, die de teelt der producten voor de Europeesche markt in het groot beheerschen, willen wij nog eene beschrijving laten volgen van de voornaamsten dier producten, voor zoover de beschikbare ruimte het toelaat

---

1) Prof. G. A. v. Hamel in Ind. Gids. 1881. II.

2) Prof. G. A. v. Hamel in de Verg. Ind. Gen. 23 Febr. 1892.

en zij, naar onze meening, den lezer belang kan inboezemen.

Niet zelden zal het ons gebeuren dat wij bij een bezoek in sommige gewesten, en vooral in de Vorstenlanden getroffen worden door eenen scherpen en doordringenden reuk, die van de akkers opstijgt en reeds op vrij verren afstand kan worden waargenomen. Een aantal heesters van 1 tot 1½ M. hoog, met kleine, blauwachtig groene, langwerpige blaadjes voorzien, bedekken die gronden; het zijn de indigoplanten [1]), welken de zóó gezochte kleurstof van dien naam opleveren en die, naar gelang der soort, door zaden of stekken worden voortgeplant. De stek-indigo (taroem kembang) wordt vooral op tegal-gronden geplant. De stekken worden in zandige gronden in rijen naast elkander geplant; zoodra zij een halven rijnl. voet uitgeschoten zijn moet de grond worden bewerkt en ongev. 4 maanden daarna, wanneer de plant in bloei staat, kan met het oogsten een aanvang worden gemaakt. Op gronden echter, welken kunstmatig onder water gezet kunnen worden, plant men thans veelal de Guatemala-soort, die in 1872 uit Amerika op Java werd ingevoerd. Deze indigo wordt door zaden voortgeplant; daartoe worden kweekbedden aangelegd, waaruit de plantjes, die dan ongev. 40 dagen oud moeten zijn, in het laatst van Mei en in Juni uitgeplant kunnen worden. Ofschoon dit ook wel later, zelfs in Augustus geschiedt, schijnen daartegen echter bezwaren te bestaan wegens de rupsen, die in sommige streken van Java in Januari de volwassen planten aantasten. Te voren worden de gronden, voor den aanplant bestemd, in orde gebracht; in hooge mate komt het hierbij op de keuze der gronden aan, terwijl een goede drainage van veel belang voor de gezonde ontwikkeling der planten is. Naar het schijnt is het afwisselend beplanten der gronden (wisselbouw) met rijst aan te bevelen, terwijl ook eene goede bemesting er veel toe bijbrengt om te voorkomen dat de indigo-cultuur de vruchtbaarheid van den bodem doet afnemen. De indigo-plant toch, die door het snijden der bladeren genoodzaakt is haar voedsel voornamelijk uit den bodem te trekken en niets aan de aarde terug geeft, vergt veel van het productieve vermogen van den bodem en zou dezen op den duur zonder die hulpmiddelen uitputten. Na 4 of 5 maanden is het gewas gewoonlijk tot rijpheid

[1]) A. T. André. Cultuur en bereiding van indigo op Java. Amst. 1891.

gekomen; op allerlei wijze tracht men zich daarvan te overtuigen. De heer André raadt aan het omvouwen van het blad; wanneer dit daarbij kraakt, dan beschouwt men het blad als rijp d. w. z. het rijkst aan de indigo voortbrengende bestanddeelen. Nu gaat men tot den eersten snit over; de indigo wordt toch uit de bladeren verkregen, en dezen snijdt men af, welke bewerking binnen den oogst van één jaar gewoonlijk nog twee maal herhaald kan worden. Op sommige maagdelijke gronden kunnen de bladeren zelfs 6 tot 9 maal gesneden worden, 't geen den grond echter zeer uitput.

Reeds in den vroegen morgen begeven zich de werklieden naar het veld om de stengels, die dan nog frisch zijn, af te snijden, terwijl zij zooveel mogelijk er voor zorgen, geene takken mede te nemen; zoo spoedig als dit geschieden kan worden de bladeren, in bossen samengebonden, naar de fabriek gebracht, dewijl anders de verfstof in hoedanigheid en hoeveelheid afneemt. Daarna worden zij in den fermenteer-bak gedaan, die met helder water gevuld wordt, dat de bladeren geheel moet bedekken, waartoe men zware stukken hout gebruikt die de bladeren neerdrukken en onder water houden. Zuiver, — liefst bron- of wel-water is van overwegend belang om een goede kleurstof te verkrijgen. Weldra beginnen de bladeren in het water te gisten en na eenigen tijd, waarvan de duur van tal van omstandigheden afhangt, is het gistings-proces volbracht en moet het water, dat een geele kleur gekregen heeft, in den klopbak gebracht worden. Het juiste oogenblik van den afloop der gisting is niet met zekerheid te bepalen; de heer André geeft eenige aanwijzingen en let vooral op het schuim dat ontstaat, als men het vocht van zekere hoogte in een kom laat vallen. Het „oud" of „jong openen" van den fermenteerbak heeft niet onbelangrijke gevolgen voor de hoedanigheid van de indigo. Uit den fermenteerbak loopt het water in den klopbak, die eenigszins lager staat, en daar wordt het op gelijkmatige wijze in beweging gebracht 't geen een eerste vereischte voor het vormen der kleurstof is [1]). Vroeger geschiedde dit door handenarbeid, thans door stoomspanning of waterval. Aan een as, die met de beweegkracht in verbinding staat,

[1]) Eenigen tijd lang werd het procédé Sayers gevolgd, dat door het toevoegen van ammonia liquida een nadeelig gistings-proces trachtte te voorkomen. Daar het echter finantieel ongunstige resultaten opleverde wordt het zoo goed als niet meer toegepast.

zijn bij iederen bak gewoonlijk vier armen verbonden, waarvan de uitersten op eenigen afstand van de zijwanden der reservoirs geplaatst zijn, ter voorkoming van het overspatten van het vocht uit de klopbakjes, die om de einden der armen bevestigd en van gaatjes voorzien zijn om het vocht in fijne stralen te verdeelen. Bij het kloppen verandert het vocht achtereenvolgens van kleur; wanneer het een donkerblauwe tint heeft aangenomen, moet worden nagegaan of het kloppen gestaakt kan worden, waarvoor bepaalde aanwijzingen zijn, die praktisch gemakkelijk zijn toe te passen. Nu laat men het vocht bezinken; na ongev. 5 uren kan de bovenstaande vloeistof voorzichtig worden afgetapt, zoodat alleen het bezinksel overblijft, dat de kleurstof bevat. Dit gaat nu door een als een zak genaaiden katoenen doek in den zeefbak, die met linnen doeken als filters voorzien is. Wanneer de indigo-pap aldus van onreinheden gezuiverd is, wordt zij in tonnen naar het kookhuis gebracht, waar zij met driemaal hare hoeveelheid water vermengd wordt en dáár verkrijgt zij den samenhang, die haar in den handel eigen is. Zoodra zij lang genoeg gekookt heeft wordt de pap in een zink- of lekbak overgestort op een linnen doek, die als filter dient, en wordt dan eindelijk naar de persen overgebracht. Dezen zijn veelvuldig doorboorde vaste kisten, waarin de losse deksel zich op en neer bewegen kan; daarin wordt de massa tusschen filterdoek gedurende 1 à 2 etmalen geleidelijk geperst en een vaste zelfstandigheid gevormd, die nu in regelmatig vierkante stukjes, indigo-koekjes genaamd, gesneden wordt, welken met een stempel van den naam der fabriek en den dag der bereiding voorzien worden, en naar de droogloodsen worden gebracht, die zóó moeten ingericht zijn, dat de indigo wel veel lucht erlangt, maar aan geen tocht of wind is blootgesteld. Van het zorgvuldig koken en persen hangt zeer veel af; de zoogen. windbreuken, die de waarde der indigo verminderen, worden vaak aan mindere zorg daarbij geweten. Gedurende het drogen ontwikkelen zich schimmelplanten op de indigo; zij moet met een borstel zoo dikwijls worden afgeveegd tot dezen niet meer opkomen en de koekjes volkomen droog zijn, die dan in kisten verscheept en in den handel gebracht kunnen worden.

De O. I. Compagnie trachtte reeds spoedig in het bezit van deze belangrijke verfstof te geraken en in het traktaat, in 1743 met den vorst van Mataram gesloten, verbond deze zich om de

indigo-cultuur op het krachtigste te doen voortzetten, terwijl de Compagnie aannam hem daartoe de noodige Europeesche bedienden te geven ter onderrichting van de Javanen, zoo menigmaal als de vorst daartoe het verzoek zou doen. Ook in de landen, die in dat jaar aan haar werden afgestaan, beijverde zij zich de teelt der indigo uit te breiden, en onder v. Overstraaten werd deze cultuur zeer ter harte genomen, ofschoon hij als Gouvernéur van Java er op wees hoe drukkend zij voor den Javaan was. Du Bus trachtte de teelt van dit gewas, die zeer in verval was, vooral in de Preanger weder op te richten; de bevolking, die zich geneigd betoonde, daaraan hare zorgen te wijden, verkreeg van de Regeering wat voor de aankweeking noodig was, maar moest daarentegen de indigo leveren tegen zekere betaling. Toen v. d. Bosch op Java kwam vond hij deze cultuur dus reeds tot zekere hoogte ontwikkeld, en hij nam aanstonds de proef om haar op groote schaal onder Gouvernementstoezicht uit te breiden. Een aantal fabrieken werden in de Preanger en Tjeribon en spoedig ook elders opgericht; aan de bevolking werd, eerst tegen vrijstelling van landrente en later tegen eene geringe belooning, de verplichting opgelegd om hare velden af te staan ten einde dezen met indigo te beplanten en de bladeren in de fabrieken te bearbeiden. De Regeering beging daarbij een grooten misslag, die voor de bevolking de nadeeligste gevolgen had. Men richtte nl. groote fabrieken op, die zoodanig waren ingericht, dat zij den oogst van uitgestrekte velden bewerkten, waardoor de planters genoodzaakt waren hunne bladeren op grooten afstand aan te voeren, zonder daarvoor voldoende beloond te worden. Menigmaal kwam het voor, dat men de bevolking van eene desa opriep om op de indigo-velden te werken, die ver van hare woonplaats gelegen waren, en waar zij soms geruimen tijd moest blijven, zoodat men verhaalt dat het bij den Preangerman eene spreekwoordelijke uitdrukking werd, dat alles, tot trouwen, bevallen en sterven toe, op de indigo-velden geschiedde. Onder het bestuur van Baud zocht men aan dit bezwaar tegemoet te komen door het oprichten van kleine fabriekjes, waar de bevolking zelve de indigo bereidde en aan het Gouvernement leverde, terwijl de groote inrichtingen werden ingetrokken. Maar in sommige gevallen waren de handen der Regeering gebonden. Zij had met enkele particulieren overeenkomsten aangegaan, waarbij dezen hadden

aangenomen de grondstof, die de bevolking tegen zekere betaling leverde, op hunne fabrieken te bewerken en aan het Gouvernement te leveren, meestal in afrekening van voorschotten, hun door de Regeering gegeven. Gewoonlijk voer de bevolking bij deze handelwijze nog het slechtst. Zij werd betaald, niet naar de bladeren die zij leverde, maar naar de hoeveelheid indigo, die de fabriekant er uit vervaardigde, en wanneer deze nu slecht werkte, was de belooning der bevolking uiterst schraal. Er wordt zelfs verzekerd, dat op eene fabriek de bevolking na 4 jaar arbeid nog niets had ontvangen, maar integendeel duizenden guldens schuldig was, daar de fabrikant haar de zaden verstrekt had en de opbrengst in indigo niet toereikende was om de daarvoor verschuldigde som te vergoeden! Zooveel mogelijk trachtte de Regeering ook deze fabrieken onder hare onmiddellijke leiding te krijgen en inderdaad gelukte het haar tegen 1840 alle tusschenkomst van particulieren te doen ophouden. Er bleef echter een groot bezwaar over. Ofschoon de betaling, welke aan de bevolking werd uitgekeerd en die afhing van de hoeveelheid indigo, welke zij aan de Regeering leverde, bij wijlen vermeerderd was, bleef deze echter ongeëvenredigd aan de groote moeite, welke de bevolking zich moest getroosten en waren er zelfs andere Gouvernementscultures, zooals de suikerteelt, die haar veel grootere winsten verschafte en tevens voor het Gouvernement voordeeliger waren, zonder dat zij de gronden zoozeer uitputte, als met de indigo het geval is. De Gouverneur-Generaal Rochussen trok daarom de indigo-cultuur in op de velden, waar de oogst beneden zeker minimum bleef en de belooning der bevolking dus te gering was, waardoor eene groote oppervlakte gronds vrij kwam, die slechts gedeeltelijk (ongeveer voor één vijfde) voor de Gouvernements-suikerteelt werd gebezigd, maar overigens aan de bevolking werd teruggegeven, om met rijst te beplanten. Doch op de velden, die voor de indigo-cultuur afgezonderd bleven, ging deze teelt niet vooruit en weldra bleek het, dat de belooning, die men der bevolking uitkeerde, bij de afnemende productie onvoldoende was, en dat de cultuur voor de schatkist geene voldoende uitkomsten zou opleveren, wanneer men die belooning gelijk maakte aan de inkomsten, die andere cultures aan de bevolking opleverden. Op grond daarvan stelde de Raad van Indië voor de indigo-cultuur voor Gouvts rekening in te trekken en in de jaren 1864 en 1865 gaf de Gouverneur-

Generaal aan dit voorstel gevolg, onder nadere goedkeuring des Konings, die in 1865 werd verleend. Sedert dien tijd wordt de teelt van de indigo voor de Europeesche markt op Java hoofdzakelijk in de Vorstenlanden gedreven, waar een deel der gronden, van vorsten en hoofden gehuurd (bl. 324), met indigo beplant wordt. Over 1892 werden in Solo 279.480 Kg. en in Djokjo 213.614 Kg. indigo verkregen, terwijl een vijftal ondernemingen, aan vorsten in die gewesten behoorende, nog 37.189 Kg. produceerden. In de Gouvts. restiën van Java waren op ult° 1892 26 indigo-ondernemingen in werking, berustende op overeenkomsten met de bevolking van welken er 23 eene hoeveelheid van 133.641 Kg. indigo aan de markt brachten. Bovendien verbouwen ook in verscheidene gewesten Inlandsche landbouwers de indigo voor eigen gebruik of ook om door het verkoopen van de verfstof op de Inlandsche markt eenig voordeel te behalen, waarbij zij een veel eenvoudiger wijze van bereiding aanwenden, dan die, welke wij boven schetsten. In 1892 werd voor dat doel een uitgestrektheid van 28.224 bouws met indigo beplant. Ook op de Buitenbezittingen wordt indigo hier en daar door de Inlanders aangeplant, bijna uitsluitend echter voor eigen gebruik.

Het product dat door onze voorouders nevens de specerijen der Molukken hoofdzakelijk begeerd en in overgroote hoeveelheden werd aangevoerd, was de peper, die vooral te Bantam verkregen werd. De Compagnie zocht den handel in dit product zooveel mogelijk geheel aan zich te trekken, maar deels ten gevolge van dit streven en deels ook door de talrijke binnenlandsche onlusten, waaraan Bantam in de 18de eeuw ten prooi was, ging de peperteelt er meer en meer achteruit, en in 1811 was het zelfs zoover gekomen, dat Bantam geen pond peper meer aan het Gouvernement opbracht. Du Bus trachtte de pepercultuur weder te doen bloeien door op plaatsen, waar de koffie niet slaagde, het aanplanten van peperranken te gelasten en elders met de bevolking overeenkomsten te doen sluiten, ten einde een vrijwillige teelt in het leven te roepen. Maar dit mocht niet gelukken, en ook de pogingen door v. d. Bosch aangewend, om de cultuur in Kediri en Patjitan en later ook in Bantam uit te breiden, hadden geene gunstige resultaten, zoodat in het eerste gewest de oogst niet meer dan 2 pikols bedroeg, die tegen *f* 10 ter markt werden gebracht, en zelfs in 1862 de geheele Gouvernements-peperoogst op niet meer dan 3 pikols geschat kon

worden. Geen wonder dus dat men besloot deze cultuur, die der bevolking onaangenaam was en slecht betaald werd, in te trekken, 't geen in 1863 geschiedde. Thans wordt de peper op Java slechts in enkele residentiën in beteekenende hoeveelheid verbouwd, hetzij door de bevolking op eigen grond, hetzij door ondernemers op erfpachtslanden; op sommige Buitenbezittingen is de teelt van dat product echter van veel belang. Zij breidt zich o. a. in Atjeh en onderhoorigheden, en vooral aan de Oostkust, aanhoudend uit, zóó zelfs dat in 1892 handen te kort kwamen om alle peper in te zamelen en uit Edi 149.645 pikols peper verscheept werden. Ook de Lampongsche districten brengen veel peper voort; in 1892 werden daar zelfs 100.000 pikols peper gewonnen, een buitengewoon groote hoeveelheid, terwijl het vorige jaar slechts 56.000 pikols en in 1890 25.000 pikols verkregen waren. Toch neemt, tengevolge van de daling der prijzen van de peper, de lust tot het planten van dat gewas af; evenzoo in den Riouw-Lingga-archipel, van waar in 1892 63.300 pikols werden uitgevoerd. In Benkoelen, waar de Engelsche O. I. Compagnie de gedwongen pepercultuur had ingevoerd, werd zij wel is waar door Raffles afgeschaft, maar in 1824 door ons bestuur weder hersteld en tot een vrij beduidende hoogte opgevoerd. Dit bleef het geval, zoolang daaraan streng de hand gehouden werd, en zware boeten gesteld werden op het niet onderhouden der pepertuinen. Toen echter sedert 1854 de boeten niet meer werden gevorderd en de dienstplichtigen slechts op minzame wijze tot het verrichten der werkzaamheden werden aangespoord, verviel de cultuur hoe langer hoe meer totdat de opbrengst, die in 1851 nog 6.211 pikols had bedragen, in 1892 tot 33 pikols gedaald was. De Regeering besloot toen, de verplichte pepercultuur in te trekken en haar door een belasting in geld te vervangen. In 1892 werden uit die residentie niet meer dan 189 pikols peper verscheept.

De peper is een klimplant, die een hoogte van 20 of 25 vt. kan bereiken, maar vruchtbaarder is, wanneer men haar lager houdt [1]). Gemeenlijk verschaft men haar de vereischte steunsels door afgesneden boomtakken of beter nog door het aankweeken van andere boomen, zooals de dadap, om welken zij zich slingert en door middel van hare luchtwortels vasthecht. Wanneer men een

[1]) P. J. v. Houten. Handleiding voor de pepercultuur. Amst. 1890.

plantage wil aanleggen, dan plaatst men deze boomen op geregelden afstand van elkander, waarbij men zorgt dat zij niet te hoog opschieten, en poot de stekken van de peperplant in de nabijheid van haren jeugdigen beschutter. In het eerste jaar schieten de peperranken ongeveer 2 vt hoog, en nog 4 of 5 vt in het 2de, waarna zich gewoonlijk kleine witte bloemen vertoonen. In het regenseizoen, dat nu volgt, gaat men tot het zoogen. neerbuigen over: d. w. z. men maakt den stengel los en legt dezen in een nabij den wortel gegraven kuil, zoodat alleen de top boven de aarde uitsteekt, en na korten tijd schiet de plant met vernieuwde kracht te voorschijn en begint in het volgend jaargetijde overvloedige vruchten te dragen. De stengel, die weldra houtachtig wordt, draagt donkergroene, glinsterende en puntvormige bladeren; de vruchten bestaan in bessen, die in den aanvang een groene kleur hebben, maar rijp zijnde glanzig rood worden. Gemiddeld begint het tijdperk van de vruchtbaarheid der plant op haar 3de of 4de levensjaar; dit loopt bij de gewone kweekwijze gemiddeld tot het 12de of 13de jaar; bij meer beleidvolle teelt tot het 16de à 20ste jaar, terwijl de tijd tusschen het 6de en 16de jaar de periode der grootste vruchtbaarheid is. Zoodra de bessen rood beginnen te worden moet men ze afplukken, anders vallen zij af. „De inboorlingen" zoo verhaalde ons de Hr. de Sturler „gebruiken daartoe kleine driehoekige van bamboe vervaardigde ladders, waarmede zij rondom den boom gaan en al de vruchten bereiken, die gezameld worden in kleine manden, welke over den schouder van den inzamelaar geslingerd worden, vervolgens worden zij door vrouwen en kinderen naar een effen vlakke plaats van zuiveren harden grond gebracht en daar ter droging op matten uitgespreid. Wanneer de korrel opdroogt wordt zij van tijd tot tijd met de hand gewreven om de stelen van de bessen af te scheiden, die weldra zwart en rimpelig worden en het wel bekende voorkomen van zwarte peper aannemen. Droog zijnde worden zij gewand." De witte peper, die vroeger wel eens voor de bes van een andere plant werd gehouden, is niets anders dan zwarte peper, die 't zij opzettelijk, 't zij toevallig, afgeschilferd is.

Over een tweetal producten: de kaneel en de vanille, wier teelt aanvankelijk tot de gouvernementscultures behoorde, kunnen wij zeer kort zijn, daar zij weinig voor den algemeenen handel beteekenen, zoodat in 1892 uit Ned. Indië slechts 38.000 Kg. kaneel en 600 Kg.

vanille werden uitgevoerd. Onder v. d. Capellen werden de eerste kaneel-plantjes en zaden uit Ceilon, het eigenlijke kaneel-land, in het geheim op Java ingevoerd, zeer tegen den zin der Britsche Regeering, die het monopolie van dit artikel wenschte te behouden. Niettegenstaande al de zorgen, die men aan de teelt besteedde, leed het Gouvernement aanzienlijke verliezen, zonder dat de bevolking voor hare werkzaamheden behoorlijk schadeloos gesteld werd. De intrekking der cultuur werd dus ernstig besproken, maar nog eenigen tijd tegengehouden, daar men vernam dat op Ceilon de opbrengst verminderde, sedert de Regeering daar de teelt aan de particuliere industrie had overgelaten, die zich liever op meer winstgevende producten toelegde. Desniettegenstaande besloot onze Regeering in 1865 tot de intrekking van de Gouvernements kaneel-cultuur, daar deze althans vooreerst weinig uitzicht op winst aanbood, en men van de particuliere industrie betere resultaten verwachtte. De gronden, voor die teelt afgezonderd, werden dus aan de bevolking teruggegeven, met uitzondering van de aanplantingen op woeste gronden aangelegd, die men aan particulieren verhuurde. Wilde kaneel (cassia) wordt door de bevolking op Sum. Westkust in vrij groote hoeveelheid verbouwd, zoodat de uitvoer van Padang in dat artikel in 1892 een geldswaarde van *f* 128.900 vertegenwoordigde, terwijl aan eigenlijke kaneel van daar voor *f* 20.800 werd uitgevoerd. De invoering der vanille-cultuur op Java dagteekent van 1841, toen eenige planten uit den academischen kruidtuin van Leiden naar Java werden overgebracht, maar geene vruchten opleverden, daar de insecten ontbraken die door het overbrengen van het stuifmeel een belangrijke rol bij de bevruchting spelen. Door Morren te Luik werd op practische wijze eene methode toegepast om de bevruchting op kunstmatige wijze te verrichten. Sedert het bekend worden dezer methode, die in 1850 door den Heer Teysmann in den plantentuin te Buitenzorg werd aangewend, is de vanille-cultuur ook in particuliere landen en in Soerakarta beproefd, maar nadat zij aanvankelijk groote winsten beloofde is zij later, ook tengevolge der lage prijzen, minder ter harte genomen. Ook een tweetal andere cultures, die der moerbeziën en van de nopal, welke door du Bus op Java werd ingevoerd, verkregen nimmer groote beteekenis. De moerbeziënboom werd aangekweekt met het oog op den zijdeworm, dien men op Java inheemsch trachtte te maken,

maar ofschoon het insect zich spoedig voortplantte, kostten de proeven veel geld zonder bevredigende resultaten op te leveren. Eene herhaling van de proef, in 1862 met uit Siam ingevoerde insecten leidde tot gelijke teleurstelling. De nopal-planten kweekte men eveneens hoofdzakelijk om een insect, de cochenille, te verkrijgen dat gedroogd een bekende roode verfstof oplevert, en op die planten leeft. Met zeer veel moeiten en kosten werden nopal en cochenille uit Cadix naar Java overgebracht en nadat men eerst in den plantentuin proeven had genomen, werd Banjoewangi voor den hoofdzetel der cochenille-cultuur bestemd. Op een der daar toen bestaande strafetablissementen voor veroordeelden en vagebonden werd de teelt van dat product voor Gouvernementsrekening gedreven, terwijl ook op enkele particuliere landerijen veel zorg aan de aankweeking van dat insect besteed werd. Sedert 1866 is de Gouvernementsteelt echter ingetrokken; ook elders op Java schijnt van deze cultuur geen werk meer te worden gemaakt.

Een grooter vlucht nam de thee-cultuur, die wel is waar uit de rij der Gouvernementscultures verdwenen is maar thans door tusschenkomst der particuliere industrie een belangrijke ontwikkeling verkregen heeft. Zij werd door du Bus op Java ingevoerd, die door tusschenkomst van den bekenden v. Siebold theezaden uit Japan liet ontbieden en na daarmede in den plantentuin de eerste proeven te hebben genomen, de jonge plantjes naar een bepaald daarvoor bestemden tuin te Krawang deed overbrengen. V. d. Bosch zag in de thee-cultuur een bron van groote winsten voor de schatkist; op zijn bevel werd zij zeer uitgebreid, en eenige Chineezen werden ontboden, die met de bereiding bekend waren. Met de leiding werd de heer Jacobson belast, die als expert-theeproever in dienst der handelmaatschappij naar China gezonden was en nu aan het hoofd van een établissement te Meester Cornelis geplaatst werd, waar de bladeren overgewerkt, gesorteerd en ingepakt werden. Reeds zeer spoedig maakte men gebruik van de tusschenkomst van particulieren, die gronden van het Gouvernement verkregen om ze met theeheesters te beplanten en bovendien voorschotten erlangden, maar daarentegen verplicht waren de thee, die zij maakten, aan de Regeering tegen zekeren prijs te leveren. In den regel maakten de contractanten goede zaken, maar het Gouvernement verloor groote sommen bij deze cultuur, daar het vrij slechte thee tegen hoogen

prijs verkreeg, en hoe meer er geoogst werd, des te grooter werd het verlies. Daar de Regeering tegenover de contractanten gebonden was, kon zij de cultuur niet intrekken, maar zij streefde er toch naar om de zware verliezen te verminderen, deels door de opheffing van het bovengenoemde zeer kostbare établissement, en ook door het wijzigen der contracten, voor zooverre de ondernemers daartoe bereid waren. Doch toen de termijn begon te naderen, waarop de contracten vervielen, besloot men die niet te verlengen, maar de theecultuur geheel aan de vrije industrie over te laten, vooral ook op grond van de overweging dat een teelt, waarvan de uitslag zoozeer van de goede zorg, aan de bereiding besteed afhangt, het best aan particulieren was overgelaten. De enkele theetuinen, die nog geheel voor Gouvts rekening gebleven waren, werden aan de ondernemers, die dit wenschten, verhuurd en later in recht van erfpacht uitgegeven. Een getal van 41 dergelijke ondernemingen zijn op Java in werking die echter niet allen uitsluitend zich op de theecultuur toeleggen; van dezen hadden 35 een oogst van 3.794.932 Kg., terwijl op 19 particuliere landerijen nog 803.302 Kg. thee werden voortgebracht. Verreweg het grootste gedeelte dier productie (3.671.000 Kg.) werd buiten Indië uitgevoerd. De thee-cultuur[1]) vereischt groote zorg; de beste plantsoenen geven geen voordeel wanneer de grondstof niet behoorlijk wordt verwerkt. Op Java kan men van ontwikkelde tuinen het geheele jaar door oogsten; daar de jongste bladeren de beste en fijnste thee leveren is het van belang, den pluk behoorlijk te regelen, die meestal door vrouwen en kinderen wordt verricht. Naar mate men groene of zwarte thee wil verkrijgen volgt men een andere bereiding; voor groene thee moeten de versch geplukte bladeren, ten einde gisting te voorkomen, onmiddellijk in sterk verhitte pannen verwerkt worden. Voor het bereiden der zwarte thee is die gisting daarentegen noodzakelijk; daartoe worden de thee-bladen in groote gevlochten schotels in een schuur op tal van planken vloeren, in verdiepingen boven elkander geplaatst, bewaard om te verflensen. Daarna komen zij in de rol-machine, een steenen tafel op 3 gelede metalen pootjes steunende, en die in rondgaande beweging kan worden gebracht. „Boven de tafel bevindt zich een

---

[1]) Een belangrijk artikel over die cultuur van den Hr R. J. Jacobson komt voor in het Off. bull. van rapporten en verslagen van Fransche consul. ambt. X. n°. 1.

bak met een bodem, die omlaag kan worden geschroefd, zoodat hij op kleinen afstand van de tafel kan worden gebracht. Bak en tafel worden in verschillende richtingen ten opzichte van elkander bewogen en weet men er nu bij, dat de gefenste theebladen gaandeweg in de kleine ruimte tusschen beiden geraken, dan kan men zich voorstellen, dat de bladen door deze bewerking netjes worden opgerold. Af en toe wordt de tafel, waarop de bladen rusten op de wijze van een luik, naar beneden geopend, waardoor de gerolde bladen worden verwijderd en in een gevlochten schotel opgevangen." [1]) Vroeger geschiedde het kneuzen en rollen der bladeren algemeen met handen of voeten. Na deze bewerking komt de thee in een cilindervormige zeef, ten einde de fijnste pecco-(top) bladeren van de rest te scheiden; daarna blijft zij eenige uren staan en dan is zij geschikt om gedroogd te worden, waartoe men van kopergaas gebruik maakt, waaronder een zacht vuurtje wordt onderhouden. De droge thee wordt dan gesorteerd, waarbij goed toezicht van veel belang is, daar de thee-soorten aanmerkelijk in waarde verschillen, en zorgvuldig in kisten verpakt, die van binnen van theelood zijn voorzien, en van buiten met stroopapier beplakt worden, waarop de figuren en merken, die in den handel gebruikelijk zijn, gedrukt worden. Ten einde de kisten volkomen waterdicht te maken worden zij gewoonlijk nog met een soort van vernis bestreken.

Van veel meer belang nog dan de thee-cultuur is de tabaks-teelt die reeds vroegtijdig in den archipel gedreven werd, waar zij vooral op Java en Sumatra tot de meest geliefde cultures behoort. De bevolking bepaalt zich tot den aanplant van minder fijne soorten, die slechts voor Inlandsch gebruik geschikt zijn. Reeds vroegtijdig werd echter betere tabak hier en daar als tweede gewas geplant, hoofdzakelijk voor opkoopers, die dit product voor de Europeesche macht bereidden. V. d. Bosch trok de tabaksteelt op Java binnen den kring der Gouvernements-cultures. Zij leverde echter aan het Gouvernement groote teleurstelling op, en verschafte ook aan de bevolking weinig voordeelen, en toen de termijn, waarvoor met particulieren contracten voor de bereiding der Gouvernements-tabak gesloten waren, ten einde liep, besloot de Regeering dezen niet meer te verlengen, maar aan de contractanten, die dit wenschten, de vergunning te

---

[1]) Dr. J. C. Costerus in de Natuur 15 Sept. 1893 bl. 266.

geven zich, met behoud van hunne inrichtingen, tot de bevolking te wenden en met haar overeenkomsten te sluiten om voor hen tabak te kweeken. In 1866 was het laatste Regeerings-contract afgeloopen en de tabaksteelt dus geheel aan de particuliere industrie overgelaten. Het zijn op Java vooral de residentiën Bezoekie en Probolinggo, waar de tabaks-cultuur voor de Europeesche macht wordt gedreven; in de totale waarde der in Nederland te gelde gemaakte tabak, die voor den oogst van 1892 in de Gouvernementslanden op Java op *f* 8.400.000 gesteld wordt, vertegenwoordigt de residentie Bezoekie ongeveer *f* 5.000.000. De opgaven omtrent de productie van tabak, op Java geteeld zijn niet volledig, daar van verscheidene ondernemingen opgaven ontbreken; voor zoover zij verstrekt zijn werden in 1892 op 39 ondernemingen, die werkten op overeenkomsten, met de Inlandsche bevolking aangegaan, 2.964.500 KG. bladtabak en 3 985.000 KG. krossok (kerftabak) verkregen, en produceerden de gronden, door het Gouvernement in erfpacht of huur afgestaan 126.250 KG., de particuliere landerijen 15.125 KG. en gronden in Solo en Djokjo gehuurd 1.421.342 KG. Veel belangrijker echter is de tabaks-cultuur op Sumatra's oostkust waar, voor zoover de opgaven van 135 ondernemingen strekken, 12.921.509 KG. tabak verkregen werden, in welke hoeveelheid Deli voor 6.904.397 KG. deelde. Een groote onderneming in Deli [1]) is een wereld in het klein; tal van werklieden worden daar gevonden, uit verschillende landen afkomstig: Chineezen, Javanen, Inlanders van Bawean, Klingaleezen, Bataks, Maleiers enz., die elk voor bepaalde werkzaamheden benuttigd worden, welken het meest met hunnen landaard overeenkomen, zoodat er soms, vooral in den druksten tijd, wel 1000 personen op zulk eene onderneming aanwezig zijn. Evenals bij de thee, komt het bij de tabak niet alleen op den aard en de bebouwing der gronden aan, maar ook de bewerking van het product heeft grooteren invloed op zijn meerdere of mindere handelswaarde. Een scherp toezicht op de arbeiders is zeer noodig; dezen worden in ploegen of kongsi's vereenigd, die eenige velden gemeenschappelijk bearbeiden en de producten aan de onderneming leveren, en niet zelden trachten minder goede producten voor de volle prijs aan de assistenten te leveren, en ook liefst een zoo groot mogelijke

---

[1]) De tabaks-cultuur in Deli Amst. 1889. J. F. Cremer in Eigen haard 1888.

hoeveelheid planten, zij het dan ook ijle en daardoor minwaardige gewassen, aankweeken. Elke kongsi moet den grond, die hem is toegewezen, in orde brengen en van houtgewas zuiveren en de plantjes aankweeken en verzorgen. In April wordt gewoonlijk met het overplanten uit de zaadbeddingen aangevangen; wanneer de plantjes 16 tot 22 bladeren hebben worden de toppen afgebroken om te beletten dat zij in het zaad schieten en de bovenbladeren klein blijven. Na 2 of 3 maanden begint de tabak te rijpen; de struiken zijn dan 5 tot 6 voet, soms wel 10 voet hoog. Om de tabak te snijden wordt de stronk bovenaan met de linkerhand aangevat en zeer dicht bij den grond met een slag afgekapt. De gekapte planten worden nu in draagmatten, die op pooten steunen, zoo spoedig mogelijk naar de droogschuren gebracht. Er wordt wel voor gezorgd dat de planten niet gekapt worden vóór dat zij uitwendig geheel droog zijn, terwijl terstond met snijden wordt opgehouden als er ook maar een droppel regen dreigt te vallen. In de droogschuren worden de planten aan stokken opgehangen; die schuren zijn voorzien van wanden met kleppen, die naar gelang der behoefte worden geopend, want de tabak mag niet te snel of te langzaam droogen wil zij niet bros of wankleurig worden, dan wel beschimmelen of verrotten. Is de plant gedroogd dan worden de bladeren afgeplukt en na voorloopig gesorteerd te zijn in bundels van ongev. 50 bladeren naar de fermenteerschuur gebracht. Daar heeft een soort van rottingsproces plaats, dat echter telkens gestuit wordt, eer er bederf komt en voortgezet wordt tot er geene rotting meer intreedt. Zoolang de tabak nog kleverig is en veel waterdeelen bevat, wordt zij op langwerpige stapeltjes gevlijd; dezen worden spoedig warm en na weinige dagen wordt bundel voor bundel afgenomen, geschud en opnieuw opgestapeld. Allengs worden stapeltjes bijeen gevoegd en worden de hoopen al grooter en grooter naarmate de tabak droger en minder spoedig warm wordt. Eindelijk komt zij op groote stapels en kan dan een warmte verdragen van 60 tot 65° Celsius. Zulk een stapel staat een maand of langer en de aanhoudende hitte geeft het blad de zachtheid, rekbaarheid, glans en gelijkmatigheid van kleur, die in Europa zoozeer gezocht is. Ook hier is weder groote zorg noodig zullen de bladeren aan de door den handel gestelde eischen voldoen; daartoe wordt de warmte van elken stapel door kleine thermometers dagelijks opgenomen. Is het fermenteer-proces geheel afgeloopen,

dan wordt het product gesorteerd en tot balen geperst, in welken vorm de tabak op de Europeesche markt komt. Dat het welslagen eener tabaksonderneming van tal van omstandigheden afhankelijk is bewijst wel het feit, dat sommige dier ondernemingen fabelachtige winsten afwierpen, terwijl anderen, schijnbaar even goed gelegen, geene winsten opleverden, zoodat op Sumatra's oostkust in 1892 van de 277 ondernemingen, voor welken contracten waren uitgegeven, de helft niet meer werkte. In Palembang bleek de grond in de benedenlanden voor den tabaksbouw ongeschikt; de cultuur van de beroemde Ranau-tabak wordt in die residentie meer en meer door de koffie-cultuur verdrongen. In de Westerafdeeling en de Z. en O. afdeeling van Borneo en in de Minahasa zijn ondernemingen gevestigd, die echter nog niet tot grooten bloei zijn gekomen.

Een hoogst belangrijke cultuur is nog altijd de teelt van den kinaboom [1]), al is het dat, tengevolge van de daling der prijzen van de kinine, niet die groote voordeelen van haar worden getrokken als men een twintigtal jaren geleden daarvan hoopte te verkrijgen. Hare invoering in den Indischen archipel is van jonge dagteekening en hoofdzakelijk het gevolg van de vrees, die men koesterde dat de kina-boom in Zuid-Amerika, zijn eigenlijk vaderland, door de ruwe exploitatie zoo goed als geheel zou worden uitgeroeid. De heer Hasskarl werd in 1852 met de eervolle, doch moeilijke taak belast, eenige planten uit Amerika naar Java over te brengen; met groote bekwaamheid en niet zonder gevaar volbracht hij dien last en het gelukte hem in 1854 een aantal kisten met kina-planten aan te voeren, die te Tjipannas werden gepoot. Intusschen had men op Java ook eenige andere planten verkregen; onder leiding van Junghuhn werd de teelt op groote schaal uitgebreid en in de Preanger op de hellingen van den Malabar en Tangkoeban-Prauw voortgezet, waar thans groote aanplantingen te midden van het maagdelijk woud worden aangetroffen. Langen tijd werd heftig gestreden over de beste plantwijze en in niet mindere mate over de soorten, die bij voorkeur behooren te worden aangeplant, omdat zij het rijkst aan kinine zijn. De invoering en eerste uitbreiding der cultuur ging van het Gouvernement uit, dat echter van de teelt geen monopolie

[1]) J. C. B. Moens. De kina-cultuur in Azië. Batavia 1882.

zocht te maken maar in tegendeel particulieren trachtte over te halen, met de teelt proeven te nemen, waartoe hun planten uit de Gouvernements-tuinen werden verschaft. In den aanvang werd, met het uitzicht op goede winsten, aan de particuliere cultuur eene groote uitbreiding gegeven, doch de meer en meer gedrukte staat der kina-markt stelde de hoog gespannen verwachtingen zeer te leur. De opbrengst van de in 1892 in de Gouvernements-tuinen verzamelde kina-bast (308.021 KG.) was niet geheel voldoende om de kosten goed te maken; ook de particuliere aanplantingen gaven, zoo eenige, dan slechts schrale winsten. Over 1892 bedroeg de oogst, verkregen uit kina-aanplantingen, op gronden in erfpacht afgestaan, over 71 ondernemingen wier resultaten bekend zijn, 2.793.820 KG.; op de enkele particuliere landen, die opgaven verstrekten, 28944 KG. Het voor den handel belangrijke deel van de kinaboomen, — die soms in Amerika 80 vt. bereiken, maar ook wel slechts heesters van 4—12 vt. hoogte worden, — is de bast, waaruit, zooals bekend is, de koortswerende kinine bereid wordt. Die bereiding geschiedt voor den uitvoer althans, nog niet in Ned. Indië, dewijl van daar slechts de bast wordt verscheept, waarmede natuurlijk grootere onkosten gemoeid zijn dan wanneer de kinine op Java bereid en van daar uitgevoerd werd. Het schijnt nog steeds onbeslist te zijn welke oogstwijze: rooien, op stomp kappen of reepen snijden, op den duur de beste resultaten oplevert. Nadat de boom geschild is wordt de bast gedroogd en gesorteerd, waarbij het product in twee hoofdsoorten verdeeld wordt, naar mate de bast voor de bereiding van kinine kan worden gebruikt (pharmaceutische of winkelbasten), dan wel in de pharmacie en industrie wordt aangewend voor decocten, infusen, wijnen enz. (fabriekbasten). Daar de waarde van de fabrieksbasten uitsluitend van hun gehalte aan kinine afhangt is zij alleen door scheikundige analyse te bepalen; bij de winkelbasten let men meer op een fraai voorkomen, en koopt ze meer naar hun uiterlijk dan naar hun scheikundig gehalte, dat men ongeveer kan nagaan wanneer men den oorsprong van het product kent.

Met een enkel woord moet nog gewag gemaakt worden van de cacao-teelt, die meer en meer in Ned. Indië gedreven wordt, zoodat op Java de 28 ondernemingen, werkende op erfpachtsgronden, wier productie bekend is, in 1892 eene hoeveelheid van 228.105 KG.

cacao verkregen, tegen 81.735 KG. in 1890 van 17 ondernemingen geoogst. Op de Buitenbezittingen legt de bevolking zich bijna alleen in de residentiën Amboina en Menado op de cacao-teelt toe. De geheele uitvoer uit Ned. Indië bedroeg in 1892 6340 pikols ter waarde van f 342.800, waarvan van of over Java 5500 pikols werden verscheept. De cacao is het zaad van een boom die in Ned. Indië tot 10 m. hoog wordt en op zijn 3e of 4e jaar reeds vruchten draagt. De vruchten gelijken veel op korte, dikke, spits-uitloopende komkommers die een geele of roode kleur hebben, zoolang zij nog versch zijn, maar in gedroogden toestand bruin worden. Het hoofdbestanddeel van de vruchten is een vast vet, de zoogen. cacao-boter, dat uit de boonen verkregen wordt, die uit de schil worden verwijderd en in bakken of kuilen verzameld en met bladeren bedekt worden, en nu en dan worden omgeroerd en aan een lichten graad van gisting blootgesteld, waardoor het slijmerig omhulsel zich gemakkelijk laat verwijderen en de smaak van het product verbeterd wordt. Vooral moet daarbij gezorgd worden dat de gisting niet te lang duurt, omdat dan de boonen zwart worden, en evenmin te kort, omdat er dan licht bederf intreedt. Na een paar dagen worden de boonen schoongemaakt en daarna in de zon of, wat velen beter achten, kunstmatig gedroogd en na 2 à 3 maanden kan het product, in zakken of kisten verpakt, worden afgescheept.

Bij de suikercultuur kunnen wij ons tot Java bepalen. Wel wordt het suikerriet op de meeste andere eilanden verbouwd, maar de bevolking doet dit ten einde het riet zelf of het uitgeperste sap als eene versnapering te gebruiken en geenszins met het oog op de wereldmarkt. Op Java bestaat die teelt reeds sedert zeer langen tijd; aanvankelijk slechts voor binnenlandsch verbruik, maar onder de Compagnie legden zich eenige particulieren, vooral Chineezen, op de bewerking van de suiker toe, en bereikte deze industrie, vooral in de Bataviaasche Ommelanden en Tjeribon, een zekeren trap van bloei, ofschoon de middelen, die aangewend werden om het riet te vermalen, uiterst primitief waren, en de hebzucht der ambtenaren eene ontwikkeling der teelt zeer in den weg stond. Zoo verbood de Regeering, althans wanneer wij D. v. Hogendorp kunnen gelooven, van tijd tot tijd den uitvoer van suiker en namen hare gunstelingen de gelegenheid waar om dit product voor lage prijzen van de Chineezen te koopen, waarna zij den uitvoer weder

lieten toestaan, totdat hunne schepen vertrokken waren „wanneer van nieuws aan dezelfde klucht weder gespeeld werd." Trouwens, de suikermolenaars handelden op hunne beurt niet veel beter tegenover de bevolking, wier hulp zij van de hoofden bedongen, daar zij haar en hare karbouwen veel werk lieten verrichten, waaronder de laatsten dikwijls bezweken, en haar slechts eene schrale belooning uitkeerden, die bovendien nog grootendeels ten bate der hoofden kwam. Allengskens verviel de industrie, vooral sedert den oorlog met Engeland na 1795, waardoor alleen Amerika voor onze koloniale producten open stond. Maar dit land kon de suiker niet gebruiken, zoodat de kooplieden, die men dwong om bij de koffie, welke zij kochten, ook een zekere hoeveelheid suiker te nemen, het laatstgenoemde product eenvoudig in het water wierpen. Bij het herstel van het Ned. gezag was er zoo goed als geene suiker-industrie; du Bus zocht haar uit dit diep verval op te heffen en dit gelukte hem, ofschoon niet altijd door de beste middelen, daar van tijd tot tijd de bevolking met dwang geprest werd. Reeds zeer spoedig na zijn optreden als Gouverneur-Generaal bracht v. d. Bosch haar tot de Gouvernements-cultures (1830) en liet van bestuurswege overeenkomsten met eenige desa's aangaan, waarbij dezen aannamen op hare velden suikerriet voor het Gouvernement te planten, terwijl hij voor de fabriekmatige bewerking de hulp van particulieren inriep. Vóórdat wij nu den verderen loop der Gouvernements-suikercultuur nagaan, moeten wij ons in groote trekken met de teelt en bewerking der suiker bekend maken [1]).

Het suikerriet, dat tot de grassoorten behoort, heeft een kruipenden wortelstok, waaruit de halmen ontspringen, die 8—12 vt. hoog zijn en door ringvormige knoopen in stengelbladen verdeeld worden. De bladeren, die 4 tot 5 vt. lang zijn, ontwikkelen zich in 2 rijen aan het bovenste gedeelte der halmen, terwijl zij aan het ondereinde met een krans van haren omringd zijn. Wanneer het suikerriet op sawahs wordt aangeplant moeten een aantal werkzaamheden verricht worden, vóórdat het terrein daartoe geschikt is. De rietplant mag niet voortdurend in het nat staan, zooals bij de rijst het geval is; sloten moeten gegraven worden en de galengans of dijkjes moeten met den patjol worden losgemaakt, ten einde te

---

[1]) E. Wichers in Eigen Haard 1886.

voorkomen dat het water op de velden blijve staan; daarna worden de gronden eenige malen goed en minstens 5 duim diep omgeploegd of met het houweel bearbeid. Vervolgens wordt het veld met een dubbelen ploeg gesneden, zoodat er heuveltjes ontstaan, waartusschen men gaten maakt, die een halven voet breed en diep moeten zijn, ten einde er de bibit of stekken in te poten. Voor de bibit gebruikt men veelal de toppen van het riet, waarbij men zorg draagt, dat zij met 2 à 3 gave, nog door bladeren ingesloten oogen (knopjes in de geledingen) voorzien zijn, ten einde meer kans van uitbotten te verkrijgen. Bij vele aanplantingen wordt de Reijnoso-methode gevolgd, min of meer in de toepassing gewijzigd, en die hoofdzakelijk hierin bestaat, dat bij haar de grond niet beploegd wordt, maar plantgroeven gemaakt worden, waarin de stekken in dwarse richting worden neergelegd, die daarna laagsgewijze met losse aarde worden bedekt, terwijl men ook wel geheele stengels voor bibit gebruikt[1]). De bibit behoort goed te worden gedroogd en een dag of langer in 't water te worden gelegd. De gaten moeten in rijen worden gemaakt en zoover van elkander verwijderd zijn dat de rietstoelen, d. w. z. stokken aan één plant, zich behoorlijk kunnen ontwikkelen. Vóór het planten legt men communicatie-wegen aan, zoo dit noodig mocht wezen, en omringt men de velden met paggers, om de wilde varkens, die zeer op het riet verzot zijn, van de akkers te weren. Evenals bij de rijstcultuur waakt de een of andere jongen in zijn wachthuis tegen de gevederde liefhebbers van de planten. Ongeveer 10 à 12 maanden na den aanplant, gedurende welken tijd men de velden goed van onkruid moet zuiveren en den grond om de plantjes moet los maken en van tijd tot tijd aanaarden, en voor bemesting zorgen, begint, althans in de lage landen, het riet te rijpen, dat dan een prachtig gezicht oplevert. Uitgestrekte velden zijn met het 11 à 12 voet hooge riet bedekt, waardoor een ruiter geheel kan worden ingesloten; de pluimen, die soms meer dan een meter lang zijn, prijken met een witgrijzen gloed, zoodat het schijnt alsof zij met zilver overtrokken zijn. Na een maand tijds vallen de pluimen af, en nu is het de geschikte tijd om het riet te verwerken, maar het is bij een eenigszins uitgestrekten aanplant

---

[1]) Toch wordt, naar het schijnt, tegenwoordig weder meer en meer de cultuurwijze met ploegen volgens Europeesch model toegepast.

gewoonlijk onmogelijk alle riet op den juisten tijd te snijden, zoodat men somtijds het riet te vroeg afsnijdt of te rijp laat worden, waardoor het droog en voos wordt. In Juni vangt gewoonlijk de maaltijd aan; daarna wordt gemiddeld dagelijks de oogst van 3 à 4 bouws verwerkt. Wanneer het riet rijp is moet het gesneden of liever uitgerukt worden, daar de wortels het meest suikerhoudend zijn, en met het grasmes van de toppen ontdaan worden, die men voor bibit afzondert. Het vervoer naar de fabriek heeft in karren plaats, die met sapi's, Inlandsche ossen, bespannen zijn. Het riet wordt nu in geregelde bossen opgestapeld en komt zoo spoedig mogelijk in het zoogenaamde molenhuis, waar de molen of molens staan die van 3 cilinders voorzien zijn, welken tegen elkander indraaien en waartusschen het riet gestoken wordt, zoodat het behoorlijk gekneusd wordt en het sap er zoo veel mogelijk wordt uitgeperst. Daarna wordt dit langs goten en door een fijnen zeef in een grooten bak gevoerd, waar het eenige malen per dag aan een onderzoek wordt onderworpen ten einde de hoedanigheid van het sap te leeren kennen. In die bakken wordt kalkmelk aan het sap toegevoegd, waardoor bederf wordt tegengegaan, en dit daarna naar de defecatie- of zuiveringspannen geleid, die voorzien zijn van een dubbelen bodem, waarin stoom de noodige hitte verschaft. Als brandstof wordt aan de fabriek zooveel mogelijk het uitgeperste riet (ampas) gebruikt; het komt er natuurlijk zeer op aan, dat dit geheel wordt uitgeperst, daar de productie daardoor aanmerkelijk toeneemt. In de defecatiepannen wordt het sap zoo spoedig mogelijk tot ongev. 90° C. verhit; daardoor ontstaat een laag vuil en eiwitstoffen op het sap, dat men bezinken laat, om dan het gereinigde sap naar de eliminators te laten loopen. Terwijl het sap, dat uit de molen komt, een vuil grijze kleur heeft, is het nu reeds helder en vertoont een ietwat goudgeele tint. In de eliminators wordt het weder gekookt en afgeschuimd; daarna brengt men zwaveligzuur door het sap, waardoor een gedeelte van de toegevoegde kalk in zwavelzure kalk verandert, die verwijderd kan worden. Uit de eliminators gaat het sap door filters, die het zooveel mogelijk van alle onreinheden ontdoen, in den uitdampingstoestel, — de zoogen. triple-effect, soms zelfs quadruple-effect, — waar het sap verdikt wordt tot het de noodige dichtheid verkregen heeft, die door een areometer bepaald wordt. Deze massa wordt nu nog met phosphor-

zuur behandeld, waardoor de nog overgebleven kalk en andere stoffen verwijderd worden, en daarna naar de tjing- of diksapkisten gebracht, waar men het laat bezinken, om het dan in luchtledige (vacuum-)pannen door koking te laten kristalliseeren. De laatste bewerking is de verwijdering der stroop; vroeger geschiedde dit door het zoogen. kleien, waartoe men de massa in een aarden pot deed en met vloeibare klei bedekte, die de stroop als het ware voor zich uitdreef. Thans geschiedt dit door centrifuges, die suiker in verschillende kleuren, van bruin tot prachtig wit leveren. Het eerste product, de „hoofdsuiker", wordt nu gedroogd en in manden van gevlochten bamboe (krandjangs) verpakt. Maar uit de stroop kan nog meer suiker worden verkregen, die overgesmolten en als hoofdsuiker verwerkt of als stroopsuiker verkocht wordt. Wanneer uit de stroop door de centrifuges niet meer met voordeel suiker kan verkregen worden, doet men ze in zakken en wordt zij als „zaksuiker" verkocht, terwijl de rest dient om er arak uit te maken. Groot is de ontwikkeling van de suikerfabricatie in de laatste 20 jaren, die wel is waar met groote uitgaven voor de aanschaffing der kostbare machines gepaard ging, maar ook de productie van suiker belangrijk vermeerderde. Terwijl toch vroeger eene productie van 70 à 80 pikols suiker per bouw tot de zeldzaamheden behoorde, bedroeg de gemiddelde opbrengst der 145 ondernemingen, die in 1892 op overeenkomsten met de bevolking werkten en van welken opgaven zijn verkregen, 83.75 pikols p. b. (in 1891 89.64 p.), en vinden wij bij verscheidene fabrieken eene productie van meer dan 100 pik. p. b., bij een fabriek in Pekalongan zelfs 131 pik. p. b.

Bij de invoering der cultuur van Gouvernementswege had v. d. Bosch met een aantal moeilijkheden te worstelen. Een der grootste zwarigheden was de schaarschte van geschikte personen, die geneigd waren met het Gouvernement in contract te treden, ten einde de bewerking van het suikerriet op zich te nemen. Slechts weinigen stelden vertrouwen in het blijvende van de hervormingen van v. d. Bosch en in de voordeelen, die zijn stelsel zou opleveren. Vreemde middelen werden aangewend om contractanten te krijgen en zoo werd o. a. de Kapitein-Chinees van Pasoeroean met het verlies van zijnen titel gedreigd, indien hij geen contract met het Gouvernement wilde sluiten. Slechts aarzelende ging hij daartoe over en bood zelfs een vrij groote som aan ieder, die het contract

wilde overnemen, maar niemand was daartoe te vinden; gelukkig voor den Chinees, die later door datzelfde contract schatten verdiende. Allerlei voordeelige voorwaarden werden aan de fabriekanten toegestaan; groote voorschotten werden hun verleend, en hun werd zelfs de beschikking gegeven over de suiker, die zij vervaardigden, mits zij slechts aannamen om de voorschotten af te lossen in suiker, die wel tegen lage prijs berekend werd, maar toch te duur was voor het slechte product, dat velen aan het Gouvernement leverden. Dit was er toch niet altijd op bedacht geweest om bepalingen omtrent de hoedanigheid van de te leveren suiker in het contract op te nemen, tenzij onbestemde voorschriften daarvoor moesten gelden, zooals „niet het onderste uit den suikerpot" e. d., zoodat de suikercultuur in de eerste jaren van het Gouvernement groote geldelijke offers vorderde. Maar bij de groote winsten, die de fabriekanten maakten, nam de lust om een suiker-contract te verkrijgen meer en meer toe en de Regeering maakte daarvan vaak gebruik om betere voorwaarden te bedingen, zoowel omtrent de hoedanigheid der te leveren suiker, — waarvoor zoogenaamde standmonsters werden aangenomen, naar welken de waarde der suiker werd vastgesteld — als omtrent de betaling, die de fabriekanten aan de bevolking voor het suikerriet moesten uitkeeren en omtrent de hoeveelheid suiker, die zij aan 't Gouvernement moesten leveren. Hoever men daarin ging, blijkt uit het feit dat in 1838 de fabriekanten nog de vrije beschikking hadden over 53.210 pikols van de 593.378 pikols, die in het geheel vervaardigd werden, terwijl deze verhouding in 1839 tot 36.372 p. van de 641.640 p. gedaald was. Aan den anderen kant moest de boog weder slapper gespannen en gedwongen arbeid toegestaan worden, ook voor het snijden van het riet en het werk in de fabriek, waarvoor in 1836 vrije arbeid als regel gesteld was. Maar nog altijd vond men liefhebbers genoeg, die een contract voor de suikerbereiding trachten te verkrijgen, en maar al te zeer werd dit een middel in de hand der Regeering om gunstelingen te bevoordeelen. Wel ging men gedurende korten tijd er toe over, om de contracten uit te besteden en hem als contractant toe te laten, die aannam de gemaakte suiker tegen de laagste prijs te leveren. Maar dit leidde tot nieuwe moeilijkheden, daar speculanten, aangelokt door de hooge voorschotten die het Gouvernement voor het oprichten van de fabriek en de betaling aan de bevolking uitkeerde,

voor zeer lage prijzen inschreven en dan later door de Regeering moesten geholpen worden, wilde deze de voorgeschoten gelden niet opofferen. Met dit stelsel van voorschotten werd in 1840—1843 gedeeltelijk gebroken; in 1847 stond de Gouverneur-Generaal Rochussen geene voorschotten meer toe voor het oprichten van fabrieken, terwijl zij in 1860 ook niet meer voor de dagelijksche uitgaven gegeven werden, met uitzondering van het plantloon.

Met dat jaar 1860 trad voor de suikercultuur een nieuwe toestand in. Teneinde tot eene billijke regeling te komen, die zooveel mogelijk de belangen van de betrokken partijen zou behartigen, t. w. de Regeering, de fabriekanten en de suikerplantende bevolking, werd besloten tot het instellen van een onderzoek, dat aan de HH. Umbgrove en Wiggers werd opgedragen die den 14den September 1857 een belangrijk rapport uitbrachten, waarbij de hoofdbezwaren der teelt werden opengelegd en dat ten grondslag strekte voor de bepalingen, die in 1860 werden uitgevaardigd. Toen werd toch door den Minister Rochussen een algemeene regeling vastgesteld, die zooveel mogelijk als basis voor de Gouvernements-cultuur moest dienen en naar welke de bestaande contracten moesten worden gewijzigd, wanneer de contractanten daarin toestemden of bij weigering van hunnentwege, wanneer de termijn van duur dier contracten verstreken was. Een Koninklijk besluit van 20 Juli 1863 S. 118, genomen met medewerking van den Minister Fransen v. d. Putte, verving de regeling van Rochussen, voor zoover de fabriekanten tot de bepalingen van dat besluit toetraden, of de termijn van duur der contracten vervallen was. Beide regelingen behielden de beschikking van Regeeringswege over de velden der bevolking, en den gedwongen arbeid dier bevolking in de riettuinen, totdat het riet rijp was, benevens de verplichting van den fabriekant om een deel der gemaakte suiker tegen eene vaste betaling aan het Gouvernement af te staan, 't geen aan de schatkist een aanmerkelijke bate bezorgde. In 1865 bedroeg toch de productie der ondernemingen, werkende op contract met het Gouvernement, 1.831.064 pikols suiker, waarvan 1.044.783 pikols aan het Gouvernement werden geleverd. De winst, die de Regeering op deze suiker betaalde, werd gemiddeld op *f* 5 per pikol gesteld, wanneer men de veilingen op Java en in Nederland door elkander rekende. Overigens bevatten de voorschriften, en vooral de regeling van v. d. Putte, voorschriften in

het belang der bevolking, wier gedwongen arbeid aanmerkelijk verlicht werd, terwijl een minimum van belooning voor de planters werd vastgesteld dat bij de laatste regeling aanmerkelijk hooger was dan bij die, door Rochussen gegeven.

In nog hoogere mate werd in 1870 voor het belang der bevolking gezorgd. De Koning, voorgelicht door den Minister de Waal, riep de medewerking der Volksvertegenwoordiging in om op nieuw regels voor de suiker-cultuur vast te stellen. Men meende dat het noodig was de fabriekanten ter hulp te komen, die bij de vorige regelingen eenigen hunner voordeelen hadden verloren, en dat ook de betaling aan de bevolking moest worden verhoogd, terwijl men tevens het vraagstuk wilde oplossen óf en hoe het mogelijk zou zijn om de dwang-cultuur in vrije industrie op te lossen. Het wetsontwerp, dat evenals de Agrarische Wet eene aanvulling van het Regeerings-reglement is, mocht den bijval der Kamers ondervinden; het werd tot wet verheven (Stbl. 1870, 117), en daar het slechts hoofdbeginselen vaststelde door eene ordonnantie gevolgd (S. 1871, 213) die, meer nog dan de wet zelve, welke in vrij onbestemde bewoordingen bevat was, de rechten en verplichtingen der betrokken partijen regelden. Maar toch bevatte de wet zelve een bij uitnemendheid belangrijke bepaling; zij schreef voor dat de beschikking over de gronden, door de Inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, met den aanplant van het jaar 1890 zou ophouden. Daardoor zou dan de gedwongen suikercultuur hebben opgehouden te bestaan en alle Gouvernements bemoeiing met die teelt vervallen zijn. Maar met het oog op de groote voordeelen, die de suiker-cultuur én voor de ondernemers én voor de bevolking oplevert[1]), en waarbij bovendien nog tal van belangen betrokken zijn, wilde men de dwang-cultuur niet plotseling, maar geleidelijk opheffen, uit vrees dat de bevolking, wanneer zij eensklaps van alle verplichtingen ontheven werd, er niet toe komen zou om hare gronden aan de ondernemers te verhuren. Van daar dat bepaald werd dat na den aanplant van 1878 de beschikking over den grond trapsgewijze verminderd zou worden, terwijl dan mede ook de verplichte arbeid bij het planten en onderhouden van het riet op dezelfde wijze langzamerhand werd

[1]) Men heeft berekend dat een suikerfabriek, die over 500 bouws beschikt, onder de bevolking jaarlijks ongev. *f* 200.000 in omloop brengt voor huur harer gronden, arbeidsloon, aankoop van materialen enz.

opgeheven. Tevens werd er voor gezorgd dat, zoolang de gedwongen cultuur bestaan bleef, aan de daarbij ingedeelde bevolking eene behoorlijke vergoeding gegeven werd én voor het genis harer gronden én voor den arbeid, dien zij moest verrichten. Met milde hand werd voor de belangen der ondernemers gezorgd. In stede van de levering van de suiker, die nu geheel ter hunner beschikking bleef, werd hun de verplichting opgelegd om jaarlijks een cijns in geld aan het Gouvernement uit te betalen, waarvan het bedrag eens voor al naar de productie van elke fabriek over 1864—1870 berekend werd. Ten einde de vrijwillige cultuur zooveel mogelijk te bevorderen werd de cijns aanmerkelijk verminderd als de fabriekant zich met den afstand der velden tevreden stelde en van den gedwongen arbeid afzag. Voor gronden, van de bevolking gehuurd en door haar vrijwillig beplant en bewerkt, moest de ondernemer, in contract met het Gouvernement staande, steeds *f* 25 per bouw betalen. Door deze bepalingen werden de winsten der Regeering in de suiker-cultuur in zeer beduidende mate verminderd, 't geen reeds dadelijk bij de invoering der wet het geval was, maar natuurlijk in steeds klimmende mate toenam, naarmate ook de cijns verminderde. Een der groote voordeelen voor vele ondernemers was de verlenging van den duur van hun contract, daar zij nu, wanneer zij tot de nieuwe regeling toetraden, in allen gevalle tot den aanplant van 1878 de volle beschikking over de gronden der bevolking behielden, — iets, dat van groot belang was voor de vele fabriekanten, wier contract te voren was afgeloopen, en die niet wisten of dit al dan niet zou worden verlengd. Geruimen tijd maakten de ondernemers groote winsten totdat in 1884 en volgende jaren de bekende crisis intrad, die de suikercultuur geweldig trof. De prijs van de suiker daalde plotseling in verontrustende mate, — in doorslag minstens *f* 5 per pikol [1]) — zoodat het te vreezen was dat de meeste fabrieken niet zouden kunnen blijven bestaan en vooral niet die, welken met kapitaal van anderen werkten. Daarbij kwam nog het uitbreken der sereh-ziekte, die het eerst in 1887 werd opgemerkt en zich weldra over verscheidene residentiën uitbreidde en tal van aanplantingen geweldig teisterde. De Regeering verleende toen hare hulp door

[1]) De prijs der suiker schijnt nu nog lager te zijn; althans stellen de pas ontvangen notulen der Soekaboemische Landb. vereen. 14 Juli 1894 dien op slechts $7^3/_4$—$7^1/_4$ ulden per pikol.

opheffing van de verplichting om de cijns van *f* 25 voor vrijwillige aanplantingen te betalen, door het verleenen van uitstel voor de betaling van de helft der overigens verschuldigde cijns, welke dientengevolge eerst in het tijdperk tusschen 1892 en 1896 zou moeten worden betaald, en door schorsching van het uitvoerrecht op de suiker, dat reeds te voren tot de helft van het vroeger verschuldigd bedrag was teruggebracht, terwijl ook de vrachttarieven op de N. I. spoorwegen verlaagd werden. Dank zij deels deze maatregelen, doch grootendeels ook ten gevolge van aangebrachte verbeteringen en bezuinigingen in de cultuur en fabricage is de kostprijs van de suiker in vele fabrieken aanmerkelijk verminderd [1]) en werd het daardoor mogelijk gemaakt met de suikerteelt voort te gaan; jammer maar, dat de loonen der Inlandsche werklieden en de huurprijzen van de gronden der Inlanders door deze bezuinigingen niet zelden het zwaarst werden getroffen.

Na de opheffing van de Gouvernements suikercultuur berust die teelt thans grootendeels op contracten met de bevolking gesloten. Een getal van 147 fabrieken werkt op die wijze; de 145 ondernemingen, die opgaven verstrekten, beschikten in 1892 over 67.087 bouws, en verkregen eene productie van 5.618.786 pikols. Bezwaren bij den inhuur van gronden werden door de ondernemingen, die vroeger op contracten met het Gouvernement werkten, niet in ernstige mate ondervonden, zoodat de uitgestrektheid der aanplantingen, over welke die fabrieken voor den oogst van 1892 beschikten, niet noemenswaardig verschilde van het aantal bouws, dat in 1891 voor die ondernemingen beschikbaar was. Op gronden, in huur of erfpacht door het Gouvernement afgestaan, werd door 15 ondernemingen suikerriet geplant; de opgaven omtrent hare productie zijn te onvolledig om ze te vermelden. Van 28 particuliere landerijen werden mededeelingen verkregen, volgens welken 61.454 pik. suiker gefabriceerd werden; de cultuur schijnt daar niet op hoogen trap te staan. In de Vorstenlanden was daarentegen de suikerproductie zeer aanzienlijk; over 1892 werd zij op 1.100.250 pikols berekend.

---

[1]) Mr. N. P. v. d. Berg berekende de gemiddelde kostprijs (zonder rente over kapitaal of schulden) der suiker van ruim honderd ondernemingen (ongeveer een derde van den geheelen suikeroogst vertegenwoordigende) voor 1885 op *f* 8.06 en 1888 *f* 6.60. —

Hebben wij geruimen tijd onze aandacht hoofdzakelijk op Java bepaald, thans wacht ons de beschrijving van een cultuur, die haren hoofdzetel op de Molukken gevestigd heeft. De nagel- en muskaatnoten-teelt, of de aankweeking der specerijen, zooals de geurige producten van Amboina en Banda bij uitnemendheid genoemd worden, behoorde, zooals wij vroeger (blz. 153) zagen, nog voor korten tijd tot de gedwongen cultures; thans is zij geheel aan den vrijen wil en de beschikking der bevolking overgelaten. Oorspronkelijk op de eigenlijke Molukken tehuis behoorende, werd de kruidnagelboom ook naar het meer zuidelijk gelegen Amboina overgeplant, en later door de maatregelen der Compagnie tot dat eiland en de naburige Oeliassers beperkt. Ook sedert de afschaffing der extirpatietochten wordt hij in de Molukken slechts op de genoemde eilanden opzettelijk aangekweekt, doch buiten die eilandengroep is de boom op Sumatra en elders ingevoerd, zoodat thans de Zanzibar- en Mauritius-nagelen aan het Ambonsch product een zware mededinging aandoen, en de prijs zeer drukken. De boom is een bij uitstek fraai gewas, op den laurier gelijkende, zoodat de beroemde Rumphius, die een groot deel van zijn leven op Amboina doorbracht, hem den schoonsten en bevalligsten van alle bekende boomen noemde. Zijn rechte stam, die met een spitse kruin prijkt, kan tot een aanmerkelijke hoogte opgroeien; in den regel wordt hij op de Molukken getopt en op een hoogte van 8 à 9 voet gehouden, ten einde de vruchten met minder moeite te verkrijgen. De takken, die dicht bij den voet ontspringen, spreiden zich wijd uit; de langwerpig spitse bladeren, die aan den bovenkant roodachtig getint zijn, hebben, evenals de andere deelen van den boom, eenen sterken specerij-achtigen geur. De kruidnagel is de bloemknop, die in trossen aan het einde der takken groeit. Een geregeld aangelegde nageltuin heeft meer van een bosch, dan van een plantage; de boomen hebben behoefte aan schaduw, terwijl de grond om de plant met lagere gewassen bedekt is, die niet uitgeroeid worden, daar men denkt dat de nagelboom dit noodig heeft; eene meening, die gegrond is op de waarneming van den boom, wanneer hij in het wild voorkomt en die bevestigd werd door eene proef in 1826 genomen, toen men de nagelbosschen begon te planten zonder beschutting en in een zorgvuldig schoongehouden tuin, 't geen tot groot nadeel der cultuur strekte. Na 7 of 8 jaren begint de boom

vruchten te dragen; als de knoppen jong zijn hebben zij een bijna witte kleur, later nemen zij een lichtgroene tint aan, tot zij ten slotte helderrood worden en dan terstond geplukt moeten worden, daar zij later haren smaak verliezen en hoofdzakelijk als moernagel ter voortplanting dienen, waartoe men echter meestal stekken verkiest. Met een mand gewapend nadert de inzamelaar den boom; een bamboezen haak dient hem om de takken naar zich toe te trekken, die hij dan met een touw vastbindt, terwijl hij een dergelijken haak aan een der takken slaat en aan een anderen met het achtereinde vastbindt, om er op te gaan zitten. Dikwijls slaat men de vruchten eenvoudig met een bamboestok van den boom of schudt ze er af, nadat men daaronder kleeden heeft uitgespreid. Daarna worden de nagels op horden gelegd, die met groote bladeren bedekt en aan den rook blootgesteld worden; vervolgens laat men ze in de zon droogen, waarbij de kleur van rood tot zwart overgaat. De bewoners der Molukken maken slechts weinig gebruik van den nagel, om hunne spijzen te kruiden; zij bedienen er zich van om allerlei voorwerpen, zooals huizen, schepen enz. na te bootsen, waartoe zij de knoppen, voordat dezen gedroogd zijn, met dunne draden aaneen rijgen. Wellicht is de onzekerheid van den oogst bij geen boom zoo groot als bij den kruidnagel; in 1760 werd een hoeveelheid van 2 millioen Amst. ponden verkregen, terwijl in het voorafgaande en volgende jaar slechts 25.000 en 26.000 Amst. ponden geoogst werd. In vergelijking met de opbrengst van vorige eeuwen is de cultuur zeer achteruit gegaan; in 1892 werden uit Amboina niet meer dan 2345 pikols kruidnagelen uitgevoerd, terwijl de uitvoer van dat artikel uit Benkoelen 444 pikols bedroeg.

Liefelijk is het schouwspel, dat ons wacht wanneer wij eenen notentuin betreden. Met heldere kleuren wordt het door den Heer v. d. Linde afgemaald. „De aangename geur, die van het woud uitgaat, lokt daarhenen. De perken vormen één groot bosch. De hooge kanarieboomen, waringins en djati's schutten voor stortregens en winden den kegelvormigen notenboom, wiens loof wordt gevormd door puntige bladeren, die van het kruisgewijs regelmatig uitschietend hout afhangen; tusschen dat glanzig groen fonkelt de rijpe, gelijk de kastanje opengespleten vrucht, waarvan de donkerbruine noot de kern is, terwijl de helderroode foelie, als een sierlijk netwerk, de noot omkleedt. Hier en daar worden in het bosch ook bamboe-

struiken en ander minder hoogopschietend hout aangetroffen. Liefelijk streelt u de koelte, die in het woud heerscht; de geur, die de nootmuskaat afgeeft is opwekkend en versterkend, terwijl de gemengelde geluiden der duiven, van de roode en groene papegaaien, van den baikolie of Indischen nachtegaal, van den karajamoe, in kleur gelijk aan den kanarievogel en de vroolijke stemmen van mannen en vrouwen, die noten plukken en der kinderen, die kanarie-noten zoeken of hout sprokkelen, door het bosch weergalmen." De vrucht heeft de kleur en grootte van een perzik, echter min of meer langwerpig. Het uitwendig bekleedsel splijt als de vrucht rijp is, en toont dan de daarin besloten donkerbruine noot, die door de karmozijne foelie omringd is. Niet moeilijk en bezwarend is het werk, dat in de perken den arbeiders ten deel valt welken, na de afschaffing der perkhoorigheid en na het afloopen der contracten met de Regeering gesloten, alleen uit vrijwillige werklieden bestaan, die voor een groot deel op Java worden aangeworven. De voornaamste arbeid bestaat in het verzamelen der noten, die het geheele jaar door worden geplukt, maar op enkele tijden van het jaar dragen de boomen meer vruchten dan gewoonlijk, zoodat het dan het drukst op de velden is. Des morgens om 5 uur wordt de klok van het perkhuis geluid. Overal heerscht beweging — mannen, vrouwen, jongens en meisjes boven de 16 jaren maken zich gereed om op den pluk uit te gaan. Zij zijn voorzien van een langen bamboe, aan het einde waarvan een klein korfje (gaai-gaai) zit, en eenige verlengstukken, die zij in elkander kunnen schuiven. Op den rug dragen zij den korf, om de geplukte noten te bergen. Zit de vrucht te hoog, om haar tusschen de kleine vork, geplaatst boven het korfje, te vatten en daarna met een ruk den steel te doen afbreken, zoodat de vrucht in het peervormig korfje valt, dan klimt de man in den boom, maar de vrouw weet er wel beter raad op, zij steekt den 2den bamboe op den eersten, den derden op den 2den en wel hoog moet de muskaat hangen, wordt zij niet op deze wijze bereikt. Is de vrucht geplukt, dan wordt zij van de bruingele buitenschil ontdaan die, onder den boom geworpen, na verrotting een goede mest is, en de noot, door de foelie omgeven, in den grooten korf geborgen. Aan het notenzoeken komt ten 3 uur een einde, wanneer de perkklok de arbeiders weder huiswaarts roept. Ieder verdringt zich voor het perkhuis om zijne noten te

doen tellen — want brengt hij meer dan het voorgeschreven getal, dan ontvangt hij een kleine premie. In een ommezien is de foelie van de noot afgenomen, waarmede de arbeid van den dag is afgeloopen. De noten zijn intusschen door het bij de rookloods vast aangesteld personeel in ontvangst genomen, om gedurende eenige weken aan den rook van smeulend hout te worden blootgesteld, een bewerking die dient om de hoorschil van de noot los te maken. De noot is intusschen zoo ingekrompen, dat zij bij het heen en weer schudden in de schil ratelt. Na de ontbolstering worden de noten gesorteerd. De beste soorten worden nog 3 maanden lang in zoogenaamde zweethokken gebroeid, na te voren in zout water met kalk te zijn ondergedompeld om insecten te weren — een bewerking die door sommigen wordt afgekeurd, — en dan op nieuw gerangschikt en in vaten gepakt. De minste soort wordt aangewend om noten-zeep te maken, door de noten eenige uren aan de werking van den stoom bloot te stellen en dan uit te persen. De foelie wordt in platte korven in den zonneschijn gedroogd.

De teelt der muskaatnoten, die elders beproefd is, gaf nooit zulke goede uitkomsten als op de Banda-eilanden, waar in 1892 de 34 specerijperken 9440 pikols noten en 2401 pikols foelie produceerden, terwijl een drietal erfpachtslanden respectievelijk 208 en 38 pikols voortbrachten. De productie van Sumatra's Westkust (3960 en 750 pik.) en Sumatra's Oostkust (3930 en 610 pik.) komt het naast daaraan nabij; elders is de opbrengst gering, zelfs van de Minahasa, waar de teelt zich wel meer en meer uitbreidt, doch, evenals op de Sangi-eilanden, de plantsoenen van ziekte te lijden hadden.

Van de vroeger zoo talrijke Gouvernementscultures, die door den gedwongen arbeid der Inlandsche bevolking werden gedreven, is thans alleen nog de koffie-cultuur overgebleven; alle andere teelt is aan het vrije initiatief van ondernemers en bevolking overgelaten. En ofschoon ook tal van particulieren zich met de vrije teelt van dit product bezighouden, is de Gouvernementscultuur, althans op Java nog altijd de meest beteekenende en zijn de belangen der Inlanders in hooge mate bij haar betrokken. Wij zullen bij de volgende beschrijving der koffie-cultuur dan ook hoofdzakelijk ons bezig houden met de wijze, waarop zij, onder toezicht van amb-

tenaren, op Java voor Gouvernementsrekening gedreven wordt[1]). De keuze der gronden, waar een koffietuin moet worden aangelegd, komt daarbij in de eerste plaats in aanmerking. Zij moet zich in den regel bepalen tot streken, die op een hoogte van 1000—3000 voet gelegen zijn; daar beneden heeft de boom dikwijls veel van langdurige droogte of slagregens te lijden, terwijl boven de 3000 voet de planten wel een dicht gebladerte krijgen, maar weinige vruchten afwerpen, terwijl het vochtige, gure klimaat den oogst dikwijls doet mislukken. Maar zelfs binnen dien gordel moet men bij de keuze der gronden een aantal omstandigheden in aanmerking nemen, waarop niet altijd behoorlijk acht gegeven wordt. De boom heeft een diepen pen-wortel, die steil naar beneden dringt, zoodat het niet voldoende is wanneer de bovenlaag uit goeden bouwgrond bestaat en vooraf onderzocht moet worden of men op een geringe diepte een ongeschikten bodem, rotsen of ondoordringbare aardlagen, aantreft. Heeft men nu een geschikten bodem gevonden, dan moet hij ontgonnen worden, want de Gouvernementstuinen worden veelal op de zoogenaamde woeste gronden aangelegd en nemen dikwijls de plaats in van de oorspronkelijke wouden, aan welken Java zoo rijk is. Daartoe wordt de hulp der bevolking ingeroepen. Deze moet de boomen kappen en opruimen, de stompen en het overblijvende hout verbranden, de alang-alang en andere grassen verwijderen, en den grond zoodanig met den ploeg of het houweel bewerken, dat hij voor het ontvangen der plantjes geschikt is, terwijl daar, waar de grond hellend is, een terrasvormige aanleg vereischt wordt om het wegspoelen van den bouwgrond te voorkomen. De bevolking, die voor de cultuurdiensten is aangewezen, wordt daartoe in massa opgeroepen; de werkzaamheden moeten zoodanig geregeld worden, dat iedere planter een zeker getal boomen plant en onderhoudt, en de vruchten daarvan oogst en wel gemiddeld 50 boomen 's jaars als de afstand der desa tot het terrein minder dan 4 palen bedraagt, en anders 40—30 boomen. Niet altijd kan aan deze bepaling de hand gehouden worden en wordt het werk soms eenvoudig in zijn geheel door de bevolking van eenige desa's verricht, zonder dat er van een verdeeling der werkzaamheden over huisgezinnen sprake is. Voor het verkrijgen van

---

[1]) Gouvts koffiecultuur. Rapport v. d. Staatscommissie, 's Grav. 1889.

goede planten maakt men liefst van rijpe en volkomen ontwikkelde boonen gebruik, die men van de schil bevrijdt en met aschwater wascht, waarna men ze in kweekbeddingen aanplant. Vóórdat men de jonge plantjes overpoot, zorgt men er voor, dat zij bij het opschieten niet al te zeer aan de felle zon zijn blootgesteld. Gewoonlijk plant men daartoe zoogenaamde schaduwboomen, waartoe men in den regel van den dadap gebruik maakt, die een zeer spoedigen en sterken groei heeft en een lichte schaduw geeft, maar daarentegen week hout heeft, dat gemakkelijk afbreekt en dan schade aan de plantages veroorzaakt. Meer en meer wordt echter het nut dier schaduwboomen betwijfeld, althans boven 2000 voet, terwijl in allen gevalle zorg behoort te worden gedragen dat de kruinen der schaduwboomen ver boven de koffieplanten opgroeien, zoodat de schuins invallende zonnestralen niet worden uitgesloten. Na eenige (7 à 10) maanden zijn de koffieplantjes geschikt om overgepoot te worden; daartoe wordt het begin van den regenmoesson aanbevolen, omdat men de jonge plantjes dan niet behoeft te begieten, 't geen bij de groote schaal, waarop de Gouvernementscultures gedreven wordt, een geweldige last voor de bevolking zou zijn. Nu worden de plantjes in de kuilen gezet, die vooraf gegraven zijn, waarbij men wel te zorgen heeft voor het bewaren van een goeden afstand tusschen de plantjes onderling, opdat de boomen niet te dicht op elkander zullen geplaatst worden en dus in elkander groeien, noch te wijd uiteen staan en er dus onnoodig grond verloren gaat; daarna verwijdert men alle onreinheden, een werkzaamheid die van tijd tot tijd moet worden herhaald. Minstens tweemaal 's jaars vóór en na den regentijd behoort een algeheele bewerking en zuivering plaats te grijpen; overigens is het in oude tuinen voldoende om de 2 of 3 maanden het onkruid af te snijden; jonge tuinen moeten echter elke maand gereinigd worden. Dit alles, en nog zooveel, als het aanleggen van breede wegen door de tuinen in het belang van een geregeld toezicht, is het werk van de cultuurplichtige bevolking; zij is daartoe verplicht, zonder onmiddellijk eenige belooning te ontvangen, want het Gouvt. betaalt haar in den regel eerst bij de aflevering der vruchten. Ten einde althans dat bezwaar te verminderen werd bij de begrooting voor 1893 een crediet van *f* 500.000 toegestaan, o. a. ook om daaruit in streken, waar de gewone betaling den planter, met het oog op de eischen

van art. 56 RR. te weinig voordeelen verschaft, aan dezen voor aanplant en onderhoud gedurende de eerste jaren een bijslag te geven ter aanvulling van dat, wat aan eene behoorlijke vergoeding ontbreekt. De druk, dien de opgenoemde werkzaamheden op de bevolking leggen, is natuurlijk verschillend naar mate van de meerdere of mindere geschiktheid van den bodem, de uitgestrektheid van den tuin enz., maar niet het minst zwaar weegt de afstand, waarop de aanplantingen van de dorpen verwijderd zijn, daar de bevolking zich telkens van hare woningen naar de tuinen moet begeven, om ze schoon te houden en later de vruchten te plukken. Men heeft daarom van tijd tot tijd bepalingen gemaakt voor den afstand, waarop de plantages van de dorpen gelegen mogen zijn, en in 1887 voorgeschreven dat voor bijplantingen terreinen moeten gebruikt worden, tot het staatsdomein behoorende en gelegen zooveel mogelijk in de naaste omgeving der desa's en kampongs binnen een kring van 6 palen. Alleen dan, wanneer blijkt dat daardoor de belangen der bevolking niet worden geschaad en deze daardoor een middel kan vinden haar bestaan te verbeteren, mogen verder gelegen terreinen worden aangewezen, doch nooit op verderen afstand dan 12 palen. Ter beschutting tegen tijgers, varkens, rhinocerossen en dergelijk wild gedierte worden de tuinen omringd door snel en dicht groeiende levende heggen, soms ook door versperringen van met zware doorns bezette takken, die tot een borstwering van 1 tot $1^1/_2$ M. worden opgestapeld. Grachten of geulen van eenige voeten breed dienen tot afvoer van het overtollige water; daarna wordt aan den ingang een bordje geplaatst met den naam van den tuin in 't Nederlandsch en Maleisch, het aantal boomen dat hij bevat, — of althans moet bevatten, want met die opgaven springt men soms raar om, — en het jaar waarin de tuin is aangelegd.

Na een viertal jaren begint de boom gewoonlijk vruchten af te werpen. De tuin levert dan een niet onaardig gezicht op. De boom, die met een fijne, grijsachtige schors bedekt is, draagt een aantal wijd uitgespreide takken, die met glanzige, harde en grofrandige bladeren prijken; uit de vezels der bladeren ontspringen 2 maal 's jaars kleine witte bloemen, niet ongelijk aan die van de jasmijn, welke weldra afvallen en voor kleine groene bessen plaats maken, die eerst wit, dan geel worden en eindelijk, wanneer zij rijp zijn, 't geen ongeveer een half jaar na het afvallen der bloemen 't geval

is, een donkerroode kleur aannemen, waardoor zij een groote overeenkomst met onze kersen hebben. Binnen het vleeschig omhulsel zijn twee kleine boontjes verborgen; de eigenlijke koffie, die in den handel komt. Nu is het tijd, om de koffie te oogsten. Ging dit behoorlijk in zijn werk, dan zou men minstens 10 à 20 maal in het seizoen moeten oogsten, ten einde geene rijpe en onrijpe bessen tegelijk af te plukken, maar bij de Gouvernements-cultuur is dit in vele gevallen een onmogelijkheid en zou het voor de bevolking te bezwarend zijn, zoodat men zich vergenoegt met haar slechts enkele malen opteroepen, vooral wanneer de dorpen op een grooten afstand liggen. Een aantal dieren azen op de koffiebessen; onder hen is vooral de moesang merkwaardig, een slank, grijsachtig roofdier met langen staart, dat als kippen- en eierendief gevreesd is, maar bovendien zeer op de koffiebes verlekkerd is, waarvan hij echter alleen het vleesch verteert, zoodat zijne uitwerpselen grootendeels bestaan uit aaneengekleefde koffieboonen, die volgens den Javaan de lekkerste koffie opleveren, 't geen waarschijnlijk hieruit moet verklaard worden, dat de moesang enkel de rijpste vruchten uitkiest. Eigenaardig is de aanblik der bezige menigte, die zich over de wegen naar de koffietuinen verspreidt, en onder het toezicht harer hoofden de boomen van den zwaren last bevrijdt, die den handel en de scheepvaart voedt en een groot deel van de lasten der Indische huishouding helpt dragen. Jammer maar, dat over het algemeen de pluk gebrekkig en met groote overhaasting geschiedt, zoodat rijpe en onrijpe vruchten tegelijkertijd worden afgestroopt, meermalen zoo ruw dat takken en bloemknoppen zoodanig beschadigd worden, dat zij het volgende jaar geene nieuwe vruchten opleveren. En dit zal ons niet verwonderen, wanneer wij bedenken, dat men hier met gedwongen arbeid te doen heeft, waarbij de machtige prikkel van het eigenbelang gemist wordt, en dat het toezicht door ambtenaren geschiedt, die uitgestrekte tuinen moeten nagaan, en daardoor niet in staat zijn scherpe contrôle uitteoefenen, terwijl velen hunner bovendien nog een aantal andere en meer gewichtige werkzaamheden te vervullen hebben.

Hiermede is de taak der bevolking nog geenszins geëindigd. Zij moet de koffie bereid aan de pakhuizen afleveren, die het Gouvt. in de binnenlanden heeft opgericht. De bereiding bestaat hierin, dat men de boon van het roode, flauw-zoete vleesch ontdoet,

dat om haar heen zit en zelden of nooit genuttigd wordt, en van de hoornachtige schil, waarin zij gewikkeld is. Vroeger had dit bij de tuinen plaats in droogschuren, waar de geheele oogst te gelijk bereid werd; doch daar dit een groot bezwaar voor de bevolking was, die zoodoende zich genoodzaakt zag, langen tijd bij de tuinen door te brengen, heeft men haar de vergunning gegeven de bessen, die zij geplukt heeft, naar de woningen in de desa mede te nemen en daar te bereiden. Niet zelden kwam het voor, dat de bevolking onderweg de koffie wegwierp, omdat zij in de schrale belooning die haar was toegelegd, geene voldoende vergoeding vond voor de moeite, die het bereiden en vervoeren der koffie haar veroorzaakte. Zij bereidt de koffie op tweeërlei wijze. De meest gebruikelijke manier bestaat hierin, dat men de bessen laat drogen, gewoonlijk door ze bij droog weder op den grond of op bamboezen rekken uit te spreiden en aan de zonnestralen bloot te stellen. Beter is het daartoe bamboezen bakken met beweegbare daken te gebruiken, die men, wanneer het vochtig weder is, over de koffie uitspreidt, terwijl men dan onder de rekken een vuurtje brandt om het drogen te verhaasten. Wanneer de koffie droog genoeg is wordt zij door stampen van de schil ontdaan, 't geen soms plaats heeft in kegelvormige kuilen die met een buffelhuid bekleed zijn. Bij deze handelwijze gaat dikwijls een aanmerkelijk deel van de koffie verloren, daar de boonen stuk gestampt worden en zoodoende veel van hare waarde verliezen. Een andere wijze om de koffie te bereiden is de West-Indische; daarbij wordt gebruik gemaakt van de zoogen. pulper, uit twee draaiende schijven bestaande, die met metalen knobbels bezet zijn en tegen elkander in beweging gebracht worden. De bessen worden in de tusschenruimte geworpen, waardoor het vruchtvleesch verwijderd wordt en de beide boontjes vrij komen. De boonen worden nu door een krachtigen waterstraal in een grooten gemetselden bak gevoerd, waar zij eenigen tijd blijven om te gisten; daardoor verdwijnt het glibberige laagje dat de boonen nog omringde. Vervolgens worden dezen gedroogd en als zij goed droog zijn in groote cylinder-zeven gestort, die van gaten van verschillenden omvang voorzien zijn en dienen moeten om de koffie naar hare grootte te sorteeren, vóór dat zij verpakt wordt en gereed is om verzonden te worden. In particuliere aanplantingen wordt deze wijze van bereiding gewoonlijk gevolgd. Doch ook bij de

Gouvernementskoffie-cultuur kan zij worden aangewend. Aan de Inlandsche bezitters van tuinen en aandeelhebbers in Gouvts.-tuinen, die de door hen geoogste koffie aan de Regeering moeten leveren, staat het vrij om de koffie, door hen van die gronden verkregen, op de gewone Inlandsche wijze te bereiden. Zij mogen hunnen oogst echter ook, vóór die te bereiden, afstaan aan particulieren, die deze zorg dan op zich nemen en verplicht zijn het verwerkte product aan de Regeering te leveren. Ondernemers, die dit willen doen, koopen dan de geoogste koffie van de bevolking op; ten einde misbruiken te voorkomen en er zooveel mogelijk tegen te waken, dat de koffie aan de levering aan het Gouvt onttrokken wordt, moeten zij vooraf een vergunning van het bestuur hebben verkregen, die voor hoogstens 15 jaar en voor een bepaalden kring van desa's gegeven wordt. Deze opkoopers mogen de verkregen koffie op geen andere wijze bewerken dan op de West-Indische wijze; brengt de koffie, zoodanig bereid, meer op dan die, welke op de gewone Inlandsche manier bewerkt is, dan komt dat prijsverschil geheel ten bate van den ondernemer. Van deze gelegenheid om aan den vrijen arbeid bij de Gouvts cultuur eene, zij het ook bescheiden plaats in te ruimen, wordt nog slechts zeer weinig gebruik gemaakt. Een dergelijke poging is ook voor den aanplant beproefd door de zoogen. Preangerregeling van 29 Jan. 1872 (Bijbl. 2738), die eerst in de Preanger werd ingevoerd en later over bijna geheel Java werd toegepast en ten doel had de koffie-teelt zooveel mogelijk tot een volkscultuur te maken. Daartoe zouden o. a. de Inlanders koffietuintjes mogen aanleggen op eigen gronden of op woeste gronden, door het Gouvt afgestaan, en ook de exploitatie op zich kunnen nemen van nog in onderhoud zijnde of bereids afgeschreven Gouvts.tuinen. De regeling voldeed echter in geenen deele aan de gekoesterde verwachting; bij Gouvts.besluit van 28 Juli 1887 werd zij ingetrokken en een nieuwe regeling voor de Gouvts.koffie-cultuur vastgesteld. Ook nu mag de bevolking vrijwillig tuinen aanleggen en exploiteeren; daarbij mag geen andere bemoeïïng van het bestuur plaats grijpen dan alleen ter aanmoediging, leiding en leering.

Op zware straffen is de bevolking nu verplicht al de koffie, die zij plukt, aan het Gouvt. te leveren, met inbegrip van die, welke zij in vrijwillig aangelegde tuinen oogst, met uitzondering

van poeder-koffie, — die echter niet op passers en langs wegen verkocht mag worden — en van zooveel als zij voor eigen gebruik noodig heeft [1]). Die laatste hoeveelheid is niet zeer beduidend, daar de Javaan vaak aan koppie daun, — een aftreksel van koffiebladeren, dat een zeer verfrisschenden drank oplevert — de voorkeur geeft. De bevolking moet het product in de pakhuizen leveren, die het Gouvt. in de binnenlanden heeft opgericht en die op alle plaatsen moeten gevonden worden, waar 2000 pikols gemiddeld geleverd worden, zoodat men ook hierin er naar streeft om het afleggen van verre afstanden zooveel mogelijk te voorkomen. Zooals wij weten ontvangt de bevolking in den regel eerst bij de allevering hare belooning voor de verrichte werkzaamheden, die men door elkander, zonder pluk en bereiding mede te rekenen, op 80 dagen in het jaar kan stellen.

De pakhuizen moeten het geheele jaar openstaan en in het algemeen is aan de pakhuismeesters, — meestal Inlanders, — aanbevolen der bevolking zooveel mogelijk behulpzaam te zijn en in het uitbetalen van het haar verschuldigd bedrag eerlijk te werk te gaan. Naar men beweert laat dit echter meermalen veel te wenschen over en weten zij zich wel op allerlei wijzen onwettige inkomsten ten koste der bevolking te verschaffen. Zoo gebeurt het vaak, dat het aantal van hen, die koffie aanbrengen, zóó groot is dat zij, die later komen, niet meer geholpen worden, tenzij zij door eene geldelijke opoffering de gunst van den pakhuismeester weten te verwerven en daardoor de plaats van een ander mogen innemen, die niet zulke klinkende argumenten kan aanvoeren en nu geduldig den geheelen dag moet wachten, soms nog met de kans in het geheel niet aan de beurt te komen. De betaling, door de Regeering aan de koffieplanters verzekerd, is van tijd tot tijd gewijzigd; zij is sedert 1889 op *f* 15 per pikol voor koffie eerste soort gesteld, nadat zij in 1874 reeds van *f* 13 op *f* 14 was gebracht [2]). Maar ook deze prijs is in

[1]) In 1893 is echter door het Opperbestuur machtiging gegeven om die verplichting op te heffen in streken, waar de Gouvernementscultuur niet bestaat of niet meer wordt voortgezet, terwijl de bevolking toch misschien voor eigen rekening met voordeel koffie zou kunnen teelen. Van deze machtiging is gebruik gemaakt voor de residentiën Bantam, Djapara en Rembang, waar de bevolking ook van allen cultuurplicht is vrijgesteld.

[2]) Voor inférieure koffie wordt slechts de helft van deze prijs uitgekeerd, 't geen, naar men zegt, vaak tot misbruiken aanleiding geeft, daar de pakhuismeesters goede

vele gevallen verre van voldoende; volgens een berekening door de Staatscommissie medegedeeld, werd in de voor de koffie-cultuur zeer voordeelige jaren 1879—1883 door 106.552 huisgezinnen, het zesde deel der cultuurplichtigen uitmakende, een gemiddeld loon genoten van 11 tot 298 centen per jaar, of een dagloon van één achtste à $3^1/_2$ cent! In andere streken leverde die cultuur echter veel betere resultaten voor de bevolking op, terwijl elders de voordeelen zeer aanzienlijk waren, zooals in de res^tie^ Pasoeroean, waar een huisgezin over drie jaren gemiddeld ongeveer *f* 100 tot *f* 150 per jaar verdiende; een voor den Inlander zeer aanzienlijk bedrag. Indien gelijkheid van druk als een der eerste vereischten voor een goed belastingstelsel mag worden beschouwd, dan voldoet de Gouvts koffie-cultuur in dat opzicht zeker niet aan de meest bescheiden eischen en dit nog te minder, wanneer men bedenkt, dat slechts een deel der bevolking van Java bij de cultuur is ingedeeld en alle andere Javanen dus niet aan dien last zijn onderworpen. De verhooging der betaling, hoezeer op zich zelve toe te juichen, heeft die ongelijkheid niet verminderd, doch integendeel doen toenemen. Die vermeerdering kwam toch hoofdzakelijk den districten ten goede, waar de planters reeds hooge inkomsten genoten, terwijl dáár, waar de tuinen slechts schrale vruchten opleverden, zoo goed als geen voordeelen uit de prijsverhooging werd getrokken, die in Krawang b. v. in slechte jaren voor een huisgezin ongev. 1 cent en in goede jaren ongev. 40 cents per jaar bedroeg! Zooals uit het voorgaande blijkt, wordt de bevolking beloond naar mate van de hoeveelheid koffie, die zij uit hare tuinen verkrijgt. Het is dus een groot nadeel voor haar wanneer de gronden, voor den aanleg der tuinen uitgekozen, van slechte hoedanigheid blijken te zijn. Het is wel voorgekomen, dat koffie-plantages werden aangelegd op gronden, die later daarvoor geheel ongeschikt bleken te zijn, zoodat de bevolking, die zwaar gewerkt had om de tuinen aan te leggen, zoo goed als geene belooning ontving daar de boomen kwijnden of afstierven tegen den tijd, waarop zij vruchten zouden gaan dragen. Een groote ramp is dan ook voor haar de steeds toenemende achteruitgang in productie van de Gouvts tuinen, die zeer aanzienlijk is. Terwijl toch

---

koffie slechts als inférieure aannemen maar voor de volle prijs aan het Gouvt in rekening brengen.

de gemiddelde opbrengst dier tuinen over 1848—1852 nog op 838.164 pik. kon gesteld worden, was zij over 1883—1887 tot 656.596 pik. gedaald[1]). In Pasoeroean, Probolinggo en Tegal is de productie vooruitgegaan en in de Preanger stationair gebleven, zoodat de vermindering in opbrengst voor de overige gewesten op niet minder dan 57 % gesteld moest worden. Voor een deel wordt deze achteruitgang geweten aan de koffiebladziekte, die vele streken van Java teisterde; voor een ander deel wordt zij toegeschreven aan uitputting van de goede gronden en aan het gebrek aan voor aanplant geschikte gronden, gelegen op redelijken afstand van de bij de cultuur ingedeelde desa's, waardoor men zich met minder goede, ja zelfs met schrale terreinen tevreden moet stellen. Ook sedert 1888 zijn de resultaten der Gouvts koffie-cultuur niet zeer bevredigend; in dat jaar werden, met inbegrip van de door de vorsten in Solo en Djokja [2]) geleverde koffie, aan de Gouvts pakhuizen ontvangen 564.976 pik., in 1889 577.561, in 1890 95.686, in 1891 381.048 en in 1892 692.784. De bevolking ontving in die jaren als inkoopprijs *f* 8.011.343, *f* 8.614.218, *f* 1.449.642, *f* 5.777.250 en *f* 10.303.276. Wel mag dus een slecht koffie-jaar voor haar een ware ramp genoemd worden.

Datzelfde kan ook tot op zekere hoogte gezegd worden met betrekking tot de koloniale geldmiddelen. Wanneer men toch bedenkt, dat een pikol van 125 Amst. ponden ongev. met 61.7 KG. gelijk staat, dan zal men begrijpen dat de tijding van het dalen der koffie-prijzen, die onze huismoeders zoozeer verblijdt, op de bestuurders van Ned. Indië een geheel andere uitwerking heeft, en dat zelfs een vermindering van één cent per KG. bezorgdheid inboezemt. In dit opzicht is het dan ook een geluk, dat de geringere oogsten der latere jaren voor een deel althans door vrij hooge prijzen worden opgewogen, zoodat de Indische schatkist nog altijd aanzienlijke inkomsten uit de Gouvts koffie-cultuur trekt. De opbrengst van de Java-koffie, in 1892 in Nederland geveild, bedroeg ongev. *f* 15.655.000 en die van de Java-koffie, in Ned. Indië verkocht *f* 6.214.000[3]),

---

[1]) De productie in de Vorstenlanden, Rembang en Buitenzorg is hierbij niet medegeteld.

[2]) Van 1890—1892 is in Djokja geene koffie meer geoogst. In die beide residentiën werd over die jaren respectievelijk verkregen 14.640, 8.820, 2.400, 13066 en 2877 pik.

[3]) Ter berekening van de zuivere winst moeten van die sommen de onkosten

terwijl over 1891 slechts *f* 8.652.000 en *f* 5.299.000, — en in 1887 nog *f* 34.395.000 en *f* 5.557.000 verkregen werd. Ook deze geweldige ongelijkheid in de opbrengsten is een groote schaduwzijde van de Gouvts cultuur, als belasting-stelsel beschouwd.

Zooals uit de bovenstaande opgevens blijkt wordt niet alle koffie, die het Gouvt op Java van de bevolking verkrijgt, in Nederland geveild. Vroeger was dit wel het geval daar de Regeering door een vroeger (bl. 46) besproken contract verplicht was het geheele product der Gouvts cultuur door tusschenkomst der Handelmaatschappij naar Nederland te vervoeren. Van de vrijheid, die zij later verkreeg, om de Gouvts producten al dan niet naar Nederland te vervoeren heeft zij voor de Java-koffie slechts in zeer beperkte mate gebruik gemaakt, daar zij niet meer dan 100.000 pikols 's jaars in Indië verkoopt. Voor de overige handelsartikelen, — met uitzondering echter van het tin, waarover wij later zullen spreken en van de kina, — heeft deze bepaling geene waarde meer, omdat de zoodanigen, zooals wij weten, niet meer aan het Gouvt worden geleverd.

Ook op Sumatra's Westkust gaat het met de Gouvernements-koffie-cultuur niet naar wensch. Daar werd zij, zooals vroeger (bl. 74) werd medegedeeld, in 1847 door Michiels ingevoerd; met krachtige hand werd het noodige gedaan om een groote opbrengst te verkrijgen, maar overhaasting en gemis aan overleg maakten de cultuur in vele streken gehaat en ofschoon in den aanvang de productie een aanmerkelijke uitbreiding verkreeg, nam zij weldra weder af. Vooral bestonden bij de Inlanders bezwaren tegen den aanleg van geregelde tuinen, terwijl ook de geringe betaling niet bijdroeg tot de ontwikkeling eener volkscultuur, die echter onder den Gouverneur v. Swieten naar vermogen bevorderd werd, waarbij zooveel mogelijk dwang werd vermeden. De bevolking is er echter, evenals op Java, verplicht tot den cultuur-arbeid en tot het leveren van het product tegen dezelfde prijs als daar wordt uitbetaald; in 1877 werd zelfs op nieuw bepaald dat geregelde tuinen zouden worden aangelegd en dat de Javaansche wijze van bewerking zou

---

enz. worden afgetrokken. In 1892 kostte de pikol koffie tot aan de opschuring in de afscheepspakhuizen, aan het Gouvt gemiddeld *f* 16.89, op de veilingen in Nederland werd in dat jaar gemiddeld een bruto-prijs van *f* 66.51 per pikol verkregen, of netto, na aftrek van de kosten van afscheping, vervoer en verkoop *f* 60.91. In 1888 waren die sommen *f* 50.86 en *f* 45.71; in 1891 daarentegen *f* 69.34 en *f* 63.44.

worden gevolgd. De vermindering van productie, die ook op Sumatra's Westkust is ingetreden, wordt vaak aan het reglement van 1877 toegeschreven; uitputting der gronden speelt ook in die streken geen geringe rol bij den achteruitgang der productie, die zeer aanzienlijk is. Terwijl toch in 1857 nog 190.947 p. aan het Gouvernement werd geleverd, bedroeg die hoeveelheid van 1888 tot 1891 slechts 99.107, 48.336, 65.050 en 45.042 pik. terwijl in 1892 59.882 pik. in 's lands pakhuizen werden gebracht. De Sumatra-koffie, door het Gouvernement verkregen, wordt niet naar Nederland gezonden, maar te Padang geveild; in 1883 bracht zij nog *f* 6.333.000 op, benevens *f* 40.000 2e soort, en in 1892 niet meer dan *f* 3.929.000 en *f* 51.000. In de Minahasa eindelijk levert de gedwongen koffie-cultuur zulke groote bezwaren op, dat ernstig wordt overwogen of zij niet moet worden opgeheven, en dat voor 1893—1894 geheele vrijstelling van bijplant aan de bevolking werd verleend. Over 1888 tot 1892 werden daar aan het Gouvernement geleverd 7716, 21.498, 960, 4116 en 7257 pik. Menado-koffie, welken in Nederland verkocht worden en veel hoogere prijzen bedingen dan de Gouvernements-Java-koffie, die in de veilingen van 1893 *f* 0.51 en 0.53 per halven Kg. opbracht, terwijl voor de Menado-koffie *f* 0.74 en 0.77 gemaakt werd.

Naast de Gouvernements cultuur is ook de particuliere landbouw in hooge mate bij de koffie-cultuur in Ned. Indië betrokken. Voor zoover er door de betrokken ondernemingen opgaven verstrekt werden, — wat volstrekt niet algemeen het geval is, — werd op Java in 1892 van huur- of erfpachtsgronden verkregen 315.042 pik., en van particuliere landen 20.954 p., terwijl op de gehuurde landen in Solo 12.895 p. en in Djokja slechts 92 p. verkregen werden. Op de Buitenbezittingen is de vrije volkscultuur, met name in Benkoelen, Palembang, Zuid-Celebes en Bali een belangrijke factor in de koffie-productie; in 1892 werden daar, volgens de verstrekte, doch evenmin volledige opgaven, 11.200, 59.700., 62.000 en 50.000 pik. geoogst. Van de gronden, door het Gouvernement of de Vorsten in erfpacht of in huur uitgegeven, werden 17.677 pik. verkregen, waarvan het grootste gedeelte op Sumatra's Westkust werd geoogst (14.105 p.), terwijl bovendien 1217 pik. verkregen werden van gronden, in eigendom bezeten.

Is, zooals uit het medegedeelde overvloedig gebleken is, de landbouw een rijkvloeiende bron van welvaart zoowel voor de Inlandsche bevolking als voor vreemde kolonisten, in veel mindere mate is dit het geval met de nijverheid die zelfs, voor zoover het de Inlanders geldt, een zeer ondergeschikte plaats inneemt. Het is toch een zeer juiste opmerking van den Heer Verkerk Pistorius, die niet alleen voor den Maleier der Padangsche bovenlanden, maar voor den Inlander in het algemeen waar is, dat deze grootendeels en onmiddellijk zelf, zonder hulp van anderen voor eigen onderhoud moet zorgen. Vandaar de groote handigheid van den Inlander, vooral wanneer hij eenigen tijd tot den Europeaan in betrekking heeft gestaan, maar vandaar ook zijne geringe vaardigheid in eenig bepaald bedrijf, en de lage trap van ontwikkeling, die de Inlandsche nijverheid tot nog toe bereikt heeft. Hij leert van kindsbeen af zich in alle omstandigheden te redden, maar legt zich niet, gelijk de werkman bij ons, uitsluitend op één handwerk toe. Bij de rondzwervende stammen, die verre van alle beschaving zijn gebleven, is dit natuurlijk in hooge mate het geval. In het Nomaden-leven zorgt elk alleen voor zich zelven en voorziet zonder medewerking van anderen in zijne behoeften, die trouwens zoo gering zijn, dat zij bijna allen door de natuur zelve worden vervuld. Zoo voorziet de Koeboeh zelf in zijne kleeding; elk huisgezin vervaardigt bij hen geheel alleen zijne woning en verschaft zich zelf het voedsel, dat het noodig heeft. Bij eenigszins meer ontwikkelde stammen is dit reeds minder het geval; enkele bedrijven worden door bijzondere personen ter hand genomen, maar grootendeels is de industrie tot huisnijverheid beperkt en wordt zij tegelijk met den landbouw uitgeoefend. Van het ontstaan van een klasse van handwerklieden is slechts hier en daar, en vooral in de grootere plaatsen, met name onder den invloed der Europeanen sprake. Zelfs op Java vindt men in de dorpen weinige handwerkslieden; mogen de smid en timmerman vaak niet ontbreken en hier en daar pottenbakkers, kalkbranders, goudsmeden en koperslagers e. d. voorkomen, een eigenlijke handwerkersstand treft men daar niet aan. [1]) Toch ontbreekt het den

[1]) In 1892 werden op Java gevonden: 3.240.285 Inlanders, die hun bestaan in den landbouw vonden, benevens 24.845 eigenaars van vischvijvers en 86.284 veefokkers en veehandelaars. Visschers enz. waren er 74.129, wagen- en karrenvoerders en verhuurders 71.473, goud- en zilversmeden 9.119, wapensmeden 4.601, meubel-

Javaan niet aan aanleg voor het aanleeren van ambachten; daarvoor getuigen de talrijke fabrieken in Soerabaja en elders, die hoofdzakelijk met hulp van Inlanders worden gedreven, en de handwerkslieden die in groote steden gevestigd zijn. Maar ook zonder tusschenkomst van de Europeanen hebben zich hier en daar enkele takken van Inlandsche industrie ontwikkeld [1]); zoo vindt men b. v. in Tangeran (en vroeger in Bantam) verscheidene Inlanders, die hoeden vlechten welken door Fransche opkoopers worden uitgevoerd, en wordt, zooals wij weten, over geheel Java het weven en batikken nog steeds door vele vrouwen uitgeoefend, ofschoon ook hierbij achteruitgang zichtbaar is. Bekend is de vaardigheid van de Maleiers der Padangsche bovenlanden en ook van Palembang in het goud- en zilversmeden, met name in het cantille- of filigraan-werk; geheele moskeeën, woonhuizen, paardenstallen enz. worden nauwkeurig in zilverdraad door hen nagebootst, waarbij zij zich van zeer eenvoudige werktuigen bedienen. Sommige streken in de Padangsche bovenlanden zijn bekend om de vaardigheid der bewoners in het maken van passement en kant van goud en zilverdraad: de daar met gouddraad bewerkte stoffen hebben vaak een aanzienlijke waarde. Ook het snijden in hout verraadt hier en daar een goeden aanleg, die echter over het algemeen weinig ontwikkeld wordt en zich meestal slechts in nabootsing van bestaande modellen openbaart. Ook bij minder beschaafde volkeren ontbreekt het niet aan enkele voorbeelden van min of meer ontwikkelden kunstsmaak, vooral in het sierlijk vlechtwerk dat o. a. op Timor geleverd wordt, terwijl zelfs door een bevoegden beoordeelaar [2]) de kunstzin der Dajaks niet weinig geprezen wordt. Onder de Bataks vindt men goede ivoorwerkers, die armringen snijden, zoo volkomen rond gepolijst, alsof

---

makers 4.889, pajongmakers 398, blauwververs 15.988, ambachtslieden enz., onder welken ook aannemers en koelies, 320.794, terwijl 75.574 een bedrijf uitoefenden dat niet onder een bepaalde rubriek kon worden gebracht. In den scheepsbouw vonden 477 personen hun bestaan, in den mijnbouw 186 en in den zout-aanmaak 4133.

[1]) Zeer belangrijke mededeelingen over Inlandsche nijverheid vindt men in de rapporten der hoofden van gew. best. als Bijl. C. en B. gevoegd bij de Kol. verslagen van 1892 en 1893, en in enkele monographiën over Inl. industrie o. a. A. M. K. de Does over de nijverheid in Bandjanegara (Banjoemas) T. B. G. XXXVI. Zie ook T. v. Nijv. en Ldb. in N. I. XLVII en XLVIII. Het oordeel, in die stukken uitgesproken, is meerendeels ongunstig en getuigt eer van achteruitgang dan van ontwikkeling.

[2]) A. R. Hein. Die bildenden Künste bei d. Dayaks auf Borneo. Wien 1890.

zij gedraaid werden. De bewoners van Negara (Zuideraf'd. van Borneo) waren bekend als goede wapensmeden; de door hen vervaardigde wapens en kapmessen worden zelfs naar Java uitgevoerd. Tegenwoordig gebruiken zij als grondstof Europeesch staal of ijzer; vroeger het ijzer, dat op zeer eenvoudige wijze uit ijzererts in de Dajaklanden verkregen werd, waar de kunst dit te bewerken ook nu nog in de ver verwijderde binnenlanden wordt uitgeoefend. De heer Perelaer geeft daarvan de volgende duidelijke beschrijving. „Op een heuveltop of op eene kleine, kunstmatige hoogte, in de nabijheid van de plaats, waar het erts opgedolven wordt, vervaardigt de Dajaksche ijzersmelter, onder een licht maar zeer hoog opgeslagen dakwerk, een bak van klei, die, wat de buitenafmeting betreft, nagenoeg den vorm van een kubieke el heeft. De wanden van dien teerling hebben van boven een dikte van ongeveer één palm, maar vermeerderen naar beneden toeloopende dermate in dikte, dat het grondvlak van de binnenruimte van den bak slechts 9 vierkante palmen meet. Deze bak is de smeltoven. Wanneer hij gedurende een 14 dagen in de zonnehitte gedroogd is, boort men beneden, zoo wat 2 palm boven het grondvlak der binnenruimte, een gat om de pijp van den blaasbalg binnen te leiden, terwijl aan de tegenovergestelde zijde een ander gat gemaakt is, dat alier genaamd wordt en dienen moet om gedurende het smelten de slakken te verwijderen en later het verkregen ijzer uit den oven te halen. Is dit alles gereed, dan wordt de geheele klei-oven door hoepels van rotan en bamboe van buiten versterkt om het springen en splijten te voorkomen, en daarna wordt hij geladen. Eerst wordt op het grondvlak van den oven eene dikke laag zeer fijn houtskool-poeder gestrooid. In deze laag wordt in het midden eene vierkante holte uitgespaard, waarin het vloeibare ijzer zich later zal verzamelen. Boven die holte wordt in het daarvoor bestemde gat de buis van den blaasbalg gebracht. Deze buis is van klei hard gebakken en reikt tot ver over het midden van de holte. Vervolgens wordt de oven, zoo wat op $^{3}/_{4}$ van zijn hoogte, verder met houtskolen gevuld, en op deze houtskolen wordt voorts het erts gestort, dat vooraf in groote houtvuren geroost en daarna in stukken geslagen is, ter dikte van eene vuist. Nu wordt de houtskool boven de holte aangestoken en de alier met eene laag natte klei gesloten. Vervolgens wordt de bamboe-buis van den blaasbalg in den buis gebracht en

wordt het vuur eerst langzaam aangeblazen en daarna tot zijne grootste hitte gebracht. Zulk eene Dajaksche blaasbalg verdient wel eene korte beschrijving. In een rechtstandigen houten cylinder, gewoonlijk uit den uitgeholden stam van een boom vervaardigd, beweegt zich een zuiger, waarvan de schijf, ter bevordering van de luchtafsluiting, met donzige kippenveeren beplakt is. Onder aan den cylinder is een lange bamboe-buis bevestigd; door deze wordt de lucht in den oven geperst. De zuigerstang is boven aan een horizontaal geplaatste, veêrkrachtige lange bamboe bevestigd, waardoor de arbeid van het op en neêr halen van den zuiger aanmerkelijk verlicht wordt. Wanneer de oven behoorlijk geladen is wordt het vuur tot de grootst mogelijke hitte aangeblazen; en naar mate de stoffen in den oven door de verbranding zakken, wordt er nieuwe erts van boven ingeworpen. Ongeveer om het uur wordt de alier geopend, om de slakken te verwijderen, maar zij wordt daarna onmiddellijk weêr met natte klei gesloten. Zoo wordt den geheelen dag door gestookt, waarna men den oven uitdooft, de alier opent en het verkregen ijzer met groote houten tangen, van ijzeren punten voorzien, uit de holte haalt. Dit ijzer doet zich nu voor als een bruinrood gloeiende, vormlooze taaie klomp en wordt dan op den grond, die vooraf met fijn gestampte slakken bedekt is, met houten hamers tot een kubiek verwerkt, die in 10 nagenoeg gelijke deelen verdeeld wordt. Deze stukken heeten bilah en worden zoo lang gehamerd en van slakken gezuiverd, tot zij voor het smeden en klinken geschikt zijn." Van dit ijzer worden krissen en andere wapenen vervaardigd o. a. mandau's, die als zeer deugdzaam worden geprezen. Een bijzonder soort van ijzer, uit Loewoe op Celebes afkomstig, en pamor (mengmetaal) genoemd, wordt wel gebruikt om, met ander ijzer vermengd, wapenen te damasceeren. Daartoe worden zij ingewreven met een mengsel van arsenicum en limoensap, dat aan het gewone ijzer een effen bruinzwarte kleur geeft, maar aan het pamor, dat er als aderen doorheen loopt, een zilverachtig witte tint mededeelt.

Ofschoon goud op een aantal eilanden van den archipel gevonden wordt, en voornamelijk op Borneo, Sumatra en Celebes, — van waar het ook in den handel komt, — heeft de ontginning van goud-houdende gronden thans weinig te beteekenen. Op verscheidene plaatsen houdt de Inlandsche bevolking zich bezig met goudgraven

en goudwasschen; de meest eenvoudige wijze, om goud te zoeken is die, welke o.a. bij de Dajaks in gebruik is. Zij zoeken zulke plaatsen uit, waar het water zich van eene hoogte naar beneden stort en zich zand ophoopt, of waar de rivier zandplaten vormde. Het zand wordt verzameld in een plat houten bord, dat in het midden van een komvormige uitholling voorzien is. De goudzoeker begeeft zich met dien bak te water; door het zand met de handen te roeren lost hij de klei op, die wegdrijft, zoodat alleen de zandkorrels en het stofgoud overblijven. Nu draait hij den bak even onder en vlak bij den waterspiegel zoo snel mogelijk en in horizontale richting rond, zoodat de zandkorrels, die lichter zijn, wegvliegen en het goud achterblijft, dat de zoeker nu in kleine bamboezen cylinders bergt. Is de zandplaat uitgeput, dan staakt hij tijdelijk het werk, tot een nieuwe bandjir den voorraad weder aanvult. Veel voordeel schijnt de Inlandsche wijze van goudzoeken niet op te leveren; op Sumatra's Westkust houdt de bevolking zich daarmede hoe langer hoe minder op, daar zij tot de overtuiging komt dat andere arbeid haar op den duur grootere voordeelen verschaft. Maar ook de meer duurzame exploitatie van goudvelden schijnt weinig voordeelen meer op te leveren. Eene beschrijving van de ontginning eener groote goudmijn in Montrado geeft een goed inzicht in de wijze, waarop met vrij eenvoudige hulpmiddelen langen tijd niet ongunstige resultaten werden verkregen. In de eerste plaats wordt daarbij een onderzoek ingesteld, of de grond, dien men heeft uitgekozen, rijk genoeg aan goud is om met voordeel bewerkt te worden. Daartoe gebruikt men veelal een ijzeren, 30 vt. langen boor, die aan het einde van een kegelvormig en spits toeloopend schopje voorzien is. Nadat men zich daardoor van den rijkdom van den grond overtuigd heeft, moet men voor den toevoer van water zorgen, 't geen de hoofdvoorwaarde voor een geregelde exploitatie is, en waartoe men dikwijls reservoirs en groote waterleidingen aanlegt, die het water uit het zoogenaamde meer van Montrado aanbrengen. Daarna wordt de kotak gegraven, onder welke benaming men een geul verstaat, die met planken bekleed en bevloerd is, en dienen moet om het goud te wasschen. Het boveneinde heeft slechts 3 vt. diepte en loopt om in de gedaante van een elleboog; op omstreeks 6 vademen afstands is een 2de elleboog, bij welke de diepte plotseling tot 6 vt. toeneemt; verderop wordt een 3de elleboog

gevormd, die 9 vt. diep is. Zij staat in verband met de waterleiding; een sterke schutsluis regelt den watertoevoer. Nu begint men met den eigenlijken mijnarbeid. Een vierkant stuk gronds wordt uitgegraven, en in dien kuil plaatst men 2 tot een ruwen trap uitgehakte stammen, die voor het af- en opklimmen der werklieden dienen moeten. De aarde, die uitgegraven is, wordt in de kotak gestort en omgeroerd, terwijl men tegelijkertijd het water binnenlaat, dat nu de steenen en aarddeelen medespoelt, maar het zware goud laat liggen. De mijnen worden soms zoo diep uitgegraven, dat daarin water blijft staan. Dit wordt door een watermolen, in den vorm van een kettingpomp, omhoog gewerkt en in de kotak uitgestort. Wanneer de mijnarbeiders, na het afgraven van de kwartslaag, op de daaronder liggende klei stooten, die zij „doode aarde" noemen, verlaten zij de mijn, en graven op dezelfde wijze nieuwe putten in de onmiddellijke nabijheid van de oude mijn. In de groote mijnen wordt het goud om de 4 maanden opgezameld; al wat in de kotak overblijft, wordt nog eenmaal met den bak nagewasschen. Zooals vroeger is medegedeeld (bl. 135) zijn de vroeger zoo bloeiende mijndistricten op Borneo's Westkust thans van weinig beteekenis meer; in 1892 hielden zich in Sambas slechts 180 en in Montrado 869 personen met goudgraven bezig. De productie bedroeg over 1892 in Mempawa 40 à 50 thail, in Montrado 1371 t., in Sambas 98 t. en in Landak 304 t.; een sobere uitkomst voorzeker, daar de thail goud niet meer dan *f* 67 tot *f* 80 opbrengt. Ook een tweetal mijnconcessiën, in Sambas aan Europeanen gegeven, en thans in bezit van de West-Borneo-Goud-Maatschappij, leverden in 1892 geene belangrijke resultaten op. Het platina, dat op Borneo met het goud te samen gevonden wordt, heeft voor de Inlanders wegens zijne onsmeltbaarheid geene waarde; zij noemen het „goud voor de kikvorschen" en werpen het in het water. Ook het zoeken naar diamanten, die in Borneo, met name in Landak en Martapoera gevonden worden, levert in het algemeen slechts geringe resultaten op. Deze edelgesteenten worden verkregen door het wasschen van het zand, waarin de diamanten zich bevinden; zij zijn meestal klein van stuk, zoodat in 1892 slechts enkele steenen van 2½ tot 5 karaat werden gevonden [1]). Ook wat de „zwarte diamanten", de steenkolen,

[1]) In 1890 werd echter in Landak een diamant van 24½ karaat gevonden, die later te Pontianak voor 1800 doll. te koop was.

betreft, kan men niet op schitterende uitkomsten bogen. — vooral niet wanneer de berichten bevestigd mochten worden dat de Oembilinkolen minder voor algemeen gebruik geschikt zijn, dan aanvankelijk verwacht werd. Slechts van een concessie van terreinen aan de Mahakkam (Oostkust van Borneo) wordt over 1892 eene eenigszins aanzienlijke productie (20.034 ton) vermeld, maar ook deze onderneming wordt gedrukt door de aanhoudende sterke daling der kolen-prijzen, vooral in Indië. Andere ondernemingen hadden een geringe productie; bij sommige mijnen is men echter slechts met de voorbereidende werkzaamheden begonnen en mag men misschien op goede resultaten hopen[1]).

In vele opzichten belangrijk is daarentegen de exploitatie der tinmijnen, die hoofdzakelijk op Bangka en Blitong worden gevonden. Op het laatstgenoemde eiland geschiedt de exploitatie der tinmijnen door de Billiton-Maatschappij, die in 1852 concessie van de Regeering voor de ontginning dier mijnen verkreeg, tegen uitkeering van 3 % van de bruto-opbrengst aan het Gouvernement, en zeer ruime winsten maakte. In 1892 (S. 182) werd eene overeenkomst tusschen de Regeering en de Maatschappij gesloten, waarbij deze opnieuw concessie erlangde en wel tot 30 April 1927, maar daarentegen aan het Gouvt vijf achtsten moet uitkeeren van het voordeelig saldo, waarmede de winst- en verliesrekening der Maatschappij wordt afgesloten. De productie, van April 1892 tot Mei 1893 door haar verkregen, bedroeg eene hoeveelheid van 78.372 pik.

Op Bangka worden de tinmijnen voor rekening van den Staat geëxploiteerd, die ze door Chineezen laat bewerken welken zich daartoe gewoonlijk in kongsi's vereenigen, op eigen manier arbeiden en het verkregen tin onder toezicht van een Europeeschen ambtenaar moeten smelten en aan het Gouvt leveren. Daarentegen ontvangen zij van de Regeering een zekere som voor elken pikol geleverd tin en bovendien gereedschappen en levensmiddelen tegen vaste prijzen, die van de opbrengst van het tin worden afgetrokken. Voor een en ander zijn de mijnen thans in 3 klassen verdeeld; tot de eerste klasse behooren die, welken in hoofdzaak werken volgens door of namens den resident gegeven aanwijzingen, terwijl de 3de klasse omvat het nawasschen en uitsmelten van door de eigenlijke ontginningen

[1]) Een belangrijk overzicht der voornaamste kolenterreinen in den N. I. arch. geeft J. A. Hooze. T. Aardr. Gen. 2e S. IX.

verworpen ertshoudenden grond en tinslakken. Een algemeen reglement en een tweede reglt voor de betaling van den arbeid (St. 1891. 134. 135) regelen de rechten en verplichtingen der ondernemers en werklieden onderling en tegenover het Gouvt; daarin is o. a. bepaald dat alle tinwinning op het eiland uitsluitend door de Regeering geschiedt en aan ieder ander verboden is. Deze verkreeg over 1892/93 een hoeveelheid van 121.736 pik. tin, die naar Nederland vervoerd en daar verkocht werden; een klein gedeelte blijft op het eiland om voor de behoefte der Inlandsche industrie te dienen. In 1893 werd uit den verkoop van Bangka-tin in Nederland een som van *f* 5.807.315 ontvangen, die echter geen zuivere winst is, daar van de bruto-opbrengst, die voor 1892/93 gemiddeld *f* 68.41 per pik. bedroeg, de onkosten à *f* 28.17 moeten worden afgetrokken, zoodat de werkelijke winst op *f* 40.24 per pikol geraamd wordt.

Eene kongsi op Bangka bestaat gewoonlijk uit deelhebbers, die recht hebben op een aandeel in de winst, en uit koelie's, die een vast dagloon ontvangen, maar verder niet in de exploitatie van de mijn betrokken zijn. Aan het hoofd der vereeniging staat het mijnhoofd, die alle werkzaamheden regelt, en voor een goede discipline zorgt, en door een schrijver wordt bijgestaan, die de grootboeken en alle rekeningen aanhoudt. Op hem volgen 2 voorwerkers, die de leiding van de mijn hebben en het mijnwerk goed moeten verstaan, benevens een tweetal tjentings, die benoodigdheden inkoopen en voor de politie zorgen, alsmede de kok, de varkenswachter, de tuinman en de arakstoker, die allen, evenals eenige timmerlieden enz. van den mijn-arbeid vrijgesteld zijn. Het eerste werk, dat de mijnwerkers te verrichten hebben, bestaat in het aanleggen van een vijver, waaruit het water door leidingen naar de plaatsen gevoerd wordt, waar men het hebben wil. De mijnen worden op dezelfde wijze aangelegd, als bij het goudgraven het geval is. Naar mate van hare diepte dragen zij de namen van koelit- en kollong-mijnen. De eersten worden op hooge gronden aangelegd en werken zonder werktuigen, alleen door het afspoelen met water; zij zijn zelden meer dan 2 ellen diep. De kollong-mijnen worden aangelegd in rivierbeddingen en hebben soms een diepte van 8 tot 10 meters. Een derde soort, tusschen beiden in, zijn de koelit-kollong-mijnen; deze benaming is echter in onbruik geraakt. De bewerking der koelit-mijnen is veel minder kostbaar dan die

der anderen, omdat er weinig grond te verwerken is, en men ook in den drogen moesson eenigen tijd kan voortwerken, terwijl in de kollong-mijnen het werk bij het invallen van dien tijd gestaakt moet worden. Daartegenover staat het groote voordeel, dat goede kollong-mijnen een zekere, jaren vooruit te bepalen opbrengst hebben, terwijl het terrein van een koelit-mijn soms na eenige jaren uitgeput is. Het erts, dat men verkrijgt, laat men zoolang bij de mijnen liggen, totdat de jaarlijksche mijnarbeid afgeloopen is; daarna wordt het gesmolten, 't geen om de hitte alleen des nachts plaats heeft, en in ijzeren vormen gegoten. De stukken, die men zoo verkrijgt en welken ongeveer een halve pikol zwaar zijn, dragen den naam van schuitjes.

De exploitatie van het koper, dat in sommige streken van den archipel gevonden wordt, is te weinig beteekenend om ons hier bezig te houden. Ook bestaat er, naar het schijnt, weinig vooruitzicht dat in dit opzicht spoedig verandering zal intreden; de pogingen, aangewend om koper in beduidende hoeveelheid op Timor te vinden, zijn allen mislukt. Reeds onder de Compagnie werd er verteld, dat er in het Westen van het eiland koper-aderen zouden zijn aangetroffen, doch de onderzoekingen, door haar ingesteld, leidden tot geene resultaten, 't geen ook het geval was bij latere reizen, door Reinwardt, en later door S. Müller en v. Raelte ondernomen. In 1850 scheen in dit opzicht een betere toekomst voor Timor aan te breken. De heer Brouwer, die door een tocht over het eiland zich overtuigd hield, dat een groote hoeveelheid koper op Timor te vinden was, verkreeg een concessie van de regeering (24 Oct. 1850), en scheen voornemens, de exploitatie te aanvaarden, doch de voorwaarden, waarop hem deze vergund werd, waren weinig aannemelijk en toen hij na korten tijd overleed, was er niemand te vinden, die bereid was zijne taak over te nemen, terwijl ook later, voor zoover ons bekend is, geene onderzoekingen met goeden uitslag werden bekroond.

De Chineezen, die wij reeds op verschillend gebied in Ned. Indië aantroffen, zijn zeker in de industrie wel de gevaarlijkste concurrenten der Inlanders en kunnen in dit opzicht, en ook met betrekking tot den groothandel, met goed gevolg zelfs tegen de Europeanen wedijveren. Op Java is de klein-handel voor het grootste deel in hunne handen en worden ook enkele ambachten bijna

uitsluitend door hen uitgeoefend[1]). Als klein-handelaars zijn zij in vele streken onmisbaar geworden; de klontong of Chineesche venter, die allerlei voorwerpen aan de huizen te koop aanbiedt, is een welkome verschijning voor de Europeesche huismoeders, die bij hen vaak veel goedkooper dan in de toko's terecht kunnen komen. De Chineezen vormen als het ware een afzonderlijke bevolking, die zich door hare eigenaardige kleeding en levenswijze van de andere bewoners van Ned. Indië onderscheidt; zij zijn verplicht, behoudens enkele uitzonderingen, in afzonderlijke wijken te wonen waar zij onder het toezicht van door het bestuur benoemde hoofden staan, die den titel van Majoor, Kapitein of Luitenant-Chinees dragen. Zelden lossen zij zich in de overige bevolking op; tengevolge echter van de moeilijkheid om vrouwen uit China te bekomen, zijn velen wel genoodzaakt hunne echtgenooten uit de Inlandsche vrouwen te kiezen, zoodat verreweg het grootste getal der Chineezen op Java zoogen. peranakans zijn, d. w. z. van gemengde afkomst en niet in China geboren. Van daar dat zij in sommige opzichten van de in China geboren Chineezen verschillen; terwijl de laatstgenoemden er vooral naar streven geld genoeg te verkrijgen om naar hun vaderland terug te keeren, en althans daar begraven te worden, hebben de peranakans zich voor goed met hunne familie in Indië nedergezet en vormen daar een gevestigde bevolking. Toch hebben zij de meeste gebruiken van de eigenlijke Chineezen behouden en met name den godsdienst die, zooals vroeger (bl. 126) is medegedeeld, hoofdzakelijk in de vereering van de zielen der afgestorvenen bestaat. Terwijl zij, evenals de andere Oostersche vreemdelingen, wat het rechtswezen betreft, grootendeels onderworpen zijn aan verordeningen van Europeeschen oorsprong, worden zij, wat het familie- en erfrecht aangaat, door hunne eigene instellingen en gebruiken beheerscht, die wel is waar eenige afwijkingen vertoonen van het recht, in China bestaande, doch in hoofdtrekken daarmede overeenkomen[2]). Hoofdtrek daarvan

---

[1]) In 1892 werden op Java onder hen aangetroffen: 5.673 landbouwers, 935 veefokkers, 27.017 handelaren, 3.725 pachters van 's lands middelen, 946 houders van pandhuizen, 1.192 wagenverhuurders, 1.031 meubelmakers, 877 blauwververs, 12.695 ambachtslieden. Verscheidene van de meest beklante toko's zijn in hun bezit; zooals bekend zal zijn, verstaat men onder deze benaming magazijnen waar men als het ware van alles kan krijgen en waar lijnwaad, toilet-artikelen, meubels enz. broederlijk naast blikjes levensmiddelen, soms zelfs met boeken zijn uitgestald.

[2]) In 1892 heeft men ook op hen voor een deel van dat recht de Europeesche

is wel de patriarchale inrichting van het gezin, volgens welke de oudste mannelijke stamvader, — grootvader of vader, — over allen gesteld is die tot de familie behooren, van welke sekse en ouderdom ook, en het vermogen beheert, dat in de familie behoort te blijven, en aanspraak heeft op de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en eerbied van allen, die het gezin uitmaken. Over de stelling der vrouw bij de Chineezen bestaat groot verschil van gevoelen; vrij algemeen wordt echter in Ned. Indië aangenomen dat de gehuwde vrouw en zij, die in de macht van haren vader of grootvader is, in vermogenszaken geheel rechteloos is, en alle recht van beschikking daarover mist. Dat deze toestand, en vooral ook de groote macht, aan het hoofd der familie in het beheer van het vermogen gegeven, te midden van eene Europeesche en Inlandsche bevolking bezwaren oplevert, valt niet te ontkennen. De vraag is echter of zij niet zeer worden overdreven en of de verbreking van den sterken band, die de leden van de familie te samen houdt, op den duur niet veel verkeerder zou werken, dan de bestaande instellingen. Evenzoo moet zeker worden erkend dat de invloed, door de Chineezen op de Inlandsche bevolking uitgeoefend, vaak weinig gunstig is, en dat zij als pachters van 's lands middelen en ook in andere opzichten dikwijls maar al te zeer van de eenvoudigheid en de hartstochten der Inlanders gebruik maken om zich ten koste van dezen te verrijken. Of in dit opzicht echter de invloed van sommige Europeanen en met name van vele Indo-Europeanen zooveel beter is, moet worden betwijfeld; evenzoo is de beschuldiging van oneerlijkheid in den handel, en van de neiging om zich door faillissementen enz. ten koste van hunne schuldeischers te bevoordeelen, stellig in vergelijking met andere bewoners van Ned. Indië niet geheel verdiend.

De Arabieren, die na de Chineezen het meest belangrijke bestanddeel der Oostersche vreemdelingen uitmaken, zijn ook voor een deel in den archipel geboren; voor zooverre zij uit Arabië afkomstig zijn, komen zij bijna zonder uitzondering uit Hadramaut. Ook zij huwen meest met Inlandsche vrouwen, en zijn, veel meer dan de Chineezen, met de Inlanders verwant, van wie zij zich echter door hunne kleeding blijven onderscheiden. Vooral leggen

---

instellingen, doch eenigszins gewijzigd, willen toepassen; de ordonnantie, waarbij dit geschiedde, is echter tijdelijk buiten werking gesteld.

zij zich op den handel toe en zijn, evenals de Chineezen, vaak de tusschenpersonen tusschen den groothandel en de verbruikers [1]). Ook hun wordt vaak ten laste gelegd dat zij door woeker en andere oneerlijke middelen zich ten koste van de Inlanders trachten te verrijken; zij staan in sommige streken nog bij hen in groot aanzien als landgenooten van den profeet, ofschoon dit hier en daar begint af te nemen. Op godsdienstig gebied schijnen zij niet den invloed uit te oefenen, die meermalen aan hen werd toegeschreven; wel worden hier en daar in streken, door heidenen bewoond, door Arabische handelaren proselieten gemaakt, en vindt men soms onder hen den een of anderen ijveraar, die zelfs verzet tegen het Nederl. gezag tracht uit te lokken, maar over het algemeen bepalen zij zich tot het verrichten hunner godsdienstige plichten, zonder zich met de prediking van den Islam of de zuivering van den godsdienst der Inlanders in te laten.

De Indo-Europeanen, — vaak sinjo's genaamd, — of afstammelingen van een Europeeschen vader en een Inlandsche moeder, vormen grootendeels een beklagenswaardig gedeelte der Indische maatschappij. Wij spreken hier niet van hen, die uit een huwelijk met eene Inlandsche vrouw geboren, op Europeesche wijze opgevoed, min of meer tot de Europeanen behooren, en vaak voortreffelijke elementen opleveren, — maar van de vele duizenden die, door hunne vaders al dan niet erkend, een soort van schakel tusschen den Europeaan en den Inlander vormen. Maar al te vaak hebben dezen de gebreken van beide rassen aangenomen; het meest treft den Europeaan daarbij de belachelijke zijde, die zij door hunne manieren en door hunne half Hollandsche, half Maleische taal het eerst vertoonen [2]). Voor een goed deel trachten zij als klerken, opzichters enz. in zeer ondergeschikte betrekkingen aan den kost te komen, of wel door handel en het uitleenen van geld op woeker voordeelen te behalen. Ofschoon ook onder hen achtenswaardige elementen voorkomen, wordt in het algemeen weinig goeds van hen gezegd. Trouwens niemand laat zich aan hunne geestelijke en

---

[1]) Van de 3100 Arabieren, die in 1892 op Java eenig beroep of bedrijf uitoefenden, waren niet minder dan 2519 handelaars, en slechts 179 ambachtslieden.

[2]) Dit dialect, een ware goudmijn voor novellisten, die over Ned. Indië schrijven, wordt o.a. op zeer komische wijze te pas gebracht in de bekende romantische werken van W. A. v. Rees.

materieele belangen gelegen leggen, en ook het Gouvt opent slechts weinig gelegenheden voor hen om op andere wijze dan de beschrevene zich eene positie te verwerven. Ook in dat opzicht heeft Nederland nog een schuld aan Indië goed te maken.

De jacht, die hoofdzakelijk tot vermaak der hoofden en vorsten wordt gedreven, speelt slechts een zeer ondergeschikte rol in het volksleven der Inlanders. Hier en daar worden op Java nog groote hertenjachten gehouden en vooral in de Preanger, waar uitgestrekte alang-alang-velden afgebrand worden, om door het jonge opspruitende groen de herten te lokken, die dan te paard worden vervolgd en zoolang nagejaagd, totdat de jager hen met den sabel bereiken kan. Ook elders, zooals op Borneo, hebben groote drijfjachten plaats. Ook wordt wild op andere wijze, door strikken enz. gevangen; zeer gevaarlijk is o. a. de hertenstrik in de Karo-Bataklanden, waar een stukje hout horizontaal aan den stam van een boom gehecht wordt, als teeken dat in de richting van dat houtje zulk een strik gespannen en scherp gemaakte bamboe in den grond gestoken is. Wanneer iemand dit houtje niet opmerkt en in den strik geraakt, dringt bliksemsnel een scherpe, sterke bamboe het benedenlijf in. Daarentegen is de jacht op den paradijsvogel ook voor den uitvoerhandel van belang; de Hr de Clercq[1]) geeft daarvan de volgende beschrijving: „Nog vóór het aanbreken van den dag klimt de Papoea in ėen hoogen boom, die in bloei staat en waar is opgemerkt dat het wijfje zich nederzet: als het even licht is komen de mannetjes er op af. Hij mikt er nu op met tweepuntige pijlen en wel zóó, dat hij het mannetje in den rug raakt, daar een schot in de borst niet genoeg is, omdat dan de vogel nog gemakkelijk aan de om den voet van den boom wachtende vrouw of kinderen kan ontloopen. Bij het vallen op den grond wordt de vogel dadelijk met een doek van boomschors bedekt en hieronder wordt dan de pijl uitgehaald. Ook mikt men wel onder den oksel, als de vogel zijn kop tusschen de vleugels steekt. Het meest heeft dit plaats in den drogeren moesson. De ingewanden worden er nu uitgenomen, de huid wordt met een gloeiend ijzer toegeschroeid en met een laagje gom of melksap bestreken. De Papoea's zelven gebruiken de huiden niet: zij geven

---

[1]) F. S. A. de Clercq in T. aardr. Gen. 2e S. X. I. bl. 191. Zie ook Wallace II. bl. 220.

die als belasting aan de Radja's of andere hoofden. Op Waigeoe wordt de vogel gestrikt als hij aast op in een boom opgehangen vruchten, waarbij zijne pooten in eene lus verward raken, en het gebeurt ook wel dat men nagaat, waar hij met zonsondergang gaat rusten om hem dan te grijpen; hiertoe wordt natuurlijk zeer veel handigheid vereischt." Een belangrijke bron van inkomsten voor het Gouvernement leveren de eetbare vogelnestjes, die zoozeer door de Chineezen als lekkernij en opwekkend middel gezocht worden, dat de verpachting van het uitsluitend recht, om die nestjes in sommige streken van Java te zoeken, in 1892 *f* 171.671 heeft opgebracht. De nestjes worden door de salanganen, een soort van gierzwaluw, uit eene kleverige zelfstandigheid, die in hun krop wordt afgescheiden, tegen de wanden van holen in kalkrotsen opgetrokken. Behalve in Buitenzorg worden zij vooral aan het Zuiderstrand van Java en met name te Rongkob (Djokja) en Karang bolong (Bagelen) aangetroffen en daar niet zonder gevaar van de vaak honderden voeten loodrecht oprijzende rotsen geplukt. Om zich tegen die gevaren te beschutten brengen de plukkers offers aan Ratoe kidoel, de godin van het Zuiden, voor wie zelfs te Karang bolong een parade-bed gereed is gemaakt. Ook op Madoera, in Bengkoelen en op Borneo worden die nestjes gevonden. Eindelijk vermelden wij hier nog de bijenteelt, die in West- en Oost-Java op zeer primitieve wijze plaats heeft door de insecten in een hollen boomstam te lokken, die aan beide zijden met een plankje gesloten is, waarin slechts kleine openingen gelaten zijn, en die men in een bosch ophangt. Wanneer de bijen daarin getrokken zijn wordt deze korf voorzichtig naar het dorp gedragen, en zij blijven daarin jaren lang, mits men zorg drage de raten niet te dikwijls en nooit geheel weg te nemen. Ook de honig van wilde bijen wordt gretig gezocht; dezen maken hunne nesten tegen den een of anderen boom, die vaak bijna geheel daarmede bedekt is. Merkwaardig is het dat er in vele streken van den archipel bijzondere rechten op boomen bestaan waarop bijennesten voorkomen, afgescheiden van den grond, waarin die boomen wortelen; evenals trouwens op boomen, die gom-elastiek voortbrengen. De eerste vinder voorziet den boom van een teeken en wordt dan als de eigenaar beschouwd. Bij concessiën van grond in Deli b. v. wordt dan ook vaak de voorwaarde gemaakt, dat bij bosch-ontginningen deze boomen niet zullen worden uitgeroeid.

Belangrijker nog voor de Inlandsche huishouding dan al deze bedrijven is de vischvangst, die een groot contingent levert voor de voeding der bevolking. Op allerlei wijze zoekt men de bewoners der wateren te verrassen. — hengels en netten van allerlei vorm worden daartoe gebruikt, waarvan sommigen zeer vernuftig zijn samengesteld[1]). Soms werpen de Inlanders eene versperring van takken en struiken in de rivier, waarheen men den visch door aas heenlokt en hem dan plotseling den terugtocht afsnijdt, of men plaatst bij laag water een menigte vlechtwerken, die aan elkander verbonden zijn, op zoodanige wijze in het zand, dat de vloed het eenige duimen overstroomt, terwijl bij het invallen van de eb eene groote menigte visschen op het droge achterblijft. Ook de sero's verdienen vermelding, die uit staketsels van bamboe bestaan, welken in het water zoodanig zijn opgesteld dat zij een soort van doolhof vormen, waarin de visch den terugweg niet meer vinden kan en gemakkelijk wordt opgeschept. In Bantam, en ook elders, gaat men op de volgende wijze te werk. In het midden van de rivier bindt men eenige prauwen te samen, waarboven vischnetten ter hoogte van 3 voeten uitsteken. Van de beide uiteinden der prauwenrij loopen naar de beide oevers schakels, die het voorbijzwemmen der visschen beletten. Nu wordt de visch door menschen, die op zekeren afstand de rivier ingaan en zich langzaam in de richting naar de prauwen bewegen, met groote steenen opgejaagd; aan de prauwenrij gekomen en niet verder voort kunnende zwemmen, springen de visschen in hun doodsangst boven het water uit, stuiten tegen de uitstekende netten en vallen in de prauwen. Te gelijk zijn andere personen bezig om vlak bij de prauwen naar de visschen te duiken, ten einde die met de hand te grijpen. Waar het water te diep is, om een net te zetten, laten de Inlanders een boeboe zinken, d. i. een tonvormige korf van wijd gevlochten bamboe. Ieder uiteinde van den korf is een naar binnen gekeerde kegel met eene kleine opening aan den top. Aan de binnenzijde wordt het lokaas gehangen; wanneer de boeboe lang genoeg in het water is geweest, wordt hij met een haak naar boven gehaald. Een aardig tafereel levert het harpoenen der visschen op, 't geen des nachts bij fakkellicht plaats heeft. Vliegende visschen worden ook wel op deze wijze gevangen; zij springen dan, door

[1]) Een uitvoerige beschrijving van verscheidene netten enz., bij de vischvangst door de Madoereezen gebruikt, vindt men o.a. in Bijl. C. Kol. Verslag 1892 n°. 22.

het licht gelokt, van zelf in de prauw. Bijzonder merkwaardig echter is de vischvangst door middel van een bedwelmend vocht, dat getrokken wordt uit de wortels van een giftige plant, toebah genaamd. Daartoe worden de wortels in water geweekt en met platte stukken hout geklopt, totdat het vocht een melkwitte kleur aanneemt, waarna men het met kalk en een aftreksel van tabak vermengt. Dan wordt de rivier door een groot net afgezet en het vocht op verschillende plaatsen in het water geworpen, en na korten tijd vertoonen alle visschen, de kleineren reeds na een half uur, zich op de oppervlakte, waar zij in kringen rondzwemmen en eindelijk sterven, zoo zij niet reeds te voren door de visschers zijn afgemaakt. Geen levend wezen blijft in de rivier over, en gedurende eenige maanden wordt er geen visch meer aangetroffen. Allerlei visschen, te veel om hier op te noemen, worden door de Inlanders, — deels ook door de Europeanen, — versch, gedroogd of gezouten genuttigd; bijzonder bekend zijn de goerami, de kakap, ook wel kaalkop genoemd, en de gaboes (slangenkop), die door velen om zijne gelijkenis op een slang niet gegeten wordt. Merkwaardig is ook de zoogen. vechtvisch, die in watervaten bewaard wordt wegens de snelwisselende kleurveranderingen welken hij aanneemt, wanneer hij in woede geraakt. Een belangrijke tak van de vischvangst is die naar een soort van elft, de bekende troeboek, die in vele gedeelten van den archipel wordt aangetroffen, maar vooral in de Brouwerstraat en verder aan de Oostkust van Sumatra bij Bengkalis wordt gevangen, en die vooral om hare kuit wordt gezocht welke, even als de kaviaar, een smakelijke toespijs geeft. Vóórdat tot de vangst, die slechts van Februari tot April en van September tot November plaats heeft, mag worden overgegaan, moet te voren eene bezwering worden verricht, waarbij eene vrouw de hoofdrol speelt, die op de gewone wijze als Sjamane optreedt en, door de geesten bezield, de noodige aanwijzingen voor de vangst geeft. Wanneer de bezwering niet plaats had zou, naar de meening der Inlanders, de troeboek, die een trekvisch is, zeker wegblijven [1]). Ook moet hier nog vermeld worden de visscherij naar den ons reeds bekenden tripang, die aanzienlijke voordeelen verschaft; daartoe ondernemen Makassaarsche visschers zelfs jaarlijks tochten tot naar

---

[1]) J. S. G. Gramberg in Ind. Gids 1880 II.

de kusten van Nieuw-Holland. De visschers bedienen zich in ondiep water van een lange bamboe, aan het einde van een ijzeren vork of harpoen voorzien; in diepere wateren duiken zij naar den tripang en halen dien met de hand op. Gewoonlijk zoeken zij den tripang des nachts bij het licht van flambouwen, omdat de nachtelijke stilte het werk gunstig is en zij dan niet aan de brandende hitte der zon blootgesteld zijn. De tripang wordt een korten tijd over het vuur gehangen, dan met een mes geopend en geledigd en daarna 3 uur in zout water gekookt, meestal onder toevoeging van een aromatischen boomschors, en eindelijk, na in droogschuren gedroogd en gerookt te zijn, in korven gepakt verzonden. Hij maakt dan een zeer gezocht handelsartikel uit, dat vooral door de Chineezen op hoogen prijs wordt gesteld, die ook in den tripang een versterkend en prikkelend middel waardeeren. Een voorname tripang-markt is te Dobo, op een der Aroë-eilanden (Dl. I bl. 368); daar worden ook haaienvinnen aangebracht, die eveneens een door de Chineezen gewild artikel uitmaken, die er een soort van bouillon uit bereiden. Over de parelvisscherij hebben wij reeds vroeger (Dl. I bl. 56) gesproken; het duiken naar pareloesters op den achterwal van Aroë levert nog steeds groote voordeelen. De jaarlijksche uitvoer van daar wordt geschat op eene gemiddelde waarde van *f* 140.000. De parelen zijn er minder fraai dan op Ceilon en in andere streken, doch de schelpen zijn van bijzonder goede hoedanigheid. Een groot gevaar bedrijgt deze bron van welvaart voor de Inlandsche maatschappij. Australische visschers komen vaak bij de Aroë-eilanden zonder vergunning naar parelen visschen en stroopen de parelbanken in het groot af, zonder zich er over te bekommeren, dat zoodoende de banken spoedig uitgeput zullen zijn.

De vaartuigen, waarvan de Makassaren en Boegineezen voor de tripang-visscherij gebruik maken, heeten prauw-betripang, en zijn niet anders dan een soort van kleine padoeakans, zooals de handels-vaartuigen dier volkeren genoemd worden. De padoeakans zijn soms met, soms zonder verdek. Zij hebben 1 tot 3 masten en aan weêrszijden een los in rotan hangend roer, dat dieper dan de kiel in het water uitsteekt, om bij klippen of ondiepten het eerste sein te geven. De masten van deze vaartuigen bestaan uit houten of bamboezen bokken, in den vorm van de letter A aan den top met een houten blok bijeengehouden. De raas, waaraan de zeilen

bevestigd worden, zijn uit 2 zware bamboezen te samen gesteld; de ankers zijn slechts van hout met één arm. Evenals alle Inlandsche vaartuigen loopen zij achter en voor spits en scherp toe. Een aantal andere vaartuigen zijn bij de Makassaren en Boegineezen in gebruik; wij willen hier alleen de poelewaij en de belolang noemen die, evenals de kora-kora's der Molukken, tot de zoogenaamde vlerkprauwen behooren. Deze vlerken, die aan beide kanten van het vaartuig aangebracht zijn, bestaan uit balken, waarover weder eenige dwarsbalken bevestigd zijn, die den roeiers tot zitplaats dienen. Zoolang de vlerken goed aan den romp vast zijn, bestaat er weinig gevaar voor omslaan, maar wanneer een dier balken wordt weggeslagen is het evenwicht verbroken en heeft men groote kans dat het vaartuig omkantelt, 't geen ook het geval is, wanneer een dier vlerken te diep onder het watervlak slaat en de daarop drukkende watermassa niet weder kan doordringen. Een ander zeer bekend en groot vaartuig is de orembaai, die in de Molukken veel gebruikt wordt, en evenals de meeste andere vaartuigen bij windstilte met lange of korte riemen in beweging gebracht wordt. Talrijke andere soorten van vaartuigen, voor een deel onder den naam praoe (prauw) samengevat, worden voor zeevaart en visscherij door de Inlanders gebruikt, bij wie, zooals wij weten, deze beide takken van nijverheid van oudsher een groote rol speelden. Het ligt niet in het plan van dit werk om over deze allen uit te wijden; de ruimte, oorspronkelijk geraamd, is toch reeds aanmerkelijk overschreden, terwijl het medegedeelde voldoende schijnt voor een geschrift dat, zooals in de Inleiding werd medegedeeld, slechts ten doel had een algemeen overzicht te geven van land en bevolking van Ned. Oost-Indië. In hoeverre de schrijver daarin is geslaagd mogen anderen beslissen; hij wenscht hier alleen te verzekeren dat, ofschoon hij gaarne veel meer zou hebben medegedeeld en hem de keuze vaak zwaar viel, hij naar zijn beste weten datgene heeft nedergeschreven wat hij, in verband met de ruimte ter zijner beschikking gesteld, uit dat oogpunt voor het meest wetenswaardige hield.

